

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»
Міністерство освіти і науки України

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БОЙКО-ГАГАРІН АНДРІЙ СЕРГІЙОВИЧ

УДК 930=161.2(477)«1795/1917»–058.52

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
(1795–1917 рр.)**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні
дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів
і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А.С. Бойко-Гагарін

Науковий консультант: Орлик Василь Михайлович, професор, доктор історичних
наук

Переяслав – 2021

АНОТАЦІЯ

Бойко-Гагарін А. С. Фальшивомонетництво на українських землях (1795–1917 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав, 2021.

Актуальність дослідження. Довгий час вивчення аспекту фальшивомонетництва в Україні виходило за межі актуальних напрямків нумізматичних досліджень. На сьогодні в історіографії немає комплексної всеохоплюючої наукової праці, присвяченої вивченню процесів фальшування грошей в Україні в імперську добу, що визначає обрану тему дослідження актуальною. Більшість відомих нумізматів через відсутність доступу до достовірних джерел тривалий час не вважали вивчення цієї теми актуальних напрямком досліджень та не розглядали її в організаційних засадах розвитку цієї галузі історії. Необхідність вивчення аспекту фальшивомонетництва довгий час виходила за межі поглядів наукової спільноти, дослідження цього питання також не було включено у перспективи розвитку вітчизняної нумізматики.

В імперську добу питанню класифікації монет та паперових грошових знаків також не було приділено належної уваги науковців. У працях радянських дослідників наявна низка помилок, допущених через політико-ідеологічну заангажованість. Загалом найчастіше в окрему групу виділено гроші, що з'явилися в результаті фінансових диверсій іноземних держав та такі, що знецінилися після поразки у політичній боротьбі окремих урядів. Фальшиві монети минулого довгий час не представляли інтерес для колекціонерів, не виокремлювалися в нумізматичних каталогах та аукціонах нумізматичних фірм, не враховувалися у програмах комплектування музейних фондів, були відсутні згадки про них у методичних посібниках та підручниках із проведення мистецтвознавчої експертизи культурних цінностей. На сьогоднішній день із зростанням кількості відомого нумізматичного матеріалу, відкритості розсекречених архівних фондів, доступності

сучасних технічних вимірювальних пристроїв перед дослідниками з'явилась можливість якісного висвітлення обраної теми.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що у дисертаційному дослідженні *вперше*: здійснено комплексне спеціальне дослідження фальшування грошей в імперську добу; введено до наукового обігу широкий ряд неопублікованих джерел (матеріали історичних архівів, предмети з музейних та приватних колекцій, публікації періодичної преси); здійснено порівняння процесів фальшування монет в Російській та Австрійській (Австро-Угорській) імперіях; визначено регіони найбільшої локалізації виявлення підроблених грошей, здійснене припущення щодо центрів виготовлення фальшивих грошей; виконано комплексну реконструкцію здійснення державної експертизи фальшивих грошей державними органами, надано якісну оцінку ефективності заходів державної боротьби проти фальшивомонетництва.

удосконалено: осмислення повного технологічного ланцюгу виготовлення фальшивих монет та паперових грошових знаків в досліджувану добу; уявлення про соціальний аспект фальшивомонетництва, уточнено національний та професійний склад зловмисників; теоретико-методологічні підходи до визначення зразків тогочасних фальшивих грошей у фондах музеїв та приватних зібраннях; уявлення про повний механізм застосування купецтвом приватних грошових сурогатів та замінників грошей.

набули подальшого розвитку: студії з історії грошового обігу на території України в імперську добу; уявлення про собівартість виготовлення зловмисниками фальшивих грошей, а також про тривалість перебування підробок в обігу; фактологічні відомості про фінансові диверсії ворогуючих проти Російської імперії держав.

Практичне значення дисертації зумовлюється можливістю використання окремих теоретичних положень та висновків, матеріалів опублікованих джерел у розвитку подальших досліджень у галузі історії грошового обігу, економічної історії, криміналістики, історії держави і права, історії науки і техніки, краєзнавства, а також спеціальних галузей історичної науки. Вони можуть бути

застосовані для підготовки праць узагальнюючого характеру, написання підручників та навчальних чи методичних посібників, складання лекцій та спецкурсів для студентів закладів вищої освіти, а також стати в нагоді експертам-мистецтвознавцям для визначення автентичності предметів нумізматики і боністики, дозволить зберігачам колекцій музеїв у атрибуції та паспортизації тогочасних підробок грошових знаків.

Фальшивомонетництво на українських землях в імперську добу досить спорадично висвітлено у системі нумізматичних студій. Довгий час вивчення аспекту фальшивомонетництва в Україні виходило за межі актуальних напрямків нумізматичних досліджень, на сьогодні відсутня єдина комплексна праця всеохоплюючого характеру з вивчення особливостей аспекту фальшивомонетництва в Україні в імперську добу. Для визначення підґрунтя для виникнення фальшування монет надано характеристику грошовим господарствам у Російській та Австрійській (Австро-Угорській) імперіях, доповнюючи новими свідченнями з неопублікованих джерел. Висвітлено основні етапи грошового обігу, втілені реформи, характерні риси та особливості грошового обігу у імперську добу.

З'ясовано, що ввезення підробок російських грошей на територію України відбувалось переважно під час значущих воєнних конфліктів: Війни 1812 р., війни з Японією 1904–1905 рр. та Першої світової війни. Протягом майже всього ХІХ ст. відбувається організована на високому рівні фінансова диверсія польських патріотів-інсургентів з Англії. Фінансові диверсії з боку іноземних держав здійснювались з метою підриву економіки ворогуючої країни, переслідували деструктивну мету.

Доведено, що протягом досліджуваного періоду фальшивомонетниками були сфальсифіковані практично всі найбільш популярні серед населення зразки монет та паперових грошових знаків. На рівні з фальшивомонетництвом зазнавали особи, які незаконно переплавляли монети, а також ввозили монети гіршої якості із-за кордону. Найпопулярніші зразки для фальшування грошей Російської імперії серед кредитних білетів: 25 руб. та рідше – 10, 5 та 3 руб.; серед монет частіше підроблялись срібні рублі та полтинники, рідше золоті – 5 та 10 руб., найчастіше в

якості зразка для підробки використовували монету номіналом 20 копійок. У Австрійській та Австро-Угорській імперіях найчастішим зразком для фальсифікації ставали монети номіналом 20 крейцерів, а після реформи тенденції у фальшуванні змінилися – найпопулярнішими прототипами для підробки монет були 20 гелерів, 5 та 1 корона. Найчастіше трапляються свідчення про підробку банківських білетів вартістю дореформених 1 та 10 гульденів, а у ХХ столітті – 10, 20, 50 та 100 корон. Встановлено, що об'єктом фальшування в Царстві Польському стала не лише загальноімперська російська монета, а і власна регіональна, а також наявні в обігу монети сусідньої Пруссії. Монету номіналом 10 грошів зразка 1840 р. можна впевнено назвати однією із найпоширеніших монет свого часу. Численні свідчення про виготовлення підробок подвійних злотих зафіксовано на Волині та Поліссі.

З 1735 р. в Російській імперії було таємно налагоджено виготовлення високоякісних імітації золотих дукатів Голландії. Під час Російсько-Турецької війни 1806–1812 рр. на Санкт-Петербурзькому монетному дворі було налагоджено карбування імітацій турецьких курушів для постачання у війська на Дунайський театр бойових дій. З приватної ініціативи фальшивомонетниками в Російській імперії здійснювалось використання монет також Франції та Італії, в Австрійській та Австро-Угорській – крупних срібних монет Румунії, Франції, Швейцарії та США. При спробах перетину кордону зафіксовані випадки вивезення фальшивих грошей Китаю.

Достовірно визначено повний технологічний ланцюг процесів підробки монет та паперових грошових знаків, який починався із етапу пошуку відповідної сировини (олова, ртуті, паперу із водяними знаками) та завершувався виправленням недоліків (покриття поверхні монет металом, що імітує дорогоцінний, імітація підписів та серії на паперових грошових знаках). Часто опис обладнання, перелік інструментів, а також технічні характеристики самих фальшивих монет можна зустріти на сторінках публікацій в періодичній пресі, черговість та особливості технічного втілення процесів при виготовленні фальшивих грошей дізнаємось також із збережених в архівних матеріалах допитів затриманих та засуджених фальшивомонетників.

Акцентовано увагу на відмінностях у процесах фальшивомонетництва в Російській, Австрійській та Австро-Угорській імперіях полягала наявності в Російській імперії налагодженої імітації іноземних монет на державному рівні, натомість в Австрійській та Австро-Угорській імперіях іноземна монета ставала прототипом частіше для приватної підробки; фальсифікація за прототипом регіональних грошових емісій характерна для Російської імперії. Діяльність зловмисників обох імперій мала і технічні відмінності у виборі металу для фальшивих монет. Нових тенденцій явище фальшування грошей набуває в часи Першої світової війни – збільшується кількість фальшивих паперових грошових знаків, з високим ступенем імовірності можна припустити, що через збільшення попиту на монет через «монетний голод», більша частина відомих сьогодні зразків фальшивих монет могла бути виготовлена саме в час Великої Війни.

Підробляли найрізноманітніші цінні папери: виграшні білети 1-ої внутрішньої державної позики, поштові марки, продовольчі картки, векселі тощо. Технологічно ступінь складності був навіть дещо меншим, а потенційні суми за підробленими векселями інколи досягали вражаючих розмірів. Поширення підробок кредитних білетів та монет змушує владу заборонити зображення грошей та цінних паперів на друкованій продукції.

Комплексний аналіз джерел дозволив встановити топографію районів з високою концентрацією фальшивих грошей – найбільшу кількість спостерігаємо у м. Києві, м. Одесі, м. Лодзі та у 1880-ті роки на Поділлі. Виявлення фальсифікатів грошей в Австро-Угорській імперії відмічаємо майже по всій Галичині: у Бродах, Глинянах, Городенці, Бериславі, Дрогобичі та Станіславові. Збут підробок часто відбувався у містах Львів, Судова Вишня та Бердичів.

Визначення соціального аспекту фальшивомонетництва в імперську добу (професійна, національна приналежність фальшивомонетників, їх вік, особливості лексики та ін.); Встановлено, що до фальшивомонетників частіше зафіксовано причетність осіб із професійними навичками обробки металів та представників технічних спеціальностей: ковалі, гравери, слюсарі; фахівців в галузі друкарської

справи та фотографії. Лідерство серед національної причетності фальшивомонетників займали євреї.

Аргументовано, що вживані владою заходи з протидії фальшивомонетництву не були повною мірою ефективними у боротьбі з підробкою грошей. З припиненням у XIX ст. практики смертної кари для винних у фальшуванні грошей кількість подібних злочинів у порівнянні із кількістю виявлених підробок зменшується, хоча можливість отримання винагороди за викриття фальшивомонетників породжує існування поля для необґрунтованих звинувачень проти невинних у фальшивомонетництві осіб – недругів чи конкурентів обвинувача. Налагоджена система інформування шляхом розсилки з Експедиції заготівлі державних паперів до губернських центрів та згодом до підприємств з значним готівковим оборотом не давав суттєвих результатів.

Ключові слова: фальшивомонетництво, підробка грошей, грошовий обіг, Російська імперія, Австрійська та Австро-Угорська імперії, Османська імперія, фінансові диверсії, експертиза підробок, технологічні процеси виготовлення підробок.

SUMMARY

Boiko-Naharin A. Counterfeiting in the Ukrainian lands (1795–1917) – a qualifying scientific manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences in specialty 07.00.06 – historiography, source studies and special historical disciplines. State Institution of Higher Education «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University», Pereyaslav, 2021.

Relevance of research. For a while, the study of counterfeit in Ukraine was considered beyond the reaches of numismatic research. Modern-day historiography is devoid of comprehensive scientific research on the problems of counterfeiting processes study in Ukraine during the reign of the Russian Empire, which would determine this issue as relevant. Most well-known numismatists, due to the lack of access to reliable

sources, did not consider the study of this topic a relevant area of research for a long time, and did not examine it in the organizational framework of this branch of history. The relevance of counterfeit study has long been overlooked by the scientific community, the study of this issue was also not included in the prospects for the development of Ukrainian numismatics.

In imperial times, the question of classifying coins and paper banknotes was also not given due attention by scholars. In the works of Soviet researchers there are a number of mistakes made due to political and ideological bias. In general, money that has emerged as a result of financial sabotage by foreign estates and that has depreciated after the defeat of individual governments in the political struggle is most often allocated to a separate group. Counterfeit coins of the past have not been of interest to collectors for a long time, were not singled out in numismatic catalogs and auctions, conducted by numismatic firms, were not taken into account in museum acquisition programs, were not mentioned in manuals and textbooks on art examination on the basis of cultural value. Today, with the increasing amount of numismatic publications, the declassification of previously classified archive data, the availability of modern technical measuring devices to researchers, etc., there is an opportunity for thorough coverage of the chosen topic.

The scientific novelty of the obtained results is that in the dissertation research *for the first time*

- a comprehensive special study of the counterfeiting problem in the times of the Russian Empire;
- a wide range of unpublished sources (historical archival materials, items from museum and private collections, periodical publications) have been introduced into scientific circulation;
- a comprehensive comparison of coin counterfeiting processes in the Russian and Austrian (Austro-Hungarian) empires has been made;
- regions with the highest rate of detection of local counterfeit have been defined, assumptions concerning the centers of production of counterfeit have been made;

➤ a comprehensive reconstruction of the state counterfeit examination procedure has been reenacted, a qualitative assessment of the effectiveness of such procedures has been provided.

Improvements:

- comprehension of the complete technological chain of production of counterfeit coins and paper banknotes in the examined time period;
- ideas about the social aspect of counterfeiting, the national and professional composition of the counterfeiters has been specified;
- theoretical and methodological approaches to determining samples of counterfeit of the time period from museums and private collections;
- description of the full mechanism of private monetary surrogate and substitute application by the merchants.

Further development:

- studies on the history of money circulation on the territory of Ukraine in the Russian Empire era;
- concepts of the cost of counterfeit production, as well as the extent of counterfeit circulation;
- factual information about financial sabotages against the Russian Empire by hostile states.

The practical significance of the dissertation lies in the possibility of using certain theoretical positions, conclusions and materials from published sources in the development of further research in the history of money circulation, economy, criminalistics, history of state and law, history of science and technology, local history and special branches of historical sciences. They can be used to prepare works of generalizing nature, write textbooks and manuals, compile lectures and special courses for higher education students, as well as be useful for art connoisseurs in determining the authenticity of numismatic and bonistic items, will aid museum curators in certification of contemporary counterfeits.

The problem of counterfeiting in the Ukrainian lands during the Russian Empire era was quite sporadically covered in the system of numismatic studies. For a while, the

study of counterfeit in Ukraine was considered beyond the reaches of numismatic research; modern-day historiography is devoid of comprehensive scientific research on the problems of counterfeiting processes study in Ukraine during the reign of the Russian Empire. To determine the causality of counterfeiting, a comprehensive comparison of coin counterfeiting processes in the Russian and Austrian (Austro-Hungarian) empires has been made, supplemented by new evidence from unpublished sources. The main stages of money circulation, implemented reforms, characteristics and features of money circulation during the Russian Empire era have been highlighted.

It was found that the importation of counterfeit Russian money into the territory of Ukraine took place mainly during significant military conflicts: the War of 1812, the war with Japan in 1904–1905 and WWI. Throughout almost the entire 19th century, a high-level financial sabotage, performed by Polish expatriates from England has been taking place. Financial sabotage by foreign powers was carried out in order to undermine the economy of the enemy state, pursuing a destructive goal.

It has been established, that during the researched period, the counterfeiters have successfully falsified almost all of the most popular samples of coins and paper banknotes among the population. Persons who smuggled coins illegally and imported inferior coins from abroad were treated equally to counterfeiters themselves. The most popular samples for counterfeiting money of the Russian Empire among banknotes are 25 rubles, and less frequently – 10, 5 and 3 rubles; among coins, silver rubles and kopecks were counterfeited more frequently, less often gold rubles – 5 and 10. Most often a coin of 20 kopecks was used as a sample for counterfeiting. In the Austrian and Austro-Hungarian empires, 20 kreutzer coins became the most common pattern for counterfeiting, and after the reform, counterfeiting trends changed – the most popular prototypes for counterfeiting were 20 hellers, 5 and 1 korones. Evidence points that the most common forged banknotes were pre-reform 1 and 10 guilders, and in the 20th century – 10, 20, 50 and 100 korones. It has been established that the object of counterfeiting in the Kingdom of Poland was not only the all-imperial Russian coin, but also its own regional coin, as well as the coins of neighboring Prussia, which were available in circulation. The 10 groschen coin of the 1840 model can easily be called one of the most popular coins of its

time. Numerous evidence of double zloty counterfeit has been collected in Volyn and Polissia.

Since 1735, the Russian Empire has secretly established the production of high-quality imitations of Dutch gold ducats. During the Russo-Turkish War of 1806–1812, the St. Petersburg Mint produced imitations of the Turkish kuruş to be used for supplying the army at the Danube theater of operations. On a private initiative, counterfeiters in the Russian Empire also used coins from France and Italy, and in the Austrian and Austro-Hungarian empires – large silver coins from Romania, France, Switzerland, and the United States have been forged. Some counterfeit money has been smuggled out of China.

The full technological chain of the coin and paper banknote counterfeiting process has been reliably determined, starting with the search for appropriate raw materials (tin, mercury, watermarked paper) and ending with error correction (coating the surface of coins with faux precious metal, imitation of signatures and series on paper banknotes). Often the description of the equipment, the list of tools, as well as the technical characteristics of the counterfeit coins can be found on the pages of periodicals, the sequences and features of the technical implementation of these processes in the production of counterfeit money are revealed in the interrogations of detained and convicted counterfeiters, some of which were preserved in archival materials.

Emphasis is placed on the differences in the counterfeiting processes in the Russian, Austrian and Austro-Hungarian empires. The main factor here was the practice of established imitation of foreign coins at the state level in the Russian Empire, whereas in the Austrian and Austro-Hungarian empires foreign coin became a prototype for private forgery more often; falsification according to the prototype of regional financial emissions is characteristic of the Russian Empire exclusively. The technical processes of counterfeiters of the two empires also had differences in the choice of metal for counterfeit coins. The phenomenon of counterfeiting acquired new traits during WWI – like the increase in the number of counterfeit paper banknotes. We can assume, with a high degree of probability, that due to increasing demand for coins caused by the

financial crisis brought upon by wartime, that most of the known samples of counterfeit coins were made during the Great War.

A wide variety of securities have been forged: winning tickets of the 1st domestic government loan, postage stamps, food cards, promissory notes, etc. Technologically, the degree of complexity was even slightly lower, and the potential amounts of counterfeit bills sometimes reached impressive proportions. The spread of counterfeit credit bills and coins has forced the authorities to ban the imagery of money and securities in printed media.

A comprehensive analysis of the sources allowed us to establish the topography of areas with the highest concentration of counterfeit money – those are Kyiv, Odesa, Lodz and in the 1880s, the Podillia region. As for the Austro-Hungarian Empire, the presence of counterfeit has been detected throughout Galicia: in Brody, Hlyniany, Horodenka, Beryslav, Drohobych and Stanyslaviv. Counterfeit sales often took place in Lviv, Sudova Vyshnia and Berdychiv.

Determining the social aspect of counterfeiting in the Russian Empire era (line of work, nationality of counterfeiters, their age, features of vocabulary, etc.) is very important; It was established that the people most often involved with counterfeiting were: blacksmiths, engravers, locksmiths, printers, photographers, etc. In terms of ethnicity, it was established that counterfeiters have been predominantly Jewish.

The measures taken by the authorities against counterfeiting have arguably not been fully effective in achieving their goal. With the termination of capital punishment for counterfeiters in the 19th century. the number of such crimes decreased compared to the number of counterfeit currency available in circulation, although the attribution of bounties for exposing counterfeiters created a precedent for accusations against innocent people – personal enemies or competitors of the accuser. The established system of information spreading, which pertained sending government securities from the Expedition to provincial centers and later to enterprises with significant cash turnover did not yield significant results.

Key words: counterfeiting, money forgery, money circulation, Russian Empire, Austrian and Austro-Hungarian Empires, Ottoman Empire, financial sabotage, examination of counterfeits, technological processes of counterfeiting.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

Бойко-Гагарін А. С. Фальшивомонетництво в Україні в імперську добу (1795–1917): монографія. Переяслав: Домбровська Я.М., 2020. 396 с. ISBN 978-617-7747-35-1.

Рецензії: Бондаренко О.В. Андрій Бойко-Гагарін. Фальшивомонетництво в Україні в імперську добу (1795–1917). Монографія. Переяслав: Домбровська Я.М., 2020. 396 с. *Український селянин*. Вип. 24. Черкаси, 2020. С. 108. DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-108. Капелюшний В.П. Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в імперську добу (1795–1917). Монографія. Переяслав: Домбровська Я.М., 2020. 396 с. *Zaporizhzhia Historical Review*. № 2 (54). Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2020. С. 114.

Статті в наукових фахових виданнях України й іноземних держав та виданнях, що включені до міжнародних науково-метричних баз:

1. Бойко-Гагарін А. С. Кустарные подделки монет Августа III Саксонца (1733–1763) и Станислава Августа Понятовского (1764–1795) в находках Украины. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Nr. 61. Lodz, 2015. S. 77–80.

2. Бойко-Гагарін А. С. Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периодики. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 1. Bialystok, 2016. S. 103–109.

3. Орлик С. В., Бойко-Гагарін А. С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. *Український нумізматичний щорічник*. № 1. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 143–164. DOI: 10.31470/2616-6275-2017-1-143-164.

4. Бойко-Гагарін А. С. Газетна періодика як джерело вивчення процесів фальшування монет та банкнот в кінці XIX – початку XX століття. *Український*

нумізматичний щорічник. № 2. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 132–149. DOI: 10.31470/2616-6275-2018-2.

5. Kotsur V., Boiko-Gagarin A. Napoleon Russian forged assignations in Naddniprianshchyna (over Dnipro land). *East European historical bulletin*. Issue 11. Drohobych, 2019. P. 66–77. DOI: 10.24919/2519-058x.11.170701.

6. Wojko-Gagarin A. A mould to counterfeit Russian 20-kopejka coins from 1870. *Numizmatika*. Casopis Slovenskej numizmatickej spolocnosti pri SAV. № 28. Bratislava, 2019. P. 36–37.

7. Бойко-Гагарін А. С. Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом ХІХ ст. *Наукові записки з української історії*. Випуск 46. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 207–218. DOI: 10.31470/2415-3567-2019-46-207-218.

8. Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. ХІХ – поч. ХХ ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

9. Бойко-Гагарін А. С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). *Соціум. Документ. Комунікація*. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 55–75. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.

10. Бойко-Гагарін А.С. Тогочасні підробки монет та банкнот Російської імперії у продажах на нумізматичних аукціонах. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne»*. № 4. Białystok, 2020. S. 195–205.

11. Бойко-Гагарін А. С. Національна приналежність фальшивомонетників в сер. ХІХ – поч. ХХ ст. в Російській імперії. *Соціум. Документ. Комунікація*. Спецвипуск. № 8/2. Переяслав-Хмельницький, 2020. С. 14–29. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-8/2-14-29.

12. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація цінних паперів в Російській імперії. *Соціум. Документ. Комунікація*. № 9. Переяслав, 2020. С. 11–26. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-9-11-26.
13. Бойко-Гагарін А. С., Кулешов С. Г. Російська фінансова політика та грошовий обіг Наддніпрянської України на шпальтах дорадянської періодичної преси: джерелознавчий аспект. *Соціум. Документ. Комунікація*. № 10. Переяслав, 2020. С. 37–56. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-10-37-56.
14. Бойко-Гагарін А. С. Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. ХІХ – поч. ХХ ст. *Часопис української історії*. Вип. 41. Київ, 2020. С. 69–77. DOI: 94.10347/2522-4111.2020.41.1.9.
15. Бойко-Гагарін А. С. Самостійна перевірка справжності грошей населенням України у ХІХ – поч. ХХ ст. *Часопис української історії*. Вип. 42. Київ, 2020. С. 25–32. DOI: 10.17721/2522-4111.2020.42.3.
16. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкочетлів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.
17. Бойко-Гагарін А. С. Французькі зв'язки фальшивомонетників в Україні в імперську добу. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. Вип. 2 (43). Ужгород, 2020. С. 165–170. DOI: 10.24144/2523-4498.2(43).2020.217458.
18. Бойко-Гагарін А. С. Особливості лінгвістичної термінології щодо фальшивомонетників в Російській та Австро-Угорській імперії у ХІХ – поч. ХХ ст. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 60. Київ, 2020. С. 55–63. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.60.06.
19. Бойко-Гагарін А. С. Шахрайство навколо фальшивомонетництва у Російській та Австро-Угорській імперіях у ХІХ-ХХ ст. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 61. Київ, 2020. С. 27–34. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.61.03.
20. Бойко-Гагарін А. С. Підробка золотих монет в Україні у ХІХ – поч. ХХ ст. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 62. Київ, 2020. С. 93–103. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.62.09.

21. Бойко-Гагарін А. С. Селянство та фальшивомонетництво в Російській та Австро-Угорській імперіях у ХІХ–ХХ ст. *Український Селянин*. Вип. 23. Черкаси, 2020. С. 5–13. DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-5-13.
22. Бойко-Гагарін А. С. Фальшивомонетництво на Київщині у ХІХ – на початку ХХ століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. № 2 (145). Київ, 2020. С. 10–15. DOI: 10.17721/1728-2640.2020.145.2.
23. Бойко-Гагарін А. С. Технологічні аспекти виготовлення фальшивих монет у Російській та Австро-Угорській імперії у ХІХ – на поч. ХХ ст. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. Том 29. № 2. Дніпро, 2020. С. 67–76. DOI: 10.15421/272022.
24. Boiko-Gagarin A.S. Spôsoby výroby falšonych papierových platidiel v ruskom impériu v 19. a na počiatku 20. storočia. *Numizmatika. Casopis Slovenskej numizmatickej spoločnosti pri SAV*. № 29. Bratislava, 2020. P. 57–68. ISSN 2644-6693.
25. Кулешов С. Г., Бойко-Гагарін А. С. Експертиза автентичності грошей у Російській імперії в ХІХ – на початку ХХ століття. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Вип. 25. Київ, 2020. С. 178–192. DOI: 10.15407/rksu.25.178.
26. Бойко-Гагарін А. С. Підробка паперових грошових знаків у Російській імперії ХІХ – початку ХХ ст. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. № 1. Черкаси, 2020. С. 144–156. DOI: 10.31651/2076-5908-2020-1-144-156.
27. Бойко-Гагарін А. С. Справа фальшивомонетника Адама Богуша (1868–1870 рр.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія»*. Вип. 5/47. Дрогобич: «Гельветика», 2020. С. 140–153. DOI: 10.24919/2312-2595.5/47.217752.
28. Бойко-Гагарін А. С. Підробки російських грошей кінця ХІХ – початку ХХ століття у зібранні Національного музею історії України. *Український нумізматичний щорічник*. № 4. Переяслав, 2020. С. 165–183. DOI: 10.31470/2616-6275-2020-4-165-183.

29. Гуржій І. О., Бойко-Гагарін А. С. Грошові сурогати купецтва у другій половині XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. № 5. Київ, 2020. С. 55–63. DOI: 10.15407/uhj2020.05.055.

Опубліковані праці апробаційного характеру

30. Бойко-Гагарин А. С. Фальшивые монеты Османской Империи XV – XIX веков в Северном Причерноморье. *Дриновський збірник*. Том VIII. Харків–Софія: «Видавництво Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова», 2015. С. 95–115.

31. Бойко-Гагарин А. С. Половина матрицы фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова. *Банковский вестник*. № 12 (653). Минск: Национальный банк Республики Беларусь, Минск, Снежань 2017. С. 57–58.

32. Бойко-Гагарин А. С., Корпусова И. В., Янов Д. М. Некоторые особенности обращения османских юзлуков на территории княжества Валахия в 1810–1811 гг. *Стародавнє Причорномор'я*. Вип. XII. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2018. С. 57–69.

33. Бойко-Гагарін А. С. Половина матриці для підробки 1 копійки Російської імперії кін. XIX – початку XX ст. Зб. наук. праць. *X ювілейні Конотопські читання*. Конотоп, 2019. С. 68–72.

34. Бойко-Гагарин А. С. Половина матрицы для подделки 20 копеек Российской империи. *Al XVIII-lea simpozion de numismatică: Programul și rezumatele comunicărilor*, 24–25 octombrie 2019. Chișinău: Muzeul Național de Istorie a Moldovei, 2019. S. 37–39.

35. Бойко-Гагарин А. С. Подделки денежных знаков XIX–XX века в собрании Национального исторического музея Республики Беларусь. *Банковский вестник*. № 12 (677). Минск: Национальный банк Республики Беларусь, 2019. С. 53–55.

36. Бойко-Гагарін А. С. Тогочасні підробки монет Російської імперії у зібранні Національного музею у Варшаві. Речі і образи: матеріали конференції «Спеціальні історичні дисципліни в контексті «речового» та «візуального» поворотів європейської гуманітаристики» (4 жовтня 2019 р., м. Київ). Відпов. ред.

О. Ковалевська; упоряд. С. Блащук, Г. Боряк. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. С. 110–115.

37. Boiko-Gagarinas A. Apie galima Rusijos imperijos 5 rubliu nominalo monetu padirbinejima Lietuvoje XIX a. Konferencijos pranesimu anotacijos. Tarptautine moksline konferencija. Surasti tiesa: pagalbiniai istorijos mokslai falsifikatu tyrime. 2020 m. spalio 14–15 d. Vilnius, 2020. P. 64–67.

38. Бойко-Гагарин А. С. Фальшивомонетничество в Южной Бессарабии в первой половине XIX века. *Stratum Plus*. № 6. Кишинев, 2020. С. 303–310.

Публікації, що додатково розкривають зміст дисертації:

39. Бойко-Гагарин А. С. Інструменти для підробки монет Австро-Угорщини. *Нумізматика і фалеристика*. № 1. Київ, 2020. С. 15–17.

40. Бойко-Гагарин А. С. Собівартість виготовлення фальшивих грошей в Російській імперії. *Нумізматика і фалеристика*. № 2. Київ, 2020. С. 12–13.

41. Бойко-Гагарин А. С., Корпусова І. В. Платинові монети Російської імперії: обіг та фальшування. *Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: тези доповідей I Міжнародної наукової конференції, 13 травня 2020 р.* Кропивницький, 2020. С. 31–34.

42. Бойко-Гагарин А. С. Турецькі фальшивомонетники в Російській імперії. *Нумізматика і фалеристика*. № 3. Київ, 2020. С. 7–9.

43. Бойко-Гагарин А. С. Справа про виявлення фальшивих купонів закладних листів Харківського земельного банку в 1914 р. у Києві. *Нумізматика і фалеристика*. № 4. Київ, 2020. С. 38–39.

44. Бойко-Гагарин А.С. Матриця для воскових моделей для підробки 20 копійок 1912 року з Житомирської області. *Экспедыция працягласцю ў жыццё: зборнік навуковых артыкулаў памяці Аляксандра Плавінскага / уклад. і навук. рэд.: М. А. Плавінскі, В. М. Сідаровіч.* Мінск: Колорград, 2021. С. 685–688.

45. Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в пенитенциарных учреждениях Российской империи в Украине (XIX – начало XX ст.). *Світ Клію*. № 1. Київ:

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2021. С. 14–20.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	21
ВСТУП.....	25
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОБОТИ.....	34
1.1. Історіографія проблеми.....	34
1.2. Характеристика джерел.....	45
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження.....	75
Висновки до Розділу 1	86
РОЗДІЛ 2. ГРОШОВИЙ ОБІГ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ.....	89
2.1. Грошова система українських земель у часи російського панування.....	89
2.2. Грошове господарство Галичини, Буковини та Закарпаття у складі Австрійської імперії та Австро-Угорської імперій.....	109
2.3. Фінансові диверсії іноземних емітентів проти Російської імперії.....	119
Висновки до Розділу 2	148
РОЗДІЛ 3. ФАЛЬШУВАННЯ ГРОШЕЙ НАПРИКІНЦІ XVIII – В СЕРЕДИНІ XIX СТ.	153
3.1. Підробка монет та асигнацій в Наддніпрянській Україні та Російській імперії в цілому.....	153
3.2. Фальшиві монети Царства Польського в грошовому обігу українських земель.....	175
3.3. Підробки грошових знаків іноземних емітентів.....	194
Висновки до Розділу 3	207
РОЗДІЛ 4. ФАЛЬШУВАННЯ ГРОШЕЙ В СЕРЕДИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	211
4.1. Нові тенденції фальшування грошей в Російській імперії.....	211
4.2. Фальсифікація монет та банкочетлів Австрійської імперії та Австро-Угорської імперії.....	236

4.3. Знахідки та обіг фальшивих монет, їх регіональні особливості.....	257
Висновки до Розділу 4.....	280
РОЗДІЛ 5. ОСНОВНІ РИСИ ТА СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ФАЛЬШУВАННЯ ГРОШЕЙ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	288
5.1. Технологічні аспекти виготовлення фальшивих монет.....	288
5.2. Процеси виготовлення підробок паперових грошей.....	310
5.3. Соціальний портрет фальшивомонетників.....	338
5.4. Протидія фальшивомонетництву з боку держави.....	378
Висновки до Розділу 5.....	416
ВИСНОВКИ.....	421
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	426
ДОДАТКИ.....	556

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Головний архів давніх актів, м. Варшава, Польща.

APW – Archiwum Państwowe m.st Warszawy, Державний архів у м. Варшава, Польща.

ARNM – Arhiva Națională a Republicii Moldova, Національний архів республіки Молдова, м. Кишинів, Молдова.

KGW – Kancelaria Gubernatora Warszawskiego, Канцелярія генерального губернатора Варшави, м. Варшава, Російська імперія.

KRSW – Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, Державна комісія внутрішніх справ у Царстві Польському, м. Варшава, Російська імперія.

WCN – Warszawski Centrum Numizmatyczne.

б/н – без номеру.

Б-Г.А. – Бойко-Гагарін Андрій.

БДУ – Учбовий центр при Білоруському державному університеті, м. Мінськ, Білорусь.

БКМ – Броварський краєзнавчий музей, м. Бровари, Київська обл.

гел. – гелер.

ГЖУ – губернське жандармське управління.

губ. – губернія.

ДАВінО – Державний архів Вінницької обл.

ДАВолО – Державний архів Волинської обл.

ДАДО – Державний архів Дніпропетровської обл.

ДАЖО – Державний архів Житомирської обл.

ДАЗакО – Державний архів Закарпатської обл.

ДАЗапО – Державний архів Запорізької обл.

ДАІФО – Державний архів Івано-Франківської обл.

ДАК – Державний архів м. Києва.

ДАКіО – Державний архів Кіровоградської обл.

ДАКО – Державний архів Київської обл.

ДАЛО – Державний архів Львівської обл.

ДАМО – Державний архів Миколаївської обл.

ДАОО – Державний архів Одеської обл.

ДАРО – Державний архів Рівненської обл.

ДАСО – Державний архів Сумської обл.

ДАТО – Державний архів Тернопільської обл.

ДАХарО – Державний архів Харківської обл.

ДАХерО – Державний архів Херсонської обл.

ДАХмельноО – Державний архів Хмельницької обл.

ДАЧеркО – Державний архів Черкаської обл.

ДАЧернівО – Державний архів Чернівецької обл.

ДАЧернігО – Державний архів Чернігівської обл.

ДЕ – Державний Ермітаж, м. Санкт-Петербург, Російська Федерація.

ДІКЗМ – Державний історико-культурний заповідний «Межибіж», м. Меджибіж, Хмельницька обл.

ДІМ – Державний історичний музей, м. Москва, Російська Федерація.

ДНІМ – Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького.

ЕЗДП – Експедиція Заготівлі Державних Паперів, м. Санкт-Петербург, Російська імперія.

з.р. – «злотий ринський» (австрійський флорін).

ЗВО – заклад вищої освіти.

ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України, м. Київ.

ІР НБУВ – Інститут рукопису. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, м. Київ.

КОКМ – Кіровоградський обласний краєзнавчий музей.

КУІА – Комунальна установа «Ізмаїльський архів», м. Ізмаїл, Одеська обл.

коп. – копійок.

кор. – корони (крони).

кр. – крейцер.

ЛДІА – Литовський державний історичний архів, м. Вільнюс, Литва.

МГ НБУ – відділ «Музей грошей» Національного Банку України, м. Київ.

МКДУ – Музей книги і друкарства України, м. Київ.

млн. – мільйон.

МНБРБ – Музей Національного Банку Республіки Білорусь, м. Мінськ.

НАНУ – Національна академія наук України, м. Київ.

НБУВ – Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, м. Київ.

НЗСК – Національний заповідник «Софія Київська», м. Київ.

НІАМКФ – Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця», м. Київ.

НІАРБ – Національний історичний архів Республіки Білорусь, м. Мінськ.

НІЕЗП – Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», м. Переяслав, Київська обл.

НІМРБ – Національний історичний музей Республіки Білорусь, м. Мінськ, Білорусь.

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР.

НКПШЗ – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, м. Київ.

НМВ – Національний музей у Варшава.

НМІУ – Національний музей історії України, м. Київ.

НМЛ – Національний музей Литви, м. Вільнюс, Литва.

ОАМ – Одеський археологічний музей.

ПЗЗРІ – Повне зібрання Законів Російської імперії.

РДІА – Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург, Російська Федерація.

руб. – рублів.

РФА – рентгено-флуорисцентний аналіз складу металу.

СБУ – Служба безпеки України.

СКМ – Смоленський краєзнавчий музей, м. Смоленськ, Російська Федерація.

США – Сполучені Штати Америки.

У.Т.А. – Українське Телеграфне Агентство.

ХІМ – Харківський історичний музей ім. М.Ф. Сумцова.

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів України, м. Львів.

ЦДКФФУ – Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного, м. Київ.

ЧОКМ – Чернівецький обласний краєзнавчий музей.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Тривалий час вивчення аспекту фальшивомонетництва в Україні виходило за межі актуальних напрямків нумізматичних досліджень. На сьогодні в історіографії немає комплексної всеохоплюючої праці, присвяченої вивченню процесів фальшування грошей в Україні в імперську добу, що визначає актуальність теми дослідження. Необхідність вивчення історії фальшивомонетництва довгий час виходила за межі наукових поглядів нумізматів, дослідження цього аспекту також не було включено до перспектив розвитку вітчизняної нумізматики. На важливість вивчення нумізматики в Російській імперії одним із перших звернув увагу відомий археолог і нумізмат Бернгард Карл фон Кене. Учений на першому засіданні Російського археологічного товариства 17 червня 1846 р. окреслив основні свої наукові інтереси, підкресливши, що «<...> монети часів новітніх не виключені із кола його занять»¹. Класик російської імперської нумізматики П. Савельєв розглянув актуальність вивчення ісламських монет в контексті археології та нумізматичних досліджень. При цьому дослідник не підкреслював необхідність виділення та ретельного вивчення підробок грошей². Актуальність введення до наукового обігу монет з приватних та музейних колекції підкреслював В. Данилевич, який зазначав, що не введення цих матеріалів до наукового обігу є основною причиною недосконалого вивчення нумізматики в Російській імперії³. Вагомий науковий потенціал вивчення та колекціонування паперових грошових знаків відзначив радянський боніст Ф. Чучін⁴ ще у 1924 р., натомість лишивши питання підробок грошей поза увагою.

¹ Избаш-Гоцкан Т.О. Заснування та діяльність нумізматичного відділення Російського археологічного товариства. Збірка наукових праць кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків. Випуск 1. Одеса, 2010. С. 124.

² Савельєв П.С. О важности изучения восточной нумизматики и археологии в России. Записки Санкт-Петербургского Археолого-нумизматического общества. Том первый. Санкт-Петербург: Типография экспедиции заготовления ценных бумаг, 1849. С. 78–88.

³ Данилевич В.Е. Случайные заметки в области новейшей русской нумизматики. Юрьев: Тип. К. Маттисена в Юрьеве, 1898. С. 1–2.

⁴ Чучин Ф.Г. Бумажные денежные знаки, выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 г. Издание уполномоченного по филателии и бонам С.С.С.Р. Москва, 1924. С. 7

Відомим вітчизняним ученим М. Котляром проаналізовано стан та перспективи розвитку української нумізматики на сер. ХХ ст., визначивши її «друге народження» зі зростанням кількості відомих скарбів та монет, наголошуючи на здатності нумізматики до вирішення складних питань вітчизняної історії¹. Вченим також підкреслено вагому роль нумізматики як допоміжної (спеціальної) історичної дисципліни, яка становить частину загальноісторичного джерелознавства. У своїх ранніх публікаціях М. Котляр бачив основні напрямки розвитку вітчизняної нумізматики у розширенні джерельної бази, поглибленні методологічних основ, теоретичному осмисленні предмету та завдань нумізматики як науки, а також посилення її ролі у процесі наукового вивчення на загал².

Академік В. Коцур зазначає, що актуальним є «...визначення основних зразків монетних підробок, вивчення технології виготовлення фальсифікатів, визначення регіональних особливостей виявлення фальшивих монет в якості одиничних знахідок чи скарбових комплексів»³, вказуючи таким чином на важливість та актуальність наукового дослідження різних аспектів історії фальшивомонетництва на території України. Видатним українським ученим О. Реєнтом визначено особливе місце нумізматики та боністики в системі історичного краєзнавства, відзначаючи їх спільні науково-методологічні засади⁴. Під час дослідження історії фінансів Російської імперії, професором В. Орликом висловлено думку про те, що загальний стан фінансів держави перебував у незадовільному стані: наявний дефіцит бюджету, дотації та податкові пільги окремих регіонів, що нагально

¹ Котляр М.Ф. Стан і перспективи розвитку української нумізматики. Український історичний журнал. № 11. Київ, 1965. С. 26.

² Котляр М.Ф. Допоміжні історичні дисципліни на сучасному етапі розвитку історичної науки. Український історичний журнал. № 2 (155). Київ, 1974. С. 81–84.

³ Коцур В.П. Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні. Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 5.

⁴ Реєнт О. НумізMATика в системі історичного краєзнавства. Тези доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки». 5–6 листопада 2015 р. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 9.

потребувало комплексного та кардинального реформування¹. Але поза тим класиками нумізматики та сучасними провідними вченими питання тогочасних підробок здебільшого залишене поза увагою.

Професори В. Орлик та С. Орлик наголошували, що в сучасній Україні стає популярним серед дослідників всебічне вивчення донедавна невисвітлених тем, особливе місце серед яких належить дослідження проблем, які пов'язані із фінансовою історією та історією грошового обігу².

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах планових тем наукових досліджень ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» – «Суспільно-політичні трансформації в Україні XIX – початку XXI ст.» (номер державної реєстрації 0118U003849) та Центральноукраїнського національного технічного університету – «Спеціальні галузі історичної науки в архівній, бібліотечній та музейній справі» (номер державної реєстрації 0119U000514).

Метою дослідження стало об'єктивне всебічне висвітлення процесів фальшування грошей в Україні в імперську добу, порівняння його особливостей в Російській та Австрійській (з 1867 р. – Австро-Угорській) імперіях, визначення ефективності процесу державної протидії підробці грошей, з'ясування соціального аспекту, визначення повного технологічного ланцюгу виготовлення фальшивих грошей.

Висвітлення теми фальшування грошей в Україні у 1795–1917 рр. ми бачимо шляхом реалізації таких завдань:

1. визначення стану розробки теми (історіографії) та місця тогочасних підробок грошей у системі нумізматичних студій;
2. надання характеристики джерельній базі дослідження, вибір найбільш ефективних та інформативних матеріалів;

¹ Орлик В.М. Державні фінанси Російської імперії першої половини XIX ст.: стан та основні тенденції. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Вип. 30. Ізмаїл, 2011. С. 96–97.

² Орлик В.М., Орлик С.В. Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України. Універсум історії та археології. 2019. Том. 2 (27). Вип. 2. Дніпро. С. 8.

3. виклад історії грошового господарства в Російській, Австрійській та Австро-Угорській імперіях для визначення передумов та «фундаменту» виникнення фальшивих грошей;
4. вивчення фінансових диверсій іноземних держав проти Російської імперії та відлуння цих процесів на території України;
5. визначення основних прототипів підробок монет та паперових грошових знаків в Російській та Австрійській (Австро-Угорській) імперіях;
6. виділення особливостей фальшування грошей у Царстві Польському та вивчення випадків виявлення підробок російсько-польських монет на території України;
7. виявлення фактів підробки іноземних монет;
8. встановлення повного технологічного ланцюгу процесів підробки монет та паперових грошових знаків;
9. виявлення відмінностей у процесах підробки грошових знаків у Російській та Австрійській (Австро-Угорської) імперіях в другій пол. XIX ст. та нових тенденцій в часи Першої світової війни (1914–1918);
10. надання характеристики процесам підробки цінних паперів та виникненню грошових сурогатів у Російській імперії;
11. локалізація потенційних центрів фальсифікації та місць масових сплесків виявлення збутих фальшивих грошей, визначення регіональних особливостей;
12. визначення соціального аспекту фальшивомонетництва в імперську добу (професійна, національна приналежність фальшивомонетників, їх вік, особливості лексики та ін.);
13. характеристика процесу боротьби держави із фальшивомонетниками та визначення ефективності його складових (законодавчої бази, інформування населення, фахової експертизи автентичності грошей);
14. визначення перспектив подальшого дослідження теми.

Об'єктом дослідження є фальшиві грошові знаки (асигнації, кредитні білети, монети), грошові сурогати та цінні папери, незаконно виготовлені приватними

особами з метою отримання прибутку шляхом збуту підробок населенню, а також фальсифікати, виготовлені іноземними урядами з метою фінансової диверсії.

Предметом дослідження є фальшивомонетництво у багатогранному вимірі. Розглядаються такі її складові: прототипи підробок грошей, фінансові диверсії іноземних держав, технологія виготовлення фальшивих грошей, соціальний аспект фальшивомонетництва, процес боротьби держави проти цього виду злочинів, топографія знахідок із локалізацією потенційних центрів виготовлення фальшивих грошей та ін.

Географічні межі дослідження визначені територією України в межах сучасних політичних кордонів, яка у досліджуваний період входила до складу Російської, Австрійської (пізніше Австро-Угорської) імперій, та частково знаходилась під впливом Османської імперії. Розглядаючи окремі питання в історії фальшування грошей у різні часи, наведені зв'язки із сусідніми регіонами – Царством Польським, Областю Війська Донського, Об'єднаним князівством Волощини та Молдови (з 1881 р. – Румунією), а також Могилівською, Мінською, Гродненською, Орловською, Курською та Воронежською губерніями. Деякі використані в дослідженні джерела стосуються дуже віддалених регіонів, з якими була пов'язана діяльність українських фальшивомонетників (Британська та Французька імперії з колоніями, країни Далекого Сходу, Сполучені Штати Америки тощо), що надає обраній темі міжнародного характеру.

Хронологічні рамки дослідження визначено періодом 1795–1917 рр. Нижньою хронологічною межею є 1795 р., коли стався Третій поділ Речі Посполитої та приєднання до Російської імперії частини українських земель. Верхньою хронологічною межею є 1917 р., яким ознаменувалися падіння монархії у Російській імперії та початок Української революції 1917–1921 рр.

Методи дослідження. У роботі застосовано загальнонаукові (аналітичний, синтетичний, логічний, ретроспективний, математичний та ілюстративний), історичні (історико-порівняльний, хронологічний, синхроністичний, діахронічний та типологічний) та джерелознавчі (критичний, евристичний, метрологічний, археографічний, іконографічний та палеографічний) методи. Враховуючи

специфіку дослідження, вагоме місце посідає застосування нумізматичних методів: штемпельного аналізу, пуансонного аналізу, топографії та ін.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше в українській історіографії проводиться комплексне спеціальне дослідження проблеми фальшування грошей в імперську добу.

вперше

➤ здійснено комплексне спеціальне дослідження фальшування грошей в імперську добу;

➤ введено до наукового обігу широкий ряд неопублікованих джерел (матеріали історичних архівів, предмети з музейних та приватних колекцій, публікації періодичної преси);

➤ здійснено порівняння процесів фальшування монет в Російській та Австрійській (Австро-Угорській) імперіях;

➤ визначено регіони найбільшої локалізації виявлення підроблених грошей, здійснене припущення щодо центрів виготовлення фальшивих грошей;

➤ виконано комплексну реконструкцію здійснення державної експертизи фальшивих грошей державними органами, надано якісну оцінку ефективності заходів державної боротьби проти фальшивомонетництва.

удосконалено:

➤ уявлення повного технологічного ланцюгу виготовлення фальшивих монет та паперових грошових знаків в досліджувану добу;

➤ уявлення про соціальний аспект фальшивомонетництва, уточнено національний та професійний склад зловмисників;

➤ теоретико-методологічні підходи до визначення зразків тогочасних фальшивих грошей у фондах музеїв та приватних зібраннях;

➤ уявлення про повний механізм застосування купецтвом приватних грошових сурогатів та замінників грошей.

набули подальшого розвитку:

➤ студії з історії грошового обігу на території України в імперську добу;

- уявлення про собівартість виготовлення зловмисниками фальшивих грошей, а також про тривалість перебування підробок в обігу;
- фактологічні відомості про фінансові диверсії ворогуючих проти Російської імперії держав.

Процеси фальшування грошей розглядаються в контексті визначення стану грошового обігу у вказаний період, для висвітлення якого також використано низку раніше неопублікованих джерел. Використання значної за обсягом кількості різнопланових джерел дозволило розкрити основні складові теми, висвітлюючи проблему підробки грошей у загальносвітовому, а не локальному вимірі.

Наукове та практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання окремих теоретичних положень та висновків, матеріалів опублікованих джерел у розвитку подальших досліджень у галузі історії грошового обігу, економічної історії, криміналістики, історії держави і права, історії науки і техніки, а також спеціальних галузей історичної науки. Вони можуть бути застосовані для підготовки праць узагальнюючого характеру, написання підручників та навчальних чи методичних посібників, складання лекцій та спецкурсів для студентів закладів вищої освіти, а також стати в нагоді експертам-мистецтвознавцям для визначення автентичності предметів нумізматики і боністики, дозволить зберігачам колекцій музеїв у атрибуції та паспортизації тогочасних підробок грошових знаків.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою працею, у якій викладено авторські ідеї, концепції та особисті підходи, реалізовані під час розробки основних положень дослідження. Подана дисертаційна робота є завершеною, цілісною науковою, самостійною та ґрунтовною працею, чітко структурованою та логічно завершеною, виконаною із дотриманням чинних вимог, де вперше комплексно та в багатогранному вимірі проаналізовано проблему фальшування грошей на українських землях у період перебування території у складі Російської, Австрійської, Австро-Угорської та частково Османської імперій.

Апробація роботи. Матеріали дослідження оприлюднювались на 24 наукових конференціях протягом 2015–2020 рр.: VII Міжнародній нумізматичній

конференції «Нумизматика и героическое наследие» (с. Раубічі, Учбовий центр Національного Банку Республіки Білорусь, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Гісторыя гандлю на тэрыторыі Беларусі» (м. Мінськ, Інститут історії Національної академії наук Білорусі, 2015); IV науково-практичній конференції «Polska – Wschod – wspolne dziedzictwo Europy» (м. Августов, 2016); Міжнародної науково-практичної нумізматичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки» (м. Переяслав-Хмельницький, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди», 2016); Міжнародній науковій конференції «V Forum numizmatyczne Polska – Wschod: Pieniadz I Banki» (м. Августов, 2016); Міжнародній нумізматичній конференції «Зберігаючи минуле – будемо майбутнє» (п. Раубічі, Учбовий центр Національного Банку Республіки Білорусь, 2016); Міжнародній нумізматичній конференції «Falšovanie reňazi v dejínách Slovenska» (м. Пряшів, 2017); Музейних читаннях в честь 50-ліття відкриття експозиції Національного історичного музею Республіки Білорусь, «Білорусь: відродження духовності» (м. Мінськ, Білоруський державний університет, 2017); Третіх наукових читаннях пам'яті професора Валентина Наумовича Рябцевича (1934–2008) (м. Мінськ, Білоруський державний університет, 2018); V Міжнародній науковій конференції «Актуальні питання нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки» (м. Меджибіж, 2018); IV Міжнародній науковій конференції «Forum Numizmatyczne: Polska – Wschod» (м. Августов, 2018); щорічній Науковій конференції Національного музею історії України (м. Київ, 2018); Міжнародній конференції «Utracone Kolekcje Numizmatyczne» (м. Варшава, Королівський замок у м. Варшаві, 2018); «X Ювілейних Конотопських читаннях» (м. Конотоп, Конотопський міський краєзнавчий музей ім. О.М. Лазаревського, 2019); конференції «Спеціальні історичні дисципліни в контексті «речового» та «візуального» поворотів європейської гуманітаристики» (м. Київ, Інститут історії НАН України, 2019); IX Міжнародній нумізматичній конференції «Білоруському рублю – 25» (п. Раубічі, Учбовий центр Національного Банку Республіки Білорусь, 2019); XIX-му Нумізматичному Симпозіумі «Al XVIII-lea simpozion de

numismatică» (м. Кишинів, Національний музей історії Молдови, 2019); конференції пам'яті О.М. Плавінського (1952–2019) «Экспедиция продолжительностью в жизнь. Актуальные вопросы археологии и нумизматики Беларуси и сопредельных регионов» (м. Мінськ, Білоруський державний університет, 2020); III Міжнародній дистанційній науково-методичній конференції «Передові технології реалізації освітніх ініціатив» (м. Переяслав, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, 2020); у Міжнародній науково-практичній конференції «Треті києвознавчі читання: історія та етнокультура» (м. Київ, Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2020); I Міжнародній науковій конференції «Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти» (м. Кропивницький, Центральноукраїнський національний технічний університет, 2020); VI Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми нумизматики у системі спеціальних галузей історичної науки» (м. Кропивницький, Центральноукраїнський національний технічний університет, 2020); Міжнародній конференції «Surasti tiesą: pagalbiniai istorijos mokslai falsifikatų tyrimė» (м. Вільнюс, Інститут історії Литви, 2020) та XIV Міжнародній науковій конференції «Китайська цивілізація: традиції та сучасність» (м. Київ, Інститут історії НАН України, 2020).

Публікації. Основні положення й висновки дослідження викладено у 1 монографії, 45 наукових працях, з них – 29 статей у фахових виданнях України й іноземних держав та виданнях, що включені до міжнародних науково-метричних баз (з них – 5 у зарубіжних виданнях).

Структура дисертації обумовлена метою й завданнями проекту, логікою викладу його основних положень. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (1435 назв, у т.ч. 472 архівні справи, 333 повідомлення з періодичної преси та 203 музейні предмети), та трьох додатків. Загальний обсяг дисертації – 600 сторінок (із них 400 сторінок – основний текст).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОБОТИ

1.1. Історіографія проблеми

Цікавість до вивчення нумізматики в Україні було закладено ще у ХІХ столітті. В імперську добу головним чином вивчався юридичний аспект підробки грошей. Одним із перших дослідників фальшивомонетництва в Російській імперії був професор Університету Св. Володимира В. Сокольський¹. Вчений проаналізував зміни у ставленні влади до сутності фальшивомонетництва як злочину проти держави, а також інтерпретації його як образи владної особи, суспільно шкідливої діяльності, шахрайстві та зловживанні довірою. Професор В. Сокольський також звертав увагу на міркування щодо сутності та походження розуміння фальшивомонетництва як злочину, інтерпретуючи підробку грошей не лише як факт особистої образи владної особи, а і злочин проти суспільства та держави з часу визнання нею монетної регалії власним винятковим правом². Дійсно, в Монетному Статуті редакції 1857 р. у Ст. 57 визначено: «Право карбувати державну монету та вводити її в обіг, переливати та переробляти, встановлювати вагу, пробу, розділяти на найменування належать до числа прав державних»³.

Досліджуючи грошовий обіг часів правління Миколи І (1825–1855), торкаючись також питання протидії фальсифікації монет, Великим князем Георгієм Михайловичем проаналізовано не лише матеріали з Повного зібрання Законів Російської імперії (ПЗЗРІ)⁴, а також доповнено його іншими юридичними актами, матеріалами офіційного листування між відомствами та керівниками державних

¹ Сокольский В. О нарушениях уставов монетных. Историко-юридическое исследование. Киев: Университетская типография, 1873. 210 с.

² Там само. С. 5–6.

³ Свод Законов Российской империи, издания 1857 года. Том Седьмой. Уставы монетный, горный и о соли. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875. С. 11.

⁴ Полное собрание Законов Российской империи, с 1649 года. Том XXX. 1808–1809. Печатано в типографии II Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 1404 с.

установ¹. Російським нумізматом М. Деммені було опубліковано витяг, який охоплює лише ті законодавчі акти з ПЗЗРІ, що стосувалися монетної справи і, в тому числі, – покарань за фальшивомонетництво².

Перші детальні описи підробок монет для обігу здійснив В. Данилевич, зафіксувавши всі відмінні риси малюнку та недотримання технології у виготовленні виявлених ним у м. Юр'єві (сучасне м. Тарту в Естонії – **Б-Г.А.**) фальшивих монет 10 та 20 коп. зразка 1899 року³.

Частіше автори ХІХ ст. надавали перевагу вивченню антикварних підробок, описуючи методи їх виявлення та протидії шахрайству⁴. Це і не дивно, адже у ХІХ ст. в українській нумізматиці проходив процес початкового накопичення матеріалу для його подальшої систематизації та дослідження.

У добу Української Революції 1917–1921 рр. попри стрімке підвищення цікавості до історії та культури, збільшення кількості наукових праць державною мовою, питання фальшування грошей в Російській імперії опинилось не на часі. Хоча в науково-популярних виданнях української діаспори знаходимо свідчення про цілеспрямований збір колекціонерами зразків підроблених розмінних марок, намагаючись отримати їх на решту ще в час побутування⁵.

У *радянську добу* спостерігаємо майже відсутній інтерес науковців до вивчення питання фальшування грошей у Російській імперії. Лише Е. Стефановським⁶ надано опис підробок банкнот, що зберігаються у фондах Харківського обласного архіву (ДАХарО). Відомим українським нумізматом

¹ Георгий Михайлович Великий Князь. Монеты царствования Императора Николая I. Санкт-Петербург: Типография А. Бенке, 1890.

² Деммени М.Г. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законов с 1649 по 1881 г. Выпуск III. С.-Петербург: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. 578 с.

³ ІР НБУВ. Фонд ХХІХ. Особовий архівний фонд Василя Юхимовича Данилевича. Справа № 67. Арк. 3–6.

⁴ Филипов К. Забытая нумизматическая литература XIX века. Банковский вестник. № 4 (333). февраль 2006 г. (спецвыпуск). Минск, 2006. С. 70–72.

⁵ Шрамченко С. Ще про підроблені марки-шаги з 1918 року. Український Філятеліст. № 7–8. Берлін, 1929. С. 3–4.

⁶ Стефановский Е. Фальсификация некоторых кредитных билетов России конца XIX века. Советский коллекционер. № 15. Москва, 1977. С. 160–163.

М. Котляром¹ проаналізовано стан розвитку нумізматики на середину XIX ст. та окреслено перспективи її розвитку, натомість дослідження питання фальшивомонетництва знову опинилося поза увагою.

Відповідаючи вимогам часу, вченими визначено головною класову ознаку у класифікації банкнот, проте приділялася увага майже виключно радянським емісіям грошей. У роботах Р. Тхоржевського збережено хибний підхід до класифікації паперових грошових знаків, серед відомих надруків на банкнотах не згадані погашення підробок². Натомість дослідник вдало виділив характерними для тогочасних підробок філігранну, сфрагістичну та палеографічну ознаки структурних елементів банкнот³.

У наш час виникає зацікавленість дослідників до вивчення історії фінансів та грошового обігу Російської імперії, особливостей фальшування грошей та протидії фальшивомонетництву. Базис дослідження економічної історії Російської імперії закладено професором В. Орликом, визначивши стан та основні тенденції розвитку державних фінансів імперії⁴, методологію⁵ та законодавство як джерельну базу дослідження⁶, а також особливості фіскальної системи⁷ та державного фінансового

¹ Котляр М.Ф. Стан і перспективи розвитку української нумізматики. Український історичний журнал. № 11. Київ, 1965. С. 26. Його ж. Котляр М.Ф. Допоміжні історичні дисципліни на сучасному етапі розвитку історичної науки. Український історичний журнал. № 2 (155). Київ, 1974. С. 81–84.

² Тхоржевський Р.І. Нариси історії грошей в Україні (з давніх часів до сучасності). Навч. пос. для економ. та істор. факультетів вузів України. Тернопіль: Видавництво Карп'юка, 1999. С. 207.

³ Тхоржевський Р.І. Отечественная бонистика. Киев: УМК ВО, 1988. С. 19.

⁴ Орлик В.М. Державні фінанси Російської імперії першої половини XIX ст.: стан та основні тенденції. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Вип. 30. Ізмаїл, 2011. С. 96–108.

⁵ Орлик В.М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVIII. 2011. Київ. С.59–64. Його ж. Орлик В.М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. Український історичний журнал. 2008. № 5. С. 187–195.

⁶ Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII початку XX ст. Історія науки і біографістика. 2010. No 2. URL: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf

⁷ Орлик В.М. Єгор Канкрін і фіскальна політика Російської імперії в Правобережній Україні в другій чверті XIX ст. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2006. No 13. С. 97–110. Його ж. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.

управління¹. Вагомий внесок у дослідження суспільного аспекту особливостей грошового обігу², фінансової політики Російської імперії³ та аспекту фальшивомонетництва⁴ у часи Першої Світової війни здійснено С. Орлик. Вагомий потенціал матеріалів архівів у вивченні історії регіону відзначали С. Бонфальд⁵, А. Грінберг⁶ та О. Белая⁷.

У фокусі досліджень обраної теми в сучасній українській історіографії спостерігаємо цікавий випадок – результати своїх досліджень паралельно та не кооперуючи зусилля публікують фахівці в галузі історії криміналістики та права. Але переважна більшість дослідників проблеми фальшивомонетництва в фокусі історії права не використовують достовірні джерела (матеріали історичних архівів, газетні повідомлення, музейні зібрання тощо), аналізуючи широко відомі праці з історії грошового обігу, отримуючи таким чином достатньо спорадичні висновки, які не мають наукової новизни. Наприклад, дослідниця І. Рязанцева вказує з непідтверджених джерел, що доведення причетності підозрюваних до фальшування грошей встановлювалось із застосуванням офіційно регламентованих у сер. XVIII – на поч. XIX ст. тортур, а в окремих випадках підозрюваному пропонувалося повторити виготовлення аналогічної підробки на слідчому експерименті⁸.

¹ Орлик В.М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії). Український історичний журнал, 2003. № 2 (449). С. 66–73.

² Орлик С.В. Українське повітове місто і велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін. Проблеми української історії. Вип. 23. Київ, 2015. С. 114–133.

³ Орлик С.В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): монографія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2018. 716 с.

⁴ Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. Переяслав-Хмельницький, 2017. № 1. С. 143–164. Її ж. Орлик С.В. (2018) Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны. Банкаускі Веснік. Минск, (2). 51–54.

⁵ Бонфальд С.М. Документы государственных архивов в изучении истории родного края. Тези доповідей і повідомлень «IV республіканська конференція з історичного краєзнавства». Київ, 1989. С. 93–94.

⁶ Грінберг А. Київський обласний історичний архів. Архівознавчий збірник. Київ: Видавництво ЦВК УРСР «Радянське будівництво і право», 1938. С. 11–29.

⁷ Белая О.М. Архівні джерела про монетні скарби Києва. Пам'ятки. Археографічний щорічник. № 14. Київ, 2013. С. 189–194.

⁸ Рязанцева І.М. Боротьба з фальшивомонетництвом в українських землях у складі Російської імперії середини XVIII – кінці XIX ст. Право і безпека. № 3 (40). Харків, 2011. С. 36.

Прикладів такої практики ми не знаходимо серед вивчених архівних джерел, хоча смертна кара шляхом заливання розплавленого металу в горло¹ зберігалась на Київщині до другої чв. XVIII ст.² Аналогічні за змістом, з переліком лише загальновідомих фактів та за відсутності наукової новизни, з посиланням переважно на науково-популярні праці, є і публікації І. Кучерова³, В. Заворюхіна⁴, а також спільні публікації В. Бронського, В. Ніколаєва та І. Узбекова⁵, Н. Кіпріянової та В. Нечаєвої⁶.

Зображення тогочасних підробок монет за прототипом російських імперських опубліковано в альбомі-каталозі Я. Адріанова⁷, де використані матеріали приватних колекцій з Росії, Білорусі та України, а також різноманітних Інтернет-ресурсів. Не зважаючи на високу ефективність⁸ використання WEB-ресурсів⁸, у роботі дослідника майже не використовувалися достовірні історичні джерела, а також не зафіксовані місця знахідок опублікованих у виданні фальшивих монет, не вказано на їх приналежність до тих чи інших колекцій, інакше кажучи – майже повністю проігноровано науковий підхід у дослідженні⁹.

¹ Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: «Украинская конфедерация журналистов», 2017. С. 355.

² Нечитайло В.В. Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648–1764 рр.). Дис...канд.іст.наук: 07.00.06. Кропивницький–Переяслав–Хмельницький, 2019. С. 166–167.

³ Кучеров И.И. Порча денег и фальшивомонетничество: правовая сторона явления и ответственность. Журнал российского права. № 1. Москва, 2016. С. 107–120.

⁴ Заворюхин В.Ю. К истории подделки денежных знаков в дореволюционной России. Вестник Чувашского университета. № 4. Чебоксары, 2010. С. 24–30.

⁵ Бронский В.А., Николаев В.В., Узбеков И.Д. Сравнительная характеристика монетного дела (на примере Древней Руси, времён царизма и современной России). Сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции. Взаимодействие науки и общества: проблемы и перспективы. Часть 3. 21 октября 2017 г. Стерлитамак, 2017. С. 136–140.

⁶ Киприянова Н.В., Нечаева В.С. Преступность как социальное явление в России XVIII – первой половины XIX в. Казанский социально-гуманитарный вестник. № 3. Казань, 2018. С. 34–37.

⁷ Адріанов Я. Фальшивые монеты последних трех столетий в жизни и нумизматике. Российская империя. РСФСР. СССР. РФ. Альбом-Каталог. Пермь, 2016. С. 22.

⁸ Орлик В.М. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав Хрестоносців). Матеріали наукової конференції з міжнародною участю «Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі». 14 березня 2013 р., м. Київ. Київ, 2013. С. 129–133.

⁹ Бойко-Гагарин А. С. Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. Часопис української історії. Вип. 41. Київ, 2020. С. 69–77. DOI: 94.10347/2522-4111.2020.41.1.9.

Окремі питання процесу підробки грошей у Російській імперії в сучасній Україні вивчалися академіком В. Коцуром¹, професором С. Орлик², а також А. Бойко-Гагариним³. Внесок у вивчення діяльності відомого фальшивомонетника Ігнація Цейзика здійснено професором К. Філіповим⁴, Д. Грімалаускайте⁵ та В. Космилевим⁶. Питання фальшування російсько-польських монет торкається праця Я. Рафаль⁷.

Випадки виявлення підробок монет у різних регіонах сучасної Росії досліджено: Д. Бакштом та Д. Петіним у Сибіру⁸, Д. Кавецьким та А. Сисоевим у Східному Сибіру⁹, А. Лобовим у Рязанській губ.¹⁰, Л. Батієвим та К. Саркисом у

¹ Kotsur V., Boiko-Gagarin A. Napoleon russian forged assignations in Naddniprianshchyna (over Dnipro land). *East European historical bulletin*. Issue 11. Drohobych, 2019. P. 66–77.

² Орлик С.В. Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны. *Банкаўскі Веснік*. (2). Минск, 2018. С. 51–54.

³ Бойко-Гагарин А.С., Корпусова И.В., Янов Д.М. Некоторые особенности обращения османских юзлуков на территории княжества Валахия в 1810-1811 гг. *Стародавнє Причорномор'я*. Вип. XII. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2018. С. 57–69. Його ж. Бойко-Гагарин А.С. Половина матрицы фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова. *Банкаўскі веснік*. № 12 [653]. Минск, Снежань 2017. С. 57–58. Його ж. Бойко-Гагарин А.С. Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периодики. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 1. Bialystok, 2016. S. 103–109. Його ж. Бойко-Гагарин А.С. Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. *Часопис української історії*. Вип. 41. Київ, 2020. С. 69–77. DOI: 94.10347/2522-4111.2020.41.1.9.

⁴ Filipow K. Ignacy Sejzyk – genialny falszerz i artysta. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 2. Bialystok, 2018. S. 227–233.

⁵ Грімалаускайте Д. Локализация места производства фальшивых ассигнаций И.Цейзика (1779–1860) и некоторые аспекты их распространения. *Materialy z VIII Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Pieniadz – capital – praca – wspolne dziedzictwo Europy – Bialorus-Litwa-Lotwa-Polska-Rosja-Slowacja-Ukraina*. Bialystok-Augustow 18-21 wrzwsnia 2008. Warszawa, 2008. S. 198–207.

⁶ Космылев В.С. Дело И.Ю. Цейзика (к вопросу о подделке российских ассигнаций в Белоруссии начала XIX в.). Тезисы докладов и сообщений. *Всероссийская нумизматическая конференция*. Вологда, 18–21 мая 1993 г. Вологда: ЛиС, 1993. С. 72–73.

⁷ Rafal J. Uwagi do artykulu chronologia dziesieciogroszowek KrolewstwaPolskiego z data 1840. *Biuletyn Numizmatyczny*. Nr. 2 (362). Warszawa, 2011. S. 139–150.

⁸ Бакшт Д.А., Петин Д.И. Казус Шулима Розенцвейга: новые источники в борьбе Российской жандармерии с фальшивомонетчиками в Сибири 1909–1911 гг. *Вестник архивиста*. *Herald of an Archivist*. № 4. Москва, 2015. С. 205–225.

⁹ Кавецкий Д.Б., Сысоев А.А. Преследование фальшивомонетчиков на территории Восточной Сибири в XIX – начале XX в. *Вестник ИрГУ*. № 1 (96). Иркутск, 2015. С. 240–247.

¹⁰ Лобов А.В. К вопросу об истории фальшивых денежных знаков и финансовых инструментов в Российской империи (1861-1917). *Международный научно-исследовательский журнал*. Екатеринбург, 2017. С. 110–115.

Ростовській обл. – тодішній Області Війська Донського¹, В. Карпухіним у Тобольській губ.², Н. Тимошиною в Іванівському краї³, В. Савельєвим⁴ та В. Хухарєвим⁵ у Тверському краї, А. Чупашкіною у Владимирській губ.⁶, Є. Мокєровою у Вятському краї⁷, В. Галановим у Смоленській губ.⁸ Підробки монет в Російській імперії часів правління імператора Миколи II вивчались Н. Тимошиною⁹ та В. Пирогом¹⁰. Фальшиві рублі були опубліковані

¹ Батиев Л., Саркис К. К вопросу о фальшивомонетничестве в российской провинции (Нахичевань-на-Дону, середина XIX с.). Вестник Нижегородской академии МВД России. № 2 (42). Нижний Новгород, 2018. С. 11–16.

² Карпухин В.И. Фальшивомонетчики Тобольской губернии (XVIII–XIX в.). Тезисы и доклады сообщений «Шестая всероссийская нумизматическая конференция» (20–25 апреля 1998 г., г. Санкт-Петербург). Санкт-Петербург, 1998. С. 171–172.

³ Тимошина Н.Н. Фальшивомонетчики в Ивановском крае (конец XVIII – XIX в.). Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 2000. С. 171–172.

⁴ Савельев В.В. «Дело Дудинских»: к истории изготовления фальшивых ассигнаций в Тверской губернии первой половины XIX в. Тезисы докладов и сообщений. XVI всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург-Репино, 18–23 апреля 2011 г. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2011. С. 164–166.

⁵ Хухарев В.В. Обращение фальшивых монет в Тверском крае. Шестая всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. Санкт-Петербург, 20–25 апреля 1998 г., Санкт-Петербург, 1998. С. 134–135.

⁶ Чупашкина А.И. О подделке во Владимирской губернии. Пятая всероссийская нумизматическая конференция. Государственный Исторический музей 125 лет со дня основания. Москва, 1997. С. 88–90.

⁷ Мокєрова Е.Ю. Фальшивомонетчики и фальшивые деньги в Вятском крае (вторая половина XVIII – XIX в.). Пятая всероссийская нумизматическая конференция. Государственный Исторический музей 125 лет со дня основания. Москва, 1997. С. 90–91. Ї ж. Мокєрова Е.Ю. Фальшивые ассигнации в денежном обращении Вятского края (последняя четверть XVIII – первая половина XIX в.). Тезисы докладов и сообщений. Тринадцатая всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 11–15 апреля 2005 г. Москва: Альфа-Принт, 2005. С. 138–139. Ї ж. Мокєрова Е.Ю. Фальшивомонетчики на территории Вятского края в конце XVIII – начале XX в. материалы к истории. Монета Coin. Международный объект исследования, нумизматический, мера стоимости, область коллекционирования, альманах. Выпуск 8. Вологда: МДК, 2001. С. 57–70.

⁸ Галанов В.И. Фальшивомонетничество в Смоленской губернии (по материалам Государственного архива Смоленской области и Смоленского государственного музея-заповедника). Трєция науковоя чытаннє памяцї прафєсара Валяцїна Навумавїча Рабцєвїча (1934–2008): тэз. дакл., Мінск, 16–18 мая 2018 г. / Беларус. дзярж. ун-т; рэдкал.: В. М. Сідаровїч (гал. рэд.), І. Н. Колабава, А. М. Плавінскі. Мінск : БДУ, 2018. С. 62–64.

⁹ Тимошина Н.Н. О фальшивомонетничестве начала XIX в. по воспоминаниям Владимирского губернатора, князя И.М. Долгорукова. Тезисы докладов и сообщений. Восемнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва-Коломна. 20-25 апреля 2015 г. Москва, 2015. С. 200–204.

¹⁰ Пирог В. Фальшивые 20-копеечники. Петербургский коллекционер. № 4 (72). Санкт-Петербург, 2012. С. 24–25.

О. Храменковим¹, А. Алеховим² та Л. Линдою³, газетні джерела розглянуті М. Мойсеєнко⁴.

Спробу групування та окреслення основних складових теоретичних основ сучасної нумізматики здійснив В. Рзаєв⁵. Дослідник визначає напрямки нумізматичних досліджень, торкається питання рідкості монет, стану їх збереження, підкреслює важливість вимірювання технічних та метрологічних характеристик, хімічних та фізичних властивостей, технології виготовлення та організації роботи монетних дворів, виокремлення грошових сурогатів та новороблених монет. Згідно поглядів дослідника нумізматичні студії також визначають вивчення життя та діяльності видатних нумізматів, товариств, граверів та майстрів, обсягів виготовлення монет, грошових реформ, скарбознавства, методології дослідження, історії формування видатних колекцій та зібрань, музейних експозицій з нумізматики та історії грошового обігу, юридичних аспектів та зв'язку нумізматики з іншими галузями знань. Важливою складовою сучасної нумізматики дослідник визначає проблему антикварних підробок та боротьбу з ними, натомість питання фальсифікатів грошей в його класифікації повністю відсутнє.

У Білорусі окремі аспекти вивчення фальшивомонетництва в Російській імперії дослідив І. Сінчук⁶; вагомий внесок здійснено І. Колобовою⁷, спираючись на музейні¹ та архівні матеріали².

¹ Храменков А.В. Сложные формы для литья российских фальшивых монет XIX века. Семнадцатая всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 2013. С. 164–165.

² Алехов А.В. Подделка ассигнаций в России на рубеже XIX века. Нумизматический альманах. № 1 (23). Москва, 2003. С. 27–34.

³ Лында Л.А. Поддельные монеты России XVIII – начала XX века из собрания Гохрана. Тезисы докладов и сообщений «Шестая всероссийская нумизматическая конференция» (20–25 апреля 1998 г., Санкт-Петербург). Санкт-Петербург, 1998. С. 172–174.

⁴ Мойсеенко Н.С. О монетах в газетах: год 1898. Петербургский коллекционер. № 1. Санкт-Петербург, 2017. С. 36–40.

⁵ Рзаев В.П. Теоретические основы и практическая база нумизматики. Тезисы и доклады сообщений «Шестая всероссийская нумизматическая конференция». (20–25 апреля 1998 г., г. Санкт-Петербург). Санкт-Петербург, 1998. С. 228–229.

⁶ Синчук И.И. Фальшивые оловянные монеты XIX – XX вв. из Западной Беларуси: деградация технологических традиций. Нумизматика і фалеристика. № 4. Київ, 2007. С. 8–10.

⁷ Колобова И. Изготовление российских фальшивых монет и кредитных билетов на территории Беларуси (XVIII–XIX вв.). Materiały VII Międzynarodowej konferencji numizmatycznej «Psucie

Вивченню проблеми фальшивомонетництва у Австрійській та Австро-Угорській імперії присвячено праці українських вчених О. Огуй³ та С. Орлик⁴, а також словацьких дослідників З. Шустека та Я. Тірпака⁵.

Вагомий доробок у фокусі нумізматичних досліджень в журналі «Київська старовина» на рахунку В. Матяха⁶; також на сторінках цього видання, професором В. Ластовським виявлено свідчення про шахрайство – у 1901 р. до часопису було подано інформацію від чиновника з особливих доручень при київському генерал-губернаторові О. Мердера про випадок у 1860-х рр., коли у Чигиринському повіті місцевими євреями здійснювався незаконний обмін у селян мідних монет номіналом 5 коп., спираючись на чутки про підвищений вміст в металі золота. Такі п'ятаки із завищеним вмістом золота ніби призначалися для потреб Польського повстання, що призвело до зростання ціни монети до 1 руб.⁷

pieniadza w Europie Srodkowo-Wschodniej od antyku czasy wspolczesne» (7–10 wrzesnia 2006, Bialystok-Augustow). Warszawa, 2006. С. 147–151.

¹ Колобова И.Н. Материалы Национального исторического архива Беларуси о деятельности фальшивомонетчиков XIX в. *Studia i Materialy. Pieniadz a propaganda. Wspolne dziedzictwo Europy. Augustiow-Warszawa*, 2015. С. 207–209.

² Колабава І. Агляд спрау аб фальшывых кдэдытных білетах з фонду Мынскага павятовага суда (другая палова XIX ст.). *Банковский вестник. № 12 (677)*. Минск: Национальный банк Республики Беларусь, 2019. С. 56–59.

³ Огуй О. Фальшиві монети в конвенційному обігу на Буковині (1774–1857). *Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали VI Міжнародного наукового семінару «Черезовські читання»*, Чернівці, 20 березня 2004. Чернівці: Прут, 2004. С. 59–65. Його ж. Огуй О.Д. Фальшиві паперові гроші на Буковині XIX – XX ст. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Т. 1 (17). Чернівці-Прут, 2004. С. 59–69. Його ж. Огуй О.Д. Фальшування монет у період Австрійської та Золотої коронової валют на Буковині (на архівному матеріалі). Р.Ф.Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», Чернівці, 22–23 травня 2004 р. Ч. 2. Вижниця: Черемош, 2004. С. 73–79.

⁴ Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. *Український нумізматичний щорічник. Переяслав-Хмельницький*, 2017. № 1. С. 143–164. DOI: 10.31470/2616-6275-2017-1-143-164.

⁵ Sustek Z., Tirpak J. Falsovanie minci v 19. a na pociatku 20. storocia: zmeny technologie vyroby a zlozenia kovov, vyber nominalne. *Numizmatika. № 27*. Bratislava, 2017. S. 73–85.

⁶ Матях В.М. Журнал «Киевская Старина» як джерело для історико-краєзнавчих досліджень. Тези доповідей і повідомлень «IV республіканська конференція з історичного краєзнавства». Київ, 1989. С. 135–136.

⁷ Ластовський В.В. Нумізматика на сторінках «Київської старовини» (1882-1906 рр.). Спеціальні історичні дисципліни. Число 18. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції: Перші (міжнародні) Ястребовські читання. 20–21 жовтня 2011 р. Актуальні проблеми нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки. Київ, 2011. С. 122–125.

Внесок у розвиток вивчення фальшування грошей у Австро-Угорській¹ та Російській імперіях здійснено А. Бойко-Гагаріним². Досліджено іноземні фінансові інтервенції у військовий³ та мирний час⁴, введено до наукового обігу архівні⁵ та газетні джерела⁶, а також приділено увагу питанням дослідження фальсифікації банкнот⁷. Дослідником вивчено також технологічні процеси виготовлення підробок⁸, уведено у науковий обіг зразки фальсифікатів із музейних зібрань⁹.

Окремі дослідження у сфері експертизи культурних цінностей, методичні рекомендації та підручники містять детальний опис основних використовуваних мистецтвознавцями методів для встановлення відповідності місця та часу

¹ Бойко-Гагарін А.С. Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія», Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

² Бойко-Гагарін А.С. Половина матрицы фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова. Банкаўскі веснік. № 12 [653]. Мінск, Снежань 2017. С. 57–58.

³ Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. № 1. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 143–164. DOI: 10.31470/2616-6275-2017-1-143-164.

⁴ Бойко-Гагарін А.С. Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом ХІХ ст. Наукові записки з української історії. Випуск 46. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 207–218. DOI: 10.31470/2415-3567-2019-46-207-218.

⁵ Бойко-Гагарін А.С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). Соціум. Документ. Комунікація. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 55–75. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.

⁶ Бойко-Гагарін А.С. Газетна періодика як джерело вивчення процесів фальшування монет та банкнот в кінці ХІХ – початку ХХ століття. Український нумізматичний щорічник. № 2. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 132–149.

⁷ Бойко-Гагарін А., Родіонова О. Тогочасні підробки 100 карбованців 1917 року у колекції НМІУ. Нумізматика і фалеристика. № 3. Київ, 2018. С. 22–25.

⁸ Бойко-Гагарін А.С. Половина матрицы фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова. Банковский вестник. № 12(653). Минск, 2017. С. 57–68. Його ж. Бойко-Гагарін А.С. Інструменти для підробки монет Австро-Угорщини. Нумізматика і фалеристика. № 1. Київ, 2020. С. 15–17. Його ж. Бойко-Гагарін А.С. Собівартість виготовлення фальшивих грошей в Російській імперії. Нумізматика і фалеристика. № 2. Київ, 2020. С. 12–13.

⁹ Бойко-Гагарін А.С. Подделки денежных знаков XIX-XX века в собрании Национального исторического музея Республики Беларусь. Банковский вестник. № 12 (677). Минск: Национальный банк Республики Беларусь, 2019. С. 53–55. Його ж. Бойко-Гагарін А.С. Тогочасні підробки ісламських монет із колекції В. Грінковського у зібранні Національного музею історії України. Збірник наукових праць «Науковий вісник Національного музею історії України». Випуск II. Київ, 2017. С. 187–195. Його ж. Бойко-Гагарін А.С. Тогочасні підробки монет Російської імперії у зібранні Національного музею у Варшаві. Інститут історії. Речі і образи: матеріали конференції «Спеціальні історичні дисципліни в контексті «речового» та «візуального» поворотів європейської гуманітаристики» (4 жовтня 2019 р., м. Київ). Відпов. ред. О. Ковалевська; упоряд. С. Блащук, Г. Боряк, О. Ковалевська. Київ : Ін-т історії України Національної академії наук України, 2020. С. 110–115.

виготовлення грошових знаків. Але об'єктами мистецтвознавчої експертизи нерідко стають також старі приватні підробки грошових знаків, про які у виданих в Україні підручниках з експертизи нічого не зазначається¹. Проте у підручнику О. Калашнікової² вдало зазначено про необхідність визначення металу, з якого було виготовлено монети, що при практичному застосуванні дозволяє експерту правильно ідентифікувати об'єкт експертизи в разі потрапляння на дослідження старих приватних підробок. Отже, в наукових працях та посібниках з мистецтвознавчої експертизи також не вказано на імовірність віднесення об'єкту експертизи до підробок грошей.

Суттєвий науковий внесок для вивчення грошового обігу в Російській імперії здійснено завдяки зусиллям організаторів постійних наукових конференції, таких як: «Актуальні питання нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки» (започаткована у 2011 р. у м. Кіровоград) та «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice» у м. Білосток (Польща).

Питання історії грошового обігу Російської та Австро-Угорської імперій знаходять своє висвітлення на сторінках популярних в Україні журналів: фахового видання з історії «Український нумізMATичний щорічник» та науково-популярних «НумізMATика і Фалеристика», «Львівські нумізMATичні записки», фахових виданнях Інституту історії НАН України – «Український історичний журнал», «Спеціальні історичні дисципліни» та «Краєзнавство». А також і в закордонних часописах – журналі Словацького нумізMATичного товариства «Numizmatika», польських журналах «Acta Archeologica Lodziensia», «Pszeglad Numizmatyczny» та «Wiuletyn Numizmatyczny», виданнях Національного Банку Республіки Білорусь «Банкаўскі веснік», журналі НМЛ під назвою «Numizmatika» та ін.

Таким чином, історіографічний аналіз засвідчує, що в імперську добу в Україні вивчення тематики фальшування монет було започатковано дослідниками

¹ Доманцевич Н.І., Закусілов А.П., Павлишин М.Л., Ємченко І.В., Шестопап Г.С. Основи експертизи культурних цінностей. Навчально-методичний посібник. Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2004. С. 37–40.

² Калашнікова О.Л. Основи мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей. Підручник. Київ: Знання, 2006. С. 150–180.

історії юриспруденції, спираючись лише на аналіз законодавчих актів. У радянський час питанню фальшування монет також не приділялося значної уваги. Розроблені класифікації банкнот лише частково виділяють тогочасні фальсифікати в окрему групу і характеризуються значними ідеологічними хибами.

Популярності обрана тема набирає вже у наш час, і нарешті визнається актуальним напрямком нумізматичних студій. Вивчення питання фальшування монет не лише в галузі нумізматики, а також історії юриспруденції та криміналістики продовжується і в наш час. Хоча слід відзначити, що опубліковані дослідниками історії юридичної науки праці частіше не містять наукової новизни, охоплюють здебільшого широко відомі свідчення із нумізматичних праць, майже не вводять до наукового обігу матеріалів архівів чи зразків підробок монет із музейних колекцій.

1.2. Характеристика джерел

Розмірковуючи над станом розвитку нумізматики у системі спеціальних історичних дисциплін, відомий український вчений М. Котляр так підсумував свої роздуми: «Успішний розвиток допоміжних дисциплін є однією з умов подальшого розвитку історичної науки в цілому. Адже джерелознавство, до якого в комплексі належать допоміжні дисципліни, є підвалиною історії»¹.

Найбільш вдалою характеристикою джерел є праця, розроблена авторським колективом на чолі з професором Я. Калакурою. Так, за типологією і способом кодування та відтворення інформації визначають: речові, писемні, усні, зображальні, звукові, поведінкові та конвенціональні джерела. За змістом виділено: соціально-економічні, політичні, правничі, культурологічні та релігійні джерела. За походженням: особові, колективні та відповідно до фондоутворювача².

У роботі буде надано характеристику основних джерел, які використано під час вивчення питань фальшування грошей в Україні в імперську добу (1795–1917), розглядаючи також їх інформаційний та науковий потенціал.

¹ Котляр М.Ф. Допоміжні історичні дисципліни на сучасному етапі розвитку історичної науки. Український історичний журнал. № 2 (155). Київ, 1974. С. 88.

² Калакура Я.С., Войцехівська І.Н. Історичне джерелознавство. Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: Либідь, 2002. 488 с.

Високу інформативність мають *речові джерела* – зразки підроблених тогочасних монет та кредитних білетів, а також інструменти для виготовлення фальсифікатів (або їх частини). Також Я. Калакура відзначив, що монети окрім речового несуть ознаки зображального джерела, адже мають на своєму полі портрети, герби, написи легенд та прикраси. Специфікою обраної теми дослідження є порівняння відхилень зображень на фальшивих грошах та на зразках державного виробництва. Порівняльний аналіз охоплює зображальні якості монет та паперових грошових знаків, підтверджуючи їх як не лише речове, а й зображальне джерело. Серед речових джерел визначаються також характерні для нашого дослідження нумізматичні та архітектурні.

Архітектурними джерелами є приміщення, в яких здійснювалося фальшування грошей: старі будинки, підвали, виробничі приміщення, про які повідомляється в писемних та документальних джерелах. Також до такого роду джерел у фокусі обраної теми відносяться будівлі судів, в'язниць, камер ув'язнених фальшивомонетників¹.

Відомий вчений О. Огуй поділив спеціальні історичні дисципліни на дві групи й виокремив ті, що вивчають сукупність джерел різного роду (епістологію, джерелознавство), а також види джерел за особливостями їх змісту та форми (нумізматика, геральдика, сфрагістика)². Виявлена під час дослідження джерел специфічна лексика, що використовувалася слідчими органами, експертами та простими громадянами щодо фальшувальників та їхньої продукції, прослідковано нами як ще один з прикладів використання надбань філології у дослідженнях спеціальних галузей історичної науки³.

¹ Калакура Я.С., Войцехівська І.Н. Історичне джерелознавство. Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: Либідь, 2002. 488 с.

² Огуй О.Д. Спеціальні історичні дисципліни та філологія: місця дотику та визначення методології пошуків. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць пам'яті відомого вченого-історика доктора історичних наук Михайла Брайчевського. Число 10. Частина 1. Київ, 2003. С. 105.

³ Бойко-Гагарін А.С. Особливості лінгвістичної термінології щодо фальшивомонетників в Російській та Австро-Угорській імперіях у XIX – поч. XX ст. Етнічна історія народів Європи. Випуск 60. Київ, 2020. С. 55–63. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.60.06

Безумовно, одним із найбільш інформативних джерел у нумізматичних дослідженнях є монети¹. Основними в дослідженні історії грошового обігу нумізматичні та боністичні джерела також визначені професоркою С. Орлик². Нумізматику в системі спеціальних (допоміжних) історичних джерел І. Войцехівська визначає як галузь, завданням якої є вивчення окремих типів та видів джерел, в даному випадку – монет. Дослідниця також акцентувала увагу на відокремленні медальєрики і фалеристики від нумізматики в окремі спеціальні галузі історичної науки, доводячи їх спроможність самостійно вирішувати наявні перед ними методологічні проблеми³. У процесі дослідження вивчено не лише безпосередньо фальшиві монети, а й монети державного зразка з колекцій музеїв та навчальних центрів. Це дозволило здійснити їх порівняльний аналіз, визначити основні ознаки та характерні риси підробок, дослідити технології їх виготовлення. Визначаючи теоретико-методологічні проблеми дослідження економічної складової історії України, професорами В. Орлик та С. Орлик до основних нумізматичних джерел віднесено не лише монети автентичного карбування, а і зразки підробок грошей та інструменти для їх виробництва, топографування нумізматичних знахідок⁴.

Через високу номінальну вартість привабливість для фальшивомонетників мали і паперові грошові знаки – кредитні білети та асигнації, хоча до нашого часу їх збережено небагато. Навіть у колекції найбільшого російського музею – Державного Ермітажу, фондова колекція якого може бути охарактеризована як достатньо добре вивчена, зберігачем групи паперових грошових знаків М. Маршак

¹ Калакура Я.С., Войцехівська І.Н. Історичне джерелознавство. Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: Либідь, 2002. С. 176.

² Орлик С.В. Нумізматичні та боністичні джерела дослідження історії грошового обігу в Галичині й Буковині під час російської окупації в роки Першої Світової війни. Актуальні проблеми нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 червня 2018 р. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 139–142.

³ Войцехівська І.Н. Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми. Міжвідомчий збірник наукових праць. Архівознавство археографія Джерелознавство. Вип. III. Джерелознавчі дисципліни. Київ, 2001. С. 265.

⁴ Орлик В.М., Орлик С.В. Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України. Універсум історії та археології. 2019. Том. 2 (27) Вип 2. Дніпро. С. 10.

виявлено та інвентаризовано лише 13 тогочасних підробок різних банкнот Російської імперії (окрім «наполеонівських»¹ підробок), які отримано музеєм з приватної колекції Г. Ліхачова. У зібранні Національного музею історії України (НМІУ) нам вдалось виявити підробки паперових грошових знаків, виготовлених за ініціативою французького імператора Наполеона I Бонапарта, дев'ять екземплярів фальшивих монет Російської імперії кін. XIX – поч. XX ст. та перших карбованців Української Народної Республіки². Додаткову інформацію отримано в процесі вивчення справжніх банкнот з музейної колекції, а також зразків цінних паперів, з бланків яких у досліджуваній період також часто виготовлялись підробки. Частина фальсифікатів віднесена до групи зберігання «АЕ» (що об'єднує мідні монети). Інші віднесено до групи зберігання срібних монет «АР», адже вони надійшли у складі єдиного комплексного зібрання (скарбу, колекції).

Скарби. Ще за імперського часу відомий український нумізмат В. Шугаєвський підкреслив високу значимість нумізматичних знахідок та супутніх у скарбі речей у датуванні археологічних об'єктів, дослідженні процесу економічного розвитку, визначенні локацій населених пунктів та густоти населення регіону, часу тривалості обігу монет тощо³. Українським вченим М. Котляром наведено вдалу критику уявлень радянського часу про «нецікавість, одноманітність асортименту та схожість скарбів за складом і обсягом XVIII – поч. XIX ст.»⁴. Визначаючи актуальні напрямки сучасних нумізматичних досліджень, академік В. Коцур оцінив науковий потенціал вивчення історії грошового обігу регіону чи

¹ Kotsur V., Boiko-Gagarin A. Napoleon russian forged assignations in Naddniprianshchyna (over Dnipro land). East European historical bulletin. Issue 11. Drohobych, 2019. P. 66–77.

² Бойко-Гагарін А., Родіонова О. Тогочасні підробки 100 карбованців 1917 року у колекції НМІУ. Нумізмати́ка і фалеристика. № 3. Київ, 2018. С. 22–25.

³ Шугаевский В.А. О научном значении монетных находок. С.-Петербург, 1911. С. 2–40.

⁴ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 151.

історичного періоду, спираючись на монетні скарби¹, окресливши також основні напрямки скарбознавства в Україні².

Свідчення про знахідки скарбів із виключно фальшивими монетами в досліджуваній період виявлено переважно в газетних публікаціях. Також відомий лише один скарб, що складався повністю із фальшивих 10 грошових монет зразка 1831 р. та пруських монет $\frac{1}{12}$ талера 1766 р., знайдений у 1971 р. в околицях м. Рогачов³. Поняттям «скарб» було охарактеризовано поліцією знахідку під час обшуку у міщанина м. Липовець І.П. Хмельницького – у захованій на горищі скрині було виявлено 66 фальшивих монет номіналом 1 руб., а також 10 підроблених монет по 5 руб.⁴ Непідтвердженими виявились показання затриманого у 1911 р. за збут фальшивих кредитних 25 руб. білетів у м. Катеринославі громадянина на прізвище Радиш, який заявив, нібито сховав 20000 руб. готовими підробками у валянок у миловарні свого батька, чого не вдалось відшукати поліції⁵. 14 листопада 1915 року газета «Черниговское Слово» повідомляє про виявлення у Петрограді схованої скрині із фальшивими 20 коп. монетами⁶, серед яких також наче була записка від їх виробників, які вказали, що причиною приховування своєї продукції бачать ускладнення у збуті монет в умовах «монетного голоду»⁷. Тому виявлення скарбу із тогочасними підробками монет чи кредитних білетів свідчитиме лише про те, що їх заховав сам фальшивомонетник, намагаючись

¹ Коцур В.П. Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні. Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 3.

² Коцур В.П. Історіографія українського скарбознавства. Український нумізматичний Щорічник. № 1. Київ, 2017. С. 15–32.

³ Колобова І.Н. Монеты восстания 1830–1831 г. на территории Беларуси. *Materialy z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Wspolne dzieje pieniadza. Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina. Suprasl, 20–22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 135.*

⁴ Вейсман Л. Клад фальшивых монет. Киевские новости. № 70. 25 марта (7 апреля). Киев, 1905. С. 6.

⁵ Фабрика фальшивых кредиток. Южная Копейка. № 142. 28 апреля. Киев, 1911. С. 2.

⁶ Ящик фальшивомонетчиков. Черниговское слово. № 2575. 20 ноября. Чернигов, 1915. С. 4.

⁷ Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. № 1. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 143–164.

приховати речові докази, але сподіваючись на можливість збуту цих підробок у майбутньому¹.

Високим ступенем достовірності характеризуються предмети нумізматики та боністики, які зберігаються у *колекціях державних музеїв*². На початку ХІХ ст., зокрема в 1805 р., директором Кременецького ліцею графом Тадеушем Чацьким (1765–1813) було створено при навчальному закладі нумізматичний кабінет, спираючись на власну колекцію, частина якої була викуплена у польського короля Станіслава Августа Понятовського. Монети збирались також іншими впливовими магнатами – волинським князем Василем-Костянтином Острозьким та львівською міщанкою Раїною Могилянкою. Пізніше приватні колекції передавалися до нумізматичних кабінетів Львівського університету (який отримав у дарунок від імператора Йосифа ІІ 5000 дублетів Віденського мюнцкабінету), Львівського музею артистичних промислів, Львівського міського музею ім. Яна ІІІ Собеського, Університету Св. Володимира у м. Києві, Київського музею старожитностей та мистецтв, Міської публічної бібліотеки у м. Житомирі тощо³. Цим започатковано становлення нумізматики, процесу первісного накопичення знань, формування нумізматичних колекцій, спроб їх класифікації та дослідження. Натомість вивчення проблеми фальшування знаків грошової оплати відбувається досить спорадично, спираючись головним чином на аналіз законодавчої бази. До програм комплектування музейних колекцій та кола інтересів приватних колекціонерів зразки фальсифікатів монет та паперових грошових знаків не входять, так само як інструменти їх виготовлення.

Збором, зберіганням, вивченням та популяризацією старожитностей займаються музеї. Збираючи матеріали, які всебічно висвітлюють історію краю,

¹ Бойко-Гагарін А. С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). Соціум. Документ. Комунікація. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 61. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.

² Ковальчук Є.І. Музей як джерельна база в профільних і музеєзнавчих дослідженнях. Збірник наукових праць «Могилянські читання 2015». До 90-річчя Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Київ, 2016. С. 421.

³ Турмис Н.В. Нумизматические исследования в Украине в ХІХ в. Тезисы докладов и сообщений. Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург, 2003. С. 232–233.

музеї регулярно проводять збір свідчень історичного минулого для подальшого його вивчення та експонування з метою популяризації особливостей побутування населення в історичній місцевості. Тривалий час зразки тогочасних підробок грошей не були бажаними предметами поповнення музейних фондів та приватних колекцій. Лише у 1908 р. до губернських канцелярій надійшли звернення спеціально створеного комітету з м. Москви про збір коштів та предметів музейного значення для влаштування у місті Музею Війни 1812 р. Серед бажаних для музею предметів згадувались і «асигнації Наполеона»¹ – підроблені за ініціативою французького імператора російські паперові гроші, які стали невід’ємною складовою вивчення цього періоду². У фокусі нумізматичного напрямку формування музейних колекцій, підробки грошей також не зазначаються та увага їхньому збереженню взагалі не приділялась. Серед введених до наукового обігу матеріалів музейних фондів ми також частіше фіксуємо відсутність тогочасних підробок монет, або наявність в досить незначній кількості³.

Найбільш ранню згадку про наявність фальсифікатів монет у складі музейних зібрань знаходимо в описі колекції Музею Вітебської вченої архівної комісії, складеному К. Змигродським у 1911 р. В описі музейної колекції наявні фальшиві 50 коп. 1900 р. та рублі 1899 та 1901 рр.⁴ Враховуючи те, що монет державного карбування в ці роки було виготовлено значну кількість, можна припустити, що в описі фігурують не антикварні, а тогочасні підробки. Вченим О. Реєнтом,

¹ Kotsur V., Voiko-Gagarin A. Napoleon russian forged assignations in Naddniprianshchyna (over Dnipro land). East European historical bulletin. Issue 11. Drohobych, 2019. P. 66–77.

² ДАМО. Фонд 229. Канцелярія миколаївського градоначальника. Опис 1. Справа 1900. Справа про пожертвування на облаштування музею 1812 р., на спорудження пам’ятнику Тургенєву. Перелік предметів, бажаних для музею 1812 р. у Москві. Рік 1908–1911. Арк. 3 зв.

³ Бойко-Гагарін А.С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). Соціум. Документ. Комунікація. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 55–75. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.

⁴ Змигродський К.А. Каталог монет и медалей Музея Витебской ученой архивной комиссии. Витебск: Типография насл. М.Б. Неймана, 1911. С. 30–31.

аналізуючи спільні риси спеціальних галузей історичної науки та історичного краєзнавства, надано високу оцінку ефективності роботи НМІУ, ОАМ та НІЕЗП¹.

Окрему групу серед музейних предметів завжди складають паперові гроші та монети. Серед музейних матеріалів джерелами дослідження нами були використані тогочасні підробки монет та банкнот з музейних зібрань України (Рис. 1–3), Польщі, Білорусі та Російської Федерації, проведене порівняння тогочасних підробок із оригінальними монетами тих самих музейних зібрань. На жаль, для більшості вивчених тогочасних підробок у музейних зібраннях не було зафіксовано місця та обставини знахідки. Інвентарні книги та книги вступу з інформацією про походження цих монет свідчать здебільшого про передавання на постійне зберігання із колекцій приватних осіб, що на сьогоднішній день вже унеможливило складання топографії знахідок та здійснення додаткових висновків. Також відсутність зразків тогочасних підробок монет у більшості музеїв спричинена не лише знищенням останніх після проведення слідства, а й недосконалою стратегією колекціонування². Збирання відбувається зазвичай виключно за рахунок безоплатної передачі на постійне зберігання від приватних осіб предметів, що їх конфіскували митні та правоохоронні органи. І які передані у майно держави з їхньою подальшою передачею до музеїв.

В дослідженні залучені опрацьовані музейні матеріали із зібрань 19 музеїв: Учбового центру при Білоруському державному університеті (БДУ), Броварського краєзнавчого музею (БКМ), Державного Ермітажу (ДЕ), Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (ДІКЗМ), Державного історичного музею (м. Москва, Російська Федерація) (ДІМ), Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького (ДНІМ), Кіровоградського обласного краєзнавчого музею (КОКМ), Музею книги і друкарства України (м. Київ) (МКДУ), відділу «Музей грошей» Національного Банку України (м. Київ) (МГ НБУ), Музею

¹ Реєнт О. Нумізматики в системі історичного краєзнавства. Тези доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки». 5–6 листопада 2015 р. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 10.

² Шелудякова Н. «Колекційні студії» в контексті матеріального повороту в гуманітаристиці. Ейдос. Випуск 6. Київ, 2011/2012. С. 470.

Національного Банку Республіки Білорусь (МНБРБ), Національного заповідника «Софія Київська» (НЗСК), Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (НІЕЗП), Національного історичного музею Республіки Білорусь (НІМРБ), Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (НКПКЗ), Національного музею у Варшаві (НМВ), НМІУ¹, Національного музею Литви (НМЛ), Одеського археологічного музею (ОАМ), Харківського історичного музею ім. М.Ф. Сумцова (ХІМ) та Чернівецького обласного краєзнавчого музею (ЧОКМ). Підробку 15 коп. монети зразка 1874 р., перетворену у часи побутування та викриття підробки на гудзик, було знайдено під час розкопок на території Софійського собору у 1935 р., нині знахідка зберігається в колекції НЗСК.

Цікавим є питання обліку та зберігання тогочасних підробок монет у музейних колекціях². Виходячи із того, що облік предметів із дорогоцінних та недорогоцінних металів ведеться у музеях окремо³, а переважна більшість фальшивих монет виготовлена з недорогоцінного металу лише з подальшим покриттям тонким шаром дорогоцінного, записи щодо отримання подібних монет ведуться в інвентарних книгах обліку монет з недорогоцінних металів. Ті ж підробки, у складі яких за результатами проведення апробації встановлено вміст срібла чи золота, обліковуються в основному фонді разом з оригінальними монетами з вмістом дорогоцінних металів. В окрему групу зберігання приватні старі підробки не виносяться.

Ще більш рідкісними в колекціях музеїв є тогочасні *інструменти для підробки грошей*. В. Карпунін повідомляє про наявність інструментів для лиття фальшивих монет номіналом 5 коп. зразка 1858 р. у фондах Тюменського краєзнавчого музею.

¹ Бойко-Гагарін А.С. Підробки російських грошей кінця XIX – початку XX століття у зібранні Національного музею історії України. Український нумізматичний щорічник. № 4. Переяслав, 2020. С. 165–183. DOI: 10.31470/2616-6275-2020-4-165-183.

² Бойко-Гагарін А. С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). Соціум. Документ. Комунікація. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 61. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.

³ Инструкция о порядке учета и хранения музейных ценностей из драгоценных металлов и драгоценных камней, находящихся в государственных музеях и культурно-просветительских учреждениях СССР (от 18 сентября 1975 г.). Москва, 1976. 52 с.

Кліше для виготовлення кредитних білетів зразка 1882 р. зберігається у фондах Ішимського краєзнавчого музею¹. Серед комплексу матеріалів по історії фальшивомонетництва в Російській імперії в колекції ДІМ також наявні інструменти для підробки – половинка ливарної форми для фальсифікації 20 коп. кінця ХІХ ст.² На сьогоднішній день нам не відомі подібні пристосування для виготовлення підробок монет з часів Російської чи Австро-Угорської імперій у колекціях музеїв України.

Досліджуючи історію формування нумізматичних та боністичних колекцій на Тернопільщині, О. Клименко звернув увагу на постать М. Гнатишака (1903–1973), який активно вивчав матеріали історичних архівів та музеїв, публікуючи результати своїх пошуків у популярних часописах. При цьому до кола інтересів дослідника не входили тогочасні їх підробки³. Цей факт додатково пояснює те, що відсутність інтересу до підробок з боку науковців та колекціонерів призвела до того, що у зібраннях музеїв практично немає таких артефактів.

Зразки тогочасних фальсифікатів монет, асигнацій та кредитних білетів нам вдалось виявити в НМІУ, НЗСК, ДНІМ, ЧОКМ, а також в колекціях закордонних музеїв: польського НМВ, російських ДЕ та ДІМ, білоруських НІМБР та БДУ, литовського НМЛ. Також використано вже опубліковані свідчення про збережені фальсифікати у СКМ⁴. Вважаємо, що таку категорію монет (так само як і банкнот та грошових сурогатів), як старі приватні підробки, необхідно виносити в окрему

¹ Карпухин В.И. Фальшивомонетчики Тобольской губернии (XVIII–XIX в.). Тезисы и доклады сообщений «Шестая всероссийская нумизматическая конференция» (20–25 апреля 1998 г., г. Санкт-Петербург). Санкт-Петербург, 1998. С. 171.

² Квизикявичус Л. Мастер, верный своему делу, или неисправимый фальшивомонетчик Франциск Боуфал. Нумизматический альманах. № 2. Москва, 2006. С. 25.

³ Клименко О. Боністика на Тернопільщині від початку ХІХ століття до наших днів. Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Том 4: Видатні постаті в українській культурі і науці. Тернопіль: Рада, 2008. С. 372.

⁴ Галанов В.И. Фальшивомонетничество в Смоленской губернии (по материалам Государственного архива Смоленской области и Смоленского государственного музея-заповедника). Трєция науковыя чытанні памяці прафесара Валянціна Навумавіча Рабцэвіча (1934-2008): тэз. дакл., Мінск, 16–18 мая 2018 г. / Беларус. дзярж. ун-т; рэдкал.: В.М. Сідаровіч (гал. рэд.), І.Н. Колабава, А.М. Плавінскі. Мінск: БДУ, 2018. С. 62–64.

групу зберігання у музейних колекціях як державних, так і приватних установ. Відповідних коректив також вимагають і наявні в музеях інструкції з обліку¹.

Важливість дослідження *приватних зібрань* та соціального феномену колекціонування монет представниками різних верств населення підкреслював М. Котляр². Сучасні історики відносять колекційні студії (процес формування приватних зібрань), що відображаються у феномені особливих відносин людини (колекціонера) із матеріальним світом в окрему міждисциплінарну галузь дослідження³. Популярність збирання продукції тогочасних фальшивомонетників серед сучасних колекціонерів відмітив у своїх розвідках Я. Адрианов, готуючи для відповідної аудиторії спеціальний альбом-каталог⁴. В дослідженні нами використано матеріали із приватної збірки Президента Словацького нумізматичного товариства Збишека Шустека (**Рис. 4**).

Додаткове уявлення про суворість покарання фальшивомонетників надають *фотографії в'язниць та камер із засудженими*, а також фото з місць заслання фальшивомонетників, процесів фізичного катування тощо. Зображальні джерела нами використані у вигляді фотографічних карток фальшивомонетників із особових архівних справ, абрисів та зображень фальшивих кредитних білетів у публікаціях та архівах. Дослідниця О. Ковалевська вдало визначає фотографію з одного боку як предмет дослідження, а з другого – як метод⁵. У фокусі нашого дослідження характерними є обидва види використання фотографії. Збережені у фондах державних історичних архівів фотографії фальшивомонетників спрощують

¹ Бойко-Гагарін А. С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). Соціум. Документ. Комунікація. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 61. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.

² Котляр М.Ф. Стан і перспективи розвитку української нумізматика. Український історичний журнал. № 11. Київ, 1965. С. 26.

³ Шелудякова Н. «Колекційні студії» в контексті матеріального повороту в гуманітаристиці. Ейдос. Випуск 6. Київ, 2011/2012. С. 470.

⁴ Адрианов Я. Фальшивые деньги в жизни и нумизматике. Размышления о коллекционировании фальшивых монет. В порядке подготовки к печати каталога российских фальшивых монет. Петербургский коллекционер. № 1 (93). Санкт-Петербург, 2016. С. 26.

⁵ Ковалевська О. Візуальні студії. Нариси з соціо-культурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями: колект. монографія – Удод О., Веременич Я. та ін. Ін-т історії України. Київ: Генеза, 2018. С. 119.

складання їх соціального портрета¹. Так, у фонді Київської губернської тюремної інспекції збережено справи засуджених до каторги фальшивомонетників, що містять фотокартки (Рис. 5)².

До писемних документальних джерел відносять державні акти, грамоти, угоди, анкети, листи та ін. У нашому дослідженні використано цілу низку *писемних джерел*: актові матеріали та розпорядження влади щодо протидії фальшивомонетництву, анкети каторжників зі збережених в архівах слідчих справ, листи нумізматів щодо виявлення підробок, а також листування між карними органами з повідомленням губернатора про виявлення у регіоні фальшивих грошей, органів судочинства та установ, що здійснюють експертизу виявлених підробок, показання та матеріали допитів зі слідчих справ тощо.

Невід'ємним джерелом вивчення обраної теми є *законодавча база* – Повне зібрання законів Російської імперії (ПЗЗРІ)³, що вперше побачило світ у 1830 р. та містить всі накази, постанови та маніфести російської влади до населення про регуляцію фінансової діяльності та грошового обігу, боротьбу із фальшивомонетництвом. Вказане фундаментальне зібрання мало два видання, охоплюючи загалом період з 1649 до 1884 рр. Беззаперечною є позиція професора В. Орлика про важливе значення використання ПЗЗРІ у дослідженнях з історії Російської імперії⁴.

Вагомий потенціал *матеріалів архівів* відмічений більшістю професійних вчених⁵. Вагомий науковий потенціал Архіву СБУ у історичних дослідженнях

¹ Бойко-Гагарін А. С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). Соціум. Документ. Комунікація. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 66. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.

² ДАКО. Фонд 7. Київська губернська тюремна інспекція. Опис 5. Справа 1129. Справа про заслання на каторгу міщан Савранські за підробку золотих та срібних монет. Рік 1902. Арк. 23, Арк. 34.

³ Полное собрание Законов Российской империи, с 1649 года. Том XXX. 1808-1809. Печатано в типографии II Отделения Его Императорской Величества Канцелярии, 1830. 1404 с.

⁴ Орлик В.М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX с. Дис...-дра іст.наук: 07.00.01, 07.00.02 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2008. С. 51–52.

⁵ Орлик В.М., Орлик С.В. Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України. Універсум історії та археології. 2019. Том. 2 (27). Вип 2. Дніпро. С. 5–27.

підкреслив Д. Омельчук на прикладі вивчення справ несправедливо страчених НКВС¹. Литовський дослідник Л. Квізікявічус комплексно вивчив питання підробки грошей Російської імперії на матеріалах ЛДІА у Вільнюсі². Архівні справи фонду Мінського повітового суду у контексті діяльності фальшивомонетників на сучасній території Білорусі вивчала І. Колобова³. Архівні зібрання в Україні пережили низку потрясінь, перевезень, пожеж та знищень, що суттєво вплинуло на кількість збережених до сьогодні справ⁴. Так, зокрема, величезну кількість архівних справ часів Російської імперії було знищено через нестачу паперу у 1920-ті рр.⁵ Стан паперової промисловості вважався недостатньо забезпеченим сировиною⁶, тому на постійній налагодженій основі відбувалась утилізація «непотрібних» архівних матеріалів, відповідно до чого проводилися регулярні інструктажі та наради⁷.

Судово-слідчі матеріали в фондах архівів поділяються на: *слідчі матеріали* (протоколи обшуків, слідства, допитів, очних ставок, донесення агентів, листування слідчих органів), *судові документи* (протоколи судових засідань, листування,

¹ Омельчук Д.В. Документи архівів СБУ та проблема введення їх у науковий обіг. Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19–20 листопада 1996 р.). Ч. 2. Київ, 1997. С. 57–59.

² Kvizikevicius L. Klastotu popieriniu pinigų cirkuliacija XIX a. II puseje Vilniaus gubernijoje. Numizmatika. № 4–5. Vilnius, 2004. S. 125–155.

³ Колабава І. Агляд спрау аб фальшывых кдэдытных білетах з фонду Мінскага павятовага суда (другая палова XIX ст.). Банковский вестник. № 12 (677). Минск: Национальный банк Республики Беларусь, 2019. С. 56–59. Її ж. Колабава І.Н. Матэрыялы нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі як крыніца па гісторыі фальшываманетніцтва. Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі, прысвячонай 80-годдзю Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі. Мінск, 28 чэрвеня 2018 г. Беларускія архівы на мяжы тысячагоддзяў: здабыткі і страты. Мінск, 2018. С. 386–390.

⁴ Бойко-Гагарін А. С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). Соціум. Документ. Комунікація. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 60. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.

⁵ Чиркова М. Утилізація архівів як засіб боротьби з паперовою кризою в 20-х роках (на прикладі Полтавщини). Матеріали наукової конференції. Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області. Полтава: Видавництво «Полтава», 1998. С. 45.

⁶ Про виробничу базу паперової промисловості. Вісті ВУЦВК. № 226 (2116). 4 жовтня. Харків, 1927. С. 4.

⁷ Сдача ненужных архивных материалов. Вечерний Киев. № 80 (654). 8 апреля. Киев, 1929. С. 3.

допитні листи по справі, вироки судів) та *матеріали прокурорського нагляду*¹. Судово-слідчі матеріали мають персоніфікований характер, розкривають біографічні дані фальшивомонетників, допомагають встановити їх соціальний портрет². Як речові докази матеріали слідчих справ можуть містити також і зразки фальшивих паперових грошових знаків (**Рис. 6**). Справи фальшивомонетників після виконання визначеного вироку повітовими судами в той же час передавались до архівів, що дозволило багатьом із них зберегтись донині (наприклад, справа фальшивомонетника з Київської губернії Микити Проценка, засудженого Леовським повітовим судом у Бессарабії³, яка потрапила в місцевий архів та сьогодні зберігається у ANRM).

Найбагатшим архівом, що зберігає найбільшу кількість справ, є Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДІАК), зібрання якого налічує понад 1600 фондів⁴. Справи про покарання, переслідування та затримання фальшивомонетників нами виявлено у фондах з циркулярами губернаторів, міщанських управлінь, тюремних інспекцій, міських магістратів, судів, митниць та органів прокуратури. Більшість із них свого часу проходили по секретній частині; справам виявлення та знешкодження фальшивомонетників надавалося державного значення⁵.

Крім слідчих справ інформація про виявлення фальшивих грошей та виробників підробок міститься у статистичних звітах про кримінальні випадки, що

¹ Бойко-Гагарін А. С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). Соціум. Документ. Комунікація. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 58. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.

² Калакура Я.С., Войцехівська І.Н. Історичне джерелознавство. Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: Либідь, 2002. С. 96–120.

³ ANRM. Фонд 44. Леовський повітовий суд. Опис 1. Справа 99. Справа про звинувачення мешканця Богуславського повіту Микити Проценка у бродяжництві та зберіганні фальшивого білету. Рік 1833. Арк. 57.

⁴ Калакура Я.С., Войцехівська І.Н. Історичне джерелознавство. Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: Либідь, 2002. С. 135.

⁵ Бойко-Гагарін А. С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). Соціум. Документ. Комунікація. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 60. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.

формувались у вигляді зведеної статистики для Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора за 1911–1912 рр., що збережено в ЦДІАК¹.

При неможливості відвідати архів фізично та самостійно опрацювати необхідні оригінали справ, поширеною практикою є замовлення цифрових копій в архіві через Інтернет, тобто користування послугами архіву на відстані² (через електронну пошту тощо) з подальшим опрацюванням їх за допомогою персонального комп'ютера.

Загалом в процесі наукового пошуку нами досліджені матеріали з фондів більше ніж 30 архівів в Україні, Білорусі, Росії, Польщі та Молдові. Значна частина опрацьованих архівних джерел введена автором до наукового обігу вперше. Найбільший корпус справ, що стосуються виявлення фальшивих монет, розшуку підозрюваних, виявлення знарядь для підробки монет та паперових грошей, перефарбування асигнацій та можливі факти таємного ввезення фальшивих грошей з-за кордону містяться, у фондах Канцелярії Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора (Ф. 442) та Київського військового губернатора (Ф. 533), Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДІАК). Зазвичай свідчення про викриття фальшувальників грошей чи виявлення фальшивих грошей, містяться у документах обласних державних історичних архівів, і у фондах: міських магістратів, поліції, жандармських управлінь, окружних та повітових судів, палатах карного, земського та кримінального суду, нижніх розправ, канцелярій градоначальників та губернаторів, тюремних інспекцій.

Інформацію про звинувачення місцевих міщан та селян щодо підозри у виготовленні фальшивих монет збережено, у фондах Вінницького (Ф. 391, ДАВінО), Ковельського (Ф. 229, ДАВолО), Володимирського (Ф. 368, ДАВолО), Васильківського (Ф. 185, ДАКО) та Уманського (Ф. 189, ДАЧеркО) *міських*

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 641. Справа 2, Ч. 1. Справа про донесення з різних місць та осіб про випадки, що трапились у Київській губернії. Роки 1911–1912. 659 арк.

² Сverdлик З., Настенко Л. Аутсорсинг в архівній справі: сучасний стан та перспективи. Соціум. Документ. Комунікація. Зб. наук. пр. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький, 2018: ФОП Домбровська Я.М., 2018. С. 194–212.

магістратів, Київської міської думи (Ф. 17, ДАК), Херсонського губернського правління (Ф. 3, ДАХерсО). Копії рапортів керівників поліції до міських очільників та губернаторів містяться у фондах головних поліцмейстерів канцелярій Миколаївського (Ф. 229, ДАМО), Одеського (Ф. 2, ДАОО) *градоначальників*, а також Катеринославського (Ф. 11, ДАДО), Чернігівського цивільного (Ф. 128, ДАЧернігО) *губернаторів*, Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора (Ф. 1, ДАОО), Канцелярії Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-губернатора (Ф. 442, ЦДІАК) та Київського військового губернатора (Ф. 533, ЦДІАК).

Рапорти та переписки між слідчими органів поліції та жандармерії збережено у фондах: Миколаївської (Ф. 231, ДАМО), Ізмаїльської (Ф. 514, КУІА) та Харківської (Ф. 52, ДАХарО) міської *поліції*, Чернігівського (Ф. 1439, ЦДІАК), Київського (Ф. 274, ЦДІАК), Катеринославського (Ф. 313, ЦДІАК), Полтавського (Ф. 320, ЦДІАК), Харківського (Ф. 336, ЦДІАК) та Волинського (Ф. 1335, ЦДІАК) губернських *жандармських управлінь*, Кілійського міського поліцейського управління (Ф. 513, КУІА), помічників начальників губернських жандармських управлінь у Бессарабській (Ф. 1152, ЦДІАК), Харківській (Ф. 307, ЦДІАК) та Волинській (Ф. 1262, ЦДІАК) губерніях.

Свідчення про покарання затриманих фальшивомонетників містяться у фондах: Київського *військово-окружного суду* (Ф. 316, ЦДІАК); прокурорів Вінницького (Ф. Д-192, ДАВінО), Харківського (Ф. 372, ДАХарО) та Ізюмського (Ф. 374, ДАХарО) *окружних судів*; Володимирського (Ф. 359, ДАВолО), Луцького (Ф. 361, ДАВолО), Острозького (Ф. 22, ДАРО), Дубенського (Ф. 370, ДАРО), Рівненського (Ф. 384, ДАРО), Путивльського (Ф. 1, ДАСО), Кременецького (Ф. 132, ДАТО), Ізмаїльського (Ф. 249, КУІА), Бережанського (Ф. 184, ДАТО), Чигиринського (Ф. 420, ДАЧеркО) та Київського (Ф. 896 ДАЧеркО), Новоград-Волинського (Ф. 10, ДАЖО) *повітових судів*; Звенигородського (Ф. 715, ДАЧеркО) *повітового земського суду*; Катеринославської (Ф. 368, ДАДО), Волинської (Ф. 18, ДАЖО) та Новоград-Сіверської (Ф. 88, ДАЧернігО) *палат карного суду*; Черкаської і Чигиринської *нижньої розправи* (Ф. 772, ДАЧеркО), Прокурора

Одеської судової палати (Ф. 419, ЦДІАК), а також у об'єднаному архівному фонді «Жандармські установи Подільської губернії» (Ф. 295, ЦДІАК). Свідчення про ув'язнених за фальшивомонетництво та спроби продовжити незаконне таємне виготовлення монет у в'язницях містяться у фондах губернських *тюремних інспекцій*: Катеринославської (Ф. 113, ДАДО) та Київської (Ф. 7, ДАКО) губерній, Одеського попечительського при в'язницях комітеті (Ф. 361, ДАОО).

Бюлетені з інформацією про ознаки фальшивих грошей отримано канцелярією заводу «Київський Арсенал» (Ф. 338, ДАК), Канцелярією попечителя Київського навчального округу (Ф. 707, ЦДІАК), Тальнівської поштово-телеграфної контори (Ф. 894, ДАЧеркО), Козятинського (Ф. 1427, ЦДІАК) та Фастівського (Ф. 285, ЦДІАК) відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць. Про заборону нанесення зображень державних кредитних білетів та цінних паперів повідомлялось: канцеляріями Харківського інспектора (Ф. 1680, ЦДІАК) та Київського тимчасового комітету у справах друку (Ф. 295, ЦДІАК), а також Київським цензурним комітетом (Ф. 293, ЦДІАК).

Дані щодо історії грошового обігу та виготовлення фальшивих грошей на території України, що перебувала у складі Австрійської та згодом Австро-Угорської імперії, знаходимо у фонді бургомістра м. Берегово (Ф. 721, ДАЗакО), а також фондах прокуратури та поліції: зокрема Державної прокуратури м. Львова (Ф. 458, ЦДІАЛ), Вищої державної прокуратури м. Львів (Ф. 156, ЦДІАЛ), Станіславської державної прокуратури (Ф. 225, ДАІФО) Дирекції поліції у м. Львові (Ф. 350, ДАЛО) та фонді секретної частини Дирекції поліції в м. Чернівці (Ф. 10, ДАЧернівО). Свідчення про покарання та винесення вироків винним у фальшуванні грошей містяться у фондах судових установ: Крайового суду Буковини (Ф. 115, ДАЧернівО) та Коломийського окружного суду (Ф. 501, ДАІФО).

Діяльність фальшивомонетників часто виходила за межі однієї губернії, де відбувалося безпосереднє виготовлення підробок. Вони відвозили готову продукцію з метою збуту у віддалені губернії, то ж у процесі дослідження стали при нагоді матеріали закордонних архівів. Інформацію про виявлення фальшивих

грошей та затримання фальшивомонетників збережено у фонді Канцелярії Варшавського губернатора у Державному архіві м. Варшава (Zespol 1416/II, APW), зокрема там вміщено цінні свідчення про збут фальшивих грошей громадянами сусідньої Пруссії та ввезення фальшивих російських кредитних білетів із м. Лондон. Фонд Державної комісії внутрішніх справ у Царстві Польському, що зберігається у Головному архіві давніх актів в м. Варшава (Zespol 191, AGAD), містить звіти керівників повітових органів поліції про виявлення в різних регіонах Царства Польського виробників чи збувальників фальшивих монет. Вони згруповані у 13 томів за хронологічним принципом, охоплюючи період з 1815 по 1858 рр. Збережені у справах зазначеного архіву звіти часто містять інформацію про відсутність у тому чи іншому регіоні випадків виявлення фальшивомонетників, але зафіксовані випадки активності фальшивомонетників надають повне уявлення про стан цієї проблеми в регіоні. Аналогічні за змістом звіти містяться у описі 641 фонду Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (Ф. 442, ЦДІАК), які повідомляють владу про кримінальні правопорушення у Київській та Подільській губерніях, виділяючи також в окрему групу вказаної звітності справи фальшивомонетників.

Цінні свідчення про особливості розслідування особливо важливих справ із викриття крупних майстерень, а також про надання Міністерством фінансів винагороди за правдиву інформацію щодо незаконного виготовлення грошей містяться у фонді Загальної канцелярії Міністра фінансів у Російському державному історичному архіві, м. Санкт-Петербург (Ф. 560, РДІА). Свідчення про підробку місцевим населенням монет Османської імперії містяться у фондах Оргіївського (Ф. 43), Леовського (Ф. 44) повітових та Бессарабського обласного карного суду (Ф. 38), а також Кишинівської міської поліції (Ф. 289) в Національному архіві республіки Молдова, м. Кишинів (ARNM).

Дані про виготовлення фальшивих монет німецькими поселенцями в Бессарабії повідомлено у Попечительський комітет поселенців Південного краю Росії (Ф. 252, ДАОО), інформацію про можливе ввезення підроблених грошей на суднах, які прибувають, повідомлено до управлінь Одеської портової митниці

(Ф. 88, ДАОО), Ренійської (Ф. 443, КУІА) та Херсонської (Ф. 7, ДАХерсО) митних застав, а також до Помічника начальника жандармського управління м. Одеса в Одеському порту (Ф. 339, ЦДІАК). Підозрілі гроші були надані на визначення проби до ювелірів Харківської (Ф. 35, ДАХарО) та Кам'янець-Подільської (Ф. 377, ДАХмельноО) місцевих пробірних палат. Зображення будівель в'язниць, місць заслання у віддалені губернії Російської імперії та процесів покарань батогом в'язнів відображено на фотографіях, збережених у Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г.С. Пшеничного, м. Київ (ЦДКФФУ).

Вагомий інформаційний потенціал *особових архівів* відмічений А. Санцевичем¹. Як одне із найбільш поширених джерел особового походження Я. Калакурою зазначене приватне листування². Про вагомий науковий потенціал особового архіву В. Данилевича, що зберігається у фондах ІР НБУВ³, пише Г. Міщук⁴, зокрема акцентуючи увагу на вагомому внеску вченого у розвиток нумізматики та археології, поповненні фондів Мюнц-кабінету при Університеті Св. Володимира фальсифікатами монет, що надходили до монетного двору для проведення експертизи в університетах. Дослідження питання тогочасних підробок російських монет висвітлено В. Данилевичем у окремій частині «Випадкових заміток у галузі новітньої російської нумізматики»⁵. У фондах ІР НБУВ також зберігаються різноманітні рукописні документи видатних діячів історії та культури України, зокрема фонди М. Петрова та В. Іконнікова⁶.

¹ Санцевич А.В. Роль особових архівних фондів у краєзнавчій роботі. Тези доповідей і повідомлень «IV республіканська конференція з історичного краєзнавства». Київ, 1989. С. 95–96.

² Калакура Я.С., Войцехівська І.Н. Історичне джерелознавство. Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: Либідь, 2002. С. 423.

³ ІР НБУВ. Фонд ХХІХ (Особовий архівний фонд Василя Юхимовича Данилевича). Спр. № 67. Арк. 3.

⁴ Міщук Г.А. Матеріали до вивчення розвитку нумізматики наприкінці ХІХ – у 30-х роках ХХ ст. в особовому архівному фонді В.Ю. Данилевича. Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. Випуск 8. Київ, 2003. С. 175–184.

⁵ Данилевич В.Е. Случайные заметки в области новейшей русской нумизматики. Юрьев: Тип. К. Маттисена в Юрьеве, 1898. 5 с.

⁶ Старовойт С. Епістолярна спадщина як джерело до вивчення історії організації видавничої діяльності ВУАН. Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Випуск 7. Київ, 2001. С. 208–212.

Неодмінною складовою національного бібліотечного фонду є *періодична преса* – газети¹. Наводячи класифікацію джерел, Я. Калакурою охарактеризовано газетні видання як такі, що: «<...> є основним носієм інформації, особливо з новітньої історії»². Періодична преса відноситься до писемних джерел, що містять найрізноманітніші повідомлення про появу фальшивих монет, викриття та затримку фальшивомонетників, відмінні риси підроблених грошей, покарання злочинців тощо. У нашому дослідженні використані не лише газети українських губерній та міст, а також і повідомлення із видань інших регіонів Російської імперії про Україну³. Українські газети у фондах НБУВ представлені з 1818 р., починаючи з видання Харківського університету – «Харьковские известия», російські – з 1732 р. («Санкт-Петербургские губернские ведомости»), а також іноземні – з 1728 р. («Gazeta Warszawska»)⁴. Сьогодні газетні фонди НБУВ нараховують більше 200 тис. річних комплектів. До 1917 р. в Україні видавалось близько 1200 найменувань газет, з яких більше 320 найменувань доступні для дослідників⁵. З 1921 р. газетні видання комплектуються в окремі колекції за хронологічним принципом: «Рідкісні російські газети 1732–1917», «Рідкісні українські газети 1818–1917», «Нелегальні газети кін. XIX – поч. XX ст. (1897–1918)» та ін.⁶ Для зручності користувачів у фонді створено географічну (українські, російські газети та окремо по містам) та іменну картотеки (за назвою газети), опубліковано збірки-путівники газетних

¹ Носкіна Н.М., Білименко Л.А. Актуальні питання збереження й використання газетних фондів. Тези доповідей. V Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток». 23-27 травня 2005 р. Київ, 2005. С. 235–236.

² Калакура Я.С., Войцехівська І.Н. Історичне джерелознавство. Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: Либідь, 2002. С. 111.

³ Бойко-Гагарін А.С. Газетна періодика як джерело вивчення процесів фальшування монет та банкнот в кінці XIX – початку XX століття. Український нумізматичний щорічник. № 2. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 132–149. DOI: 10.31470/2616-6275-2018-2.

⁴ Борисенко Т.О. Газетні фонди НБУВ. Наукові праці НБУВ. Бібліотека, Наука, Культура, Інформація. Вип. 1. Київ, 1998. С. 80–84.

⁵ Офіційний сайт Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Відділ газетних фондів Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/70> Дата звернення: 20.01.2018 р.

⁶ Швець І. Газетний відділ НБУВ: формування, сучасний стан та перспективи розвитку. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Випуск 31. Київ, 2011. С. 369.

статей, а також анотовані покажчики фондів¹. Матеріалами газетних публікацій вдало доповнене дослідження фінансової політики Російської імперії в роки Першої світової війни у працях С. Орлик², зокрема соціально-економічний вимір державних лотерей 1914 р.³, аспект фальшивомонетництва в Україні у роки Першої Світової війни⁴, продовольчих проблем та зростаючої дорожнечі⁵. Історію діяльності фінансових та кредитних установ у м. Мінську періоду німецької окупації 1918 р. за матеріалами газети «Беларускі Шлях» досліджено Ю. Латушковою⁶. У попередній публікації нами також було аргументовано високу цінність дореволюційних газет для вивчення історії розвитку музейної справи в Україні⁷. За матеріалами видання «Петербургская газета» за 1898 р. російським вченим М. Мойсеєнком досліджено свідчення про скарби та монети, в тому числі і фальшиві монети⁸.

Найбільш ранню згадку про фальшиві гроші в газетах знаходимо на сторінках часопису «Одесский Вестник» 24 квітня 1840 р., де повідомлено про можливість обміну кредитних білетів на монети та високу захищеність від підробок нових кредитних білетів⁹. У другій половині XIX ст. повідомлення про підробку монет та паперових грошових знаків майже не зустрічаються, що пояснюється заборонаю з боку Санкт-Петербурзького Цензурного комітету Міністерства внутрішніх справ

¹ Малюк С. Джерела до дослідження фондів газетного відділу НБУВ. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Випуск 31. Київ, 2011. С. 289–297.

² Орлик С.В. Військовий податок в Наддніпрянській Україні в роки Першої світової війни. Часопис української історії. Вип. 33. К., 2016. С. 27–33.

³ Орлик С.В. Українське суспільство і державна лотерея 1914 р. у Російській імперії: соціально-економічний вимір. Nowa Ukraina. № 15. Перемишль, 2015. С. 29–38.

⁴ Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. № 1. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 143–164.

⁵ Орлик С.В. Українське повітове місто і велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін. Проблеми української історії. Вип. 23. Київ, 2015. С. 114–133.

⁶ Латушкова Ю.П. Газета «Беларускі Шлях» о финансах и кредитных учреждениях Минска периода немецкой оккупации 1918 г. Тезиси доклада «Другія науковыя чытання памяці прафесара Валянціна Наумавіча Рабцэвіча (1934-2008)». Мінск-Нясвіж, 26-28 лістапада 2014 г. С. 29.

⁷ Бойко-Гагарін А.С. Дореволюційні газети як джерело вивчення історії музейної справи в Україні. Краєзнавство. 2016. № 3/4 (96/97). Київ, 2016. С. 134–145.

⁸ Мойсеєнко Н.С. О монетах в газетах: год 1898. Петербургский коллекционер. № 1. Санкт-Петербург, 2017. С. 36–40.

⁹ Для удовлетворения желания публики...Одесский Вестник. № 33. 24 апреля. Одесса, 1840. С. 150.

Російської імперії на публікацію в губернських та інших відомостях і газетах деталей розшуку виробників та збувальників фальшивих грошей, що могло суттєво зашкодити проведенню слідства¹.

Головним недоліком інформації в газетній періодиці є її неповнота та поверхове відображення, інколи навіть із вмістом явно неправдивих свідчень та технологій «чорного піару». Причини цього криються у спрямуванні газетної періодици – поширення інформації серед широких мас населення, подання її у доступному вигляді, без заглиблення у деталі (часто дуже важливі для сучасних дослідників), нерідко з використанням технологій впливу, а також те, що у редакторів та репортерів газет досить часто спостерігається відсутність спеціальних знань стосовно вузьких галузей суспільного життя та нехтування при цьому необхідності звернутися за консультацією до професіоналів². Яскравим прикладом досить малої інформативності газетних повідомлень є опублікована у газеті «Киевские Отклики» замітка лише в два рядки: «Фальшивомонетники. Одеса. 2. Виявлено фабрику фальшивих срібних монет»³, а також замітка в газеті «Южная Копейка» лише у три рядки: «Фальшивомонетник. Катеринодар. Виявлено фабрику фальшивих срібних монет. Троє заарештовані»⁴. Звісно ж, такі повідомлення не мають вагомої історичної цінності та новизни. Враховуючи велику кількість повідомлень суто загального характеру, ми припускаємо, що частина заміток газет могли розміщуватися з метою привернення уваги як «гарячі»

¹ ЦДІАК. Фонд 293. Київський цензурний комітет, м. Київ. Справа 552. Повідомлення Петербурзького цензурного комітету про заборону розміщення в Губернських відомостях статей про випадки підробки кредитних білетів. Рік 1863. Арк. 25–25 зв.

² Бойко-Гагарін А. С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). Соціум. Документ. Комунікація. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 63–64. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.

³ Фальшивомонетчики. Киевские отклики. № 292. 2 декабря. Киев, 1911. С. 3.

⁴ Фальшивомонетчик. Южная копейка. № 196. 24 июня. Киев, 1911. С. 4. Також. Бойко-Гагарін А. С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). Соціум. Документ. Комунікація. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 65. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.

заголовки¹. Яскравим прикладом використання заголовку щодо фальшивомонетників, як маркетингового інструменту, знаходимо в газеті «Киевские Вести» від 4 грудня 1907 р., що повідомляє: «Фальшиві гроші мають точно таку саму цінність як і підроблені Соденські Тістечка. Тому слід завжди виразно вимагати справжні Соденські мінеральні тістечка Фая, адже лише ті, в дійсності виготовлені з випаровування з відомих у всьому світі Соденських цілющих джерел № 3 та № 18, в сутності дійсно справжніх»². У той же час, така замітка свідчить, що про наявність на ринку фальшивих монет було широко відомо. Це хвилювало населення та привертало увагу, адже отримана інформація про появу фальшивих грошей та їх характерні ознаки могла допомогти заощадити на потенційних збитках. Явище фальшування монет було настільки поширене, що деякі газетні видання навіть публікували анекдоти на цю тему: «В аптеці. – Який негідник! Він сплатив нам за ліки 27 копійок, а дав фальшивий двогривенний. – Імовірно, цей чоловік ще недалеко і йому їх можна повернути! – Не варто. Все ж таки, у нас лишилось чистого баришу 6 копійок»³. Так у газеті піднімалось питання надмірних цін на аптекарські товари, адже виходить, що збувальнику фальшивих монет ліки були продані за 27 коп. при собівартості лише в 1 коп.

Інколи шпальти газет занадто романтизують історії фальшивомонетників, що може наштовхнути на думку про часткову вигаданість наведених заміток. Так, львівська газета «Діло» повідомляє про самогубство чоловіка та жінки, які намагались збути у м. Відні фальшиву банкноту у 10 гульденів: «<...> она вибегла на улицу, де муж ждал на ею. Полиция обоих их ув'язнила, але коли їх праведено до комнаты инспекційной, оба упали на землю отруивши ся»⁴.

Згадки про фальшування знаків грошової оплати в українській газетній періодиці можна класифікувати таким чином:

¹ Бойко-Гагарін А. С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). Соціум. Документ. Комунікація. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 64. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.

² Фальшывые деньги. Киевские Вести. № 171. 4 (17) декабря. Киев, 1907. С. 1.

³ В аптеке. Листок-Копейка. Еженедельный юмористический журнал. Санкт-Петербург, 1912. № 142. С. 2.

⁴ Фальшовники грошей. Діло. Ч. 274. 8 (20) грудня. Львов, 1895. С. 3.

- свідчення про фальшивомонетництво в інших країнах;
- виявлення підпільних фабрик та виробників;
- виготовлення підробок місцевих грошей за кордоном;
- ввезення підробок із-за кордону;
- затримання збувальників фальсифікатів;
- попередження населення про факти виявлення підробок та їх опис;
- слідство та суд над фальшувальниками, оголошення вироків та покарань;
- застосовані фальшивомонетниками технології для виготовлення підробок;
- засоби захисту грошей та боротьба влади із підробкою;
- проведення експертизи грошей;
- події із засудженими фальшивомонетниками у в'язницях;
- підробка грошових сурогатів;
- соціальне становище та професії фальшивомонетників;
- підробка цінних паперів та інших документів¹.

Дорадянські газети дають уявлення про фальшування знаків грошової оплати в окремих регіонах. Зокрема, процеси фальшування грошей в Австро-Угорській імперії висвітлено в газетах Галичини. Львівська газета «Галицкая Русь» неодноразово повідомляла про появу підробок монет та банкнот різного номіналу по всій Галичині та в інших регіонах Австро-Угорщини. Під час вивчення газетних матеріалів з метою пошуку свідчень про підробки монет та банкнот у досліджуваний період, ми відстежили деякі дані щодо методичної складової пошуку та потрапляння подібних свідчень на шпальти газет. Найчастіше повідомлення про появу фальшивих грошей трапляються на третій сторінці видання, їх майже немає на перших сторінках серед найважливіших новин. Подібні повідомлення, зазвичай, написані редакторами газет у рубриках загальних новин,

¹ Бойко-Гагарін А.С. Газетна періодика як джерело вивчення процесів фальшування монет та банкнот в кінці XIX – початку XX століття. Український нумізматичний щорічник. № 2. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 132–149.

або, у деяких виданнях, – у спеціальній колонці кримінальних подій. Газети Галичини кін. XIX – поч. XX ст. часто звинувачують єврейське населення у всіх негативних явищах, у тому числі у фальшивомонетництві¹.

Питання ілюстрування періодики у контексті зображальної журналістики досліджував Б. Черняков, вказуючи, що зображальна складова видань з'являлась у відповідності до розвитку технічного прогресу². Однак, досліджуючи інформацію про різні аспекти фальшивомонетництва у дорадянській газетній періодиці, ми відзначаємо повну відсутність ілюстративного матеріалу до цих повідомлень.

Вагомий науковий потенціал містять *зібрання державних бібліотек* історичного профілю. В процесі наукового пошуку нами було опрацьовано фонди таких бібліотек м. Києва: НБУВ³, Бібліотека Інституту історії НАНУ⁴, Бібліотека ІА НАНУ⁵, Наукова бібліотека НМІУ, Національна бібліотека України ім. Ярослава Мудрого, Державна наукова архівна бібліотека, Державна історична бібліотека України, Наукова бібліотека ім. М. Максимовича Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, Наукова бібліотека Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, а також регіональних бібліотек: Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка, Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Одеська національна наукова бібліотека. Окрім державних бібліотек, як історично сформованих документальних масивів широкого профілю, вагомим інформаційним потенціалом та можливістю

¹ Бойко-Гагарін А.С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). Соціум. Документ. Комунікація. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 55–75.

² Черняков Б. Зображальна журналістика в друкованих засобах масової інформації. Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня д.ф.н....спец. 10.01.08 – журналістика. Київ, 1998. С. 15–16.

³ Хівренко Н.Д. Книжкові зібрання відділу стародрукованих, рідкісних та цінних книг Національної історичної бібліотеки України – джерельна база історичних і книгознавчих досліджень. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Х культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва. Українська культура: виклики сьогодення. 31 травня – 1 червня 2012 р. Київ, 2012. С. 656–659.

⁴ Муха Л., Азарх І. Бібліотека Інституту історії України. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Випуск 15. Київ, 2006. С. 247–254.

⁵ Колеснікова В., Михайлова Н. Бібліотека Інституту археології. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Випуск 15. Київ, 2006. С. 155–174.

ознайомлення із рідкісними виданнями володіють приватні книжкові зібрання¹, що зазвичай об'єднані у вузьку тематику². У процесі підготовки дисертації нами досліджено *приватні книгозбірні* професора В. Орлика, Л. Дергачьової, Д. Янова, Є. Лихацького та М. Котляра (видання з нумізматики передані вченим до сектору нумізматики, фалеристики, медальєрики та боністики НМГУ).

Високу актуальність розвитку міжнародних цифрових електронних ресурсів бібліотек, музеїв та архівів, що об'єднують у своєму складі численні матеріали світової документальної спадщини визначали у дисертаційних дослідженнях О. Рибачок³ та І. Павлуша⁴. Задоволення інформаційних потреб сучасних науковців щорічно зростає через використання *електронних бібліотечних ресурсів*, впровадження комп'ютерних технологій, створення електронних каталогів, повнотекстових баз даних, віртуальних та мультимедійних електронних бібліотек⁵. Зокрема І. Соколовою подано вдалу характеристику електронних ресурсів НБУВ⁶. На сайті бібліотеки доступні електронні каталоги наукової літератури, відомості про збережені окремі номери періодичної преси, уточнено дані для наукового

¹ Бойко-Гагарін А. С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). Соціум. Документ. Комунікація. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 63. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.

² Лисенко Л.В. Наукові категорії «колекція», «зібрання», «бібліотека» як об'єкт вивчення, опису та реставрації: до проблеми класифікації понять. Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. Випуск 8. Київ, 2003. С. 220–221.

³ Рибачок О.М. Міжнародні інтегровані цифрові ресурси документальної культурної спадщини архівів, бібліотек, музеїв: етапи створення, стратегії розвитку (80-ті роки ХХ – 10-ті роки ХХІ ст.). Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н....спец. 27.00.02 – документознавство, архівознавство. Київ, 2018. 21 с.

⁴ Павлуша І.А. Створення та розвиток електронних бібліотек в Україні: бібліотекознавчий аспект (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н....спец. 07.00.08 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. Київ, 2002. 18 с.

⁵ Супруненко С.І. Електронні бібліотеки в Україні: створення, розвиток та використання. Х Культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва «Українська культура: виклики сьогодення». м. Київ, 31 травня – 1 червня 2012 р. К.: НАККІМ, 2012. С. 651–653.

⁶ Соколова І. Електронні ресурси в інформаційному супроводі наукової діяльності. Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Випуск 25. Київ, 2009. С. 146–154. Також. Бойко-Гагарін А. С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). Соціум. Документ. Комунікація. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 62. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.

покликання¹. Високо інформативним є також популярний бібліотечний ресурс Central and Eastern European Online Library (CEEOL)². Електронні версії путівників по державним історичним архівам України завантажено у вільний доступ на сайті Державного комітету архівів України, є також і прямі посилання на офіційні Інтернет-сторінки державних історичних архівів всіх областей України³.

Зазвичай сучасні колекційні каталоги монет Російської імперії торкаються таких питань: історії карбування, авторів ескізів та граверів, приналежності до виготовлення на тому чи іншому монетному дворі, обсягів емісії, ступенів рідкості, надаючи у кінцевому результаті оцінку монетам. Нумізматычні каталоги описують як обігові монети, так і коммеморативні, пробні та офіційно новороблені, практично ніколи не торкаючись питання підробок тогочасних обігових грошей.

Погоджуючись із високою оцінкою В. Орликом інформаційного потенціалу *WEB-ресурсів*⁴, ми використали популярний серед дослідників боністики Інтернет-форум «Fox-Notes»⁵. Каталог вказаного ресурсу містить раніше неопубліковану в друкованих виданнях підроблену французами асигнацію номіналом 25 руб. зразка 1810 р. із помилками в написі ГОСУЛАРСТВЕННОЙ та ХОЛЯЧЕЮ⁶.

Науковий потенціал Інтернет-ресурсів проаналізовано також О. Шпортун⁷ та І. Хромовою¹. Вагомий науковий потенціал персональних сторінок науковців та

¹ Офіційний сайт Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Головна сторінка. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua> Дата звернення: 17.06.2019 р.

² Central and Eastern European Online Library. URL: <https://www.ceeol.com/> (актуальність 03.12.2019 р.).

³ Кисельова А. Веб-сайт Державного комітету архівів України: загальний огляд структури змісту. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Випуск 13. Київ, 2004. С. 484–499.

⁴ Орлик В.М. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматычних дослідженнях (на прикладі монет держав Хрестоносців). Матеріали наукової конференції з міжнародною участю. Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі. 14 березня 2013 р. Київ, 2013. С. 129–133.

⁵ Інтернет-Форум «Fox Notes». Наполеонівські підробки російських асигнацій. URL: http://www.fox-notes.ru/img_rus/k1_1_ri_napoleon.htm. Актуальність 14.04.2019 р.

⁶ Kotsur V., Boiko-Gagarin A. Napoleon russian forged assignations in Naddniprianshchyna (over Dnipro land). East European historical bulletin. Issue 11. Drohobych, 2019. P. 66–77.

⁷ Шпортун О. Нумізматычні веб-сайти України. Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice». № 1. Bialystok, 2016. S. 174–179. Її ж. Шпортун О. Проблеми використання сайту «Auction.violity.com» в нумізматычних дослідженнях. Збірник праць IV Міжнародної науково-

установ у соціальних мережах відзначає В. Здановська². Інформацію про знахідку у Львівській обл. інструменту для підробки австро-угорської 10 гел. монети³ ми отримали в соціальній мережі «Facebook». Зображення паспорту на виїзд з м. Мінська, виданий фальшивомонетнику І. Цейзику французькою окупаційною владою під час Війни 1812 року, опублікували співробітники НІАРБ у соціальній мережі «Facebook»⁴; в тій самій мережі на сторінці ЦДАГО викладено скановані копії окремих аркушів архівної справи з «Інструкцією з перебрання історичних матеріалів»⁵.

Інформативною є і популярна світова соціальна мережа для науковців «Academia»⁶, яка дозволяє завантажувати власні опубліковані праці та користуватись інструментами Google для визначення популярності статей, аналізуючи кількість та географію переглядів, кількість завантажувальних, результати пошуку за ключовими словами, відслідковуючи нові публікації дослідників у всьому світі.

Фальсифікати грошей нами було виявлено у друкованих каталогах нумізматичних аукціонів, а також у архівах електронних аукціонів⁷. Головним недоліком для наукового дослідження у використанні даних продажів на нумізматичних аукціонах є майже повна відсутність свідчень про місце та обставини виявлення проданих лотів, адже ці дані зазвичай не фіксуються

практ конференції «Актуальні проблеми нумізматики в системі допоміжних історичних дисциплін». 22–23 червня 2016 р. Кіровоград-Київ-Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 125–127.

¹ Хромова І.К. Програмне забезпечення у нумізматичному дослідженні колекції. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Електронні інформаційні ресурси. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г.В. Боряк. К.: НАН України, Інститут історії України, 2015. Число 25. С. 173–179.

² Здановська В. Персональні сторінки науковців як джерело бібліографічної інформації. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Випуск 27. Київ, 2010. С. 31–35.

³ Бойко-Гагарін А.С. Інструменти для підробки монет Австро-Угорщини. Нумізматики і фалеристика. № 1. Київ, 2020. С. 15–17.

⁴ НІАРБ. Фонд 76. Мінський головний суд 1-ого Департаменту. Опис 2. Справа 394. Арк. 13.

⁵ ЦДАГО. Фонд 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, м. Київ. Опис 2. Справа 138. Арк. 133–135.

⁶ Academia. URL: <https://www.academia.edu/> (актуальність 03.12.2019 р.).

⁷ Бойко-Гагарін А.С. Тогочасні підробки монет та банкнот Російської імперії у продажах на нумізматичних аукціонах. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne»*. № 4. Bialystok, 2020. S. 195–205.

торговцями старовиною. Проте лоти нумізматичних аукціонів надають можливість вивчення технології виготовлення підробок, розширюють уявлення про різновиди фальсифікатів, а також допомагають умовно визначити регіон (країну) їх походження, що стає можливим через законодавчі обмеження¹ у перевезенні старожитностей² (предметів історичної та культурної цінності, в нашому випадку – виробів, з дати виготовлення яких минуло 100 років)³. У дослідженні нами використані тогочасні підробки, продані польськими аукціонними домами Сергіуша Штюбе, Павла Немчика, Даріуша Марциняка та Варшавським Центром Нумізматичним (WCN). Окрім електронних Інтернет-аукціонів, тогочасні підробки грошей трапляються і на сторінках *друкованих каталогів аукціонів спеціалізованих фірм*⁴. Так, на першому київському аукціоні «Дукат» у 2005 р. продавалась підроблена за ініціативи Наполеона I російська банкнота номіналом 25 руб. зразка 1811 р. із № 50220. Імовірніше за все, вона була виявлена у складі старої приватної колекції в Україні⁵. Серед пропонованих нумізматичними аукціонами лотів можна також зустріти предмети, які мають пряме відношення до процесів фальшування, переслідування фальшивомонетників з боку держави, або призначених для експертизи чи перевірки монет на справжність. На 87 аукціоні «Spink» у 1991 р. серед проданих лотів був цікавий рукописний документ – циркуляр, датований 2 червня 1843 р. (**Рис. 7**), підписаний особисто Едвардом Хей Друммонд Хей (англ. Edward Hay Drummond Hay), що стосувався обігу офіційних монет та заборони до обігу фальшивих на території Віргінських островів у Карибському басейні⁶. Цей

¹ Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей».

² Наказ Міністерства культури України від 22.04.2002 р. № 258. «Про затвердження Інструкції про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України».

³ Митний Кодекс України. Стаття 374. Умови ввезення (пересилання) громадянами товарів на митну територію України. Розділ XXI. Твори мистецтва, предмети колекціонування та антикваріат.

⁴ Бойко-Гагарін А. С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). Соціум. Документ. Комунікація. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 62. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.

⁵ Нумізматичний аукціон «Дукат». Монети і бони України і світу. 23 квітня 2005 р. # 1. Лот 209. Київ, 2005.

⁶ Spink coin auctions. Sale No. 87/1991. Wednesday 9 October. London, 1991. P. 70, Lot 1714.

документ, звісно, не має відношення до України, але слугує яскравим прикладом значного інформаційного потенціалу матеріалів світових нумізматичних аукціонів у вивченні історії грошового обігу та аспекту фальшивомонетництва.

Для самостійного визначення відповідності монет установленій вазі торговці часто використовували спеціальні ваги із наборами гир, що були також поширеними в Російській та Австро-Угорській імперіях¹. Уявлення про подібні вагові системи можна отримати із широкого розмаїття матеріалів продажів на 57 аукціоні «Kölner Münzkabinett»² 1992 р., який повністю був присвячений монетним вагам.

У кінці XIX ст. у Європі, а потім і в Російській імперії виникає кінематограф, стають доступними *кіно та відео зйомка*³. Практики сьогодення часто застосовують відео-зйомку у процесі слідства над фальшивомонетниками⁴. Проте відеофіксації викриття місць незаконного виробництва підробок та ін., в досліджуваному періоді нам не вдалось зафіксувати.

Поведінковими джерелами у фокусі вивчення процесів фальшивомонетництва можуть вважатись дії, мотиви та вчинки злочинців, які займались незаконним виготовленням монети, а також чітко визначені інструкціями та нормативами дії щодо їх переслідування: розшук, затримання, проведення експертизи вилучених підробок, судочинство тощо⁵.

Отже, розкриття теми вивчення процесів фальшування монет в Україні в імперську добу можливе шляхом дослідження низки речових, зображальних,

¹ Бойко-Гагарін А.С. Тогочасні підробки монет та банкнот Російської імперії у продажах на нумізматичних аукціонах. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne»*. № 4. Bialystok, 2020. S. 195–205.

² Kölner Münzkabinett. Auktion 57 «Münzwaagen und Münzgewichte». 17. November 1992. Lot 2067–2069.

³ Ковалевська О. Візуальні студії. Нариси з соціо-культурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями: колект. Монографія – Удод О., Блащук С., Верменич Я. та ін. *Ін-т історії України*. Київ: Генеза, 2018. С. 126.

⁴ Бойко-Гагарін А., Шевчук О. Фальшиві банкноти на грошовому ринку України (1990–2000 рр.). Тези доповідей. XIII міжнародна наукова конференція. Історія торгівлі, податків і мита. м. Дніпро, 24–25 жовтня 2019 р. Київ: Інститут історії України, 2019. С. 91–94.

⁵ Бойко-Гагарін А. С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). *Соціум. Документ. Комунікація*. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 58. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.

поведінкових та писемних джерел. Основним речовим джерелом у вивченні обраної теми є збережені до нашого часу тогочасні підробки монет та банкнот. Ці артефакти зберігаються у музейних та приватних зібраннях, інколи містяться у архівних справах як речові докази. Високу цінність та вагомий потенціал у вивченні теми фальшування грошей мають державні архіви. Хоча газетній періодиці і притаманні деякі недоліки, повідомлення на шпальтах імперської преси розширюють наше уявлення про процеси підробки грошей. Опубліковані праці попередніх дослідників зберігаються у фондах бібліотек, а також у приватних книгозбірнях, завантажені в Інтернет-бази та ресурси, що також стають при нагоді під час вивчення теми. Фальшиві монети, реалізовані на нумізматичних аукціонах і зафіксовані у відповідних каталогах продажів, також є ефективним джерелом дослідження. Додаткові дані надають дослідникам фото та відео-матеріали¹.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

Найбільш повно та аргументовано методологічні основи наукового вивчення джерелознавчих проблем висвітлено Я. Калакурою². Так, методи джерелознавчого дослідження поділяють на загальнонаукові, історичні та джерелознавчі. У свою чергу до загальноісторичних методів відносяться: аналітичний, синтетичний, логічний, ретроспективний, математичний та ілюстративний. До історичних методів відносять: історико-порівняльний, хронологічний, синхроністичний, діахронічний та типологічний. Джерелознавчими методами є: критичний, евристичний, метрологічний, археографічний, іконографічний та палеографічний. Методологічні підходи дослідження теми фінансової історії Російської імперії першої половини XIX ст. розроблено В. Орликом³.

Наведемо класифікацію тогочасних підробок грошей. Радянським боністом Ф. Чучіним за основу класифікації грошових знаків було запропоновано взяти

¹ Бойко-Гагарін А.С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). Соціум. Документ. Комунікація. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 55–75.

² Калакура Я.С., Войцехівська І.Н. Історичне джерелознавство. Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: Либідь, 2002. С. 120.

³ Орлик В.М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVIII. 2011. Київ. С. 59–64.

поділ їх на обов'язкові (загальнодержавні та регіональні, революційні та військові гроші) та необов'язкові¹. Інший радянський дослідник Р. Тхоржевський пропонує відповідну до вимог комуністичного періоду «класову» класифікацію, виділяючи в окрему групу тогочасні підробки для обігу державних загальнообов'язкових грошових знаків та сурогатів². У навчальному посібнику для економічних та історичних факультетів ЗВО Роберт Йосипович наводить класифікацію паперових грошових знаків, що знаходилися в обігу в Україні з часу появи перших асигнацій в Російській імперії, відносячи фальшиві грошові знаки та підробки грошових сурогатів до загальнообов'язкових емісій³. Таким чином, дослідник не визначає можливості наявності підробок серед грошей місцевого та приватного випуску (фабрики, заводи, кооперативи тощо). В основу класифікації покладено хибний принцип поділу грошей на «радянські» та «нерадянські». Натомість український боніст П. Рябченко, наводячи класифікаційні ознаки паперових грошових знаків, взагалі не описує тогочасні підробки, а також хибно, на наш погляд, відносить до грошових знаків «рекламні гроші», «тессери: талони і купони», а також «виборчі гроші», які на думку дослідника видаються для підкупу виборців⁴.

Наукове пізнання процесів фальшивомонетництва не зводиться лише до переліку фактів виявлення підробок, чим характерна більшість присвячених цій темі праць. Поглиблене вивчення передбачає концептуальне та теоретичне осмислення, потребує використання численних наукових методів та різнопланових джерел. Тому важливою складовою процесу наукових досліджень є вивчення його методології. Важливість методологічної складової спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін підкреслював М. Котляр⁵. Відомим вченим О. Реєнтом

¹ Чучин Ф.Г. Бумажные денежные знаки выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 г. Издание уполномоченного по филателии и бонам С.С.С.Р. Москва, 1924. С. 11.

² Тхоржевский Р.И. Отечественная бонистика. Киев: УМК ВО, 1988. С. 9–11.

³ Тхоржевський Р.Й. Нариси історії грошей в Україні (з давніх часів до сучасності). Навч. пос. для економ. та істор. факультетів вузів України. Тернопіль: Видавництво Карп'юка, 1999. С. 193.

⁴ Рябченко П. Классификация бумажных денежных знаков Украины и России. Матеріали Міжнародної конференції. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 14–15 травня 2004 р. Львів, 2005. С. 394–395.

⁵ Котляр М.Ф. Допоміжні історичні дисципліни на сучасному етапі розвитку історичної науки. Український історичний журнал. № 2 (155). Київ, 1974. С. 86.

визначено спільні науково-методологічні засади нумізматики та боністики в системі історичного краєзнавства¹.

Важко не погодитись із позицією В. Орлик та С. Орлик про те, що: «Осмилення механізму застосування різних методів та їх комбінацій, а також використання міждисциплінарних зв'язків економічної історії з історичною географією, історичною демографією, статистикою, економічною теорією та ін. галузями знань має сприяти актуалізації та популяризації таких досліджень»².

У процесі дослідження нами використано комплекс *загальнонаукових методів*:

- емпіричний (порівняння, вимірювання);
- емпірично-теоретичний (аналіз і синтез, історичний і логічний, абстрагування, індукція і дедукція);
- теоретичні (викладення матеріалів від абстрактного до конкретного, інтерпретація, опис тощо).

У дослідженні використано *метод багатогранності*. Зосереджено увагу на кожному номіналі чи типі монет в структурі грошового обігу у кін. XVIII – поч. ХХ ст. Важливою є теза О. Огуя про досягнення наближення до дійсності в дослідженнях у галузі спеціальних історичних дисциплін лише різноманітністю ракурсів та застосуванням міждисциплінарного підходу³. Абсолютно погоджуємось і з твердженнями І. Михальчишина та А. Вдовиченко: «Інтереси історика нового типу є надзвичайно широкими, він слідкує за досягненнями всіх наук про людину, і тому й межі історичної науки є такими нечіткими»⁴. У нашому

¹ Реєнт О. НумізMATика в системі історичного краєзнавства. Тези доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки». 5-6 листопада 2015 р. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 9.

² Орлик В.М., Орлик С.В. Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України. Універсум історії та археології. 2019. Том. 2 (27) Вип 2. Дніпро. С. 9.

³ Огуй О.Д. Спеціальні історичні дисципліни та філологія: місця дотику та визначення методології пошуків. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць пам'яті відомого вченого-історика доктора історичних наук Михайла Брайчевського. Число 10. Частина 1. Київ, 2003. С. 104.

⁴ Михальчишин І.Р., Вдовиченко А.М. До методології історичної науки. Тематичний збірник наукових праць «Національний музей історії України – скарбниця історичної пам'яті українського народу». Київ: «ІІ, Лтд», 1999. С. 14.

дослідженні це виражається у вивченні підрбок монет та банкнот із застосуванням знань багатьох галузей науки: фізики, хімії, криміналістики та техніки виготовлення грошей.

Академіком В. Коцуром аргументовано важливість введення до наукового обігу приватних знахідок монет¹; професором В. Орликом справедливо підкреслено вагомий науковий потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях². При фіксації місць випадкових знахідок монет, надані свідчення нерідко можуть виявитись недостовірними, або й взагалі втраченими. Цю обставину відзначає відомий український нумізмат В. Шугаєвський: «Більшість колекціонерів і сьогодні не розуміють значення цих обставин або ж зовсім не цікавляться ними, перетворюючи свої колекції в купу різноманітних і для науки таких, що не мають значення повторюваних типів, першозразки яких самі по собі вже давно дали для науки все, що про них можна було сказати»³.

При цитуванні архівних матеріалів нами було застосовано метод передачі тексту за допомогою сучасної абетки, так званого *транскрибування*⁴. Аналіз нумізматичного матеріалу та виокремлення нових різновидів монет, прочитання легенд здійснюється з використанням *методу візуального аналізу* та *порівняльного методу*. Це дозволяє виявити відмінності деталей малюнку одного різновиду монет від іншого. Радянським ученим В. Потіним вказано на можливість наукової ідентифікації монет лише за їх вагою; дослідник підкреслював широке використання нумізматами оптичних збільшувальних пристроїв та мікроскопів, біноклярів та лінз для поверхневого огляду монет та аналізу мікроструктури поверхні металу монети, визначення технології карбування, середовища

¹ Коцур В.П. Щодо проблеми використання матеріалів «чорної» археології в наукових дослідженнях з нумізматики. Тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки». 22–23 червня 2016 р. Кіровоград–Київ–Переяслав–Хмельницький, 2016. С. 11–14.

² Орлик В.М. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав Хрестоносців). Матеріали наукової конференції з міжнародною участю «Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі». м. Київ, 14 березня 2013 р. Київ, 2013. С. 129–133.

³ Шугаевский В.А. О научном значении монетных находок. С.-Петербург, 1911. С. 41.

⁴ Дзира Я.І. Ще раз про публікацію історичних джерел. Український історичний журнал. № 2 (131). Київ, 1972. С. 113.

перебування та автентичності¹. Для визначення точної ваги та розміру досліджених тогочасних підробок із музейних та приватних зібрань нами було застосовано *методи фізичного вимірювання* з використанням електронних пристроїв – ваг та штангенциркуля, а також оптичного обладнання – мікроскопу моделі МБС-10 із оптичним збільшенням до 50–100 кратного розміру. Дослідження поля монет та паперових грошових знаків в умовах багатократного оптичного збільшення дозволяє встановити будову штрихів, структуру поверхні паперу чи металу, метод виготовлення (карбування чи лиття), вимірювання ступеня поглинання фарб папером. Окрім загального огляду всіх сторін грошового знаку ефективним для виявлення особливостей рельєфу та дрібних деталей є візуальний *огляд у косо-спрямованому світлі* під кутом падіння світла менше 90 градусів. Такий огляд дає можливість встановити спосіб друку (високий чи низький). Дослідження об'єкту *при наскрізному проходженні світла* застосовується для виявлення водяних знаків паперових грошових знаків чи цінних паперів. Видимість внутрішніх деталей паперу зумовлене на візуальній фіксації зміни інтенсивності світла в різних частинах поля знаку. Цей метод є дієвим для виявлення пошкоджень, реставрації, заміни частин, імітації водяних знаків тощо. Для освітлення предметів ефективніше застосовувати світло холодних променів, що не викривляє оптичне сприйняття дійсних кольорів людським оком та фототехнікою (фотоапаратом, сканером). В середовищі колекціонерів застосування тактильного сприйняття паперу та його вигляд у променях світла під кутом також застосовується для уникнення придбання антикварних підробок².

Застосування в сучасних наукових дослідженнях засобів *фотофіксації* окрім інших вимірювальних приладів відзначив професор М. Черновол. Учений акцентував увагу на тому, що використання сучасної якісної оптичної фототехніки та обробка отриманих зображень у графічних редакторах дозволяє здійснювати більш поглиблений аналіз різновидів монет, їх вивчення, каталогізацію та наукову

¹ Потин В.М. Введение в нумизматику. Труды Государственного Ордена Ленина Эрмитажа. Том 26. Ленинград: Искусство, 1986. С. 149–151.

² Натанзон Я. Как не быть обманутым при покупке раритетных банкнот (практические советы бывалого коллекционера). Нумизматика і фалеристика. № 2. Київ, 2010. С. 12.

публікацію¹. Виявлені відмінності при значних відхиленнях у стилістичному виконанні та застосованих технологічних процесах вказуватимуть або на інший різновид того чи іншого грошового знаку, або на приналежність його до тогочасних чи сучасних підробок. На сьогодні широкого використання у наукових дослідженнях набули сканери планшетного типу, що дозволяють отримати графічне цифрове зображення високої роздільної здатності більше ніж 3600 крапок на дюйм. Це надає змогу без застосування мікроскопу виявляти структуру паперу, та ступінь поглинання фарби у різних його шарах, що незамінне при дослідженні тогочасних підробок предметів боністики.

Для друку грошей на офіційних державних центрах виробництва (банкнотній фабриці, монетному дворі) використовується спеціально підготовлений папір, який має низку захисних елементів: філіграні, гільйоширну сітку, водяні знаки, мікроскопічні тексти тощо². Для виявлення водяних знаків чи слідів реставрації, змивання фарби та візуалізації елементів захисту застосовується *фотофіксація паперових грошових знаків в умовах ультрафіолетового та інфрачервоного випромінення*. Інфрачервоне випромінення здатне виявити виправлення у нанесенні підписів чи тексту, визначити матеріали письма чи малювання, вид фарб, які застосовуються. Дослідження в ультрафіолетовому випроміненні допомагає виявити наслідки впливу хімічних речовин, травлення чи змивання фарб.

Вивчаючи ті чи інші історичні процеси, виникає необхідність з'ясувати просторово-часові межі історичного джерела, що є одним із основних завдань хронології. Відомий український вчений С. Заремба так бачив завдання хронології: «<...> визначення суспільно-матеріальної діяльності людини відрізком часу в загальному суспільному бутті за існуючою системою літочислення»³. *Хронологічний метод* було застосовано для визначення особливостей появи та

¹ Черновол М. Технічна складова в нумізматичних дослідженнях. Тези доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматика у системі спеціальних галузей історичної науки». 5-6 листопада 2015 р. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 11.

² Тхоржевский Р. Отечественная бонистика. Киев: УМК ВО, 1988. С. 41–42.

³ Заремба С.З. До питання про теорію і методика хронологічних досліджень. Український історичний журнал. № 2 (155). Київ, 1974. С. 89.

побутування фальшивих грошей того чи іншого типу в окремому регіоні, а також при спробах визначення часу виготовлення зразків підроблених грошей. Встановити повну дату виготовлення тогочасних фальсифікатів монет зазвичай є неможливим, адже більшість збережених до нашого часу зразків несе лише дату виготовлення його прототипу з обігових монет державного зразка. Це визначає датування виготовлення підробки як «не раніше» цієї дати. Рідше досліднику вдається встановити більш точні дати, звужуючи датування до днів, спираючись на матеріали карних справ із фондів архівів, відповідно до допитів та показань із визначенням періодів діяльності. Цінним є встановлення максимально повних хронологічних меж життєвого циклу підробок, починаючи з моменту пошуку сировини та задуму фальшивомонетників розпочати незаконну діяльність, пізніше з виготовленням знарядь праці та перших підробок, їх збуту та обіг, виявлення, проведення експертизи, подальшого погашення та припинення обігу, знищення. Наявні на монетах та паперових грошових знаках дати, як правило, є ефективною ознакою грошей, хоча відповідно до класифікації вона майже завжди є неповною, адже свідчення про місяць та день тижня для часу виготовлення монет найчастіше відсутні. При хронологічному аналізі паперових грошових знаків слід звертати увагу на спосіб нанесення дати (друкарським/типографічним, нумератором чи вручну), час перебування в обігу, наявність чи відсутність проставленої дати¹.

Статистичні та математичні методи стали основою досліджень А. Пономарьова², хоча допущені при їх застосуванні недоліки справедливо піддав критиці В. Орлик³, наголошуючи на необхідності більш ретельного підбору статистичних формул, враховуючи можливість визнання їх недієвими. У нашому дослідженні статистичні методи використані для встановлення частки потрапляння підроблених грошей серед виявлених грошових сум в обігу.

¹ Тхоржевский Р. Отечественная бонистика. Киев: УМК ВО, 1988. С. 36.

² Пономарев А.Л. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан XIII-XV вв. М.: Издательство Московского университета, 2011. 672 с.

³ Orlik W. W sprawie Metodologii badan numizmatycznych [Recenzja ksiazki A. L. Ponomarev, Evolucia deneznyh sistem Pricernomor'a i balkan XIII-XV vv., Moskva 2011, Izdatel'stvo moskovskogo universiteta, 672 s., ISBN 978-5-211-06307-5.] // Wiadomosci Numizmatyczne, R. LVIII, 2014, z. 1-2 (197-198), S. 259-263.

Враховуючи специфіку дослідження, вагоме місце посідає застосування нумізматичних методів: штемпельного аналізу, топографування та ін. Роль та місце нумізматичних методів у дослідженнях визначено В. Потіним, який вказує на застосування також інших нумізматичних методів: ідентифікація та типологізація монет, встановлення їх елементного складу та метричних характеристик, датування монет та скарбів, порівняння штемпелів, застосування оптичних приладів¹. Дослідник наголошує на тому, що жодне нумізматичне дослідження неможливе без ідентифікації використаних монет, що означає встановлення їх емітента, монетного двору та майстра².

Для визначення ареалів виявлення фальшивих монет у різних регіонах та локалізації місць виготовлення фальшивих грошей нами було застосовано *топографічний метод*.

Для вивчення класифікаційних ознак банкнот Р. Тхоржевський вірно відзначив необхідність у здійсненні *палеографічного аналізу*, дослідженні філіграні паперу та печаток (сфрагістичний аналіз). Для вивчення «зовнішніх ознак» банкнот, вчений пропонує надати відповіді на такі питання: час та місце випуску, емітент, ціль та характер емісії, час та ареал обігу, гарантованість емісії, автентичність, подальша доля випуску тощо³. При аналізі тогочасних підробок грошових знаків необхідно одночасно врахувати як названі Р. Тхоржевським «внутрішні» та «зовнішні» ознаки, проаналізувати написи (палеографічну ознаку), наявні на банкнотах погашення для виведення з обігу, відмінність конгрєвів чи офіційних печаток, технічні особливості виготовлення банкнот і відмінності їх від державних зразків, а також встановити потенційного виробника, ареал їх обігу тощо.

У складеному В. Кухаренко словнику-довіднику боністики, який опублікований у декількох частинах популярного журналу «Нумізматика і фалеристика», описано наддруки на банкнотах та виділено політичні причини їх

¹ Потин В.М. Введение в нумизматику. Труды Государственного Ордена Ленина Эрмитажа. Том 26. Ленинград: Искусство, 1986. С. 69–160.

² Там само. С. 146.

³ Тхоржевский Р. Отечественная бонистика. Киев: УМК ВО, 1988. С. 19.

появи¹. Дослідник не виділяє можливі наддруки для обліку банкнот у деяких музеях, а також погашення підроблених банкнот в місцях проведення їх експертизи.

Дослідником І. Сінчуком доведено вагоме значення *методу пуансонного та штемпельного аналізу*, що допомагає більш точно встановити місце виготовлення, а також виділити із загального ланцюгу штемпельних зв'язків окремі групи монет, виготовлених одним майстром². Для визначення технології виготовлення фальсифікатів, матеріалу заготовки та методу нанесення поверхневого покриття на монети нами використовувався прецизійний експрес-аналізатор складу речовини Expert 3L W108U. Застосовано метод неруйнівного енергодисперсійного рентгенофлуоресцентного аналізу металу – *РФА* (детальніше див. Додаток Б).

Методика визначення підробок в музеях. Проблематику у роботі з колекціями паперових грошових знаків у музейному середовищі відмітила білоруська дослідниця Ю. Латушкова, вказавши на важливість чіткого розуміння того, які дані необхідно вказувати у графі «Автентичність» при заповненні науково-уніфікованого паспорту музейного предмету чи спеціальної електронної бази даних³. Вважаємо, що до вказаної колонки облікової музейної документації та електронних баз необхідно внести один з таких можливих варіантів: автентичний знак, сучасна антикварна чи тогочасна підробка для обігу. Виявлення та ідентифікація тогочасних підробок у музеях можливі за допомогою комплексного дослідження технології виготовлення предмету, що при невідповідності технологічним ланкам монетного двору може вказувати на приналежність монет чи паперових грошових знаків до тогочасних підробок. Очевидно, що на виготовлення фальшивомонетниками того часу може вказувати і походження предмету, записане

¹ Кухаренко В. Краткий словарь-справочник бониста. Нумизматика и фалеристика. № 4. Киев, 2000. С. 9–10.

² Синчук И.И. О применении анализа пуансонных наборов в нумизматике. Седьмая всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. Ярославль, 19–23 апреля 1999 г. Москва, 1999. С. 261–262.

³ Латушкова Ю. Практические аспекты и проблемы работы с коллекциями бонистики в музее и преподавания специального курса «Бонистика». Материалы XXVIII Международной научной конференции. Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании. Москва, 14–16 апреля 2016 г. Москва: Аквилон, 2016. С. 331–332.

в книзі вступу (надходження) – якщо предмети було передано із фондів архівів у складі карної справи чи приватних зібрань тогочасних підробок.

Одним із методів виявлення підробок паперових грошових знаків можна назвати *графологічну експертизу* досліджуваного зразка банкнот, тривалий час підписи на яких виконувались посадовими особами Державного банку вручну. Суть цього методу полягає у порівнянні почерків підписів на автентичних та підроблених паперових знаках, адже у людей зазвичай функціонує відносно стабільна та чітка система умовних зв'язків у написанні літер, формуючи індивідуальні особливості письмової мови. Досліджуючи окремі ознаки почерку, нанесення штрихів, траєкторію рухів пера, нахил тексту, інтенсивність натиску, ширину штрихів та інших ознак почерку, можна встановити відмінності тогочасних підробок від паперових знаків державного зразка. Проводячи почеркознавче дослідження паперових грошей необхідно встановити інструменти, якими було нанесено підпис чи написи, визначити відповідність тексту особливостям письмової мови у той чи інший історичний період. Враховуючи той факт, що частина банкнот Російської імперії підписувалась відомими владними особами, порівняння їх підписів можливо здійснювати також зі збереженими в архівах підписаними ними документами, що є доречним у разі відсутності оригінального зразка досліджуваної банкноти, придатного для порівняння.

Однією з поширених методологічних помилок у процесі дослідження є визначення в якості тогочасних підробок монет незадовільного стану збереження, або інших артефактів минулого, зокрема рахункових жетонів, рахункових марок, ігрових грошей тощо. Безумовно, перераховані вироби не є підробками того часу та виходять за межі нашого дослідження¹. Виняток становлять лише карні справи з фондів історичних архівів, де несправедливо звинувачені у фальшивомонетництві

¹ Добровольская Л.И. О различных значениях термина «жетон». Шестая всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. Санкт-Петербург, 20–25 апреля 1998 г., Санкт-Петербург, 1998. С. 194–196.

купці, які в умовах нестачі розмінних монет використовували власні грошові сурогати для полегшення процесу торгівлі¹.

Сучасна методологія наукових досліджень ґрунтується окрім того на низці принципів: історизму, об'єктивності, системності, розвитку та багатогранності. Послідовне дотримання цих принципів дозволяє якісно та правдиво висвітлювати тему, уникнути впливу хибних політичних ідеологій, описовості та фактографічності. Неможливо заперечити тезу відомого українського вченого Я. Калакури про те, що: «<...> історизм є універсальним принципом усіх галузей знань <...> будь-які явища, подія, факт, можуть бути пізнані лише шляхом історичного з'ясування як вони виникли, які етапи в своєму розвитку пройшли, чим стали тепер»². Принцип історизму передбачає ґрунтовне виявлення основних закономірностей та структуру грошового обігу в заданих географічних та хронологічних межах дослідження. Об'єктивністю є неупередженість та незалежність тверджень від політично-суспільних та світоглядних орієнтацій в країні та суспільній верстві, до якої належить дослідник. Об'єктивність досліджень також передбачає відмову від критичних тверджень, неаргументованих оцінок у відображенні проблеми. Принцип системності орієнтує на бачення цілісності об'єкта, встановлення його широти та багатогранності.

Таким чином, якісне та ґрунтовне дослідження обраної теми можливе шляхом використання цілого ряду різних методів. У роботі застосовано загальнонаукові (аналітичний, синтетичний, логічний, ретроспективний, математичний та ілюстративний), історичні (історико-порівняльний, хронологічний, синхроністичний, діахронічний та типологічний) та джерелознавчі (критичний, евристичний, метрологічний, археографічний, іконографічний та палеографічний) методи. Враховуючи специфіку дослідження, вагоме місце посідає застосування

¹ Гуржій І.О., Бойко-Гагарін А.С. Грошові сурогати купецтва у другій половині XIX – на початку XX ст. Український історичний журнал. № 5. Київ, 2020. С. 55–63. DOI: 10.15407/uhj2020.05.055.

² Калакура Я. Історичне архівознавство в Україні. Міжвідомчий збірник наукових праць. Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Вип. III. Джерелознавчі дисципліни. Київ, 2001. С. 8–10.

нумізматичних методів: штемпельного та пуансонного аналізу, топографування та ін.

Для визначення точної ваги та розміру тогочасних підробок з музейних та приватних зібрань нами було застосовано методи фізичного вимірювання з використанням електронних пристроїв – ваг та штангенциркуля, мікроскопу моделі МБС-10. Для проведення порівняння окремих частин монет чи паперових грошових знаків застосовано метод фотофіксації та графічні редактори персонального комп'ютера. Встановити повну дату виготовлення тогочасних фальсифікатів монет зазвичай є неможливим, адже більшість збережених до нашого часу фальсифікатів несе лише дату виготовлення його прототипу з обігових монет державного зразка, що визначає датування виготовлення підробки як «не раніше» цієї дати.

Тогочасні підробки грошових знаків наприкінці XVIII – на початку XX століть відомі у складі музейних зібрань, що визначає необхідність визначення методики їх класифікації та коректного опису у фондово-обліковій документації.

Висновки до Розділу 1

Дослідивши низку наукових нумізматичних праць попередників, ми встановили, що відсутня єдина комплексна праця всеохоплюючого характеру з вивчення особливостей аспекту фальшивомонетництва в Україні в імперську добу. Більшість відомих нумізматів не вважали вивчення цієї теми актуальних напрямком досліджень та не розглядали її в організаційних засадах розвитку цієї галузі історичної науки. Необхідність вивчення аспекту фальшивомонетництва довгий час виходила за межі поглядів нумізматів, дослідження цього питання також не було включено у перспективи розвитку вітчизняної нумізматики.

В імперську добу питанню класифікації монет та паперових грошових знаків також не було приділено належної уваги науковців. У працях радянських дослідників спостерігаємо низку помилок, допущених скоріше через політико-ідеологічну заангажованість. Загалом найчастіше в окрему групу виділено гроші, що з'явилися в результаті фінансових диверсій іноземних держав та такі, що знецінилися після поразки у політичній боротьбі окремих урядів. Вважаємо, що

тогочасні підробки грошових знаків мають займати окреме місце у класифікації предметів нумізматики та боністики.

Фальшиві монети минулого довгий час не представляли інтерес для колекціонерів, не виокремлювалися в нумізматичних каталогах та аукціонах нумізматичних фірм, не враховувались у програмах комплектування музейних фондів, були відсутні згадки про них у методичних посібниках та підручниках із проведення мистецтвознавчої експертизи культурних цінностей. На сьогоднішній день із зростанням кількості відомого нумізматичного матеріалу, відкритості розсекречених архівних фондів, доступності сучасних технічних вимірювальних пристроїв перед дослідниками з'явилась можливість якісного висвітлення обраної теми.

В імперську добу в Україні вивчення тематики фальшування монет розпочалось дослідниками історії юриспруденції, спираючись переважно на аналіз законодавства. У радянський час питанню фальшивомонетництва також не приділено значної уваги. Розроблені класифікації банкнот лише частково виділяють тогочасні фальсифікати в окрему групу. Популярності обрана тема набирає в наш час, будучи визначеною провідними нумізматами України як важливий напрямок актуальних нумізматичних досліджень.

Вивчення обраної теми стало можливим завдяки комплексному дослідженню низки різнопланових джерел: речових, зображальних, поведінкових та писемних. Основним речовим джерелом є збережені до нашого часу тогочасні підробки монет та банкнот з музейних зібрань. Високу цінність та вагомий потенціал у вивченні проблеми фальшування грошей мають матеріали державних архівів та замітки періодичної преси. Опубліковані праці попередніх дослідників зберігаються у фондах бібліотек, а також у приватних книгозбірнях, завантажені у Інтернет-бази та ресурси, що також стають в нагоді при вивченні теми.

Якісне та ґрунтовне дослідження обраної теми можливе шляхом використання цілого ряду різних методів. У роботі застосовано загальнонаукові (аналітичний, синтетичний, логічний, ретроспективний, математичний та ілюстративний), історичні (історико-порівняльний, хронологічний, синхроністичний, діахронічний

та типологічний) та джерелознавчі (критичний, евристичний, метрологічний, археографічний, іконографічний та палеографічний) методи. Враховуючи специфіку дослідження, вагоме місце посідає застосування нумізматичних методів: штемпельного аналізу, пуансонного аналізу, топографії та ін.

Для визначення точної ваги та розміру тогочасних підробок застосовано методи фізичного вимірювання з використанням ваг та штангенциркуля, а також мікроскопу. Для проведення порівняння окремих частин монет чи паперових грошових знаків застосовано метод фотофіксації із застосуванням графічних редакторів.

Встановити повну дату виготовлення тогочасних фальсифікатів грошей зазвичай є неможливим, адже більшість збережених до нашого часу зразків несуть лише дату виготовлення їх автентичного прототипу. Це визначає датування виготовлення підробок як «не раніше» цієї дати.

Тогочасні підробки грошових знаків наприкінці XVIII – на початку XX століть відомі у складі музейних зібрань, що визначає необхідність визначення методики їх класифікації та коректного опису у фондово-обліковій документації. Однією з поширених методологічних помилок є визначення в якості тогочасних підробок монет незадовільного стану збереження, або рахункових жетонів, рахункових марок, ігрових грошей тощо.

Сучасна методологія наукових досліджень ґрунтується окрім того на низці принципів: історизму, об'єктивності, системності, розвитку та багатогранності. Послідовне дотримання цих принципів дозволяє якісно та правдиво висвітлити тему, уникнути впливу хибних політичних ідеологій, описовості та фактографічності.

РОЗДІЛ 2. ГРОШОВИЙ ОБІГ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ

2.1. Грошова система українських земель за часів російського панування

Грошова система Російської імперії з усіма своїми основними елементами виникла та почала розвиватись у період з 1700 по 1704 рр. із проведенням грошових реформ Петром I¹. Протягом усього XVIII ст. вводились в обіг та виводились з нього найрізноманітніші грошові номінали, проводилося перекарбування монет, частково перебували в обігу іноземні монети, вдосконалювались елементи захисту, крупні срібні рублеві монети почали зображати деталізовані портрети, також зародилась та втілилась у життя десятикова грошова система, коли 1 рубль став кратним 100 копійкам. Однією з причин значної кількості іноземних монет в грошовому обігу до сер. XIX ст. є зовнішня торгівля та закупівлі іноземцями зерна, попит на яке підвищився через часті неврожаї в Європі².

За часів правління імператора *Павла I* (1796–1801) відбулися значні зміни у грошовому господарстві Російської імперії, які розпочались із перекарбування мідних монет через змінення монетної стопи з 32 руб. з пуду міді на 16, що створило умови для спекуляції старими грошима. Причетні до переробки міді особи почали займатись їх скупкою³. Через підвищення попиту на стару російську мідну монету 17 лютого 1809 р. її вивіз за кордон було заборонено⁴.

В обігу за часів правління Павла I перебували монети зі срібла номіналом в 1 руб., полтинник (50 коп.), півполтинник (25 коп.), 10 та 5 коп., а також мідні: 10,

¹ Спасский И.Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Изд. 4. Ленинград: Аврора, 1970. С. 171.

² ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 85. Справа 668. Зауваження на записку про грошові засоби Росії у сучасних умовах. Твір невідомого автора. Київ, 1855 рік. Рік 1855. Арк. 4 зв.

³ Сокольский В. О нарушениях уставов монетных. Историко-юридическое исследование. Киев: Университетская типография, 1873. С. 167.

⁴ Асварищ М.Б. К вопросу о логике принятия решений при проведении финансовых реформ в царствование Павла I. Тезисы докладов и сообщений. Нумизматические чтения 2011 года памяти Алексея Владимировича Фомина. Государственный исторический музей. Москва, 21–22 ноября 2011 г., Москва, 2011. С. 104–107.

5, 2 та 1 коп. та менші фракції – деньга ($\frac{1}{2}$ коп.) та полушка ($\frac{1}{4}$ коп.). Змінюється дизайн монет відносно попередників імператора – замість портрету на аверсі срібних монет з'являється хрест, створений з увінчаних коронами літер «П», обрамлених круговою легендою з позначенням року випуску та номіналу. На реверсі розміщувався герб Російської імперії та біблійний вислів, слоган Ордену тамплієрів – «Не нам, не нам, а імені Твоєму». Були в обігу також рідкісні золоті монети – червінці (10 руб.) та 5 руб.¹. За правління Павла I спрощується дизайн оформлення рублів – з аверсу монет зникає портрет імператора, який знову з'являється лише за правління Олександра III 1886 року².

У грошовій системі Російської імперії після смерті Катерини II до часу правління імператорів Павла та Олександра I в обігу зберігалась значна кількість здешевілих асигнацій, що вартували вже 142 руб. асигнаціями в розрахунку на 100 руб. сріблом. Як зазначає І. Кауфман, асигнації витісняли золоту та срібну монету з обігу³ (за законом Коперніка-Грешема – **Б-Г.А.**).

Продовжується емісія паперових асигнацій для покриття дефіциту державного бюджету. 12 грудня 1797 р. Державному Банку було надано дозвіл на збільшення емісії асигнацій ще на 53 595 600 руб. Але курс асигнацій відносно срібного рубля зменшувався, у спробах зафіксувати його, фінансовим управлінням було вирішено дозволити обмін асигнацій на срібло із ажю в 30 коп. З цією метою було створено розмінний фонд, який мав компенсувати падіння курсу асигнацій та вирівнювати його. Але запас розмінного фонду швидко вичерпався та 21 липня 1798 р. ажю було збільшено до 40 коп. на користь срібного рубля проти асигнацій. Витрати на військові походи спричинили падіння курсу асигнацій до $65 \frac{1}{3}$ коп. у 1800 р., а в

¹ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 197.

² Тхоржевський Р.І. Нариси історії грошей в Україні (з давніх часів до сучасності). Навч. пос. для економ. та істор. факультетів вузів України. Тернопіль: Видавництво Карп'юка, 1999. С. 83.

³ Кауфман И.И. Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века. Записки нумизматического отделения Императорского русского археологического общества. Под ред. М.Г. Деммени. Том II. Вып. I–II. С.-Петербург: Типо-Литография Б.М. Вольфа, 1910. С. 177.

період з 1805 до 1810 р. безконтрольна емісія асигнацій призвела до падіння їх курсу до $\frac{1}{4}$ руб. проти срібла¹.

23 грудня 1803 р. майже з самого початку правління імператор Олександр I впровадив т. зв. вільне карбування монет, відповідно до якого будь-хто міг без додаткових відрахувань на користь казни обміняти на монетному дворі дорогоцінні метали на монети². В цей час плавлення монет у зливки та вивезення монет із дорогоцінних металів за кордон заборонявся³.

Виправити ситуацію було запропоновано графом М. Сперанським, пропозиції якого були викладені урядом у Маніфесті від 2 лютого 1810 р., де передбачалося: визнання всіх наявних у грошовому обігу паперових асигнацій державним боргом Російської імперії; припинення подальшого друку асигнацій; включення до членів правління Асигнаційного банку купців м. Санкт-Петербурга, Москви та Риги; облаштування в губерніях обмінних контор; емітувати внутрішні державні позики⁴. Викуплені у населення асигнації підлягали знищенню. 20 червня 1810 р. владою було опубліковано Маніфест, який визнавав основою монетної системи срібний рубль, в якому мало міститись 4 золотника та 21 доля чистого металу. 1817 року відновилось і карбування золотих монет⁵.

У першій пол. XIX ст. у фіскальній політиці уряду щодо українських губерній спостерігається переважна частка митних надходжень, прямі податки складають лише 18,45%, а під час чергової Російсько-Турецької війни 1828–1829 рр. у шести

¹ Васюков А.И. Бумажные деньги России и СССР / А.И. Васюков, В.В. Горшков, В.И. Колесников, М.М. Чистяков. СПб: Политехника, 1993. С. 9.

² Кауфман И.И. Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века. Записки нумизматического отделения Императорского русского археологического общества. Под ред. М.Г. Деммени. Том II. Вып. I–II. С.-Петербург: Типо-Литография Б.М. Вольфа, 1910. С. 174–175.

³ ANRM. Фонд. 1. Сенатори, головуєчі в Диванах Молдавії та Валахії. Опис. 1. Справа. 122. Справа про заборону плавити та вивозити за кордон срібну російську монету. Рік 1808. 51 арк.

⁴ Васюков А.И. Бумажные деньги России и СССР / А.И. Васюков, В.В. Горшков, В.И. Колесников, М.М. Чистяков. СПб: Политехника, 1993. С. 9–10.

⁵ ДАОО. Фонд 88. Одеська портова митниця. Опис. 1. Справа 48. Про відновлення тиснення золотих монет. Рік 1817. Арк. 99–100.

українських губерніях здійснюється практика збору податків продовольчими товарами¹.

Цікавим є те, що на законодавчому рівні було закріплено класифікацію державних монет на банкові (1 руб. та 50 коп.) та обігові (20, 10 та 5 коп.); окремо виділялась мідна монета. І. Кауфман вдало зазначив, що при цьому законодавчому визначенні не лишилось місця для золотої монети, хоча у 1817 р. було відновлено карбування 5 рублів. Поява такої монети суперечила також і тій ідеї, за якої розпочавши карбування золотої монети з іншою назвою (наприклад: імперіал, червінець тощо), зберіглась би можливість змінювати його курсове співвідношення до рубля. Натомість розуміння імперіалу як 10 руб. та півімперіалу як 5 руб. збереглись фактично до розпаду імперії. У Монетному уставі 1857 р. законодавчо відновлено наявність золотої монети, хоча відношення рубля і полтини до банкових монет залишалось². Також склалась ситуація, коли, спостерігаючи за поступовим знеціненням паперових асигнацій та мідних монет щодо срібного рубля, населення почало сприймати обидва види грошей однаково, таким чином мідна монета і асигнації зменшувались у фактичній ціні майже рівномірно³.

9 квітня 1812 р. владою було дозволено сплату мита та податкових зборів асигнаціями у співвідношенні 2:1 до срібного рубля. Але цим планам не вдалось бути реалізованими через початок Російсько-Французької війни 1812 р., в ході якої курс рубля асигнаціями впав до 20 коп. сріблом. У країні поступово з'явилися дві паралельні валюти – асигнації та металеві гроші, курсове співвідношення яких було не лише мінливим згідно офіційних повідомлень влади, а також змінювалось фізичними особами у індивідуальному порядку⁴.

¹ Орлик В.М. Державні фінанси Російської імперії першої половини ХІХ ст.: стан та основні тенденції. Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету. Вип. 30. Ізмаїл, 2011. С. 103.

² Свод Законов Российской империи, издания 1857 года. Том Седьмой. Уставы монетный, горный и о соли. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875. С. 12.

³ Кауфман И.И. Серебряный рубль в России от его возникновения до конца ХІХ века. Записки нумизматического отделения Императорского русского археологического общества. Под ред. М.Г. Деммени. Том II. Вып. I-II. С.-Петербург: Типо-Литография Б.М. Вольфа, 1910. С. 177.

⁴ Васюков А.И. Бумажные деньги России и СССР / А.И. Васюков, В.В. Горшков, В.И. Колесников, М.М. Чистяков. СПб: Политехника, 1993. С. 10.

Указами імператора Олександра I від 1 травня та 20 жовтня 1819 р. вводилися в обіг нові асигнації номінальною вартістю 200, 100, 50, 25, 10 та 5 руб., що містили дату «1819 рік», а також 50 та 25 руб. із датою «1818 рік». Нові гроші мали два підписи: управляючого банком та касира, один з яких був друкований, а інший – проставлений вручну¹.

В утвореному у 1815 р. Царстві Польському на правах широкої автономії було створено власну монетно-грошову систему з польських злотих та грошів. Традиційно польський злотий був еквівалентним 30 грошам. На монетному дворі у м. Варшаві карбували мідні розмінні монети у 1 та 3 гроші, 5 та 10 грошів з білону, а також срібні монети – 1, 2, 5 та 10 злотих, із золота – 25 та 50 злотих (на срібних та золотих монетах – на аверсі портрет Олександра I). Стабілізувати курс асигнацій щодо монет держава намагалась шляхом додаткового випуску внутрішніх позик, поступово зменшуючи в обігу кількість паперових асигнацій. Але вилучення та обмін асигнацій не призводили до суттєвого підвищення курсу, що призвело до рішення про припинення обміну асигнацій у 1822 р., що так і лишились в обігу до реформ 1839–1843 рр.² До середини XIX ст. в обігу у Царстві Польському перебувала значна кількість грошей сусідньої Пруссії. Так, за підозрою у збуті фальшивих грошей євреєм Зеліком Зенгером, при приїзді його в готель у м. Варшаві у 1870 р., поліцією був здійснений ретельний обшук, у результаті чого крім російських асигнацій було виявлено 1175 пруських талерів³.

У 1827 р. почалось карбування монети номіналом 25 коп., що замінила колишній півполтинник. Зміна монетної стопи на 36 руб. з пуду міді призвела до карбування з 1830 р. монет номіналом 10, 5, 2 та 1 коп. за новими метричними показниками на монетних дворах у м. Єкатеринбурзі, та Сузуні (Коливанський монетний двір). З 1828 р. із відкриттям платинових родовищ на Уралі прийнято

¹ Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 200.

² Васюков А.И. Бумажные деньги России и СССР / А.И. Васюков, В.В. Горшков, В.И. Колесников, М.М. Чистяков. СПб: Политехника, 1993. С. 10–11.

³ APW. Zespol 1416/II. KGW. Referat I Tajny. Sygnatura. 13. Дело по отзыву Варшавского обер-полицеймейстера по доносу Кранцетте на Залика Зендера, имеющего прибыть в Ловичскую ярмарку для распространения фальшивых русских кредитных билетов. Rok 1870. Str. 5.

рішення карбувати нову монету з цього дорогоцінного металу – 3, 6¹ та 12 руб.² на монетному дворі в м. Санкт-Петербурзі, але їх реальна вартість була значно нижчою за номінальну³. Це призвело до вивезення платинових монет для дорожчого продажу за кордон, тому російська влада і ввела запобіжні заходи з протидії вивезення платини через митниці⁴. Через свою незвичність платинова монета також викликала недовіру населення⁵. 3 грудня 1847 р. до канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора надходить циркуляр господарського департаменту про вилучення з обігу платинових монет, а також регіональних грошових знаків для Польського царства та князівства Фінляндського: «<...> що платинова монета через вилучення її з обігу, не будучи більше державною монетою, повинна бути шаноблива за товар, визначення цінності якого залежить від взаємної домовленості <...>»⁶.

Після поразки Польського повстання 1830–1831 рр., російська влада вживає ряд обмежувальних заходів, зокрема уніфіковує польську та російську монетні системи. У 1832 р. з'являються монети подвійного номіналу: 1 злотий – 15 коп., а потім і 40 грошів – 20 коп. (1842), 50 грошів – 25 коп. (1842), 2 злотих – 30 коп., 5 злотих – $\frac{3}{4}$ руб. (1833), 10 злотих – $1\frac{1}{2}$ руб. (1833) та 20 злотих – 3 руб. (1834) Карбування дрібних монет 1, 3, 5 та 10 грошів залишилось з незмінним дизайном

¹ ДАОО. Фонд 88. Одеська портова митниця. Опис 1. Справа 109. Про впровадження шестирублевої платинової монети. Рік 1829. Арк 73–75.

² ДАОО. Фонд 252. Попечительський комітет поселенців Південного краю Росії. Опис. 1. Справа 871. Про впровадження дванадцятирублевої платинової монети. Рік 1830. Арк. 432–433.

³ Спасский И.Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Изд. 4. Ленинград: Аврора, 1970. С. 218.

⁴ ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 28. Циркуляри керівника Одеського митного округу про обшук польських євреїв при поверненні із-за кордону в Росію та недопущення ввезення та вивезення платини. Рік 1835. 12 арк.

⁵ Бойко-Гагарін А.С., Корпусова І.В. Платинові монети Російської імперії: обіг та фальшування. Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: тези доповідей I Міжнародної наукової конференції, 13 травня 2020 р. Кропивницький, 2020. С. 31–34.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 770. Справа 50. Циркуляр Департаменту господарського від 3 грудня 1847 р. про вилучення з обігу польських та фінських асигнацій та платинової монети. Рік 1847. Арк. 269.

окрім року карбування¹. Польські монети мали на своєму полі позначення монетного двора «MW» – пол. *Mennica Warszawska*². Монети номіналом у 20 злотих – 3 руб., 10 злотих – 1½ руб., 5 злотих – ¾ руб., 1 злотий – 15 коп. карбувалися також на монетному дворі у Санкт-Петербурзі – «СПБ».

У другій чверті XIX ст. у Київській, Подільській та Волинській губ. значну частину монетної маси займають монети для Польщі. Так, підозрюваний у збуті фальшивого срібного рубля при продажі волів Олександр Сушко стверджував, що всі сплачені ним за худобу гроші були з «чистого руського срібла 24 руб. та 1 злот»³. Хоча у 1846 р. київські купці надсилають скаргу до міської думи щодо нестачі дрібних обігових як польських, так і російських монет через заборону їх обігу в землях окрім Польщі відповідно указу Сенату від 16 жовтня 1844 р.⁴

У 1832 р. зазнав змін дизайн срібних рублів – на реверсі було поміщено позначення номіналу прописом – «МОНЕТА РУБЛЬ». Нововведення у грошовій справі відбулись у 1834 р. із випуском першої комеморативної (пам'ятної) монети на честь спорудження у Санкт-Петербурзі монументу імператору Олександру I. Надалі емісія комеморативних монет стала спорадичним явищем, у 1839 р. з'явився рубль на честь спорудження монументу битви під Бородіно, а також монети номіналом в 1½ руб., присвячені імператорській сім'ї, рублі на честь коронації імператорів Олександра III та Миколи II⁵.

В цей час також відбувається значний розвиток економіки і торгівлі. За оцінкою київського генерал-губернатора, графа В. Левашова, оборот грошових сум на контрактах в м. Києві на початку 1834 р. сягає 6 мільйонів рублів, ціна

¹ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 200–201.

² Спасский И.Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Изд. 4. Ленинград: Аврора, 1970. С. 180.

³ ЦДАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 146. Справа 90. По рапорту Махновського земського справника про взятий у поміщика Григорія Сиваковського фальшивого срібного рубля. Рік. 1837. Арк 5 зв.

⁴ ДАК. Фонд 17. Київська міська дума. Опис 2. Справа 1088. Справа про прохання Київських купців про надання Начальнику для публікації Закону про прийом в народний обіг польських 5, 2 та 1 злових монет, що мають зображення Государя. Рік 1846. Арк. 1.

⁵ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 201–202.

нерухомості порівняно із іншими губерніями імперії зростає, ціна ревиської душі досягає 60 червінців¹.

Імператорським наказом від 25 червня 1834 р. було дозволено сплату податків наявними у населення іноземними монетами з дорогоцінних металів протягом року з 1 вересня 1834 р.². Обмінний курс монет з дорогоцінних металів та асигнацій як і раніше здійснювався із лажем. 7 березня 1836 р. у бакалійну крамницю Антонія Ханджиоглу у м. Ізмаїлі звернувся місцевий мешканець Адольф Яворський, який запропонував обміняти 25 руб. асигнації із лажем 3 коп. за кожен рубль, тоді як продавець запропонував йому лише 2 копійки³.

У 1839 р. за ініціативою міністра фінансів Є. Канкріна було здійснено грошову реформу⁴, в результаті якої державні асигнації отримали статус допоміжних грошових знаків. Основною грошовою одиницею визнано срібний рубль – монетою⁵, якою виконувались всі платежі. Цікаво, що опублікованому Маніфесті від 1 червня 1839 р. кредитні білети прирівнюються виключно до срібної монети⁶, залишаючи золото на другорядному плані. Можливо, саме цим можна пояснити відносно незначну кількість відомих підробок золотих монет у ХІХ ст., про що буде описано нижче. Крайній термін обміну асигнацій на кредитні білети чи

¹ РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 7. Справа 640. По відношенню статс-секретаря Танєєва про хід укладання контрактів у Києві, про фальшивомонетників, виявлених в Житомирському повіті. Рік 1834. Арк. 2 зв.

² Гурьев А. Денежное образование в России в XIX столетии. Исторический очерк. Санкт-Петербург: «Типография В.Ф. Киршваума, д. М-ва Финанс., на Дворц. площ.», 1903. С. 82.

³ ANRM. Фонд 44. Леовський повітовий суд. Опис 2. Справа 242. Справа по звинуваченню мешканця м. Ізмаїла Адольфа Яворського у виготовленні фальшивої асигнації. Рік 1836. Арк. 1–1 зв.

⁴ Спасский И.Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Изд. 4. Ленинград: Аврора, 1970. С. 210–211.

⁵ Свод Законов Российской империи, издания 1857 года. Том Седьмой. Уставы монетный, горный и о соли. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875. С. 28.

⁶ Кауфман И.И. Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века. Записки нумизматического отделения Императорского русского археологического общества. Под ред. М.Г. Деммени. Том II. Вып. I–II. С.-Петербург: Типо-Литография Б.М. Вольфа, 1910. С. 205.

монети був встановлений для губерній європейської частини Російської імперії до – 1 січня 1848 р.¹.

Важливою подією стало утворення 1 січня 1840 р. депозитної каси при Державному комерційному банку, яка приймала на зберігання депозити сріблом та видавала білети відповідних сум². Спочатку для цього були передбачені білети номінальною вартістю 3, 5, 10 та 25 руб., пізніше з'явилися також білети у 1, 50 та 100 руб. Кожна фізична особа мала право вносити в депозитну касу будь-яку суму, в обмін на що отримувала паритетний срібній монеті білет. До кінця 1840 р. депозитних білетів в обігу перебувало на загальну суму 24.169.400 рублів. Емісія депозитних білетів мала шалений успіх, обмін їх на золоту та срібну монету тривав до 1843 р., їх випуск став запорукою подальшої емісії в державі кредитних білетів. 1 червня 1843 р. було опубліковано маніфест «Про заміну асигнацій та інших грошових представників кредитними білетами». Сама ідея емісії кредитних білетів належала імператору Миколі I (1825–1855), який планував спочатку випустити в обіг депозитні білети, що приносили би прибуток їх власникам, а в подальшому обміняти їх на кредитні білети, що виконували б функції грошей. 1 липня 1841 р. скарбниці було дозволено видавати кредити під заставу не лише нерухомості, а і кредитних білетів номіналом 50 руб., що перебували в обігу на рівні з грошима. Таким чином, в грошовому обігу крім монет перебували три види паперових знаків – асигнації, депозитні та кредитні білети, які 1 червня 1843 р. всі обміняли на державні кредитні білети. Новий кредитний рубль було прирівняно до срібного та 3 руб. 50 коп. асигнаціями³.

Важливі зміни відбуваються і у карбуванні мідних монет. Відповідно до імператорського указу від 30 жовтня 1840 р. для мідної монети було встановлено

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 770. Справа 50. Циркуляр Департаменту господарчого від 3 грудня 1847 р. про вилучення із обігу польських та фінських асигнацій та платинової монети. Рік 1847. Арк. 232.

² ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 770. Справа 21. Указ Сенату від 12 січня 1840 р. про відкриття Депозитної каси срібної монети при Державному комерційному банку. Рік 1840. Арк. 2.

³ Васюков А.И. Бумажные деньги России и СССР / А.И. Васюков, В.В. Горшков, В.И. Колесников, М.М. Чистяков. СПб: Политехника, 1993. С. 11–12.

відповідну до ринкової вартості цього металу 16 руб. стопу. З'явилися нові монети номінальною вартістю 3, 2, 1, $\frac{1}{2}$ та $\frac{1}{4}$ «копійки сріблом»¹.

18 червня 1840 р. до київського Генерал-губернатора Дмитра Бібікова надходить скарга від купця на прізвище Надсон, засвідчуючи, що в м. Києві при здійсненні операцій з купівлі товарів у крамницях вимагають дрібні монети, за які міняли беруть понаднормові комісійні. Проханням купця до Генерал-губернатора було встановлення фіксованого відсотку за обмін у розмірі не більше $\frac{1}{4}$ коп. сріблом зі срібного рубля, беручи при цьому комісійні тією самою монетою, якою здійснювався обмін. При обміні асигнацій пропонувалось зафіксувати такий самий розмір лажу з оплатою мідною монетою без повторного стягнення комісійних. Також купець пропонував стягувати з міняльних лавок додаткові податки до міської казни у розмірі 15 руб. сріблом на рік². Київський Генерал-губернатор відреагував наказом Головному поліцмейстеру провести перевірку неправомірності дій міняйл, на що отримав рапорт про дотримання встановлених розмірів комісійних стягнень: «<...> неодноразово були здійснені до них підсилення, але по ним неправильних з їх сторони дій не виявилось <...>»³.

Регулювання грошового обігу проводилось владою шляхом інформування губернаторів та розсилкою до їх канцелярій копій указів імператора чи сенату. 13 лютого 1843 р. до канцелярії київського військового губернатора надійшла копія імператорського указу про необхідність повернення розісланих Міністерством фінансів зразків асигнацій та депозитних білетів, друкованих на незахищеному папері, повернення до міністерства⁴. 21 березня 1847 р. київському Генерал-губернатору було надіслано циркулярний припис про необхідність застосування

¹ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 204.

² ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 73. Справа 162. Справа про скаргу київського купця Надсона на зловживання при обміні грошей київських міняйл. Рік 1840. Арк. 1 зв.

³ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 73. Справа 162. Справа про скаргу київського купця Надсона на зловживання при обміні грошей київських міняйл. Рік 1840. Арк. 6.

⁴ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 770. Справа 35. Укази Сенату за 1843 рік. Том I. Рік 1843. Арк. 32.

заходів до вилучення стертих монет з обігу. У приписі зазначалось, що мінйялами застосовується практика обтирання, обтинання та травлення золотих та срібних монет з метою отримання додаткового прибутку. Також було наказано у найшвидший термін вилучити з обігу монети меншої ваги та стерті, поклавши контроль за виконанням цього наказу на місцеві органи поліції, а після оголошеного терміну обміну неповноцінної монети встановити покарання за її зберігання¹.

Монетним Уставом 1857 р. у Ст. 2. Встановлено, що керівництво Монетним Двором та справою із виготовлення та введення в обіг монет є безпосереднім обов'язком Міністра Фінансів. Пунктом другим вказаної статті на нього також покладено «<...> дотримання монетної системи в непохитній твердості та збереження до неї загальної довіри»². Також у цей час обмежувався вивіз монет за кордон³ та прийом стертих монет та зношених паперових грошових знаків⁴.

У 1842–1857 рр. змінюється карбування монет в Царстві Польському, де починають виготовляти монети загальноросійського державного зразка, позначаючи літерами «МW» монетний двір у м. Варшаві⁵. До 1850 р. ще карбувалися срібні російсько-польські монети 50 грошей – 25 коп., та 40 грошей – 20 коп.

1 червня 1843 р. імператором було підписано утворення у м. Санкт-Петербурзі Експедиції Заготівлі Державних Паперів (ЕЗДП) у вигляді окремої кредитної установи, що мала відділення у м. Москві в Конторі комерційного банку. Устав

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 770. Справа 50. Циркуляр Департаменту господарчого від 3 грудня 1847 р. про вилучення із обігу польських та фінських асигнацій та платинової монети. Рік 1847. Арк. 86–87 зв.

² Свод Законов Российской империи, издания 1857 года. Том Седьмой. Уставы монетный, горный и о соли. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875. С. 1.

³ ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 51. Копії указів головуючого Сенату, циркуляр департаменту зовнішньої торгівлі про збір мита з іноземних книг, що ввозяться у Росію, заборони вивезення Російської монети. Рік 1848. 71 арк.

⁴ ДАРО. Фонд 384. Рівненський повітовий суд. Опис 5. Справа 26. Циркуляр Волинського воєводського правління про появу фальшивих грошових знаків, про розпуск Новоград-Волинського та ін. окружних управлінь державного майна та ін. Рік 1859–1861. Арк. 66.

⁵ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 201.

визначав наступні функції органу: прийом аркушів державних кредитних білетів, ревізія зношених грошей, обмін пошкоджених грошових знаків, знищення їх шляхом публічного спалення, прийом та повернення наданих на зберігання вкладів золотими і срібними монетами та зливками, обмін асигнацій та депозитних білетів на кредитні білети. Штат ЕЗДП передбачав роботу 85 працівників із розміром річних видатків на оплату їх праці у розмірі 61,778 рублів¹.

Відносно стабільна система в Російській імперії проіснувала до початку Кримської війни 1853 р., проте відсутність реалізації зовнішньої та внутрішньої позики призвела до збільшення емісії асигнацій, зменшивши таким чином їх курс до 20% щодо срібла вже у 1858 р. Відчувалася нестача срібної монети. В таких умовах її стало вигідніше переплавляти чи збувати за кордон, що було заборонено владою². В результаті цього у 1860 р. уряд розпочав карбування розмінних монет номіналами 5, 10, 15 та 20 коп. із срібла з пониженням їх фактичної вартості на 15% порівняно з номінальною. Унаслідок продовження відтоку монет за кордон 1867 р. пробу срібла у монетах від 5 до 20 коп. було понижено до 500-ї, зменшивши таким чином фактичний курс монет до 50% номінальної вартості. Обмін паперових білетів на монети відновився лише 1 січня 1862 р. та тривав до 1864 року³.

У 1853 р. у Царстві Польському поширювались чутки, що наявний лаж між курсовим співвідношенням паперових грошей та монет із дорогоцінних металів використовують скарбники, продаючи срібні гроші єврейським комерсантам за вигідною ціною. В Олькеському повіті Радомської губ. спостерігались випадки, коли окремі особи здійснювали скупку срібних монет з метою обміну їх на кредитні білети за кордоном, пропонуючи вигідніший лаж⁴. Надаючи пояснення щодо виявленого фальшивого 10 руб. кредитного білету, мешканець м. Балта Сидір

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 770. Справа 35. Укази Сенату за 1843 рік. Том I. Рік 1843. Арк. 354–360.

² ДАОО. Фонд 1. Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора. Опис 248. Справа 2359. Про заборону вивезення срібла у зливках і монеті по всій імперії. Рік 1851. Арк. 1.

³ Васюков А.И. Бумажные деньги России и СССР / А.И. Васюков, В.В. Горшков, В.И. Колесников, М.М. Чистяков. СПб: Политехника, 1993. С. 12–13.

⁴ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7702. Kurs a falszowanie monet. Vol. XIII. (1854–1858). Str. 198.

Дем'янів вказав, що продав корову за 35 руб. різними кредитними білетами без монет¹. Через нестачу обігових монет у державі спостерігалась досить відчутна для населення розмінна криза².

Грошова реформа 1862–1863 рр., проведена міністром фінансів М. Рейтерном була неефективною через низку несприятливих для економіки Російської імперії умов – суттєвий бюджетний дефіцит без можливості покриття його зовнішніми позиками, значні видатки на придушення польського повстання, а також додаткова значна емісія кредитних білетів без можливості покриття їх курсу³.

Згідно Монетного Уставу 1857 р. для полегшення грошового обігу та підвищення довіри населення до грошової системи, Ст. 169 встановлювалось обов'язкове приймання Казначейством як старої, так і нової монети, повертаючи власникам лише монети із значними отворами, надпилами та слідами тертя. Монетою з дефектами також заборонялося сплачувати жалування та мито (Ст. 170)⁴.

У другій пол. XIX ст. у фінансових розрахунках крупних фабрик та поміщицьких володінь практикувалося використання власних грошових сурогатів, або металевих бонів (**Рис. 8**), заборонених законом у 1870 року⁵. Але приватні замітники грошей все одно перебували в обігу в обмежених локальних купецьких «економіях», фабриках та столових через нестачу розмінної монети⁶.

23 лютого 1862 р. до канцелярії Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-губернатора надходить рапорт із Звенигородської міської

¹ ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 622. Про збут мешканцем селища Адріанівка Грушковським В. фальшивого 10 рублевого кредитного білету. Рік 1882. Арк. 21.

² К материалам об исчезновении звонкой монеты в России. Киевский Телеграф. № 37. 20 мая. Киев, 1862. С. 155.

³ Орлик С.В. К вопросу денежной реформы 1862–1863 гг. в Российской империи. Сборник тезисов Международного нумизматического симпозиума «Деньги, Экономика и Общество», 16–19 мая 2013, Кошице, Словакия, 2013, С. 82–83.

⁴ Свод Законов Российской империи, издания 1857 года. Том Седьмой. Уставы монетный, горный и о соли. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875. С. 28–29.

⁵ Спасский И.Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Изд. 4. Ленинград: Аврора, 1970. С. 233.

⁶ Гуржій І.О., Бойко-Гагарін А.С. Грошові сурогати купецтва у другій половині XIX – на початку XX ст. Український історичний журнал. № 5. Київ, 2020. С. 55–63. DOI: 10.15407/uhj2020.05.055.

думи про необхідність «<... > донести свідчення про всіх осіб, які випустили до нині до народного обігу платіжні білетики та оголосили їм з розписками правила <...> щоб вони протягом трьох місяців викупили всі випущені ними білетики, а також, клопотаючи дозвіл Пана Начальника Губернії на випуск таких, згідно правил надати до Думи внесену заставу та виміняти раніше випущені білетики на нові, виготовлені згідно встановленої правилами форми. Міська Дума до отримання цього припису помітила в обігу білетики, випущені купцем 2-ї Гільдії Берхом Наралом, відношенням 11 липня за №2053 в Повітову Поліцію, просить повідомити за чиїм саме дозволом знаходяться в обігу згадані білетики та на яку суму <...>»¹.

Функціонування Варшавського монетного двору припинилось у 1867 р., монети Царства Польського мали бути вилучені з обігу до 1 січня 1891 р.² Але навіть після припинення виготовлення польської монети, вона продовжує займати суттєві позиції на ринку. Газета «Кієвлянинъ» критично описує стан грошової маси у м. Володимирі-Волинському у 1872 р., повідомляючи, що у місцевих ринках та крамницях: «<...> І гроші не ті: польські папірці 1 р., 3 р., 25 р., і дрібні розмінні 5 грошів, 10 грошів, мідна монета: пів гроша, гріш, три гроші – все це польські; розмінної російської срібної монети не побачиш»³.

Нова Російсько-Турецька війна 1877–1878 рр. викликала збільшення обсягів емісії кредитних білетів, яких до січня 1879 р. вже перебувало в обігу на загальну суму у 1133,5 млн. рублів. Гроші майже не були забезпечені золотом, державна скарбниця не мала достатньо ресурсів для укріплення курсу кредитних білетів шляхом їх викупу навіть протягом 10 років. Станом на 1 лютого 1885 р. в обігу знаходилось кредитних білетів на загальну суму 1046 млн. руб.⁴.

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 39. Справа 115. Справа про обіг у м. Звенигороді розмінних білетів (чи контра-марок), випущених купцями та іншими особами без дозволу повітової поліції. Рік 1862. Арк. 1–1 зв.

² Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 200–201.

³ Из Владимира Вольнского. Кієвлянинъ. № 102. 26 августа. Киев, 1872. С. 3.

⁴ Васюков А.И. Бумажные деньги России и СССР / А.И. Васюков, В.В. Горшков, В.И. Колесников, М.М. Чистяков. СПб: Политехника, 1993. С. 13.

Влада Російської імперії протягом другої та третьої чверті XIX ст. суворо перешкоджала проникненню вглиб держави¹ та розповсюдженню² білетів іноземних лотерей. 12 червня 1909 р. у м. Дубно поліцією конфісковані лотерейні білети приготованої до влаштування незаконної лотереї, організованої 47 євреями на чолі з міщанином м. Берестечко Гершем Кіперманом³.

Монетним Уставом 1857 р. дозволявся обіг іноземних монет високого номіналу в разі згоди приймати їх продавцем чи покупцем на добровільних засадах, але розрахунок вартості мав фігурувати в документах виключно у срібних рублях (Ст. 181–182)⁴. У 1866 р. згідно Ст. 568 Уложення про покарання заборонялося ввезення із-за кордону іноземної низькопробної обігової монети для витрачання її всередині Російської імперії під загрозою конфіскації ввезеної монети⁵. На практиці це призвело до обмеження в обігу та конфіскацій польської дрібної білонової монети. 7 червня 1867 р. у прибулого до Рівненського повіту з м. Седлець єврея Шльоми Клермана при сплаті недоїмки за спалений будинок було помічено окрім 21 руб. 70 коп. російськими срібними монетами також 205 польських білонових 10 грошових монет, які були конфісковані колезьким секретарем Олександром Полонським разом із шкіряним гаманцем: «<...> для сплати позичкової недоїмки отриманої від Правительства за спалену будівлю та сплачуючи із шкіряного гаманця довжиною $\frac{1}{4}$ аршину гроші кредитними білетами та срібною монетою 21 руб. 70 коп. лишились в тому гаманці ще гроші сріблом 2 руб. 45 коп. та заборонені так звані білони, які в той же час при нижче

¹ ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 41. Припис Одеської портової митниці про суворе спостереження за ввезенням у Росію іноземних лотерейних білетів. Рік 1841. Арк. 1.

² ДАЧеркасО. Фонд 833. Уманський повітовий суд. Опис. 1. Справа 1028. Справа про звинувачення міщанина Мотилевського у незаконному розповсюдженню білетів іноземної лотереї. Рік 1870. 107 арк.

³ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 639. Справа 4. Про донесення з різних місць та від різних осіб про події у Волинській губернії. Рік 1909. Арк. 251

⁴ Свод Законов Российской империи, издания 1857 года. Том Седьмой. Уставы монетный, горный и о соли. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875. С. 31–32.

⁵ Таганцев Н.С. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1866 года. С дополнениями по 1 января 1876 г. Сост. Н.С. Таганцевым. Издание второе, переработанное и дополненное. Санкт-Петербург, Типография М. Стасюлевича, 1876. С. 276–277. Ст. 568.

перерахованих понятих були висипані на стіл та перераховані самим Клерманом, котрих виявилось срібною Державною монетою 2 руб. 40 коп. і забороненою польською дрібною монетою 205 штук в 10 грошей (в 5 к. с.) та 5 грошів (в 2½ к.с.) на 10 руб. 25 к.с., загалом білонів на десять руб. п'ятдесят сім з половиною коп. сріблом, а по тому постановив: наявну в гаманці Державну срібну монету на 2 руб. 40 коп. віддати єврею Шльому Клерману, а польську дрібну заборонену монету білони, як вище вказано 205 штук в 10 грошів і 13 штук в 5 грошів на суму десять руб. п'ятдесят сім з половиною коп. сріб., на основі 568 Ст. Уклад. про покарання вид. 1866 р., конфіскувати і для цього вклавши у вказаний гаманець пропечатаний казенною печаткою надіслати цей гаманець з монетою разом із цим Актом до пана Рівненського повітового справника на постановлення та законне його розпорядження <...>»¹.

Одним із перших ідею відмови від системи срібного монометалізму та переходу на золоту валюту запропонував колезький асесор, професор Університету Св. Володимира у м. Києві, а з 1881 р. – міністр фінансів Російської імперії М. Бунге². У 1892 р. під керівництвом міністра фінансів С. Вітте розпочинається процес підготовки до нової грошової реформи, яка заклала в основу грошової системи золотий рубль. Для потреб такої реформи було необхідним накопичення значної кількості срібних та золотих грошей, що було досягнуто у 1897 р. До проведення реформи всі товарно-грошові відносини в імперії здійснювались срібними монетами, новим законом від 8 травня 1895 р. було дозволено розраховуватись золотими монетами. Для збільшення використання серед населення золотої монети було дозволено сплачувати нею гербові збори. 24 травня того ж року установам Державного банку було дозволено здійснювати купівельні операції золотою монетою за курсом, встановленим міністром фінансів. При цьому золоті монети приймались за позначеною на них номінальною ціною, натомість

¹ ДАРО. Фонд 384. Рівненський повітовий суд. Опис. 5. Справа 528. Про конфіскацію польських заборонених грошей у міщанина м. Домбровиці Клермана. Рік 1867–1868. Арк. 1–1 зв.

² Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 207.

кредитними білетами було встановлено курс 7 руб. 50 коп. за півімперіал (або за 5 руб.), а також 15 руб. кредитними білетами за імперіал золотом¹.

Через припинення карбування монет на монетарнях окрім Санкт-Петербурзької та зростаючі потреби в розмінній монеті, виникла необхідність замовлення карбування за кордоном. Протягом 1861–1899 рр. срібні монети виготовлялись також на монетарнях м. Страсбурга, Парижа та Брюсселя².

Маніфестом від 3 січня 1896 р. було встановлено повний перехід на золотий стандарт, карбування монет номіналом 5 руб. (або $\frac{1}{3}$ імперіалу) суттєво збільшено, основною грошовою одиницею став золотий рубль, рівний 17,424 долям чистого золота³. Для підвищення довіри населення до нової золотої монети (меншого діаметру за попередні 5 руб.) окрім вільного обміну монети на золото, Міністром Фінансів було запропоновано виплачувати нею оклади державним службовцям⁴.

У 1898 р. почалось карбування золотих монет номінальною вартістю 10 руб. Імперіали та півімперіали старої емісії продовжували курсувати в грошовому обігу, оцінюючись в півтора рази дорожче, ніж нові золоті монети⁵. Дослідниця В. Павленко зазначає досить неоднозначне ставлення істориків до реформ С. Вітте в українській історіографії⁶. Першим випробуванням для золотого стандарту в Російській імперії стала Російсько-Японська війна 1904–1905 рр. Значні воєнні витрати було компенсовано шляхом незначного порушення у збільшенні кількості кредитних білетів дрібного номіналу, частково не забезпечених золотом⁷.

¹ Васюков А.И. Бумажные деньги России и СССР / А.И. Васюков, В.В. Горшков, В.И. Колесников, М.М. Чистяков. СПб: Политехника, 1993. С. 14.

² Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 208.

³ Васюков А.И. Бумажные деньги России и СССР / А.И. Васюков, В.В. Горшков, В.И. Колесников, М.М. Чистяков. СПб: Политехника, 1993. С. 14.

⁴ ДАМО. Фонд 480. Пристав 1-ої Адміралтейської частини м. Миколаєва Херсонської губернії. Опис 1. Справа 116. Циркуляр МВС про впровадження в народний обіг золотої монети. Рік 1896. Арк. 3 зв.

⁵ Васюков А.И. Бумажные деньги России и СССР / А.И. Васюков, В.В. Горшков, В.И. Колесников, М.М. Чистяков. СПб: Политехника, 1993. С. 14.

⁶ Павленко В. Грошова реформа С.Ю. Вітте в Наддніпрянській Україні: деякі питання історіографії. *Studia I Materialy. Forum Numizmatyczne*. № 3. Białystok, 2019. С. 128–133.

⁷ Васюков А.И. Бумажные деньги России и СССР / А.И. Васюков, В.В. Горшков, В.И. Колесников, М.М. Чистяков. СПб: Политехника, 1993. С. 16.

За правління імператорів Олександра III та Миколи II продовжується емісія комеморативних одно- та півторарублевих монет, присвячених коронації імператорів¹, їхнім родинам, ювілеям битв та архітектурі столиці імперії – м. Санкт-Петербурга². Деякі з комеморативних монет були досить поширені в обігу та популярні серед населення (1 руб. 1913 р., присвячений 300-літтю правління династії дому Романових, а також коронаційні рублі імператорів Олександра III та Миколи II)³. Так, у газеті «Новоросійський Телеграф» від 25 червня 1886 р. розміщено об'яву фірми «А. Данилевскаго и Ко.»⁴, де вказано приписку про наявність у конторі коронаційних рублів для заохочення цікавості населення.

Напередодні Першої Світової війни грошову систему Російської імперії впевнено можна було охарактеризувати як процвітаючу, таку, що мала надзвичайно широкий номінальний ряд монет: мідних $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, 1, 2, 3 та 5 коп., срібних 5, 10, 15, 20, 25, 50 коп. та 1 руб., а також золотих 5 руб., 7 руб. 50 коп., 10 та 15 руб. Вага золотого імперіалу становила 12,903 г, що відповідало метрологічній нормі французьких 40 золотих франків⁵. Спроби зв'язати російську та французьку грошові системи розпочались ще 1895 р., коли за аналогією з французькими золотими франками було запропоновано емісію паритетних їм російських «русів»⁶.

На 1 січня 1914 р. грошова система Російської імперії була стабільною, кредитні білети забезпечені золотим запасом на 100%⁷. Початок Першої світової

¹ Кузьменко А. Пам'ятні монети Російської імперії у колекції фондів НІЕЗ «Переяслав». Тези доповідей III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки», 5-6 листопада 2015 р. Кіровоград – Київ – Переяслав – Хмельницький, 2015. С. 77–79.

² Спасский И.Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Изд. 4. Ленинград: Аврора, 1970. С. 182–183.

³ Тхоржевський Р.І. Нариси історії грошей в Україні (з давніх часів до сучасності). Навч. пос. для економ. та істор. факультетів вузів України. Тернопіль: Видавництво Карп'юка, 1999. С. 86.

⁴ А. Данилевскаго и Ко. Новоросийский Телеграф. № 3409. среда, 25 июня (7 июля). Одесса, 1886. С. 4.

⁵ Шуст Р.М. Нумізматики. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 209.

⁶ Спасский И.Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Изд. 4. Ленинград: Аврора, 1970. С. 236.

⁷ Васюков А.И. Бумажные деньги России и СССР / А.И. Васюков, В.В. Горшков, В.И. Колесников, М.М. Чистяков. СПб: Политехника, 1993. С. 16.

війни заклав новий етап грошового обігу в Україні. Пануюча до початку війни система золотого монометалізму із вільним обміном кредитних білетів на золото зазнала краху. 27 липня 1914 р. імператор Микола II видав наказ про заборону обміну кредитних білетів на золоту монету. Наслідком цього став «монетний голод», або зникнення розмінної монети з обігу¹. Ускладнила ситуацію і політика уряду з примусового вилучення золотих та срібних монет, проведення обшуків та конфіскацій². Харківська газета «Гасло» повідомляє про застосування штрафних санкцій проти тих, хто приховував монети із дорогоцінних металів: «Заборона. У Києві, на підставі воєнних законів, видано наказ, що забороняється без потреби задержувати на руках золоті й срібні гроші. Винні в цьому караються штрафом до 3000 карб., або 3 місячним арештом»³. Зростаючі видатки на ведення війни спричинили до падіння курсу рубля та відсутності забезпечення кредитних грошей. Грошовий обіг в часи Першої світової війни набув своїх особливостей та кардинально змінився порівняно з довоєнним⁴.

Для подолання «монетного голоду» урядом Російської імперії здійснюється емісія нових грошей – розмінних марок, які виготовлялись обладнанням для друку поштових марок. На зворотній стороні розмінних марок додавалась прямокутна лінійна рамка з написом, який прирівнював розмінну марку до монети. Розмінні марки виготовлялись з міцного картону типографським методом із подальшим нанесенням рубцювання за допомогою перфораційної машини⁵.

24 серпня 1915 р. до Одеського військового округу надійшла обов'язкова постанова, згідно якої заборонялось поширювати неправдиві чутки про стан державних фінансів, скуповувати дрібну обігову монету та зберігати її;

¹ Орлик С.В. Українське повітове місто і велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін. Проблеми української історії. Вип. 23. Київ, 2015. С. 114–133.

² Отобраніє золота. Вечерняя газета. № 1012. Воскресенье, 20 марта. Киев, 1916. С. 3.

³ Заборона. Гасло. Число 2. 3 грудня. Харків, 1915. С. 2.

⁴ Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. № 1. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 143–164. DOI: 10.5281/ZENODO.1291752.

⁵ Орлик С.В. Розмінні марки та казначейські знаки у грошовому обігу в Україні в період Першої світової війни. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 26–27. С. 141–148.

відмовлялись під час розрахунків від кредитних білетів та вимагати отримати решту монетами; в той самий час торговцям заборонялось відмовляти покупцям у отриманні решти монетами при покупках від 30 коп. Винним у порушенні вказаної постанови загрожував штраф у розмірі 3000 руб., або ув'язнення терміном до трьох місяців¹.

У грошовому обігу почав відчуватися суттєвий дефіцит також мідної монети. Управляючий Державним банком І. Шипов від 29 вересня 1915 р. за № 44/а повідомляв листом управляючим відділеннями Державного банку, що: «Петроградський монетний двір, працюючи без перерви цілодобово, не виключаючи свят, не може накарбувати кількості монети, що відповідає існуючій потребі в ній»². 7 лютого 1916 р. газета «Крымский Вестник» також повідомляє, що столична монетарня працює в понаднормовому режимі: «<...> Там перейшли на 24-часову роботу. Робота монетного двору відбувається безупинно та в свята. Працюють у три зміни. Звісно, для такої посиленої роботи необхідно мати посилений контингент робітників, а кількість їх збільшено лише на 30 відсотків. Робота монетного двору жодним чином не залежить від паперово-грошового обігу. Увесь запас монет потрапляє у розпорядження Держбанку»³. Владою було також накладено сувору заборону на вивезення дорогоцінних металів у виробках, зливках та монетах вздовж усього кордону Російської імперії⁴. Для полегшення дефіциту з розмінними монетами з дорогоцінних металів уряд розглядав можливість емісії монет із нікелевого сплаву⁵.

У кризові часи в економіці спостерігається поява численних грошових сурогатів, продовольчих карток та заміників грошей⁶. Дослідник М. Цивільський

¹ ЦДАК. Фонд 385. Жандармське управління м. Одеси. Опис 1. Справа 3068. Про заборону поширювати чутки, спрямовані на підрив довіри населення до державного кредиту та вільного обігу серед населення дзвінкої монети. Рік 1915. Арк. 56а.

² ДАКіО. Фонд 7. Єлисаветградське відділення Державного банку. Опис 1. Справа 46. Арк. 47.

³ Работа монетного двора. Крымский Вестник. № 35 (0684). Воскресенье, 7-го февраля. Симферополь, 1916. С. 3.

⁴ Воспрещение вывоза золота. Киевская Мысль. № 182. пятница, 3-го июля. Киев, 1915. С. 4.

⁵ Спасский И.Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Изд. 4. Ленинград: Аврора, 1970. С. 187.

⁶ Спасский И.Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Изд. 4. Ленинград: Аврора, 1970. С. 233.

вказує на те, що талони та системи продовольчих карток використовуються не лише в кризові часи, вони також слугують засобом контролю та обліку споживання продуктів в період їх нестачі. Дослідник наголошує, що монети вказують на кризові явища зміною своєї якості і ваги, натомість споживчі картки і талони завжди пов'язані лише безпосередньо з кризовими явищами. У Російській імперії найбільш поширеними були продовольчі картки на цукор¹ та хліб², в той час як в м. Києві також на м'ясо³, стягуючи з кожної картки 5 коп. збір⁴.

Отже, спираючись на праці дослідників історії грошового обігу Російської імперії, а також доповнюючи її раніше не введеними до наукового обігу матеріалами історичних архівів та тогочасних газетних видань, нами висвітлено основні етапи грошового обігу, втілені реформи, характерні риси та особливості грошового обігу у Російській імперії з кінця XVIII ст. до моменту її розпаду. Повне уявлення про всі наявні у грошовому обігу серед населення обігові монети та паперові грошові знаки (асигнації, кредитні білети та сурогати), причини введення та виведення тих чи інших монет у різні періоди грошового обігу та реформ, допоможе у кращому розумінні специфіки процесів підробки грошей, як приватними особами порушниками закону, так і цілими державами з метою фінансової диверсії та підриву економіки.

2.2. Грошове господарство Галичини, Буковини та Закарпаття у складі Австрійської імперії

Унаслідок трьох поділів Речі Посполитої між Російською, Австрійською імперіями та Пруським королівством у 1772, 1793 та 1795 р., частина українських земель опинилась під владою австрійців, а саме: Руське та Белзьке воєводства з 1772 р., а з 1774 р. і Буковина. З 1750 р. в основу австрійської грошової системи

¹ ДНІМ. Російська імперія. Картка на отримання цукру. м. Петроград, жовтень–листопад–грудень 1916 р. Інв. № ДИМ КП-26343, Арх. 8584.

² Цивильский Н., Цивильский Ф. Талоны и карточные системы. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць пам'яті відомого вченого-історика доктора історичних наук Михайла Брайчевського. Число 10. Частина 1. Київ, 2003. С. 296–300.

³ К введению карточной системы на сахар и мясо. Вечерняя газета. Понедельник, 19 декабря. Киев, 1916. С. 3.

⁴ Карточная система. Киев. Маленькие одесские новости. № 1032. Суббота, 18 июня (1 июля). Одесса, 1916. С. 3.

було закладено рейнський флорин. У 1753 р. монети карбувались за стопою кельнської марки вагою 233,8123 г, до якої з часом приєднались Баварія та Річ Посполита. В обігу перебував конвенційний талер, що дорівнював двом гульденам, половині золотого дукату (3,44 г золота), 60 крейцерам, 480 пфенігам чи 960 гелерам. Основною монетною одиницею був срібний гульден, що мав у своєму вмісті 11,693 г чистого металу¹.

З 1 липня 1762 р. Віденським Банком започатковується емісія паперових грошей – банківських записок, або банкоцетлів (нім. Banco-Zettel, Banknoten). У 1796 р. було випущено банкоцетлів різного номіналу на суму 35 млн. гульденів (основні курсуючі номінали 10, 25, 50, 500 та 1000 гульденів)². Один срібний гульден був паритетним 60 мідним крейцерам.³

Із вільним обміном банкоцетлів на срібну монету ареал їх обігу розширювався. У 1785 р. пункт обміну паперових грошей на монети започатковано у м. Львові. Але на поч. ХІХ ст. зростаючі воєнні видатки спричинили до надмірної емісії банкоцетлів, курс яких по відношенню до срібної монети став знижуватись. Якщо у 1799 р. лаж між паперовим гульденом та срібним складав лише 8%, то у 1802 р. він зростає до 22%, у 1809 р. – до 196%, а вже в 1811 р. до 833 гульденів банкоцетлями за 100 монетами. Відчувалась нестача обігових монет, що змусило уряд налагодити емісію грошових знаків номіналом 1 та 2 гульдени у 1800 р., а також дрібних 3, 6 та 15 крейцерів у 1805 р.⁴

20 квітня 1795 р. в обіг вводяться нові монети номіналом 6 та 12 крейцерів, а з 1 серпня 1800 р. і 24 крейцери з низькопробного срібла, які мали на меті покриття видатків на військове протистояння із Францією. Але попри примус уряду населення відмовлялось приймати неповноцінні монети, які згодом були вилучені з обігу. Не зважаючи на це наступного року урядом було продовжено карбування

¹ Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 216.

² Там само. С. 217.

³ Тхоржевський Р.І. Нариси історії грошей в Україні (з давніх часів до сучасності). Навч. пос. для економ. та істор. факультетів вузів України. Тернопіль: Видавництво Карп'юка, 1999. С. 99.

⁴ Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 218.

неповноцінних монет нового номіналу – 7 крейцерів, вартість яких незабаром впала до 6 крейцерів; їх також вилучено з обігу в 1807 р.¹ Внаслідок Австро-Французької війни 1795–1802 рр. кількість паперових банкочетлів в обігу збільшилась у 10 разів, намагаючись покрити державний дефіцит, в результаті загальний обсяг грошової маси сягнув понад 1 млрд. флоринів, через що вже у 1811 р. імперія Габсбургів збанкрутіла².

Спробою стабілізації грошової системи став випуск нових монет номіналом 15 та 30 крейцерів згідно імператорського указу (патенту) від 18 грудня 1806 р. Будучи емітованими з метою забезпечення банкочетлів, нові монети почали швидко знецінюватись. У березні 1806 р. за 100 гульденів конвенційною монетою пропонували не більше 150 гульденів міддю та банкочетлями. У грошовому обігу Галичини перебували австрійські та голландські дукати³, забезпечуючи великі за обсягом торгові угоди.

Через значне зростання цін та знецінення монет, міністром фінансів Йозефом Валлісом за підтримки імператора Франца I (1792–1835) було ініційовано грошову реформу, оголошену патентом від 18 лютого 1811 р. Запропоновано ввести в імперії «віденську валюту», провести викуп старих знецінених банкочетлів та обмін на нові викупні або обмінні білети: за 100 старих гульденів банкочетлями пропонували 20 нових. Старі монети дозволялись до обігу з переоцінкою (30 крейцерів дорівнювали 6, а 15 кр. – 3, дрібні старі монети в 6, ½ та ¼ крейцера не переоцінювались), а також були введені нові мідні монети 3, 1, ½ та ¼ крейцера вже віденської валюти⁴. 20 лютого 1811 р. указом австрійського уряду всі паперові банкочетлі були оголошені до обміну на квитанції погашення – нім. «Einlösungsscheine»⁵. Однією з головних причин малої ефективності грошової

¹ Там само. С. 220.

² Огуй О.Д. Фальшиві паперові гроші на Буковині ХІХ – ХХ ст. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Т. 1 (17). Чернівці–Прут, 2004. С. 59.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 221.

⁵ Чучин Ф.Г. Бумажные денежные знаки выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 г.г. Москва: Издание уполномоченного по филателии и бонам С.С.С.Р., 1924. С. 9.

реформи 1811-1812 р. став невірний вибір курсового співвідношення старих та нових грошей, що замість економічно більш обґрунтованої $\frac{1}{5}$ мало би бути $\frac{1}{8}$ ¹.

Після завершення Наполеонівських війн та отримання Австрією контрибуції від Франції, було ініційовано викуп знецінених банкочетлів. Але отриманої суми 69 млн. гульденів контрибуції для цього виявилось недостатнім. У 1816 р. створено Привілейований Австрійський Банк, який став незалежним від держави акціонерним товариством. Його завданням стала емісія банківських білетів для обміну їх на старі гроші. Перша емісія банкнот номіналів 5, 10, 25, 50, 100, 500 та 1000 гульденів курсувала до 1858 р., для обміну банкнот на монети використовували срібні 3, 5, 10 та 20 кр., а також мідні 1, $\frac{1}{2}$ та $\frac{1}{4}$ кр. Запропоновані заходи змогли частково виправити нестабільну систему на фінансовому ринку; за паперові банкочетлі їх власники могли отримати лише 8% їх номінальної вартості срібними монетами. У загальній монетній масі найбільшою була частка монет номіналом 10 та 20 крейцерів.

За часів правління імператора Австрії Фердинанда I (1835–1848) монетне карбування характеризувалося емісією лише повновартісних срібних та золотих монет на монетарнях у м. Відні (монети позначались літерою «А»), Кремниці («В»), Празі («С») та Карлсбурзі («Е»); спорадичною була емісія монет в Мілані («М»). За конвенційною стопою урядом вводились в обіг монети номіналом 3, 5, 10 та 20 кр., а також $\frac{1}{2}$ та 1 гульдени (флоріни) і талери. Для Угорщини карбувались окремі монети, що мали відмінності у зображенні герба. Грошовий ринок Галичини з 1847 р. вже не мав регіональних особливостей, відповідаючи повністю загальноімперському зразку.

Унаслідок революційних подій 1848 р. імператор Фердинанд I зрікається престолу, владу обіймає його небіж Франц Йосиф I, правління якого триває до 1916 р. Результатом революційних подій стала дестабілізація грошової системи. Посилювала скрутну ситуацію надмірна емісія паперових грошей, вводячи знову дрібні 1 та 2 гульдени. Через примусовий курс обміну паперових грошей та монет в

¹ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 221–223.

імперії відчувається розмінна криза та монетний голод, приватні підприємці в Галичині вдаються до практики емісії власних заміників грошей – сурогатів¹. В умовах нестачі грошових знаків дрібного номіналу, Центральною державною касою було введено в обіг 3% та 5% касові зобов'язання, 5-, 5,5- та 6% заставні іпотечні листи та ноти державної скарбниці, які були гарантовані майном залізниці. У 1848 р. відповідно до цісарського патенту від 19 серпня 1848 р. проводиться значна емісія мідних 2 кр. та срібних 6 кр. монет. Того ж року було заборонено використання жетонів та знаків приватних підприємств². Пізніше владою заборонено також використання відрізків банкнот в якості розмінних монет дрібного номіналу, що мало на меті вирішити зазначену проблему в локальному вимірі³.

7 квітня 1851 р. урядом проводиться емісія нових 3, 2, 1 та $\frac{1}{2}$ і $\frac{1}{4}$ кр., населенню було запропоновано обміняти старі важчі монети на нові. У 1850-ті рр. віденському уряду вдалося стабілізувати курсове співвідношення паперових грошей та срібла, що вже у 1856–1858 рр. становило лаж у розмірі лише 4–6%. Але видатки на Кримську війну нівелювали досягнуті успіхи, збільшивши ажіо знову до 22-27%. За ініціативи міністра фінансів імперії барона Андреаса фон Баумгартнера було налагоджено випуск талерів та півталерів у 1848–1851 рр. та 20 кр. 1852 р., карбування яких було припинене через те, що вони не вподобалися самому імператору. Але вже 31 липня 1852 р. згідно цісарського патенту було оголошено про емісію золотих монет 900-ї проби. Протягом 1852–1916 рр. незмінно карбувались золоті монети номіналом 1 та 4 дукати, ціна яких встановлювалась відносно поточного курсу на золото⁴.

Стійка криза грошової системи створювала необхідність проведення кардинальної грошової реформи, якій також сприяв утворений ще у 1833 р. митний

¹ Огуй О.Д. Фальшиві паперові гроші на Буковині ХІХ–ХХ ст. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Т. 1 (17). Чернівці–Прут, 2004. С. 62.

² Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 226.

³ ДАЛО. Фонд 350. Дирекція поліції у Львові. Опис 1. Справа 871. Про заборону використання відрізків кредитних білетів з-за нестачі розмінної монети. Рік 1860. 6 арк.

⁴ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 227.

союз 18 німецькомовних держав. У 1837 р. за ініціативи Пруссії країни митного союзу уклали монетну конвенцію, а рік потому нову Дрезденську монетну конвенцію, відповідно до якої два пруських талери відповідали паритетно трьом південно-німецьким гульденам. У 1853 р. Австрією було запропоновано Пруссії укласти мирний договір. І 1857 р. було прийняте рішення карбувати єдину монету – верайнсталера (нім. «Vereinstaler», тобто союзний талер). Основою нової монетної стопи став митний фунт вагою в 500 г, з якого було встановлено карбувати 30 верайнсталерів, паритетних 45 австрійським гульденам. Того ж 1857 р. замість віденської валюти, що перебувала в обігу з 1816 р., влада запровадила нову – австрійську валюту, основною монетою якої став флорін або гульден, що розмінювався на 100 нових крейцерів. У Галичині цей гульден мав традиційну назву «рийнський», або «злотий ринський», позначаючи його скорочено в документах як «з. р.». Новий гульден виготовлявся із срібла 900-ї проби загальною вагою 12,35 г. У 1859 р. було налагоджене карбування нової монети – подвійного гульдену. Поширеними в обігу були монети номіналом $\frac{1}{4}$ флорину та 5 та 10 нових кр. зі срібла. З 1858 р. починається карбування мідних монет нового зразка – 1 та $\frac{5}{10}$ нового кр., а з 21 жовтня 1860 р. введено 4 нових крейцери. У 1868 р. на кожного з 35 млн. австрійських громадян припадало монет на загальну суму 7,2 флорини, що виявилось недостатнім¹.

У 1866 р. був скасований Монетний союз, а вже у 1870 р. Австро-Угорщина долучається до Латинського монетного союзу, який приймав за основну грошову одиницю французький франк вагою 5 г та встановлював співвідношення золота до срібла як 1:15,5. В нових умовах відбувається емісія золотих монет номіналом 4 та 8 флоринів, що паритетні французьким 10 та 20 франкам. Карбовані окремо для Австрії та Угорщини монети зі стилістичними відмінностями курсують до грошової реформи 1892 р.² З утворення у 1867 р. дуалістичної Австро-Угорської

¹ Там само. С. 229–230.

² Огуй О.Д. Фальшування монет у період Австрійської та Золотої коронової валют на Буковині (на архівному матеріалі). Р.Ф. Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», Чернівці, 22–23 травня 2004 р. Ч. 2. Вижниця: Черемош, 2004. С. 75.

імперії відбулись зміни у грошовій системі. Монети виготовлялись за єдиною стопою та системою номіналів. Австрійські монети несли на полі зображення гербу у вигляді двоголового орла, а угорські – несли зображення корони Св. Іштвана, легенди монет також виконувались відповідно німецькою та угорською мовами. Від 29 серпня 1870 р. згідно закону з обігу було вилучено старі монети номіналом 6 крейцерів 1848–1849 рр. та прирівняно їх до нових 10 крейцерів. У 1870 р. паралельно зростав і обсяг емісії паперових грошових знаків. Станом на 7 липня 1866 р. в обігу перебували державні ноти 1 та 5 гульденів, а з 25 серпня 1866 р. – ноти 50 гульденів, які мали примусовий курс обміну. Нерівномірність співвідношення грошових мас у паперових нотах та монетах була катастрофічною. Центральною рахунковою касою емітовано 1 гульден у 1882–1888 р., 5 гульденів у 1881 р. та 50 гульденів у 1884 р. 1 травня 1880 р. в грошовий обіг введено банкноти Австро-Угорського Банку номіналом 10, 100 та 1000 гульденів¹.

Австро-угорська срібна та мідна монета були добре відомі мешканцям прикордонних земель, зокрема Поділля. Під час обшуку та виявлення контрабандних товарів у мешканця с. Пукляки (нині Чемеровецький р-н., Хмельницької обл. – **Б-Г.А.**) Артемія Мацишина було виявлено 10 монет номіналом 20 та 10 крейцерів, а також мідний 1 крейцер².

Через значне здешевлення срібла напр. XIX ст. назріла необхідність переходу на золотий стандарт, адже побудована в Австро-Угорщині система срібного монометалізму в умовах падіння вартості срібла зазнала краху. У 1892 р. почалась підготовка до монетної реформи, оголошено про обмін монет старої конвенційної валюти на австрійську, проведено роз'яснювальну роботу серед населення. 2 серпня 1892 р. імператором Францом Йосифом I було підписано закон про створення золотої коронованої валюти³. За основу нової грошової системи було

¹ Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 233.

² ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3100. Про виявлення у селянина с. Пукляки у Мацишиної П. фальшивої монети 25 копійчаного номіналу. Рік 1890. Арк. 10.

³ Павенцкий Л.А. О грошах и о новой валюте в Австрии. Издания общества имени Мих. Качковского. Октябрь 1892, Ч. 203. Львов: Тип. Ставропигийского института, 1892. С. 1.

покладено корону¹, яка дорівнювала 100 гелерам (філерам)². Старий флорін (гульден) дорівнював 2 кор., а 1 австрійська кор. дорівнювала 0,85 німецької марки та 1,05 французького франка, будучи прив'язаною таким чином до Латинського монетного союзу. Проводилась емісія золотих монет номіналом 10, 20 та невдовзі також 100 кор., на потреби якої австрійським міністерством фінансів залучено капітал родини Ротшильдів на загальну суму 67,4 млн. кор.³ В продовження традиції карбування торгових монет уряд дозволив емісію золотих 1 та 4 дукатів, а також срібних левантійських талерів за прототипом монет Марії Терезії зразка 1780 р.⁴

Введення нової грошової одиниці планувалось після виведення із обігу та обміну у населення старих гульденових монет, впроваджуючи спочатку дрібні нікелеві 10 та 20 гел., а згодом і срібну кор.⁵ У 1900 р. почалась емісія монет номіналом 5 кор., а у 1912 р. – 2 кор.⁶ На грошовому ринку Галичини та Закарпаття монети в 1 гульден офіційно перебували в обігу до 1899 р.⁷, хоча в пресі населення попереджали про обмін їх до 31 грудня 1892 р.⁸

В часи підготовки до проведення реформи у суспільстві активно проходить дискусія щодо назви нових розмірних монет – гелери для Австрії чи філери для Угорщини? Не випадково нові монети мають відмінності в зображенні гербів Австрії та Угорщини та не несуть назви номіналу. У газетах Галичини протягом 1892–1893 рр. назва номіналу вказувалась традиційно як «грош», хоча вже були опубліковані офіційні роз'яснення щодо позначення нових монет в документах скорочено «h» для гелерів від нім. «heller»⁹.

¹ Будущая монетарная единица. Галицкая Русь. № 19 и 20. Субота, 25 января (6 февраля). Львов, 1892. С. 5.

² Якій будемь имети гроши? Галицкая Русь. № 78. Неделя, 5 (17) апреля. Львов, 1892. С. 3.

³ Новые монеты. Галицкая Русь. № 28. Неделя, 7 (19) лютого. Львов, 1893. С. 3.

⁴ Огуй О., Каглян О. Таляр Марії Терезії. Нумізмати́ка і фалеристика. № 3. Київ, 2006. С. 7.

⁵ Новые гроши. Галицкая Русь. № 284. Четверг, 17 (29) декабря. Львов, 1892. С. 3.

⁶ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 234–235.

⁷ Там само. С. 235.

⁸ Серебряные гроши. Галицкая Русь. № 174. Неделя, 2 (14) августа. Львов, 1892. С. 3.

⁹ Геллер. Галицкая Русь. № 68. Неделя, 28 марта (19 цветня). Львов, 1893. С. 3.

В Австро-Угорській імперії відбулось також карбування малочисельних емісій комеморативних монет. Відомі 2 гульдени 1857 р. до нагоди шлюбу Франца Йосифа I з баварською принцесою Єлизаветою, а також 2 флорини 1879 р., карбовані з приводу срібного ювілею їхнього весілля, а також монети, присвячені 40- та 60-літтю правління імператора¹.

Відповідно до грошової реформи 1892 р. було запроваджено і нові коронові банкноти. 31 березня 1900 р. Австро-Угорський банк вводить в обіг банкноти номіналом 10 та 20 кор., з 2 січня 1902 р. – 50, 100 та 1000 кор. Для забезпечення паперових грошей здійснювалося масштабне карбування золотих монет, які були введені в обіг лише 1901 р., будучи також вільно конвертованими на нові банкноти. Вдале проведення грошової реформи дало позитивні результати – грошову систему було стабілізовано, з ринку видалено всю іноземну монету².

Вступ Австро-Угорщини у Першу Світову війну поклав кінець фінансовому процвітанню імперії, з серпня 1914 р. вільний обмін паперових грошей на золоті та срібні монети було припинено. Уряд не запровадив одразу примусового вилучення монет із дорогоцінних металів та обмін їх на паперові грошові знаки, видатки на ведення війни здійснювались за рахунок нарощування емісії грошей. Значні запаси накопичених до війни дорогоцінних металів дозволили продовжити карбування срібних 1 кор., а також золотих 10 та 20 кор. до 1916 р. У 1916 р. для здешевлення виробництва розмінні гел. починають виготовляти зі сплаву міді, нікелю та цинку, а у 1916 р. цей сплав взагалі був замінений на залізо. В умовах нестачі розмінних грошових знаків дрібних номіналів в м. Бориславі, Дрогобичі, Тернополі та Ходорові починається емісія локальних грошей, які гарантувала місцева влада. До аналогічної практики вдаються окремі підприємства, єврейські громади та інші установи³.

У вересні 1914 р. територія Галичини та Буковини була на дев'ять місяців окупована російськими військами, внаслідок чого в регіоні було введено російські

¹ Шуст Р.М. Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 236.

² Там само. С. 237.

³ Там само. С. 239.

гроші¹; росіяни контролювали важливі галузі виробництва². Окупаційна влада встановила занижений курс обміну російських грошей по відношенню до австрійських, що становив 3 кор. 33 гел. на 1 руб. порівняно з довоєнними 51 гел. за 1 руб³. Під час Першої Світової війни у Німеччині та Австро-Угорщині також побутували загальнодержавні продовольчі картки на отримання м'яса, хліба, цукру, олії, одягу, гасу⁴.

З поразкою Австро-Угорщини у Першій світовій війні та зникнення імперії як держави, українські землі з її складу було поділено наступним чином: Галичина була окупована поляками і включена до складу Другої Речі Посполитої, Буковина окупована Румунією, а Закарпаття відійшло до складу Чехословаччини. Протягом 1918–1921 рр. австро-угорська корона замінюється новими національними валютами⁵.

Таким чином, ми встановили основні етапи побутування австрійських грошей на українських землях, що входили до імперії Габсбургів. У ХІХ ст. побутували монети та банкнотні «віденської валюти». На зміну їм прийшли союзні «верайнсталери» за єдиною монетною конвенцією, укладеною Пруссією та іншими державами Німецького союзу (1815–1866). В середині ХІХ ст. в імперії Габсбургів спостерігається відчутна нестача розмінних монет. Результатом проведеної у 1892 р. грошової реформи відбулась заміна старих гульденових монет на нові

¹ Орлик С.В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): монографія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2018. 716 с.

² Orlyk, S., & Orlyk, V. (2019). Control of the Russian occupation authority over the activities of salt factories in Halychyna and Bukovyna in the period of the First World War. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 10, 85–93. DOI: 10.24919/2519-058x.10.159178. Ibid. Орлик С. В. Митна політика уряду Російської імперії на окупованих територіях Галичини та Буковини у період Першої світової війни. Тези доповідей. ХІІІ міжнародна наукова конференція. Історія торгівлі, податків і мита. м. Дніпро, 24–25 жовтня 2019 р. Київ: Інститут історії України, 2019. С. 57–59.

³ Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. № 1. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 143–164.

⁴ Цивильский Н., Цивильский Ф. Талоны и карточные системы. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць пам'яті відомого вченого-історика доктора історичних наук Михайла Брайчевського. Число 10. Частина 1. Київ, 2003. С. 300.

⁵ Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 239.

коронові. Грошова система складалась із золотих, срібних та мідних монет, паперові грошові знаки мали стабільний курс, із грошового обігу було вилучено іноземну монету. Перша світова війна призвела до втрати Австро-Угорщиною державності та зникнення з обігу карбованих від її імені монет і банкнотів.

2.3. Фінансові диверсії іноземних емітентів проти Російської імперії

Практика фінансових диверсій з метою підриву економіки ворогуючої країни відома із глибокої давнини. Зазвичай такі серйозні економічні диверсії відбуваються під час війни чи політичного протистояння між країнами, коли ввезення на територію супротивника фальшивих грошей переслідує деструктивну мету для економіки.

Про фінансову диверсію французького імператора Наполеона I Бонапарта проти Російської імперії під час Війни 1812 р. згадується у наукових працях ще з XIX ст.¹ Із вторгненням французьких військ на території сучасної України та Білорусі, Наполеон I вдався також до фінансової диверсії, наказавши таємно підробити російські асигнації для покриття частини витрат французів на утримання армії та підрив економіки Російської імперії. На сьогодні потребують узагальнення відомі свідчення про варіанти та різновиди підробок, допущені французами помилки в текстах та підписах. Гострою є необхідність вдосконалення та розширення методики виявлення цих підробок, що допоможе вивчити та ввести у науковий обіг подібні асигнації з колекцій музеїв. В опублікованих працях попередників зазвичай відсутні дані щодо особливостей обігу цих підробок на території Російської імперії, за якими закріпилась назва «наполеоновки»².

Цікавість музейників до Війни 1812 р. виникла на початку XX ст. У 1908 р. до губернських канцелярій було повідомлено про ініціативу імператора створити у м. Москві музей пам'яті цієї війни, для збору предметів та коштів створено

¹ Трутовский В.К. Из истории чеканки иностранных монет в России. Труды Московского нумизматического общества. Том 1. Москва: Типография и Словолитня О.О. Гербека, Чернышевский пер., 5., 1898. С. 169.

² Кухаренко В. Краткий словарь-справочник бониста. Нумизматика и фалеристика. № 4. Киев, 2000. С. 9–10.

спеціальну комісію. В числі «особливо бажаних предметів» згадувались і «асигнації Наполеона»¹.

Ще на поч. XIX ст. в українських землях французькими купцями розпочалось створення торгівельних представництв, які розглядали Російську імперію перспективним ринком збуту². Напередодні 1812 р. Франція не мала достатнього уявлення про економічний стан Лівобережжя. Тому Наполеон I наказав Статистичному відділу Військового міністерства «укласти відповідні дійсності «Статистичні описи» малоросійських губерній Росії, які стали під час військової кампанії 1812 р., у поєднанні з даними розвідки, одним з головних джерел формування уяви французького командування стосовно всієї імперії»³.

Застосування фінансової диверсії було характерним для зовнішньої політики Наполеона I. Так, зокрема під час війни проти Австрії у 1806–1809 рр. були сфальсифіковані пруські розмінні монети та австрійські паперові банкноти⁴, а вже у 1810 р. – і англійські банківські білети⁵.

На сьогодні важко уявити собі популярне видання з історії грошового обігу без покликання на події фінансової диверсії 1812 р., хоча більшість авторів лише згадує цей епізод у грошовому обігу, не вдаючись до аналізу джерел чи виявлення нових даних⁶. Або ж наводячи дії французького командування в якості однієї із

¹ ДАМО. Фонд 229. Канцелярія миколаївського градоначальника. Опис 1. Справа 1900. Справа про пожертвування на облаштування музею 1812 р., та спорудження пам'ятнику Тургенєву. Перелік предметів, бажаних для музею 1812 р. у Москві. Рік 1908–1911. Арк. 3 зв.

² Ададуrow В. Економічні інтереси на службі великої політики: проекти та спроби французького проникнення на південні ринки Російської імперії (1800–1812). Україна модерна. Число 10. Львів, 2006. С. 20–36.

³ Ададуrow В. Уявлення французького уряду стосовно Лівобережної України. Регіональна історія України. Вип. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2007. С. 167.

⁴ Огуй О. Фальшиві монети в конвенційному обігу на Буковині (1774–1857). Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали VI Міжнародного наукового семінару «Черезовські читання», Чернівці, 20 березня 2004. Чернівці: Прут, 2004. С. 61.

⁵ Мальшев А.И. Бумажные денежные знаки России и СССР. М.: Финансы и статистика, 1991. С. 178.

⁶ Кривенко А.В., Кривенко В.Ф. Монеты и монетное обращение в Приднестровье. Ежегодный исторический альманах Приднестровья. № 7. Тирасполь: Изд-во Приднестровского ун-та, 2003. С. 40.

причин падіння курсу паперових грошей відносно монет із дорогоцінного металу в Росії¹.

Підготовка до друку підроблених російських асигнацій розпочалась задовго до війни. Ще на початку 1810 р. французьким урядом було доручено граверу головного військового керівництва армії на прізвище Лаль виготовити відповідні мідні кліше. В якості попередньої перевірки майстерності гравера, йому було доручено таємним чином скопіювати англійський офіційний документ. Після успішного виготовлення підробки документу Лалю було запропоновано перейти до більш стратегічного завдання для імператора – підробки російських асигнацій для потреб майбутньої війни². Для підготовки втілення фінансової диверсії в м. Парижі на бульварі Монпарнас було створено спеціальну друкарню під особистим керівництвом брата секретаря Наполеона I – А.-Ж.-Ф. де Фена. Прототипами для підробки послуговували асигнації державного зразка номіналом 25, 50 та 100 руб. На підпільній типографії з виготовлення підробок було створено також окреме приміщення, де здійснювалось штучне старіння виготовлених підробок шляхом обволікання банкнот у пилу. Справжню мету функціонування диверсійної типографії тримали в секреті, саме тому окремі виробничі ланки роздільно виконували окремі частини кліше (малюнки, літери тощо), не володіючи повною інформацією³. У нумізматичній літературі також побутує не підкріплене достовірними джерелами припущення про налагодження друку підробок у м. Москві під час захоплення її французькими військами⁴.

Дослідниця М. Маршак робить висновок про те, що справжньою метою введення французьким імператором підроблених грошей є спроба утримувати за

¹ Орлов А. От ассигнаций – к кредитным билетам. Банковский вестник. Минск, 2000. С. 36–37.

² Малышев А.И. Бумажные денежные знаки России и СССР. М.: Финансы и статистика, 1991. С. 178.

³ Маршак М.Б. Наполеоновские подделки русских ассигнаций. Труды Государственного Ордена Ленина Эрмитажа. Том XXVI. Ленинград: Искусство, 1986. С. 51.

⁴ Хитальский О. «Наполеоновки»: знаменитые фальшивки Отечественной войны. Водяной знак. № 6 (98). Санкт-Петербург, 2002. С. 10–11.

рахунок цих грошей армії, перебуваючи на захоплених територіях, хоча сама авторка констатує їх незначну роль в історії грошового обігу¹.

А. Малишевим вірно вказано на основну причину появи підробок грошей як жагу до збагачення, але не лишаючи поза увагою також і можливе політичне та соціально-економічне підґрунтя². Дійсно, асигнації номінальної вартістю у 25 руб., навіть не зважаючи на значно нижчий курс щодо срібної монети, мали значну купівельну спроможність, що доводять опубліковані в газетах того часу ціни на предмети першої необхідності до початку Війни 1812 р. Так, популярний часопис «Московські відомості» повідомляв про ціни на продукти у м. Москві на початку 1812 р.: цукор рафінад по 75 руб. за пуд, ніжинські огірки та вишня по 8 руб. за діжку, хлібина по 30 к. одиниця³, а також дані щодо цін на рибу: маринована форель, сиг та корюшка петербурзька по 8 руб. за діжку⁴. Тобто купівельна спроможність підроблених російських асигнацій у місцях їх поширення була цілком вигідною для утримання військ.

Спираючись на матеріали з колекції ДЕ, зберігачкою фондів М. Маршак також проведено техніко-технологічне дослідження підроблених асигнацій та встановлено відсутність у їх складі шовку, встановлено, що виготовленно їх із пеньки з більш інтенсивним подрібненням паперової маси. При цьому для імітації якості паперу на її поверхню наносились волокна бавовни та вовни, закріплені рясної крохмальною проклеюю⁵. На жаль, в публікації не вказано назву та модель застосованого для вимірювання обладнання, що обмежує використання цих результатів у майбутніх дослідженнях.

¹ Маршак М.Б. Наполеоновские подделки русских ассигнаций. Труды Государственного Ордена Ленина Эрмитажа. Том XXVI. Ленинград: Искусство, 1986. С. 62.

² Малышев А.И. Бумажные денежные знаки России и СССР. М.: Финансы и статистика, 1991. С. 175.

³ Московские ведомости. № 2. суббота, 6 января. Москва, 1812. С. 44.

⁴ Московские ведомости. № 12. суббота, 10 февраля. Москва, 1812. С. 326.

⁵ Маршак М.Б., Миколайчук Е.А. Технико-технологическое исследование русских ассигнаций. Тезисы докладов и сообщений. Девятая всероссийская нумизматическая конференция. Великий Новгород, 16–21 апреля 2001 г. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2001. С. 172.

В технологічному процесі виготовлення підроблених асигнацій полягає і головна відмінність між грошима російського та французького виробництва. Підписи на російських асигнаціях виконувались пером вручну, в той час як інтервентами застосовувалося факсимільне кліше з гравірованим підписом **(Рис. 9)**¹.

Серед нумізматів поширеною є хибна теза про те, що підробки Наполеона I виготовлені переважно з допущенням на грошових знаках граматичних помилок. Але згідно досліджень М. Маршак, таке уявлення не відповідає дійсності, адже більшість підроблених асигнацій виконані на високому рівні та помилка можлива лише в одному слові². Хоча, на сьогодні відомі екземпляри з декількома помилками одночасно³. Найбільш відомою помилкою є написання слова «ХОЛЯЧЕЮ» замість «ХОДЯЧЕЮ» **(Рис. 10)**. Відомі такі помилки на 25 руб., як: «ЛЮБОВКОТЕЧЕСТВУ», «ДЕІСТВКПОЛЬЗЕОНАГО», «ГДРСТВЕННАЯ КАЗНА», «ДВАТЦАТЬ ПЯТЬ РУБ КЕ», а також такі на 50 руб.: «ДЕЙСТВУЕТ К ПОЛЗЛОНАГО», «ГДРСТВЕННАЯ КАЗНА» та «ПЯТЕСЯТ РУБ Н»⁴.

Наведемо відмінні риси «наполеонівських» підробок:

1. На лицьовій стороні наявні друковані підписи замість нанесених вручну, натомість на зворотній стороні наявні підписи з використанням типографського методу та підпису вручну.

2. Папір світло-синього відтінку з чітким відбитком конгреву овальних гербів **(Рис. 11)**.

3. Друкований текст має більш рівне виконання ліній та рядків, окремі лінії глибші та тонші, врізані вглиб паперу.

¹ Там само. С. 52.

² Там само. С. 54.

³ Інтернет-Форум «Fox Notes». Наполеонівські підробки російських асигнацій. URL: http://www.fox-notes.ru/img_rus/k1_1_gi_napoleon.htm. Актуальність 14.04.2019 р.

⁴ Каталог банкнот от Российской империи до Российской Федерации 1769–2016. 1 выпуск. Санкт-Петербург: Нумизмания, 2016. С. 12.

4. Заголовна літера «О» має розрив у верхній правій частині та злиття із лінією самої літери хвилею внизу зліва, в той час як справжній шрифт ніколи не має розривів.

5. Відмінності у виконанні окремих літер «А», «Т» та «Д».

6. Хибодруки та помилки в написах: «ХОЛЯЧЕЮ» та «ГОСУЛАРСТВЕННОЙ» замість відповідно «ХОДЯЧЕЮ» та «ГОСУДАРСТВЕННОЙ».

Відомі також зразки підроблених асигнацій з помилками у виконанні підпису Директора Асигнаційного Банку – «ПАВЕВ» замість «ПАВЕЛ» на асигнації 25 руб. 1809 року¹. В каталозі Інтернет-форуму «Fox-Notes»² поміщено раніше неопублікований різновид «французьких» асигнацій номіналом 25 руб. зразка 1810 р. з помилкою в написі «ГОСУЛАРСТВЕННОЙ» та «ХОЛЯЧЕЮ» (**Рис. 12**).

Відмінність у технології нанесення підпису (палеографічна ознака) була очевидною навіть в часи побутування справжніх асигнацій та їх французьких підробок. Але на сьогоднішній день на збережених асигнаціях російського виробництва можна спостерігати «пропалювання» чорнилами паперу грошового знаку, часто навіть наскрізь. Чого не відбувається з «наполеонівськими» підробками, де підпис нанесено за допомогою факсиміле. Цю ознаку в додаток до описаних попередніми дослідниками можна ефективно використовувати при дослідженні музейних колекцій, виявляючи французькі підробки³.

Підробки асигнацій, виконані за ініціативою Наполеона I, є популярними також і серед колекціонерів. Про це свідчить їх включення до каталогів; відомі підробки 25 руб. 1803, 1807, 1808, 1809, 1810 та 1811 рр., а підробки 50 руб. лише

¹ Баюра А. Наполеоновские выпуски фальшивых российских ассигнаций. Банкаўскі веснік. № 19/564 июль 2012. Минск, 2012. С. 64.

² Інтернет-Форум «Fox Notes». Наполеонівські підробки російських асигнацій. URL: http://www.fox-notes.ru/img_rus/k1_1_ri_napoleon.htm. Актуальність 14.04.2019 р.

³ Kotsur V., Boiko-Gagarin A. Napoleon russian forged assignations in Naddniprianshchyna (over Dnipro land). East European historical bulletin. Issue 11. Drohobych, 2019. P. 66–77.

за прототипом 1805-1808 рр.¹ Згадка про «наполеонівські» підробки наявна також у каталозі А. Піка².

Свідчення про виявлення та переслідування фальшивих асигнацій збережено у документах Чернігівського громадянського губернатора. Так, 2 квітня 1812 р. у мешканця с. Бабичеве Глухівського повіту, Загороднього Володимира, було виявлено свідомо отриману ним фальшиву асигнацію номіналом 25 руб. зразка 1811 р. з номером № 129468, яку одразу надіслали у Глухівський повітовий суд³.

17 квітня 1812 р. у прикажчика Василя Герасименко, який служив поміщику Петру Бороздну, у с. Медведов у Стародубському повіті було виявлено одну фальшиву асигнацію номіналом у 25 руб. зразка 1811 р. за № 387476, отриману серед сплачених коштів подушних зборів за кріпаків. На вимогу суду прикажчик повідомив, що отримав гроші від свого поміщика, на що Петро Бороздна надав детальні пояснення та запевнив суд у власній необізнаності щодо фальшивості переданих грошей, адже не міг помітити та відрізнити підробку асигнації серед інших численних банківських білетів⁴.

Та виявлення підробок не припиняється після поразки Наполеона Бонапарта у війні на території Російської імперії. 14 січня правління Державного банку повідомляє Вітебського цивільного губернатора про виявлення серед грошей поміщиці Ганни Шуміловичевої фальшивої «французької» асигнації 25 рублів з № 4068418, яку виявлено серед значної суми 965 рублів та 64 копійки⁵. 9 серпня 1815 р. до Вітебського цивільного губернатора надходить звернення від коменданта Одеської міської поліції про підозру проти учня Московського

¹ Каталог банкнот от Российской империи до Российской Федерации 1769–2016. 1 выпуск. Санкт-Петербург: Нумизмания, 2016. С. 12.

² Pick A. Standard catalog of world paper money. United States: Krause Publications, 1975. P. 19.

³ ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 1. Справа 13835. Арк. 1.

⁴ ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 1. Справа 13836. Про виявлення у прикажчика поміщика Стародубського повіту, Бороздни Герасименко фальшивої асигнації. Рік 1812. Арк. 2.

⁵ Колабава І.Н. Да пытання фальшэрта грошай на тэрыторыі Віцебскай губерні ХІХ ст. Матэрыялы навуковай канферэнцыі. Віцебскія Старажытнасці. Мінск, 2013. С. 184.

виховного дому Сергія Белугіна, який розрахувався з мешканцем Рязанської губернії Корнієм Алексеєвим фальшивою 25 руб. асигнацією¹.

27 січня 1813 р. чернігівському цивільному губернатору Івану Васильовичу Френсдорфу з правління державного асигнаційного банку повідомляється про виявлення фальшивої 25 руб. асигнації з серійним № 120468 у козака Володимира Загородного². У відповідному до цієї справи листі від могилівського до чернігівського генерал-губернатора повідомляється про початок слідства та розшуку винних у підробці грошей, наголошуючи на тому, що виявлена підробка «нового зразка»³.

Проаналізувавши дані, збережені у ДАЧернігО, ми дійшли висновку, що основним шляхом виявлення фальшивих асигнацій були сплачені селянами, міщанами⁴ та козаками податки, про що повідомлялось збиральниками⁵. Так само фальшиву асигнацію було виявлено у козака с. Слоут⁶ серед сплачених грошей подушного збору та у міщанина Шелеметьєва у м. Глухові⁷. Слід зауважити на той факт, що у збережених до наших часів архівних справах майже не вказуються на визначені сучасними дослідниками відмінні риси фальшивих «наполеонівських» грошей. Це вказує на можливість фігурування у вивчених справах і тогочасних приватних підробок, що курсували в обігу одночасно. Це підтверджує можливість наявності на момент вторгнення наполеонівських військ також підробок,

¹ НІАРБ. Фонд. 1430. Канцелярія вітебського цивільного гебурнатора. Опис. 1. Справа. 148. Справа про розшук учня Московського виховального дому Сергія Белугіна, підозрюваного у збуті 25 рублевої фальшивої асигнації. Рік 1815. Арк. 1.

² ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 1. Справа 13870. Провадження Могилівського громадянського губернатора і правління Державного асигнаційного банку з питання розшуку фальшивомонетників. Рік 1819-1822. Арк. 1–1 зв.

³ Там само. Арк. 2.

⁴ ДАЧернігО. Фонд 239. Опис 2. Справа 3926. Рапорт про міщанина, переданого суду з фальшивою асигнацією. Арк. 1.

⁵ ДАЧернігО. Фонд 239. Опис 2. Справа 3670. Про виявлення у збирача податків Остерського повіту фальшивої асигнації. Рік 1812. Арк. 1–71.

⁶ ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 2-6. Справа 9. Переписка з Ніжинським земським судом про фальшиву асигнацію виявлену у козака с. Слоут при оплаті подушного збору. Арк. 1.

⁷ ДАЧернігО. Фонд 239. Опис 2. Справа 3675. Про виявлення у Глухові у селянина графа Шелеметьєва фальшивої асигнації. Арк. 1–110.

виготовлених приватними особами на теренах Росії¹. Підтвердження одночасного обігу підробок, виготовлених до 1812 р. знаходимо у фондах ЦДІАК. Так, 1810 р. у мешканця Сквирського р-ну були виявлені підроблені асигнації номінальною вартістю 25 руб.², а наступного року підроблена асигнація була виявлена серед зібраних податків³. Фальшиві 25 руб. були виявлені у 1810 р. також у м. Рильську (нині Курська обл., Російська Федерація – **Б-Г.А.**) у купця Кричевцева⁴.

Свідчення про отримання державним казначейством фальшивих асигнацій трапляються і після закінчення війни з Францією. Так, 19 червня 1815 р. у Суразьке казначейство поступили фальшиві асигнації номіналом 100 руб. зразка 1806 р. з № 699276 та 50 руб. асигнації зразка 1807 р. з № 1485110, отримані серед коштів зібраних купецьких капіталів подушних зборів⁵.

Період існування «наполеонівських» підробок можна окреслити так: 1810 р. – підготовка до друку, 1812 р. – диверсійне завезення підробок у прифронтову зону, 1813 р. – поширення у Варшавському герцогстві та Австрії (найбільші партії були поширені у м. Варшаві та Бродах), з 1813 до 1818 рр. – виявлення підробок російськими представниками місцевої влади та їх знищення.

Через значну кількість завезених військами Наполеона I підробок, російською владою було прийняте рішення про часткову грошову реформу. 1 травня та 20 жовтня 1819 р. урядом було введено в обіг асигнації нового зразка з номінальним рядом у 5, 10, 25, 50, 100 та 200 руб. 1819 р., а також 25 та 50 руб. зразка 1818 р. зі змінами в дизайні та використанні технік підпису, комбінуючи факсиміле з підписами від руки⁶.

¹ Алехов А.В. Подделка ассигнаций в России на рубеже XIX века. Нумизматический альманах. № 1 (23). Москва, 2003. С. 27–34.

² ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1. Справа 1135. Арк. 50.

³ ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1. Справа 1481. Арк. 1.

⁴ ДАЧернігО. Фонд 239. Опис 2. Справа 2836. Про надання фальшивої асигнації ратманом Добрянським при сплаті податків. Рік 1812. Арк. 3.

⁵ ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 1. Справа 13848. Рапорт Суразького нижнього земського суду о наданні справи про видачу свяцковською ратушою в Суразьке казначейство фальшивих асигнацій, зібраних із купецьких капіталів подушних грошей. Рік 1815. Арк. 1.

⁶ Там само. С. 200.

Після закінчення Французько-Російської війни, підробки російських 25 руб. асигнацій вже значно рідше трапляються в обігу. Наприклад, фальшиві асигнації номіналом 5 руб. зразка 1794 р. з № 269161 та 10 руб. 1810 р. з № 821686 було виявлено 30 листопада 1818 р. у керуючого Добродіївською економією Івана Бреннера, який служив у графа Сергія Петровича Румянцева¹. Виявлення підробок асигнацій номіналів 5 та 10 руб. надзвичайно цікаве тим, що довгий час наявність серед підроблених Наполеоном I грошей цих номіналів існувало лише у вигляді припущення. М. Маршак, спираючись на відомі загальні суми виявлених в різних місцях підробок у 363640 руб., 141995 руб. та 474270 руб., вважала неможливим їх без наявності серед фальсифікатів також 10 чи 5 руб.² Ми вважаємо, що в цьому випадку не можна виключати і можливості виявлення серед зафіксованих випадків підробок 5 та 10 руб., виготовлених приватними особами на території Російської імперії, що помилково були віднесені до «наполеонівських». Але за відсутності в опрацьованих архівних справах збережених зразків підробок як речових доказів встановити це на сьогоднішній день є неможливим³.

В сучасній науці побутує думка про незначну поширеність підроблених Наполеоном I асигнацій на території Російської імперії через заборону урядом їх ввезення, а основним ареалом обігу визначається тогочасне Варшавське герцогство⁴. Наявність цих підробок підтверджується архівними даними у Віленській губ.⁵ Відомо також, що початковим етапом у довголітньому занятті фальшивомонетництвом відомим скульптором І. Цейзиком був збут

¹ ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 1. Справа 13869. Справа про виявлення у управляючого Добродіївської економії графа Румянцева Сергія, Бреннера Івана фальшивих асигнацій. Рік 1818-1821. Арк. 1-3.

² Маршак М.Б. Наполеоновские подделки русских ассигнаций. Труды Государственного Ордена Ленина Эрмитажа. Том XXVI. Ленинград: Искусство, 1986. С. 57.

³ Kotsur V., Woiko-Gagarin A. Napoleon russian forged assignations in Naddniprianshchyna (over Dnipro land). East European historical bulletin. Issue 11. Drohobych, 2019. P. 66-77.

⁴ Денисов А.Е. Бумажные денежные знаки России 1769-1917 годов. Часть 1. Государственные денежные знаки 1769-1843 годов. Москва, 2002. С. 93.

⁵ Квизиаквичус Л. Обращение и распространение наполеоновских и других подделок русских ассигнаций в Виленской губернии в 1-2 дес. XIX в. Materialy z VIII Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Pieniadz – capital – praca – wspolne dziedzictwo Europy – Bialorus-Litwa-Lotwa-Polska-Rosja-Slowacja-Ukraina. Bialystok-Augustow 18-21 wrzesnia 2008. Warszawa, 2008. S 188-192.

«наполеоновок»¹. Досліджені архівні матеріали дають змогу розширити наші уявлення про ареал обігу підробок. До того ж, описаний Л. Квізікявічусом шлях потрапляння фальшивих асигнацій через пересилання поштою у конвертах також виявлений в архівних фондах – фальшиву асигнацію було знайдено у 1814 р. у страховому листі².

Підроблені за наказом Наполеона I російські асигнації дійшли до нашого часу в колекціях музеїв України. Так, в НМІУ збережено дві такі асигнації³, ще одна підробка 25 руб. зразка 1811 р. зберігається у ДНІМ⁴, у ХІМ збережено асигнацію у 25 руб. зразка 1811 р. без вказівки на фальшивість⁵.

Інтервенція та фінансова диверсія Наполеона I не стала останнім випадком потрапляння на територію Російської імперії з території Франції фальшивих грошей. Це, наприклад, інформація про потрапляння фальшивих кредитних білетів номіналом 50 та 10 руб. підробок 17 роду з Франції до м. Санкт-Петербурга, Вологди та Харкова у 1853 році⁶. 1 серпня 1872 р. київська газета «Кієвлянинъ» повідомляє про затримання у Волковиському повіті дворянки Жозефіни Іванової Добровольської, жительки м. Вільно, яка на прохання паризької княгині Огінської займалась ввезенням у Російську імперію значних сум підроблених 10 та 50 руб. кредитних білетів нового зразка⁷.

¹ Filipow K. Ignacy Sejzyk – genialny falszerz i artysta. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 2. Białystok, 2018. S. 227–233.

² ДАЧернігО. Фонд 239. Опис 2. Справа 1195. Про виявлення фальшивої асигнації у страховому листі. Рік 1814. Арк. 4.

³ Kotsur V., Boiko-Gagarin A. Napoleon russian forged assignations in Naddniprianshchyna (over Dnipro land). *East European historical bulletin*. Issue 11. Drohobych, 2019. P. 66–77.

⁴ ДНІМ. Асигнація 25 руб. 1811 р. Тогочасна підробка за ініціативи Наполеона. Інв. Н-7295; Також. Днепропетровский исторический музей им. Д.И. Яворницкого. Каталог. Вып. II. Нумизматика. Днепропетровск: Промінь, 1965. С. 117. № 1324.

⁵ Звержховська Н.В. Російські державні асигнації у колекції ХІМ. Одинадцяті Сумцовські читання. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Подвигу народному жити у віках», присвяченою 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Харків, 2006. С. 96.

⁶ Колобова И.Н. Зарубежные центры по подделке российских кредитных билетов (вторая половина XIX в.). *Materialy z VIII Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Pieniadz – capital – praca – wspolne dziedzictwo Europy – Bialorus-Litwa-Lotwa-Polska-Rosja-Slowacja-Ukraina*. Białystok-Augustow, 18–21 wrzesnia 2008. Warszawa, 2008. S. 193–194.

⁷ Сувалкские Гебурнские Ведомости сообщают следующие подробности о ввозе фальшивых государственных кредитных билетов. *Кієвлянинъ*. № 91. 1 августа. Киев, 1872. С. 3.

Обсяги ввезених за ініціативою французького імператора фальшивих російських асигнацій з метою фінансової диверсії були значними, відлуння цього процесу стали відчутними також і в Україні¹. Іншою суттєвою за своїми обсягами була фінансова диверсія із Англії. У першій чв. XIX ст. збільшення кількості виявлених підроблених кредитних білетів, завезених до Російської імперії з Англії, серйозно стурбувало владу². Розслідування фальшивомонетництва поступово набуло загальнодержавного значення. У 1820-х рр. російська влада вдалась до ретельного відслідковування всіх євреїв, що прямували до Царства Польського і потенційно могли мати при собі фальшиві кредитні білети. У 1830-ті роки для протидії ввезення «англійських» підробок було запроваджено запобіжні заходи у портах м. Одеси та Херсона, наказуючи перевіряти паспорти іноземців³. Так, наприклад, обов'язковість обшуку єврейок Маленкопф Лібе Манноль та її дочки Лінди в разі прибутті їх у порт м. Херсону 18 травня 1833 р. повідомлено митній заставі керівником Одеського митного округу⁴.

У липні 1825 р. на кордоні Польського Царства було затримано прусського єврея, уродженця м. Мемеля (нині м. Клайпеда у Литві – **Б-Г.А.**) Хель Ланца (або Йохель Ланца), який прямував з Англії (де на той момент він вже проживав близько 20 років) та займався обміном асигнацій на срібні та золоті монети, а при перетині кордону в нього виявлено фальшиві польські кредитні білети та монети⁵. Спроби провезення т.зв. англійських підробок до Польщі зафіксовано також через кордон із Пруссією. Цей факт змусив російську владу до перевірки євреїв, виїжджаючих до Пруссії через неможливість отримання паспортів у Англію. Поява

¹ Бойко-Гагарін А.С. Французькі зв'язки фальшивомонетників в Україні в імперську добу. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 2 (43). Ужгород, 2020. С. 165–170. DOI: 10.24144/2523-4498.2(43).2020.217458.

² Бойко-Гагарін А.С. Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом XIX ст. Наукові записки з української історії. Випуск 46. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 207–218. DOI: 10.31470/2415-3567-2019-46-207-218.

³ ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 22. Циркуляри Одеського митного округу о спостереженні за особами, що прибувають в Росію із-за кордону. Виписки із паспортів, виданих російським консулом у Лондоні. Рік 1832. 14 арк.

⁴ ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 24. Циркуляри керівника Одеського митного округу про посилення суворості нагляду на кордоні. Рік 1833. Арк. 2 зв.

⁵ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7691. Kurs a falszowanie monet. Vol. II (1825–1826). Str. 14–16.

таких громадян із високим ступенем імовірності супроводжувалась наявністю у них підроблених пруських документів¹. Розслідування справ фальшивомонетників та розшук кур'єрів, які завозили до Росії фальшиві кредитні білети, здійснювалося за підтримки уряду Пруссії. Цікавий факт у цьому відношенні стався 16 липня 1829 р. – підозра на провезення фальсифікатів випала на єврея Абрахама Іракла. Розслідування проводилося коштом пруського уряду, що пізніше повністю компенсувалось російським урядом, який розраховував стягнути видатки на проведення суду та слідства із винного².

Слідчі дії та пошуки перевізників підробок не завжди супроводжувались успіхом. Так, запідозрений єврей Марк Шек, арештований 29 липня 1829 р., був виправданий і звільнений через відсутність доказів про причетність його до фальшування монет та завезення підробок³. Поліція шукала зв'язки між вже затриманими фальшивомонетниками і тими, хто підпадав під підозру у завезенні фальсифікатів із Англії. 18 травня 1830 р. запідозрено єврея Лейзера Гебіда, який повернувся із Англії та, імовірно, міг мати контакти з вже викритим та розшукуваним фальшивомонетником Лейзеровичем, який маскувався під різноманітними прізвищами⁴.

Перевірці підлягали також інші російські громадяни, що прямували із Англії у різні регіони. Управління Варшавського губернатора повідомляє до Державної комісії з внутрішніх справ (KRSW) про реєстрацію Генеральним консульством Російської імперії у Лондоні паспорта сина одеського купця III-ї гільдії, єврея Емаса Бернштейна, виданого йому очільником м. Одеси 23 червня 1836 р. під № 5244. А також те, що Е. Бернштейн повертається в м. Одесу та може мати фальшиві кредитні білети⁵. У січні 1857 р. начальником одеського митного округу було запідозрено, що на очікуваному у порту судні «William Wheattey» двоє євреїв

¹ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7693. Kurs a falszowanie monet. Vol. IV (1829–1832). Str. 95.

² Ibid. Str. 105.

³ Ibid. Str. 114.

⁴ Ibid. Str. 149. Також. Бойко-Гагарін А. С. Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом XIX ст. Наукові записки з української історії. Випуск 46. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 207–218. DOI: 10.31470/2415-3567-2019-46-207-218.

⁵ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7695. Kurs a falszowanie monet. Vol. VI. (1835–1837). Str. 283–284 odw.

намагатимуться привезти «англійських» підробок на суму близько 1 млн. руб. сріблом, захованих у замовленій ними машині для прання білизни¹. У 1857 р. в м. Одесі до генерал-губернатора надійшли свідчення також про доставлення англійцями фальшивих грошей до Криму².

14 серпня 1858 р. у м. Острозі було спіймано шотландського підданого Йогана Шмідта (або Сміта), який назвався уродженцем м. Варшави Йосифом Яковлевим Аварським. Проти нього надав свідчення ув'язнений за збут підроблених банкнот арештант острозького тюремного замку Михаїл Кац, який нібито дізнався під час їх перебування у тюрмі, наче Й. Шмідт висловив бажання розповсюджувати фальшиві гроші³.

11 квітня 1863 р. до м. Санкт-Петербургу прибув уродженець м. Одеси єврей на прізвище Ель-Фіш, який прибув до столиці імперії із м. Лондону, маючи закордонний паспорт, виданий одеським міським головою терміном від 5 травня 1861 р. по 1 квітня 1862 р. Метою свого приїзду Ель-Фіш вказав бажання допомогти уряду викрити фальсифікаторів російських кредитних білетів в Англії. Одесит засвідчив, що під час свого перебування в м. Лондоні він нібито познайомився із двома співвітчизниками на прізвище Браммен та Краковар, які запропонували йому збувати фальшиві російські кредитні білети, купуючи їх зі знижкою у 90% від номінальної вартості. Звернення у лондонську поліцію для Ель-Фіша не дало результатів, після чого він вирішив розповісти про все в Санкт-Петербурзі, запевнивши лондонських фальшивомонетників у тому, що їде визначити ефективність збуту цих підробок в Росії⁴.

¹ ДАОО. Фонд 1. Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора. Опис 203. Справа 1. По відношенню Начальника Одеського митного округу, ніби то в привезеній із Лондону в Одесу машині, що належить євреям Ієхудок Доб Зейдлю та Якову Лейбу Лівщицу, приховані фальшиві російські кредитні білети. Рік 1857. Арк. 1–1 зв.

² ДАОО. Фонд 361. Одеський попечительський про тюрми комітет. Опис 1. Справа 229. Про фальшиві кредитні білети. Рік 1854. Арк. 7.

³ ДАТО. Фонд 132. Кременецький повітовий суд. Опис 2. Справа 684. Справа про звинувачення англійського підданого Шмідта у підробці грошових знаків. Рік 1858. Арк. 19.

⁴ РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 202. Згідно донесення Ель-Фішем про розшук фальшивомонетників в Лондоні, які підробляють російські кредитні білети. Рік 1863. Арк. 1.

Патріотичним поглядам Ель-Фіша повірили та розпочали відпрацювання набутих ним у м. Лондоні зв'язків. Згодом він надав Обер-Поліцмейстеру два отриманих зразка підроблених 50 руб. кредитних білетів із № 27108 та № 27524. Пропонуючи свою допомогу у викритті фальшивомонетників у м. Лондоні, які в промислових масштабах виготовляли фальшиві російські кредитні білети, одеський єврей Ель-Фіш щиро та відверто запевняв в готовності допомогти уряду, спочатку не вимагаючи за викриття потужного кримінального угруповання ніякої винагороди. Згодом він запропонував Міністру фінансів покрити його витрати на розшук фальшивомонетників у м. Лондоні у розмірі 3000 руб., або спершу хоча б 350 руб. на покриття його поточних боргів, на що отримав відповідь про механізм виплати винагороди лише після дійсного викриття та затримання центру виготовлення підроблених грошей, а не на попередньому етапі. Такі дії доносителя змусили Міністерство фінансів піддати сумніву його реальні наміри викрити англійських фальшивомонетників, а пропозиції відправити разом із ним довіреного досвідченого агента для допомоги у викритті, не інакше як спроби збути йому велику партію підробок¹.

22 вересня 1865 р. в канцелярію Київського військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора надійшли секретні свідчення про те, що членами Польського революційного комітету готується ввезення з м. Лондону до Галичини підробок російських кредитних білетів на суму 45000 руб.².

30 серпня 1867 р. міського голову м. Одеси повідомлено секретною запискою з управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора про підозру мешканцю м. Лондона шотландському лорду Девсена в організації ввезення до м. Одеси та Харкова через турецькі м. Галац та Константинополь підробок

¹ РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 202. Згідно донесення Ель-Фішем про розшук фальшивомонетників в Лондоні, які підробляють російські кредитні білети. Рік 1863. Арк. 3 зв. – 5 зв.

² ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 44. Справа 547. По відкладенню Управляючого III відділенням Власної Його Імператорської Величності канцелярії о фальшивих російських кредитних білетах відшуканих із Лондону для розміну в Галичині. Рік 1865. Арк. 1–1 зв.

російських кредитних білетів¹. 31 серпня 1867 р. підозра у завезення «англійських» підробок випала на єврея, громадянина Туреччини – Марка Мошковича, який також представлявся Мордохом та, імовірно, міг прибути до міста на теплоході «Люцифер»². На початку червня 1868 р. у м. Константинополі затримано та доставлено у Генеральне консульство Російської імперії уродженця Гродненської губ., Янкеля Фрідмана, підозрюваного у виготовленні фальшивих асигнацій³.

28 жовтня 1868 р. до Варшавського губернатора надсилається рапорт начальника Радзеювського повіту (нині м. Радзеюв у складі Куявсько-Поморського воєводства Польщі – **Б-Г.А.**) про наявні достовірні свідчення про збувальника фабрикованих у м. Лондоні ще у 1864 р. фальшивих російських кредитних білетів 10 руб. номіналу уродженцем Польщі, власником маєтку у м. Ольганово Влоцлавського повіту Варшавської губ. – *Адамом Богушем*, який збував їх торгівцям крупною рогатою худобою та вівцями у прусській провінції – Великому князівстві Познанському⁴. Частина фальшивих грошей у сумі 400 руб. Адам Богуш відправляв поштою мешканцю м. Шпиталь-Дольний Варшавської губ., пруському підданому Генріху Вундшу, в якого під час обшуку жандармами земської стражі було виявлено фальшивий 10 руб. кредитний білет із № 1,502,652 зразка 1864 р. та ще 5 листів із подібним вмістом. Після чого його було заарештовано та поміщено до Брест-Куявської (або Бжесць-Куявської) тюрми⁵. 22 листопада 1868 р. на користь Генріха Вундша, годувальника сім'ї з 10 дітей особисто клопотав та запевняв у доброчесності бувший військовий начальник м. Влоцлавек – князь

¹ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1111. Про спостереження над ввезенням у Росію фальшивих кредитних білетів. Рік 1867. Арк. 1–1 зв.

² ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1109. Про спостереження за турецько-підданим євреєм Марко (він же Мордох) Мошковичем, підозрюваному і торгівлі фальшивими кредитними білетами, який для цих цілей прибуває в Одесу. Рік 1867. Арк. 3 зв.

³ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1207. По відношенню Російського генерального консула у Константинополі при якому присланий сюди в Одесу єврей Янкель Фрідман, підозрюваний у збуті фальшивих російських кредитних білетів і різних облігацій інших держав. Рік 1868. Арк. 1–2 зв.

⁴ APW. Zespol 1416/II. KGW. Referat I Tajny. Sygnatura. 3. Секретное дело о распространении польским выходцем Адамом Богушем фальшивых кредитных русских билетов. Rok 1868–1871. Str. 1–2.

⁵ Ibid. Str. 5.

Вітгенштейн, запевняючи, що той не мав злочинних намірів, ведучи листування із Адамом Богушем¹. На допиті Вундш зізнався, що будучи у м. Торуні, виміняв у Адама Богуша пруські талери на російські рублі, але ті були справжніми та про можливу підміну він гадки не мав. Після чого був відпущений із тюрми з повинністю бути невиїзним до кінця терміну слідства². За сприяння пруської влади було проведено обшук у фон-Мікта та виявлено 3400 подібних фальшивих 10 руб. банкнот, також отриманих від Адама Богуша, якого на той час вже було затримано і доставлено до тюрми у м. Іновроцлав. Остерігаючись виправдання Адама Богуша у судах Пруссії, російська влада вимагає видати його та помістити у цитадель у м. Александрув Куявський. Туди також доставити підозрюваного у допомозі Богушу по збуту підробок арештованого Генріха Вундша, після чого етапувати обох під суворим караулом до м. Варшави³. Але видача до Польщі арештованого Адама Богуша супроводжувалась низкою складнощів – у кінці року грошей на транспортування та утримання в'язня (визначених у сумі 200 руб.) не вистачало. Також у м. Радзеюв не було придатного приміщення для його утримання з караулом, через що прикордонним комісаром і начальником повіту полковником Густавом Берхманом було запропоновано відправити Адама Богуша у м. Торунь, звідки доставити напряму у м. Варшаву до Олександрівської цитаделі⁴. Справа вимагала якнайскорішого вирішення з екстрадицією Богуша, адже для уникнення суду в Російській імперії, його родина вимагала розгляду його справи у Бромбергському апеляційному суді, адже злочин було здійснено у землях Пруссії⁵. В той час у м. Влоцлавеку був заарештований інший спільник Адама Богуша, утримувач маєтку його дітей в м. Ольганово Валентій Вієвіоровський, який намагався збути отримані від Богуша фальсифікати, та будучи арештованим, пропонував у заставу за своє звільнення наявні на його рахунку 2000 пруських

¹ Ibid. Str. 12.

² Ibid. Str. 57–58.

³ Ibid. Str. 16, 20.

⁴ Ibid. Str. 27–28.

⁵ Ibid. Str. 29.

талерів, арештованих у подальшому Казною з отриманням нею депозитної першості на отримання грошей арештованого¹.

21 листопада 1868 р. начальник Радзеювського повіту Густав Берхман повідомляє Варшавського губернатора про виявлення у підданих Пруссії Павла Брузді та його зятя Мартина Меха сімох сумнівних кредитних білетів 10 руб. номіналу, які ті отримали за продані вівці, з високим ступенем імовірності їхньої змови із Адамом Богушем у поширенні підробок². У той час брат Адама Богуша – Август намагався продати родинний маєток в м. Ольганово для спроби викупити брата під заставу³.

В той же час у процесі намагань російської влади добитись екстрадиції А. Богуша до Царства Польського, у м. Торуні місцевим прокурором Г. Лосовським виявлено наміри коханки відомого польського уродженця Раймунда Янковського – Матільди Френдерейх спільно з банкіром Сімонсоном, організувати доставку з Англії великої кількості фальшивих 50 руб. асигнацій. Їх Сімонсон міг збувати, маючи значні торгівельні обороти з місцевими купцями. Підробки Матільда Френдерейх планувала отримувати за допомогою польських емігрантів у м. Лондоні та Парижі, а також зі Швейцарії. Зусиллями прокурора м. Торуні зловмисницю було заарештовано та поміщено у тюрму замку м. Грудзьондз. У цьому всьому вдалось особисто пересвідчитись начальнику Радзеювського повіту Густаву Берхману, який враховуючи значну турботу прокурорів м. Торуні та м. Іновроцлава перед Російською владою, клопотав про представлення їх до нагород російськими орденами Св. Станіслава II ступеня⁴.

У лютому 1869 р. рішенням Бромбергського апеляційного суду Адам Богуш разом із 64 підробленими банкнотами та власними записами у зошитах був доставлений залізничним транспортом у м. Варшаву, де його зустріли місцеві жандарми. Його відправили до Олександрівської цитаделі. Завданням слідчих було встановити причетність Адама Богуша до запідозреного у виробництві у Лондоні

¹ Ibid. Str. 73.

² Ibid. Str. 38.

³ Ibid. Str. 53 odw.

⁴ Ibid. Str. 94.

підробок уродженця Калішської губ. – Полюшковича. Підозра у потенційних намірах виготовлення фальшивих грошей виникла проти Полюшковича після замовлення ним із Лондону у пруське м. Бреслау всього необхідного обладнання, яким згідно поширених чуток, він наче вже виготовив підробок більше 1 млн.¹ 3 травня 1869 р. до варшавської слідчої тюрми направляють із Влоцлавека і Валентина Вієвіоровського².

Начальником Радзеювського повіту Густавом Брехманом було також подано до Міністерства внутрішніх справ рапорт з проханням компенсувати понесені ним витрати під час розслідування та переміщення Адама Богуша, адже з витрачених ним 170 руб. 3 коп., лише 100 руб. були раніше виділені йому з канцелярії Варшавського губернатора³. 11 січня 1870 р. Варшавський карний суд виніс вирок збувальнику фальшивих банкнот Адаму Богушу – позбавлення всіх прав та свобод із засланням до Сибіру на термін шість років каторжних робіт.

Так закінчилась справа Адама Богуша – головного організатора збуту «англійських» підробок російських кредитних білетів у Царстві Польському⁴. Та він був не єдиним, чия справа відрізнялась гучністю у розслідуванні фінансової диверсії з Лондона. В той самий час все більших обертів набирає справа іншого англійського агента збувальника – *Леона Варненке*. На поч. 1990-х рр. при знесенні будинку був виявлений архів, що належав члену Британського Королівського товариства фотографів Леону Варненке. Велику кількість наявних у скрині листів, квитанцій, фото, записників та банкнот було продано на аукціонах «Philips» у 1991 р., а наявні в архіві банкноти – на аукціоні «Spink» у 2008 р. Науковий аналіз документів і банкнот дозволив встановити пряму причетність Л. Варненке до політичного протистояння Російської та Британської імперій у XIX ст.⁵.

¹ Ibid. Str. 108.

² Ibid. Str. 152.

³ Ibid. Str. 133–134.

⁴ Бойко-Гагарін А.С. Справа фальшивомонетника Адама Богуша (1868–1870 рр.). Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія. Вип. 5/47. Дрогобич: «Гельветика», 2020. С. 140–153. DOI: 10.24919/2312-2595.5/47.217752.

⁵ Парамонов О.В. Дело Леона Варненке. Документальные свидетельства крупнейшей экономической диверсии, связанной с подделкой в Лондоне российских кредитных билетов во

Виявлені в м. Лондоні документи дозволили встановити, що головним організатором фінансової диверсії став саме Леон Варненке, бувший учасник Польського повстання 1863 – 1864 рр., який втік із Російської імперії. Також збувальник був відомий як Владислав Малаховський, розшукуваний російською владою за винагороду в 10 тис. руб. Через деякий час у м. Лондоні громадянином Австро-Угорщини Леоном Варненке було відкрито підприємство «Варненке і Ко». Успішний розвиток дозволив невдовзі відкрити філії компанії Леона Варненке у м. Парижі, Брюсселі, Петербурзі та Москві. Нове життя колишній втікач, «Леон Вікентійович Варненке» продовжив як успішний підприємець, а також винахідник у фототехніці, друкувався у наукових журналах. Але втілені в життя новітні технології не отримали фактичної підтримки споживачів, поступово фінансовий стан підприємств Л. Варненке став погіршуватись. З 1865-го до 1900 рр. він крім своєї діяльності також займався і підробкою російських кредитних білетів, створивши таємну організацію з польських та російських емігрантів. Використання фототехнологій у процесі виготовлення фальшивих кредитних білетів забезпечило успіх у їхньому збуті. Навіть професійні касири в Російській імперії мали проблеми з виявленням підробок.

Безумовним доказом фальшування російських кредитних білетів слугують наявні в даній скрині кліше для друку грошей, а також різноманітні фото приладдя. Затримання Леона Варненке з готовою продукцією відбулось 27 січня 1899 р. в м. Кале у Франції. На прохання російського посольства у м. Лондоні, поліцією було проведено обшук, в результаті якого було підтверджено факт підробки грошей у будинку. Виявлені листи англійською, французькою, німецькою та російською мовою дозволили висловити припущення про причетність до таємного виробництва Варненке фальшивих кредитних білетів за дорученням англійської влади. Втім, це офіційно не набуло підтвердження. Докази співпраці

второй половине XIX века. Сборник материалов Первой международной научной конференции (18–19 октября 2018 г., Санкт-Петербург). Деньги в российской истории. Вопросы производства, обращения, бытования. Выпуск 1. Санкт-Петербург, 2018. С. 83–84. Також. Також. Бойко-Гагарін А. С. Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом XIX ст. Наукові записки з української історії. Випуск 46. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 207–218. DOI: 10.31470/2415-3567-2019-46-207-218.

фальшивомонетника та фотографа-винахідника Леона Варненке з британськими спецслужбами не було підтверджено чи доведено. Відповідно до Ст. 133 Кримінального Кодексу Французької республіки, винному у збуті фальшивих грошей Малаховському-Варненке, суд у м. Екс-ан-Провансі виніс вирок: два роки тюремного ув'язнення та 100 франків штрафу. 14 листопада 1899 р. засудженого зобов'язали залишити територію Франції, повідомивши керівництво в'язниць Швейцарії про направлення його туди. Після чого слід Малаховського-Варненке втрачається. У жовтні 1900 р. дружина фальшивомонетника Марія Варненке офіційно повідомляє про смерть свого чоловіка у Швейцарії¹.

10 листопада 1872 р. із канцелярії Полтавського губернатора надіслано лист до Міністерства фінансів із повідомленням про виявлення в околицях м. Переяслава фальшивих монет, а також підозру на ввезення із м. Лондону підроблених грошей євреєм Мойшею Краснополіним, про що було негайно повідомлено у м. Санкт-Петербург дійсному статському раднику А. Юревичу². Дійсно М. Краснополін уже брав участь у викритті виробника фальшивих 20 коп. монет євреєм Г. Меламендом. Він виявив бажання співпрацювати із владою і надалі над викриттям англійських фальшивомонетників, обіцяючи надати отримані поштою пробні зразки 25 руб. фальшивих кредитних білетів із Англії для збуту. Але наданий лист виявився із відсутніми в його змісті складом злочину та наміром розповсюджувати фальшиві гроші від адресата. Це поставило під сумнів дійсність намірів щодо співпраці з владою, а свідчило лише про бажання отримати винагороду³.

Інформація про фальшивомонетників із Лондону набула розголосу. Чутки про наповнення начебто всієї Росії фальшивими англійськими банкнотами так укорінились в уяві населення, що породили новий вид шахрайства – пропозиції

¹ Парамонов О.В. Дело Леона Варненке. Документальные свидетельства крупнейшей экономической диверсии, связанной с подделкой в Лондоне российских кредитных билетов во второй половине XIX века. Сборник материалов Первой международной научной конференции (18–19 октября 2018 г., Санкт-Петербург). Деньги в российской истории. Вопросы производства, обращения, бытования. Выпуск 1. Санкт-Петербург, 2018. С. 86–88.

² РДЦА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 340. Про розшуки фальшивомонетників у м. Лондоні. Рік 1872. Арк. 3., Арк. 8–10.

³ Там само. Арк. 15.

купівлі якісних «англійських» підробок для легкого збуту¹. Так євреї у м. Вільні пропонували придбати підробки за 10% від номінальної вартості, видаючи довірливим потенційним аферистам пачки кольорового паперу, які лише зверху та знизу мали справжні гроші, щоб зімітувати партію підробок².

16 лютого 1883 р. у м. Варшаві за повідомленням газети «Кіевлянинь» в касі театру «Розмаїтість» було затримано двох євреїв, які по черзі намагались придбати театральні квитки за фальшиві 3 руб. кредитні білети, розпізнані жандармом. Після обшуку та виявлення інших підробок у помешканні одного із затриманих, той зізнався, що отримує фальсифікати з м. Лондона³.

Та не всі пов'язані із перебуванням у м. Лондоні фальшивомонетники мали відношення до якісно спланованої фінансової диверсії. Так, фальшивомонетник із м. Ротмістрівка Черкаського повіту Юдка-Самсонов-Вільков Саракатун, був ув'язнений за підробку 20 коп. монет, згодом втік із місця утримання до м. Лондону у 1884 р. Вже 7 серпня 1885 р. втікач звернувся до російських органів влади із проханням дозволити йому повернутись додому, стверджуючи, що під час слідства проти нього були вчинені протиправні дії, а сам він невинний⁴.

27 травня 1911 р. Київським губернатором О.Ф. Гірсом надсилається секретний циркуляр до керівників губернської поліції щодо наявної інформації про наміри ввезення у вересні цього року з Англії до Росії фальшивих 3 руб. кредитних білетів на суму 5 млн. руб. для збуту їх серед робітників та малозабезпечених громадян під час оплати найманої праці⁵. Відповідно до цього повідомлення Київському і Бердичівському поліцмейстерам було наказано застосувати заходи з

¹ Також. Бойко-Гагарін А. С. Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом XIX ст. Наукові записки з української історії. Випуск 46. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 207. DOI: 10.31470/2415-3567-2019-46-207-218.

² В Вильне придуман новый род промысла. Николаевский Вестник. № 93. 3 декабря. Николаев, 1893. С. 381.

³ Фальшивые пятирублевые ассигнации. Кіевлянинь. № 37. 16 февраля. Киев, 1883. С. 2.

⁴ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 835. Справа 162. Про заборону селянину с. Ротмістрівки повернутись на батьківщину із Англії. Рік. 1885. Арк. 1.

⁵ ЦДІАК. Фонд 285. Фастівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць, ст. Фастів Київської губернії. Опис 1. Справа. 956. Розпорядження унтер-офіцерам про недопущення поширення фальшивих кредитних білетів із Англії. Рік 1911.

попередження проникнення підробок у імперію, перевіряючи громадян, які повертались у вересні із закордонних подорожей¹. 30 квітня 1911 р. До головного управління Катеринославської поліції надійшло повідомлення про російського купця курячими яйцями К. Грейдінгера, якого запідозрено у виготовленні у м. Лондоні фальшивих кредитних білетів із подальшим збутом їх у м. Єлисаветграді².

30 листопада та 1 грудня 1896 р. львівська газета «Діло» інформує населення про появу у м. Тернополі великої кількості фальшивих грошей, що вже виявлені і досліджуються представниками місцевої влади. Підозра у виготовленні підробок припадає на різьбярів Угера Басса, Лейбу Галлера та Хаскля Зайда³. Висловлюється підозра про збут ними підробок, виготовлених у Англії: «Багато підроблених банкнот пущено в обіг у Тернополі. Шість того роду фальсифікатів знаходяться вже у руках влади. Підозрюваних у веденні торгівлі фальшивими банкнотами Ушера Басса, Лейбу Гелера та Хаскля Зайда доставлено до суду. Фальсифікати мають походити з Англії»⁴.

На території Російської імперії ставало відомо не лише про «англійські» фальсифікати кредитних білетів, а також і англійських фунтів. У матеріалах канцелярії Вітебського громадянського губернатора І. Колобовою виявлені свідчення про затримання у м. Кельні 28 серпня 1868 р. уродженця м. Невеля – Андрія Єршова з виготовленими у м. Лондоні фальшивими 20 фунтовими банкнотами⁵.

¹ ЦДІАК. Фонд 274. Київське губернське жандармське управління, м. Київ. Опис. 1. Справа 2808. Циркуляр Київського губернатора про затримання осіб збувальників підробок із Англії. Рік 1911. Арк. 76.

² ЦДІАК. Фонд 313. Катеринославське губернське жандармське управління, м. Катеринослав. Опис 2. Справа 2515. Про повернення із Лондону купця Грейдінгера, виготовлявшего фальшиві кредитні білети. Рік 1911. Арк. 141.

³ Фальшивые банкноты. Дело. Ч. 260. понедельник 18 (30) падолиста. Львов, 1896. С. 3.

⁴ Много поддельных банкнотов. Галичанин. Ч. 259. вторник, 19 ноября (1 декабря). Львов, 1896. С. 2. Також. Бойко-Гагарін А. С. Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом XIX ст. Наукові записки з української історії. Випуск 46. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 212–213. DOI: 10.31470/2415-3567-2019-46-207-218.

⁵ Колобова И.Н. Зарубежные центры по подделке российских кредитных билетов (вторая половина XIX в.). Materialy z VIII Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Pieniadz – capital

Згадку про виготовлення фальшивих кредитних білетів різних номіналів євреями, яке мігрували в Японію, знаходимо у щотижневому журналі «Лучь» за 1885 рік. За словами редакторів, виробники підробок збували свою продукцію у м. Владивостоку та Східному Сибіру¹. Під час Російсько-Японської війни 1904–1905 рр. у Кореї, Маньчжурії, а також окремих районах Далекого Сходу, були поширені виготовлені в Японії фальшиві російські кредитні білети зразка 1895 р.² У 1907 р. газета «Кіевлянинь» повідомляє про появу у м. Харбіні фальшивих монет номіналом 20 коп. серед російських торговців, виготовлених у Японії зі сплаву міді та цинку, покритих тонким шаром срібла гальванічним методом³.

Відомі також дрібні за своєю значимістю випадки затримання фальшувальників російських імперських грошей, яких викрито за кордоном. Так, у м. Брюсселі у січні 1914 р. виявлено банду російських фальшивомонетників⁴.

Доставка фальшивих грошей з *Туреччини* зазвичай відбувалась через Чорне море та російські портові міста⁵. 15 вересня 1857 р. до управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора надходить секретна інформація про повернення з м. Константинополя до Одеси мешканця Тифліського повіту Михайла Гулієва, якого підозрювали у ввезенні фальшивих кредитних білетів у Кавказький та Закавказький краї; за підозрюваним було встановлено нагляд⁶. Документи у фондах ДАОО містять також свідчення про факт виготовлення фальсифікатів у *Швейцарії*, завезення яких до Росії планувалось через територію Туреччини. Про це 8 вересня 1867 р. міському очільнику м. Одеси надходить інформація, отримана Міністерством закордонних справ із Швейцарії, що на її території польськими

– praca – wspolne dziedzictwo Europy – Białorus-Litwa-Lotwa-Polska-Rosja-Słowacja-Ukraina. Białystok-Augustow 18–21 wrzesnia 2008. Warszawa, 2008. S. 193.

¹ Беседы о чем приедтся. Луч. № 29. воскресенье, 21 июля. Санкт-Петербург, 1885. С. 478.

² Малышев А.И. Бумажные денежные знаки России и СССР. М.: Финансы и статистика, 1991. С. 181.

³ Японские двугривенные. Кіевлянинь. № 326. Киев, 1907. С. 5.

⁴ Фальшивомонетчики. Полтавский Вестник. № 3317. 10 января. Полтава, 1914. С. 2.

⁵ Бойко-Гагарін А.С. Турецькі фальшивомонетники в Російській імперії. Нумізмати́ка і фалеристика. № 3. Київ, 2020. С. 7–9.

⁶ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1116. Про спостереження над прибулим з Константинополя в Одесу мешканцем Тифліського повіту Михайлом Гулієвим, який підозрювався у ввезенні в Кавказький та Закавказький краї фальшиві кредитні білети. Рік 1867. Арк. 1–2.

уродженцями Лангевичем і Булевським організовано склад та фабрику з підробки російських кредитних білетів, яку вони разом із велетенською кількістю підробок (15000 аркушів 50 руб. та 80000 аркушів 5 руб. фальшивих кредитних білетів) намагаються вивезти у м. Базель, звідки планують доставити до Туреччини¹. Такі складні географічні переміщення свідчать про легший шлях доставки підробок із Туреччини, аніж із Західної Європи.

Через румунське м. Галац пролягав шлях інших каналів завезення підробок кредитних білетів до Російської імперії. 15 листопада 1862 р. міським очільником м. Одеси отримано секретне повідомлення про підозру щодо жителя м. Ізмаїла в отриманні підробок, виготовлених в Сполучених Штатах Америки та призначених для збуту в м. Одесі, Бердичіві та Катеринославі через місцевих євреїв². 14 вересня 1865 р. до канцелярії Київського військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора надійшла копія секретного послання агентів розвідки в Константинополі про наміри доставити з Туреччини добруджанськими козаками через м. Галац та Чернівці на територію Бессарабії фальшивих асигнацій та кредитних білетів³. 25 вересня 1869 р. канцелярією Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора отримано лист від дипломатичного агента Російської імперії у васальному Османській імперії Об'єднаному князівстві Волощини та Молдови про те, що у князівствах набули широкого поширення фальшиві російські кредитні білети. Які з цих територій також могли потрапляти і до Росії⁴. 9 серпня 1872 р. в м. Одесі затримано єврея Сруля Гольденберга, який був

¹ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1157. З приводу свідчень, отриманих зі Швейцарії, що розміщена у Цюріху фабрика і склад фальшивих кредитних білетів перевезені Лангевичем у Туреччину з метою таємного ввезення тих білетів до Росії. Рік 1867. 1 арк.

² ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 631. Про переведення фальшивих кредитних білетів мешканцем Ізмаїлу – Баргом та Іова Самуелем. Рік 1862. Арк. 1.

³ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 44. Справа 558. По відкладенню Віце-Канцлера по зусиллях Варшавського Рожонду до скільки можливого значному ввезенню у Росію фальшивих асигнацій та кредитних білетів. Рік 1865. Арк. 2.

⁴ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1289. По відношенню управляючого канцелярією Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора відносно розповсюдження у Молдавії та Валахії та привезенні у Росію російських фальшивих асигнацій. Рік 1869. Арк. 1.

запідозрений у ввезенні із м. Галацу фальшивих кредитних білетів на теплоході «Дмедрісао»¹, хоча обшук його речей не підтвердив підозри. 4 жовтня 1912 р. начальником жандармського управління м. Одеси отримано повідомлення про плани перевезення до Росії на теплоході «Імператор Микола II», що вирушив із м. Константинополя до Одеси, п'яти пакетів фальшивих кредитних білетів, що заховані у кочегарів судна².

Намагаючись протидіяти ввезенню на територію Російської імперії підроблених монет легшої ваги чи меншого вмісту дорогоцінних металів, митні правила регламентували відсутність обмеження на ввіз автентичних монет, посилюючи контроль над ввезенням монет фальшивих, що протягом ХІХ ст. часто супроводжувалось змішуванням невеликої кількості фальшивих монет до більшої кількості справжніх для зменшення ризику виявлення їх на митниці³.

Ще напередодні *Першої світової війни* гроші майбутнього супротивника країн Троїстого Союзу – Російської імперії, виготовлялись у Німеччині та Австро-Угорщині. Міністр юстиції Іван Щегловітов повідомляв у листі директору Департаменту поліції Володимиру Джунковському про те, що «...отримали поширення державні кредитні білети 500 руб. номіналу, надруковані на спеціально підготовленому папері з водяними знаками, тим самим способом, який застосовувався Експедицією заготівлі цінних паперів та вважався до сих пір безумовно убезпечуючим державні кредитні білети від підробок»⁴.

Про різноманітні деталі та виявлення ввезених на територію Російської імперії фальшивих грошей з Німеччини повідомляють сторінки тогочасних газет. 17 жовтня 1914 р. кременчуцька газета «Приднепровский Голос» повідомляє:

¹ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського міського голови. Опис 2. Справа 1393. Про затримання прибувшого із Галацу в Одесу на пароході «Дмедрісао» підозрюваного у підробці грошей єврея Ізраїлю Сруля Гольденберга. Рік 1867. Арк. 3.

² ЦДІАК. Фонд 339. Помічник начальника жандармського управління м. Одеси в Одеському порту, м. Одеса. Опис 1. Справа 142. Про провезення в Одесу фальшивих руб. на теплоході «Імператор Микола II». Рік 1912. Арк. 227.

³ Сокольский В. О нарушениях уставов монетных. Историко-юридическое исследование. Киев: Университетская типография, 1873. С. 174.

⁴ Дорштейн М. Курс российского рубля перед началом Первой мировой войны. URL: http://www.rgrb.de/index.php?option=com_rg&task=item&id=21307&Itemid=13.

«Німці фальшивомонетники. У міністерстві фінансів отримано донесення про масову появу у місцях, дотичних до театру військових дій, фальшивих кредиток 3, 5 та 10 руб. номіналу. Походження кредиток, як встановлено на місцях, виключно німецьке. Таке саме масове явище з появи кредиток спостерігалось також у нас під час японської війни у межах Маньчжурії. Міністерство пропонує широко оповістити населення про необхідність вкрай уважно відноситись до отримуваних кредитних білетів»¹. Газета «Кієвъ» повідомляє інші деталі появи та обігу німецьких фальшивих грошей: «Фальшиві кредитні білети німецького виробу. У Петроградське відділення Державного банку за останній час надійшло декілька російських фальшивих білетів 25 та 100 руб. номіналу. Як встановлено, зазначені підроблені кредитні білети ввезені біженцями з Прибалтійського краю, де фальшиві кредитки були отримані від німецьких військових частин в оплату за різного роду реквізовані харчові припаси та продукти, при чому за своїм зовнішнім виглядом вони далеко не мистецького виконання, а являють собою роботу добре оснащеного машинного обладнання»². З указаних повідомлень бачимо, що фальсифікати німецького виробництва, що потрапляли до грошового обігу України, виготовлялись, імовірно, за ініціативи німецької влади та збувались у прифронтових зонах. Враховуючи тривалу різницю у часовому проміжку між цими газетними публікаціями, можна констатувати той факт, що німецькі підробки перебували в грошовому обігу тривалий час³.

Про підробки кредитних білетів номіналом 500 руб., а також 3 руб., 8 жовтня 1915 р. повідомляє київська газета «Южная Вечерняя Газета»: «Фальшиві кредитні білети німецького виробу у Тамбовській губ. Тамбовський губернатор звертається до населення з повідомленням, в якому вказує, що з Галичини та Австрії приїхало багато агентів по збиранню нашої розмінної монети, при чому переважно

¹ Германцы фальшивомонетчики. Приднепровский Голос. № 736. пятница, 17-го октября. Кременчуг, 1914. С. 2.

² Фальшивые кредитные билеты германского изделия. Киев. № 475. пятница, 8 мая. Киев, 1915. С. 3.

³ Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. № 1. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 143–164. DOI: 10.31470/2616-6275-2017-1-143-164.

розмінюють на три рублеві кредитні білети, виготовлені в Німеччині <...>¹. Згодом, вже 16 листопада того ж року, газети повідомляють про появу німецьких підробок у Болгарії: «Фальшиві російські кредитки. Одеса. По циркулюючим у Румунії чуткам, у Болгарії з'явилась в обігу величезна кількість російських фальшивих кредиток. Це пояснюється надзвичайним падінням курсу болгарських грошей. Навіть всередині країни населення неохоче бере болгарські кредитки, відносячись із значно вищою довірою до грошей російського зразка. Передають, що в обігу в Болгарії перебувають фальшиві російські гроші, виготовлені у Німеччині»².

Звісно, потрапляння до грошового обігу ворогуючої країни фальшивих грошей спрощується саме на окупованих територіях, особливо якщо ці підробки високої якості, виготовлені типографським способом. Саме тому вінницька газета «Юго-Западный Край» відкрито називає німецького кайзера Вільгельма фальшивомонетником: «...і до багатьох ганебних титулів кривавого кайзера додається новий: Вільгельм фальшивомонетник»³.

Населення Галичини, територія якої під час Першої світової війни була певний час окупована російськими військами, було мало знайоме із російськими кредитними білетами та монетами. Галичанам було важко швидко розпізнати фальшиву банкноту, чим і користувались зловмисники. Унаслідок фінансової диверсії ворогуючих з Російською імперією держав якісні підробки російських грошей поширились в Галичині. На початку російського вторгнення, при просуванні військ углиб території Галичини, селяни, реалізуючи продукти сільського господарства військовим, частіше погоджувались приймати в якості оплати російські рублі, але пізніше поступово стали зовсім відмовлятися і просили виключно австрійських грошей. Російські рублі отримали негативну репутацію серед місцевого населення з самого початку окупації. Знаючи про таку ситуацію в

¹ Фальшивые кредитные билеты немецкого изделия в Тамбовской губернии. Южная Вечерняя Газета. № 8. 8 октября. Киев, 1915. С. 1.

² Фальшивые русские кредитки. Вечерняя Газета. Киев. № 1249. среда, 16 ноября. Киев, 1916. С. 3.

³ Вильгельм – фальшивомонетчик. Юго-Западный Край. № 112. вторник, 19 мая. Винница, 1915. С. 2.

грошовому обігу, ще 17 вересня 1914 р. військовим генерал-губернатором Г. Бобринським було видано обов'язкову постанову, де окремим пунктом заборонялась відмова від прийому російських грошей. У травні 1915 р. у м. Львові було виявлено підробку 10 руб. кредитового білета зразка 1909 р. (Рис. 13), яка мала суттєві відмінності від грошей державного зразка (Рис. 14). Цією купюрою російським солдатом було проведено розрахунок за придбаний фунт ковбаси на суму 40 коп. Отримавши решту справжніми грошима, покупець більше не з'являвся, тому виявити його не вдалось¹.

Редакція газети «Кіевская Почта» також повідомляє про цікавий випадок ввезення на територію Російської імперії фальшивої іноземної валюти з метою обміну підробок на російські рублі: «Фальшивомонетники. Тиждень тому у розшукове відділення було доставлено декілька французьких монет 1818 р. Монети ці були обміняні на російські та виявились підробленими. Виявилось, що здійснили цю «обмінну» операцію серед богомольців деякі Ф. Козинець та К. Криведов, яких і заарештовано. При обшуку у них знайдено 200 монет (нікелевих) з написами французькою мовою»².

Із викладеного вище можна зробити наступні висновки. Практика фінансових диверсій з боку іноземних держав з метою підриву економіки ворогуючої країни відома із глибокої давнини. Під час Війни 1812 р. французьким імператором Наполеоном I було ініційовано фінансову диверсію із ввезення до Російської імперії фальшивих асигнацій для покриття частини витрат на утримання армії та підрив економіки. Нами доповнено методологічну основу визначення «наполеонівських» підробок новими встановленими ознаками, а також уточнено особливості обігу підроблених французьких асигнацій в Україні.

¹ Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. № 1. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 143–164. DOI: 10.31470/2616-6275-2017-1-143-164.

² Фальшивомонетчики. Кіевская Почта. № 647. п'ятниця, 25 марта. Киев, 1911. С. 4. Також. Бойко-Гагарін А. С. Французькі зв'язки фальшивомонетників в Україні в імперську добу. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 2 (43). Ужгород, 2020. С. 167. DOI: 10.24144/2523-4498.2(43).2020.217458.

Зі збільшенням кількості виявлених фальсифікатів російських кредитних білетів, починаючи із першої чверті XIX ст., слідством було встановлено факт завезення підробок із Англії, де якісно обладнана фабрика фальшивомонетників була організована в м. Лондоні. У 1820-х рр. російська влада вдалась до ретельного відслідковування всіх євреїв, що прямували до Царства Польського і потенційно могли мати при собі фальшиві кредитні білети, призначені для збуту у Росії. Спроби провезення т. зв. англійських підробок до Польщі зафіксовано також через кордон із Пруссією. У другій пол. XIX ст. у процесі ввезення підробок із Англії особливо виділялися величезними обсягами ввезених до Росії підробок Адам Богуш та Леон Варненке¹.

Під час Російсько-Японської війни 1904–1905 рр. у Кореї, Маньчжурії, а також окремих районах Далекого Сходу були поширені виготовлені в Японії фальшиві російські кредитні білети зразка 1895 р. Доставка фальшивих грошей з Туреччини зазвичай відбувалась через Чорне море та російські портові міста.

Ще напередодні Першої світової війни гроші майбутнього супротивника країн Троїстого Союзу – Російської імперії виготовлялись у Німеччині та Австро-Угорщині. Унаслідок фінансової диверсії якісні підробки російських 10 руб. кредитних білетів поширювалися в Галичині.

Висновки до Розділу 2

Грошова система Російської імперії з усіма своїми основними елементами виникла та почала розвиватись у період з 1700 до 1704 рр. із проведенням грошових реформ Петром I. Після смерті Катерини II до часу правління імператорів Павла I та Олександра I в обігу зберігалась значна кількість здешевілих асигнацій, ціна яких становила 142 руб. щодо 100 руб. сріблом. За час правління імператора Павла I (1796–1801) відбулись значні зміни у грошовому господарстві, починаючи з перекарбування мідних монет через зміну монетної стопи з 32 руб. з

¹ Бойко-Гагарін А. С. Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом XIX ст. Наукові записки з української історії. Випуск 46. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 207–218. DOI: 10.31470/2415-3567-2019-46-207-218.

пуду міді на 16, що спричинило спекуляції зі старими монетами та їх переплавлення.

Для грошового господарства Російської імперії ще з XVIII ст. були характерні регіональні емісії: для Лівонії, Пруссії, Молдови та Волощини, Грузії та ін. Утворене у 1815 р. Царство Польське користувалось правом широкої автономії та мало власну монетно-грошову систему, карбовані на монетному дворі у м. Варшаві монети поширюються і на територію України. Після поразки Польського повстання 1830–1831 рр. російська влада поступово уніфікує польську монетну систему із загальноімперською.

Нестабільність курсу асигнацій вимагала проведення кардинальної реформи. У 1839 р. за ініціативою міністра фінансів Є. Канкріна державні асигнації отримали статус допоміжних грошових знаків, визнаючи основною грошовою одиницею срібний рубль. 1 січня 1840 р. при Державному комерційному банку було утворено депозитні каси, які приймали депозити срібними монетами та видавали білети відповідних сум. Емісія депозитних білетів мала шалений успіх, обмін їх на золоту та срібну монету тривав до 1843 р., їх випуск став запорукою подальшої емісії кредитних білетів в імперії.

Ініційована міністром фінансів М. Рейтерном грошова реформа у 1862–1863 рр. зазнала невдачі через значну емісію незабезпечених кредитних білетів, суттєвий бюджетний дефіцит та значні видатки на придушення Польського повстання. Стала відчуватись нестача срібної монети для дрібної торгівлі, за обмін асигнацій та монет крупного номіналу на дрібніші передбачався значний лаж. Це спричинило до появи у фінансових розрахунках крупних фабрик та поміщицьких володінь власних грошових сурогатів, заборонених законом у 1870 р.

Через значне здешевлення срібла наприкінці XIX ст. назріла необхідність переходу на золотий стандарт. У 1892 р. під керівництвом міністра фінансів С. Вітте розпочинається процес підготовки до нової грошової реформи, що заклала в основу грошової системи золотий рубль. Обсяги карбування золотих монет номіналом 5 руб. (або $\frac{1}{3}$ імперіалу) та 10 руб. суттєво збільшено, у 1898 р. з'являються монети номіналом у 7 рублів 50 копійок, а також 15 рублів.

Популярними серед населення стають також і коммеморативні обігові 1 та 1½ руб. монети. Із вступом Російської імперії до Першої світової війни припиняється вільний обмін кредитних білетів на золото, результатом чого стало зникнення розмінної монети з обігу. Ускладнило ситуацію і примусове вилучення монет у населення згідно наказу уряду. Для подолання «монетного голоду» урядом проводиться емісія нових грошей – розмінних марок. Майже повна відсутність засобів захисту від підробок створювала сприятливі умови для приватних осіб щодо виготовлення їх фальсифікатів. Незабезпечені кредитні білети, продуктові картки, замінники грошей та сурогати протягом тривалого часу стали новими реаліями у фінансових розрахунках населення України.

Унаслідок трьох поділів Речі Посполитої у 1772, 1793 та 1795 рр., частина українських земель опинилась під владою Австрійської імперії, основою грошової системи якої був рейнський флорин. Ще з 1 липня 1762 р. в Австрії започатковується емісія банкочетлів із вільним обміном на срібну монету. Але на поч. ХІХ ст. курс банкочетлів по відношенню до срібної монети став зменшуватись через їх надмірну емісію, спрямовану на покриття зростаючих воєнних видатків. З метою забезпечення банкочетлів та стабілізації грошової системи розпочався випуск нових монет номіналом 15 та 30 крейцерів, які згодом також почали знецінюватись. Через зростання цін та знецінення монет, міністром фінансів Йозефом Валлісом було ініційовано грошову реформу, оголошену патентом імператора Франца І від 18 лютого 1811 р. Передбачалось введення в імперії нової «віденської валюти» та викуп знецінених банкочетлів на нові викупні або обмінні білети. Проведенню такої кардинальної грошової реформи також сприяв утворений ще у 1833 р. митний союз 18 німецьких держав. У 1837 р. за ініціативи Пруссії країни митного союзу уклали монетну конвенцію, а рік потому нову Дрезденську монетну конвенцію, відповідно до якої два пруських талери стали паритетні трьом південно-німецьким гульденам. Військові дії під час революцій в Угорщині та Італії в 1848–1849 рр. призвели до збільшення ажіо між паперовими грошима та монетами, які поступово зникають з обігу та перетворюються в тезаврації. Тому у травні 1848 р. австрійським урядом було налагоджений друк нових банкнот

Привілейованого Австрійського національного банку номіналом 1 та 2 гульдени з примусовим курсом. У 1857 р. було прийняте рішення карбування єдиної союзної монети – верайнсталера.

В умовах зниження світової ціни на срібло в Австро-Угорщини починається підготовка до переходу на золотий стандарт. У 1892 р. за основу нової грошової системи було покладено корону, що розмінювалася за 100 гелерів (філерів). Для забезпечення паперових грошей проводилось масштабне карбування золотих монет, які були введені в обіг лише у 1901 р., будучи вільно конвертованими на нові банкноти. Вдале проведення грошової реформи дало позитивні результати – грошову систему було стабілізовано, з ринку витіснено всю іноземну монету. В Австро-Угорській імперії відбулось також карбування малочисельних емісій комеморативних монет.

Вступ Австро-Угорщини у Першу Світову війну поклав кінець фінансовому процвітанню імперії. Вже з серпня 1914 р. вільний обмін паперових грошей на золоті та срібні монети припинено. У вересні того ж року територія Галичини та Буковини була окупована російськими військами, у регіоні було введено в обіг рублі. Фінансова та продовольча криза призвела до появи загальнодержавних продовольчих карток на отримання м'яса, хліба, цукру, олії, одягу, керосину. З поразкою Австро-Угорщини у Першій світовій війні українські землі з її складу було поділено між Румунією, Польщею та Чехословаччиною, а імперська корона поступово замінена грошовими одиницями новостворених держав.

Практика фінансових диверсій з боку іноземних держав з метою підризу економіки ворогуючої країни відома із глибокої давнини, ввезення на територію супротивника фальшивих грошей переслідувало деструктивну мету. Під час Війни 1812 р. французький імператор Наполеон I вдався до таємної підробки російських асигнацій, якими планувалось покриття частини витрат на утримання армії. Через значну кількість підробок, спрямованих економічною диверсією Наполеона I, російською владою було прийняте рішення про часткову грошову реформу.

З першої чверті XIX ст. в Російській імперії було виявлено численні факти завезення підробок із Англії, виготовлених у м. Лондоні. У 1820-х рр. російська

влада вдалась до ретельного відслідковування всіх євреїв, які прямували до Царства Польського через кордон із Пруським Королівством. У другій пол. XIX ст. у процесі ввезення величезних обсягів «англійських» підробок до Росії особливо виділялись фальшивомонетники Леон Варненке та Адам Богущ, які своєю діяльністю яскраво продемонстрували прагнення прихильників незалежності Польщі до деструктивних дій у боротьбі із російським царатом. Інформація про завезення підробок із Лондону набула такого розголосу, що породила новий вид шахрайства – пропозиції купівлі якісних «англійських» підробок для легкого збуту.

Під час Російсько-Японської війни 1904–1905 рр. у Кореї, Маньчжурії, а також в окремих районах Далекого Сходу були поширені виготовлені в Японії фальшиві російські кредитні білети зразка 1895 р. Доставка фальшивих грошей з Туреччини зазвичай відбувалась через Чорне море та російські портові міста.

Ще напередодні Першої світової війни фальшиві російські гроші виготовлялись у Німеччині та Австро-Угорщині. Унаслідок фінансової диверсії ворогуючих держав якісні підробки 10 руб. кредитних білетів поширились у окупованій (кінець серпня 1914-го – червень 1915 р.) росіянами Галичині.

Викладені вище факти свідчать про ввезення підробок російських грошей на територію України під час значущих воєнних конфліктів: Війни 1812 р., війни з Японією 1904–1905 рр. та Першої світової війни. Протягом майже всього XIX ст. відбувається організована на високому рівні фінансова диверсія польських патріотів-інсургентів з Англії.

РОЗДІЛ 3. ФАЛЬШУВАННЯ ГРОШЕЙ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.

3.1. Підробка монет та асигнацій в Наддніпрянській Україні та Російській імперії вцілому

Виявлення фальшивих монет та місця їх незаконного виготовлення відомі у найрізноманітніших куточках майже всієї колишньої Російської імперії: у Сибіру¹, Смоленській², Рязанській³, Владимирській⁴, Тобольській⁵, Вітебській⁶ та Гродненській⁷ губ., у Іванівському⁸, В'ятському⁹ та Тверському краях¹, Облaсті

¹ Бакшт Д.А., Петин Д.И. Казус Шулима Розенцвейга: новые источники в борьбе Российской жандармерии с фальшивомонетчиками в Сибири 1909–1911 гг. Вестник архивиста. Herald of an Archivist. № 4. Москва, 2015. С. 205–225.

² Галанов В.И. Фальшивомонетничество в Смоленской губернии (по материалам Государственного архива Смоленской области и Смоленского государственного музея-заповедника). Трэція навуковыя чытанні памяці прафесара Валянціна Навумавіча Рабцэвіча (1934–2008): тэз. дакл., Мінск, 16–18 мая 2018 г. Беларус. дзярж. ун-т; рэдкал.: В. М. Сідаровіч (гал. рэд.), І. Н. Колабава, А. М. Плавінскі. Мінск: БДУ, 2018. С. 62–64.

³ Лобов А.В. К вопросу об истории фальшивых денежных знаков и финансовых инструментов в Российской империи (1861–1917). Международный научно-исследовательский журнал. Екатеринбург, 2017. С. 110–115.

⁴ Чупашкина А.И. О подделке во Владимирской губернии. Пятая всероссийская нумизматическая конференция. Государственный Исторический музей 125 лет со дня основания. Москва, 1997. С. 88–90.

⁵ Карпухин В.И. Фальшивомонетчики Тобольской губернии (XVIII–XIX в.). Тезисы и доклады сообщений «Шестая всероссийская нумизматическая конференция» (20–25 апреля 1998 г., г. Санкт-Петербург). Санкт-Петербург, 1998. С. 171–172.

⁶ Колобова И.Н. Подделка российских монет в Витебской губернии в первой половине XIX века. Банковский вестник. март 2008. Минск, 2008. С. 19–20. Ї ж. Колабава І.Н. Судовая справа віцебскага купца Аляксея Саломіна (1858 г.). Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвячонай 90-годдзю з дня народжэння Л.В. Аляксеева. Віцебск, 28–29 кастрычніка 2010 г. Віцебскія Старажытнасці. Минск, 2012. С. 374–376. Ї ж. Колабава І.Н. Да пытання фальшэрства грошай на тэрыторыі Віцебскай губерні ХІХ ст. Матэрыялы навуковай канферэнцыі. Віцебскія Старажытнасці. Минск, 2013. С. 184–186.

⁷ Колобова И. Изготовление российских фальшивых монет и кредитных билетов на территории Беларуси (XVIII–XIX вв.). Materialy VII Miedzynarodowej konferencji numizmatycznej «Psucie pieniadza w Europie Srodkowo-Wschodniej od antyku czasu wspolczesne» (7–10 wrzesnia 2006, Bialystok-Augustow). Warszawa, 2006. С. 147–151.

⁸ Тимошина Н.Н. Фальшивомонетчики в Ивановском крае (конец XVIII – XIX в.). Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 2000. С. 171–172.

⁹ Мокерова Е.Ю. Фальшивомонетчики и фальшивые деньги в Вятском крае (вторая половина XVIII – XIX в.). Пятая всероссийская нумизматическая конференция. Государственный Исторический музей 125 лет со дня основания. Москва, 1997. С. 90–91. Ї ж. Мокерова Е.Ю. Фальшивые ассигнации в денежном обращении Вятского края (последняя четверть XVIII – первая половина XIX в.). Тезисы докладов и сообщений. Тринадцатая всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 11–15 апреля 2005 г. Москва: Альфа-Принт, 2005. С. 138–139. Ї ж. Мокерова Е.Ю. Фальшивомонетчики на территории Вятского края в конце XVIII

Війська Донського², Царстві Польському³ тощо. Статус незначного центру фальшивомонетництва для м. Вільнюсу надає Л. Квізікявічус, виявивши у архівних джерелах 13 фактів підробки монет у Віленській губернії протягом 1848–1911 рр.⁴ Також про підробки, виявлені у Ліфляндській губернії повідомляє у своїх записках В. Данилевич⁵.

У цьому параграфі ми акцентуємо увагу головним чином на фактах підробки грошей у губерніях Російської імперії в межах сучасних кордонів України, описуючи також участь українців у підробці монет в інших регіонах, а також публікуючи повідомлення про підробку монет за кордоном зі шпальт українських газет.

Одним із найбільш ранніх свідчень про виявлення підробок власне в Україні у зазначених хронологічних межах дослідження знаходимо у справі путивльської міщанки Матрени Чіркової, яка 10 листопада 1799 р. поскаржилась на Данила Голубіна, що той обміняв їй на мідні гроші рубль, який її син випадково знайшов вздовж дороги, повертаючись додому з риболовлі. При проведенні ретельного огляду виявилось, що монета лише частково містить срібло у своєму складі та виготовлений за прототипом рублів 1727 р. з часу правління імператора Петра II. Путивльським повітовим судом було вирішено відпустити Д. Голубіна за

– начале XX в. материалы к истории. Монета Coin. Международный объект исследования, нумизматический, мера стоимости, область коллекционирования, альманах. Выпуск 8. Вологда: МДК, 2001. С. 57–70.

¹ Хухарев В.В. Обращение фальшивых монет в Тверском крае. Шестая всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. Санкт-Петербург, 20–25 апреля 1998 г., Санкт-Петербург, 1998. С. 134–135.

² Батиев Л., Саркис К. К вопросу о фальшивомонетничестве в российской провинции (Нахичевань-на-Дону, середина XIX с.). Вестник Нижегородской академии МВД России. № 2 (42). Нижний Новгород, 2018. С. 11–16.

³ Бойко-Гагарин А.С. Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периодики. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 1. Bialystok, 2016. S. 103–109.

⁴ Квизікявічус Л. Подделка билетов в Виленской губернии в 19 – втором десятилетии 20 в. Тезисы докладов. Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. Вильнюс, 26–28 апреля 2008 г. Вильнюс, 2006. С. 235.

⁵ ІР НБУВ. Фонд ХХІХ. Особовий архівний фонд Василя Юхимовича Данилевича. Справа № 67. Арк. 3.

відсутністю доказів, а фальшивий рубль відправити в берг-поліцію для знищення¹. Кількість кримінальних справ із виявлення фальшивих грошей різко збільшується у 1803 р. – про виявлення різноманітних підробок регулярно повідомляється Київському військовому губернатору Олександру Тормасову. Так, 29 червня 1803 р. до губернатора надходить рапорт Київського коменданта – генерал-майора кавалера Олександра Массе про затримання солдата втікача Тимофія Яворського, який вкрав підроблений рубль у Антона Соколовського². 14 червня 1803 р. Київським комендантом донесено рапорт до губернатора про виявлення колезьким асесором у першій частині міста наданий євреєм Разею Абрамовичем фальшивої асигнації 10 руб. номіналу зразка 1792 р. з № 1002866, яку він отримав в обмінному пункті від селянина Івана Васильєва³. 25 жовтня 1803 р. Володимирський нижній земський суд розглянув справу міщанина Вульфа Касовича, який самостійно виготовив у м. Володимирі 10 штук фальшивих рублів, п'ять із яких встиг збути, а інші намагався знищити у вогні, викинувши у піч⁴.

Діяльність фальшивомонетників в Україні поширилась також на сусідній від Катеринославської губ. регіон – Область Війська Донського. Часто про випадки виявлення та затримання фальшивомонетників в *м. Нахичевань-на-Дону* повідомляли губернатору Катеринославської губ.⁵ Доставлення підробок асигнацій на територію Війська Донського за даними українських архівів відомі ще з кінця XIX ст. У 1799 р. колодник Бахмутського повіту Іван Медведов сам за допомогою кліше виготовляв підробки асигнацій 5 руб. номіналу з датами 1792, 1794, 1796 та

¹ ДАСО. Фонд 1. Путивльський повітовий суд. Опис 1. Справа 444. Про виявлений у путивльської міщанки Матрени Чіркової обмінному нею у однодвірця Даніли Голубєва фальшивого рубля. Рік 1797. Арк. 3–5.

² ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1. Справа 255. По рапорту київського коменданта Массе про фальшиві рублі, викрадені Тимофієм Яворським та втікачем казенного полку солдатом обивателем Антоном Соколовським. Рік 1803. Арк. 6.

³ ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1. Справа 271. Справа по рапорту Київської міської поліції про фальшиву 25 руб. асигнацію 1792 р. № 1002866. Рік 1803. Арк. 2.

⁴ ДАВолО. Фонд 368. Володимирський міський магістрат. Опис 1. Справа 17. По звинуваченню міщанина м. Володимира у виготовленні та розповсюдженні фальшивих грошей. Рік 1803. Арк. 1.

⁵ Батиев Л., Саркис К. К вопросу о фальшивомонетничестве в российской провинции (Нахичевань-на-Дону, середина XIX ст.). Вестник Нижегородской академии МВД России. № 2 (42). Нижний Новгород, 2018. С. 12.

1797 рр., доставляючи їх для збуту в м. Єйськ та м. Нахичевань-на-Дону через місцевих купців, називаючись прибулим із м. Суздаля¹.

Поява паперових асигнацій стала новим прогресивним явищем у суспільстві, хоча і їх підробка не змусила себе довго чекати². Професор В. Сокольський вказує на прирівняння підробки асигнацій до фальшування монет за ступенем відповідальності ще у іменному указі від 25 жовтня 1772 р.; а пізніше – 14 грудня 1814 р. підробка асигнацій була визнана суспільним грабуванням. Ще у 1797 р. до фальшивомонетництва були прирівняні підробки цінних паперів, свідоцтва та білетів Державного допоміжного банку для дворян. Це було визнано такими діями, що завдають шкоду суспільному благу, а винний у підробці цінних паперів мав бути покараний як фальшивомонетник³.

На початку ХІХ ст. в обігу ще цілком логічно траплялись фальшиві асигнації та монети, випущені до правління Павла І. Цікавим є те, що попри проведену за ініціативи імператора Павла І реформу, гроші старого зразка мали величезний попит, про що також додатково свідчить справа слюсаря Юзефа Ференца, який у 1807 р. підробив на Поділлі рубль Катерини ІІ зразка 1769 р.⁴.

Упродовж ХVІІІ–ХІХ ст. Російська імперія була постійним учасником воєн та збройних конфліктів. Враховуючи факт перебування армії у різних зонах бойових конфліктів, від 13 січня 1813 р. іменним імператорським Указом № 25315 було визначено, що російська монета має вільний обіг у місцевостях перебування

¹ ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1а. Справа 70. Про вилучення з обігу фальшивих асигнацій, виготовлених Медведовим (він же Ушаков). Рік 1799. Арк. 5.

² Бойко-Гагарін А.С. Підробка паперових грошових знаків у Російській імперії ХІХ – початку ХХ ст. Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». № 1. Черкаси, 2020. С. 144–156. DOI: 10.31651/2076-5908-2020-1-144-156.

³ Сокольський В. О нарушениях уставов монетных. Историко-юридическое исследование. Киев: Университетская типография, 1873. С. 156.

⁴ Огуй О. Фальшиві монети в конвенційному обігу на Буковині (1774–1857). Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали VI Міжнародного наукового семінару «Черезовські читання», Чернівці, 20 березня 2004.–Чернівці: Прут, 2004. С. 60.

російських військ¹, а винних у підробці наказано передавати Карному Суду і судити згідно Законів землі перебування, не виключаючи навіть смертної кари².

Однією з найгучніших справ фальшивомонетників першої пол. XIX ст. була справа *Ігнація Цейзика* – відомого скульптора, який втілював свої творчі навички у підроблянні асигнацій³ приблизно з 1804 р., а також сприяв поширенню виготовлених у 1810–1812 рр. за ініціативи Наполеона I Бонапарта фальшивих асигнацій⁴. Зображення паспорту на виїзд з Мінська, виданого фальшивомонетнику І. Цейзику французькою окупаційною владою під час Війни 1812 р. (Рис. 15), опублікували співробітники НІАРБ у соціальній мережі Facebook⁵.

У 1814 р. фальшивомонетник із Гродненщини І. Цейзик (Рис. 16) був заарештований та у 1815 р. засуджений до довічної каторги та висланий у м. Тобольськ для примусової праці у Нерчинських родовищах⁶. Відомий під численними різними іменами І. Цейзик (лат. *Seizik, Sejzik, Sejzych, Sejzyk, Cezik, Cidzik, Cydzik, Zejzik*)⁷ розпочав з підробки театральних білетів м. Вільнюсі, згодом у м. Несвіжі організував на власному заводі фабрику підробки грошей, розширивши свою діяльність також у фольварках Ганусовщина та Старовинний у Слуцькому повіті. Після арешту І. Цейзик зухвало заявив, що робив гроші у м. Відні, але через суворість та переслідування вимушений був повернутись у Російську імперію, де нібито через недосконалу слідчу та адміністративну систему йому швидко вдалось поширити своє виробництво також у Подільській губ. Дослідниця Д. Грімалаускайте висловлює сумнів щодо діяльності І. Цейзика у

¹ Деммени М.Г. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законов с 1649 по 1881 г. Выпуск 1. С.-Петербург: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. С. 319.

² Там само. С. 320.

³ НІАРБ. Фонд. 76. Опис. 2. Справа. 390, Справа. 391.

⁴ Космылев В.С. Дело И.Ю. Цейзика (к вопросу о подделке российских ассигнаций в Белоруссии начала XIX в.). Тезисы докладов и сообщений. Всероссийская нумизматическая конференция. Вологда, 18–21 мая 1993 г. Вологда: ЛиС, 1993. С. 72–73.

⁵ НІАРБ. Фонд 76. Мінський головний суд 1-го Департаменту. Опис 2. Справа 394. Арк. 13.

⁶ Колобова И. Изготовление российских фальшивых монет и кредитных билетов на территории Беларуси (XVIII–XIX вв.). *Materialy VII Miedzynarodowej konferencji numizmatycznej «Psucie pieniadza w Europie Srodkowo-Wschodniej od antyku czasu wspolczesne»* (7–10 wrzesnia 2006, Bialystok-Augustow). Warszawa, 2006. С. 147–151.

⁷ Filipow K. Ignacy Sejzyk – genialny falszercz i artysta. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 2. Bialystok, 2018. S. 227–233.

Австро-Угорщині, хоча існування організованої ним у 1819–1821 рр. підпільної майстерні у м. Меджибожі підтвердилось. Відомо, що у серпні 1813 р. виробниками було збуто 5000 підроблених асигнацій у м. Бердичеві¹.

Згідно з тогочасним законодавством на рівні з фальшивомонетництвом переслідування на державному рівні зазнавали особи, які здійснювали незаконне переплавлення монет; а також ввозили монети гіршої якості з-за кордону². Згідно Маніфесту від 20 червня 1810 р.³ населенню заборонялося переплавляти мідну монету, такі дії прирівнювалися до фальшивомонетництва⁴. Під контролем поліції перебували підприємства, що мали устаткування для плавлення металів. 13 лютого 1820 р. євреї Юся Аврамський та Ігнат Зайченко Ісоцький, маючи неприязнь до селянки Ганни Звоннікової за бучімто крадіжку нею горілки, звинуватили її у переплавленні старих мідних монет. Згодом слідство виявило причетність їх самих до цього виду незаконної діяльності у котлярних майстернях⁵. 8 листопада 1820 р. надійшло повідомлення до поліції у м. Любарі про підозру перевезення євреєм 4 возів із мідними монетами, стверджуючи, що везе товари для продажу у м. Новоград-Волинський⁶.

Через поширення в 1826 р. переплавки монет у Київській та Волинській губерніях, Міністерством фінансів було відправлено у регіон відповідного

¹ Грималаускайте Д. Локализация места производства фальшивых ассигнаций И.Цейзика (1779–1860) и некоторые аспекты их распространения. *Materialy z VIII Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Pieniadz – capital – praca – wspolne dziedzictwo Europy – Bialorus-Litwa-Lotwa-Polska-Rosja-Slowacja-Ukraina*. Bialystok-Augustow 18–21 wrzesnia 2008. Warszawa, 2008. S. 204–205.

² Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

³ Полное собрание Законов Российской империи, с 1649 года. Том XXXI. 1810–1811. Печатано в типографии II Отделения Его Императорской Величества Канцелярии, 1830. С. 216–217.

⁴ Сокольский В. О нарушениях уставов монетных. Историко-юридическое исследование. Киев: Университетская типография, 1873. С. 167.

⁵ ДАКО. Фонд 185. Васильківський міський магістрат. Опис 1. Справа 315. Справа про міщанина Аврамського, підозрюваного у виготовленні мідної монети. Рік 1820. Арк. 18–18 зв.

⁶ ДАЖО. Фонд 10. Новоград-Волинський повітовий суд. Опис 1. Справа 124. Про затримання поліцією у м. Любарі провезеної у 5 бочках мідної монети. Рік 1820. Арк. 2–3.

чиновника, на основі звіту якого 13 серпня 1826 р. було оголошено указ Сенату про відновлення суворої уваги до цього виду злочину¹.

У першій пол. XIX ст. спостерігається нестача дрібної обігової монети, що призводить до підробки навіть мідних монет. 31 червня 1835 р. Новоград-Волинським повітовим судом розглядалась справа Андрія Русимохи, в якого серед 2 руб. та 39 коп. мідними монетами виявились фальшиві 3 копійки. Проведене слідство не підтвердило ні справжнього імені затриманого (у вказаному населеному пункті Подільської губ., звідки він нібито родом, ніхто про нього не чув), ні дійсності передачі йому фальшивих грошей євреєм. Справу було закрито через смерть Русимохи під час слідства².

Серед прототипів для підробки досить рідкісним явищем було використання *25 коп. монет*. 25 жовтня 1833 р. Васильківським земським судом розглянуто справу про підробку євреєм Ароном Шмулем Павловським 25 коп. монети, яку він віддав дружині для закупівлі продуктів на білоцерківському ярмарку. Але під час обміну на мідні гроші підробку виявив єврей Ісідор Томашевич³. У березні 1852 р. у мешканця с. Башківці – Костянтина Старуха та мешканки с. Сеураж (обидва села нині відносяться до Шумського р-н. Тернопільської обл. – **Б-Г.А.**) – Феодосії Лук'янової виявлені фальшиві олов'яні монети, виготовлені за прототипом 25 коп. монет. Обоє Волинська палата карного суду визнала невинними у виготовленні та збуті підробок⁴.

Під час впровадження карбування платинових монет імператором Миколою I було наказано зобразити ідентичного орла на золотих та срібних монетах, про що повідомлено графом Є. Канкріном у Департамент гірських та соляних справ від 30 січня 1830 р. Але 6 лютого того ж року міністр фінансів доповідає про потенційну можливість підміни срібних монет замість платинових у розрахунках у разі

¹ Там само. С. 168.

² ДАВолО. Фонд 359. Володимирський повітовий суд. Опис 1. Справа 118. Про затримання поліцейською владою в с. Соколове селянина із фальшивою мідною монетою. Рік 1835. Арк. 327.

³ ДАКО. Фонд 185. Васильківський міський магістрат. Опис 1. Справа 596. Про фальшиву 25 копійчану монету, знайдену у домі міщанина Павловського. Рік 1833–1836. Арк. 1

⁴ ДАТО. Фонд 132. Кременецький повітовий суд. Опис 2. Справа 561. Про звинувачення селян Старуха Костянтина та Лук'янової Феодосії у зберіганні фальшивих монет. Рік 1852. Арк. 1–1 зв.

ідентичного зображення аверсу¹. У фінальний період карбування платинової монети, враховуючи зміну мирової ціни на метал, новий міністр фінансів граф Ф. Вронченко остерігався підробки платинової монети головним чином уже не всередині, а за межами Російської імперії².

Наявний у грошовому обігу лаж на обмін паперових грошових знаків на монети сприяв збувальникам фальшивих грошей. Так, затриманий 7 березня 1836 р. міською поліцією у м. Ізмаїлі місцевий мешканець Адольф Яворський пропонував євреям обміняти фальшиві 25 руб. асигнації на монети, погоджуючись на збитковий для себе лаж³. Вкрай рідкісний випадок – виявлення фальшивої асигнації дуже високого номіналу – 200 руб., імовірно зразка 1819–1843 рр., яку отримав мешканець м. Володимира від єврейки Брандли Зігельванської, про що звітувало повітове казначейство⁴.

У процесі вивчення матеріалів історичних архівів та музейних колекцій нами не виявлено достовірних зразків тогочасних *підробок платинових монет*, хоча свідчення в джерелах вказують на високу імовірність їх побутування у досліджуваній період. 2 квітня 1845 р. з Одеської портової митниці направлене секретне повідомлення до Херсонської митної застави про припис директора Департаменту зовнішньої торгівлі про розпорядження для митниць у випадку виявлення у громадян більше 50 одиниць платинових монет, відправляти всі на експертизу на монетний двір у м. Санкт-Петербург⁵. 21 грудня 1845 р. до пробірної палати м. Харкова було доставлено 3 руб. монету, що у представників комітету 6-го Кавалерійського округу Українського військового поселення викликала сумнів у

¹ Георгий Михайлович Великий Князь. Монеты царствования Императора Николая I. Санкт-Петербург: Типография А. Бенке, 1890. С. 34–36.

² Винклер П. Из истории монетного дела в России. П. фон Винклер: [в 2 ч.]. СПб.: тип. П.П. Сойкина, 1899. С. 368–369.

³ ANRM. Фонд 44. Леовський повітовий суд. Опис 2. Справа 242. Справа по звинуваченню мешканця м. Ізмаїла Адольфа Яворського у виготовленні фальшивої асигнації. Рік 1836. Арк. 3–3 зв.

⁴ ДАВолО. Фонд 368. Володимирський міський магістрат. Опис 1. Справа 90. Про затримання на території повіту купців III гільдії з м. Луцька з фальшивими грошима. Рік 1848. Арк. 8.

⁵ ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна заставка. Опис 2. Справа 48. Розпорядження керівника Одеського митного округу про спостереження за недопущенням ввезення у Росію фальшивих грошей та ввезення платинової монети. Рік 1845. Арк. 5–6.

відповідності дорогоцінного металу. Ювеліром харківської пробірної палати було відправлено підозрілу монету до Департаменту гірських та соляних справ, звідки її було надіслано на експертизу до Санкт-Петербурзького монетного двору. Згодом надійшла позитивна відповідь про справжність та повноцінний вміст платини в оглянутій монеті¹. Ці два зафіксовані в архівних справах випадки свідчать про високу імовірність присутності в сер. XIX ст. фальшивих платинових монет у грошовому обігу, а також про недовіру населення до монет з «уральської платини». Що й природньо викликало сумнів та бажання здійснити фахову перевірку².

Традиційними злочином проти грошової маси, що до періоду пізнього Нового часу прямо прирівнювався до фальшивомонетництва³, було *обпилювання монет* різними способами. Так, у 1843 р. в м. Одесі виявлено золоті монети легкої ваги, що виникли в результаті спилування їх по краю⁴.

Цікавими свідченнями шахрайства та махінацій, дотичними до фальшивомонетництва, можна вважати *«шулерські» монети*, обидві сторони яких ідентичні, що слугувало для обману довірливих гравців в азартні ігри. Н. Брагіна повідомляє про наявність у зібранні Тверського державного об'єднаного музею таких монет, які імітують мідні ½ та 2 коп. сріблом зразка 1839–1848 рр.⁵

Маніфестом від 1 червня 1839 р. кредитні білети прирівнюються виключно до срібної монети⁶, залишаючи золото на другорядному плані. Припускаємо, цим

¹ ДАХарО. Фонд 35. Харківська місцева пробірна палата. Опис 1. Справа 25. Про сумнівну три рублеву Уральську платинову монету. Рік 1846. Арк. 1, Арк. 5.

² Бойко-Гагарін А.С., Корпусова І.В. Платинові монети Російської імперії: обіг та фальшування. Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: тези доповідей I Міжнародної наукової конференції, 13 травня 2020 р. Кропивницький, 2020. С. 31–34.

³ Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: «Украинская конфедерация журналистов», 2017. С. 49–50.

⁴ ДАОО. Фонд 1. Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора. Опис 153. Справа 7. Про появу в обігу золотої монети легкої ваги. Рік 1843.

⁵ Брагіна Н.В. Об одной разновидности шулерских монет XIX в. (по материалам Тверского государственного объединенного музея). Тезисы докладаў Трэція навуковыя чытанні памяці прафесара Валянціна Навумавіча Рязцэвіча (1934-2008). Мінск, 16–18 мая 2018 г. Мінск, 2018. С. 65.

⁶ Кауфман И.И. Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века. Записки нумизматического отделения Императорского русского археологического общества. Под ред. М.Г. Деммени. Том II. Вып. I-II. С.-Петербург: Типо-Литография Б.М. Вольфа, 1910. С. 205.

можна пояснити відносно незначну кількість відомих підробок золотих монет у XIX ст. 25 листопада 1851 р. у м. Ладижині було затримано єврея Шмайса Мойше Хайма Нухимовича Зборського, який мав при собі фальшивий півімперіал, отриманий ним начебто від чиновників Ізмаїльської міської думи¹. У 1858 р. фальшиві півімперіали планував підкинути купцеві Олексію Саломіну деякий Руценштейн, жінка якого також займалась збутом фальшивих білетів у м. Вітебську². Фальшивий півімперіал було виявлено 21 березня 1859 р. у Аполлонії Іванівни Помаранської, служниці дворянки Йозефи Омелянської, яка під час перебування у шинку Ципи Корманової намагалась ним розрахуватись. Це помітив слідчий міської поліції Матвій Федорів, який теж перебував у той час у шинку. Підозрілу монету було доставлено до житомирської міської поліції та апробовано у місцевій пробірній палаті, де встановлено, що фальсифікат виготовлено із бронзи із подальшим покриттям позолотою³. 25 листопада того ж року інформатор слідчого Євреїнова, мешканець литовського м. Паневежис Ковенської губернії, Ельяш Матісович Штерн, секретно повідомляє про готовність ним викрити фальшивомонетників у Київській губернії, обіцяючи повернути зазначені 150 руб. у разі невдалого результату розшуку⁴. 23 серпня 1862 р. в підробці півімперіалів був запідозрений Шансе Абелович Одомичеря, мешканець м. Володимира Волинської губ., який пояснив, що гроші отримав у м. Мінську від єврея Пінхуса Шаца в сумі 150 руб. (30 півімперіалів монетами) на закупівлю товарів, а повернув наче вже з наявними серед грошей підробками⁵. Слід зазначити,

¹ КУІА. Фонд 514. Ізмаїльська міська поліція. Опис 1. Справа 271. Приписи Бессарабського військового губернатора про вилучення із обігу фальшивих кредитних білетів. Рік 1851. Арк. 10.

² Колабава І.Н. Судовая справа віцебскага купца Аляксея Саломіна (1858 г.). Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвячонай 90-годдзю з дня народжэння Л.В. Аляксеева. Віцебск, 28–29 кастрычніка 2010 г. Віцебскія Старажытнасці. Мінск, 2012. С. 373.

³ ДАЖО. Фонд 18. Волинська палата карного суду. Опис 2. Справа 602. Про взятий у А. Помаранської фальшивий пів-імперіал. Рік 1865. Арк. 1 зв. – 2.

⁴ РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 126. Про розшук фальшивомонетників в Київській губернії кварталним наглядцем Петербурзької поліції Євреїновим. Роки 1858–1860. Арк. 6–6 зв.

⁵ ДАВолО. Фонд 361. Луцький повітовий суд. Опис 1. Справа 1563. Про стягнення грошового штрафу з селян с. Ницовського за розповсюдження фальшивих грошей. Рік 1860. Арк. 61–61 зв.

що підробки золотих монет номіналом у 5 руб. зразка 1830–1860-х рр. є рідкісними у знахідках України. Прикладом може бути їх зразок із колекції НМЛ (Рис. 17)¹.

Часто тактика збуту фальшивих грошей полягала у вивезенні крупних партій у віддалені регіони імперії. 27 серпня 1848 р. канцелярія харківського цивільного губернатора отримала секретне повідомлення від голови Віленської казенної палати про ретельну перевірку євреями-лихварями 50 руб. кредитних білетів. Це було викликане повідомленнями про появу однакового роду підробок одночасно до Кредитної канцелярії із м. Москви до м. Одеси².

Про подібні випадки часто повідомляла як українська преса, так і газети інших регіонів у рубриці, що традиційно для видань кін. XIX – поч. XX ст. мала назву «По Росії». 15 вересня 1857 р. до управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора Олександра Строганова надійшла секретна інформація про повернення з м. Константинополя до м. Одеси мешканця Тифліського повіту Михайла Гулієва, якого підозрювали у ввезенні фальшивих кредитних білетів у Кавказький та Закавказький краї³.

Переслідування фальшивомонетників та судочинство над ними мало свої регіональні особливості. Специфіку процесу карного розшуку у м. Маріуполі та м. Нахічевань-на-Дону досліджено Л. Батієвим та К. Саркісом за матеріалами Національного архіву Вірменії. Так, у 1859 р. імперською владою було здійснено спробу уніфікувати поліцейську службу у населеному вірменами м. Нахічевань-на-Дону та населеному переважно греками м. Маріуполі, які були переселені з Криму. Передбачалось: «<...> 1. Судову владу у цих містах відділити від влади поліцейської, надати першу Маріупольському грецькому суду та Нахічеванському вірменському магістратові. 2. Міську поліцію у Маріуполі та Нахічевані та Земську

¹ НМЛ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 5 руб. зразка 1847–1858 рр. Інв. № N 20386; Grimalauskaite D., Remecas E. Pinigai Lietuvoje. Vilnius, 2016. P. 306.

² ДАХарО. Фонд 52. Харківська міська поліція. Опис 1. Справа 781. Про припис пана керівника цієї губернії від 27 серпня за № 60314 про виробників фальшивих кредитних білетів 50 руб. вартості. Рік 1848. Арк. 1 зв.

³ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1116. Про спостереження над прибувшим з Константинополя в Одесу мешканцем Тифліського повіту Михайлом Гулієвим, який підозрювався у ввезенні в Кавказький та Закавказький краї фальшиві кредитні білети. Рік 1867. Арк. 1–2.

в їх округах влаштувати на загальних засадах, із призначенням у містах спеціальних поліцмейстерів чи городничих від корони. 3. Управління міст Маріуполя та Нахичевані з їх околицями підпорядкувати керівництву Катеринославської губ., в межах якої вони знаходяться»¹. 22 листопада 1872 р. харківським поліцмейстером було відряджено у м. Ростов-на-Дону, Нахичевань та Новочеркаськ досвідченого слідчого Хаїма Залкмана для розшуку виробників фальшивих грошей. Агенту вдалось виявити збувальника фальшивих 25 руб. кредитних білетів зразка 1866 р. із № 123198 та № 21079, яким виявився вірменин на ім'я Василь Іванович, прізвище його не вдалося дізнатись².

При збиранні податків службовцями використовувався метод *перестороги від підробок* та заміни паперових грошових знаків – отримані знаки разом із серіями та номером записувались у книзі³, в яких ставили підписи платники податку; навіть за неграмотних підписували їх довірені особи. Це дозволяло слідчим органам виявити звідки саме отримано фальшиві кредитні білети та проводити формальне слідство з пошуку виробників та збувальників. Одним із методів знешкодження фальшивих паперових грошей та виведення їх із грошового обігу є нанесення позначок – штампів та перфорацій⁴. 7 жовтня 1864 р. доглядачем I розряду Луцького казенного єврейського училища Іваном Осиповичем Петровським було відправлено поштою у конверті підозрілий кредитний білет 50 руб. сріблом Маврикію Хмелевському з довіреністю на його отримання Марцелієм Бурчинським, який запідозрив, що гроші фальшиві. Підробку було підтверджено викликаними ним місцевими повітовими справниками та судовими стряпчими⁵. 2 березня 1871 р. з Ізюмського

¹ Батиев Л., Саркис К. К вопросу о фальшивомонетничестве в российской провинции (Нахичевань-на-Дону, середина XIX ст.). Вестник Нижегородской академии МВД России. № 2 (42). Нижний Новгород, 2018. С. 15.

² ЦДІАК. Фонд 419. Прокурор Одеської судової палати, м. Одеса. Опис. 1. Справа 90а. Про поширення в м. Нахичевань вірменином фальшивих грошей. Рік 1873. Арк. 1–3 зв.

³ ДАХмельО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 410. Справа про виявлення у збирача податків с. Мала Мечетка у Ізуїта П. фальшивого кредитного білету номіналом 100 рублів. Рік 1881–1883. Арк. 83.

⁴ Кухаренко В. Краткий словарь-справочник бониста. Нумизматика и фалеристика. № 1. Киев, 2001. С. 13–14.

⁵ ДАВолО. Фонд 361. Луцький повітовий суд. Опис 1. Справа 1927. Про звинувачення Луцького казенного єврейського училища у підробці грошей. Рік. 1864. Арк. 2–2 зв.

окружного суду було відправлено до Державного Банку фальшивий кредитний білет 3 руб. зразка 1858 р. із № 109946 для знищення, на який при отриманні 28 квітня перед знищенням внесли запис «<...> на приход по книзі фальшивих білетів під № 309»¹. Реєстрація зразків виявлених в Російській імперії підробок перед знищенням велась у Міністерстві Фінансів особливою Канцелярією по Кредитній частині².

У 1880-ті рр. на Поділлі органами поліції було зафіксовано численні випадки виявлення фальшивих кредитних білетів крупного номіналу – *100 руб.*³ (**Рис. 18**), які використовувались при оплаті значних за сумою угод: купівлі зерна⁴, майна⁵, сплати податків⁶ тощо.

Одними із найбільш поширених номіналів кредитних білетів, виготовлених фальшивомонетниками у кін. ХІХ ст., були *10 руб. білети*. Про це свідчить секретне повідомлення до військового губернатора м. Миколаєва від Міністерства Фінансів про відрядження до міста Міністерством Юстиції судового слідчого Санкт-Петербурзького окружного суду по особливо важливим справам через поширення в Європейській частині Російської імперії фальшивих 10 руб. кредитних білетів зразка 1887 року⁷.

Цікавим є питання *відсоткового складу кількості виявлених підробок* в межах суми грошей. 25 листопада 1860 р. на ярмарку у м. Колки (нині однойменне смт. в

¹ ДАХарО. Фонд 374. Ізюмський окружний суд. Опис 1. Справа 183. Про фальшивий кредитний білет 3 рублевого номіналу, виявленого у поселенця Капітона Стороженко. Рік 1871. Арк. 2.

² ЦДІАК. Фонд 311. Чугуївське відділення Харківського жандармського поліцейського управління. Опис 1. Справа 2. До керівництва по секретній частині на загал. Рік 1909. Арк. 377 зв.

³ Бойко-Гагарін А.С. Підробка паперових грошових знаків у Російській імперії ХІХ – початку ХХ ст. Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». № 1. Черкаси, 2020. С. 144–156. DOI: 10.31651/2076-5908-2020-1-144-156.

⁴ ДАХмельноО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 133. Про звинувачення службовця Володісецького винокурного заводу Фрехмана І. та міщанина Маянського у випуску 100 рублевого кредитного білету. Рік 1880. Арк. 7.

⁵ ДАХмельноО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 151. Про виявлення в повітовому казначействі фальшивого двадцяти п'яти рублевого кредитного білету. Рік 1880–1881. Арк. 11.

⁶ ДАХмельноО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 410. Справа про виявлення у збирача податків с. Мала Мечетка у Ізуїта П. фальшивого кредитного білету номіналом 100 рублів. Рік 1881–1883. Арк. 6.

⁷ ДАМО. Фонд 481. Миколаївська міська поліція. Відділ 2-ої Адміралтейської частини. Опис 1. Справа 96. Переписка про поширення кредитних фальшивих білетів. Рік 1896. Арк. 1.

Маневицькому р-ні Волинської обл. – Б-Г.А.) дружина відставного рядового Григорія Зінчука – Єфімія Ігнатова продала невідомій єврейці на ярмарку два шматки тканини за 95 коп. сріблом. Запідозривши за кольором, що отримані гроші несправжні, вона показала чоловіку отримані монети. Підтвердилось, що 70 коп. із 95 були підробленими, фальшивими виявилися дві 10 коп., одна 20 коп. та одна 30 коп. польські монети¹. У справі Канцелярії Київського, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора із донесеннями про події, що стались у Волинській губернії протягом 1909 р., наприкінці наведено статистичні підрахунки по кількості злочинів, класифікованих за видами. Так, протягом року в губернії зафіксовано п'ять випадків виявлення фальшивих монет на загальну кількість 2736 злочинів. З них чотири епізоди розкрито, а лише щодо одного винних не виявили. Серед скоєних волинянами цього року злочинів переважають крадіжки, підпали, нанесення побоїв, фальшування грошей виявилось найменш популярним².

У березні 1893 р. в м. Києві відділенням Контори Державного Банку було виявлено якісно підроблені 100 руб. з № 198.053, виготовлені за допомогою фотографії³. Того ж року також виявлено фальшиві 3 руб. кредитні білети з підписом Карпова та серією і номером БМ 863457, які відрізнялись зухвалим викривленням тексту Маніфесту з попередженням фальшивомонетникам – замість «За підробку кредитних білетів винні підлягають позбавленню всіх прав і майна та висилаються на каторжні роботи», вказано: «За підробку білетів слід винагородити»⁴ і т.п. Згодом у готелі Києво-Печерської Лаври послушником монастиря було виявлено фальшивий кредитний білет, що намагався розмінати приїжджий з м. Кам'янця-Подільського Олексій Поварчук⁵.

Факти підробки мідних монет відомі також у другій пол. XIX ст., у 1893 р. на Поділлі розслідуються дві справи фальшивомонетників, які намагались підробити

¹ ДАВолО. Фонд 361. Луцький повітовий суд. Опис 1. Справа 1663. Про виявлення у м. Колки фальшивої монети. Рік 1860. Арк. 5–5 зв.

² ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 639. Справа 4. Про донесення з різних місць та від різних осіб про події у Волинській губернії. Рік 1909. Арк. 594.

³ Фальшивыя сто-рублевки. Кієвлянинь. № 83. 24 марта. Киев, 1893. С. 2.

⁴ Фальшивыя трехрублевки. Кієвлянинь. № 86. 27 марта. Киев, 1893. С. 3.

⁵ Фальшивая трехрублевка. Кієвлянинь. № 188. 10 июля. Киев, 1893. С. 2.

мідні 5 коп. монети у с. Ладижинський Хутір¹ і с. Шури². Інструмент для лиття фальшивих 5 коп. монет було виявлено у землевласника Януарія Тонесейчука та його економа Василя Гайдичука: «<...> сторона мідної п'ятикопійчаної монети різьблена на пластині так, як взято мідну п'ятикопійчану монету та покладено на пластину орлом <...>»³. При цьому ми маємо значний сумнів щодо імовірності виявлення знахідок підробок монет менших номіналів – ½ чи ¼ коп.⁴

Вважається, що підробки російських паперових асигнацій з'явилися незадовго після появи їх державних автентичних прототипів⁵. Згідно наведених І. Рязанцевою даних, протягом 1874 по 1894 рр. у Російській імперії щорічно розслідували 509 кримінальних справ проти фальшивомонетників⁶. Згідно досліджень професора В. Сокольського, підробка паперових асигнацій більше непокоїла владу, адже була вигіднішою та переважала над підробкою монет⁷. Дослідивши збережені у Державному архіві Рязанської області справи фальшивомонетників, А. Лобов наводить такі статистичні підрахунки: в період з 1866 по 1917 р. у Рязанській губ. з усіх справ 62% стосувались переслідування за збут фальшивих монет, 30% кредитних білетів, 8% грошових сурогатів та цінних паперів. Піл час аналізу прототипів підробки встановлено фальшування здебільшого срібних (48%) та мідних (42%) монет, золотих монет – лише 10%. «Найпопулярніші» номінали для кредитних білетів – 25 руб. (46%) та 10 руб. (27%); 5 руб. (20%) та 3 руб. (7%)⁸.

¹ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3970. Справа про виявлення у землевласника с. Ладижинський хутір фальшивої монети п'яти копійчаного номіналу. Рік 1883. Арк. 9–14.

² ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3971. Про виявлення у селянки с. Шури Гайсинського району у Шлапака Д. фальшивих монет п'яти копійчаного номіналу. Рік 1893. Арк. 9–12.

³ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3970. Справа про виявлення у землевласника с. Ладижинський хутір фальшивої монети п'ятикопійчаного номіналу. Рік 1883. Арк. 10–10 зв.

⁴ Бойко-Гагарін А.С. Половина матриці для підробки 1 копійки Російської імперії кін. XIX – поч. XX ст. Зб. наук. праць. Х ювілейні Конотопські читання. Конотоп, 2019. С. 68–72.

⁵ Малышев А.И. Бумажные денежные знаки России и СССР. М.: Финансы и статистика, 1991. С. 175.

⁶ Рязанцева І.М. Боротьба з фальшивомонетництвом в українських землях у складі Російської імперії середини XVIII – кінці XIX ст. Право і безпека. № 3 (40). Харків, 2011. С. 37.

⁷ Там само. С. 176.

⁸ Киприянова Н.В., Нечаева В.С. Преступность как социальное явление в России XVIII – первой половины XIX в. Казанский социально-гуманитарный вестник. № 3. Казань, 2018. С. 34–37.

Дослідником Е. Стефановським при введенні до наукового обігу декількох підробок російських кредитних білетів було акцентовано увагу на складності визначення підробок того часу також і для колекціонерів¹.

В якості зразка для підробки фальшивомонетники використовували як монети, так і паперові грошові знаки. Які номінали найчастіше підроблялись у Російській імперії та за яким принципом зловмисники обирали прототип підробки? Спираючись на архівні матеріали, Н. Тимошина також вказує на найпопулярніші для Іванівського краю зразки для фальшування кредитних білетів номіналом 25 руб. та рідше – 10 руб. Серед монет найпопулярнішими дослідниця визначає рублі та полтинники, рідше золоті – 5 та 10 руб.² Аналогічні найчастіші прототипи для підробки визначає В. Карпухін для Тобольської губ.³ Для м. В'ятки дослідниця Є. Мокерова відмічає найбільш часто використаний прототип у 20 коп.⁴

Згідно наших спостережень, найчастіше в якості зразка для підробки використовували *монету номіналом 20 коп.* Російський дослідник В. Пирог описує інструмент для лиття таких монет, а також вказує на відомі йому підробки з датами 1901, 1905, 1907, 1908, 1911 та навіть 1917 рр.⁵

Підробка 20 коп. монет відома в Україні вже з другої половини ХІХ ст. 5 березня 1877 р. у м. Ковелі було затримано мешканців м. Брест-Литовська, слюсарних справ майстрів євреїв Лейбу Овсей Хаймовича Леблевського та Арона

Лобов А.В. К вопросу об истории фальшивых денежных знаков и финансовых инструментов в Российской империи (1861–1917). Международный научно-исследовательский журнал. Екатеринбург, 2017. С. 112–113.

¹ Стефановский Е. Фальсификация некоторых кредитных билетов России конца XIX века. Советский коллекционер. № 15. Москва, 1977. С. 160–163.

² Тимошина Н.Н. Фальшивомонетчики в Ивановском крае (конец XVIII–XIX в.). Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 2000. С. 171.

³ Карпухин В.И. Фальшивомонетчики Тобольской губернии (XVIII–XIX в.). Тезисы и доклады сообщений «Шестая всероссийская нумизматическая конференция» (20–25 апреля 1998 г., г. Санкт-Петербург). Санкт-Петербург, 1998. С. 172.

⁴ Мокерова Е.Ю. Фальшивомонетчики и фальшивые деньги в Вятском крае (вторая половина XVIII–XIX в.). Пятая всероссийская нумизматическая конференция. Государственный Исторический музей 125 лет со дня основания. Москва, 1997. С. 90.

⁵ Пирог В. Фальшивые 20-копеечники. Петербургский коллекционер. № 4 (72). Санкт-Петербург, 2012. С. 24.

Лейбова Лукіна, які були ув'язнені за підробку та збут фальшивих 20 коп. монет¹. З-посеред контрабандних товарів у селянина с. Пукляки (нині Чемеровецький р-н., Хмельницька обл. – Б-Г.А.) Артемія Мацишина, було виявлено фальшиві 20 коп. зразка 1880 р. У підозрюваного проведено обшук, в ході якого: «<...> ніяких знарядь, які могли б слугувати для підробки дзвінкої монети знайдено не було»². 21 червня 1893 р. у м. Гранів (суч. Гайсинський р-н., Вінницька обл. – Б-Г.А.) вчителем народного училища Бенедиктом Босядовським при обміні церковних грошей серед мідних 5 коп. монет було виявлено фальшиві 20 коп., які касирами Гайсинського повітового казначейства описано як: «<...> звичайної форми та вигляду з гарно відтиснутим орлом та решіткою 1883 р.³, колір монети жовтий, внизу решітки видимі літери Д.П.Б.»⁴. Монети номінальною вартістю 20 коп. підробляли також Фома Капелько та Сергій Фісенко у с. Андріївка Павлоградського повіту у 1913 року⁵. Отже, така кількість фактів підтверджує, що найбільш популярним серед фальшивомонетників прототипом для фальсифікації була саме 20 коп. монета (**Рис. 19–20**).

20 травня 1896 р. газета «Галичанин» повідомляє про затримання у м. Варшаві великої кількості фальшивих півімперіалів, які були виготовлені у високій якості та відрізнялися лише за дзвоном⁶. Це все вказує на північний шлях потрапляння

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-губернатора. Опис 56. Справа 329. Про підробку міщанином м. Ковеля 20 копійчаних монет. Рік 1877. Арк. 90.

² ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3100. Про виявлення у селянина с. Пукляки у Мацишиної П. фальшивої монети 25 копійчаного номіналу. Рік 1890. Арк. 28.

³ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3968. Про виявлення у вчителя с. Пчельно у Босядовського В. фальшивої монети номіналом 5 та 20 коп. Рік 1883. Арк. 11.

⁴ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 163. Про виявлення у рядового солдата суднохідної дистанції Зелінського Л. фальшивого 5 рублевого білету. Рік 1880. Арк. 11.

⁵ ДАДО. Фонд 113. Катеринославська губернська тюремна інспекція. Опис 1. Справа 158а. Справа Капельки Фоми Григоровича, Фісенко Сергія Лаврентійовича, засуджених до каторжних робіт за виготовлення фальшивих монет 20 коп. номіналу. Рік 1913. Арк. 28.

⁶ Поддельные полуимпериалы. Галичанин. Ч. 101. 8 (20) мая. Львов, 1896. С. 3. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкотетлів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 304. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

такого роду фальсифікатів, які найбільш імовірно могли виготовлятися у Віленській губернії¹.

Зразком для фальшивомонетників стала також найбільш рідкісна золота монета часів правління імператора Миколи II Романова – 7 руб. 50 коп., що карбувалась лише у 1897 р. Про спробу збуту євреєм Б. Остринським монет номіналом 7 руб. 50 коп. в м. Житомирі у крамниці на вул. Полтавській, який бажав придбати пляшку горілки, повідомляє «Петербургская Газета» 31 березня 1898 р.².

Частим зразком для фальсифікації виявився також *полтинник*. Так, у 1898 р. у м. Києві, власник бакалійної крамниці Тимофій Биковський не зміг розпізнати фальшиві 50 коп.³, у тому ж році затримано солдата Василя Бурцова, який намагався збути у крамниці фальшиві 50 коп. (під час затримання ще три подібні монети виявили у нього в роті).⁴ Не залишився поза увагою і найбільший номінал обігових золотих монет – 15 руб. Так, у 1907 р. в газеті «Кієвлянинъ» повідомлено про затримання Павла Чернявського та його спільницю Анастасію Кириченко з підробленими 15 руб.⁵

Зазвичай підробка золотих монет відбувалась паралельно зі срібними. 1 грудня 1910 р. Київський окружний суд виніс вирок мешканцю м. Хабне Радомишльського повіту (нині с. Поліське, Поліського р-ну Київської обл. – **Б-Г.А.**) – Шаю Хаймову-Шмулеву Вайнерману (**Рис. 21**) за підробку золотих 5 руб., а також срібних рублів та 50 коп. монет⁶. Можна припустити, що незаконна діяльність розпочиналась з виготовлення срібних монет середнього номіналу – 20 чи 50 коп., а коли тривалий

¹ Boiko-Gagarinas A. Apie galima Rusijos imperijos 5 rubliu nominalo monetu padirbinejima Lietuvoje XIX a. Konferencijos pranesimu anotacijos. Tarptautine moksline konferencija. Surasti tiesa: pagalbiniai istorijos mokslai falsifikatu tyrime. 2020 m. spalio 14–15 d. Vilnius, 2020. P. 64–67. Його ж. Бойко-Гагарін А.С. Підробка золотих монет в Україні у XIX – поч. XX ст. Етнічна історія народів Європи. Вип. 62. Київ, 2020. С. 95–96. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.62.09

² Сбытчик фальшивых полуимпериалов. Петербургская Газета. № 88. 31 марта. Санкт-Петербург, 1898. С. 4.

³ Фальшивая монета. Киевское Слово. № 3615. 1 февраля. Киев, 1898. С. 3.

⁴ Сбытчик фальшивых монет. Киевское Слово. № 3666. 25 марта. Киев, 1898. С. 3.

⁵ Сбытчики фальшивых монет. Кієвлянинъ. № 288. Киев, 1907. С. 3.

⁶ ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 5. Справа 1331. Про висилку на каторгу міщанина Вайнермана за підробку золотих та срібних монет. Роки 1911–1912. Арк. 3.

час не вдавалося викрити зловмисників, отримали певний досвід – починалась і підробка золотих монет¹.

25 січня 1911 р. керівнику Катеринославського губернського жандармського управління було надіслано повідомлення агентурної розвідки, що у поселення м. Єнакієве має прибути із м. Нахичевані громадянин на прізвище Кононенко, якого і було затримано. У підкладці на грудях в його піджаку виявлено фальшиві 10 руб.; та дві срібні 1 руб. монети, які той підготував для збуту серед селян на місцевих ярмарках². Таким чином ми бачимо, що діяльність фальшивомонетників часто набувала досить широких географічних меж по виготовленню та збуту нелегальної продукції, стаючи міжрегіональною, а інколи – міжнародною.

12 грудня 1911 р. Вінницький окружний суд виніс вирок фальшивомонетнику Янкелю Аронову, який підробляв виключно золоті обігові монети – номіналом 5 та 10 руб., 4 листопада винного було відправлено у Літинську тюрму³. За збутом фальшивих монет номіналом у 10 та 5 руб. були затримані у м. Лубнах персидські піддані, у яких виявлено монет на суму 5000 руб.⁴ 19 квітня 1909 р. в м. Старокостянтинові місцевий мешканець Анікій Шматов намагався збути фальшиву золоту 5 руб. монету⁵.

У цей період частими також є повідомлення про виявлення підробок найрізноманітніших монет у газетній періодиці, в тому числі таких, що свідчать про застосування фальшивомонетниками практики вивезення готової продукції для збуту у віддалені регіони імперії. 18 лютого 1911 р. начальнику Подільського губернського жандармського управління було відправлено секретне донесення

¹ Бойко-Гагарін А.С. Підробка золотих монет в Україні у XIX – поч. XX ст. Етнічна історія народів Європи. Вип. 62. Київ, 2020. С. 97. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.62.09.

² ЦДІАК. Фонд 313. Катеринославське губернське жандармське управління, м. Катеринослав. Опис 2. Справа 2580. Повідомлення пристава Петрівських заводів про збут фальшивих грошей у м. Бахмуті. Рік 1911. Арк. 1–1 зв.

³ ДАВінО. Фонд Д-192. Прокурор Вінницького окружного суду. Опис 3. Справа 64. Провадження прокурора Вінницького окружного суду по справі Гройсберга, звинувачуваного у підробці грошей. Роки 1911–1916. Арк. 2 зв.

⁴ Фальшивомонетчики. Киевские Вести. № 214. 12 (25) августа. Киев, 1909. С. 4.

⁵ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 639. Справа 4. Про донесення з різних місць та від різних осіб про події у Волинській губернії. Рік 1909. Арк. 163.

унтер-офіцера І. Деминчука про стеження за євреями Ель Хаммовичем та Ідисом Сойфером, які під виглядом порядних торговців кіньми здійснювали в процесі купівлі-продажу збут фальшивих монет, щоправда, без вказівки на те, яких саме¹. Кишинівська газета «Бессарабець» повідомила про затримання фальшивомонетників у м. Ростові-на-Дону, які збували фальшиві 5 руб. монети у Полтавській, Харківській та Катеринославській губерніях². Київська газета «Южная Копейка» повідомила про затримання у м. Катеринославі на базарі громадянина на прізвище Радиш, який намагався збувати 25 руб. фальшиві кредитні білети, виготовлені у Кубанській обл. в станиці Медведська, про що повідомляла київська газета «Южная Копейка» від 17 квітня 1911 р.³ та з новими деталями через три тижні⁴. 1 травня 1911 р. викрито підпільну монетарню у міста Баку⁵ та Мінську⁶. Уманська газета «Голос Провинции» 12 березня 1912 р. повідомляє про викриття майстерні з підробки грошей в м. Катеринодарі⁷. У контексті пошуку фальшивомонетниками віддалених місць збуту фальшивих грошей, найбільш цікаві випадки, коли підробки або вивозились далеко за межі України, або потрапляли на місцевий ринок здалеку. Так, начальнику Харківського губерньського жандармського управління надійшли секретні агентурні свідчення про плани доставки з м. Владикавказу у Донецький округ 35 тис. фальшивих кредитних білетів 25 руб. номіналу для збуту на ярмарку у слободі Маньково-Калитвинській⁸ (сучасне с. Маньково-Калитвинське у Ростовській обл. – **Б-Г.А.**). Про підробки кредитних білетів у м. Москві зі збутом на Кавказі та Поволжі

¹ ЦДІАК. Фонд 301. Жандармські установи Подільської губ.. Об'єднаний архівний фонд. Опис 1. Справа 1476. Переписка із начальником Кам'янець-Подільського розшукового відділення про збувальника фальшивих грошей із Проскурова. Рік 1911. Арк. 15–16.

² Ростов-на-Дону. Обнаружена фабрика фальшивомонетчиков. Бессарабец. № 2324. 16 (29) мая. Кишинев, 1904. С. 2.

³ Фальшивомонетчики. Южная Копейка. № 131. 17 апреля. Киев, 1911. С. 4.

⁴ Фабрика фальшивых кредиток. Южная Копейка. № 142. 28 апреля. Киев, 1911. С. 2.

⁵ Фальшивомонетчики. Южная копейка. № 145. 1 мая. Киев, 1911. С. 4. Там само. Фабрика фальшивых монет. Южная Копейка. № 212. 11 июля. Киев, 1911. С. 4.

⁶ Фабрика фальшивых монет. Южная копейка. № 169. 26 мая. Киев, 1911. С. 3.

⁷ Подделка кредитных билетов. Голос Провинции. № 15. 8 марта. Умань, 1914. С. 2.

⁸ ЦДІАК. Фонд 705. Південно-Східне районне охоронне відділення, м. Харків. Опис 2. Справа 142. Про розповсюдження фальшивих грошей на ярмарку в с. Маньківка. Рік 1913. Арк. 8.

повідомляло у 1915 р. «Черниговское Слово»¹ та з ідентичним заголовком про цю ж новину писав і катеринославський «Приднепровский Край»².

Але частіше для перестороги населення газетні повідомлення все ж містили вказівку на номінал підробок, що з'являлись на ринку. Так, 25 січня 1914 р. газета «Полтавский Вестник» характеризує результат діяльності фальшивомонетників у регіоні: «Фальшиво-монетник. 22 жовтня поліцією відділення затримано деякого Арсенія Пирогова, при якому виявилось п'ять фальшивих монет рублевої вартості. Монети місцевого виготовлення. По дорозі у поліцію Пирогов намагався викинути фальшиві гроші»³.

Не дивлячись на те, що деякі з комеморативних срібних монет були досить поширені в обігу та популярні серед населення (наприклад, 1 руб. 1913 р., присвячений 300-літтю правління династії дому Романових, а також коронаційні рублі імператорів Олександра III та Миколи II), їх тогочасні підробки на сьогоденній час не відомі.

Таким чином ми встановили, що тогочасні джерела зберегли свідчення про виявлення фальшивих грошей у майже всіх регіонах колишньої Російської імперії. Найбільш цікавими, на наш погляд, є зафіксовані випадки вивезення підробок далеко за межі України, або потрапляння їх на місцевий ринок здалеку. Центром виявлення підробок у сусідній з Україною території Облaсті Війська Донського стало м. Нахичевань-на-Дону.

На поч. XIX ст. в обігу ще траплялись фальшиві асигнації та монети, випущені до початку правління Павла I. Введені в результаті грошової реформи нові зразки грошей також стали прототипами для фальсифікації. Згідно з тогочасним законодавством на рівні з фальшивомонетництвом переслідування на державному рівні зазнавали особи, які здійснювали незаконне переплавлення монет, а також ввозили монети гіршої якості з-за кордону. Однією з найгучніших справ

¹ Шайка фальшивомонетчиків. Черниговское слово. № 2378. 18 марта. Чернигов, 1915. С. 1.

² Шайка фальшивомонетчиків. Приднепровский край. № 5431. 18 марта. Екатеринослав, 1915. С. 5.

³ Фальшивомонетки. Полтавский Вестник. № 3330. суббота, 25-го января. Полтава, 1914. С. 3.

фальшивомонетників першої пол. XIX ст. було розслідування діяльності відомого скульптора і фальшивомонетника І. Цейзика.

Серед усіх наявних у грошовому обігу засобів платежу фальшивомонетниками було сфальсифіковано майже всі найбільш поширені грошові знаки. Найчастіше в якості зразка для підробки використовували монету номіналом 20 коп.

Припускаємо, що відносно незначну кількість відомих підробок золотих монет у XIX ст. можна пояснити тим, що срібний рубль визначили основним платіжним засобом в імперії від 1 червня 1839 р. Тогочасні підробки золотих 5 руб. монет зразка 1830–1860-х рр. є рідкісними у знахідках України, аналіз джерел вказує на потрапляння такого роду фальсифікатів з Віленської губернії Збережені свідчення про перевірку у пробірних палатах м. Харкова платинових монет вказує на імовірність побутування їх тогочасних підробок. Не дивлячись на поширеність деяких видів коммеморативних срібних монет, їх тогочасні підробки не відомі. Традиційними злочином проти грошової маси було обпилювання монет.

У 1880-ті рр. на Поділлі органами поліції було зафіксовано виплеск виявлення фальшивих кредитних білетів крупного номіналу – 100 руб., а також фальшивих кредитних білетів 25 та 3 руб. номіналу, виготовлених методом склеювання банкнот із різних частин. Часто фальшиві гроші виявлялись у сумах зібраних податків. Тому службовцями фіскальної служби використовувався метод, який мав допомогти виявити підробки та заміну паперових грошових знаків – при отримванні грошей, грошові знаки разом із серіями та номером записувались у книзі. Одним із методів знешкодження фальшивих паперових грошей та виведення їх із грошового обігу є нанесення позначок – штампів та перфорації.

Із проведенням за ініціативи С. Вігте грошової реформи 1895–1897 рр. і переходу Російської імперії на золотий стандарт, прототипами для фальшивомонетників стали частіше використовувати золоті монети всіх номіналів, не оминаючи навіть найбільш рідкісні 7 руб. 50 коп. та 15 руб., карбовані лише протягом 1897 р. Найчастішим прототипом для підробки згідно опрацьованих джерел можна визначити монети номіналом 20 коп., введені в обіг та поширені в

першій чверті ХХ ст. Комеморативні монети не знаходять свого відображення у спробах фальсифікації з метою збуту населенню.

3.2. Фальшиві монети Царства Польського та в грошовому обігу українських земель

Проблема фальшивомонетництва у Царстві Польському набула своїх відмінних рис та особливостей від інших регіонів Російської імперії. У регіоні в якості зразка для фальсифікації зловмисниками були використані не лише грошові знаки загальнодержавного зразка, а й локальні регіональні випуски, що набули значного поширення також на території України. До входження польських земель до складу Російської імперії, на території України, що входила до складу Речі Посполитої, побутували підробки монет останніх польських королів¹. У подальшому тенденції фальшування грошей змінюються, а виведені з обігу польські гроші з нанесеними контрамарками продовжують використовуватись в якості грошових сурогатів маєткових володінь².

Розширені та деталізовані звіти про фальшування грошей та їх обіг в Царстві Польському ми знаходимо у фонді Урядової комісії внутрішніх справ (пол. Komisja Rzadowa Spraw Wewnetrznych, KRSW), де збережено звіти з польських повітів щодо виявлення фальшивих грошей майже за всю середину та другу пол. ХІХ ст.

Локальною особливістю грошового обігу у Царстві Польському була наявність *монет сусіднього Пруського королівства* у розрахунках серед місцевих жителів. Відповідно, траплялась і фальшива прусська монета; головне управління поліції повідомляло KRSW про виявлення підробки за зразком карбованого у м. Берліні імперського талера 1777 р.³ Також 14 травня 1819 р. керівництво монетного двору у Варшаві повідомляє про виявлення поліцією 30 квітня фальшивого талера зразка

¹ Бойко-Гагарин А.С. Кустарные подделки монет Августа III Саксонца (1733–1763) и Станислава Августа Понятовского (1764–1795) в находках Украины. Acta Archeologica Lodziensia. Nr. 61. Lodz, 2015. S. 77–80.

² Бойко-Гагарин А.С., Гринкевич В.И., Цвирко С.Л., Зайончковский Ю.В. Сводный каталог частных денег второй половины XVIII века в Восточной Европе. Львівські нумізматичні записки. № 10. Львів, 2014. С. 23–35. Також. Гуржій І.О., Бойко-Гагарин А.С. Грошові сурогати купецтва у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Український історичний журнал. № 5. Київ, 2020. С. 55–63. DOI: 10.15407/uhj2020.05.055.

³ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7690. Kurs a falszowanie monet. Vol. I. Str. b/n.

1809 р. (до речі, названого в документі, як «пруська двозлотовка»), а також той факт, що дирекція монетного двору бажає лишити зразок фальсифікату для роботи над експертними висновками подібних монет¹. 7 лютого 1820 р. дирекція монетного двору у м. Варшаві надіслала до KRSW ще один експертний висновок під № 2765 щодо фальшивості литого пруського талера, виявленого у Остроленківському повіті².

На особливу цікавість у фокусі підробок польських монет заслуговують продані на нумізматичному аукціоні Міхала Немчика фальшиві 10 грошів зразка 1813 р., Герцогства Варшавського, яке було протекторатом Французької імперії. Уже на початку 1813 р. герцогство було окуповане російськими військами. 3 травня 1815 р. більша частина герцогства Варшавського увійшла до складу Російської імперії під назвою Царства Польського (**Рис. 22**)³.

У серпні 1815 р. згідно рапорту російського військового коменданта м. Хелм повідомлено про виявлення фальшивого рубля, який передано для проведення слідства до Урядової Ради Царства Польського⁴. Фальшиву монету вилучено у прибулого 4 вересня до м. Хелм єврея Лахмана Лахмановича, який хотів збути його перевізнику козаку Науму Парамонову, розраховуючись у пізній вечірній час. Наступного дня при денному світлі козак виявив мідний рубль та звернувся зі скаргою до військового коменданта⁵.

Протягом 1820–1830 рр. для попередження завезення з Англії підробок російська влада надала розпорядження перевіряти всіх євреїв, які повертались до Російської імперії через порти та міста Пруссії⁶. У липні 1829 р. із підробленими кредитними білетами на польському кордоні затримано єврея Мойшу Іжека, в

¹ Ibid. Str. 73.

² Ibid. Str. 105.

³ Aukcja Antykwariat Numizmatyczny. Lot 1184103118. URL: Access Mode: <http://archiwum.niemczyk.pl/page/1184103118/ks-warszawskie-10-groszy-1813-ib-fals-z-epoki-st3>. Title from screen. Date of access: 01.04.2018.

⁴ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7690. Kurs i falszowanie monet. Vol. I. Str. 2.

⁵ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7690. Kurs i falszowanie monet. Vol. I. Str. 12.

⁶ Бойко-Гагарін А.С. Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом XIX ст. Наукові записки з української історії. Випуск 46. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 207–218. DOI: 10.31470/2415-3567-2019-46-207-218.

якого серед наявних 200 руб. виявились підробки¹. За всіма особами, які перетинали польський кордон складались спеціальні відомості та списки, збережені у фонді KRSW. В одному списку знаходимо відомості про всіх, хто перетнув кордон з 1 по 8 листопада 1833 р., а також вказівку на мету поїздки. Більша частина пруських підданих в'їжджали у Царство Польське у пошуках кращої роботи, а австрійські піддані – частіше у туристичних цілях. Так, 1 листопада пруський підданий Томаш Гасхіль перетнув кордон Польщі, їхавши на роботу по паспорту поліції м. Вільборга, а 4 листопада австрійський підданий Міхаль Брав разом із дружиною та дітьми їхав із м. Львова до м. Кракова по паспорту губернатора м. Львова². У разі виявлення у євреїв фальшивих російських асигнацій, було постановлено доставляти їх одразу до начальника воєводства³. Протягом декількох років спостереження було встановлено, що пруські мешканці прикордонних з Польщею містечок часто шукали кращого заробітку шляхом трудової міграції. Та стикаючись із фінансовими складнощами, вони погоджувались на збут підробок грошей, що ввозились у Російську імперію⁴.

Жага до незаконного збагачення призводила також до змов між службовцями митниці та збувальниками фальшивих грошей. Так, 15 вересня 1848 р. Гродненська карна палата розглядала справу про виявлення у єврея Шмуля Утеровича Гільдера фальшивих 3 руб. Польського банку з № 20678, що здійснював незаконну діяльність за участі колишнього керівника митниці у м. Цехановець⁵ (нині у Підляському воєводстві Польщі – **Б-Г.А.**).

Матеріали Головного архіву давніх актів в м. Варшава (далі – AGAD) дають можливість виявити особливості судочинства над фальшивомонетниками в Царстві Польському, суди якого мали право судити лише затриманих у Польщі поляків. Натомість справи фальшивомонетників, уродженців інших губерній Російської

¹ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7693. Kurs a falszowanie monet. Vol. IV (1829–1832). Str. 39.

² AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7694. Kurs a falszowanie monet. Vol. V. (1832–1835). Str. 126.

³ Ibid. Str. 146.

⁴ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7699. Kurs a falszowanie monet. Vol. X. (1845–1851). Str. 259–260 odw.

⁵ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7699. Kurs a falszowanie monet. Vol. X. (1845–1851). Str. 278–279.

імперії розглядалися російськими судами. Так, 9 вересня 1829 р. затриманих у Мазовецькому воєводстві росіян-фальшивомонетників не могли судити у воєводському суді. Про неможливість осуду затриманих у Польщі додатково повідомлено комісією Мазовецького воєводства до KRSW.¹ Так само затриманих дев'ять фальшивомонетників, жителів Росії карним судом Августовського та Полоцького воєводств було вирішено передати до судових місць у російські губернії².

До вибуху Листопадового повстання 1830 р. структуру грошового обігу Польщі складали золоті монети номіналом 50 та 25 злотих, срібні 10, 5, 2 та 1 злоті, білонові 10 та 5 гроші, а також мідні 3 та 1 гроші. Під час Повстання 1830 р. інсургенти захопили м. Варшаву, передавши Монетний двір під керівництво Польського Банку. Відповідно, з 29 листопада 1830 р. варшавський монетний двір перестає карбувати монети з портретом імператора Миколи I та вже 10 лютого 1831 р. готує проектні малюнки нових грошових знаків³. 17 липня 1831 р. в повсталому Королівстві Польському, згідно постанови муніципального уряду м. Варшави № 1412, населенню міста повідомлялось про введення нових банкнот номіналом 1 та 2 злотих на загальну суму 10 млн. злотих, що мали компенсувати вилучення з обігу скарбових білетів номіналом 50 злотих на таку саму суму для досягнення балансу у грошовій масі. Також у постанові було висунуте попередження до потенційних фальсифікаторів про покарання, аналогічне до фальсифікації 1 та 2-злових монет, між якими планувався паритет. За надання правдивої інформації щодо фальсифікаторів та в разі їх успішного викриття, інформатора чекала винагорода у сумі 3000 злотих⁴. Хоча збережені у KRSW документи свідчать про реальну причину заміщення 50 злових касових білетів на нові 1 та 2-злові, яка крилась у великій кількості підробок. Так, 11 січня 1834 р. з

¹ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7693. Kurs a falszowanie monet. Vol. IV (1829–1832). Str. 72.

² AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7694. Kurs a falszowanie monet. Vol. V. (1832–1835). Str. 110.

³ Колобова И.Н. Монеты восстания 1830–1831 г. на территории Беларуси. *Materialy z I Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Wspólne dzieje pieniądza. Białorus, Litwa, Polska, Ukraina.* Suprasl, 20–22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 133.

⁴ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7693. Kurs a falszowanie monet. Vol. IV (1829–1832). Str. 281.

канцелярії намісника імператора у Царстві Польському надіслано лист до Державної комісії внутрішніх та духовних справ і народної освіти про діяльність єврея Абрама Кронгейма Ловича, який відправився у м. Лондон для отримання фальшивих 50 злових касових білетів, а також був помічений у різних містах Голландії, м. Бремені та Лейпцигу, через який він зазвичай повертався до Польщі¹.

На польському нумізматичному аукціоні Д. Марциняка були продані надзвичайно цікаві підробки². Для візуальної демонстрації різниці між справжніми монетами та їх тогочасними підробками в одному лоті було продано одразу дві монети 5 злотих 1830 р.³ (**Рис. 23**): державного зразка та фальсифікат за її прототипом. Серед тогочасних підробок паперових грошових знаків у Польщі варто відмітити фальшивий касовий білет 5 злотих зразка 1830 р. (**Рис. 24**), проданий на аукціоні WCN⁴. Фальшива банкнота несе серію А 1315160, а також підписи T. Szymanowski та L. Plater.

Повставши проти російського уряду, поляки потребували закупівлі продовольства та зброї з-за кордону, що вимагало карбування повноцінної монети. Натомість запасів срібла у Польському Банку було недостатньо. Для потреб зовнішніх закупівель було прийняте рішення налагодити карбування імітацій нідерландських дукатів⁵, для чого взято у борг 2400 вагових гривень кельнського золота. Поле польського повстанського золотого дукату мало легенду «MON. AUR. REGNI BELGII AD LEGEM IMPERII», відрізняючись лише знаком монетного двору – маленьким орлом. Вибір в якості зразка для імітації нідерландського дуката був очевидним, адже монета була визнана міжнародним платіжним засобом в Європі. Ця імітація жодним чином не має стосунку до приватного фальшування.

¹ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7694. Kurs a falszowanie monet. Vol. V. (1832–1835). Str. 127.

² Бойко-Гагарін А.С. Тогочасні підробки монет та банкнот Російської імперії у продажах на нумізматичних аукціонах. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne»*. № 4. Bialystok, 2020. S. 199.

³ Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 244582. URL: Access Mode: [https://archiwum.gndm.pl/a,1519-5-zl-1830-KG-oryginal-i-fals-\(z-epoki-\),rid,244582.html](https://archiwum.gndm.pl/a,1519-5-zl-1830-KG-oryginal-i-fals-(z-epoki-),rid,244582.html). Title from screen. Date of access: 01.04.2018.

⁴ Warszawski Centrum Numizmatyczne. Lot 81305. URL: Access Mode: <http://wcn.pl/archive/81305?q=fals>. Title from screen. Date of access: 01.04.2018

⁵ Биткин В.В. Сводный каталог монет России. Часть II (1740–1917). Киев: Юнона-Монета, 2003. С. 1018.

Окрім виготовлених під час Повстання 1830–1831 рр. імітації нідерландських дукатів, відомі також їх простіші підробки, сфальсифіковані приватними особами. Такі підробки було виявлено у Калішському воєводстві та вивчено експертами Варшавського монетного двору, негативний висновок щодо їх справжності направлено 20 березня 1820 р. до KRSW¹. Білоруський нумізмат В. Гринкевич вказує на деякі особливості виведення з грошового обігу монет Повстання 1830–1831 рр., коли варшавські імітації голландських дукатів², не маючи на полі польської символіки, залишились поза увагою влади та зберігались у обігу³.

У подальшому запаси дорогоцінних металів було вичерпано та рішення понизити вміст срібла здавався раціональним. У результаті продовжилась емісія низькопробних монет номіналом 10 грошів 1831 р. з білону, карбування яких проводилось у м. Варшаві цілодобово⁴. Саме ці монети і послугували зразком для масштабного фальшування. Під час риття котловану на території автовокзалу м. Рогачов Гомельської обл. було виявлено скарб із більш ніж 1000 мідними посрібленими монетами⁵, основну кількість яких склали польські 10 грошів 1831 р. та пруські $\frac{1}{12}$ талера 1766 р. (**Рис. 25**). У наступні 10 років після придушення Польського повстання білонові монети поступово виводяться з обігу. Тому І. Колобова припустила, що виготовлення підробок у м. Рогачові відбувалося в найближчі роки після Повстання 1830–1831 рр.⁶

Повстанська влада також вдавалась до спроб фінансової диверсії шляхом ввезення до інших губернії Російської імперії виготовлених за кордоном фальшивих російських асигнацій різного номіналу. Так, 16 квітня 1831 р.

¹ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7690. Kurs a falszowanie monet. Vol. I. Str. 118.

² GM Giessener Münhandlung. Dieter Gorny GmbH, München. Auction 94. Mittelalter und Neuzeit. Montag, den 8. März. München, 1999. Lot 3101.

³ Гринкевич В. Монеты периода восстания 1830–1831 годов. Топография находок на территории современной Беларуси. Банковский вестник. январь 2017. Минск, 2017. С. 52.

⁴ Terlecki W. Polityka monetarna Banku Polskiego w dobie Powstania listopadowego. Wiadomosci Numizmatyczne. Rok VI. Zeszyt 1 (19). Warszawa, 1962. S. 30–35.

⁵ Колобова И.Н. Монеты восстания 1830–1831 г. на территории Беларуси. Материалы з I Мiedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Wspolne dzieje pieniadza. Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina. Suprasl, 20–22.X.1994. Warszawa, 1996. S. 135.

⁶ Колабава І.Н. Скарбы фальшываманетчыкаў са збораў нумізматычнага кабінета Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Выпуск 4. Мінск: БДУ, 2008. С. 55–59.

Управлінням Новоросійського генерал-губернатора було отримано повідомлення про наміри польських інсургентів переправити до м. Одеси та м. Бердичева фальшиві російські асигнації, залучивши до цього банкіра з широкими зв'язками Олександра Сюскина Мінца – уродженця м. Тикоцина, який проживав у м. Бродах¹.

Після придушення Повстання 1831–1832 рр. підробка польської монети продовжується. Вже 14 лютого 1832 р. у мешканки м. Ружани (нині Пружанському р-ні Брестської обл. Білорусі. – **Б-Г.А.**) – єврейки Гітлі Шимельової, виявлено фальшиві 5 злотих, хоча і доведено, що затримана відношення до виготовленні підробок не мала. Після чого її було відпущено².

Повстання 1830–1831 рр. призвело до глибокого соціального потрясіння. Спроба польського народу добитись незалежності від Російської імперії зазнала поразки, а карбовані під час його монети стали символом боротьби. Свідченням цього є збережений з того часу набір монет повстання у спеціальній коробочці, що був проданий на 72 аукціоні «Giessener Münzhandlung Dieter Gorny» у 1995 р. та містив такі монети: польську імітацію голландського дукату 1831 р., срібні 5 та 2 злотих, білонові 10 та 5 грошів, а також касовий білет 1 злотий 1831 р. (**Рис. 26**)³.

Слідство проти фальшивомонетників серед військових підпадало під юрисдикцію Польового Аудиторіату діючої Армії. Вказаним органом від 29 серпня 1834 р. розглядалась справа 28-літнього Федора Жаркова – рядового піхотного фельдмаршала графа Дібича Забалканського полку, який самостійно відлив у м. Бржезін Полоцького воєводства фальшиву монету по прототипу 1 злotoго з метою придбання алкогольних напоїв. Виготовлену підробку солдат поніс збувати у шинок М. Пугачова, який запідозрив, що монета не справжня, та передав її до владних органів. Відповідно до скоєного злочину Аудиторіат прийняв рішення щодо тілесного покарання у вигляді прогону рядового Жаркова через 500 чоловік зі

¹ ДАОО. Фонд 1. Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал Губернатора. Опис 200. Справа 23. Про спостереження за появою фальшивих асигнації з Польщі. Рік 1831. Арк. 17.

² AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7693. Kurs a falszowanie monet. Vol. IV (1829–1832). Str. 371.

³ GM Giessener Münzhandlung Dieter Gorny. Auktion 72. Donnerstag, den 4. Mai. München, 1995. Lot 3754.

шпіцрутенами три рази з позбавленням військового звання та засланням до Сибіру¹.

Вибір в якості зразка для підробки польських злотих не був рідкісним явищем в Україні. У листопаді 1834 р. Васильківським земським судом розглядалась справа єгеря українського єгерського полку Володимира Федорова, який виготовив у алебастрових ливарних формах 35 «півкарбованців» з олова, а також 5, 2 та 1 златові монети, які вимінював шинкарю неподалік Олександрії (р-ну м. Білої Церкви в Київській обл. – **Б-Г.А.**)². Також у березні 1837 р. згідно рапорту коменданта тюремного замку в м. Житомирі до Київського військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора, повідомлено про виготовлення фальшивих польських 2-златових монет арештантом Яковом Волковським, який добровільно віддав саморобну форму та фальшиві 2 злотих. Згідно з показаннями його спільника, крадія Миколи Леонтєєва, фальшивомонетній справі їх навчив Мартин Сойченко – ув'язнений за підробку польських 5-златових монет. Форму для лиття зловмисники виготовили із відламаної кришки печі у флігелі, а необхідні свинець та ртуть принесла дружина Якова Волковського – Анель. Для отримання додаткового матеріалу арештанти відірвали свинцеві гудзики з кафтану іншого арештанта Мітона. Справжній двузлотник для копіювання випросили у арештанта Станіслава Гурлова, повернувши після отримання зліпку монету назад. Для досягнення необхідної температури плавлення свинцю арештанти роздували вугілля у кімнаті поблизу тюремної бані. Таким чином тюремним фальшивомонетникам вдалось виготовити шість двузлатових монет, п'ять з яких вони розміняли через пересильних арештантів. Керівництво тюрми та інші арештанти стверджували, що отримати необхідні матеріали для виготовлення монет неможливо через суровий контроль над відвідувачами та постійні обшуки. Опитані також свідчили, що Волковський та Сойченко останнім часом не топили

¹ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7694. Kurs a falszowanie monet. Vol. V. (1832–1835). Str. 212–213 odw.

² ДАКО. Фонд 185. Васильківський міський магістрат. Опис 1. Справа 618. Справа про рядового єгерського полку Федорова та міщанина Островського, звинувачуваних у виготовленні фальшивої срібної монети. Рік 1834–1836. Арк. 6.

баню, хоча кришка печі у флігелі тюремного двору насправді була відламана. Та згодом слідство встановило, що виготовлення фальшивих монет у в'язниці стало можливим через змову арештантів із наглядачем Свідерським, який допомагав злочинцям з матеріалами та згодом був осуджений Волинською карною палатою¹.

1 вересня 1837 р. урядом Люблінського воєводства повідомляється окружному комісару м. Грубешіва про виявлення фактів збуту фальшивих литих олов'яних російських рублів під час сплавляння товарів з м. Гданська вздовж річок, обмінюючи їх у шинках на горілку чи пруські талери².

16 червня 1837 р. фальшивий свинцевий 2-злотий було виявлено у арештанта Ямпільської тюрми Степана Резанова, який за його словами було отримано від корчмаря Хайма, який проживає за п'ять верст від м. Бердичева³. Подвійні злоті, або 30 коп. набули широкого поширення в Західних частинах Російської імперії, що підтверджує виявлення фальсифікату за їх прототипом у 1839 р. у Бессарабській губернії на ярмарку у м. Кагулі, за які мешканець м. Рені Козьма Дімітру намагався придбати цибулю⁴.

Через часті фальшування російських кредитних білетів та карбованих для Польщі обігових монет 1 та 2 злотих у м. Кам'янці-Подільському та м. Бердичеві, Міністерство Фінансів Австрійської імперії від 2 листопада 1858 р. забороняє прийом у місцевих касах російських грошей⁵.

Емісія монет номіналом 10 грошів зразка 1840 р. продовжувалась і в наступні роки тими самими штемпелями. Ставши популярною серед населення, її також

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 146. Справа 99. Справа по виготовленню в Острозі фальшивої монет арештантом Волковським. Рік. 1837. Арк. 8–24.

² AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7696. Kurs a falszowanie monet. Vol. VII. (1837–1838). Str. 172.

³ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 146. Справа 288. Справа по рапорту Бердичівського поліцмейстера про знайдений у тамтешнього арештанта Степана Резанова фальшивого двозлотолика. Рік. 1837. Арк. 2–2 зв.

⁴ ANRM. Фонд 44. Леовський повітовий суд. Опис 1. Справа 671. Справа про звинувачення рейнського мешканця Козими Дімітру у використанні фальшивих грошей. Рік 1839–1840. Арк. 2.

⁵ Огуй О.Д. Фальшування монет у період Австрійської та Золотої коронової валют на Буковині (на архівному матеріалі). Р.Ф. Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», Чернівці, 22–23 травня 2004 р. Ч. 2. Вижниця: Черемош, 2004. С. 74.

обрано в якості прототипу фальшивомонетниками¹. Польський дослідник Я. Рафаль описує екземпляр підробки 10 грошів 1840 р., виготовлений з монети 1 гріш, що певний час мали схожі елементи дизайну². В. Узденіков так описує технологію виготовлення цих підробок: «<...> мідні 1 грошові монети покривались тонким шаром олова, а на їх реверс, справа від цифри «1», наплавлявся більш товстий шар олова, з цього нашарування вирізалась цифра «0». Така фальсифікація з'явилась через ідентичне зображення аверсу обох монет. У подальшому для протидії цьому виду фальшування дизайн монети 1 гріш було змінено, позначаючи номінал прописом «JEDEN» (пол. «Один»)³.

Також архівні матеріали AGAD містять цікаві відомості про особливості проведення слідства над фальшивомонетниками. 29 грудня 1845 р. секретним циркуляром Міністерства внутрішніх справ було повідомлено Департаменту поліції про необхідність надання розпорядження всім громадянським та поліцейським керівництвам відомств, що при виявленні сумнівних банківських білетів одразу не затримувати підозрюваного для допиту, а лише запитувати показання – звідки отримано фальсифікат, а також чи готова особа відправити підозрілі гроші на експертизу до Правління Асигнаційного Банку. Лише при доведенні експертами, що асигнація дійсно підроблена, розпочинати повноцінні слідчі дії⁴. Натомість маємо протилежний приклад на Київщині – 22 жовтня 1909 р. губернатором наказано Фастівському відділенню Київського жандармського поліцейського управління залізниць перевіряти всіх пасажирів та покупців білетів у касах, при найменшій підозрі на фальшивість наданих ними кредитними білетами та монетами⁵.

¹ Синчук И.И. Фальшивые оловянные монеты XIX – XX вв. из Западной Беларуси: деградация технологических традиций. Нумизматика і фалеристика. № 4. Київ, 2007. С. 10.

² Rafal J. Uwagi do artykułu chronologia dziesięciogroszówek Królestwa Polskiego z data 1840. Biuletyn Numizmatyczny. Nr. 2 (362). Warszawa, 2011. S. 141.

³ Уздеников В.В. Монеты России XVIII – начала XX века. Очерки по нумизматике. Москва, 1994. С. 150–151.

⁴ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7699. Kurs a falszowanie monet. Vol. X. (1845–1851). Str. 32.

⁵ ЦДІАК. Фонд 285. Фастівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць, ст. Фастів Київської губернії. Опис 1. Справа. 874. Наказ по Фастівському відділенню про недопущення розповсюдження фальшивих грошей. Рік 1915. Арк 431.

Фальшиві монети за прототипом виготовлених на Варшавському монетному дворі грошів та злотих відмічено також у знахідках Білорусі. Дослідник І. Сінчук публікує фальшиві олов'яні монети номіналом 5 злотих зразка 1829 р., виявлені в околицях м. Кобрин¹. У 1864 р. у Мінському повіті виявлено фальшиві 30 копійок / 2 злоті зразка 1837 р.²

Найвище ухвалене та затверджене імператором 15 серпня 1845 р. Укладення про покарання карні та виправні встановлювало обмеження для ввезення іноземної монети з білону для уникнення збитків від її обігу, хоча окремо встановлювалась примітка, що «Польська злотова монета найвищого номіналу, а у Бессарабії та м. Одесі і турецька золота монета, не вважаються білоном»³. Якщо на початковому етапі входження польських земель до складу Російської імперії на території царства відбувалась підробка монет Пруссії та Голландії, то вже у другій чверті ХІХ ст. набуває популярності підробка монети загальнодержавного зразка.

Загалом протягом 1840–1850 рр. у Царстві Польському по отриманим повідомленням із ЕЗДП налічується така кількість родів підробок: 100 рублів – 2 роди, 50 рублів – 7 родів, 25 рублів – 21 рід, 10 рублів – 15 родів, 5 рублів – 11 родів, 3 рублі – 21 рід, 1 рубль – 5 родів⁴. З цієї кількості бачимо, що найбільш популярним зразком для фальсифікації серед кредитних білетів 1843 р. стали грошові знаки 25, 10 та 3 руб. номіналу.

11 квітня 1869 р. у Волинській палаті карного суду було заслухано справу вже померлого злочинця Петра Івановича Чернишова, у помешканні якого були

¹ Сінчук И.И. Фальшивые оловянные монеты XIX – XX вв. из Западной Беларуси: деградация технологических традиций. Нумизматика і фалеристика. № 4. Київ, 2007. С. 8.

² Колобова И.Н. О подделке «российско-польской» монеты Варшавского монетного двора. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 1. Białystok, 2016. S. 94–96.

³ Деммени М.Г. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законов с 1649 по 1881 г. Выпуск 3. С.-Петербург: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. С. 240.

⁴ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7702. Kurs a falszowanie monet. Vol. XIII. (1854–1858) Str. 5–515.

виявлені фальшиві документи на право місця проживання та свинцеві печатки, а також форми для виготовлення фальшивих монет номіналом 5 та 2 злотих¹.

У січні 1872 р. під підозру у ввезенні фальшивих кредитних білетів попав єврей Хаїм Вольф, що за припущенням Полоцького губернатора та органів внутрішніх справ потенційно міг привозити у м. Варшаву з метою збуту фальшиві російські кредитні білети². 20 травня 1896 р. «Галичанин» повідомляє про виявлення у м. Варшаві великої кількості фальшивих півімперіалів високої якості, що відрізнялись лише дзвоном³. Фальшиві російські монети загальнодержавного зразка з колекції НМВ, з високою імовірністю є виявленими на території Польщі. Наведемо аналіз наявних у нумізматичному зібранні музею тогочасних підробок монет Російської імперії⁴:

- тогочасна підробка рубля зразка 1892 р. **(Рис. 27)**. Лиття, нанесення покриття. При візуальному огляді засобами оптичного збільшення помітні дефекти лиття. Гурт гладкий, написи відсутні. Угорі наскрізний отвір, подряпини.
- тогочасна підробка рубля зразка 1896 р. **(Рис. 28)**. Карбування, олов'яний сплав. Гурт з імітацією напису, виконаний пуансонами.
- тогочасна підробка рубля зразка 1898 р. **(Рис. 29)**. Карбування, олов'яний сплав. Гурт з імітацією напису, виконаний пуансонами. Окремі літери гуртової легенди виконані ідентичними пуансонами (такі як «Є», «Р», «О», а деякі різними – як літера «А»).

¹ ДАЖО. Фонд 18. Волинська палата карного суду. Опис 2. Справа 61. Про звинувачення Чернишова (він же К. Сергеев та Колесніков) у виготовленні фальшивих грошей. Рік 1851. Арк. 23–25.

² APW. Zespol 1416/II. KGW. Referat I Tajny. Sygnatura. 125. Дело по отзыву Плоцкого губернатора об еврее Хайме Вольфе, подозреваемом в распространении фальшивых кредитных билетов. Rok 1872. Str. 1.

³ Поддельные полуимпериалы. Галичанин. Ч. 101. 8 (20) мая. Львов, 1896. С. 3.

⁴ Бойко-Гагарін А.С. Тогочасні підробки монет Російської імперії у зібранні Національного музею у Варшаві. Речі і образи: матеріали конференції «Спеціальні історичні дисципліни в контексті «речового» та «візуального» поворотів європейської гуманітаристики» (4 жовтня 2019 р., м. Київ). Відповід. ред. О. Ковалевська; упоряд. С. Блашук, Г. Боряк, О. Ковалевська. Київ: Ін-т історії України Національної академії наук України, 2020. С. 110–115.

➤ тогочасна підробка рубля зразка 1899 р. (**Рис. 30**). Карбування, покриття. Гурт з імітацією напису, гуртильне кільце зміщене під час карбування, написи нерозбірливі.

➤ тогочасна підробка 10 руб. зразка 1899 р. (**Рис. 31**). Лиття, позолота. Гурт з імітацією напису, гравірований за допомогою штихелів.

Всі монети з колекції МНВ, в якості прототипів використано зразки монет 1 руб. та 10 руб., хоча найпопулярнішими зразками для фальсифікації, згідно з нашими дослідженнями, використовувались монети номіналом 20 коп. та рідко 1 руб. Варте уваги також і те, що всі монети виготовлені із використанням різних технологій: покриття поверхневим шаром заготовки із недорогоцінного металу, а також відлито суцільно зі сплаву, подібного за кольором до срібла, імовірнаша за все – олова. Написи на гурті нанесено як із застосуванням гуртильного кільця, так і набиті окремими пуансонами чи гравіровані вручну. Така різноманітність використаних прототипів та технологій виготовлення, а також відсутність у фондово-обліковій документації НМВ свідчень про більш точне надходження цих монет, наводить на думку про формування їх і передачу до музею як окремо сформованої колекції.

Публікації дореволюційної газетної періодики свідчать про наявні у Царстві Польському підробки також кредитних білетів загальнодержавного зразка¹. Завдяки пошуковій системі аукціону WCN нам вдалось виявити фальсифікати, виготовлені за прототипом: 10 коп. 1899 р. (**Рис. 32**)², 15 коп. зразка 1905 р. (**Рис. 33**)³, а також 50 коп. 1899 р. (**Рис. 34**)⁴. З високим ступенем імовірності можна

¹ Бойко-Гагарин А.С. Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периодики. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 1. Bialystok, 2016. S. 103–109.

² Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 223025. URL: Access Mode: <https://archiwum.gndm.pl/a,1783-Rosja-falsyfikat-z-epokii-10-kop-1899,rid,223025.html>. Title from screen. Date of access: 01.04.2018.

³ Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 229712. URL: Access Mode: <https://archiwum.gndm.pl/a,1910-Rosja-FALSZERSTWO-z-epoki-15-kop-1905,rid,229712.html>. Title from screen. Date of access: 01.04.2018.

⁴ Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 290874. URL: Access Mode: <https://archiwum.gndm.pl/a,136-FALSYFIKAT-z-epoki-Rosja-50-kopiejek-1899,rid,290874.html>. Title from screen. Date of access: 01.04.2018.

припустити, що вказані фальсифікати були в свій час виготовлені в Царстві Польському та виявлені серед випадкових знахідок місцевими мешканцями. Про виявлення підробок також повідомляє львівський «Галичанин»: «Підроблені півімперіали. Згідно з повідомленнями варшавських газет, у м. Варшаві з'явилась значна кількість підроблених півімперіалів. Монети виконані досить мистецьки, мають відповідну вагу та лише дзвоном відрізняються від справжніх»¹.

Із матеріалів заміток газет також стає відомо, що злочинцями у Царстві Польському було підроблено досить широкий ряд номіналів грошових знаків Російської імперії: кредитні білети вартістю 100, 25, 10, 3 та 1 руб., а також монети вартістю 5 руб. (півімперіал), 10 та 20 коп. за прототипом грошей Австро-Угорської імперії в якості зразків було використано банківські білети номіналом 5 кор. (скоріше, йшлося про банкноту у 5 гульденів. – **Б-Г.А.**) та монет в 1 гульден та 10 крейцерів. Ці номінальні ряди підроблених монет також відповідають найбільш поширеним монетам та паперовим грошовим знакам в обох імперіях. На відміну від загальнодержавних зразків, монети високого номіналу Царства Польського мали окрім складного рисунку орла на аверсі, також портрет імператора і легенду на реверсі². Цей факт значно ускладнював роботу фальшивомонетників над інструментами для виготовлення підробок.

Для попередження обману населення та прийому громадянами в розрахунок фальшивих монет, на сторінках газетної періодики можна знайти описи відмінних рис фальсифікатів від державних монет. Зазвичай вказувалось на невідповідність дзвону, кольору та розміру, викривленості тексту, наявності покриття та відмінності в рисунку. «Підроблені три рублівки. За словами «Гінця», у м. Варшаві з'явилися останнім часом в обігу багато підроблених кредитних білетів три рублевого номіналу. Відрізнити їх від справжніх досить легко. Перш за все вони дещо менші від справжніх, колір їх блідий і, нарешті, підписи на білетах виконані літерами, неначе надламаними по середині та за кольором світліше за написи на

¹ Доморощенний монетчик. Галичанин. Ч. 101. 8 (20) мая. Львов, 1896. С. 3.

² Серета А.В. Оформление монет Царства Польского в первой половине XIX в. Тезисы докладов и сообщений. Восемнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва – Коломна. 20–25 апреля 2015 г. Москва, 2015. С. 202–204.

справжніх кредитних білетах»¹. Цікавими є також свідчення щодо професійної приналежності затриманих польських фальсифікаторів – слюсаря, ювеліра та годинникаря, тобто осіб, які мали навички обробки металів². «Підроблювачі монет. Перед судом присяжних у м. Кракові ведеться розправа проти трьох підроблювачів монет: слюсаря Лука з м. Кракова, годинникаря Дефлікевича рівно так само з Кракова та ювеліра Клінгера з м. Будапешту. Ця «чесная» компанія влаштувала у Дембніках під Краковом фабрику монет. Однак при розділі прибутку Клінгер відчув себе скривдженим та повідомив про все поліції»³.

З польськими землями пов'язана також історія ватажка банди фальшивомонетників міжнародного масштабу – Дунаєвського. Як повідомляє «Аккерманское Слово», діяльність Дунаєвського розпочалась ще в 1908 р. з появи фальшивих грошей у м. Баянсушу неподалік м. Харбіну⁴, яку було організовано добре знаним у тій місцевості служителем Китайсько-Східної залізниці Т. Простаковим⁵. Дунаєвського разом із підробленими грошима було викрито та затримано на шляху його з м. Ніцци до Російської імперії. Митники в м. Олександрові виявили у валізі подвійне дно, заповнене фальшивими грошима. Згодом Дунаєвського було передано суду: «У справі фальшивомонетників Варшавська судова палата після дводенної наради винесла вирок, яким затверджено вирок окружного суду по відношенню до головних винних процесу, Дунаєвського та Евальда, засуджених до десятилітньої каторги. Семеров замість десятилітньої засуджений до восьмилітньої каторги. Педасов та Кіреєв – до трьох місяців в'язниці. Двоє виправдані»⁶. Пізніше було затримано інших спільників банди Дунаєвського, які привозили у Царство Польське фальшиві кредитні білети з

¹ Подделка трехрублевки. Кієвлянинъ. № 342. Київ, 1907. С. 5.

² Бойко-Гагарін А.С. Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. Часопис української історії. Вип. 41. Київ, 2020. С. 69–77.

³ Поддельщики монет. Галичанин. Ч. 61. Львов, 1900. С. 3.

⁴ Фабрика фальшивых ассигнаций. Аккерманское Слово. № 420. 28 мая. Аккерман, 1913. С. 3.

⁵ Монетный двор на реке Сунгари. Черниговское Слово. № 530. 5 сентября. Чернигов, 1908. С. 3.

⁶ По делу фальшивомонетчиков. Ведомости одесского градоначальства. Одесса. 1915. № 110. С. 3. Також. Бойко-Гагарін А. С. Французькі зв'язки фальшивомонетників в Україні в імперську добу. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 2 (43). Ужгород, 2020. С. 166. DOI: 10.24144/2523-4498.2(43).2020.217458.

м. Ніцци: «Фабриканти фальшивих сто рублевих. До м. Москви доставляються етапом з м. Варшави головні герої «фабрики фальшивих російських сторублівок» у м. Ніцці – Готхард Левенталь та Емілія Володко. Як відомо, французька влада видала їх Росії, доставивши злочинців до м. Варшави. Діяльність шайки досягла настільки широкий розмах, що представники «фабрикантів грошей» Левенталь та Володко діяли у найвіддаленіших куточках Росії – на Кавказі та в Сибіру, у Царстві Польському і т.п. Серед розповсюджувачів фальшивих грошей були люди найрізноманітніших професій. У них відбувались обшуки та вилучення, а потім вони відправлялись у м. Москву. Цікаво відмітити, що більшість із них один одного не знали і до тюрми знайомі не були. Діяли особливі роз'їзні агенти «комівояжери», що збували «товар із Ніцци». Левенталь та Володко будуть поміщені до Бутирської пересильної тюрми, де вже знаходяться близько 20 осіб, заарештованих по цій справі»¹. Інформація про зловмисників згодом дійшла до м. Києва. «Фальшиві кредитки. Київський губернатор повідомляє керівникам поліції Київської губ., що внаслідок припису головного начальника постачання армії Південно-Західного фронту, головний керівник округу показав, що згідно наявних свідчень, у м. Кракові трапляються багато російських паперових грошей – 10, 25 та 100-рублевого номіналу з датою «1909». Можливо, що вони підроблені, тому рекомендується ставитись з особливою обережністю до прийому цих грошей від приватних осіб».²

Улітку 1913 р. фальшиві рублеві монети виявлено в околицях м. Білостоку: «<...> Артистично спрацьовані, вони нічим із зовнішньої сторони не відрізняються від справжніх. Про фальсифікацію говорять лише деяка легковагість монети та відсутність дзвону»³.

Опрацьовані джерела дають змогу встановити також локальний вимір фальшування грошей в Царстві Польському – протягом майже всієї другої пол. XIX та поч. XX ст. одним із центрів виготовлення фальшивих грошей було м. Лодзь.

¹ Фабриканты фальшивых сторублевок. Полтавский Вестник. № 3118. 3 мая. Киев, 1913. С. 4.

² Фальшивые кредитки. Киев. Киев. 1915. № 443. С. 4.

³ Фальшивые рубли. Голос Белостока. № 129 (874). 6 июня. Белосток, 1913. С. 3.

Перші згадки про виявлення в околицях м. Лодзь фальшивомонетників знаходимо у листопаді 1872 р. – арештований за замах на вбивство дружини і засуджений до двох років ув'язнення у тюрмі м. Серадз (нині Лодзинське воєводство. – **Б-Г.А.**) квартирмейстер при магістраті м. Кутно Владислав Смошинський вважав своїм обов'язком державного чиновника надати показання про відбуваючого разом із ним покарання єврея Хайма Зайдлера. Затриманий з фальшивими 50 руб. кредитними білетами при поверненні з м. Лондона Хайм Зайдлер розповів Владиславу Смошинському секрет про існування злочинного угруповання у м. Влоцлавек. Місцевий мешканець Лейбкс Лакернік з фальшивим пруським паспортом здійснює поїздки у Англію, повертаючись до Росії із фальшивими рублями на суму щоразу не менше 50 000 руб. Фальшивки у необмеженій кількості євреї купували у мешкаючого вже 20 років у м. Лондоні Соломона Розенбаума, який вів розкішний образ життя. Збувальників підробок кримінальна організація знаходила через земляків під час гри в азартні ігри¹. Про лодзинських фальшивомонетників інформували газети: «Фальшиві гроші. Днями викриті у місті Лодзь фальсифікатори монет. Дня 5 березня один торговець старого базару поскаржився поліції на Матвія Вічака, який дав йому фальшиву десяти копійчану монету. Вічака в той же час обшукали та знайшли в його кармані декілька фальшивих монет 10 та 20 коп. номіналу. Під час обшуку в його приміщенні були знайдені машини для виготовлення монет, гіпсові форми, декілька фальшивих монет та шматки металу. Дружина Вічака визнала, що чоловік її приймав участь у підробці фальшивих грошей по умовлянню Осипа Каширака та Андрія Зелінського. Останній же надав навіть Вічаку машину. Всіх трьох заарештували. Вічак згідно слів його дружини, займається підробкою монет уже третій рік»².

Нове повідомлення про фальшивомонетників з м. Лодзь опубліковане в газеті «Смоленский Вестник» від 16 лютого 1910 р. – збут фальшивих дрібних обігових

¹ APW. Zespol 1416/II. KGW. Referat I Tajny. Sygnatura. 177. Дело по отзыву Калишского губернатора по предмету производства обыска у приехавшего из Лондона с 50 фальшивыми кредитными билетами еврея Лакерника живущего во Вроцлавке. Rok 1872. Str. 1–2.

² Фальшивые гроши. Галицкая Русь. № 77. 3 (15) апреля. Львов, 1892. С. 3..

монет відбувався у м. Варшаві¹. Наступного року затримано ще чотирьох фальшивомонетників, які за допомогою гіпсових форм підробляли гроші у м. Лодзь². Також 18 жовтня 1911 р. у м. Згеж Лодзинського повіту було затримано фальшивомонетника з трьома спільницями, які виготовляли фальшиві 50 коп. монети³. Така кількість фактів свідчить про те, що в цей період м. Лодзь стало центром фальшивомонетництва. Збут підробок відбувався переважно в інших, навіть досить віддалених, регіонах всієї імперії. Часто в джерелах знаходимо дані про вилучення з подібних крупних підпільних майстерень суттєвої кількості готової продукції, яку фальсифікатори не встигли реалізувати. У околицях Дембніки та Підгуржа (в досліджуваному періоді – передмістя м. Кракова. – Б-Г.А.)⁴ були виявлені крупні таємні виробництва підробок. Окрім фальсифікатів місцевого виготовлення показані і випадки спроб ввезення із-за кордону, а також збуту у віддалених від місця виготовлення регіонах – Кавказу та Сибіру.

Зразки фальшивих монет та банкнот, які є німими свідками *подій Першої світової війни* відомі на колекційному ринку⁵. Нумізматичний аукціон «Gabinet Numismatyczny D. Marciniak» декілька разів продавав підробки: 15 коп. 1914 р. **(Рис. 35)**⁶, 50 польських марок 1916 р.⁷, а також фальшивий рубль 1915 р. для м. Лодзь⁸.

¹ Телеграммы Смоленского вестника. Смоленский Вестник. № 37. 16 февраля. Смоленск, 1910. С. 2.

² Фальшивомонетчики. Южная Копейка. № 171. 28 мая. Киев, 1911. С. 3.

³ Фальшивомонетчики. Лодзь. Южная Копейка. № 306. 18 октября. Киев, 1911. С. 4.

⁴ Бойко-Гагарин А. С. Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периодики. *Studia I Materiały «Forum Numizmatyczne, Pieniądz I Mennice»*. № 1. Białystok, 2016. S. 103–109.

⁵ Орлик С. В., Бойко-Гагарин А. С. Фальшивомонетничество в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. № 1. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 143–164. DOI: 10.31470/2616-6275-2017-1-143-164.

⁶ Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 276412. URL: Access Mode: <https://archiwum.gndm.pl/a,1026-Rosja-10-i-20-kop-1914-+-FALS-z-Epoki-15-kop,rid,276412.html>. Title from screen. Date of access: 01.04.2018.

⁷ Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 2683877951. URL: Access Mode: <http://archiwum.niemczyk.pl/page/2683877951/polska-50-marek-polskich-1916-jeneral-fals-st>. Title from screen. Date of access: 01.04.2018.

⁸ Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 253895. URL: Access Mode: <https://archiwum.gndm.pl/a,2907-Lodz-1-rubel-1915-ze-stemplem-FALSYWY,rid,253895.html>. Title from screen. Date of access: 01.04.2018.

В часи Першої Світової війни серед підробок кредитних білетів Російської імперії виділяються саме 3 руб. Вибір фальшивомонетниками для відтворення цього середнього номіналу вказує на спробу мінімізувати ризик швидкого викриття підробки (при цьому фальсифікат виконував свою головну функцію вже після першої ж угоди) враховуючи те, що номінал не настільки великий, але і достатній для чималої вигоди від його фальсифікації. Про виявлення таких підробок відомо також у Польщі: «Підробка кредитних білетів. Петроград. «Лодзер Цайтунг» повідомляє, що у м. Варшаві з'явилися в обігу підроблені кредитні білети 3 рублевого та рублевого номіналу. Досить імовірно, що подібне виробництво фальшивих грошей, якщо не заохочується, то мабуть і не карається німецькою владою»¹.

Окрім підробки засобів платежу, фальсифікатори не обійшли увагою і цінні папери². Часто на сторінках газетної періодики повідомлялось про шахрайство та махінації з векселями та їхню підробку. Це мало суттєву вигоду, частіше навіть більш вагому, аніж збут підроблених кредитних білетів, адже суми, отримані за допомогою підроблених векселів, могли бути значно чисельнішими за найбільший номінал банкнот. Харківська газета «Черная сотня» повідомляє: «Польські пани. У Кракові заарештований польський граф Генріх Потоцький за те, що він за підробленим векселем отримав до ста тисяч корон. Подібний випадок з ним вже був раніше, але він викрутився: тепер навряд»³.

Проаналізувавши викладене вище, можемо викласти висновок щодо особливостей фальшування грошей у Царстві Польському, де паралельно із грошима загальнодержавного зразка прототипом для незаконного виготовлення стала також власна монета. На поч. XIX ст. особливістю місцевого грошового обігу була наявність фальшивих талерів Пруссії.

Протягом 1820–1830 рр. для попередження завезення з Англії підробок грошей проводилась ретельна перевірка всіх євреїв, що перетинають кордон із Пруссією.

¹ Подделка кредитных билетов. Петроград. Вечерняя газета. Киев. 1916. № 1246. С. 2.

² Бойко-Гагарін А.С. Фальсифікація цінних паперів в Російській імперії. Соціум. Документ. Комунікація. № 9. Переяслав, 2020. С. 11–26. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-9-11-26.

³ Польские паны. Черная Сотня. Харьков. 1907. № 27. С. 4.

Матеріали історичних архівів демонструють причетність польських патріотичних антиросійських таємних організацій до навмисного ввезення та збуту на території імперії Романових фальсифікатів кредитних білетів.

Повстання 1830–1831 рр. призвело до глибокого соціального потрясіння, а також до тимчасової зміни специфіки підробки монет у Польщі. У 1831 р. було розпочато карбування імітацій голландських дукатів, фальшиві дрібні обігові монети у великій кількості було виготовлено у м. Рогачів. Архівні матеріали містять численні свідчення про виготовлення підробок подвійних злотих на Волині та Поліссі. Білонові 10 грошів зразка 1840 р. можна впевнено назвати однією з найпоширеніших підробок польських монет у середині XIX століття.

Значна чисельність фактів свідчить про локалізацію в м. Лодзь центру фальшивомонетництва, звідки виготовлені підробки збувались переважно у віддалених регіонах всієї імперії. Із початком Першої Світової війни грошовий обіг здобув кардинально нові особливості, фальшуванню підлягали обігові монети із дорогоцінних металів, популярності в Царстві Польському в цей час набуває збут підробок 3 руб. кредитних білетів.

3.3. Підробки грошових знаків іноземних емітентів

На сьогодні відомі факти підробки не лише іноземної монети з боку приватних осіб в Російській та Австро-Угорській імперіях. З 1735 р. в Російській імперії було таємно налагоджено виготовлення високоякісних *імітацій золотих дукатів Голландії*¹. Серед українських скарбів М. Котляром зафіксовано лише одну знахідку з цими монетами в околицях м. Деражня Хмельницької обл., давній депозит складався з 90 золотих голландських дукатів, з яких 76 виявились виготовленими у м. Санкт-Петербурзі².

¹ Спасский И.Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Изд. 4. Ленинград: Аврора, 1970. С. 218.

² Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. С. 155.

У зібранні найбагатшого білоруського музею НІМРБ¹ наявна приватна підробка голландського дукату зразка поч. 1800-х рр. (Рис. 36), який виготовлений із недорогоцінного металу з нанесеним на його поле покриттям жовтого кольору. На аверсі підроблена монета несе легенду та дату з нерозбірливою третьою цифрою, що суттєво ускладнює визначення точного прототипу копійованого зразка, тому час його створення визначено приблизно 1800-ми рр. Зворотна сторона в центрі несе квадратний картуш із рослинним орнаментом, всередині якого поміщено легенду в чотири рядки з численними помилками. Також на монеті є отвір, що міг виникнути в результаті її перевірки на справжність у часи побутування. Для визначення складу сплаву металу підробки було застосовано лазерну атомо-емісійну спектроскопію, що дала можливість встановити наступний елементний склад поверхні підробки за 20 імпульсів (60 мкм): мідь – 81,95 %; цинк – 13,10 %; срібло – 4,62 %; свинець – 0,33% (Рис. 37). Дивує відсутність золота на поверхні досліджуваного зразка, що унеможлиблює на даному етапі дослідження встановити метод нанесення покриття.

Відмінні риси дукатів голландського та російського карбування подає в своїй розвідці В. Узденіков:

- частина стріл у руці лицаря коротше за інші, на голландських дукатах довжина всіх стріл однакова з широкими накінечниками;
- клеймо монетного майстра у вигляді лілеї має видовжений центральний елемент;
- літера «А» у слові «CONCORDIA» знаходиться під кутом від цифр дати, на дукатах голландського карбування вони паралельні;
- великий палець руки, що тримає стріли, не захоплює останні дві стріли;
- слова легенди «BELGII» та «LEGEM» знаходяться на різній відстані одне від одного².

¹ Бойко-Гагарин А.С. Подделки денежных знаков XIX–XX века в собрании Национального исторического музея Республики Беларусь. Банковский вестник. № 12 (677). Минск: Национальный банк Республики Беларусь, 2019. С. 53–55.

² Уздеников В.В. Монеты России 1700–1917. М: Финансы и статистика, 1986. С. 494–495.

Укладення про покарання карні та виправні¹ встановлювало, що винні у підробці іноземних монет караються позбавленням усіх прав, свобод та майна, висилаються на каторгу на заводи на термін від 4 до 6 років з можливим покаранням плітями та накладенням тавра. Популярність і великі наклади монет Голландії стали причинами їх фальшування приватними особами. Повідомлення про виявлення підробки золотого дукату зафіксовано 21 квітня 1820 р. у Царстві Польському. Про це свідчить відповідний висновок експерта, наданий від імені дирекції Варшавського монетного двору до KRSW².

Обіг голландських дукатів тривав до середини XIX ст., цим часом може також бути визначений і період доцільності їх підробки. 5 жовтня 1839 р. до київського Генерал-губернатора надходить лист управляючого Міністерства Внутрішніх справ, в якому зазначено, що прийом золотих червінців дозволений лише в торгівельному обороті, виключаючи можливість оплати ними податків через швидку зношуваність поверхні. Курсове співвідношення вже наявних у касах «голландських» червінців задовільного стану збереження до російської монети визначено 2 руб. 92½ коп. сріблом монетами чи 10 руб. 23¾ коп. асигнаціями³. Протягом тривалого часу після припинення їхнього виготовлення у 1849 р. у Голландії, поширеність цих світових монет спровокувала карбування їх імітацій у м. Санкт-Петербурзі до 1867 р.⁴ Після офіційного звернення голландської влади до уряду Російської імперії та міжнародного скандалу, незаконне виробництво популярної монети було припинене; на той час було викарбовано приблизно 28 млн. імітацій дукатів⁵. Досліджуючи фонд Департаменту Гірських та Соляних справ у РДІА, Р. Краснов виявив секретні документи⁶, що красномовно свідчать

¹ Деммени М.Г. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законов с 1649 по 1881 г. Выпуск 3. С.-Петербург: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. С. 236.

² AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7690. Kurs a falszowanie monet. Vol. I. Str. 118.

³ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 72. Справа 343. Справа по відношенню управляючого міністерством внутрішніх справ про правила обміну голландських червінців. Рік 1839. Арк. 1–2 зв.

⁴ Семенов В.Е. Подделки российских монет. СПб: Конрос-Информ, 2012. С. 21.

⁵ Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. 1-е Изд. Минск: Народная Асвета, 1968. С. 66–67.

⁶ РДІА. Фонд 468. Опис. 39. Справа. 117. Арк. 11.

про високу вигоду таємного карбування голландських дукатів. Так, у «секретному рахунку» вказано, що з отриманого у 1804 р. золота вагою 11 пудів 26 фунтів 82 золотники та 46 долей було виготовлено 56000 імітацій голландських дукатів, що по курсу 4 руб. і 12,5 коп. асигнаціями складало 231000 руб., натомість карбування російських імперіалів та пів-імперіалів дало б прибуток лише у 159354 руб. 37 коп., вигода від таємного карбування голландських монет більше на 11,5%, або на 23839 руб. 33 коп.¹

Вибір в якості зразка для імітації цих відомих та знайомих населенню монет очевидний. У цей час голландські дукати були широко відомі населенню та використовувались під час крупних торгових угод². Монетним Уставом 1857 р. (Ст. 183) курсування голландських червінців дозволялось у сплаті поштових зборів та іншого мита, враховуючи кожен повноцінний червінець у 2 руб. та 93 $\frac{1}{3}$ коп. сріблом російськими монетами³.

На території Російської імперії в Бессарабії та м. Одесі згідно Монетного Уставу дозволявся обіг золотої монети *Османської імперії* (Ст. 188)⁴. Підробка паралельно російських та османських монет була актуальною для регіону ще з кін. XVIII ст. – у 1796 р. в м. Криве Озеро Катеринославського намісництва циган Іван Золотар виливав: «<...> багатократно у зробленій у глині та піску, клеймуючи справжнім рублем в олові, російські і турецькі монети <...>»⁵.

Цікаві дані про особливості участі османських юзлуків у грошовому обігові Бессарабії та їх фальсифікації у першій чверті XIX ст. знаходимо у фонді

¹ Краснов Р.В. Передел голландских дукатов русской чеканки 1805 г. Тезисы докладов. Третьи научные чтения памяти профессора Валентина Наумовича Рябцевича (1934–2008). Минск, 16–18 мая 2018 г. Минск, 2018. С. 61.

² ANRM. Фонд. 22. Департамент міністерства Юстиції. Опис. 1. Справа. 326. Справа про розгляд прохання повіреного бессарабського поміщика Ключера Апостала Бурди справі його проти Мицопулой Н. щодо грошової претензії у розмірі 390 голландських червінців. Рік 1833. Арк. 2.

³ Свод Законов Российской империи, издания 1857 года. Том Седьмой. Уставы монетный, горный и о соли. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875. С. 32.

⁴ Свод Законов Российской империи, издания 1857 года. Том Седьмой. Уставы монетный, горный и о соли. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875. С. 32.

⁵ ДАМО. Фонд 450. Вознесенська палата кримінального суду. Опис 1. Справа 2. Рапорт Вознесенської верхньої розправи в перший департамент з пересиланням про колодника Василя Золотаря. Рік 1796. Арк. 8 зв.

Розпорядчого столу Канцелярії одеського міського голови. Лист від 29 червня 1811 р. генерала-фельдмаршала Михайла Іларіоновича Голеніщева-Кутузова дяку Еммануїлу Осиповичу де Рішельє: «Шановний государе мій, дяку Еммануїле Йосиповичу! Віце-президент валаського Дивану генерал-майор Штекер, при рапорті надав мені слідчу справу, відкриту поліцією Бухаресту <...>. Бахчисарайський купець Караїм Якович та інший Козловський купець Ісаак Юзефович показали, що вимінювали на червінці 5780 юзлуків для відправлення в Одесу на оплату товару, привезеного із м. Константинополя французьким судном; та друге – з'явилися у м. Бухаресті нового карбування п'ятилевні, які обережно почали робити з юзлуків, так як п'ятилевний не мав в собі ваги проти юзлука»¹. Цікавою в листі є згадка про появу в м. Бухаресті монет нового номіналу – «п'ятилевогого». Можна вирахувати: якщо 5 левів дорівнювали 5 курушам номінальною вартістю в 200 пара, тоді п'ятилевова монета нового зразка, що на той час вже з'явилась у м. Бухаресті, є турецькою 5-піастровою монетою (**Рис. 38**)², вперше карбованою у 1811 р., на третьому році правління султана Махмуда II (1807–1839). Дослідник А. Кривенко відмічає знахідку такої нової монети неподалік с. Главани Арцизького р-ну Одеської обл.³, що свідчить про те, що ці монети були відомі в Бессарабії. Особливо цікавим є те, що у м. Бухаресті почали використовувати юзлуки в якості заготовок для карбування нових 5-левових монет, перетворюючи таким чином юзлук номінальною вартістю у 100 пара на вдвічі дорожчу монету. Це приватно ініційоване незаконне перекарбування може бути класифіковано як фальшивомонетництво, коли для виготовлення підробки нової монети використовувалась стара монета⁴.

¹ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського міського голови. Опис 1. Справа 14-в. Справа про припис Головнокомандуючого Молдавською Армією Голеніщева-Кутузова. Про спостереження щоб турецька монета юзлуки не була вивезена з м. Одеси до м. Константинополя. Рік 1811. Арк. 1–2.

² Künker Auctionhaus. Münzen des Ottomanischen Reiches. Auction 210. Teil 2. Osnabrück, 2012. Lot 1685–1687. S. 144.

³ Кривенко А. Турецкие монеты в истории Приднестровского края. Ежегодный исторический альманах Приднестровья. № 10. Тирасполь, 2006. С. 17.

⁴ Бойко-Гагарин А.С., Корпусова И.В., Янов Д.М. Некоторые особенности обращения османских юзлуков на территории княжества Валахия в 1810–1811 гг. Стародавнє Причорномор'я. Вип. XII. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2018. С. 57–69.

Також серед небагатьох фальшивих османських монет поч. ХІХ ст. окрім введеного до наукового обігу О. Огуєм¹ фальшивого альтмишлика султана Селіма ІІІ, випадково знайденого мешканцем в околицях м. Хотина Чернівецької обл., нам також вдалось ввести в науковий обіг фальсифікат юзлука за прототипом монет того ж султана (**Рис. 39**)². Це ще раз підтверджує той факт, що після входження Бессарабії до складу Російської імперії, вигода від підробки османських монет поступово була зведена нанівець, а опублікований в попередній роботі нами фальшивий юзлук міг бути виготовленим у період підвищеного попиту на ці монети в Бессарабії, що дозволяє більш упевнено датувати подібні підробки 1811 р.³.

Під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. на Санкт-Петербурзькому монетному дворі було налагоджено *карбування імітацій турецьких курушів* для постачання у війська на Дунай для закупівлі продуктів та фуражу⁴. Причиною появи імітацій османських курушів, виготовлених в Російській імперії, В. Трутовський вбачає в постійному коливанні вмісту срібла в монетах, від чого війська відчували суттєві збитки. Вже перші ж отримані зразки підроблених у Росії османських монет були протестовані генерал-фельдмаршалом князем Олександром Прозоровським разом із місцевими валаськими боярами і таємно запущені в обіг. Одразу було встановлено, що отримані із м. Санкт-Петербурга куруші якісніші за поширені в грошовому обігу Валахії османські монети. Також практичні експерименти зі збуту на місцевих ринках дозволили відмітити, що продавці товарів часто помічають відмінність монети від турецької та її нетурецьке походження, але при тому активно приймають через вищу якість металу. Для надання російським імітаціям вигляду османських монет князем Прозоровським

¹ Огуй О. Монетні знахідки на Буковині. Системно-квантитативне зіставлення. 2 Вид. Чернівці: «Рута», 2008. С. 129–130.

² Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: «Украинская конфедерация журналистов», 2017. С. 290–291.

³ Бойко-Гагарин А.С., Корпусова И.В., Янов Д.М. Некоторые особенности обращения османских юзлуков на территории княжества Валахия в 1810–1811 гг. Стародавнє Причорномор'я. Вип. ХІІ. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2018. С. 57–69.

⁴ Семенов В.Е. Подделки российских монет. СПб: Конрос-Информ, 2012. С. 22.

було надіслано заяву із пропозицією використовувати технологію зістарювання – обтирати нові монети піском та не використовувати відбілювання. Дослідником В. Трутовським наведено відмінні риси курушів султана Мустафи IV турецького та російського карбування відповідно до власного візуального аналізу, відмічаючи, що на російських імітаціях тугра виконана нерівно, завитки та звороти ліній тугри сильно натягнуті, у написах легенди закінчення літер грубі, не дотримана висота літер, цифри грубі та короткі, прикраси у вигляді листя недостатньо тонко вирізані, мотузковий обідок вузький¹.

Османська монета перебувала в грошовому обігу Бессарабії до 1819 р., після чого її було вилучено розпорядженням місцевого уряду², а подальше зберігання турецьких грошей вважалось нелегальним³. Та це не позбавляло актуальності у виготовленні фальшивих золотих османських монет, подібні яким вилучено у затриманих у 1821 р. громадян Лейдера та Лейбовича, які планували збути підробки в Османській імперії⁴. У 1822 р. в Бессарабському обласному карному суді у м. Кишиніві було розглянуто справу шести фальшивомонетників, очолюваних Іваном Лебедевим, які у значній кількості виготовляли фальшиві турецьки бешлики⁵ (монети вартістю 5 левів та паритетні 200 пара)⁶. 28 листопада 1823 р. у поселенця колонії Болград Ізмаїльського повіту Христе Немцана було виявлено п'ять фальшивих османських монет: одну махмудію, три півмахмудії та

¹ Трутовский В.К. Из истории чеканки иностранных монет в России. Труды Московского нумизматического общества. Том 1. Москва: Типография и Словолитня О.О. Гербека, Чернышевский пер., 5., 1898. С. 175–190.

² ANRM. Фонд. 43. Оргіївський повітовий суд. Опис. 1. Справа. 29. Указ бессарабського обласного уряду про вилучення із вжитку в Бессарабії турецьких монет-левів та пара. Рік 1819. Арк. 1–2.

³ ANRM. Фонд. 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис. 1. Справа. 325. Справа про звинувачення фельдшера Скулянського карантину Шлімовича Міхеля у зберіганні привезених нелегально із-за кордону турецьких монет. Рік 1827. 139 арк.

⁴ ANRM. Фонд. 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис. 1. Справа. 129. Справа про звинувачення у виготовленні фальшивої золотої турецької монети мешканців с. Окитаневського Лейдера, Лейбовича, Іцика Абрамовича та ін. Рік 1821. 462 арк.

⁵ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 185. Справа про звинувачення мешканців Аккерманського повіту І. Лебедева та Н. Голікова та інших у виробництві фальшивих монет. Рік 1822. Арк. 1.

⁶ Tomulet V. Circulatia monetara in Basarabia in primii ani dupa anexarea ei la imperiul Rus. Conspecte Numismatice. (I). Chisinau, 2011. S. 28.

одну рублю. Підозрюваний надав пояснення, що кожен із монет отримав на місцевих ринках, здійснюючи товарно-грошові угоди, не підозрюючи про фальшивість¹. 12 жовтня 1824 р. Орґеївським цинутним судом було вирішено покарати ударами плітями малолітнього Міґалатія Чораре за підробку монети пара. При цьому зазначалось, що таке покарання справедливе для винних віком 15–17 років, натомість молодших 10–15 років карати ударами різок².

Привабливість для фальшивомонетників переважно турецьких грошей в Бессарабії у період приєднання регіону до Російської імперії можна пояснити зміною статусу цієї монети з державної на іноземну, а відповідно і можливістю пом'якшення покарання за її фальсифікацію. При винесенні вироку фальшивомонетникам з м. Ліпкань (Ліпкани) грекам Дмитру Змерліу та Миколі Матаранга, які були учасниками масового фальшування османських пара за допомогою придбаних у м. Ізмаїл інструментів та налагодженої мережі збуту серед євреїв, Бессарабський обласний карний суд у м. Кишиневі визнав їх виробниками іноземної монети. Хоча фальшування іноземної монети також мало бути покарано на рівні із виробництвом державних монет, суд визнав підробку турецьких дрібних пара менш шкідливою для держави, адже заборонена до офіційної сплати мита та податків монета могла нашкодити лише дрібним торговцям та приватному кредиту на прикордонні імперії, а не всій грошовій системі, як у разі підробки російських грошей. Пом'якшувальною обставиною стало те, що збут виготовлених в м. Ліпкань фальшивих турецьких грошей здійснювався у Об'єднаному князівстві Волощини та Молдови на іншому березі р. Прут³.

Це дає можливість зробити припущення про сприяння російською владою виробникам підробок османських монет з метою зменшення довіри до неї з боку

¹ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 227. Справа про звинувачення колоніста м. Болграда Ізмаїльського повіту Христе Немцана в карбуванні турецьких фальшивих монет. Рік 1823. Арк. 1–1 зв.

² ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 316. Справа про звинувачення кріпосного цигана Міґалатія Чораре у карбуванні турецьких монет. Рік 1825. Арк. 43 зв.

³ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 184. Справа про звинувачення мешканців м. Хотина М. Матаранга, Д. Змерліу та інших у виробництві фальшивих грошей. Рік 1822. Арк. 135 зв.

населення та скорішого утвердження в регіоні російської монети. Із викладеного вище бачимо, що до виробників фальшивої османської монети попри передбачене однакове покарання за законом, застосовувалися м'які покарання. Натомість 14 квітня 1821 р. Ізмаїльським повітовим судом було визнано цілком винним у фальшивомонетництві мешканця м. Тучков (назва м. Ізмаїл у 1812–1856 рр. – **Б-Г.А.**), Івана Лобанова-Балашева, який виготовив фальшиві російські асигнації¹.

Імітації золотих дукатів Голландії та срібних курушів Османської імперії на державному рівні є найбільш відомими імітаціями за ініціативи влади в Російській імперії. В п. 3.2. ми повідомляли про фальшування монет Пруссії у Царстві Польському на початковому етапі входження регіону до складу Російської імперії. Два фальшивих голландських дукати та російські асигнації номіналом 50 та 25 руб. сплатив єврей з м. Хотин Сруль Гершкович за партію фальшивих турецьких пара на суму 1000 левів грекам фальшивомонетникам з м. Кишинєва Дмитру Змерліу та Миколі Матаранзі у 1822 р., за що згодом всі були затримані та засуджені². 28 листопада 1823 р. у колоніста м. Болграда окрім фальшивих турецьких монет було також виявлено фальшивий дукат за прототипом голландського³, та ще з кін. ХІХ ст. в цьому регіоні переважала підробка турецьких монет, поступово дещо змінюючи пріоритети на все більш набуваючу поширення російську монету.

Натомість з приватної ініціативи фальшивомонетниками використовувалися як прототип також і монети *Франції*⁴ та *Італії*. У підготовленому для робітників митниць Монетною комісією Міністерства Фінансів «Описі відмінних ознак срібних монет, підроблених гальванічним чином» у 1845 р. повідомлялось про

¹ КУІА. Фонд 249. Ізмаїльський повітовий суд. Опис 1. Справа 294. Указ Бессарабського обласного кримінального суду щодо засуджених мешканців м. Тучкова Є. Дворянінова, Є. Кудрявцева та І. Лобанова-Балашева за виготовлення фальшивих асигнацій. Рік 1821. Арк. 2–3 зв.

² ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 184. Справа про звинувачення мешканців м. Хотина М. Матаранга, Д. Змерліу та інших у виробництві фальшивих грошей. Рік 1822. Арк. 11 зв.

³ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 227. Справа про звинувачення колоніста м. Болграда Ізмаїльського повіту Христе Немцана в карбуванні турецьких фальшивих монет. Рік 1823. Арк. 4 зв.

⁴ Бойко-Гагарін А.С. Французькі зв'язки фальшивомонетників в Україні в імперську добу. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 2 (43). Ужгород, 2020. С. 165–170. DOI: 10.24144/2523-4498.2(43).2020.217458.

низку відмінних рис підробок монет, виготовлених гальванічним чином (детальніше в п. 5.1.), згадуючи при цьому, що досі техніку нанесення різцем на гурті вдавлених літер було відомо експертам: «<...> тільки випадки у побачених підроблених 2-франкових з жолобчастим гуртом та 5-франкових, карбованих до введення у вжиток монето-стискуючих станків розсувної гайки, за допомогою якої наносяться на гурт опуклі літери»¹. 15 червня 1883 р. син головного редактора газети «*Odessaer Zeitung*» громадянин Ярмолінський виїхав у м. Варну для організації там типо-літографії. Пізніше болгарська поліція запідозрила та викрила в його помешканні фабрику з підробленими французькими 20 та 100 франковими банкнотами, при затриманні Ярмолінський вчинив збройний супротив².

17 березня 1867 р. Міністерство іноземних справ надсилає до управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора одеському міському голові запит щодо проживання та діяльності в Росії підданих на прізвища Маєвський та Снарський, яких було затримано за підробку італійських асигнацій у м. Олександрії та П'ємонті, над якими проводиться слідство та збирається інформація через російського посла у м. Флоренції³.

Також відомі випадки затримання громадян Російської імперії, які займались підробкою грошей у Франції. Спочатку газета «*Кіевская Почта*» у 1911 р. повідомляла у загальних рисах про збут росіянами фальшивих марок: «Арешт росіян. Париж, 23 лютого. Поліція заарештувала дев'ятьох уродженців Росії, звинувачуваних у збуті фальшивих французьких поштових марок»⁴. Далі газета «*Киевское Утро*» надає вже більш розширену інформацію про іншу групу фальшивомонетників: «Російські фальшивомонетники та бомбисти у м. Парижі. У

¹ ДАХерсо. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 48. Розпорядження керівника Одеського митного округу про спостереження за недопущенням ввезення у Росію фальшивих грошей та ввезення платинової монети. Рік 1845. Арк. 2–2 зв.

² Фальшивые французские кредитные билеты приготовленные в Одессе. Кієвлянинъ. № 144. 5 июля. Киев, 1883. С. 3.

³ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1074. Про пропозицію Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора про те, чи немає будь-яких свідчень про Маєвського, Черняєва та Снарського, затриманих у підробці італійських асигнацій. Рік 1867. Арк. 2.

⁴ Арест русских. Киевская Почта. № 619. 25 февраля. Киев, 1911. С. 3.

м. Парижі, як телеграфують московські газети, заарештовано двох студентів вірмен із Росії. У них знайдено фальшиві монети. Вони пояснили, що фальшиві гроші отримали від Назар'янца. Під час обшуку у останнього знайдено чудово обладнану лабораторію для виготовлення фальшивих монет та підривних снарядів. За словами дружини Назар'янца, останній за експропріацію був засуджений у м. Петербургу до смертної кари, згодом помилуваний та засланий на безстрокові роботи. Деякий час тому назад Назар'янц втік, оселився у м. Парижі та зайнявся викладанням практичної хімії своїм співвітчизникам. На питання представника поліції чи виготовляв Назар'янц вибухові речовини, остання відповіла, що не знає. Так само пані Назар'янц не змогла надати відповідь відносно виготовлення фальшивих монет»¹. Спробу обміну у м. Києві підроблених французьких монет викрито поліцією у 1911 р. – у заарештованих Ф. Козакець та К. Ківерцева було виявлено 200 штук фальшивих французьких монет зразка 1818 р.²

Окрім інформації про місцевих фальшивомонетників, друковані в українських регіонах газети повідомляють також про їх «колег» за кордоном, що додатково підкреслює роль французької монети у світовому ринку та вигоди її використання в якості прототипу для фальшування: «<...> У Тунісі викрито фабрику фальшивих банкнотів французьких и конфісковано 100.000 штук готових стофранківок»³. Пізніше на шпальтах газети публікується нова звістка про фальшивомонетників у Франції: «Зграя підроблювачів монет, що складалась із 145 осіб, потрапила до рук поліції у Парижі. Підроблювачі пускали до обігу золоті 20- та 10-франкові монети, добувши з них золото та замінивши його сріблом»⁴.

¹ Русские фальшивомонетчики и бомбисты в Париже. Київское Утро. № 61. воскресенье, 17 октября. Киев, 1910. С. 3.

² Фальшивомонетчики. Київская Почта. № 647. пятница, 25 марта. Киев, 1911. С. 4.

³ Дробны вести. Діло. Ч. 172. 1 (13) серпня. Львів, 1896. С. 3.

⁴ Шайка поддельщиков монет. Галичанин. Ч. 269. неделя, 1 (13) декабря. Львов, 1896. С. 3. Також. Бойко-Гагарін А. С. Газетна періодика як джерело вивчення процесів фальшування монет та банкнот в кінці ХІХ – початку ХХ століття. Український нумізматичний щорічник. № 2. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 137. DOI: 10.31470/2616-6275-2018-2.

Підробка іноземних грошових знаків не втрачає актуальності і в умовах Першої Світової війни¹. Вінницька газета «Юго-Западный Край» 24 травня 1915 р. повідомляє про розгляд окружним судом у м. Баку справи про спробу двох мусульман перетнути державний кордон у Семиреченській обл. разом із двома тюками фальшивих китайських асигнацій, які зловмисники при затриманні намагались видати за релігійні листівки. Під час ретельного огляду підробок слідчі встановили, що кожна фальшива банкнота має на краю поля напис, що вказує на їх виготовлення «Літографією Демурова» у м. Баку. Довірений цієї літографії під час допиту повідомив, що цю друковану продукцію замовив у нього торговець часем Абдул Вагаб Багіров, який назвав замовлені вироби етикетками для чайної упаковки².

У нумізматичному зібранні НІМРБ³ викликає інтерес виріб (**Рис. 40**), що нагадує золоту монету Німецької імперії номіналом 5 марок, карбовану у 1877 р. у Пруссії від імені кайзера Вільгельма I (1861–1888). Враховуючи досить малий розмір зразка, лише 16 мм, що значно менше монет державного зразка, ми виключаємо можливість атрибуції його як підробки того часу, адже її б ніхто не сприйняв за справжню. Більш вдалим буде вважати цей виріб ігровими грошами, популярними в Німеччині на межі XIX–XX ст.⁴ У верхній частині виробу помітне відрізане раніше припаяне вушко, що також свідчить про використання цієї ігрової монети в якості прикраси для одягу. До речі, гральні марки відомі і за прототипом російських імперських монет, виготовлені фірмою «Л. Хр. Лауер», але за

¹ Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. № 1. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 143–164.

² Фальшивые китайские кредитки. Юго-Западный Край. № 117. воскресенье, 24 мая. Винница, 1915. С. 4.

³ Бойко-Гагарін А.С. Подделки денежных знаков XIX–XX века в собрании Национального исторического музея Республики Беларусь. Банковский вестник. № 12 (677). Минск: Национальный банк Республики Беларусь, 2019. С. 53–55.

⁴ Aschoff G. Deutsches Kindergeld. Ein numismatisches Randgebiet. ISBN 978-3-86646-817-7. Battenberg, 2009. 324 s.

технічними характеристиками вони мають менший розмір та вагу¹. Очевидно, що такі монетоподібні вироби не є підробками монет.

Отже, у досліджуваному періоді знаходимо численні свідчення про підробку монет за прототипом грошових знаків іноземних емітентів на території Російської імперії. З 1735 р. в Російській імперії було таємно налагоджено виготовлення високоякісних імітації золотих дукатів Голландії. Після офіційного звернення голландської влади та міжнародного скандалу, незаконне виробництво популярної монети було припинене; на той час було виготовлено приблизно 28 млн. імітацій. Окрім високоякісних підробок голландських дукатів на державному рівні (вагою 3,49 г, 979-ї проби золота), відомі також підробки за їх прототипом, виконані за більш дешевою технологією приватними особами.

Нерівномірність у курсовому співвідношенні османських юзлуків та курушів по відношенню до голландського золотого дуката на початку ХІХ ст. створила умови для спекуляції та фальшивомонетництва. У 1811 р. у м. Бухаресті почали незаконно перекарбовувати юзлуки на нові п'яти піастрові турецькі монети. Срібні юзлуки через підвищення на них попиту також були одразу використані фальшивомонетниками в якості прототипу для тогочасної підробки грошей, що підтверджується знахідками таких монет в Одеській обл. Під час Російсько-Турецької війни 1806–1812 рр. на Санкт-Петербурзькому монетному дворі було налагоджено карбування імітацій турецьких курушів для постачання у війська на Дунайський театр бойових дій.

Імітації золотих дукатів Голландії та срібних курушів Османської імперії на державному рівні є найбільш відомими державними підробками в Російській імперії, що виготовлялись за ініціативи влади. Натомість з приватної ініціативи фальшивомонетниками здійснювалось використання монет також Франції та Італії. Відомі й випадки затримання та арешту громадян Російської імперії, які займались підробкою грошей за кордоном.

¹ Адрианов Я. Фальшивые деньги в жизни и нумизматике. Размышления о коллекционировании фальшивых монет. В порядке подготовки к печати каталога российских фальшивых монет. Петербургский коллекционер. № 1 (93). Санкт-Петербург, 2016. С. 30.

Популярні у кін. XIX та на поч. XX ст. монетоподібні прикраси одягу та жетони, а також ігрові гроші, що несли на своєму полі імітацію зображень російських, німецьких та османських монет, однозначно не є підробками монет.

Висновки до Розділу 3

Виявлення незаконних центрів виготовлення фальшивих монет відомі у найрізноманітніших куточках майже всієї колишньої Російської імперії. Часто тактика збуту фальшивих грошей полягала у вивезенні крупних партій підробок у віддалені регіони. У контексті цього найбільш цікавими є випадки вивезення підробок далеко за межі України, або потрапляння їх на місцевий ринок із далеку.

На поч. XIX ст. в обігу ще траплялись фальшиві асигнації та монети, виготовлені до початку правління Павла I. Цікавим є те, що не дивлячись на проведену за ініціативи імператора грошову реформу, монети старого зразка мали величезний попит, про що свідчать відомі підробки за їх прототипом. Згідно з тогочасним законодавством, переслідування державою на рівні з фальшивомонетництвом зазнавали особи, які здійснювали незаконне переплавлення монет, а також ввозили монети гіршої якості з-за кордону. В цей період спостерігається нестача дрібної обігової монети, що приводить до її підробки. Виготовлення фальсифікатів мідних монет в таких умовах набуває певного сенсу. Однією з найгучніших справ фальшивомонетників першої пол. XIX ст. була справа відомого скульптора фальшивомонетника І. Цейзика.

У досліджуваному періоді також знаходимо численні свідчення про підробку грошей іноземних емітентів на території Російської імперії. В імперії Романових було таємно налагоджено виготовлення високоякісних імітації золотих дукатів Голландії на державному рівні; відомі також підробки за більш дешевою технологією з боку приватних осіб.

Нерівномірність у курсовому співвідношенні османських юзлуків та курушів по відношенню до голландського золотого дукату на поч. XIX ст. створила умови для спекуляції та фальшивомонетництва. У 1811 р. у м. Бухаресті почали незаконно перекарбовувати юзлуки на нові 5-піастрові турецькі монети. Срібні юзлуки через

підвищення на них попиту також підроблювалися фальшивомонетниками, що підтверджується знахідками таких монет в Одеській обл.

Серед наявних у обігу засобів платежу фальшивомонетниками було сфальсифіковано майже всі найбільш поширені грошові знаки. Проаналізувавши джерела, ми встановили такі найпопулярніші зразки для фальшування кредитних білетів: 25 руб. та рідше – 10, 5 та 3 руб. Серед монет частіше підроблялись срібні рублі та полтинники, рідше золоті – 5 та 10 руб. Найчастіше в якості зразка для підробки використовували монету номіналом 20 коп. Тогочасні підробки золотих 5 руб. монет зразка 1830–1860-х рр. є рідкісними у знахідках в Україні, аналіз джерел вказує на побутування таких фальсифікатів у підросійській Балтії, звідки вони могли потрапляти в інші губернії.

У Царстві Польському побутувала власна монета, що також стала прототипом для незаконного виготовлення, як і наявні в обігу монети сусідньої Пруського королівства. Протягом 1820–1830 рр. російська влада для попередження завезення з Англії підробок надала розпорядження щодо перевірки всіх євреїв, які перетинали кордони Російської імперії через різні порти і міста Пруссії. Матеріали історичних архівів чітко демонструють причетність польських антиросійських таємних організацій до навмисного ввезення та збуту у Російській імперії фальсифікатів кредитних білетів. Повставши у 1830–1831 рр. проти російського уряду та потребуючи закупівлі із-за кордону продовольства та зброї, поляки прийняли рішення налагодити карбування імітацій голландських дукатів на монетному дворі у м. Варшаві.

Архівні матеріали містять численні свідчення про виготовлення та виявлення подібних підробок на Волині та Поліссі. Монету номіналом 10 грошів зразка 1840 р. можна впевнено назвати однією із найпоширеніших монет свого часу, в тому числі і однією з найпоширеніших підробок польських монет в сер. XIX ст. На відміну від загальнодержавних російських монет, монети високого номіналу Царства Польського мали крім складного рисунку орла на аверсі, також портрет імператора і легенду на реверсі. Цей факт значно ускладнював роботу фальшивомонетників над інструментами виготовлення підробок. У другій чверті

XIX ст. набуває популярності підробка монет загальнодержавного зразка. Значна чисельність фактів свідчить про те, що в період Російської імперії польське м. Лодзь стало центром фальшивомонетництва. Виготовлені підробки збували переважно в інших, навіть досить віддалених регіонах всієї імперії. Особливістю судочинства над фальшивомонетниками у цей час в Царстві Польському полягало у праві місцевих судів судити лише затриманих у Польщі поляків.

Маніфестом від 1 червня 1839 р. кредитні білети прирівнюються виключно до срібної монети, залишаючи золото на другорядному плані. Цим можна пояснити відносно незначну кількість відомих підробок золотих монет у XIX ст. Поява паперових асигнацій стала новим прогресивним явищем у суспільстві, їх підробка також не змусила себе довго чекати. Вкрай рідкісним випадком є виявлення фальшивої асигнації дуже високого номіналу – 200 руб.

У 1880-ті рр. на Поділлі органами поліції було зафіксовано виплеск виявлення фальшивих кредитних білетів крупного номіналу – 100 руб., а також фальшивих кредитних білетів номіналом 25 та 3 руб., виготовлених методом склеювання банкнот із різних частин.

З приватної ініціативи фальшивомонетниками здійснювалось використання монет також Франції та Італії, відомі випадки затримання громадян Російської імперії, які займались підробкою грошей за кордоном. Часто фальшиві гроші виявлялись у сумах зібраних податків, тому службовцями фіскальної служби використовувався метод перестереження від підробок та фіксація отриманих грошових знаків разом із серіями та номерами у спеціальній книзі. Одним із методів знешкодження фальшивих паперових грошей та виведення їх із грошового обігу було нанесення позначок – штампів та перфорації.

Популярні наприкінці XIX – на початку XX ст. монетоподібні прикраси одягу та жетони, а також ігрові гроші, що несли на своєму полі імітацію зображень російських, німецьких та османських монет, не є підробками монет. Незважаючи на те, що деякі з комеморативних срібних монет були досить поширені в обігу, їх тогочасні підробки невідомі. Після проведення кількісного аналізу виявлених нами фактів та повідомлень щодо підробки грошей в Російській імперії у фондах

історичних архівів, а також наявних підробок у колекціях музеїв та приватних осіб і після дослідження публікацій старих газет, сучасників та вчених, ми дійшли висновку про кількісну перевагу у підробці саме монет, а не банкнот.

РОЗДІЛ 4. ФАЛЬШУВАННЯ ГРОШЕЙ В СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

4.1. Нові тенденції фальшування грошей в Російській імперії

У другій пол. ХІХ ст. процеси фальшування грошей в Російській імперії набувають нових особливостей, доповнюючись раніше незафіксованими тенденціями та явищами. Нижче ми детально розглянемо перераховані нові особливості аспекту фальшування грошей та пов'язані із цим процесом види шахрайства, дотримуючись структурно-хронологічного принципу.

У 1860-х рр. в окремих місцевостях Російської імперії в господарствах та виробничих підприємствах з'являються *приватні гроші* (бони, жетони, марки, талони), поява яких викликана нестачею дрібної розмінної монети¹. Не зважаючи на часто справедливе та чесне по відношенню до споживачів використання приватних бонів, емітентів таких фінансових інструментів часто звинувачували у фальшивомонетництві². Спеціальні розписки, а пізніше – металеві жетони видавались фабрикою суконних виробів у м. Хабне Київської губернії ще у 1839 р., що викликало в регіоні чутки про виготовлення фальшивої польської монети. У рапорті повітового справника м. Радомишля до київського цивільного губернатора від 9 вересня 1839 р. зазначалось, що виробників фальшивої монети в містечку не виявлено, натомість фабрикою впроваджені у використання грошові замітники. В обмін за здану населенням для виробничих цілей сечу (необхідну для фарбування сукна) видавались спеціальні жетони (жерстяні ярлики). В обмін на них можна було отримати товари в касі економії: «Жерстяні ярлики із зображенням клейма та №, у 3 сортах, із яких одні ціною у 5 коп., а інші в одну копійку сріблом,

¹ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градоначальника. Опис 2. Справа 995. Про появу в обігу металевих марок замість дрібної розмінної монети. Рік 1866.

² Гуржій І.О., Бойко-Гагарін А.С. Грошові сурогати купецтва у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Український історичний журнал. № 5. Київ, 2020. С. 55–63. DOI: 10.15407/uhj2020.05.055.

такі ярлики по установленому порядку обмінювались у подальшому селянами на гроші в економічній касі, або у шинку, звідки його вдруге повертали на фабрику»¹.

Так, 8 серпня 1861 р. у Володимирському повітовому суді було розглянуто справу про самостійний випуск власником цегляного заводу у м. Володимир на Волині євреєм Ароном Розенфетом «білетиків» номіналом 10 та 15 коп. сріблом, які той використовував для оплати місцевому населенню в умовах нестачі розмінних монет та необхідності сплачувати комісійні за розмін у сумі 5–6 коп. за рубль. Спеціальні паперові бони мануфактурник замовив у літографа Менделя Гутфельда у м. Грубешуві, а отриману продукцію зміг вільно обміняти у м. Володимирі на дрібні товари на суму близько трьох руб. сріблом. Володимирський міський магістрат визнав Арона Розенфета не винним у шахрайстві, адже всі його покупці стверджували про обов'язковий зворотній обмін бон на державні гроші або товар без будь-яких відрахувань та здійснення операцій купівлі-продажу з використанням сурогатів виключно на добровільній основі².

У січні 1864 р. грошові сурогати (названі в справі Кременецького повітового суду «грошовими марками» та «писаними замітками») виготовив торгівець м'ясом м. Ямполья, купець II гільдії Шльома Ербштейн, але остерігаючись їх підробки, він вжив декілька засобів захисту: «<...> за нестачею для торгівлі кожному покупцю м'яса решти дрібною дзвінкою монетою з принесених крупних кредитних білетів, за вирахуванням належних мені за м'ясо грошей, беручи приклад із деяких власників інших установ у сусідніх та інших повітах, виготовив писані замітки, зміст яких підтверджує засвідчення моїм покупцям та слугам, повернути за зворотнім отриманням таких на зазначену суму грошей м'яса. Але для попередження випадку можливих неправдивих підробок подібних заміток у збиток мені, і зробив <...> клейма, якими передрукована деяка кількість заміток з обох сторін, у середині яких знаходиться наклейка. Крім того для більшої безпеки на

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 789-а. Справа 277. Донесення київському цивільному губернатору про арештанта Сурікова. Рік 1839. Арк. 8–9 зв.

² ДАВолО. Фонд 359. Володимирський повітовий суд. Опис 1. Справа 714. Про випуск та поширення фальшивих грошових білетів мешканцем м. Володимира. Рік 1862. Арк. 76.

кожній замітці виведені написані кольоровими чорнилами деякі <...> що зображають буквально продаж м'яса за отримані по заміткам гроші»¹. Грошові сурогати Шльома Ербштейна несли власноруч нанесені написи на ідиші та цифри номіналу у копійках: 5, 10, 15, 20, 25 та 30 коп., а також римськими цифрами: V, X, XV, XX, XXV та XXX. За свідченням місцевих євреїв, ці сурогати перебували в обігу вже майже два роки.

Вже 23 листопада 1870 р. найвище затвердженим указом Державної Ради № 48944 було заборонено обіг «приватних» грошей підприємств, торгових домів, фабрик, столових, трактирів тощо. Цією постановою заборонялося випускати локальні грошові сурогати у вигляді марок, квитанцій, ярликів та інших знаків чи зобов'язань, що містять у собі необхідність виплати певної суми грошима, товарами чи послугами. Виключення складали банківські білети і зобов'язання (цінні папери), що випускались товариствами відповідно до затверджених Уставів. Винні у незаконному випуску власних грошових знаків підлягали обов'язковій компенсації та знищенню всіх випущених знаків, а також покаранню у вигляді позбавлення волі терміном від 2 до 4 місяців на перший раз, а всі наступні рази за правопорушення – від 4 до 8 місяців². Урядовою комісією внутрішніх справ в Царстві Польському у 1837–1865 рр. було заборонено також картки чи інші знаки із зображенням монет для їх використання як сурогатів³. Розмах випуску приватних грошових сурогатів був поширеним та сприймався частиною населення як засіб полегшення обміну в умовах нестачі дрібних монет, а іншою частиною – як самоуправство та фальшивомонетництво.

Показовим в цьому відношенні є випадок із затриманням у Пруссії літографа Генріха Клюгера, який виготовляв в своєму будинку російські поштові марки, пояснюючи Королівсько-Прусьському обер-прокурору свої дії спеціальним

¹ ДАТО. Фонд 132. Кременецький повітовий суд. Опис 2. Справа 877. Справа про обвинувачення купця Ербштейна Шльома в піддробці грошових знаків. Рік 1864–1868. Арк. 4–4 зв.

² Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законов с 1649 по 1881 г. Выпуск 3. С.-Петербург: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. С. 531–532.

³ AGAD. Zespol 191. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW). Sygnatura 7706. Zabronienie używania kartek lub znaków w zastępstwie monet (1837–1865). Liczba stron 233.

замовленням із Царства Польського від пана, який планував використати ці марки для внутрішніх розрахунків із своїми селянами¹. Рішенням Королівського Пруського повітового суду винні у фабрикації підроблених російських поштових марок спочатку були звільнені, адже підробка іноземних поштових марок не є незаконною в Пруссії. Пізніше за додатковим клопотанням прокурора м. Бромберг Ейтельзінгера, винних було засуджено на термін 10 місяців для кожного із заборону займати посади на державній службі². Випадок із вживанням приватних грошових сурогатів знову зафіксований у ХХ ст. У 1911 р. у м. Києві у виготовленні власних грошових сурогатів, із шматків картону з позначенням власної печатки та номіналу, звинуватили барона Деллінсгаузена³. Відомим нумізматом І. Спаським опубліковано «паперовий золотий» з колекції ДЕ – тиснений з позолоченого паперу кружок, що грубо імітує золоті 5 руб. імператора Миколи II⁴. Можна припустити, що опублікований Іваном Георгійовичем монетоподібний артефакт міг також бути приватним грошовим сурогатом.

Протягом 1880-х рр. окрім популярних серед фальшивомонетників прототипів срібних монет, актуальним явищем стала *підробка мідних монет*. Серед матеріалів державних архівів нам вдалося виявити справу про розшук фальшивомонетників, які намагались підробити мідні 5 коп. на Поділлі⁵. Про підробку 1 коп. свідчить введена у науковий обіг половина ливарної форми⁶. Серед вивчених тогочасних підробок у зібранні НІМРБ привертає увагу фальсифікат за зразком 5 коп. зразка 1881 р. (Рис. 41). Підробка виконана на низькому художньому рівні, деталі малюнку дуже викривлені. Фальсифікаторами вдало імітоване лише зображення

¹ APW. Zespol 1416/II. KGW. Referat I Tajny. Sygnatura. 3. Секретное дело о распространении польским выходцем Адамом Богушем фальшивых кредитных русских билетов. Rok 1868–1871. Str. 10.

² Ibid. Str. 14–14 odw.

³ Свои деньги. Киевские Отклики. № 95. 1 июня. Киев, 1911. С. 2.

⁴ Спасский И.Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Изд. 4. Ленинград: Аврора, 1970. С. 234.

⁵ ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3971. Про виявлення у селянки с. Шури Гайсинського району Д. Шлапак фальшивих монет п'яти копійчаного номіналу. Рік 1893. 22 арк.

⁶ Бойко-Гагарін А.С. Половина матриці для підробки 1 копійки Російської імперії кін. ХІХ – початку ХХ ст. Зб.наук.праць. Х ювілейні Конотопські читання. Конотоп, 2019. С. 68–72.

дати, яку нанесено після виготовлення литої заготовки, що відповідає технології виготовлення мідних монет державного зразка. Недарма зловмисниками обрана дата імітованого прототипу – 1881 р., адже для її набиття необхідні лише дві різні цифри «1» та «8». Це дещо зменшує кількість необхідних пуансонів та спрощує технологічний процес. Тому ми не можемо датувати цю підробку, спираючись на нанесену дату, визначивши її лише як нижню хронологічну межу побутування цієї монети. Монету було передано до музею у 1957 р. у складі колекції монет мінчанина М. Панюцича¹. Таким чином, вже у другій пол. XIX ст. набуває поширення підробка мідних 5 та 1 коп. монет, але ми маємо сумнів щодо імовірності виявлення підроблених зразків менших номіналів – ½ чи ¼ коп., що не мало значного зиску.

Фальшиві гроші в Російській імперії знаходили навіть у неочікуваних місцях – влітку 1893 р. вчителем Бенедиктом Босядовським було виявлено фальшиві 20 коп. серед монет, залишених прихожанами у церковній кружці м. Гранів Гайсинського повіту². Інколи могло статись і так, що в процесі соціальної реакції на викриття фальшивомонетників могли постраждати і невинні особи. Так, у 1905 р. населення м. Іллінці Липовецького повіту здійснило погром маєтка майстра монетної справи Альтмана Шмуклера. Нападники жорстоко побили всіх членів його сім'ї та розбили в домі весь посуд та меблі, вважаючи, що саме А. Шмуклер є організатором виготовлення розповсюджених у районі фальшивих рублевих та 5 руб. монет. Згодом 66 зразків підробок монет було виявлено на даху іншого місцевого мешканця І. Хмельницького, якого й заарештували за підозрою у фальшивомонетництві³.

Ближче до кін. XIX ст. організація фальшивомонетництва досягає рівня активної співпраці зловмисників у різних, навіть досить далеких, губерніях. Так, Л.

¹ Бойко-Гагарин А.С. Подделки денежных знаков XIX-XX века в собрании Национального исторического музея Республики Беларусь. Банковский вестник. № 12 (677). Минск: Национальный банк Республики Беларусь, 2019. С. 53–55.

² ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 163. Про виявлення у рядового солдата суднохідної дистанції Зелінського Л. фальшивого 5 рублевого білету. Рік 1880. Арк. 16.

³ Вейсман Л. Клад фальшивых монет. Киевские Новости. № 70. 25 марта (7 апреля). Киев, 1905. С. 6.

Квзизікявічус наводить приклад фальшивомонетників із Віленської губ., які збували свою продукцію не лише в сусідній Мінській губ. та м. Санкт-Петербург, але й в далекому від місця виготовлення м. Одеса¹. Дослідник В. Семенов вдало помітив таку тенденцію: у XVIII ст. кількість підробок російських імперських монет відносно невелика, натомість під час правління останнього імператора Миколи II їх кількість різко зростає². У часи революційних подій 1905–1907 рр. в імперії стає все більше таємних типографій, що займалися незаконним друком прокламацій, виявлення яких суттєво переважає над викриттям фальшивомонетників. Поширення підробок кредитних білетів та монет змушує владу заборонити зображення грошей на фотографіях, листівках, поштових картках тощо. Типографіям також було заборонено друкувати узори рамки, подібної до державних цінних паперів вздовж краю бланків цінних паперів для торгово-промислових підприємств³.

10 лютого 1906 р. незаконну друкарню викрито на Андріївському узвозі у м. Києві⁴ та 16 вересня у м. Катеринославі⁵. У 1907 р. – на Львівській вул. у м. Києві виявлено захований розібраний друкарський станок⁶, арештовано друкарні у м. Чернігові та м. Маріуполі⁷. Власником друкарні у м. Житомирі викрито крадіжку та постачання шрифту революціонерам в м. Бердичеві своїм співробітником⁸. У всіх перерахованих випадках у повідомленнях фігурує віднайдення поліцією наборів шрифту та друкарських станків для незаконного друку політичної агітації. Подібний набір шрифту з кириличних та латинських

¹ Квзизікявічус Л. Подделка билетов в Виленской губернии в 19 – втором десятилетии 20 в. Тезисы докладов. Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. Вильнюс, 26-28 апреля 2008 г. Вильнюс, 2006. С. 235–236.

² Семенов В.Е. Подделки российских монет. СПб: Конрос-Информ, 2012. С. 23.

³ ЦДІАК. Фонд 1599. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Житомирському, Овруцькому та Старокостянтинівському повітах, м. Житомир Волинської губернії. Опис 1. Справа 1. Про заборону типографіям копіювати на бланках зображення державних цінних паперів. Рік 1905. Арк. 7.

⁴ Потаїна типографія. Громадська Думка. № 32. 13 лютого. Київ, 1906. С. 3.

⁵ Знайдено друкарню. Рада. № 8. 23 вересня. Київ, 1906. С. 2.

⁶ Находка частей типографского станка. Кієвлянинъ. № 350. Киев, 1907. С. 3.

⁷ Арештовано. Рада. № 60. Київ, 1907. С. 3.

⁸ Злодій з обов'язку. Рада. № 87. Київ, 1907. С. 3.

літер був виявлений краєзнавцями у Житомирській обл., частину передано до МКДУ (Рис. 42)¹.

Одразу після поразки революції 1905-1907 рр., виготовлення фальшивих грошей набуває більшої актуальності. Восени 1907 р. в м. Києві набула гучного резонансу справа про викриття фальшивомонетника Андрія Коноваленка, який підробляв монети номіналом у 50 коп. на Деміївці. У квартирі підозрюваного вилучено приладдя для фальсифікації монет та мідний сплав, з якого він виготовляв заготовки, все разом передане на експертизу. Було встановлено фахівцями, що виявлене на Деміївці обладнання придатне для фальшування монети². 13 жовтня того ж року газета «Кіевлянинъ» повідомляє нові деталі цього епізоду – затриманий Коноваленко жив на вул. Ново-Китаївська, також вже вказано його ім'я – Андрій. Разом із А. Коноваленком були затримані ще чотири особи, провина яких доведена не була. У квартирі його дядька Гоменюка на Деміївці на вул. Велика Васильківська було виявлено три гіпсові форми для лиття: дві для фальшування рублів та полтинників, третя – для полтинників та 20 коп. монет. У печі карною поліцією було виявлено банку зі ртуттю, різні рідини, порошки та інструменти. У момент затримання «фабрика» А. Коноваленка не працювала, але огляд форм дав змогу встановити, що вони дійсно використовувалися. За фахом затриманий був слюсарем, але останній рік перекваліфікувався на незаконне виготовлення монет, попрацювавши до того ще офіціантом у кафе на вул. Велика Васильківська, буд. 36. Нечистим перед законом виявився і дядько підозрюваного, який був невдовзі затриманий і переданий до суду за скоєння нападу з метою пограбування³.

Особливості дослідження *предметів філокартії* (фотографії, листівки, поштові картки тощо), а також зв'язок їх з нумізматикою та іншими спеціальними

¹ МКДУ. Друкарські шрифти для ручного набору поч. ХХ ст. Знайдені в Житомирській обл. Інв. № КН-50953.

² К обнаружению фабрики фальшивых монет на Демеевке. Кіевлянинъ. № 284. 10 октября. Киев, 1907. С. 4.

³ Фабрика фальшивых монет. Кіевлянинъ. № 285. 13 октября. Киев, 1907. С. 3.

галузями історичної науки відмітила І. Бугаєвич¹. Філокартичні джерела є також частиною історії фальшування грошей на території України, про що свідчить заборона приватним поліграфіям та друкарням друкувати свою продукцію із зображеннями державних грошей чи цінних паперів. Так, 21 березня 1905 р. Головне управління по справах друку розсилає губернаторам імперії секретний циркуляр № 3098, що містить занепокоєння використанням типографіями на замовлення торгівельно-промислових підприємств рекламної продукції із друком окремих елементів зображень державних відсоткових цінних паперів та кредитних білетів державної позики. Відповідно вимагалось введення цензури не лише до текстів на зворотній стороні друкарських бланків, а й уникнення на них зображень грошей та цінних паперів². Але подібні випадки продовжували фіксувати. 18 серпня 1907 р. опубліковано циркуляр Головного управління у справах друку № 8101, яким знову заборонялось зображення грошових знаків у друкованих виданнях³. У серпні 1907 р. Міністерство внутрішніх справ інформувало Управління по справам друку про появу у канцелярських магазинах м. Санкт-Петербургу листівок із зображенням державних кредитних білетів⁴. Також 31 травня 1910 р. київським губернатором О. Гірсом було оголошено циркуляр, в якому зверталася увага на появу в продажі у вигляді премії до тютюнових гільз фотографічних знімків із зображенням ошадних та виграшних цінних паперів Державного Дворянського Земельного Банку (які наказано відстежити та вилучити з подальшою заборонаю)⁵.

¹ Бугаєвич І.В. Філокартія як допоміжна історична дисципліна. Український історичний журнал. № 1. Київ, 1968. С. 116.

² ЦДІАК. Фонд 310. Харківське відділення Харківського жандармського поліцейського управління залізниць, м. Харків. Опис 7. Справа 1. Засоби захисту державних цінних паперів від підробки. Рік 1905. Арк. 471.

³ ЦДІАК. Фонд 295. Київський тимчасовий комітет у справах друку, м. Київ. Опис 1. Справа 262. Циркуляр про заборону друку видань із зображенням грошових знаків. Рік 1910. Арк. 90.

⁴ ЦДІАК. Фонд 1680. Канцелярія Харківського інспектора у справах друку, м. Харків. Опис 1. Справа 109. Про вилучення з продажу листівок із зображенням державних кредитних білетів. Рік 1907. Арк. 49.

⁵ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 860. Справа 256. Наказ Головного управління МВС по справам друку про заборону нанесення зображень кредитних білетів. Рік 1910. Арк. 92.

Для надання газетним повідомленням додаткового емоційного забарвлення та підвищення інтересу читача застосовувались різноманітні маркетингові прийоми. Так, у замітці газети «Одесские Новости» від 1 квітня 1909 р. про виявлену підпільну майстерню з виготовлення фальшивих монет повідомлено в детективному стилі, характеризуючи слідчих героями популярного роману «Шерлок Холмс», а також приписуючи їм професіоналізм американської організації «Національна детективна агенція в м. Пінкертоні, Чикаго»¹. Про успіхи в контексті боротьби з фальшивомонетниками повідомлялось читачам: «<...> що поставили собі за мету відслідковувати та передавати у руки правосуддя злочинців, переважно крадіїв та підроблювачів асигнацій <...>»².

Здавна відомі випадки спроб *купівлі у фальшивомонетників зразків підробок* з метою збуту, що часто зазнавали невдачі. У червні 1908 р. судовим слідчим 1 дільниці Дубенського повіту затримано мешканку м. Сенно Могилівської губ. Ганну Францевну Відман, що намагалась продати за 2000 руб. настоятелю Тайкурського приходу Йосифу Ізбинецькому скриню з старими мідними 1 та 2 коп. монетами, замаскованими під старовинні золоті. Настоятель спочатку піддався на оману шахрайки з метою надприбутку, а після виявлення підміни звернувся до поліції³. Так само, у 1910 р. у м. Києві затримано турків, які пропонували довірливим багатим купцям окрім штучно імітованих давніх скарбів також і фальшиві гроші⁴. Особливо цікавими є випадки шахрайства навколо збуту фальшивих кредитних білетів, коли довірливим аферистам пропонували придбати якісні підроблені гроші по заниженій ціні, видаючи лише пачки паперу, де верхня та нижня сторони містили справжні банкноти, а всередині був чистий папір⁵.

¹ Обнаружение «монетного двора» и задержание фальшивомонетчиков. Одесские новости. № 7769. 19 марта (1 апреля). Одесса, 1909. С. 5.

² Американская самопомощь в области тайной полиции. Николаевский Вестник. № 68. 6 сентября. Николаев, 1868. С. 279.

³ ЦДАК. Фонд 1335. Волинське губернське жандармське управління, м. Житомир Волинської губернії. Опис 1. Справа 992. Про арешт Відмана М., звинуваченого у продажі мідних монет, підроблених під старовинні золоті монети в с. Мізоче Волинської губернії. Рік 1908. Арк. 177.

⁴ Турки-аферисты. Киевское Утро. № 61. 17 октября. Киев, 1910. С. 3.

⁵ Бойко-Гагарін А.С. Шахрайство навколо фальшивомонетництва у Російській та Австро-Угорській імперіях у XIX-XX ст. Етнічна історія народів Європи. Випуск 61. Київ, 2020. С. 28. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.61.03.

20 вересня 1909 р. подібне шахрайство сталося у м. Києві, коли довірливого потенційного збувальника на прізвище Головацький привели до бані Кеплера на Подолі, де було організовано імітовану фабрику підробки банкнот, розклавши по приміщенню коробки, флакони з фарбами та гуміарабіком, преси та різноманітне приладдя. Що й створювало уявлення про діяльність у приміщенні справжньої підпільної майстерні з підробок кредитних білетів номіналом 500 руб.¹ Шахрайством займався мешканець с. Борщагівка Сквирського повіту Київської губернії (сучасна історична місцевість в Святошинському р-ні м. Києва. – **Б-Г.А.**) Юдко Шмулев Золотарев, який намагався продати під виглядом фальшивих грошей пачки нарізаного білого паперу під розмір кредитних білетів, виявлені у нього під час обшуку².

31 березня 1914 р. поліцією Балтського повіту були отримані свідчення про наміри місцевих мешканців Євменія Усатого та Трофима Гаврищука здійснити купівлю фальшивих монет на залізничному мосту у м. Рибниця, де і було влаштовано засідку та затримано підданих Персії – Георгія Іванова, Монаскана Ростамова та Юхана Мусесова, які намагались обдурити покупців, підготувавши для них мішок із 1047 старими 2 коп. монетами, покритими зеленою речовиною незрозумілого походження. Пізніше виявилось, що затриманий Г. Іванов сам опинився жертвою подібного шахрайства, купивши вказані «старовинні монети» за 600 руб. у м. Одесі³. Ще у 1880 р. в газеті «Киевский Листок» було надано досить влучну характеристику такому виду шахрайства, що здійснювалося «<...> розраховуючи на ті обставини, що особа, що зголосилася на купівлю за малу суму фальшивих кредитних паперів, не бажатиме розкрити свій обман перед правосуддям»⁴. Жертвою подібного шахрайства став також мешканець

¹ Фабриканты ассигнаций. Киевские Вести. № 250. 20 сентября. Киев, 1909. С. 3.

² ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 639. Справа 4. Про донесення з різних місць та від різних осіб про події у Волинській губернії. Рік 1909. Арк. 9.

³ ДАВінО. Фонд Д-192. Прокурор Вінницького окружного суду. Опис 3. Справа 196. Провадження прокурора Вінницького окружного суду у справі Іванова Георгія, Монастирського та інших, звинувачуваних у підробці грошей. Рік 1914–1916. Арк. б/н.

⁴ Сбыт фальшивых кредитных бумаг на крупную сумму. Киевский Листок. № 58. 19 июля. Киев, 1880. С. 2. Також. Бойко-Гагарін А.С. Шахрайство навколо фальшивомонетництва у Російській

Хорольського повіту М. Сиренко, якому фальшивомонетник запропонував викупити по дешевшій ціні підроблені гроші, для чого просив надати справжні 1000 руб. нібито на копіювання. Шахраєм виявився неодноразово засуджений крадій Антон Крикунов¹. Невдала спроба шахрайства навколо збуту фальшивих монет сталась у м. Москва 24 січня 1914 р. дехто Семенов намагався придбати партію фальшивих золотих монет на 30 тис. руб., натомість принесені йому у готель «Флоренція» шахраєм Андреевим сталеві запаяні трубочки із мисливським дробом були одразу розпізнані².

До фальшивомонетництва прирівнювалося виготовлення поштових марок, видалення погашення з яких також переслідувалося державою. 3 лютого 1869 р. поліція у м. Бромбергу (нині м. Бидгоць. – **Б-Г.А.**) затримала літографа на прізвище Клюгер, який виготовив 10000 од. фальшивих поштових марок 10 коп. номіналу, що підтвердило виявлення фарби та літографічного каменю у нього вдома³. У грудні 1898 р. у м. Миколаєв виявлено фабрику з підпільного виготовлення поштових марок номіналом 18 коп.⁴ Влітку 1911 р. подібну фабрику виявлено у м. Москві⁵. Декількома роками раніше у м. Москва затримано одеситів, які займались збутом фальшивих поштових марок⁶. Двома роками пізніше підпільних виробників поштових марок номінальною вартістю 7 та 10 коп. виявлено у м. Бердичів⁷. 16 грудня 1911 р. київська газета «Южная Копейка» повідомляє про затримання С. Нелепчука. Він збував поштові марки, які вже були наклеєні та використані з подальшим видаленням штемпельної фарби⁸. У 1913 р. на

та Австро-Угорській імперіях у XIX-XX ст. Етнічна історія народів Європи. Випуск 61. Київ, 2020. С. 28. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.61.03.

¹ Проишествия. Полтавский Вестник. № 3144. 6 июля. Полтава, 1913. С. 3.

² Покупка на 30.000 руб. золотых фальшивых монет. Ведомости Московского Градоначальства и Столичной Полиции. № 19. 24 января. Москва, 1914. С. 2.

³ APW. Zespol 1416/II. KGW. Referat I Tajny. Sygnatura. 3. Секретное дело о распространении польским выходцем Адамом Богушем альшивых кредитных русских билетов. Rok 1868–1871. Str. 5.

⁴ В последнее время нередко попадают...Южанин. № 277. 17 декабря. Николаев, 1898. С. 2.

⁵ Фабрикация фальшивых марок. Жизнь Волини. № 218. 28 августа. Житомир, 1911. С. 4.

⁶ Одесситы Захарович, Драбкин и Грановский... Одесские Новости. № 7186. 22 марта. Одесса, 1907. С. 4.

⁷ Фальшивые марки. Южная Молва. № 505 (189). 5 сентября. Бердичев, 1913. С. 3.

⁸ Мошенничество с марками. Южная копейка. № 363. 16 декабря. Киев, 1911. С. 2.

деяких залізничних вокзалах м. Санкт-Петербурга були встановлені спеціальні апарати з продажу поштових марок, при опусканні в спеціальний отвір 10 коп. видавалася покупцю марка номіналом у 7 коп. та 3 коп. решти. Згодом було виявлено, що невідомими було опущено в ці апарати металеві кружечки ідентичні розміру 10 копійок. Вони отримали безкоштовно завдяки шахрайству марки та декілька рублів решти мідними монетами¹. Така кількість фактів свідчить про значну поширеність фальсифікації поштових марок в Російській імперії на межі ХІХ–ХХ століть.

Підробка *цінних паперів* була не менш популярною, аніж виготовлення фальшивих грошей². Технологічно ступінь складності був навіть дещо меншим, а потенційні суми, які можна було отримати за підробленими векселями інколи досягали вражаючих розмірів. Зафіксовані документально вексельні зобов'язання відомі на Волині ще з ХVІ століття.³ В українській історіографії *вексель*, як грошовий документ у складі спеціальних галузей історичної науки, розглядався здебільшого з колекційної точки зору. Зокрема П. Рябченко наголосив на присутності в колекціях боністики крім грошових знаків також різноманітних чеків, сертифікатів, позичок, облігацій, акцій та векселів⁴. Векселем є борговий документ суворо регламентованої форми, що засвідчує безумовне зобов'язання однієї особи сплатити певну суму грошей на користь іншої у вказаний термін (**Рис. 43**). Виходячи з визначення поняття вексель, знаходимо спорідненість його з паперовими банківськими білетами, що при розвинутій економічній системі надає векселю функції обігу.

¹ Ловкое мошенничество. Всеобщая свободолюбивая маленькая газета С.-Петербург. № 87. 20 апреля. Санкт-Петербург, 1913. С. 2. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація цінних паперів в Російській імперії. Соціум. Документ. Комунікація. № 9. Переяслав, 2020. С. 11–26. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-9-11-26.

² Бойко-Гагарін А.С. Фальсифікація цінних паперів в Російській імперії. Соціум. Документ. Комунікація. № 9. Переяслав, 2020. С. 11–26. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-9-11-26.

³ Безпалько В.В. Вексельні зобов'язання в грошовому обороті Волині другої половини ХVІ ст. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: Тези доповідей ІV Міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 червня 2016 р. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 58–61.

⁴ Рябченко П. Вексель. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць пам'яті відомого вченого-історика доктора історичних наук Михайла Брайчевського. Число 10. Частина 1. Київ, 2003. С. 282.

Враховуючи те, що векселі виконували функції обігових грошей, вони також ставали об'єктом фальшування. Архівні матеріали часто містять свідчення про підробку купонів на отримання дивідендів по цінним паперам, які збувались у касах банків для отримання незаконного прибутку. 16 грудня 1852 р. Острозькому міському правлінню доставлено свідчення Павла Крупицького, сина острозького обер-офіцера, наче той зберігав у себе 100 руб. банковий депозитний білет. Звинувачуваний заявив буцімто отримав його, вигравши у преферанс у невідомих офіцерів під час пікніку в околицях м. Луцька. Правлінням було вирішено надіслати банковий білет у Київську контору Державного банку для засвідчення, адже номер на білеті було нанесено вручну, а не літографським способом, та й сам білет був протермінований. У лютому 1853 р. із Київської контори Державного банку надійшла відповідь, що зазначений депозитний білет не вимагає наявності підпису чи номеру, але буде вилучений як такий, за яким сплив термін використання¹.

Наприкінці XIX ст. популярності серед фальсифікаторів набуває також виготовлення найрізноманітніших купонів цінних паперів. У 1893 р. у м. Москва було затримано громадянку Євдокію Ф-ву, яка була запідозрена у виготовленні та збуті підроблених виграшних білетів 1-ої внутрішньої державної позики, спільником якої виявився раніше судимий за підробку гербових марок прикажчик обмінної лавки цих білетів². 5 вересня 1897 р. на варшавській біржі з'являються фальшиві акції «Товариства Путилівських заводів»³. Збувальників фальшивих купонів Московського кредитного товариства було затримано 1 травня 1911 р.⁴, хоча вже у листопаді цього ж року у м. Києві затримані збувальники аналогічних купонів Сергій Яковлів та Олексій Козенок⁵. У грудні 1911 р. у декількох київських банках було збуто фальшиві купони 4½ % закладних листів Харківського

¹ ДАРО. Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 717. Справа про виявлення фальшивого депозитного білету вартістю в 100 рублів у сина обер офіцера Крупицького. Рік 1852–1862. Арк. 19.

² Мошенничество с билетами 1-го внутреннего займа. Киевлянинъ. № 69. 10 марта. Киев, 1893. С. 3.

³ Подделка путиловских акций. Вольнь. № 155. 5 сентября. Житомир, 1897. С. 1.

⁴ Фальшивые купоны. Южная копейка. № 201. 29 июня. Киев, 1911. С. 3.

⁵ Фабрика фальшивых купонов. Южная Копейка. № 394. 20 января. Киев, 1912. С. 2.

земельного банку терміном до 2 січня 1912 р. на загальну суму 1235 руб. 47 коп.¹ Довгий час справу не було розслідувано до кінця, і не виявлено хто головував у виготовленні фальшивих купонів, і найголовніше – де виготовлялася така мистецька та високоякісна підробка. Вже наступного 1912 р. із м. Петербург на розслідування цієї гучної справи було відправлено слідчого з особливо важливих справ Новосельцева; на той час вже опрацьовувалися більше 30 підозрюваних². Для конспірації збувальники передавали купони через посильних³. Затримано збувальників фальшивих купонів Харківського земельного банку було вже у вересні 1913 р., під час обшуку у них виявлено 56000 купонів⁴. Затриманих сімох осіб поміщено до Лук'янівської в'язниці. Слідство встановило їхню причетність до підробки купонів на значно більшу суму, аніж було виявлено при спробах збуту. Затриманий у м. Варшава ватажок банди Лапін мав при собі підроблених купонів на суму 50000 рублів. Лапіна та його спільника Зільберштейна під конвоєм доставлено до м. Києва, де і встановлено місце знаходження таємної типографії підробки купонів Харківського земельного банку⁵. Суд над В.Н. Лапіним та його спільниками О.С. Лопатіним, Л.Ф. Куликівським, братами Я. та Х. Зільберманами та А.О. Веселовським відбувся 28 травня 1914 р. у Київському окружному суді⁶. Газета «Аккерманское слово» повідомляє, що після двогодинної наради із присяжними засідателями суд виніс всім виправдувальний вердикт⁷.

4 березня 1903 р. чигиринським повітовим справником було надано рапорт київському Генерал-губернатору про підозру власнику типографії у м. Кам'янка, міщанину Мордку Резніцькому у виготовленні підроблених білетів Чигиринського міського громадського банку номіналом 100 рублів⁸.

¹ Афера с купонами. Южная Копейка. № 360. 13 декабря. Киев, 1911. С. 4.

² К сбыту фальшивых купонов. Киевская Почта. № 1045. 25 мая. Киев, 1912. С. 2.

³ Мошенничество. Голос Белостока. № 210 (955). четверг, 12 сентября. Белосток, 1913. С. 2.

⁴ Поддельватели купонов. Киев. Полтавский Вестник. № 3229. 19 сентября. Киев, 1913. С. 3.

⁵ Подделка купонов. Южная Копейка. № 1019. 8 ноября. Киев, 1913. С. 2.

⁶ Справа про фальшиві купони. Рада. № 110. субота, 17 (29 травня). Київ, 1914. С. 3.

⁷ Сбыт поддельных купонов. Аккерманское слово. № 713. 20 мая. Аккерман, 1914. С. 3.

⁸ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 633. Справа 2 (Ч. 1). Про події, що трапились у Київській губернії. Рік 1903. Арк. 40.

23 травня 1912 р. у м. Київ у касі Київського земельного банку по вул. Інститутській, 7 – затримано власника контори товариства чайної торгівлі «Василь Перлов і Ко» А. Крамського, який збував інший вид підроблених купонів – цього разу 4½ % облигації державної позики, з закладного листа 8 серії з № 76897¹. Виявлені фальшиві державні цінні папери та боргові зобов'язання із купонами на отримання відсотків прибутку, а також знаки оплати поштового, акцизного, вексельного та гербового зборів надсилалися для знищення до ЕЗДП².

Окрім знаків грошової оплати в джерелах збережено свідчення про фальсифікацію *гербових марок*. 30 вересня 1913 р. Міністерство народної освіти попечителя Київського учбового округу розіслало циркулярне розпорядження про перевірку вхідних вексельних бланків, адже через завезенні із-за кордону численної кількості фальшивих гербових марок номіналом 50 та 75 коп.³ виникла імовірність наявності їх на отримуваних цінних паперах⁴. 3 листопада того ж року Волинське губернське жандармське управління інформує унтер-офіцерів про виготовлення фальшивих гербових марок в літографії Вальтера Крестіна у м. Берліні, де сфабриковано 120000 російських вексельних бланків та 100000 од. гербових марок обох номіналів⁵.

У світовій практиці відомі численні приклади *повторного використання монет*, адаптуючи їх під прикраси, інструменти, жетони, та багато іншого⁶.

¹ Фальшивые купоны. Киевская Почта. № 1043. 23 мая. Киев, 1912. С. 2.

² ЦДІАК. Фонд 311. Чугуївське відділення Харківського жандармського поліцейського управління. Опис 1. Справа 2. До керівництва по секретній частині на загал. Рік 1909. Арк. 578.

³ ДАВолО. Фонд 252. Несухоїженська міщанська управа. Опис 1. Справа 24. Про поширення у Волинській губернії фальшивих гербових марок. Рік 1913. Арк. 45.

⁴ ЦДІАК. Фонд 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ. Опис 229. Справа 2. Циркуляр учбовим закладам про появу фальшивих гербових марок 50 та 75 копійок, завезених із-за кордону. Рік 1867. Арк. 378.

⁵ ЦДІАК. Фонд 1262. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Новоград-Волинському, Острозькому та Ізяславському повітах, м. Житомир Волинської губернії. Опис 1. Справа 116. Повідомлення унтер-офіцерам про недопущення появи у Волинській губернії фальшивих бланків та гербових марок, виготовлених у Берліні. Рік 1913. Арк. 107.

⁶ Ткаченко В., Хухарев В. К вопросу о практике вторичного использования монет в быту. Материалы докладов и сообщений. Нумизматические чтения 2012 года. К 150-летию со дня рождения Павла Васильевича Зубова (1862–1921). Москва, 4–5 декабря 2012 г. Москва, 2012. С. 120–127.

Досліджуючи процеси фальсифікації грошей у добу Середньовіччя та раннього Нового часу ми відмічали, що посріблені обігові монети для прикрас жіночого одягу не можуть класифікуватись як підробки для обігу, навіть не зважаючи на часту схожість позолочених монет із золотими дукатами. Аналогічна за своєю суттю ситуація виникає і в Російській імперії з традицією носіння українськими жінками традиційних шийних прикрас – *дукачів* (Рис. 44). Прикраси склалися з монет (часто позолочених чи грубих імітацій монет з неякісно виготовленими портретами та монограмами, що нагадують рублі Катерини II та Петра I тощо), оправи, банту та надягались на коралове намисто¹.

Та інколи за використання монет в якості шийних прикрас можна було і постраждати. 21 травня 1843 р. в Острозький земський суд надійшов рапорт пристава III Стану про носіння дружиною відставного прапорщика, місцевою мешканкою Горпиною Петрученковою на шиї золотого півімперіалу, до якого місцевим ювеліром-євреєм було припаяні вушко та оправа таким чином, щоб не зашкодити самій монеті². Розглянувши справу, Карна палата не знайшла у діях Горпини Петрученкової протиправних дій та наказала повернути їй конфісковану на час слідства монету³. Інколи монети із припаяними вушками могли викликати підозру у фальшивості, як надіслані 9 червня 1848 р. поліцією м. Куп'янська до пробірної палати м. Харкова 15 коп., отримані у поштової конторі від рядового Матвія Драгайловського. Монета викликала сумнів у виготовленні зі срібла та мала наявні сліди від припаяного колись вушка⁴.

Поширення традиції носіння жінками монет у вигляді прикрас та позолочення було настільки значним, що ще 23 грудня 1843 р. кількість монет із дорогоцінних металів, які вибували з обігу, стурбувала Міністра фінансів, який доповідав імператору, спираючись на звіти Чернігівського, Полтавського та Харківського

¹ Спаський І.Г. Дукати і дукачі України. Історико-нумізматичне дослідження. Київ: Наукова думка, 1971. С. 40.

² ДАРО. Фонд 22. Острозький повітовий суд. Опис 3. Справа 248. Про звинувачення дружини відповідального прапорщика Петриченко Г. в носінні на шиї пів-імперіалу. Рік 1843. Арк. 1.

³ Там само. Арк. 17.

⁴ ДАХарО. Фонд 35. Харківська місцева пробірна палата. Опис 1. Справа 39. Про 15-коп. монету, супроводжену під сумнівом в цю Палату з Харківського губернського правління для дослідження. Рік 1848. Арк. 1–1 зв.

генерал-губернаторів. Очільники зазначених губерній підтвердили дійсне існування такого давнього звичаю в українських жінок, але згідно їх підрахунків, збиток від того казні визнано незначним¹. Натомість припаювати вушка до монет російського карбування було заборонено, дозволивши використовувати в якості прикрас будь-які іноземні монети². Такі дукачі, а також рахункові жетони та ігрові марки не можуть вважатись фальшивими грошима та виходять за межі нашого дослідження.

Збільшення обсягів емісії кредитних білетів та накладення мораторію на їх вільний обмін на золото та срібло в часи *Першої світової війни* було вимушеною нормою. Як наслідок, розмінна монета поступово зникла з обігу, не зважаючи на цілодобове виготовлення її монетним двором, та, навіть, додаткового замовлення карбування срібних монет у 1916 р. в Японії. Нестача монет призвела до соціальних трансформацій, коли паперові гроші подеколи населення могло асоціювати з фальшивими. Так у липні 1915 р. у м. Рига в кав'ярнях відмовлялись обслуговувати за кредитні білети, запитуючи прямо: «<...> А у Вас справжні гроші є?»³.

У філателістичному словнику В. Галлерт та В. Грушке⁴ подано інформацію про найрізноманітніші аспекти побутування знаків поштової оплати та їх фальшування: виготовлення марок, які завдавали збитків пошті, поширення антикварних підробок різновидів зі значною філателістичною цінністю, нанесення фальшивих штемпельних погашень чи імітування перфорації. Помилково, на наш погляд, до філателістичного каталогу авторами включено розмінні марки, які виконували функції грошей⁵. Але, поза тим, про наявність підробок за їх

¹ ДАХарО. Фонд 35. Харківська місцева пробірна палата. Опис 1. Справа 14. Про заборону майстрам золотих та срібних справ припаювати вушка до золотих та срібних російських монет, також про заборону робити ланцюги та браслети з монети. Рік 1843. Арк. 3.

² Там само. Арк. 9.

³ Рижские «патриоты». Черниговское Слово. № 2480. 28 июля. Чернигов, 1915. С. 4.

⁴ Граллерт В. Филателистический словарь / В. Граллерт., В. Грушке. пер. с нем. Ю.М. Соколова и Е.П. Сашенкова. Москва: «Связь», 1977. С. 193–194.

⁵ Орлик С.В. Розмінні марки та казначейські знаки у грошовому обігу в Україні в період Першої світової війни. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 26–27. С. 141–148.

прототипом, виготовлених з метою незаконного обміну на товари та послуги, у словнику не зафіксовано. Численні свідчення про факти підробок розмінних марок знаходимо в київських газетах. 23 січня 1916 р. на сторінках газети «Вечерняя Газета» з'являється повідомлення: «Державним банком виявлено величезну кількість підроблених грошових марок. Зважаючи на те, що підробка паперових грошей набула досить серйозного характеру, експедиція заготівлі цінних паперів працює над заходами щодо боротьби із фальсифікацією марок та нових бонів. Останні вже також мають підроблювачів»¹. У наступних випусках газети заголовок «Фальшивые марки» вже не викликає здивування. Збут марок проводиться на околицях міста, 3 лютого публікується повідомлення про виявлення фальшивих розмінних 20-коп. марок у Дарниці².

У травні 1916 р. поліцією були зафіксовані непоодинокі випадки виявлення фальшивих розмінних марок у київських міщан та у продавців торгових лавок: «На Житньому базарі купуючи хліб дівчинка Е. Олександрівна, 12 років, сплатила чотири марки 20 копійчаного номіналу, що виявилися фальшивими. Згідно пояснень дівчинки, марки ці отримані у бакалійній крамниці С. Полехова, тому чинами поліції в ній було здійснено обшук і одна така сама марка виявлена у перебуваючого на момент обшуку в крамниці П. Нотовича. У квартирі Полехова виявлено ще такі самі марки на 101 руб. 30 к. срібла і в квартирі Апоновського на 39 руб. срібної монети. Дізнання проводиться»³. Таємну фальсифікацію розмінних марок було виявлено поліцією Старокиївської дільниці у друкарні Яковлева по вул. Золотоворітська, буд. 11. Свідчення отримано від неповнолітньої дівчинки, яку затримали під час збуту підробок. У результаті проведеного обшуку у підозрюваних вночі 17 жовтня 1916 р. було виявлено типографський камінь прямокутної форми, за допомогою якого можна було друкувати по 100 штук марок за один раз⁴. Наступний випадок спроби збуту підробок на Житньому ринку був зафіксований 27 листопада: «Вчора вдень постовий городовий подільської дільниці

¹ Борьба с фальшивыми марками деньгами. Вечерняя Газета. № 955. 23 января. Киев, 1916. С. 2.

² Фальшивые марки. Вечерняя Газета. № 966. 3 февраля. Киев, 1916. С. 3.

³ Фальшивые марки. Вечерняя Газета. № 1073. 22 мая. Киев, 1916. С. 2.

⁴ Фабрикация фальшивых марок. Вечерняя Газета. № 1220. вторник, 18 октября. Киев, 1916. С. 3.

затримав на Житньому ринку мешканку буд. № 55 по вул. Кирилівській Маєвську А. за збут фальшивих 20 копійчаних марок. Під час особистого обшуку у затриманої виявлено 20-коп. марок, явно підроблених 13 штук. У квартирі у Маєвської був вчинений обшук та виявлено фальшивих марок на 9 руб. 20 коп. Маєвська та її чоловік заарештовані»¹. Чи це відголоски справи типографії Яковлева, чи вже результат діяльності іншого злочинного угруповання, на сьогоднішній день встановити неможливо. Тому ми не можемо виключати той факт, що в місті у 1916 р. могла існувати не одна підпільна друкарня з виготовлення підробок розмінних марок.

Інше злочинне угруповання, що займалося підробкою розмінних марок номіналом 15 коп., було виявлено правоохоронцями в м. Одеса. З початку 1916 р. в місті почали з'являтися на базарах та торгових лавках подібні підробки, що спонукало органи поліції до проведення цілеспрямованого слідства. Так, зокрема 23 лютого 1916 р. газета «Маленькие Одесские Новости» публікує історію виявлення та затримання злочинців, надаючи при цьому низку цікавих деталей. Керівником слідчого відділення Г. Гіршфельдом було наказано встановити спостереження за підозрілими особами, які розплачувалися розмінними марками. Агенти з розшуку вистежили особу, яка збувала фальшиві розмінні марки у трамваї, їздячи в ньому протягом цілого дня. Слідча група на чолі з А. Дон-Донцовим влаштувала обшук у буд. № 6 по вул. Виноградній, де мешкав міщанин на прізвище Бейн із родичами, в квартирі яких і були виявлені підробки розмінних марок у нерозділених аркушах по 20 та 25 штук у кожному. Слідчі звернули увагу на те, що для більшої складності швидкого виявлення своїх підробок, зловмисники дещо підтирали центральну частину зображення марок для надання їм вигляду таких, що нібито вже тривалий час знаходяться в обігу. Подальше слідство встановило, що Бейн був лише агентом зі збуту, а головним у цьому процесі був власник м'ясної крамниці на прізвище Бендер, котрий мешкав у буд. № 13 по вул. Нова. При затриманні Бендер намагався викинути фальшиві марки з кишень та стверджував, що ними розраховувався за м'ясо невідомий йому покупець. Так,

¹ Фальшивые марки. Вечерняя Газета. № 1261. 28 ноября. Киев, 1916. С. 3.

більшість одеських фальсифікаторів розмінних марок було затримано, хоча їх діяльність вже вийшла за межі міста. Також в м. Херсон за збут аналогічних фальшивих марок було затримано А. Фейвелевича¹.

Відомі й інші епізоди зі збуту фальшивих розмінних марок у м. Одеса – під час проведення догляду за прибудинковою територією будинку № 49 по вул. Болгарській двірником Станіславом Безушко були виявлені викинуті фальшиві марки номіналом 15 та 20 коп. у значній кількості, які він передав поліції: «...виявив 5500 фальшивих марок 20 копійчаного номіналу та 4020 штук 15 копійчаних. Марки доставлені поліції»². Нескладно підрахувати, що загальна сума знайдених двірником фальшивих марок склала суттєву на той час суму 1703 руб. У квітні 1916 р. затримано ще одне підпільне угруповання фальшивомонетників у пос. Калараш Оргеївського повіту (нині місто районного значення в Молдові. – **Б-Г.А.**). У незаконній друкарні було затримано 14 осіб та декілька десятків тисяч підроблених розмінних марок, які збувалися по всьому району³.

Проаналізувавши висвітлену в київських та одеських газетах інформацію про фальшивомонетників, ми можемо зробити такі висновки:

- в обох містах були виявлені підпільні фабрики з виготовлення підробок розмінних марок, які збувалися на міських околицях;
- найчастіше фальсифікаторами обирались розмінні марки номіналом 20 та 15 коп., адже марка середнього номіналу викликала менше підозр при збуті та забезпечувала більший прибуток, аніж марки меншого номіналу;
- факти збуту підробок розмінних марок зафіксовані на великих ринках за участі дітей.

Виходячи з того, що населення в Російській імперії неохоче сприймало розмінні марки, Рада міністрів затвердила Положення «Про випуск розмінних

¹ Распространение фальшивых разменных марок. Маленькие Одесские Новости. № 904. среда, 10 (23) февраля. Одесса, 1916. С. 5.

² Фальшивые разменные марки. Маленькие Одесские Новости. № 912. четверг, 18 февраля (2 марта). Одесса, 1916. С. 5.

³ Фабрика фальшивых марок. Киевлянинъ. № 106. воскресенье, 17-го апреля. Киев, 1916. С. 4.

казначейських знаків та дещо зміненими відмінними ознаками кредитних білетів одно-рублевої вартості»¹, яким передбачалась емісія казначейських знаків номіналом 50, 20, 15, 10, 5, 3, 2 та 1 коп. Про виявлення підробок згаданих казначейських знаків 8 травня 1916 р. на сторінках газети «Крымский Вестник» опубліковано замітку: «Підроблені бони. У молочну крамницю у Новій Деревні у Петрограді увійшли двоє невідомих, які, купивши хліба, надали в оплату 50 копійчаний бон. Розглядаючи гроші, прикажчик помітив невідповідність їх зі справжніми бонами <...>»².

З часів Першої світової війни збереглися свідчення і про підробку інших номіналів паперових грошових знаків. У колекції ДЕ наявний фальшивий кредитний білет номіналом 10 руб. 1909 р., на поле якого нанесено штамп із текстом у овальній рамці: «ФАЛЬШИВЫЙ» та дата погашення: «8 НОЯ 1916»³. Враховуючи те, що кредитні білети цього періоду несли дати випуску 1905, 1909 та 1912 рр., відрізняючись підписами управляючого Державного банку та касирів, а певна частина грошової маси зберіглася з довоєнних часів, сьогодні важливо встановити належність відомих фальсифікатів у приватних колекціях до підробок періоду війни чи довоєнного часу⁴.

Ми припускаємо, що значна частина відомих сьогодні в музейних колекціях тогочасних підробок монет могла бути виготовлена під час «монетного голоду» та фінансової кризи Першої світової війни, при цьому в якості зразка для підробки могли обиратися монети із датами до 1914 року. З іншого боку, практична відсутність монет дещо ускладнювала збут підробок. Затримані в м. Петроград фальшивомонетники свідчили про те, як сховали ящик із виготовленими монетами

¹ О выпуске разменных казначейских знаков и некотором изменении отличительных признаков кредитных билетов однорублёвого достоинства. СУ и РП. 1915. Отд. 1. – № 362 (17 декабря). СПб.: Сенатская типография, 1915. Ст. № 2722. С. 3508–3513.

² Поддельные боны. Крымский Вестник. № 117 (8766). воскресенье, 8-го мая. Севастополь, 1916. С. 3.

³ ДЕ. Російська імперія. Кредитний білет 10 рублів 1909 р., підробка для грошового обігу. Інв. № ОН РБ 382.

⁴ Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. № 1. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 143–164. DOI: 10.31470/2616-6275-2017-1-143-164.

номіналом 20 коп., адже їхній збут виявився неефективним через відсутність на ринку монет¹. У контексті особливостей грошового обігу окупованих російськими військами територій Галичини та Буковини привертає увагу фальшивий олов'яний рубль з датою «1912», опублікований О. Огуєм із числа знахідок в околицях м. Чернівці у складі приватної колекції І. Снігура.²

Із зростанням витрат на ведення війни, потреба у грошовій масі стрімко збільшувалася, що спонукало уряд Російської імперії до суттєвого збільшення емісії паперових грошей, які повністю заповнили грошовий обіг. Задля економії часу та виробничих ресурсів, на банкнотах номінальною вартістю 1, 3, 5 та 10 руб. ставився однаковий короткий номер та літерна серія. Певна річ, що такі грошові знаки миттєво викликали недовіру населення, адже наявність однакових серійних номерів часто є характерним для підроблених банкнот, коли фальсифікатори використовують для виробництва обмежену кількість кліше без застосування нумератора. Тому влада здійснила офіційне роз'яснення: «В обігу останнім часом з'явилися кредитні папірці з однаковими номерами серії та білетів, при чому номери цих серій незвично коротші. Особливо це спостерігалось в номерах серій від 1 до 100. Як виявляється, поява коротких №№ серій пояснюється прийнятим оберненим порядком випуску серій. Побоювання, що білети із однаковими номерами підроблені – безпідставні, адже віднині просто прийнятий новий порядок випуску білетів – лише кредитні білети високого номіналу (10 р.б., 25 р. та т.п.) нумеруються кожен окремо, так званим, методом «графовіння», цим же способом виконується і підпис касира. Що стосується білетів рублевого номіналу, то такі, зважаючи на посилення робіт казначейства щодо емісії білетів, було вирішено нумерувати друкарським способом, в цілях економії часу та праці. Тому і номери на білетах виявляються однаковими. Про це в офіційних джерелах вже було роз'яснення»³. Через нерозуміння населенням причини появи таких грошей по всій

¹ Ящик фальшивомонетчиков. Черниговское слово. № 2575. 20 ноября. Чернигов, 1915. С. 4.

² Огуй О. Монетні знахідки на Буковині. Системно-квантитативне зіставлення. 2 Вид. Чернівці: «Рута», 2008. С. 141.

³ Кредитки с одинаковыми номерами. Аккерманское Слово. № 1453. суббота, 29 октября. Аккерман, 1916. С. 3.

Російській імперії були зафіксовані численні випадки відмови приймати в розрахунок грошові знаки із однаковими номерами серії та номеру, що супроводжувалося сутичками і участю поліції у вирішенні спірних питань¹.

Натомість відомі й випадки виявлення підробок кредитних білетів. У газеті «Верхнеднепровский Земский Листок» за 20 травня 1916 р. подається детальний опис підробок кредитних білетів 1 рублевого номіналу, вказуючи при цьому серії та відмінності: «*Фальшиві рублі*. Останнім часом у Луганську, як повідомляє «Луг. Лист», з'явилися у великій кількості фальшиві кредитні білети. На перший погляд вони нічим не відрізняються від справжніх, адже зроблені майстерно. Вчора абсолютно випадково на них звернув увагу нотаріус А. Губін та окружний інженер Алмазного гірського округу А. Колодяжний, у яких виявилось по фальшивому рублю. Відмінні ознаки фальшивих рублів: справжні кредитні рублі позначаються номерами з шести цифр, так, наприклад, номер білету 67 буде надрукований на справжньому кредитному папірці так: 000067. На фальшивих папірцях вказана серія Н. А. 39, потім серія Н. А. 49, серія Н. А. 44, причому № 44 А. Колодяжний бачив у цих двох осіб. Також на справжніх кредитних білетах підпис касира, підписи серій та № білету друковані чорною фарбою. На фальшивих же папірцях написи виконані синьою фарбою, якою друкований і весь кредитний білет. На фальшивих папірцях наявні підписи касирів: В. Протопопова, Ложкіна та Довдкевича»². Виходячи із прізвищ касирів, нанесених на фальшивих банкнотах, що згадуються в цій газеті, можна встановити, що зловмисниками імітувались гроші зразка 1898 р. До речі, редакторами газет в поданні цих прізвищ допущено суттєві помилки, у 1898 р. банкноти підписували Протопопович та Дудолкевич³, лише прізвище Ложкіна вказане вірно.

Роки Першої світової війни характеризуються наявністю у складі грошового обігу *грошових сурогатів*; в обігу використовувалися цінні папери та відрізнi

¹ Рублевья кредитки. Верхнеднепровский Земский Листок. № 29. пятница, 22 июля. Верхнеднепровск, 1916. С. 333.

² Фальшивые рубли. Верхнеднепровский Земский Листок. № 20. пятница, 20 мая. Верхнеднепровск, 1916. С. 226.

³ Васюков А.И. Бумажные деньги России и СССР / А.И. Васюков, В.В. Горшков, В.И. Колесников, М.М. Чистяков. СПб: Политехника, 1993. С. 22–23.

купони на отримання прибутку по ним. Саме тому поява на грошовому ринку фальшивих цінних паперів, що курсували як замітники грошей в умовах надзвичайних обставин, виявилася цілком логічною та очікуваною¹. Київська газета «Русській Голос» повідомляє про затримання у м. Вінниці осіб, які збували підробки купонів облігації «Займ Свободи»: «*Фальшиві купони*. Вінниця, 11. Вартою заарештована шайка осіб, що збували фальшиві купони займу свободи. У заарештованих відібрано купонів на суму 152,200 руб. Купони привезені з м. Одеса. (У.Т.А.)»². Із погіршенням соціального стану населення в результаті величезних видатків на війну, для населення вводяться *продовольчі картки*³, що також підроблялися⁴.

Наведені вище свідчення дають змогу зробити такі висновки. Наприкінці ХІХ ст. для фальшивомонетників мала сенс підробка також і мідних 5 та 1 коп., натомість мало ймовірним є виявлення фальшивих монет найменших номіналів в ½ та ¼ коп. Організація фальшивомонетництва досягає рівня активної співпраці зловмисників у різних, навіть досить далеких, губерніях. В часи революції 1905–1907 рр. в імперії з'являються таємні типографії, що займалися незаконним друком прокламацій, виявлення яких суттєво переважає над викриттям фальшивомонетників. Поширення підробок кредитних білетів та монет змушує владу заборонити зображення грошей на фотографіях, листівках, поштових картках тощо.

Особливо цікавими є випадки шахрайства навколо збуту фальшивих кредитних білетів, коли довірливим аферистам пропонували придбати якісно підроблені гроші за заниженою ціною, продаючи їм лише пачки паперу, де верхня

¹ Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація цінних паперів в Російській імперії. Соціум. Документ. Комунікація. № 9. Переяслав, 2020. С. 11–26. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-9-11-26.

² Фальшивые купоны. Русській Голос. № 109. 13 октября. Киев, 1918. С. 5.

³ ДНІМ. Російська імперія. Картка на отримання цукру. м. Петроград, жовтень-листопад-грудень 1916 р. Інв. № ДИМ КП-26343, Арх. 8584.

⁴ Подделка сахарных карточек. Маленькие Одесские новости. № 1178. 11 (24) ноября. Одесса, 1916. С. 3. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація цінних паперів в Російській імперії. Соціум. Документ. Комунікація. № 9. Переяслав, 2020. С. 11–26. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-9-11-26.

та нижня сторони містили справжні банкноти¹. Часто в тогочасній пресі друкувалися повідомлення про виготовлення підробок цінних паперів та грошових сурогатів. Технологічно ступінь складності був навіть дещо меншим, а потенційні суми, які можна було отримати за підробленими вексями інколи досягали вражаючих розмірів, що й задокументовано у джерелах.

У 1860-х рр. в окремих місцевостях Російської імперії серед купецтва з'являються приватні розмінні гроші (бони, жетони, марки, талони), поява яких викликана нестачею дрібної розмінної монети, що незабаром призвело до заборони їх емісії. Аналізуючи матеріали історичних архівів, нам вдалось відтворити та встановити повний ланцюг та суть приватних бонів підприємців, що мали поширення на території сучасної України.

У грудні 1911 р. у декількох київських банках було збуто фальшиві купони 4½% закладних листів Харківського земельного банку. Справа збувальників цих купонів набула значного резонансу та з різними деталями і доповненнями про неї розповідали газети різних міст України².

Появу в ході Першої світової війни в обігу у Російській імперії грошей нового зразка – «розмінних марок» також «оцінили» фальшивомонетники. На прикладі повідомлень про фальсифікацію розмінних марок нам вдалося прослідкувати практично весь можливий ланцюг у справі фальшивомонетників: від задуму, початку діяльності й до збуту готової продукції та спроб приховати докази. Ми припускаємо, що серед відомих на сьогодні в музейних та приватних колекціях тогочасних підробок монет, частина могла бути виготовлена незаконно під час «монетного голоду» та фінансової кризи. При цьому в якості зразка для підробки могли обиратися монети із датами до 1914 року.

¹ Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація цінних паперів в Російській імперії. Соціум. Документ. Комунікація. № 9. Переяслав, 2020. С. 11–26. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-9-11-26.

² Бойко-Гагарін А.С. Справа про виявлення фальшивих купонів закладних листів Харківського земельного банку в 1914 р. у Києві. Нумізматика і фалеристика. № 4. Київ, 2020. С. 38–39.

4.2. Фальсифікація монет та банкнот Австрійської імперії

Фальшування грошових знаків в Австрійській імперії відомо ще з останньої чверті XVIII століття¹. У першій пол. XIX ст. унаслідок австрійсько-французького протистояння та диверсії Наполеона I Бонапарта шляхом фальшування австрійських банкнот, ринок Буковини і Галичини наводнили підроблені гроші². Також згадку про виявлення підроблювачів австрійських грошей знаходимо у справі цигана Івана Цопоя, затриманого 1818 р. у м. Кишиневі із фальшивими 20 кр. монетами, т.зв. «цванцигерами»³. У грошовому обігу Галичини та Буковини поступово збільшувалася кількість австрійських банкнот, а також у вжитку з-поміж населення були російські асигнації, що спричинило і їхню підробку ще з першої чв. XIX століття. 14 липня 1843 р. до керівництва Херсонського митного округу надходить копія повідомлення дійсного статського радника графа Медема, який перебував з особливим дорученням у м. Відні, про підозру стосовно євреїв Ігнатія Вейме та Моріца Гольдштейна щодо наявності у них фальшивих російських асигнацій, які вони потенційно могли завозити через портові міста, або ж Царство Польське, про що додатково повідомлено князя Варшавського та російського консула у м. Броди⁴. 7 липня 1848 р. у Володимирському міському магістраті заслухали отриманий від губернатора Галичини припис про підозру виготовлення у м. Броди євреєм Шасею Козелом (родом із м. Ніжина та проживаючим у м. Луцьку)

¹ Огуй О. Фальшиві монети в конвенційному обігу на Буковині (1774–1857). Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали VI міжнародного наукового семінару «Черезовські читання», Чернівці, 20 березня 2004. Чернівці: Прут, 2004. С. 63.

² Огуй О.Д. Фальшиві паперові гроші на Буковині XIX – XX ст. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Т. 1 (17). Чернівці-Прут, 2004. С. 60. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнот в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

³ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 54. Справа про звинувачення мешканця м. Кишиніва І. Цопоя у зберіганні австрійських фальшивих грошей. Рік 1819. Арк. 1.

⁴ ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 43. Циркуляри канцелярії Міністерства Фінансів про надходження фальшивих білетів в касу, припис керівника Одеського митного округу про затримання осіб, що мають при собі фальшиві російські асигнації. Рік 1843. Арк. 4–4 зв.

фальсифікатів російських асигнацій¹. О. Огуєм також виявлено цікавий факт – кам'янецьким чиновником було влаштовано майстерню з переробки російських срібних 20 коп. монет у золоті імперіали шляхом нанесення на них нового зображення та золочення². Тобто вже з першої чв. до сер. XIX ст. через нестабільність австрійської валюти все сильніші позиції займали російські гроші, а відповідно – частіше підроблялись³. В цей час відомий також випадок спроб збуту австрійськими громадянами фальшивих російських кредитних білетів в околицях м. Севастополя – відповідний припис отримано 27 липня 1855 р. до канцелярії міського очільника м. Ізмаїл⁴.

Через заборону російською владою вивезення золотої та срібної монети за кордон, створилась ситуація потрапляння фальсифікатів за їх прототипом на територію Буковини. Згідно побутуючих у краї чуток, підробки потрапляли до Росії через фінансову диверсію Англії та Франції ще з часів Кримської війни⁵. Внаслідок негативного впливу Кримської війни 1853–1856 рр. на фінансовий стан Російської імперії, було накладено мораторій на обмін асигнацій на золоту та срібну монету, поклавши акцент на емісії паперових грошей, які з 1861 р. було дозволено вільно вивозити за межі імперії. Збільшення кількості підробок російських грошей

¹ ДАВолО. Фонд 368. Володимирський міський магістрат. Опис 1. Справа 86. Про нелегальний друк фальшивих асигнацій у Бродях. Рік 1848. Арк. 11–11 зв. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

² Огуй О. Фальшиві монети в конвенційному обігу на Буковині (1774–1857). Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали VI міжнародного наукового семінару «Черезовські читання», Чернівці, 20 березня 2004. Чернівці: Прут, 2004. С. 63.

³ Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

⁴ КУІА. Фонд 514. Ізмаїльська міська поліція. Опис 1. Справа 306. Укази, циркуляри Бессарабського обласного правління, Бессарабського військового губернатора про розшук селян втікачів, польських емісарів, розкольників, про вилучення із обігу фальшивих грошових знаків. Роки 1855–1856. Арк. 254.

⁵ Огуй О.Д. Фальшиві паперові гроші на Буковині XIX – XX ст. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Т. 1 (17). Чернівці-Прут, 2004. С. 64.

призвело до значного занепокоєння чернівчан¹. Ще у 1861 р. у жителя м. Чернівців Грицька Ткача було конфісковано фальшиві російські гроші, а на території Буковини з'явилися навіть фальшиві наполеондори, виготовлені таємно фальшивомонетниками в м. Трієст². Газета «Вukowina» 17 жовтня 1862 р. повідомляє про масову відмову обмінних пунктів міста розмінити 800 білетів по 50 російських руб., з яких усі в подальшому були визнані справжніми. Побоювання містян були не безпідставними та спирались на нещодавнє затримання мешканця с. Нова Жучка – Іляша Біля, який отримав фальшивий 50 руб. кредитний білет 30 жовтня 1862 р. в оплату за сіно у с. Новоселиці в Російській імперії. Фальшиві російські кредитні білети було виявлено також у іншого місцевого мешканця – Івона Ластівки³.

Через часті фальшування російських кредитних білетів та карбованих для Польщі 1 та 2 злотовок у м. Кам'янці-Подільському та м. Бердичеві, Міністерство Фінансів Австрійської імперії від 2 листопада 1858 р. забороняє прийом російських грошей у місцевих касах⁴.

Традиційними злочином проти грошової маси в сер. ХІХ ст. було обпилювання монет різними способами, що до періоду пізнього Нового часу прямо прирівнювався до фальшивомонетництва⁵. Так, у 1850 р. в м. Берегово виявлено

¹ Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнот в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

² Огуй О.Д. Фальшування монет у період Австрійської та Золотої коронової валют на Буковині (на архівному матеріалі). Р.Ф. Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», Чернівці, 22–23 травня 2004 р. Ч. 2. Вижниця: Черемош, 2004. С. 75.

³ Огуй О.Д. Фальшиві паперові гроші на Буковині ХІХ – ХХ ст. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Т. 1 (17). Чернівці-Прут, 2004. С. 65.

⁴ Огуй О.Д. Фальшування монет у період Австрійської та Золотої коронової валют на Буковині (на архівному матеріалі). Р.Ф. Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», Чернівці, 22–23 травня 2004 р. Ч. 2. Вижниця: Черемош, 2004. С. 74. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнот в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

⁵ Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: «Украинская конфедерация журналистов», 2017. С. 49–50.

золоті монети зменшеної ваги на 1–2 г, що виникли в результаті спилування їх по краю¹.

З часу переходу від «віденської» до нової «австрійської» валюти, першими в якості прототипу для фальшування було використано популярні гульденові монети, але більшого обсягу фальшування зазнали розмінні дрібніші 10 та 20 кр. Так, у липні 1862 р. у с. Сторожинці було затримано місцевого мешканця, який розплачувався фальшивими 10 кр. монетами, а у жовтні того ж року за розпорядженням Міністерства поліції розпочато розшук фальшивомонетника Георга Фаркаса, відомого також як Л. Наті². Наведені вище архівні документи та знахідки свідчать про популярність використання фальшивомонетниками в якості прототипу для підробки саме 20 кр. монет в Австро-Угорщині. Це цілком логічно, адже монету середнього номіналу вигідніше виготовляти та здійснювати збут із мінімальними ризиками викриття.

У другій пол. XIX ст. на території Австро-Угорщини зі зростанням популярності іноземних монет стають відомими також факти їх підробки, місцеві газети часто інформують про виявлення фальсифікатів у далеких від імперії регіонах світу. Львівська газета «Діло» повідомляє також про особливості правосуддя над фальшивомонетниками у Сполучених Штатах Америки, акцентуючи увагу на судовий вирок більш ніж тисячолітнього терміну ув'язнення: «1425 лет в'язнице. Якійсь панок А.К. Вард, фальшивник и обманец, здобувши себе в кількох роках хитро-мудро 300.000 долярів, не мав часу их ужити, бо недавно тому прихопили его в мeste Мемфіс и поставили перед суд. На его души показалося 97 різнородных плям, се б-то гарных справок. Суджений за кожду з окрема він дістав разом 1.425 лет вязнице. Ну, щось там ему вже з того дарувати

¹ ДАЗакО. Фонд 721. Бургмістр м. Берегово. Опис 4. Справа 244. Донесення мешканця міста Папа Закеріяша про випадки спилування шахраями з золотих монет 1-2 грами. Рік 1850. Арк. 1.

² Огуй О.Д. Фальшування монет у період Австрійської та Золотої коронної валют на Буковині (на архівному матеріалі). Р.Ф. Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», Чернівці, 22–23 травня 2004 р. Ч. 2. Вижниця: Черемош, 2004. С. 75. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнот в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

мусять...»¹. Звісно ж, свідчення про підробку американцем доларів на території безпосередньо США мала лише побавити читача, додати до матеріалів часопису різноманіття, але слід згадати опубліковану З. Шустеком виявлену у Словаччині тогочасну підробку за зразком американського півдолара зразка 1854 року. **(Рис. 47)**².

Про фальшивий французький наполеондор – монету у 50 франків 1853 р., яку було випадково знайдено у Сторожинецькому р-ні Чернівецької обл. – повідомляє О. Огуй³. Підроблену монету за прототипом 20 франків 1862 р. та 1 франк зразка 1863 р., яка походить зі знахідок на території Словаччини, публікують З. Шустек та Я. Тіркак⁴. Французькі гроші були настільки відомими та поширеними в Австро-Угорщині також і після проведення грошової реформи 1892 р., що актуальними для населення були і повідомлення про виявлення незаконного виробництва у віддалених регіонах світу. 13 серпня 1896 р. львівська газета «Галичанин» інформує про викриття великої партії фальшивих французьких грошей у колонії в Тунісі⁵. Також занепокоєння серед населення викликало повідомлення про майстерне обпилювання французьких золотих монет з подальшим склеюванням різних обпилених половин, що призводило до зменшення їх ваги. Добре організовану групу таких шахраїв викрито у м. Париж, – повідомляє газета «Діло» у 1896 році.⁶ В 1892 р. у м. Будапешт було викрито групу сербів, що займались

¹ 1425 лет вязнице. Діло. Ч. 254. понеділок, 11 (23) падолиста. Львів, 1896. С. 3.

² Sustek Z., Tirkak J. Falsovanie minci v 19. a na pociatku 20. storocia: zmeny technologie vyrobny a zlozenia kovov, vyber nominalne. Numizmatika. № 27. Bratislava, 2017. S. 82. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

³ Огуй О. Монетні знахідки на Буковині. Системно-квантитативне зіставлення. 2 Вид. Чернівці: «Рута», 2008. С. 141.

⁴ Sustek Z., Tirkak J. Falsovanie minci v 19. a na pociatku 20. storocia: zmeny technologie vyrobny a zlozenia kovov, vyber nominalne. Numizmatika. № 27. Bratislava, 2017. S. 82.

⁵ Дробны вести. Діло. Ч. 172. 1 (13) серпня. Львів, 1896. С. 3.

⁶ Велику шайку фальшовників викрито в Парижі. Діло. Ч. 269. 29 падолиста (11 грудня). Львів, 1896. С. 2.

підробкою французьких 10-франкових банкнот, збуваючи їх у м. Відень, Будапешт та Берлін¹.

У 1860-ті рр. в якості прототипів для фальшування в Австро-Угорщині використовувалися також інші популярні срібні європейські монети, які потрапили через відміну заборони на їхнє ввезення². Фальшивий франк Швейцарії зразка 1861 р., 10 сантимів Іспанії зразка 1879 р., італійські 5 лір зразка 1876 р. та 1 ліра зразка 1863 р. опублікував З. Шустек (**Рис 48**)³. Не обійшли увагою австрійські фальшивомонетники і сусідні румунські монети – у 1873 р. було затримано чернівчан П. Абрамовича та Ш. Гольцмана з підробленими румунськими 2 леями⁴.

Цікаве припущення щодо особливостей грошового обігу Галичини опубліковано П. Сов'яком⁵. Спираючись на оповідання Стефана Коваліва (1848–1920), який 40 років прожив у м. Борислав, дослідник знаходить цікаву інформацію. Так, касири промисловця Нути Дуя частину заробітної плати робітникам виплачували олов'яними грошима, за які ті могли купити їжу у дружин цих же касирів. А також і різноманітний крам у магазині їхнього господаря. Таким чином дослідник припускає, що товарні пломби використовувалися в якості заміників грошей у Галичині наприкінці ХІХ століття (**Рис. 49**)⁶.

Нову хвилю посилення впливу російських грошей у Буковині спричинив вихід Австро-Угорщини з Німецького монетного союзу у 1866 році. У листопаді 1867 р. у

¹ Поддельщики банкнотов. Галицкая Русь. № 29. 6 (18) февраля. Львов, 1892. С. 3. Також. Бойко-Гагарін А. С. Французькі зв'язки фальшивомонетників в Україні в імперську добу. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 2 (43). Ужгород, 2020. С. 165–170. DOI: 10.24144/2523-4498.2(43).2020.217458.

² Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

³ Sustek Z., Tirpak J. Falsovanie minci v 19. a na pociatku 20. storocia: zmeny technologie vyroby a zlozenia kovov, vyber nominalne. Numizmatika. № 27. Bratislava, 2017. S. 81.

⁴ Огуй О.Д. Фальшування монет у період Австрійської та Золотої коронової валют на Буковині (на архівному матеріалі). Р.Ф. Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», Чернівці, 22–23 травня 2004 р. Ч. 2. Вижниця: Черемош, 2004. С. 76.

⁵ Сов'як П. Бориславські «олов'яні монети» ХІХ ст. – замітники реальних грошей. Львівські нумізматичні записки. № 10. Львів, 2013. С. 49–50.

⁶ НМІУ. Інв. № МДМ-1431-1344. Австро-Угорська імперія, Галичина, товарна пломба із цифрою «3».

м. Бродах затримано групу фальсифікаторів російських кредитних білетів, про що повідомлено начальнику Радивилівського митного округу. Розслідування справи групи фальшивомонетників привело також до виявлення значного центру підробки грошей у м. Кам'янці-Подільському¹. Свідчення про розповсюдження у м. Львів та Чернівці фальшивих російських кредитних білетів номіналом 25 та 50 руб. також збережені у секретній переписці Міністерства внутрішніх справ Російської імперії з Волинським губернатором². У листопаді 1872 р. за підробку російських 5 руб. банкнот у м. Львів був засуджений Фенда Клейн³.

Не оминули увагою фальсифікатори також і паперові грошові знаки. 10 жовтня 1872 р. прокурор м. Самбора звітує до Вищої державної прокуратури у м. Львів про передачу до районного суду у м. Станіславові (нині – м. Івано-Франківськ. – **Б-Г.А.**) справи про виявлення фальшивої банкноти у 100 гульденів («ринських») у Ігунія Марича⁴. Українські газети повідомляли про підробку грошей в інших віддалених регіонах Австро-Угорської імперії, навіть у суміжних державах. Так, 15 березня 1893 р. у м. Белграді (Сербія) було викрито фальсифікаторів банкноти 100 гульденів⁵.

Згідно опублікованих О. Огуєм даних, не рідкісними були випадки завезення фальшивих грошей не лише з Росії. Так, у 1879 р. в м. Ясси з'явилися фальшиві монети номіналом 10 та 20 кр., а також паперові 10 гульденів, що змусило Чернівецький магістрат співпрацювати з австрійським консульством у

¹ Огуй О.Д. Фальшиві паперові гроші на Буковині XIX – XX ст. – Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Т. 1 (17). Чернівці-Прут, 2004. С. 65. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

² ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 820. Справа 19. Про появу в Австрії великої кількості російських підроблених грошей. 1870 рік. Арк. 6.

³ ЦДІАЛ. Фонд 156. Вища державна прокуратура м. Львів. Опис 1. Справа 131. Справа Бачинського Юзефа обвинуваченого у підробці грошей. Рік 1873–1874. Арк. 73, 90.

⁴ ЦДІАЛ. Фонд 156. Вища державна прокуратура м. Львів. Опис 1. Справа 73. Донесення прокурорів про випадки підробки грошей в їх повітах. Рік 1872–1874. Арк. 14.

⁵ Подделка австрийских банкнотов. Галичанин. Ч. 48. 3 (15) марта. Львов, 1893. С. 3.

Об'єднаному князівству Волощини та Молдови в м. Ясси, об'єднуючи зусилля для затримання фальшивомонетників¹.

Із проведенням грошової реформи в Австро-Угорщині у 1892 р. та запровадженням коронової золотої валюти, тенденції у фальшуванні знову змінились. Хоча ще наприкінці періоду карбування монет дореформеного зразка, у 1892 р. затримано 17-літнього мешканця с. Сопова з-під м. Коломия, слюсаря на прізвище Хрущ, який виготовив 5 срібних з.р. з металу «Британія» (сплав олова та свинцю на 90% з домішкою 10 % сурми)². В суді справу було розглянуто, де Хрущ стверджував, що став жертвою свого зухвальства, а збут фальшивого гульдену не інакше як лише жарт. Невдаху-фальшивомонетника покарали чотириденним ув'язненням³.

Підробка монет 20 кр. номіналу залишається актуальною до проведення грошової реформи і виведення монет цього номіналу з обігу, що відображено у галицьких газетах навіть у 1892 р.: «Шайку підроблювачів 20 крейцеровок заарештувала поліція цими днями у м. Відні. Фальсифікати виготовлені з «антимонію та цини». Згодом відбудеться у тій справі судова розправа. У м. Львові курсують від декількох місяців подібно є велетенська кількість підроблених 20 крейцеровок, але гостроти розуму та енергії львівській поліції не вдалось ще до сих пір натрапити на слід винних»⁴. Замітка відображає специфічну лексику Галичини кінця ХІХ ст., наповнену полонізмами та словами іншомовного походження⁵,

¹ Огуй О.Д. Фальшування монет у період Австрійської та Золотої коронової валют на Буковині (на архівному матеріалі). Р.Ф. Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», Чернівці, 22–23 травня 2004 р. Ч. 2. Вижниця: Черемош, 2004. С. 75.

² Огуй О.Д. Фальшування монет у період Австрійської та Золотої коронової валют на Буковині (на архівному матеріалі). Р.Ф. Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», Чернівці, 22–23 травня 2004 р. Ч. 2. Вижниця: Черемош, 2004. С. 75–76.

³ Поддельщик монет. Галицкая Русь. № 210, пятница 18 (30) сентября. Львов, 1892. С. 3.

⁴ Шайку поддельщиков 20-крейцеровок. Галицкая Русь. № 33. вторник, 10 (23) февраля. Львов, 1892. С. 4. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкотетлів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

⁵ Бойко-Гагарін А.С. Особливості лінгвістичної термінології щодо фальшивомонетників в Російській та Австро-Угорській імперії у ХІХ – поч. ХХ ст. Етнічна історія народів Європи. Випуск 60. Київ, 2020. С. 55–63. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.60.06.

вказуючи на метал виконання підробок як сплав сурми та олова. За збут фальшивих 10 та 20 кр. монет у 1892 р. було затримано Станіслава Сомилінського, який запропонував допомагати у їх продажу реставратору Мартину Христману¹. Ян Сомполінський (газетні видання використовували написання прізвища зловмисника у різних варіаціях) у подальшому був затриманий та поміщений у львівську в'язницю, з якої втік. Після цього випадку поліція почала пов'язувати всі появи та затримання фальшивомонетників із діяльністю втікача, як і затриманих Анну Немець та її спільника Яна Станіслава Янкевича². Цікаво, що в той час у газетах повідомляється про широкий соціальний розголос щодо справи Яна Сомполінського та швидке розповсюдження чуток про те, що він знову повернувся до виготовлення і поширення підроблених 20 кр. монет. Знахідки подібних підробок відомі у Словаччині – повідомляє З. Шустек³.

Львівські газети у 1892 р. продовжують повідомляти про цілу серію випадків підробки монет старого зразка: «Підроблені 10 гульденові банкноти, про появу яких ми вже згадували, зустрічаються у Львові у що разу більшій кількості. Відрізняються такі фарбою та несуть номер серії 1727. Також з'явилися курсувати численні підроблені 20 кр., які можна відрізнити за звуком металу та по погано виробленому портреті імператора»⁴. 25 червня 1892 р. затримано єврея Давуда Костинера, який очолював банду підроблювачів монет в 1 гульден⁵. Новий випадок підробки дореформених грошей зафіксований у вересні 1892 р.: «Підроблені 1-гульденові банкноти починають що частіше з'являтися останнім часом в Станіславові. Два дні тому схопила тамошня поліція шостий вже за віком фальсифікат. Всі фальсифікати походять із однієї і тієї самої фабрики»⁶.

¹ Поддельщик грошей. Галицкая Русь. Ч. 197. 1 (13) сентября. Львов, 1892. С. 3.

² Поддельщик банкнотов. Галицкая Русь. Ч. 264. 21 ноября (3 декабря). Львов, 1892. С. 3.

³ Sustek Z., Tirpak J. Falsovane minci v 19. a na pociatku 20. storocia: zmeny technologie vyroby a zlozenia kovov, vyber nominalne. Numizmatika. № 27. Bratislava, 2017. S. 75.

⁴ Поддельный 10 гульденовый банкноты. Галицкая Русь. № 61. субота, 14 (26) марта. Львов, 1892. С. 3.

⁵ Поддельщик монет. Галицкая Русь. № 133. 13 (25) июня. Львов, 1892. С. 3.

⁶ Поддельный 1-гульденовый банкноты. Галицкая Русь. № 220. среда, 30 сентября (12 октября). Львов, 1892. С. 3. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету.

Популярність старих грошей серед фальшивомонетників спостерігається і у 1893 році. 24 березня 1893 р. суд присудив винного у підробці 1 гульденової банкноти Янкевича до 4 років позбавлення волі, а Ганну Немець, яка займалась збутом – до 3 років.¹ Під час суду у 1893 р. над винними у виготовленні фальшивих 1 гульденових монет Іваном Янкевичем та його спільників, організатор банди намагався імітувати психічну хворобу, про що фахові лікарі зробили негативний висновок². Тобто ще до виведення старої обігової монети не втрачався сенс їх підробки, хоча не можна виключати вживання редакторами газет звичних для населення монетно-лічильних найменувань³.

Проведення грошової реформи та введення в обіг нових монет не послабило ролі російської монети в прикордонних регіонах Австро-Угорщини. 15 квітня 1892 р. львівська газета «Галицька Русь» повідомляє про затримання у м. Лодзі фальшивомонетників, які виготовляли російські 15 та 20 коп.⁴ 11 листопада 1904 р. у м. Кракові було затримано фальшивомонетників, один із яких виявився жителем м. Львова, які займались підробкою не лише срібних австро-угорських 1 та 5 кор., а також і російських золотих монет⁵. 20 травня 1896 р. «Галичанин» повідомляє про затримання у м. Варшаві великої кількості фальшивих півімперіалів, що були виготовлені у високій якості та відрізнялися лише за дзвоном⁶.

Грошова реформа в Австро-Угорщині викликала і застосування шахраями такого роду обману довірливого населення, як видання старих монет за нові⁷. Так,

Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

¹ В процессе о подделку банкнотов. Галичанин. Ч. 56. пятница 12 (24) марта. Львов, 1893. С. 3.

² Поддельщики монет. Галичанин. Ч. 55. четверг, 11 (23 марта) 1893 г. Львов, 1893. С. 3.

³ Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

⁴ Фальшивые гроши. Галицкая Русь. № 77. 3 (15) апреля. Львов, 1892. С. 3.

⁵ Шайку поддельщиков. Галичанин. Ч. 244. 29 октября (11 ноября). Львов, 1904. С. 3.

⁶ Поддельные полуимпериалы. Галичанин. Ч. 101. 8 (20) мая. Львов, 1896. С. 3. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

⁷ Бойко-Гагарін А.С. Шахрайство навколо фальшивомонетництва у Російській та Австро-Угорській імперіях у XIX-XX ст. Етнічна історія народів Європи. Випуск 61. Київ, 2020. С. 29. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.61.03.

старі золоті монети номіналом 8 флоринів шахраї намагались пустити в обіг у якості нових 20 кор. монет, адже дизайн їх досить схожий, а старі ¼ гульденові срібні монети – за нові 1 кор.¹

Лінійку сфальсифікованих найпопулярніших монет кін. ХІХ ст. знаходимо також у матеріалах судових справ Галичини та Буковини. Найпопулярніші зразки та прототипи для фальсифікації австро-угорських монет у м. Львові після проведення грошової реформи 1892 р., висвітлює кримінальна справа Дирекції поліції у м. Львові, яку було відкрито на Ластера Ейзика, який намагався розмінити фальшиві гульдени, корони та 20 гел. монети². Також крайовим судом Буковини засуджено затриману у м. Чернівцях служницю Катерину Семерчу при спробі розмінити фальшиві 5 кор. срібною монетою³. Предстали перед судом і затримані міською поліцією на вул. Руській в м. Чернівцях її спільники – Казимир Фіскас та Фелікс Рудковський за виявлені у них фальсифікати срібних гульденів, 5 кор. та 1 гульденових монет, які вони прагнули розмінити 5 листопада 1905 р. Раніше вони вже успішно збували підробки монет у тогочасних с. Стара Жучка та Каличанка (в часи слідства – околиці, нині – мікрорайони м. Чернівці. – **Б-Г.А.**)⁴. У доповідній записці службовця поліції А. Зайдера до головної дирекції поліції м. Чернівці від 1 травня 1905 р. повідомляється про виявлення у місті фальсифікату банкноти номіналом 5 корон⁵.

¹ Подделка 10 короновых банкнотов. Галичанин. Ч. 148. 4 (17) іюля. Львов, 1903. С. 3. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

² ДАЛО. Фонд 350 Дирекція поліції у Львові. Опис 1. Справа 2626. Слідча справа на Ластера та Відмара Ейзика, звинувачених у підробці грошей. Рік 1899. Арк. 4–4 зв.

³ ДАЧернівО. Фонд 115. Крайовий суд Буковини. м. Чернівці. Опис 3. Справа 949. Справа про звинувачення служниці Семерча Катерини у підробці грошових монет. 1907 рік. Арк. 7.

⁴ ДАЧернівО. Фонд 115. Крайовий суд Буковини. м. Чернівці. Опис 3. Справа 498. Справа про обвинувачення Фелікса Казимира Рудковського та інших у підробці грошових знаків. Рік 1905. Арк. 2–3.

⁵ ДАЧернівО. Фонд 10. Секретна частина. Дирекція поліції. м. Чернівці. Опис 1. Справа 269. Рапорт службовця поліції Зейдера А. про розслідування факту фальсифікації грошових знаків. 1905 рік. Арк. 1. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

Часті випадки затримання фальсифікатів монет безпосередньо у м. Чернівці та Львів дають змогу припустити локалізацію в їхніх околицях виробництва фальсифікатів. Свідченнями цього можуть бути також дві половини ливарних форм, виготовлених на межі XIX – XX ст. для фальсифікації грошей. Одна половина ливарної форми була знайдена у Львівській обл. (**Рис. 52**), розміри інструменту 30/25,5 мм. Робоче поле несе зображення реверсу 10 гел. зразка після 1895 р., карбованих для Угорщини. Зображення на робочому полі, скоріше за все, отримані шляхом удару справжньою монетою по розпеченій до почервоніння металевій пластині, у верхній правій частині якої прошліфований канал для відведення повітря, а ливарний отвір передбачався угорі. Ще одну половину матриці було виявлено в околицях м. Чернівці (**Рис. 53**), її розмір 3,8/3,8 см, вага 47,26 г. Зображення робочого поля має неглибокий рельєф, канали для відведення повітря відсутні (можливо, вони передбачались на іншій половині ливарного обладнання), у нижній частині робочого поля виконаний литник з отвором¹.

Поступово орієнтири фальшивомонетників повністю змінились на нові монети – корони та гелери. 13 березня 1895 р. у м. Станіславові перед судом опинився слюсар Іван Шік², який підробляв нікелеві 20 кр. монети. Львівська газета «Галичанин» повідомляла про появу підробок дрібних монет: «Підроблені 10 геллеровки з'явилися в обігу у Львові. Виготовлені вони із олова. Дня 22 н. ст. жовтня було заарештовано на головному залізничному «палаці» особу, що намагалась запустити в обіг подібного роду фальсифікат»³. 21 серпня 1895 р. у м. Сяноку затримано зловмисників із фальшивими кронами, відмінною рисою яких була відсутність в легенді частини гасла лат. «Viribus Unitis» (укр. «Спільними зусиллями»), маючи лише перше слово⁴. Вказаний на монетах девіз не вперше був викривлений фальшивомонетниками. Так, управителем буковинських лісів Францталем Августом Люгером було сплачено за дерева місцевим мешканцям

¹ Бойко-Гагарін А.С. Інструменти для підробки монет Австро-Угорщини. Нумізмати́ка і фалеристика. № 1. Київ, 2020. С. 15–16.

² Фальшовник грошей. Дело. Ч. 48. среда 1 (13) марта. Львов, 1895. С. 3.

³ Поддельные 10-геллеровки. Галичанин. Ч. 231. четверг, 12 (25) октября. Львов, 1900. С. 3.

⁴ Фальшивый короны. Дело. Ч. 177. среда 9 (21) серпня. Львов, 1895. С. 3.

фальшивими коронами, де замість напису «Viribus Unitis» були зображені лише декілька зірок¹. Про затримання цих же зловмисників повідомила львівська газета «Діло» 13 травня 1895 р.; населення попереджували про відмінність у кольорі фальшивих гульденів, які мали сіріший відтінок². Через два дні ця ж сама газета інформує про більше відмінних рис у підробках – виготовлення зі сплаву «Британія», біліший колір та зменшена вага до 9 г; можливо їх виготовляли в Угорщині³. Фальшиві коронові монети із аналогічним недоліком у написанні девізу виявлено у м. Львові і наступного року – повідомляє «Галичанин» від 28 січня⁴.

Варто відмітити, що підробки монет дрібних номіналів є рідкісними у знахідках, із подібних згадаємо лише опубліковану З. Шустеком фальшиву монету за прототипом післяреформених 20 гел. для Австрії, без року випуску (**Рис. 54**)⁵. Згідно наведених З. Шустеком даних щодо складу металу досліджених ним фальсифікатів монет, більшість з них виготовлені з металу «Британія», що вказує на певну особливість технологічного процесу фальшування грошей у Австро-Угорщині. Підроблені 20 гел. монети також було виявлено у м. Чорткові на Тернопільщині⁶.

25 березня 1909 р. Трибунальним судом присяжних у м. Станіславові було розглянуто справу Івана Гладуна, який у м. Фальварк (нині гміна Чесанів Любачівського повіту Підкарпатського воєводства в Польщі. – **Б-Г.А.**) відливав у глиняній формі олов'яні *фальшиві 5 кор.* монети настільки низької якості, що за описом слідчих: «відлиті настільки невдалим чином, що для кожного кидалась у

¹ Огуй О.Д. Фальшування монет у період Австрійської та Золотої коронованої валют на Буковині (на архівному матеріалі). Р.Ф. Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», Чернівці, 22–23 травня 2004 р. Ч. 2. Вижниця: Черемош, 2004. С. 78.

² Фальшивы подроблены гульдены. Дело. Ч. 95. 1 (13 мая). Львов, 1895. С. 3.

³ Фальсификаты серебряных гульденов. Галичанин. Ч. 97. 3 (15) мая. Львов, 1895. С. 3.

⁴ Фальшивы короны. Дело. Ч. 199. 5 (17) вересня. Львов, 1895. С. 3. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

⁵ Sustek Z., Tirpak J. Falsovanie minci v 19. a na pociatku 20. storocia: zmeny technologie vyroby a zlozenia kovov, vyber nominalne. Numizmatika. № 27. Bratislava, 2017. S. 77.

⁶ Поддельщика монет арестовали. Галичанин. Ч. 184. 18 (31) августа. Львов, 1901. С. 3.

вічі»¹. Для отримання гіпсової форми Іван Гладун вирізав ямку у дерев'яній дошці, яку заповнював глиною, що дозволяло легко і рівномірно відтискати в них справжні монети для виготовлення форми для лиття².

В експертних висновках Австрійського монетного двору часто в акті фігурують такі вказані ознаки фальшивості монет, як: відмінний колір та нерівність літер, імітативність шрифту та цифр³. Фальшиву 5 кор. монету виявлено також у Йогана Розвадовського у м. Чернівцях, який отримав її від Георга Буковіцького під час купівлі ним штанів, а той своєю чергою отримав зазначені 5 кор. у поверненому боргу в сумі 5 кор. 4 гел. від Михайла Тоненки. Всі опитані стверджували про те, що і не підозрювали про фальшивість монети⁴.

У 1912 р. розпочалась емісія нової монети номіналом 2 кор.⁵, тоді ж і з'явилися підробки цих монет в українських землях. Так, зокрема, 15 серпня тогож року підробку за прототипом виявлено у м. Коломия у Ганни Близнюк; описана монета в листі допиту суду в м. Косів як «фальшивий гульден»⁶. Фігурування назв старих дореформених монет не є дивним, нові 2 кор. монети 1912 р. були паритетні старому гульдону (флоріну).

*Окрім монет прототипами для підробки стають також і банкноти. Збут фальшивих банкнот іноді міг досягати значної відстані між містами*⁷. Так, у червні 1892 р. у м. Станіславові затримано офіцера 58 піхотного полку, який зізнався у

¹ ДАІФО. Фонд 225. Станіславська державна прокуратура. Опис 1. Справа 107. Звинувачувальне заключення по справі Гладуна Івана, звинувачуваного у підробці грошей. Рік 1908–1909. Арк. 5–5 зв.

² Доморощенний монетчик. Галичанин. Ч. 101. 8 (20) мая. Львов, 1896. С. 3.

³ ДАЧернівО. Фонд 10. Секретна частина. Дирекція поліції. м. Чернівці. Опис 1. Справа 680. Переписка з монетним двором у м. Відень про вилучення фальшивих грошових знаків на Буковині. Рік 1910. Арк. 1.

⁴ ДАЧернівО. Фонд 115. Крайовий суд Буковини. м. Чернівці. Опис 3. Справа 1431. Про звинувачення мешканця громади Давидени Тоненки Михайла у фальсифікації грошових знаків. Рік 1909. Арк. 1–1 зв.

⁵ Шуст Р.М. Нумізматики. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. С. 234–235.

⁶ ДАІФО. Фонд. 501. Коломийський окружний суд. Опис. 1. Справа 561. Справа по звинуваченню Близнюк Ганни у підробці грошей. Рік 1912. Арк. 7зв. – 8.

⁷ Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

збуті підроблених 50 гульденових банкнот цієї ж партії також у м. Трієсті та Саграді¹. Виявлені підроблені банкноти одразу передавались на дослідження: «Підроблені 10-гульденові банкноти не перестають курсувати і надалі у м. Львові. Вчора перехоплено одну штуку такого роду фальсифікату і складено її в поліції з метою виконання відповідних дослідів»². Натомість перевіркою готівки поштовим комісаром у м. Тернополі, якого направила Львівська дирекція пошт, було виявлено: «<...> що в місті знаходиться в обігу величезна кількість сфальшованих банкнот 100, 20 та 10 кор. чудового виготовлення. В самій поштової касі знайшов він пакет фальсифікатів на суму, як запевняють, 50000 кор. Маса того роду підробок знаходиться у тернопільських жителів. Повідомлена про це жандармерія, телеграфувала до львівської дирекції поліції, що надіслало миттєво декількох агентів з дорученням, розпочати пошуки зловмисників. Є переконання про те, що фальшивомонетники перебувають у Тернополі»³. Виведені з грошового обігу банкноти відповідно рішення Австро-Угорського Банку у м. Відень підлягали спаленню. Так, 24 червня 1895 р. львівська газета «Діло» інформує про спалення гульденових банкнот на суму 8 млн.⁴ Не встояла перед фальшивомонетниками і банкнота найбільшого номіналу 1000 кор.; подібну підробку було конфісковано у м. Будієвичі у Чехії, виявивши її у машиніста потяга Груші та торгового агента Розенцвайга⁵.

Повідомлення про появу фальшивих грошей публікувались в галицьких газетах як в узагальненому вигляді, так і з конкретизацією номіналів банкнот чи монет. Найчастіше в газетній періодиці трапляються досить узагальнені свідчення: «Фальшивники грошей. Як доносять з Тернополя, попала жандармерія на след спілки

¹ Поддельные банкноты. Галицкая Русь. Ч. 146. 1 (13) июля. Львов, 1892. С. 3.

² Поддельный 10-гульденовый банкноты. Галичанин. Ч. 189. пятница, 24 августа (6 сентября). Львов, 1901. С. 3.

³ Подделка банкнотов на ширшие размеры. Галичанин. Суббота, 21 февраля (6 марта) 1909 г. Львов, 1909. С. 3. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

⁴ Фабрика банкнотов. Діло. Ч. 129. понеділок, 12 (24) червня. Львів, 1895. С. 3.

⁵ Арестованные поддельщики монет. Галичанин. Ч. 44. 25 февраля (9 марта). Львов, 1904. С. 3.

фальшивників грошей. Два селяне з Лановець під Борщевом, Михайло Стшемен и Лука Міхлер, чеканили «шестки» з плохого матеріалу и пускали меж людей, аж теперь попали ся в руки жандармеріи и до в'язнице в Тернополи»¹. Найчастіше трапляються свідчення про підробку банківських білетів вартістю 1 та 10 гульденів. Досліджуючи газетну періодику Буковини початку ХХ ст., О. Огуй виявив свідчення про затримання у м. Самбор місцевого жителя, який організував підробку банкнот номіналом 50 кор. Кількість підроблених банкнот номіналом 20 кор. настільки зросла у м. Львів, що їх вилучення здійснювалось австрійською владою за спеціальним циркуляром від 18 липня 1912 р.² Зросла також кількість підроблених нових банкноту 10 кор., що змусило Австро-Угорський банк поставити питання про можливу заміну їх новими³.

Дивно, що не знайшли свого відображення у підробці серед золотих обігових монет найпоширеніші – 10 та 20 кор. монети. Дослідником В. Біткіним описано російські імітації золотих 4 дукатів Австро-Угорщини з портретом імператора Франці Йосифа I зразка 1875, 1878, 1900 та 1905 рр.⁴ Одна із таких імітацій 4 дукатових монет за зразком 1905 р., яка, імовірно, походить із знахідок України, продавалась на VII-му нумізматичному аукціоні «Дукат» у м. Києві⁵. Ми також знаходимо свідчення про виявлення та застереження щодо російських золотих монет. Можна припустити, що фальсифікати російських золотих рублів виготовлялись в Австро-Угорщині через простоту дизайну та меншу кількість деталей малюнку. Свідченням підробки в Австро-Угорщині російських обігових

¹ Фальшовники грошей. Діло. Ч. 80. середа, 13 (25) цветня. Львів, 1895. С. 3.

² Огуй О.Д. Фальшиві паперові гроші на Буковині ХІХ – ХХ ст. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Т. 1 (17). Чернівці-Прут, 2004. С. 68.

³ Подделка 10 короновых банкнотов. Галичанин. Ч. 148. 4 (17) іюля. Львов, 1903. С. 3. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

⁴ Биткин В.В. Сводный каталог монет России. Часть II (1740-1917). Киев: Юнона-Монета, 2003. С. 1024–1025.

⁵ Антик-салон «Дукат». Нумізматичний аукціон № 7. Лот 411. Імітація Австро-Угорського 4 дуката. 1905.

монет є фальшиві 20 коп. зразка 1905 р. з колекції ЧОКМ¹ (Рис. 55). Виготовлення монети з недорогоцінного металу було виявлено після проведення повторної апробації. Точне місце знахідки монети в музейній фондово-обліковій документації не зафіксовано; відомо лише те, що до колекції її передано з приватних зібрань мешканців м. Чернівців. Дослідниця В. Танашик вказує на давні традиції колекціонування на Буковині та частішого перетворення приватних колекцій на державні², хоча вона не згадує тогочасні підробки монет Російської імперії серед предметів музейної колекції³. Імовірно, до приватних зібрань монета могла потрапити з місцевих знахідок, а пізніше бути переданою до зібрання музею, помилково тривалий час не маючи вірної ідентифікації. На популярність російських монет в якості зразка для фальшування вказує також зафіксований у 1911 р. в Київській губернії факт отримання інструментів для підробки монет з Австро-Угорщини бойовиками соціал-революціонерами⁴.

Проблема фальшування грошей в Австро-Угорщині доповнюється також випадками завезення підробок із-за кордону. Недовірі населення Буковини до російських грошей сприяло також завезення до Галичини суттєвої партії підробок різного номіналу з Англії⁵, що розслідувалось на рівні Міністерства зовнішніх справ Австрії у 1868 р.⁶ Популярність повідомлень про фальшивомонетників, пов'язаних із Великою Британією зростала, саме тому в популярній газеті

¹ ЧОКМ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 20 коп. 1905 р. СПб АР. Інв. № НМ-1096 (С-127) / КН 4094;

² Танашик В. До питання про стан приватного колекціонування на Буковині у кінці XIX на початку XX століть. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Роль та місце музеїв у підвищенні туристичної привабливості регіонів. Чернівці, 15 грудня 2011 р. Чернівці: Букрек, 2012. С. 235–238.

³ Танашик В. Формування музейної колекції Чернівецького обласного краєзнавчого музею. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції до 150-ї річниці заснування крайового музею в Чернівцях. Чернівці, 15–16 травня 2013 р. Чернівці: Букрек, 2013. С. 298–305.

⁴ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 641. Справа 2, Ч. 1. Справа про донесення з різних місць та осіб про випадки, що трапились у Київській губернії. Рік 1911–1912. Арк. 459 зв.

⁵ Бойко-Гагарін А.С. Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом XIX ст. Наукові записки з української історії. Випуск 46. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 207–218. DOI: 10.31470/2415-3567-2019-46-207-218.

⁶ Огуй О.Д. Фальшиві паперові гроші на Буковині XIX – XX ст. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Т. 1 (17). Чернівці–Прут, 2004. С. 64.

«Галичанин» опубліковано свідчення про виявлення величезної партії підробок банкнот номіналом у 10 фунтів стерлінгів, що за припущенням лондонської поліції, імовірно, могли бути друкованими у м. Відні¹. 18 (30) листопада 1896 р. газета «Діло» інформує населення про появу у м. Тернополі великої кількості фальшивих грошей, що вже виявлені і досліджуються представниками місцевої влади. Підозрювали у виготовленні підробок різьбярів Угера Басса, Лейбу Галлера та Хаскля Зайда; висловлювалося припущення про збут ними підробок, виготовлених у Англії². У 1910 р. у м. Лондоні було виявлено групу фальшувальників банкнот номіналом 50 та 100 корон. Йосиф Петер та Стефан Альбрехт видали себе самі під час сварки та бійки на тлі розподілу прибутку від фальшування банкнот³.

Для проведення *офіційної державної експертизи* виявлених підозрілих монет Міністерством фінансів Австро-Угорщини було запроваджено процедуру перевірки на головному монетному дворі у м. Відні (**Рис. 56**). При цьому власнику монет тимчасово виписувалась квитанція, за якою в разі підтвердження автентичності грошей компенсувалася конфіскована сума⁴. Після проведення експертизи, у відповідь на запит відправлявся фаховий висновок, а самі підробки зберігались із наданням їм підконтрольного інвентарного номеру. Так, 9 червня 1910 р. в експертизі монетного двору у м. Відні за № 3965 вказано, що отриманий на експертизу і визнаний фальшивим російський рубль зразка 1898 р. залишиться у відомстві та йому присвоєно контрольний номер «1596/10»⁵.

Про особливості проведення правоохоронними органами слідства повідомляє «Галичанин»: «Заарештовано підроблювачів банкнотів. Львівська поліція

¹ Подделка банкнотов. Галичанин. Ч. 40. 19 февраля (3 марта). Львов, 1897. С. 3.

² Фальшивые банкноты. Дело. Ч. 260. понедельник 18 (30) падолиста. Львов, 1896. С. 3.

³ Поддельщики банкнотов. Галичанин. № 289. 25 декабря (7 января). Львов, 1909. С. 5.

⁴ Огуй О.Д. Фальшування монет у період Австрійської та Золотої коронової валют на Буковині (на архівному матеріалі). Р.Ф. Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», Чернівці, 22–23 травня 2004 р. Ч. 2. Вижниця: Черемош, 2004. С. 77.

⁵ ДАЧернівО. Фонд 10. Секретна частина. Дирекція поліції. м. Чернівці. Опис 1. Справа 680. Переписка з монетним двором у м. Відень про вилучення фальшивих грошових знаків на Буковині. Рік 1910. Арк. 1. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

заарештувала 7 за новим стилем травня Сауля Понизівського, жида, який походить із Росії та оселився останнім часом у Львові. Арешт відбувся згідно телеграфічної вимоги влади з м. Ряшів, де з приводу підробки грошей вже заарештовано декілька осіб. Понизовський має бути їх спільником. – Поліція у Відні заарештувала дня 8 нового стилю травня підроблені 100 коронові ноти»¹. Також редакція газети закликає громадян повідомляти жандармерію про виявлення підробок грошей: «Підроблені 10 гульденіві банкноти курсують, як нам повідомляють, досить чисельно у Львові. А без сумніву і в провінції. Звертаємо на то увагу всіх, хто має або отримує «десятки». Про появу такого фальсифікату слід повідомляти в той же час поліцію, жандармерію та інші органи»². Для більш ефективної протидії фальшивомонетництву та сприянню пошуку та затриманню підозрюваних, австрійська цензура строго заборонила та обмежила публікацію в газетній періодиці свідчень про хід слідства над фальшивомонетниками³. Натомість у пресі можна зустріти як короткі повідомлення про наявність підробок в обігу, так і досить розгорнуті описи їх характерних рис для легкості виявлення. Наприклад, львівський часопис «Батьківщина» досить коротко повідомив про появу підробок монет, вказавши лише на невідповідність матеріалу їх виготовлення: «Фальшивый монеты однореньсковый. Поліція в Станіславове сконфіскувала під-час днів торговых вже другу монету однореньскову, дуже зручно підроблену. Монеты зроблений з масы жовтавои и посреблений, а мають целком чистый звук»⁴.

Зважаючи на значну шкоду та широкий суспільний резонанс справ щодо підробки та збуту грошей, найбільш гучні суди проводилися за закритими дверима з обмеженим доступом сторонніх осіб, остерігаючись бурхливої реакції суспільства. Саме таким чином проходив суд над фальшивомонетником Кравтгафвом, про що повідомляє газета «Діло» 18 (30) листопада 1896 р.⁵

¹ Полиция в Ведне арестовала. Галичанин. Ч. 94. 28 апреля (11 мая). Львов, 1904. С. 1.

² Поддельные 10-гульденовый банкноты. Галичанин. Ч. 291. 25 декабря. Львов, 1898. С. 3.

³ Огуй О.Д. Фальшиві паперові гроші на Буковині ХІХ – ХХ ст. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Т. 1 (17). Чернівці–Прут, 2004. С. 66.

⁴ Фальшивы монеты однорейнскови. Батьківщина. Число 42. дня 12 (24) жовтня. Львов, 1890. С. 527.

⁵ Против фальшовника банкнотов. Дело. Ч. 260. понедельник 18 (30) падолиста. Львов, 1896. С. 3.

Не обійшли фальшивомонетники стороною і підробку цінних паперів – у грудні 1897 р. державна прокуратура у м. Станіславові звинуватила Стефановича Кастона у підробці цінних паперів¹.

Перша світова війна докорінно змінила основні принципи грошового обігу, спричинивши до підробки головним чином монет з дорогоцінного металу. Так, у ході війни вперше з'явилися підробки золотих 100-кор. монет, виконаних з дешевого жовтого металу². У січні 1915 р., жандармське управління російського Тимчасового військового генерал-губернаторства в регіонах Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, повідомляло, що: «<...> у Львові поширюються фальшиві кредитні білети, головним чином 100 рублевого номіналу»³. За матеріалами цієї справи жандарми переслідували підозрюваних та встановили за ними спостереження. А у лютому 1915 р. львівське жандармське управління розслідувало повідомлення про масове розповсюдження євреєм Лейферманом фальшивих російських грошей⁴.

Під час Першої світової війни на території Галичини та Буковини, окупованих російськими військами, поширюються примусовим курсом російські кредитні білети. В цей час також зафіксована фінансова диверсійна діяльність австрійського уряду проти Російської імперії, що була втілена у виготовленні та ввезенні до прифронтової зони та Галичини фальшивих 10 рублів зразка 1909 року⁵.

¹ ДАІФО. Фонд 225. Станіславська державна прокуратура. Опис 1. Справа 37. Справа про звинувачення Стефановича Кастона у підробці цінних паперів. Рік 1897. Арк. 3.

² Огуй О.Д. Фальшування монет у період Австрійської та Золотої коронової валют на Буковині (на архівному матеріалі). Р.Ф. Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», Чернівці, 22–23 травня 2004 р. Ч. 2. Вижниця: Черемош, 2004. С. 78.

³ ЦДІАК. Фонд 365. Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини. Опис 1. Справа 30. Арк. 49.

⁴ ЦДІАК. Фонд 365. Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини. Опис 1. Справа 195. Арк. 64–65. Також. Орлик С. В., Бойко-Гагарін А. С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. № 1. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 143–164. DOI: 10.31470/2616-6275-2017-1-143-164.

⁵ Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. Переяслав-Хмельницький, 2017. № 1. С. 143–164.

Отже, ситуація з фальшуванням грошей в Австрійській та Австро-Угорській імперії мала свої особливості¹. Поширені в Австрійській імперії обігові монети також стають прототипами для фальсифікації, що зафіксовані в джерелах історичної Галичини та Буковини. Популярність в Австрійській імперії в першій чверті XIX ст. російської монети обумовила вигоду її фальсифікації. У сер. XIX ст. через нестабільність австрійської валюти все сильніші позиції займали російські гроші. Через торгівлю у Бессарабії, але одночасно і заборону до вивезення російської золотої та срібної монети, створилася ситуація з потраплянням фальсифікатів за їх прототипом на територію Буковини. Які, згідно побутуючих у краї чуток, потрапляли до Росії через фінансову диверсію Англії та Франції ще з часів Кримської війни. В ситуації монетного дефіциту в Австрії, російська та інші іноземні монети займали все сильніші позиції, а відповідно – частіше підроблялися.

Серед монет австрійської валюти з часу її появи, першими в якості прототипу фальшування було використано популярні гульденові монети, але ще у більшому обсязі підробляли розмінні номінали – 10 та 20 крейцерів. У 1860-ті рр. стали відомі інші популярні срібні монети, які потрапили через відміну заборони на їхнє ввезення – американські долари, швейцарські франки, іспанські песети та сантими, італійські ліри та румунські леї.

Для більш ефективної протидії фальшивомонетництву та сприянню пошуку та затриманню підозрюваних, австрійська цензура суворо заборонила публікацію в газетній періодиці свідчень про хід слідства над фальшивомонетниками. Найбільш гучні суди проводилися за закритими дверима з обмеженим доступом до процесу сторонніх осіб, остерегаючись скандалу та бурхливої реакції суспільства. Недовірі населення Буковини до російських грошей сприяло також завезення до Галичини чималої партії підробок різного номіналу з Англії, що розслідувалось на рівні Міністерства зовнішніх справ Австрії у 1868 році.

¹ Бойко-Гагарін А.С. Фальсифікація монет та банкнот в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія», Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

Із проведенням грошової реформи у 1892 р. тенденції у фальшуванні змінилися. Хоча ще тривалий час спостерігається підробка дореформених монет. Грошова реформа в Австро-Угорщині викликала ситуацію, коли шахраї видавали старі монети за нові. Найпопулярнішими прототипами для підробки монет були 20 гел., 5 та 1 корона. Часті випадки затримання фальсифікаторів монет безпосередньо у м. Чернівцях та Львові дають змогу припустити локалізацію саме в цих містах виробництва фальсифікатів.

Технологічною відмінністю виготовлення підробок в Австро-Угорській та Російській імперіях є виготовлення фальшивих корон із сплаву «Британія», що має сірий відтінок та подібний до срібла. Дивно, що не знайшли свого відображення у підробці найпоширеніші золоті монети 10 та 20 кор. монети, відомі дослідникам лише підробки монет номіналом 4 дукати. Значно частіше в Австро-Угорщині ми знаходимо свідчення про виявлення та застереження щодо фальшивих російських золотих монет, що могли виготовлятися через простіший дизайн та меншу кількість деталей малюнку.

Перша світова війна докорінно змінила основні принципи грошового обігу: підроблялися здебільшого монети з дорогоцінного металу. У ході війни вперше з'явилися підробки золотих 100-кор. монет. Для підриву балансу у грошовій системі Російської імперії та окупованої російськими військами території Галичини Австро-Угорщина вдалась до виготовлення та ввезення великих партій підроблених кредитних білетів 10 руб. номіналу.

Офіційна державна експертиза виявлених підозрілих монет проводилась на головному монетному дворі у м. Відні, на цей час власнику тимчасово виписувалась квитанція. Після проведення експертизи підробки зберігались з наданням їм підконтрольного інвентарного номеру. Виведені з грошового обігу банкноти підлягали спаленню.

4.3. Знахідки та обіг фальшивих монет, їх регіональні особливості

Спорадичність дослідження топографії монетних знахідок у різних історичних регіонах України підкреслював М. Котляр, визначаючи стан та перспективи

вітчизняної нумізматики¹. Вчений підкреслював відсутність узагальнюючих праць з топографії монетних знахідок, базованих на великому фактичному матеріалі. Основними напрямками уточнення накопичених наукою знань вчений бачив у введенні до наукового обігу матеріалів музейних зібрань, аналізі топографічних зведень попередніх дослідників, перегляді архівних даних (зокрема за кордоном), ознайомленні з газетною періодикою.

Зупинимося детальніше на свідченнях щодо фіксації та знахідок фальшивих грошей в Російській імперії з метою виявлення регіональних особливостей та локалізації потенційних центрів виготовлення та розповсюдження підробок грошей.

Найперші факти виявлення фальсифікатів грошей у *м. Києві* пов'язані із ввезенням їх до міста з метою збуту з інших регіонів Російської імперії². 19 червня 1803 р. міщанин Романковський передав до поліції отриману ним фальшиву 25 руб. асигнацію зразка 1797 р. з № 42301, привезену з м. Москви, де через місцевого купця Максимова оформлено замовлення на заводі дзвонів на суму 1180 руб.³ 12 липня 1804 р. киянин Бойчевський розрахувався із купчихою Дударевою фальшивою 10 руб. асигнацією з № 523709, яку отримав від візника Афанасія Зотова, який зупинився у м. Києві разом із французьким графом Сент Вінсентом, прямуючи до м. Москви⁴. 15 червня 1805 р. київській поліції капітаном артилерії Півоваровим було пред'явлено фальшиву 25 руб. асигнацію⁵. Влітку 1810 р. до Звенигородського повітового земського суду надходить рапорт із Київського повітового суду про факт затримання у 1808 р. мешканця с. Товста хлопчика Івана

¹ Котляр М. Ф. Стан і перспективи розвитку української нумізматики. Український історичний журнал. № 11. Київ, 1965. С. 31–32.

² Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво на Київщині у ХІХ – на початку ХХ століття. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». № 2 (145). Київ, 2020. С. 10–15. DOI: 10.17721/1728-2640.2020.145.2.

³ ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1. Справа 293. Справа про фальшиву 25 руб. асигнацію, надану Київським міщанином Романковським. Рік 1803. Арк. 1–2.

⁴ ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1. Справа 603. Справа по рапорту Київського поліцмейстера Чеботарьова про фальшиву десяти рублеву асигнацію, принесену до поліції київським міщанином Бойчевським. Рік 1804. Арк. 2–2 зв.

⁵ ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1. Справа 907. Справа по рапорту Київської поліції з присиланням фальшивих 25 рублевої асигнації наданої капітаном Півоваровим. Рік 1805. Арк. 5–6.

Супургана, який приїхав до м. Києва із дяком Фомою Золавським. Їх було затримано з фальшивою асигнацією вартістю 25 рублів¹.

13 лютого 1834 р. міністрові фінансів Єгору Канкріну надійшов рапорт від київського військового губернатора Василя Левашова, який повідомляє про сприятливу економічну ситуацію на Київщині, а також про виявлення на контрактах у місті виробника фальшивих асигнацій з Житомирщини – поміщика Ієроніма Дрожевського². Обшук затриманого та допит дозволили встановити, що окрім наявних при ньому 25 руб. підроблених асигнацій на суму 1500 руб., за час перебування на ярмарку він встиг збути 350 руб.³

У першій пол. ХІХ ст. особливістю грошового обігу в Київській губернії була популярність серед населення російських монет, карбованих для Царства Польського. Тому не є дивним виявлення підробок за прототипом цих монет. 26 грудня 1838 р. київським старшим поліцмейстером було направлено рапорт генерал-губернатору Д. Бібікову про виявлення серед грошей, сплачених євреєм Лейзером Копаєвським за вино у шинку купця Попова на Печерську, фальшивого польського п'ятизлотника⁴.

Досліджуючи національну приналежність фальшивомонетників в Російській імперії ми встановили «лідерство» євреїв у процесі виготовлення та збуту підробок⁵. 19 травня 1862 р. до Управління Київського військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора надходить рапорт старшого поліцмейстера про виявлення в орендуємого кімнату по вул. Спаській єврея Йехеля Зборського

¹ ДАЧеркО. Фонд 715. Звенигородський повітовий земський суд. Опис 1. Справа 8. Справа про знайдені у дяка Золавського двадцяти п'яти рублевої фальшивої асигнації. Рік 1810. Арк. 2–2 зв.

² РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 7. Справа 640. По відношенню статс-секретаря Танєєва про хід укладання контрактів у Києві, про фальшивомонетників, виявлених в Житомирському повіті. Рік 1834. Арк. 2–3.

³ РДІА. Фонд 1287. Господарський департамент Міністерства внутрішніх справ. Опис 5. Справа 1210. Про з'їзд, що відбувся на Київських контрактах у 1834 році та про викриття фальшивомонетників. Рік 1834. Арк. 1.

⁴ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 147. Справа 885. Справа по рапорту справника посади Київського старшого поліцмейстера про виявлений в шинку купця Попова фальшивих п'ятизлотників, отриманих ним від єврея Лейзера Копаєвського. Рік. 1838. Арк. 1.

⁵ Бойко-Гагарін А.С. Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. ХІХ – поч. ХХ ст. Часопис української історії. Вип. 41. Київ, 2020. С. 69–77. DOI: 94.10347/2522-4111.2020.41.1.9

фальшивих 5 руб. кредитних білетів зразка 1855 р. з різними номерами, які той ховав за піччю, загорнуті у тканину. Передані до подільської жандармської частини зразки фальшивих білетів були погашені печатками¹.

Отримавши дані від інформаторів про налагодження в м. Києві чималої підпільної майстерні із виготовлення фальшивих грошей, Міністерством Фінансів відряджено чиновника з особливих доручень, колезького асесора Татіщева та поручика Сташевського із штату Санкт-Петербурзької поліції до м. Києва з метою викриття фальшивомонетників. Чиновник Татіщев та слідчий Сташевський фальшивомонетників не виявили, отримавши від інформаторів єврея Елія Гезенцвей та його дружини лише свідчення про потенційний приїзд на контрактний ярмарок неопломбованих мішків контрабандних іноземних товарів. Натомість київський генерал-губернатор О. Безак не дозволив проводити обшуки під час ярмарку, остерігаючись зростання невдоволення серед населення. 10 лютого 1866 р. відряджені на пошуки банди фальшивомонетників у м. Києві колезький асесор Татіщев та слідчий Санкт-Петербурзької поліції Сташевський звітували відомістю про понесені за час виконання службових обов'язків витрати: «Приход – 600 р. – 2 місця на Варшавській та Московській залізниці 45 р. 75 к.; 2 м. в диліжансі від м. Острова до м. Києва та зворотний прогін до м. Москви 146 р. 81 к.; Багаж 14 р. 52 к.; візникам на чай 10 р. 30 к. Продовольство та № в готелі 138 р. 55 к.; Візники по місту 26 р. 90 к.; Телеграми 10 руб. 50 к. / 393 р. 34 к.; При цьому додаємо розписку доносителя про отримання від Татіщева 110 руб.; Загалом всього 503 р. 34 к. За тим у залишку 96 р. 66 к. Виручені за продаж тарантасу, придбаного у 1865 р. під час поїздки у Чернігівську губ. також додаю 25 р.; Всього 121 р. 66 коп. Колезький Асесор Татіщев»².

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 39. Справа 572. Справа про об'явлення євреїв Тохима Збидського і Шая Герашова про розслідування євреями Шамілем Шмішкіним та Лейдом Лондоном фальшивих кредитних білетів. Рік 1862. Арк. 5–6.

² РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 263. Про відрядження у м. Київ чиновника особливих доручень Татіщева та поліцейського офіцера Сташевського для викриття фальшивомонетників. Рік 1866. Арк. 6–8.

Факти підробок монет в м. Києві відомі з сер. XIX ст. При облаштуванні гавані на Оболоні у 1897 р. знайдені 37 срібних рублів Катерини II, фальшивий імперіал зразка 1854 р. та три мідні коп. XIX ст., повернуті рядовому Микиті Матвееву, який знайшов їх¹. Про сплеск виявлення різного роду підроблених грошей протягом літа та весни 1893 р., є публікації на шпальтах газети «Кіевлянинь». Повідомлялося про виявлення підробок також і у інших містах. У березні 1893 р. в м. Києві відділенням Контори Державного Банку було виявлено виготовлені за допомогою фотографії якісно підроблені 100 руб. з № 198.053². Тоді ж виявлено фальшиві 3 руб. кредитні білети з підписом Карпова, серією та номером БМ 863457, які відрізнялись зухвалим викривленням тексту Маніфесту з попередженням фальшивомонетникам – замість «За підробку кредитних білетів винні підлягають позбавленню всіх прав та майна та висилаються на каторжні роботи», вказано «За підробку білетів слід винагородити»³. Влітку цього ж року в готелі Києво-Печерської Лаври послушником монастиря було виявлено фальшивий кредитний білет, що намагався розмінати приїжджий із м. Кам'янця-Подільського Олексій Поварчук⁴.

У кін. XIX ст. збільшується кількість повідомлень про підробку монет у м. Києві, що може бути викликане суттєвим підвищенням ступенів захисту паперових грошових знаків. 19 липня 1893 р. городовим Либідської дільниці було затримано міщанку Пелагею Бульваренко із свинцевими 20 коп. монетами, які вона отримала від невідомого в оплату за вишні та намагалась придбати хліба у крамниці Абрума Залца. Обшук в її квартирі не підтвердив причетності до злочинної діяльності, звинувачувану відпустили⁵.

Значно більшого економічного сенсу набувало виготовлення підробок кредитних білетів високого номіналу, що здійснювалось при тих самих зусиллях, що і підробка грошей меншого номіналу. Фальшиві 100 руб. із яскравим

¹ Беляя О.М., Распутіна Л.А. Каталог монетних знахідок Київщини. Київ: Логос, 2020. С. 48.

² Фальшивыя сто-рублевки. Кіевлянинь. № 83. 24 марта. Киев, 1893. С. 2.

³ Фальшивыя трехрублевки. Кіевлянинь. № 86. 27 марта. Киев, 1893. С. 3.

⁴ Фальшивая трехрублевка. Кіевлянинь. № 188. 10 июля. Киев, 1893. С. 2.

⁵ Фальшивый двугривенный. Кіевлянинь. № 199. 21 июля. Киев, 1893. С. 2.

зображенням «веселки» було запідозрено службовцем Харківського поштово-телеграфного відділення, який виявив підробку та не здійснив грошовий переказ у 150 руб. в Орловську губ.¹ Незадовго до цього у харківчанки А. Марченкової були виявлені фальшиві монети номіналом 15 та 20 коп.² Підроблені 3 руб. кредитні білети виявлено також виробниками тютюнової продукції в м. Одесі³.

Кожен факт виявлення підробок грошей був тривожним сигналом для місцевої влади та правоохоронних органів, тому політика протидії фальшивомонетництву досягала державних масштабів та включала в себе цілу систему заходів з протидії злочинцям. Одним із таких інструментів було централізоване інформування про ознаки фальшивих кредитних білетів у вигляді розсилки у великі банки та каси, виробничі підприємства та місця постійного значного готівкового обігу в усіх регіонах імперії. Так, у 1896 р. до канцелярії Київського заводу «Арсенал» надійшов інформаційний бюлетень із переліком основних характерних ознак підробок кредитних білетів 100 руб. зразка 1894 року⁴.

Досить частими були факти виявлення фальшивих грошей у процесі торгівлі у містах. Так, поліція у м. Києві отримувала повідомлення про розрахунки фальшивими грошима в різних магазинах та крамницях, власники яких визнавали та впізнавали підробки, стверджуючи, що отримали їх від різних покупців та вчасно не змогли відрізнити їх самостійно, відволікаючись на обслуговування покупців. Так, у 1898 р. у м. Києві власник бакалійної крамниці Тимофій Биковський не зміг розпізнати фальшиві 50 коп.⁵, у тому ж році було затримано солдата Василя Бурцова, який намагався збути у крамниці за дрібні товари фальшиві 50 коп. (при затриманні ще три подібні монети виявили у нього в роті)⁶.

Тогочасні підробки російських монет кін. XIX – поч. XX ст. збережено у колекції НМІУ (**Рис. 57–58**). На жаль, точних місць та обставин виявлення монет,

¹ Фальшивая сторублевка. Кієвлянинъ. № 155. 7 июня. Киев, 1893. С. 1.

² Фальшивыя деньги. Кієвлянинъ. № 119. 1 мая. Киев, 1893. С. 3.

³ Фальшивые кредитные билеты. Кієвлянинъ. № 200. 22 июля. Киев, 1893. С. 3.

⁴ ДАК. Фонд 338. Київський Арсенал. Опис 1. Справа 5. Про зміни в друці 2 роду підробки кредитних білетів сторублевого номіналу. Рік 1896.

⁵ Фальшивая монета. Киевское Слово. № 3615. 1 февраля. Киев, 1898. С. 3.

⁶ Сбытчик фальшивых монет. Киевское Слово. № 3666. 25 марта. Киев, 1898. С. 3.

які досліджувалися, в книгах надходження детально не зафіксовано, тому можна лише припустити, що вказані монети могли виготовлятися у тодішній Київській губернії¹.

22 жовтня 1907 р. у м. Києві з фальшивою 1 руб. монетою було затримано Арсенія Пирогова, поліція засвідчила те, що виявлена підробка «місцевого виготовлення»². Восени 1907 р. в м. Києві також набула гучного резонансу справа про викриття фальшивомонетника Андрія Коноваленка, який підробляв монети номіналом 50 коп. на Деміївці³ (нині в межах Голосіївського р-ну м. Києва. – **Б-Г.А.**). Іншу фабрику підробки монет на Деміївці було виявлено 18 січня 1911 р. у домі поміщика Миколи Горового⁴.

25 лютого 1909 р. Київський окружний суд виніс вирок козаку з с. Хацьки Переяславського повіту Полтавської губ. – Мойсею Андреєву Богданову, який виготовляв фальшиві рублі, а також 20 та 10 коп. монети у буд. № 29 по вул. Троїцькій в м. Києві⁵.

У 1911 р. у м. Києві збут фальшивих грошей було налагоджено втікачем з м. Парижа на прізвище Назарьянц, який змінивши своє прізвище, переїхав до м. Києва, хоча був викритий після затримання своїх спільників – турків. Учасник банди Аведьянц, який влаштував кондитерську на розі вул. Безаківської (нині вул. Симона Петлюри. – **Б-Г.А.**) та Жилянської, покінчив життя самогубством 21 лютого 1911 р. на ст. Лозова⁶. Статистичний звіт та донесення про кримінальні випадки у Київській губ. за 1911 р. свідчать про активізацію у місті діяльності фальшивомонетників вірмен. 27 січня 1911 р. були затримані збувальники

¹ Бойко-Гагарін А.С. Підробки російських грошей кінця ХІХ – початку ХХ століття у зібранні Національного музею історії України. Український нумізматичний щорічник. № 4. Переяслав, 2020. С. 165–183. DOI: 10.31470/2616-6275-2020-4-165-183.

² Фальшиво-монетчик. Київлянинь. № 294. Київ, 1907. С. 4.

³ Фабрика фальшивих монет. Київлянинь. № 283. 13 жовтня. Київ, 1907. С. 3.

⁴ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 641. Справа 2, Ч. 1. Справа про донесення з різних місць та осіб про випадки, що трапились у Київській губернії. Рік 1911–1912. Арк. 96 зв.

⁵ ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 3. Справа 679. Справа про виконання вироку Київського окружного суду над Мойсеєм Богдановим (звинувачуванім у підробці грошей). Рік 1909. Арк. 2.

⁶ Фальшивомонетчики в Киеве. Южная Копейка. № 58 (89). 1 марта. Киев, 1911. С. 4.

фальшивих монет Мкрчтич Захарьянц та Сеїд Геворків Вартаногли, яких видав вірменин Бондасарь Макарьянц (мешкав по вул. Волоська, буд. 23, кв. 5); він не погодився на пропозицію земляків збувати фальшиві рублі¹. Завершенням слідства над підозрюваними став обшук у знайомого Бондасаря Макарьянца – Алі Мерзаєва, у якого в квартирі в буд. № 42 по вул. Хоревій було виявлено два фальшиві полтинники, які той нібито отримав за продані солодоці². Чи не є збігом той факт, що згаданий вище фальшивомонетник самогубець Назарьянц був власником кондитерської на розі вул. Безаківської? Цей хоч і дещо опосередкований непрямий зв'язок може вказувати на спільні дії всіх вище згаданих вірмен у фальшуванні монет у 1911 р. в м. Києві.

У кінці травня – на початку червня 1911 р. у місті зафіксовано два випадки збуту фальшивих грошей громадянином А. Кочетовим у трамваї на Олександрівській пл.³, а також у півній лавці по вул. Велика Васильківська, буд. 140 затримано селянина Т. Нога із фальшивим рублем⁴. Так само у вересні 1912 р. газета «Кіевская Почта» майже щодня повідомляла про активність фальшивомонетників у різних районах міста. 22 вересня за спробу збуту фальшивих 25 руб. було затримано турка Огли Турухтова, який намагався розмінити підроблену банкноту у фруктовій крамниці свого співвітчизника Мустафи Алі по вул. Велика Підвальна, буд. 14. Винного доставили у Лук'янівську в'язницю (**Рис. 59–60**)⁵. Наступного дня зі шпальт газет містянам повідомлено, що спроби збути фальшиві срібні рублі зафіксовано на Солом'янському базарі⁶, а через тиждень у поштової конторі по вул. Іллінській затримано Б. Забарського із

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 641. Справа 2, Ч. 1. Справа про донесення з різних місць та осіб про випадки, що трапились у Київській губернії. Рік 1911–1912. Арк. 73.

² ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 641. Справа 2, Ч. 1. Справа про донесення з різних місць та осіб про випадки, що трапились у Київській губернії. Рік 1911–1912. Арк. 73 зв.

³ Фальшивыя деньги. Киевские Отклики. № 74. 8 мая. Киев, 1911. С. 3.

⁴ Фальшивыя деньги. Киевские Отклики. № 98. 4 июня. Киев, 1911. С. 3.

⁵ Фальшивые деньги в Киеве. Киевская Почта. № 1162. 22 сентября. Киев, 1912. С. 2.

⁶ Фальшивые деньги в Киеве. Киевская Почта. № 1163. 25 сентября. Киев, 1912. С. 3.

фальшивими 25 руб., якими той хотів сплатити за переказ 100 руб., інші гроші з яких виявились справжніми¹.

Своєрідний сплеск активності фальшивомонетників у м. Києві спостерігаємо за даними джерел у 1912 р. 20 березня керівнику київської поліції надійшов секретний циркуляр від губернатора О. Гірса щодо занепокоєння особливої канцелярії Міністерства Фінансів по кредитній частині про часту появу у місті фальшивих кредитних білетів (особливо 5 руб. номіналу) та обігової монети². Наступного 1913 р. губернатором повідомлено про часті появи підробок кредитних білетів 25 руб. зразка 1909 року³. Губернатор вимагав негайного інформувати його про всі випадки виявлення та затримання підозрюваних у збуті підробок грошей⁴. 17 лютого 1912 р. на ст. Предмостова Слобідка Остерського повіту Чернігівської губ. (сучасний р-н. о-ва Гідропарк в м. Києві – **Б-Г.А.**) затримано єврея Сруля Хаїмова Хайтіна, який намагався збути дві фальшиві 20 коп. монети дрібного номіналу при купівлі тютюну у крамниці Наталії Артамонової. Після чого він був затриманий на базарі унтер-офіцером Олександром Доліним та переданий судовому слідчому III дільниці по Остерському повіту Чернігівської губ., Злодій пропонував поліції за своє негайне звільнення 10 рублів⁵.

Під час слідства над фальшивомонетниками в м. Києві використовували їхні фотографії, про що свідчать наявні в ДАКО кримінальні справи за 1911–1912 рр.⁶ В особових справах у фонді Київської губернської тюремної інспекції містяться

¹ Фальшивые деньги в Киеве. Киевская Почта. № 1169. 1 октября. Киев, 1912. С. 3.

² ЦДІАК. Фонд 274. Київське губернське жандармське управління, м. Київ. Опис. 1. Справа 3071. Повідомлення про появу в Києві підробок 5 рублів. Рік 1912. Арк. 65.

³ ЦДІАК. Фонд 278. Київське жандармське поліцейське управління залізниць, м. Київ. Опис 1. Справа 187. Циркуляр Департаменту поліції про розшук збувальників фальшивих кредитних білетів. Рік 1913. Арк. 208.

⁴ ЦДІАК. Фонд 285. Фастівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць, ст. Фастів Київської губернії. Опис 1. Справа. 430. Циркуляри Київського губернатора про встановлення, припинення негласного нагляду поліції та висилання з Київської губернії різних осіб. Рік 1913. Арк. 33.

⁵ ЦДІАК Фонд 1439. Чернігівське губернське жандармське управління, м. Чернігів. Опис 1. Справа 1414. Про затримання на станції Предмостова Слобідка єврея. 1912 рік. Арк 79–80.

⁶ Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

фотографії затриманих фальшивомонетників: Шаї Хаїмова-Шмулева Вайнермана¹ та Павла Степановича Труша².

Виявляли підроблені грош також і у майстернях, у яких встигли виготовити великі партії підробок. У газеті «Черниговское слово» згадується майстерня, викрита поліцією влітку 1908 р. у м. Кременчузі, де під час обшуку в квартирі виявлено 158 фальшивих рублевих монет³.

Іншим потужним осередком виявлення різноманітних підробок грошей в Київській губ. було м. *Бердичів*. Відомо, що у серпні 1813 р. фігурантом найгучнішої афери з підробки грошей першої пол. ХІХ ст. Ігнатієм Цейзиком у місті було збуто 5000 підроблених асигнацій⁴. Також 16 квітня 1831 р. в Управлінні Новоросійського генерал-губернатора було отримано повідомлення про наміри польських повстанців переправити до м. Одеси та Бердичева фальшиві російські асигнації, залучивши до цього уродженця м. Тикоцина, що проживав у м. Бродах, банкіра із широкими зв'язками – єврея Олександра Сюскина Мінца⁵. 24 січня 1834 р. в районі с. Скragлівка Сквирського повіту (нині Бердичівський р-н Житомирської обл. – **Б-Г.А.**) було затримано солдата на прізвище Бутенко із фальшивим полтинником, про що поліцією м. Бердичіва повідомлено Київському військовому, Подільському та Волинському генерал-губернатору⁶.

¹ ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 5. Справа 1331. Про висилку на каторгу міщанина Вайнермана за підробку золотих та срібних монет. Рік 1911–1912. Арк. 3.

² ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 3. Справа 678. Справа про виконання вироку Київського окружного суду над Михайлом Бобровим, Павлом та Трофимом Трушами, Іонікієм Дирдою та Яковом Компанійцем (звинувачуваних у підробці грошей). Рік 1909–1917. Арк. 29.

³ Фабрика фальшивой монеты в Кременчуге. Черниговское Слово. № 489. 12 июля. Чернигов, 1908. С. 3.

⁴ Грималаускайте Д. Локализация места производства фальшивых ассигнаций И. Цейзика (1779–1860) и некоторые аспекты их распространения. *Materialy z VIII Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Pieniadz – capital – praca – wspolne dziedzictwo Europy – Bialorus-Litwa-Lotwa-Polska-Rosja-Slowacja-Ukraina*. Bialystok-Augustow 18–21 wrzesnia 2008. Warszawa, 2008. S. 204–205.

⁵ ДАОО. Фонд 1. Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал Губернатора. Опис 200. Справа 23. Про спостереження за появою фальшивих асигнації з Польщі. Рік 1823. Арк. 17.

⁶ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 141. Справа 30. Справа по рапорту Бердичівської поліції про знайдений у рядового Григорія Бутенка фальшивого полтинника, виготовленого із свинцю, який той отримав від жінки Поліщучки. Рік 1834. Арк. 1–2 зв.

25 вересня 1860 р. у селянина с. Кривошеїнці (нині Сквирський р-н. Київської обл. – **Б-Г.А.**) Максима Бабака було виявлено фальшивий кредитний білет 25 руб. номіналу із № 135150, виготовлений на товстому папері без водяних знаків. Після доведення відсутності у М. Бабака підозрілих зв'язків його було відпущено, а розшук виробників підробок сконцентровано у м. Бердичіві¹. 25 січня 1868 р. до Міністерства закордонних справ надходить повідомлення від Імператорської російської місії в м. Мюнхені, інформуючи про отримання від місцевої поліції свідчень про наявність в уродженця Сілезії Петра Валевського великої кількості фальшивих російських грошей, які заплановано збути у м. Бердичеві².

Часті повідомлення про діяльність в околицях міста фальшивомонетників єврейського походження ми бачимо на шпальтах київської газети «Труд» з 10 квітня 1881 р.³, а щодо виявлених у м. Сквирі фальшивих 25 руб. також висунуто припущення про причетність бердичівських євреїв⁴. Наступного року за крадіжку валізи слідчого із карними справами фальшивомонетників, що рухався до м. Києва з Бердичівського повіту, затримано єврея⁵.

21 червня 1893 р. до канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора надійшов припис із Особливої канцелярії по кредитній частині Міністерства фінансів про необхідність провести слідство відповідно до звернення мешканця м. Бердичева Порфирія Потапова, який стверджував, що його син Яків виготовляє у місті фальшиві гроші⁶. 4 березня 1903 р. київському Генерал-Губернатору надійшли секретні свідчення про затримання бердичівською поліцією місцевого мешканця Луки Карбовського, який виготовляв фальшиві монети

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 37. Справа 915. Справа про виявлення у селянина с. Кривошеїнці Подільської губернії фальшивого кредитного білету. Рік 1860.

² ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 47. Справа 34. Повідомлення посланця у м. Мюнхені про велику кількість фальшивих російських грошей. Рік 1868. Арк. 2–2 зв.

³ Нам сообщают из г. Винницы. Труд. № 108. 6 ноября. Киев, 1881. С. 3.

⁴ Из Сквиры Киевской губернии. Труд. № 23. 10 апреля. Киев, 1881. С. 3.

⁵ Нам сообщают. Труд. б/н. 4 февраля. Киев, 1882. С. 3.

⁶ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 623. Справа 236. Справа про взаємні неправдиві донесення про виготовлення фальшивих грошей мешканцями м. Бердичіва. Рік 1893. Арк 1.

методом лиття у гіпсові форми в дерев'яній дошці¹. Взимку 1913 р. під час перевірки документів у громадян Едуарда Липського та Василя Демчука, які зупинились у готелі «Англія», виявилось, що у них відсутні документи. У Едуарда Липського у кармані пальто потаємно були зашиті фальшиві 3 руб. кредитні білети, з якими його і було доставлено до в'язниці у м. Бердичеві². У 1913 р. також викрито у м. Бердичеві підпільних виробників поштових марок номінальною вартістю 7 та 10 коп.³

Таким чином, проаналізувавши низку матеріалів карних справ державних історичних архівів та публікації газет, ми отримали численні свідчення, що характеризують місто Бердичів як один із великих центрів виробництва та збуту фальшивих грошей, починаючи із першої чверті XIX ст. і до самого початку Першої світової війни.

У першій пол. XIX ст. часті випадки виявлення фальшивих турецьких та російських монет почали фіксуватись в *Бессарабії та на Одещині*. Одним із центрів виготовлення підроблених османських пара та продажу інструментарію стало м. Ізмаїл. У 1822 р. капітаном Статією Алівері тут було налагоджено незаконне виробництво турецьких грошей, поширене по всій Бессарабії за рахунок збуту власноруч ним виготовлених штемпелів. За приблизним підрахунком слідчих загалом було виготовлено не менше 90000 фальшивих пара⁴. Нові епізоди діяльності фальшивомонетників припадають на 1860-ті рр. 24 червня 1861 р. міським головою м. Одеси силами 5-го округу корпусу жандармів вчинено обшук у механіка на ім'я Карл, який орендував будинок на Молдаванці; під підлогою в будинку знайшли штемпелі та кліше «доски» для підробки кредитних білетів⁵. У

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 633. Справа 2 (Ч. 1). Про події, що трапились у Київській губернії. Рік 1903. Арк. 35.

² Задержание фальшивомонетчиков. Южная Молва. № 558 (213). 9 ноября. Бердичев, 1913. С. 3.

³ Фальшивые марки. Южная Молва. № 505 (189). 5 сентября. Бердичев, 1913. С. 3.

⁴ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 184. Справа про звинувачення мешканців м. Хотина М. Матаранга, Д. Змерліу та інших у виробництві фальшивих грошей. Рік 1822. Арк. 19, Арк. 32 зв.

⁵ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 558. Про міщан, підозрюваних у випуску фальшивих грошей. Рік 1861. Арк. 1.

1867 р. з Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора до міського голови м. Одеси надходить секретне повідомлення про необхідність проведення обшуку у маєтку поміщика Крижанівського на Княжій вул. Там гіпотетично могли перебувати підозрілі у ввезенні з м. Ананьєва до м. Одеси фальшивих грошей – Давід Брам, а також подружжя Мушмель та Харлампія Чикаленки. Але у зазначеному маєтку поліція вже не застала підозрюваних через їхню втечу¹. Чутки про завезення в м. Одесу з-за кордону велетенської кількості фальшивих грошей дійшли навіть до Київського генерал-губернатора². У травні 1867 р. у збуті фальшивих грошей підозрювався відставний офіцер карантинної та прикордонної варті Ульріх Цильгельм Вінтер, який разом із дружиною та 7-літньою дитиною проживав на Молдаванці, хоча обшук і не підтвердив підозр правоохоронців³.

У фондах ДАЧернівО відомим вченим О. Огуєм виявлені свідчення про викриття у 1827 р. на Поділлі Василя Чернишова та Даниїла Виноградова, які виготовляли та збували 25 та 50 руб. російські асигнації⁴. Збереглись свідчення про діяльність кам'янчан Жебицького та Квасинської, які підробляли та поширювали на Поділлі фальшиві російські та австрійські гроші⁵. Інструменти фальшивомонетників для підробки 5 коп. монет були випадково знайдені 16 квітня 1900 р. біля кузні Боруха Рогульського у м. Юзефполі Подільської губ. (існувала

¹ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1062. Про обшук Д. Брам та М. і Х. Чикаленко, підозрюваних у ввезенні в Одесу фальшивих кредитних білетів. Рік 1867. Арк. 2.

² ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1069. По відношенню Київського губернатора про те, що наче до Одеси завезено із-за кордону у великій кількості фальшиві кредитні білети. Рік 1869. Арк. 1.

³ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1078. Про проведення неочікуваних обшуків у квартирах відставних офіцерів: Вінтера, Селері та Сушинського, підозрюваних у виготовленні та завезенні фальшивих кредитних білетів. Рік 1867. Арк. 3.

⁴ Огуй О.Д. Фальшиві паперові гроші на Буковині ХІХ – ХХ ст. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Т. 1 (17). Чернівці–Прут, 2004. С. 61.

⁵ Огуй О.Д. Фальшиві монети в конвенційному обігу на Буковині (1774–1857). Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали VI Міжнародного наукового семінару «Черезовські читання», Чернівці, 20 березня 2004. Чернівці: Прут, 2004. С. 62. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнот в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

також назва Юзефовград, нині м. Балта в Одеській обл. – **Б-Г.А.**), названі в карній справі «пластинками для карбування»¹.

У 1880-ті рр. на Поділлі, органами поліції було зафіксовано низку випадків виявлення касирами у казначействі серед отриманих грошових сум фальсифікатів різного номіналу кредитних білетів, склеєних із різних частин, при тому що на деяких підписи касирів та номери були оригінальними, а на частині імітувались вручну²:

1. 1880 р., серпень – кредитний білет 25 руб. 1872 р., серія А/В № 302468.
2. 1880 р., жовтень – кредитний білет 100 руб. 1870 р., № 128344.
3. 1880 р., жовтень – кредитний білет 100 руб. 1876 р., № 33922.
4. 1880 р., жовтень – кредитний білет 100 руб. 1876 р., № 84649.
5. 1880 р., жовтень – кредитний білет 5 руб. 1876 р., серія А/Н, № 846450.
6. 1881 р., лютий – кредитний білет 5 руб. 1876 р., серія А/Е та А/Д, № 873243.
7. 1881 р., червень – кредитний білет 10 руб. 1876 р., серія А/Г № 162802.
8. 1881 р., червень – кредитні білети 3 руб. 1876 р., №№ 358437, 358470, 383028, 583053, 358473, 583065, 358471, 358423, 358451, 358461, 358479.
9. 1881 р., жовтень – кредитний білет 3 руб. 1876 р., серія А/П, № 352194.
10. 1881 р., жовтень – кредитний білет 100 руб. 1878 р., № 162875.
11. 1882 р., травень – кредитний білет 10 руб. 1876 р., серія А/Д, № 218035.
12. 1882 р., грудень – кредитний білет 3 руб. 1876 р., серія А/А, № 634075.
13. 1882 р., грудень – монета 20 коп. 1876 р.
14. 1883 р., лютий – кредитний білет 25 руб. 1846 р., серія А/Б, № 212876.
15. 1883 р., лютий – кредитний білет 5 руб. 1880 р., серія А/Н, № 341785.
16. 1883 р., лютий – кредитний білет 5 руб. 1880 р., серія А/Н, № 351264.
17. 1883 р., лютий – кредитний білет 5 руб. 1880 р., № 416862.

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 630. Справа 3. Про виявлення у Подільській губернії пластинок для карбування 5 копійчаної монети. Рік 1900. Арк 24.

² ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справи № 151-3971.

18. 1883 р., лютий – кредитний білет 3 руб. 1876 р., серія А/А, № 613487.
19. 1883 р., квітень – кредитний білет 5 руб. 1880 р., № 341884.
20. 1883 р., травень – кредитний білет 3 руб. серія А/М, № 22168.
21. 1883 р., червень – кредитний білет 3 руб. 1876 р. серія А/А, № 630492.
22. 1883 р., червень – кредитний білет 3 руб. 1876 р. серія А/А, № 613647.
23. 1883 р., червень – кредитний білет 25 руб. 1876 р. серія А/А, № 21180.
24. 1883 р., серпень – кредитний білет 5 руб. № 415889.
25. 1883 р., жовтень – кредитний білет 5 руб. 1880 р., серія А/Н, № 391647.
26. 1883 р., листопад – кредитний білет 10 руб. 1878 р., серія А/Д, № 5168689.
27. 1883 р., листопад – кредитний білет 5 руб. 1880 р., серія А/Н, № 361298.
28. 1884 р., березень – кредитний білет 5 руб. 1880 р., серія А/Ж, № 19898.
29. 1886 р., травень – монета 20 коп. 1883 р.
30. 1886 р., серпень – кредитний білет 5 руб. 1880 р., № 351772.
31. 1886 р., вересень – кредитний білет 25 руб. 1876 р., серія А/Е, № 169642.
32. 1889 р., лютий – кредитний білет 3 руб. 1876 р., серія А/А, № 634543.
33. 1893 р., червень – монета 20 коп. 1883 р.
34. 1893 р., червень – монета 5 коп. 1880 р.
35. 1893 р., червень – монета 5 коп. 1879 р.

У більшості зафіксованих на Поділлі у зазначений період випадків виявлення фальшивих грошей неможливо було встановити винних у виготовленні та збуті. Справи закривались після проведення формального слідства як такі, за якими недостатньо доказів¹. Велетенська кількість підроблених 3 руб. кредитних білетів стурбувала подільських купців та промислових виробників у 1880-ті рр., змусивши

¹ ДАХмельНО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 151. Про виявлення в повітовому казначействі фальшивого двадцяти п'яти рублевого кредитного білету. Рік 1880–1881. Арк. 31.

багатьох оволодіти самостійними навичками розпізнавання фальшивих банкнот¹. Так, 24 лютого 1884 р. на допиті власник заводу у м. Дунаївці, 37-літній прусський підданий Юдіус Вільгельмов Розенбаум надавав пояснення щодо підозри у оплаті фальшивим 5 руб. кредитним білетом (**Рис. 61**) заробітної плати своєму підлеглому Вільгельмові Мерінгу: «<...> я вручив Мерінгу справжній білет, а не фальшивий – розпізнати фальшиві кредитні білети я можу і якби такі отримав, не збував би їх своїм робітникам, а <...> що не раз траплялось з 3 рублевими фальшивими кредитними білетами <...>»².

Фальшиві 5 руб. кредитні білети мав при собі затриманий у 1883 р. у м. Сімферополь єврей Мойсей Корнбліт, повідомивши слідству про те, що отримав зазначені підробки від збувальників з м. Чорний Острів Проскурівського повіту Подільської губ.³ Під час розслідування цього випадку було встановлено, що зазначені підробки потенційно могли виготовляти у м. Тарнополь (суч. м. Тернопіль – **Б-Г.А**) у Австро-Угорщині, де нелегально налагоджена добре оснащена фабрика. Для вдалого розслідування та викриття фабрики фальшивомонетників було запропоновано відрядити до м. Тарнополя досвідченого слідчого, надавши йому на потреби з проведення слідчих дій грошову виплату у розмірі 1000 руб., які включали б гроші, необхідні для закупівлі партії підробок за половину ціни, а також винагороду інформатору у розмірі 300 рублів⁴.

Пошуки подільської банди фальшивомонетників спиралися на показання мешканця м. Новоград-Волинського – Модеста Магнушевського, який повідомив, що отримавши вигідну пропозицію дешево придбати жито у Бродзевича Гельгарда за 1000 руб. вирушив у м. Тростянець. Там йому було запропоновано придбати

¹ Бойко-Гагарін А.С. Самостійна перевірка справжності грошей населенням України у XIX – поч. XX ст. Часопис української історії. Вип. 42. Київ, 2020. С. 25–32. DOI: 10.17721/2522-4111.2020.42.3.

² ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 934. Справа про збут фальшивого 5 рублевого кредитного білету прусським підданим, проживаючим у м. Дунаївці. Рік 1883. Арк. 22.

³ РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 485. Про надання сум у розпорядження прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду на витрати по переслідуванню фальшивомонетників (виробників і збувальників фальшивих кредитних білетів) у Подільській губернії. Роки. 1883–1885. Арк. 1 зв.

⁴ Там само. Арк. 6 зв.

підроблені кредитні білети на цю ж суму в м. Житомирі. Прибувши до міста, Б. Гельгард вдягнув М. Магнушевському темні окуляри, і посадивши у карету відвіз у двоповерховий будинок, в якому, спускаючись угору та вниз через всі приміщення, було чути звуки працюючого пресу. Погодившись підготувати потрібну суму, М. Магнушевський пообіцяв повернутись наступного дня здійснення незаконної угоди, у свою чергу повідомивши про все поліцію. Але точних координат місця виготовлення підробок він не знав, при цьому підозрюючи, що вказані особи скоріше за все планували видати йому замість партії підробок пачку нарізаного під розмір кредитних білетів чистого паперу¹.

Значна чисельність фактів свідчить про те, що в період перебування під владою Російської імперії польське м. *Лодзь* стало центром фальшивомонетництва². Виготовлені тут фальсифікати збувались переважно в інших, навіть досить віддалених регіонах імперії.

В Австро-Угорській імперії за матеріалами архівних справ та газетної періодики Галичини тематика, яка нас цікавить, загалом концентрується навколо головного торгового та адміністративного центру регіону – м. *Львова*. 3 грудня 1892 р. газета «Галицька Русь» повідомляє про затримання Ганни Немець за збут фальшивих 1-гульденових банкнот³. 26 жовтня 1900 р. місцевий мешканець А. Авнер намагався придбати залізничний квиток на вокзалі з підробленою 10 гульденовою банкнотою⁴. Аналізуючи випадки виявлення фальсифікатів грошей у м. Львові, поліція припускала, що ввезення до Галичини підробок відбувалося з м. Праги, а збувались вони через мережу спеціальних агентів⁵. 2 серпня 1895 р. фальшивий срібний гульден було виявлено у львівської шинкарки Марії Зібер⁶.

¹ ДАХмельО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1553. Про звинувачення міщанина м. Тростянець у Магнушева та прусського підданого Гельгарда у замаху на збут фальшивих кредитних білетів. Рік 1885. Арк. 21–23.

² Бойко-Гагарин А.С. Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периодики. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 1. Bialystok, 2016. S. 103–109.

³ Поддельщик банкнотов. Галицкая Русь. Ч. 264. 21 ноября (3 декабря). Львов, 1892. С. 3.

⁴ Поддельные 10-гульденовки. Галичанин. Ч. 238. 13 (26) октября. Львов, 1900. С. 3.

⁵ Поддельные банкноты в Галичине. Галичанин. Ч. 178. 11 (25) августа. Львов, 1909. С. 2.

⁶ Фальшивы сребны гульдены. Дело. Ч. 161. 21 липня (2 серпня). Львов, 1895. С. 3.

Фальшиві 10 гульденові банкноти викрито у м. Львові і наступного 1896 р.¹, так само, як і виготовлені на високому мистецькому рівні 1 кор. монети, які мали лише не суттєві відмінності у дзвоні².

Того ж самого 1896 р. на сторінках львівських газет розгортається детективна історія з розшуку фальшивомонетників з пос. Судова Вишня (нині Мостиський р-н Львівської обл. – **Б-Г.А.**). Цікаво, що всі повідомлення по цій справі в газетах мають один і той самий заголовок «Подделанныи 10-гульденовыи банкноты». 22 березня 1896 р. газета «Галичанин» повідомляє про виявлення в околицях м. Судова Вишня, Мостиська та Перемишль фальсифікатів 10 гульденової банкноти; органами поліції з різних місць зібрано до того часу вже 20 зразків підробок, за підозрою у виготовленні яких арештовано у м. Самборі місцевого мешканця Соломона Барана³. Через два дні чотири підробки цього типу вже виявлено у м. Львові, одну з яких вилучено у залізничній касі у районі Підзамче, – газети наводять опис характерних відмінностей фальсифікатів: темніший колір, нестійкість червоної фарби, а також граматичну помилку в позначенні Австрії – слово *Öesterreichisch* (нім. «австрійський») друковано з однією літерою «r», відмічаючи при цьому складність у виявленні та відмінності цих підробок⁴. Через тиждень у м. Перемишлі було заарештовано підозрюваного у виготовленні зазначених 10 гульденових банкнот мешканця м. Бардіїва (суч. Словаччина, Пряшівський р-н. – **Б-Г.А.**) Мойсея Цейгера, який належав до цілого злочинного угруповання фальшивомонетників⁵. Під підозру у збуті фальсифікатів селянам підпадали євреї-торговці волами з м. Самбора, що торгували у м. Стрий⁶. Часом підозри підтверджувались: у грудні 1896 р. євреї з с. Шишоровичі (нині Мостиський р-н. Львівської обл. – **Б-Г.А.**) Ушер Тореншрайбер та його дружина Гатлі розраховувались фальшивими 10-гульденовими банкнотами з селянами за корів. Подружжю, яке збагнуло, що потрапило під підозру, вдалося надовго

¹ Поддельныи 10-гульденовыи банкноты. Галичанин. Ч. 11. 16 (28) января. Львов. 1896. С. 3.

² Фальсификаты короновок. Галичанин. Ч. 49. 2 (14) марта. Львов, 1896. С. 2.

³ Подделанныи 10-гульденовыи банкноты. Галичанин. Ч. 56. 10 (22) марта. Львов, 1896. С. 3.

⁴ Подделанныи 10-гульденовыи банкноты. Галичанин. Ч. 57. 12 (24) марта. Львов, 1896. С. 3.

⁵ Подделанныи 10-гульденовыи банкноты. Галичанин. Ч. 63. 19 (31) марта. Львов, 1896. С. 3.

⁶ Подделанныи 10-гульденовыи банкноты. Галичанин. Ч. 114. 24 мая (5 июня). Львов, 1896. С. 3.

зникнути. Але зусиллями очільника поліції м. Судова Вишня на прізвище Бичек, який, незважаючи на мороз та хуртовину, проводив ретельні пошуки і знайшов винних у м. Комарно на Львівщині та передав їх до суду¹. Нам невідомо чи вдалось передати до правосуддя всіх винних у виготовленні та поширенні фальшивих 10 гульденових банкнот у Галичині. Слідству вдалось затримати лише декількох збувальників, припинивши пошуки локалізації виробництва та головних ініціаторів. Виявлення фальсифікатів грошей в Австро-Угорській імперії відмічаємо майже по всій Галичині.

З метою попередження ввезення фальшивих російськи грошей із Австро-Угорщини, про підозрілих осіб, які потенційно могли займатись контрабандою підробок, повідомлялось також консулу Російської імперії у м. Бродах². 7 липня 1848 р. у Володимирському міському магістраті заслухали отримане від губернатора Галичини припис про підозру виготовлення у м. Бродах євреєм Шесею Козелом (який був родом із м. Ніжина та проживав у м. Луцьку) фальсифікатів російських асигнацій³. Підроблені 10-гульденові банкноти виявлялись на Львівщині протягом всього кінця XIX ст. – 1892 р. у м. Городенці⁴, 1898 р. фальсифікати виявлено у м. Глинянах⁵, а також 13 серпня 1900 р. у м. Дрогобичі⁶; а у червні 1901 р. – у м. Бориславі⁷. Цікавою відмінністю процесу збуту фальшивих грошей в Австро-Угорській імперії, спираючись на архівні джерела та газетні повідомлення, можна визначити спроби збуту їх на залізничних вокзалах (щодо яких в газетах Галичини застосовувався полонізм «дворець», що походить від пол. *dworzec kolejowy*, в пер. «вокзал». – **Б-Г.А.**) під час придбання залізничних квитків.

¹ Фальсификаты 10-гульденовых банкнотовъ. Галичанин. Ч. 281. 18 (30) декабря. Львов, 1896. С. 3.

² ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 43. Циркуляри канцелярії Міністерства Фінансів про надходження фальшивих білетів в касу, припис керівника Одеського митного округу про затримання осіб, що мають при собі фальшиві російські асигнації. Рік 1843. Арк. 4 зв.

³ ДАВолО. Фонд 368. Володимирський міський магістрат. Опис 1. Справа 86. Про нелегальний друк фальшивих асигнацій у Бродах. Рік 1848. Арк. 11–11 зв.

⁴ Поддельные гроши. Галицкая Русь. Ч. 101. 5 (17) мая. Львов, 1892. С. 3.

⁵ Подделаныи банкноты на 10 зр. Галичанин. Ч. 112. 21 мая (2 июня). Львов, 1898. С. 3.

⁶ Фальсификаты 10 гульденовых банкнот. Галичанин. Ч. 176. 5 (13) августа. Львов, 1900. С. 3.

⁷ Подделаныи 10 гульденовыи банкноты. Галичанин. Ч. 130. 13 (26) июня. Львов, 1901. С. 3.

Так, фальшивий срібний гульден було конфісковано у двох євреїв на вокзалі у м. Станіславові¹. Отже можна констатувати, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Галичині стрімкого поширення набули фальшиві 10 гульденові банкноти, які виявлялись майже в усіх найбільш розвинутих населених пунктах, і вилучалися вони в касах вокзалів та у торговців великою рогатою худобою. Виявлення фальшивих грошей відбувалось по всіх крупних містах Галичини, здебільшого концентруючись у м. Львові².

24 червня 1909 р. комісаром поліції було виявлено таємну фабрику з виготовлення фальшивих російських кредитних білетів, поштових марок та бандеролей у м. Броди, про що Волинський губернатор доповідав Київському Генерал-губернатору. Організатором фабрики виявився міщанин з м. Деражня Летичівського повіту Подільської губернії Соломон Герашов Ривчун, який тривалий час мешкав у містах Лемберг (сучасний Львів. – **Б.-Г.А.**), Броди та Лодзь і працював літографом. Під час обушку помешкання С. Ривчуна у м. Бродах виявлено 3430 одиниць фальшивих кредитних білетів, декілька аркушів фальшивих 7 коп. марок, а також станок, інструменти та фарбу³.

Відмінні риси у аспектах фальшивомонетництва у Російській та Австро-Угорській імперіях можна таким чином:

1. На території Австро-Угорщини з пер. чв. ХІХ ст. відбувається підробка російської обігової срібної та золотої монети через її простіший дизайн.
2. На території Австро-Угорщини частіше зустрічаємо свідчення про фальсифікацію також інших іноземних монет, натомість підробок за ініціативою державної влади невідомо (як, наприклад, виготовлення імітацій курушів Османської імперії та дукатів Голландії у Росії).

¹ Подделанныи серебряныи гульдены. Галичанин. Ч. 113. 24 мая (5 июня). Львов, 1895. С. 3.

² Бойко-Гагарін А.С. Фальсифікація монет та банкнотів у Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

³ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 639. Справа 4. Про донесення з різних місць та від різних осіб про події у Волинській губернії. Рік 1909. Арк. 213.

3. У Російській імперії знаходимо свідчення про підробки монет для регіонального обігу в Царстві Польському, натомість про підробку монет для Галичини та Ладомерії чи Венеції та Ломбардії в Австро-Угорщині невідомо.

Цікавим є питання *тривалості перебування підробки грошових знаків у обігу до моменту їх виявлення*. Часто підробки виявлялись фактично при першій невдалій угоді під час їх збуту. Наведемо ряд випадків з тривалим обігом фальшивих грошей за даними матеріалів карних справ, які зберігаються в історичних архівах. 25 жовтня 1833 р. Васильківським земським судом розглянуто справу про підробку євреєм Ароном Шмулем Павловським 25 коп. монет, які він віддав дружині для закупівлі продуктів на білоцерківському ярмарку, а при обміні на мідні гроші підробку виявив єврей Ісидор Томашевич¹. Але відомі випадки і більш тривалих епізодів обігу підробок до моменту виявлення. 4 травня 1828 р. Київський цивільний губернатор повідомляє військовому губернатору П.Ф. Желтухину про те, що йому надіслали з Радомишльського нижнього земського суду зразок фальшивого рубля, що був виявлений у селянина Овруцького повіту Івана Геля, який той отримав під час розміну в м. Радомишлі від мешканця с. Раковичі Савви Бобра. Він своєю чергою отримав цей рубль від Зимовського за продане угіддя, отримавши зазначений рубль в обмін на полтинники сріблом та мідні гроші від селянина Сквирського повіту Івана Рапаюка за продану корову. Радомишльський нижній земський суд не визнав нікого з селян винними². 5 березня 1837 р. земським справником Махновським надіслано рапорт до Київського військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора О. Д. Гур'єва про виявлення міською поліцією фальшивого срібного рубля у дворянина Григорія Сиваковського. Монету Сиваковський отримав від селянина Олександра Шушка, який в свою чергу прийняв його за продану худобу від

¹ ДАКО. Фонд 185. Васильківський міський магістрат. Опис 1. Справа 596. Про фальшиву 25 копійчану монету, знайдену у домі міщанина Павловського. Рік 1833–1836. Арк. 1

² ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 2. Справа 104. Справа про виявлення у місті Радомишлі Київської губернії у селянина Геля фальшивого рубля. Рік 1828. Арк. 1–1 зв.

селянина Степана Романюка, якому він дістався від дворянина Федіра Адамовича¹. Таким чином стало достовірно відомо про чотири здійснені торгівельні угоди «за участю» ніким не запідозреного фальшивого рубля. 21 жовтня 1847 р. дяк Васильківської Микільської церкви Авраам Корноушевський надав городничому фальшиві 20 коп., які отримав від рядового Васильківської інвалідної команди Прокофія Трипяткіна. Той своєю чергою проміняв монету у майстра мідної справи єврея Іцака Зільберберга, який отримав її від коваля Розенфельда². Прізвище Зільберберг ще раз фігуруватиме під час розшуку начальником жандармів Бессарабської обл. єврея Мордка (Мордехая) Зільберберга, підозрюваного у перевезенні фальшивих кредитних білетів у Київську та Могилевську губ. з м. Кишинів³. Масово виявлені у 1880 р. на Поділлі підробки кредитних білетів різного номіналу, склеєні з різних частин справжніх кредитних білетів, імовірно, частково були викрадені з числа знищених у ЕЗДП. 16 червня 1881 р. такою підробленою банкнотою розрахувалась з вчителькою училища Ганною Монастирською невідома єврейка. Далі підробка потрапила до рук учителя того ж самого закладу Платона Горжиковського, який сплатив нею збирачу податків Івану Дмитрієву Усову, що і було виявлено в Ушицькому повітовому казначействі⁴.

У січні 1908 р. у Змієвському повіті Харківської губ. було затримано селянина Філіпа Ільїна Дурнева, який сплатив податковому інспекторові Микиті Філіпову Черкасову фальшивими 10 руб. Слідством було встановлено, що Філіп Дурнєв отримав загалом п'ять таких кредитних білетів у розрахунок за постачання кам'яного вугілля і чотири такі білети вже зміг витратити, не підозрюючи, що вони фальшиві, останній п'ятий кредитний білет номіналом 10 руб. із серією Л.А.Х. та

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 146. Справа 90. По рапорту Махновського земського справника про взятий у поміщика Григорія Сиваковського фальшивого срібного рубля. Рік. 1837. Арк. 1–1 зв.

² ДАКО. Фонд 185. Васильківський міський магістрат. Опис 1. Справа 852. Справа про міщан Пейсохе та Гойде Зільбербергах, підозрюваних у виготовленні 2-гривенної фальшивої монети, виявленої дяком Авраамом Корноушевським. Рік 1847–1851. Арк. 19.

³ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 585. Справа про розповсюдження євреем Зільберманом фальшивих кредитних білетів. Рік 1862. Арк. 10 зв.

⁴ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 163. Про виявлення у рядового солдата суднохідної дистанції Зелінського Л. фальшивого 5 рублевого білету. Рік 1880. Арк. 7.

№ 842706 зразка 1898 р. він залишив на сплату податків¹. Часто підроблені монети були лише покриті верхнім шаром, втрачаючи його при тривалому зберіганні. Мешканка с. Пукляки (нині Чемеровецький р-н., Хмельницька обл. – Б-Г.А.) Прасковія Мацишина засвідчила, що виявлені у неї фальшиві 20 коп. при прийнятті нею в оплату виглядали як срібні, але пролежавши тривалий час у скрині втратили поверхневий шар: «<...> вона спочатку була білою та мала вигляд срібної. Тільки пролежавши якийсь час вона стала жовтою та такою, що можна визнати за фальшиву. Я би не стала її зберігати, якби побачила її до обшуку <...>»².

Завершенням всіх етапів обігу фальшивих монет частіше слугував випадок потрапляння їх до рук осіб, які знали на справжності грошей та постійно мали справу із готівкою в казначействі³, в касах вокзалів⁴, або ж у збирачів податків⁵. Таким чином, документальні джерела свідчать про побутування підробок грошей від мінімум однієї невдалої спроби збуту до 4–5 епізодів розрахунку підробкою до моменту її виявлення.

Загалом у крупних сумах грошей підробки *складали незначну частку*. У жовтні 1880 р. купцю з м. Могильова єврею Срулю Могилевському в оплату за доставлену пшеницю мешканцем м. Чернівці Войтком Марковичем Ісерманом було сплачено 1500 руб., серед яких з-посеред шести кредитних білетів 100 руб. номіналу одна банкнота виявилась фальшивкою⁶. Серед 1000 руб. сторублевими кредитними

¹ ЦДІАК. Фонд 336. Харківське губернське жандармське управління, м. Харків. Опис 1. Справа 3028. Поширення селянином с. Охочої Харківської губернії фальшивого кредитного білету. Рік 1907. Арк. 2–2 зв.

² ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3100. Про виявлення у селяники с. Пукляки Мацишиної П. фальшивої монети 25 копійчаного номіналу. Рік 1890. Арк. 29.

³ ДАРО. Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 816. Про надання мешканцем м. Княгинін в повітове казначейство фальшивих кредитних білетів. Рік 1864. Арк. 3–4.

⁴ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1023. Про виявлення касиром вантажної контори станції Проскурів Смірновим фальшивого 5 рублевого кредитного білету. Рік 1883–1884. 23 арк.

⁵ ДАВолО. Фонд 361. Луцький повітовий суд. Опис 1. Справа 1815. Про виявлення фальшивих грошей при сплаті податків в казначейство Лавровим волосним управлінням с. Лавров. Рік. 1862. Арк. 4.

⁶ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 133. Про звинувачення службовця Володієвського винокурного заводу І. Фрехмана та міщанина Маянського у випуску 100 рублевого кредитного білету. Рік 1880. Арк. 7.

білетами, отриманими товарним касиром від купецького сина Боруха Мошкевича Львовича у м. Вінниці один кредитний білет виявився фальшивим¹. Фальшивий 5 руб. кредитний білет також було виявлено у селянина Летичівського повіту Онуфрія Карого, який сплачував податки у сумі 529 руб. 13 коп. 26 лютого 1881 року².

Таким чином топографію районів з високою концентрацією фальшивих грошей спостерігаємо у м. Києві, м. Одесі та у 1880-ті роки на Поділлі. Центром фальсифікації грошей за численними свідченнями в тогочасних джерелах було польське м. Лодзь. Збут підробок часто відбувався у містах Львів, Судова Вишня та Бердичів. Виявлення фальсифікатів грошей в Австро-Угорській імперії відмічаємо майже по всій Галичині: у Бродах, Глинянах, Городенці, Бериславі, Дрогобичі та Станіславові. Часто підробки виявлялись фактично одразу під час першої невдалої угоди з їх збуту. Середня тривалість перебування фальсифікатів в обігу складала від однієї до чотирьох–п'яти угод. Частка фальшивих грошей серед крупних сум зазвичай була відносно незначна.

Висновки до Розділу 4

У другій пол. XIX ст. процеси фальшування грошей у Російській імперії набувають нових особливостей, доповнюючись раніше незафіксованими тенденціями та явищами. Окрім підробки грошей частішають випадки нових видів шахрайства: спроб продати нарізані листки паперу під виглядом партії підробок; технічний прогрес призвів до афер із демонстраціями фантазійних приладів для виготовлення підробок; все частішою стає фальсифікація поштових марок, цінних паперів (особливо векселів) тощо. Через нестачу обігових монет у деяких регіонах виникає практика впровадження приватних грошей підприємствами та приватними торговцями. Набуває сенсу підробка мідної обігової монети.

¹ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 148. Про виявлення у сина купця м. Вінниці у Львовича Б. фальшивого 100 рублевого кредитного білету. Рік 1880. Арк. 8.

² ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 163. Про виявлення у рядового солдата суднохідної дистанції Зелінського Л. фальшивого 5 рублевого білету. Рік 1880. Арк. 7.

У цей період організація фальшивомонетництва досягає рівня активної співпраці зловмисників навіть із досить далеких губерній. В часи революційних подій 1905–1907 рр. в імперії набирають популярності потаємні типографії, в яких друкуються політичні прокламації. Поширення підробок кредитних білетів та монет змушує владу заборонити зображення грошей та цінних паперів на друкованій продукції.

Унаслідок величезних видатків на ведення війни та постанову влади щодо примусового обміну кредитних білетів, розмінна монета зникає з обігу, незважаючи на виготовлення її монетним двором цілодобово. Емітовані урядом «розмінні марки» також не оминули увагою фальшивомонетники. Історичні джерела містять численні свідчення про факти збуту підробок розмінних марок 15 та 20 коп. на великих ринках навіть за участі дітей, що дає підстави визначити їх найпоширенішими підробками у роки Першої Світової війни. Ми припускаємо, що серед відомих на сьогодні в музейних та приватних колекціях тогочасних підробок монет, частина могла бути виготовлена незаконно під час «монетного голоду» та фінансової кризи, при цьому в якості зразка для підробки могли обиратися монети із датами до 1914 р.

Підробляли найрізноманітніші цінні папери: виграшні білети 1-ої внутрішньої державної позики, поштові марки, продовольчі картки, векселі тощо. Технологічно ступінь складності був навіть дещо меншим, а потенційні суми за підробленими векселями інколи досягали вражаючих розмірів.

У 1860-х рр. в окремих місцевостях Російської імперії, в деяких господарствах та на виробничих підприємствах з'являються приватні розмінні гроші (бони, жетони, марки, талони), поява яких була викликана нестачею дрібної розмінної монети. Проте уряд заборонив їх емісію та використання на державному рівні у 1870 р. Аналізуючи матеріали історичних архівів, нам вдалось відтворити та встановити повний ланцюг та сутність приватних бонів підприємців, що діяли в Україні.

Фальшування грошей в Австрійській та Австро-Угорській імперії мало свої особливості. Наявність в імперії в першій чверті XIX ст. російської монети

спричинила до її фальсифікації. У середині XIX – наприкінці XIX ст. через нестабільність австрійської валюти та монетний дефіцит в Австрії, російська та інша іноземна монета (американські долари, швейцарські франки, іспанські сентими і песети, італійські ліри та румунські леї) часто підроблялась. Серед монет австрійської валюти першими як прототип фальшування використовувалися популярні гульденові монети, але більше фальшувалися розмінні дрібніші монети 10 та 20 крейцерів. Недовірі населення Буковини до російських грошей сприяло також завезення до Галичини суттєвої партії підробок різного номіналу з Англії.

Нову хвилю посилення впливу російських грошей на Буковині спричинив вихід імперій Габсбургів з Німецького монетного союзу у 1866 р. Для більш ефективної протидії фальшивомонетництву, сприянню пошуку та затриманню підозрюваних, австрійська цензура суворо заборонила публікацію в газетній періодиці свідчень про розслідування фактів підробки грошей.

З проведенням грошової реформи у 1892 р. тенденції у фальшуванні змінилися, хоча ще наприкінці карбування монет дореформеного зразка зафіксовані випадки підробки дореформених монет. Грошова реформа в Австро-Угорщині викликала такий вид обману як видання старих монет за нові. Найпопулярнішими прототипами для фальшивомонетників були монети 20 гел., 5 та 1 корон. Часті випадки затримання фальсифікаторів монет безпосередньо у містах Чернівці та Львів дають змогу припустити локалізацію в їх околицях виробництва підробок.

Офіційна державна експертиза підозрілих монет проводилась на монетному дворі у м. Відні. Власнику виписувалась квитанція для компенсації в разі визнання грошей автентичними. Після проведення експертизи фальшиві монети зберігались для подальшого слідства, виведені з обігу банкноти за рішенням Австро-Угорського Банку також підлягали спаленню.

Технологічною відмінністю у виготовленні підробок в Австро-Угорській та Російській імперіях було використання в імперії Габсбургів сплаву «Британія». Не знайшли свого відображення у підробці найпоширеніші золоті 10 та 20 кор. монети, значно частіше знаходимо свідчення про виявлення фальсифікатів російських

золотих монет. Можна припустити, що фальшування російських грошей відбувалось через простіший дизайн монет.

Топографічно збільшення кількості фальшивих грошей у 1880-ті роки ми бачимо насамперед в таких регіонах, як Поділля та м. Одеса. Центром фальсифікації грошей за численними свідченнями в тогочасних джерелах було польське м. Лодзь (у складі Російської імперії. – **Б.-Г.А.**). Збут підробок часто відбувався у м. Бердичіві. В Галичині фальшивомонетники загалом концентруються навколо міст Львів, Броди, Глиняни, Городенка, Берислав, Дрогобич та Станіславів.

Поширеність на Київщині російсько-польських монет викликала появу також підробок за їх прототипом у першій половині XIX століття. Наприкінці XIX ст. збільшується кількість повідомлень про підробку монет, що може бути викликане суттєвим підвищенням ступенів захисту паперових грошових кредитних білетів. Цікавість для фальсифікаторів складала не лише грошові знаки, а й інші ліквідні активи, зокрема цінні папери, гербові марки на сплату податку, відрізнні купони отримання прибутку по облігаціях та ін.

Відмінні риси щодо аспектів фальшивомонетництва у Російській та Австро-Угорській імперіях можна визначити так:

- На території Австро-Угорщини з першої чверті XIX ст. відбувається підробка російської обігової срібної та золотої монети через її простіший дизайн.
- На території Австро-Угорщини частіше зустрічаємо свідчення про підробку й інших іноземних монет, підробки за ініціативою державної влади (як виготовлення імітацій курушів Османської імперії та золотих дукатів Голландії на монетному дворі у м. Санкт-Петербурзі) невідомо.
- Серед знахідок монет Російської імперії знаходимо свідчення про підробки монет для регіонального обігу в Царстві Польському, натомість про підробку монет для Галичини та Ладомерії чи Венеції та Ломбардії в Австро-Угорщині ми не знаходимо.

Цікавим є питання тривалості перебування підробки грошових знаків у обігу до моменту їх виявлення. Часто підробки виявлялись фактично одразу після першої невдалої угоди з їх збуту. Кінцевою крапкою зазначених етапів обігу фальшивих монет частіше слугувало потрапляння їх до рук осіб, які знали на справжності грошей. Бо вони постійно мали справу з ними – в казначействах, у касах вокзалів, у податкових і митних службах.

Виявлення незаконних центрів виготовлення фальшивих монет відомі у найрізноманітніших куточках майже всієї колишньої Російської імперії. Часто тактика збуту фальшивих грошей полягала у вивезенні крупних партій підробок у віддалені регіони. У контексті цього найбільш цікавими є випадки вивезення підробок далеко за межі України, або потрапляння їх на місцевий ринок із далеку.

На поч. ХІХ ст. в обігу ще траплялись фальшиві асигнації та монети, виготовлені до початку правління Павла І. Цікавим є те, що не дивлячись на проведену за ініціативи імператора грошову реформу, монети старого зразка мали величезний попит, про що свідчать відомі підробки за їх прототипом. Згідно з тогочасним законодавством, переслідування державою на рівні з фальшивомонетництвом зазнавали особи, які здійснювали незаконне переплавлення монет, а також ввозили монети гіршої якості з-за кордону. В цей період спостерігається нестача дрібної обігової монети, що приводить до її підробки. Виготовлення фальсифікатів мідних монет в таких умовах набуває певного сенсу. Однією з найгучніших справ фальшивомонетників першої пол. ХІХ ст. була справа відомого скульптора фальшивомонетника І. Цейзика.

У досліджуваному періоді також знаходимо численні свідчення про підробку грошей іноземних емітентів на території Російської імперії. В імперії Романових було таємно налагоджено виготовлення високоякісних імітації золотих дукатів Голландії на державному рівні; відомі також підробки за більш дешевою технологією з боку приватних осіб.

Нерівномірність у курсовому співвідношенні османських юзлуків та курушів по відношенню до голландського золотого дукату на поч. ХІХ ст. створила умови для спекуляції та фальшивомонетництва. У 1811 р. у м. Бухаресті почали незаконно

перекарбовувати юзлуки на нові 5-піастрові турецькі монети. Срібні юзлуки через підвищення на них попиту також підроблювалися фальшивомонетниками, що підтверджується знахідками таких монет в Одеській обл.

Серед наявних у обігу засобів платежу фальшивомонетниками було сфальсифіковано майже всі найбільш поширені грошові знаки. Проаналізувавши джерела, ми встановили такі найпопулярніші зразки для фальшування кредитних білетів: 25 руб. та рідше – 10, 5 та 3 руб. Серед монет частіше підроблялись срібні рублі та полтинники, рідше золоті – 5 та 10 руб. Найчастіше в якості зразка для підробки використовували монету номіналом 20 коп. Тогочасні підробки золотих 5 руб. монет зразка 1830–1860-х рр. є рідкісними у знахідках в Україні, аналіз джерел вказує на побутування таких фальсифікатів у підросійській Балтії, звідки вони могли потрапляти в інші губернії.

У Царстві Польському побутувала власна монета, що також стала прототипом для незаконного виготовлення, як і наявні в обігу монети сусідньої Пруського королівства. Протягом 1820–1830 рр. російська влада для попередження завезення з Англії підробок надала розпорядження щодо перевірки всіх євреїв, які перетинали кордони Російської імперії через різні порти і міста Пруссії. Матеріали історичних архівів чітко демонструють причетність польських антиросійських таємних організацій до навмисного ввезення та збуту у Російській імперії фальсифікатів кредитних білетів. Повставши у 1830–1831 рр. проти російського уряду та потребуючи закупівлі із-за кордону продовольства та зброї, поляки прийняли рішення налагодити карбування імітацій голландських дукатів на монетному дворі у Варшаві.

Архівні матеріали містять численні свідчення про виготовлення та виявлення подібних підробок на Волині та Поліссі. Монету номіналом 10 грошів зразка 1840 р. можна впевнено назвати однією із найпоширеніших монет свого часу, в тому числі і однією з найпоширеніших підробок польських монет в сер. XIX ст. На відміну від загальнодержавних російських монет, монети високого номіналу Царства Польського мали крім складного рисунку орла на аверсі, також портрет імператора і легенду на реверсі. Цей факт значно ускладнював роботу

фальшивомонетників над інструментами виготовлення підробок. У другій чверті XIX ст. набуває популярності підробка монет загальнодержавного зразка. Значна чисельність фактів свідчить про те, що в період Російської імперії польське м. Лодзь стало центром фальшивомонетництва. Виготовлені підробки збували переважно в інших, навіть досить віддалених регіонах всієї імперії. Особливістю судочинства над фальшивомонетниками у цей час в Царстві Польському полягало у праві місцевих судів судити лише затриманих у Польщі поляків.

Маніфестом від 1 червня 1839 р. кредитні білети прирівнюються виключно до срібної монети, залишаючи золото на другорядному плані. Цим можна пояснити відносно незначну кількість відомих підробок золотих монет у XIX ст. Поява паперових асигнацій стала новим прогресивним явищем у суспільстві, їх підробка також не змусила себе довго чекати. Вкрай рідкісним випадком є виявлення фальшивої асигнації дуже високого номіналу – 200 руб.

У 1880-ті рр. на Поділлі органами поліції було зафіксовано виплеск виявлення фальшивих кредитних білетів крупного номіналу – 100 руб., а також фальшивих кредитних білетів номіналом 25 та 3 руб., виготовлених методом склеювання банкнот із різних частин.

З приватної ініціативи фальшивомонетниками здійснювалось використання монет також Франції та Італії, відомі випадки затримання громадян Російської імперії, які займались підробкою грошей за кордоном. Часто фальшиві гроші виявлялись у сумах зібраних податків, тому службовцями фіскальної служби використовувався метод перестереження від підробок та фіксація отриманих грошових знаків разом із серіями та номерами у спеціальній книзі. Одним із методів знешкодження фальшивих паперових грошей та виведення їх із грошового обігу було нанесення позначок – штампів та перфорації.

Популярні наприкінці XIX – на початку XX ст. монетоподібні прикраси одягу та жетони, а також ігрові гроші, що несли на своєму полі імітацію зображень російських, німецьких та османських монет, не є підробками монет. Незважаючи на те, що деякі з комеморативних срібних монет були досить поширені в обігу, їх тогочасні підробки невідомі. Після проведення кількісного аналізу виявлених нами

фактів та повідомлень щодо підробки грошей в Російській імперії у фондах історичних архівів, а також наявних підробок у колекціях музеїв та приватних осіб і після дослідження публікацій старих газет, сучасників та вчених, ми дійшли висновку про кількісну перевагу у підробці саме монет, а не банкнот.

РОЗДІЛ 5. ОСНОВНІ РИСИ ТА СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ФАЛЬШУВАННЯ ГРОШЕЙ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

5.1. Технологічні аспекти виготовлення фальшивих монет

Важливість вивчення знарядь праці для виготовлення монет підкреслював видатний український нумізмат М. Котляр, визначаючи їх основним джерелом дослідження технологічних процесів монетного виробництва¹. Більш детально процеси виготовлення та фальшування монет в добу Середньовіччя та Нового часу розглянуто автором у дисертаційному дослідженні² та окремому монографічному виданні³.

В імперську добу технічна складова виготовлення грошей суттєво вдосконалювалося, створивши серйозні перешкоди для фальшивомонетників. Монетні двори того часу об'єднували працю та зусилля численної кількості осіб, тобто отримати необхідні для фальсифікації грошей навички могли широкі кола людей, навіть селяни. Так, М. Деммени описує кадровий склад монетного двору у м. Єкатеринбурзі, де: «<...> мали працювати величезна кількість осіб. У 1750-х рр. було не менше 400, потім ця кількість досягає 2000 домогосподарств у 1850-х рр. вся ця маса у 1860-х рр. вербувалась з гірничих заводських селян, зобов'язаних своєю працею Казні, від цієї праці не звільнялись навіть малолітні <...>»⁴. Техніці обробки металів можна було навчитися. Так, майстерності лиття бронзи вчилися у іноземця на прізвище Рейниш малолітні мешканці м. Махнівка Волинської губернії (нині село у Козятинському р-ні Вінницької обл. – **Б-Г.А.**) Ян Кристофальський та Ян Глімбоцький, викриті при спробі збуту фальшивих польських двозлотових та 10

¹ Котляр М.Ф. Стан і перспективи розвитку української нумізматики. Український історичний журнал. № 11. Київ, 1965. С. 26.

² Бойко-Гагарін А.С. Монети Центральної та Східної Європи ХІV – ХVІІІ ст.: процеси виготовлення та фальшування: дис. ... кан. істор. наук: 07.00.06. Кіровоград, 2014. 227 с.

³³ Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. 560 с.

⁴ Деммени М.Г. К истории Екатеринбургского монетного двора. Труды Московского нумизматического общества. Том 1. Москва: Типография и Словолитня О.О. Гербека, Чернышевский пер., 5., 1898. С. 76.

грошевих монет у 1829 році. Виготовлення фальшивих монет юнаки здійснювали шляхом лиття розплавленого олова у дерев'яні форми безпосередньо у майстерні свого вчителя¹.

Більшість необхідних інструментів для виготовлення підробок в досліджуваній період були відносно легко доступними, та перебували у вільному продажі. 23 липня 1868 р. газета «Николаевский Вестник» розміщує оголошення про вільний продаж токарного станка: «<...> для виточування дерев'яних та металевих виробів витонченої обробки, рекомендовано любителям, що можуть придбати його лише за 150 руб. Миколаївська вул. № 27»². Приладдя для нанесення поверхневих шарів на вироби із металу пропонувала фірма «Русская гальваническая мастерская» у м. Києві по вул. Безаківській (нині – вул. Симона Петлюри – Б-Г.А.), у буд. Фальберга³, а також у будинку малярства «Генрік Шапіра» у м. Львові – повідомлено в газеті «Руслан»⁴.

У 1898 р. у «Журналі новітніх відкриттів та винаходів» опубліковано зображення апарату для нанесення позолоти та посріблення, нікелювання в домашніх умовах (Рис. 63)⁵. Також у газеті «Южная Копейка» від 6 січня 1912 р. пропонувалось купити «домашню типографію», яка містила набір штемпелів та шрифтів для друку бланків (Рис. 64)⁶. Домашні типографії, каучукові та металеві штемпелі пропонувало граверно-ювелірне та художнє ательє «Г.Я. Михлев» у м. Чернігові⁷. Ввезення та замовлення такого шрифту та металевих друкарських кліше із-за кордону обмежувалося митними органами та суворо оглядалося. Так, 21 серпня 1902 р. митниця порту м. Миколаїв повідомляє в канцелярію міського очільника про замовлення купцем І. Островським металевого кліше, яке прибуло

¹ ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 5. Справа 1418. Справа по рапорту Махновського городничого про те, що два хлопчики Ян Кристофальський та Ян Глімбоцький виготовляють фальшиву польську монету. Рік 1829. Арк. 6–7.

² Токарный станок. Николаевский Вестник. № 55. 23 июля. Николаев, 1868. С. 230.

³ Золочение, серебрение, никелирование и обновление. Киевлянинъ. № 29. 6 февраля. Киев, 1883. С. 4.

⁴ Артистичне заведение ритовниче малярства. Руслан. 8 (21) декабря. Львов, 1900. С. 4.

⁵ Домашний прибор для золочения, серебрения и никелирования. Журнал новейших открытий и изобретений. Библиографический листок. № 27. 27 ноября. Санкт-Петербург, 1898. С. 3.

⁶ 600 букв за 1 р. 60 к. Южная Копейка. № 381. 6 января. Киев, 1912. С. 2.

⁷ Г.Я. Михлев, Чернигов. Черниговское слово. № 2450. 20 июня. Чернигов, 1915. С. 4.

з-за кордону, вказуючи детально всі наявні на ньому зображення та технічні характеристики: «<...> Миколаївська митниця має честь повідомити Канцелярію, що сього числа нею випущені миколаївському купцю І. Островському, які прибули з-за кордону на його ім'я, кліше металеві із зображенням машин, вагою на лице 5 пуд. 13 фунт.»¹.

На початку ХХ ст. легко можна було навчитися типографській і друкарській справі – 30 квітня 1913 р. оголошення про набір грамотних хлопчиків на навчання публікує газета «Голос Белостока»². Дослідниця Н. Тимошина повідомляє про перейняття навичок використання фальшивомонетниками також вибійних дощок, навчаючись у майстрів процесу оббивки малюнків на тканині³.

Новітні технічні досягнення впроваджувалися також і на державних монетних дворах, у тому числі для захисту монет від підробки. З поч. 1802 р. до жовтня 1805 р. тривали роботи щодо переоснащення, перебудови та модернізації монетного двору у Петропавлівській фортеці у м. Санкт-Петербург. У 1806 р. нове обладнання монетного двору у фортеці було встановлене та готове до виробництва нових моделей рублів⁴, які були краще захищені від підробки. У 1807 р. закінчується спорудження нового монетного двору у м. Санкт-Петербурзі, де для виготовлення монет використовували карбувальні преси моделі британця Метью Бултона.

Отримати готову підробку монети з нанесеним шаром поверхневого покриття за допомогою амальгами можна було двома шляхами: покриття заготовки з вже нанесеним штемпелями рельєфом, або карбування штемпелем по вже покритій шаром золота чи срібла основі. Але відомі і нестандартні випадки. Так, у 1896 р. львівська газета «Діло» повідомляє про випадкове виявлення властивостей срібла з

¹ ДАМО. Фонд 229. Канцелярія миколаївського градоначальника. Опис 1. Справа 331. Про випуск із митниці металевих та інших кліше, шрифтів і т.п. предметів, що прибувають із-за кордону. Рік 1902. Арк. 1.

² Немедленно требуются грамотные мальчики для обучения типографскому делу. Голос Белостока. № 99 (844). 30 апреля. Белосток, 1913. С. 4.

³ Тимошина Н.Н. Фальшивомонетчики в Ивановском крае (конец XVIII – XIX в.). Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 2000. С. 171–172.

⁴ Зандер Р. Серебряные рубли и ефимки Романовской России 1654–1915. Исторический обзор и заметки о характерных разновидностях рублевых монет. Киев: Одигитрия, 1998. С. 124–125.

дзеркал до нанесення покриття на монети 18-літнім юнаком Лесем Малиничем, який спробував посріблити 2 гел., щоб видати їх за срібну монету, за що отримав місяць арешту, зважаючи на молодий вік¹.

Визначити точну послідовність вказаних процесів можливо через застосуванням РФА (Додаток Б, Табл. 1), де у випадку наявності в робочих струмках фальшивого штемпеля залишків ртуті, – карбування проводилось по вже покритій заготовці та навпаки, у разі відсутності ртуті – у струмках. Тоді імовірніше за все, карбування проводилося штемпелем по заготовці фальшивої монети без покриття. Але не варто виключати можливості повної втрати поверхневого шару підробки в результаті тривалого перебування її в агресивному середовищі – воді чи ґрунті. У випадку перебування монет в агресивному середовищі, пік ртуті на монеті може бути досить малий (менше 0,5 %).

Саме про монети із недорогоцінного металу з наявним лише покриттям зазвичай вказували в експертному висновку Санкт-Петербурзького монетного двору: «<...> зазначена монета після випробувань визначена фальшивою мідної композиції <...>»².

Вибір металу для виготовлення підробок був важливою складовою процесу виготовлення фальсифікатів, адже від нього залежала складність процесу. Для виготовлення підробок російських та турецьких грошей циганом Іваном Золотарем та його дружиною було придбано: «<...> у нього Зельмана олов'яну (мовою ориг. «ценову» – **Б-Г.А.**) тарілку за два <...> золотих та за відсутністю тоді грошей заклала до оплати оних ковальське ковадло»³. Для фальшування турецьких пара малолітній мешканець м. Оргей М. Чораре використав знайдені на вулиці свинцеві

¹ Як Лесь став фальшовником грошей. Дело. Ч. 262. 20 падолиста (2 грудня). Львов, 1896. С. 3. Також. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкочетлів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.

² ДАВолО. Фонд 361. Луцький повітовий суд. Опис 1. Справа 1660. Про виявлення фальшивих грошей при сплаті податків Берегоницьким сільським управлінням в Луцьке повітове казначейство. Рік. 1859. Арк. 598.

³ ДАМО. Фонд 450. Вознесенська палата кримінального суду. Опис 1. Справа 2. Рапорт Вознесенської верхньої розправи в перший департамент з пересиланням про колодника Василя Золотаря. Рік 1796. Арк. 9 зв.

кулі для рушниць¹. У вересні 1892 р. неподалік м. Коломиї 17-літній парубок виготовив монету 5 гульденів з металу «Британія»². У вироку Київського окружного суду стосовно фальшивомонетників Григорія Никітіна Шкляра, Федіра Леонтєєва Ільяшенко та Артамона Адаменка було вказано провину за виготовлення монет «<...> з малоцінного металу срібну монету російського карбування <...>»³. 1 травня 1904 р. до Бессарабського губернського жандармського управління м. Ізмаїл надіслано повідомлення про виявлення у продавця бакалійної крамниці фальсифікатів: «<...> два підроблені срібних рублі, виготовлених з якогось легкого металу, схожого на олово»⁴. Щодо підроблених у с. Андріївка Павлоградського повіту 20 коп. монети ковалем Фомою Капелько, за результатами випробувань на Санкт-Петербурзькому монетному дворі встановлено: виготовлено їх зі сплаву олова, сурми та свинцю⁵. Отже, за даними джерел, частіше фальшивомонетниками в якості металу для виготовлення заготовок під час підробок монет обиралось олово.

На сторінках періодичних видань можна зустріти опис обладнання, перелік інструментів, а також технічні характеристики самих виробів⁶. Повідомлення про вилучене у злочинців устаткування найчастіше всього досить короткі, наприклад,

¹ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд. Опис 1. Справа 316. Справа про звинувачення кріпосного цигана Мігалатія Чораре у карбуванні турецьких монет. Рік 1825. Арк. 5.

² Поддельщик монет. Галицкая Русь. № 210, пятница 18 (30) сентября. Львов, 1892. С. 3.

³ ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 5. Справа 1272. По відношенню прокурора Київського окружного суду про виконання вироку тим же судом над Григорієм Шкляром та Федіром Ільяшенко. Рік 1909. Арк. 2.

⁴ ЦДІАК. Фонд 1152. Помічник начальника Бессарабського губернського жандармського управління на прикордонному пункті в м. Ізмаїл, в Ізмаїльському, Аккерманському та Бендерському повітах (1867–1917), м. Ізмаїл Бессарабської губернії. Опис 1. Справа 72. Донесення жандармського управління у прикордонний пункт м. Кілії про виявлення фальшивих грошей. Рік 1904. Арк. 6.

⁵ ДАДО. Фонд 113. Катеринославська губернська тюремна інспекція. Опис 1. Справа 158а. Справа Капельки Фоми Григоровича, Фісенко Сергія Лаврентійовича, засуджених до каторжних робіт за виготовлення фальшивих монет 20 коп. номіналу. Рік 1913. Арк. 15 зв.

⁶ Бойко-Гагарін А. С. Газетна періодика як джерело вивчення процесів фальшування монет та банкнот в кінці XIX – початку XX століття. Український нумізматичний щорічник. № 2. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 132–149. DOI: 10.31470/2616-6275-2018-2. Його ж. Бойко-Гагарін А. С. Технологічні аспекти виготовлення фальшивих монет у Російській та Австро-Угорській імперії у XIX – на поч. XX ст. Дослідження з історії і філософії науки і техніки. Том 29. № 2. Дніпро, 2020. С. 67–76. DOI: 10.15421/272022.

ось як інформує «Галичанин» у 1898 р.: «Підроблювачі монет. У Сереті на Буковині була днями арештована компанія підролювачів монет. До складу її входили: подружжя Войтех та Амелія Бялко, Йосиф та Євгенія Ситко, а також Петро Мевтинський. При ревізії у них знайшли декілька одиниць підроблених монет та знаряддя для виробу таких»¹. Рідше трапляються деталізовані свідчення про обладнання та його опис, що дозволяє зробити висновки щодо обсягів незаконного виробництва грошей, а також розширити уявлення про технології виготовлення підробок².

21 червня 1893 р. у м. Гранів (суч. Гайсинський р-н., Вінницька обл. – **Б-Г.А.**) вчителем народного училища Бенедиктом Босядовським при обміні церковних грошей було виявлено фальшиві 20 коп., які касирами Гайсинського повітового казначейства були описані так: «<...> звичайної форми та вигляду із гарно відтиснутим орлом та решіткою 1883 р.³, колір монети жовтий, внизу решітки видимі літери Д.П.Б.»⁴. У квартирі затриманого 11 листопада 1905 р. в м. Чернівцях фальшивомонетника Фелікса Рудковського, що виготовив фальшиві австро-угорські 5 кор. та 1 гульденові монети, виявлено у невеликому металевому ящику хімікати: порошок сурми, залізна ложка для розплавлення металів, флакони з чорною рідиною та коричневий порошок⁵.

Карбування монет державного зразка відбувалося за допомогою *штемпелів*, які виготовлялись за допомогою маточників⁶. Серед досліджених матеріалів архівів

¹ Поддельщик монет. Галичанин. Ч. 67. 24 марта (5 апреля). Львов, 1898. С. 3.

² Бойко-Гагарін А. С. Технологічні аспекти виготовлення фальшивих монет у Російській та Австро-Угорській імперії у XIX – на поч. XX ст. Дослідження з історії і філософії науки і техніки. Том 29. № 2. Дніпро, 2020. С. 67–76. DOI: 10.15421/272022.

³ ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3968. Про виявлення у вчителя с. Пчельно у Босядовського В. фальшивої монети номіналом 5 та 20 коп. Рік 1883. Арк. 11.

⁴ ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 163. Про виявлення у рядового солдата суднохідної дистанції Зелінського Л. фальшивого 5 рублевого білету. Рік 1880. Арк. 11.

⁵ ДАЧернівО. Фонд 115. Крайовий суд Буковини. м. Чернівці. Опис 3. Справа 498. Справа про обвинувачення Фелікса Казимира Рудковського та інших у підробці грошових знаків. Рік 1905. Арк. 3 зв.

⁶ Краснов Р. Штемпельный инструмент памятных рублей в честь столетнего юбилея Отечественной войны 1812 года. Петербургский коллекционер. № 1 (99). Санкт-Петербург, 2017. С. 42–43.

ми не знаходимо згадок про власне штемпелі, хоча часто в джерелах згадується про «карбування» фальсифікатів, щоправда, скоріше за все мається на увазі «виготовлення». У досліджуваний період відомі також випадки купівлі зловмисниками готових штемпелів для підробки монети. Так, 19 серпня 1822 р. у м. Ізмаїл греки Дмитро Змерліу та Микола Матаранга придбали 12 інструментів для виготовлення фальшивих турецьких пара¹.

Виготовлені за допомогою карбування олов'яні монети було виявлено у будинку селянина Прокофія Голуба, що мешкав у с. Сторожове Полтавської губ. – 11 шт. підроблених 15 коп., 5 фальшивих 10 коп. та олов'яні заготовки були вилучені. Всі члени родини: дружина Олександра Голубова, а також селянин того ж села Діомид Бузина займались фальшивомонетництвом². Часто для нанесення на поле заготовки зображення фальшивої монети використовувалися саморобні преси. У 1887 р. у м. Хмільник поширилися чутки, що у єврейській школі учнями проводиться фальшування монет за допомогою аптекарського пресу для віджиму соку та олії з рослин, придбаного у аптекаря Зусема Клотермана за 5 руб. Той підтвердив продаж пресу через несправність протягом вже декількох років. Покупці пояснили, що їм необхідний прес для переплетення книг³.

Цікавий інструмент фальшивомонетників знайдено місцевими мешканцями неподалік с. Ліщин Житомирського р-ну, Житомирської обл. (**Рис. 65**) – свинцеву форму для отримання воскових моделей, які в подальшому використовувалися для створення гіпсових ливарних форм. Створити описаний інструмент фальшивомонетників було просто – необхідно було лише відтиснути на поверхні свинцевого диску справжньою монетою, що передаватиме практично ідентичний малюнок. Зображення на робочому полі отримано шляхом відтиску автентичною монетою 20 коп. 1912 року.

¹ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 184. Справа про звинувачення мешканців м. Хотина М. Матаранга, Д. Змерліу та інших у виробництві фальшивих грошей. Рік 1822. Арк. 19.

² Обнаружение фабрики фальшивых монет. Полтавские Ведомости. № 367. 8 апреля. Полтава, 1909. С. 2.

³ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 2162. Про знайдений у школі м. Хмільника машинки для карбування фальшивої розмінної монети. Рік 1887. Арк. 15, 49–50.

Подібну форму виявлено 29 грудня 1910 р. приставом 5 стану Овруцького повіту у мешканця м. Базар (нині в Народицькому р-ні Житомирської обл. – **Б-Г.А.**) Михайла Тимофійовича Будько, у помешканні якого знайдено дві ливарні форми: свинцеву під фальшиві полтинники, а також гіпсову, на якій одночасно були наявні шість поглиблень для одночасного відливання фальшивих рублевих та 20 коп. монет¹. Враховуючи те, що обидва згадані вище інструменти походять з Житомирщини, можна припустити, що згадані джерела фальсифікування відносяться до однієї і тієї самої групи осіб.

Щодо застосування технології лиття підроблених грошей, в тогочасних джерелах найчастіше згадуються *гіпсові форми*. 27 лютого 1871 р. гіпсові форми та декілька зразків відлитих заготовок монет виявлено у єврея Хаїми Шмуля, машканця м. Вишневець Кременецького повіту². 11 листопада 1909 р. на головному залізничному вокзалі м. Києва було затримано Петра Соловійова з речовинами та приладдям для виготовлення фальсифікатів монет: два зливки олова вагою $\frac{3}{4}$ фунта, гіпсова форма, а також зошит із занотованими рецептами та тонкощами виготовлення підробок³. Під час обшуку у підозрюваного виробника фальшивих монет з с. Андріївка Павлоградського повіту Фоми Капелько крім 11 підробок 20 коп. монет та інструментів також: «<...> знайдені були твори спеціальної літератури, що має стосунок до обробки металів»⁴. Отже, фальшивомонетники також фіксували результати своїх технічних експериментів для вдосконалення продукції.

¹ ЦДІАК. Фонд 1599. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Житомирському, Овруцькому та Старокостянтинівському повітах, м. Житомир Волинської губернії. Опис 1. Справа 65. Донесення начальнику Волинського ГЖУ про обшук у селянина м. Базар підозрюваного в фальсифікації монет. Рік 1910. Арк. 13.

² ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 50. Справа 375. Про знайдену форму для підробки срібної монети у мешканця м. Вишневець. Рік 1871. Арк. 4–4 зв.

³ Задержание фальшивомонетчика. Киевские Вести. № 288. 29 октября (11 ноября). Киев, 1909. С. 3.

⁴ ДАДО. Фонд 113. Катеринославська губернська тюремна інспекція. Опис 1. Справа 158а. Справа Капельки Фоми Григоровича, Фісенко Сергія Лаврентійовича, засуджених до каторжних робіт за виготовлення фальшивих монет 20 коп. номіналу. Рік 1913. Арк. 15 зв.

Найбільш деталізований та розширений опис технологічного процесу із використанням гіпсових форм надав на допиті фальшивомонетник колонії Болград у Бессарабії Христе Немцан, затриманий із фальшивими золотими турецькими монетами: «<...> сам зробив, використовуючи руду глину, таким чином її, змочивши водою круто замісив, а потім розділивши її на дві половини поклав одну справжню монету і потім іншою накривши, придавив, від чого і вийшла в тих місцях де лежала монета форма, поле якої після розділення глини та винувши монету знову з'єднав, і зробив над місцем виконаної форми отвір, вливав туди розтоплену мідь. Нарешті, коли вона в змайстрованій формі охолоджувалася, познімав, а після вийняття форма була вже непридатною для продовження у подальшому такого ремесла <...>»¹.

28 січня 1909 р. керівником Катеринославського охоронного відділення надіслано керівнику губерньського жандармського правління копії листів з перепискою арештантів фальшивомонетників, текст яких містив детальні поради щодо особливостей технології виготовлення гіпсових форм: «<...> форми зробити просто: розвести гіпс у холодній чи гарячій воді, це все одно як зробити його як сметану, можна рідшою, але густіше не можна; монету покласти однієї стороною на скло, а на іншу сторону вилити гіпс; коли ця сторона гарно застигне, можна заливати на іншу сторону, не виймаючи монети – монету можна змазати салом, але ледь-ледь; потім форму треба гарно висушити та можна заливати метал»².

На сьогоднішній день доступними для дослідників є *металеві ливарні форми*, деякі з яких введено нами у науковий обіг. Ливарна форма для фальсифікації 20 коп. монет зразка 1870 р. складається із двох половин, що можуть бути щільно стиснуті між собою (**Рис. 66**)³. Литник знаходиться у верхній частині тієї половини форми, що на робочому полі несе зображення реверсу монети. Друга половина має

¹ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 227. Справа про звинувачення колоніста м. Болграда Ізмаїльського повіту Христе Немцана в карбуванні турецьких фальшивих монет. Рік 1823. Арк. 18.

² ЦДАК. Фонд 705. Південно-Східне районне охоронне відділення, м. Харків. Опис 1. Справа 406. Повідомлення про вилучення у арештанта записок, підтверджуючих причетність до фальшування грошей. Рік 1909. Арк. 77–77 зв.

³ Wojko-Gagarin A. A mould to counterfeit Russian 20-kopeka coins from 1870. Numizmatika. Casopis Slovenskej numizmatickej spolocnosti pri SAV. № 28. Bratislava, 2019. P. 36–37.

рельєфний виступ, що замикається на западині іншої половини і дозволяє двом половинам поєднуватися. Половини ливарної форми не мають між собою механічного з'єднання за допомогою штифту, що дає можливість припустити про її використання для отримання свинцевої моделі чи заготовки із м'якого металу, яка отримувалась у результаті гарячого карбування – тиснення. Опрацювання зображення робочого поля в графічному редакторі дозволяє встановити високий ступінь схожості зображення з монетами державного карбування, отриманих шляхом удару молотом по справжній монеті, розміщеній на розігрітій до почервоніння пластині. Вага половини ливарної форми з зображенням на робочому полі аверсу фальшивої монети складає 112,42 г, іншої половини – 102,07 г. Розміри половини з зображенням аверсу – 44,28 / 40,65 мм, діаметр робочого поля 52,40 мм, товщина 9,79 мм, товщина у місці сопряжіння половин 5,03 мм; іншої половини – розмір 40,80 / 39,23 мм, діаметр робочої поверхні 23,40 мм, товщина 10,19 / 13,31 мм. Тобто обидві половини форми за своїми метричними показниками є майже однаковими. Вимірювання складу речовини на поверхні робочого поля та з тильної сторони половини матриці занесено в **(Додаток Б, Таб. 1)**. Високий вміст кальцію на поверхні робочого поля свідчить про сильну забрудненість інструменту. Дані результатів вимірювання дають нам змогу встановити, що для виготовлення заготовок фальшивих монет використовувався свинець.

Інструменти для підробки монет у тогочасних документах фігурують як «машинки для підробки», як знайдена у 1887 р. в будинку Михайла Липинського у м. Кам'янець-Подільський форма для лиття фальшивих 5 коп. разом із заготовками, які були відлиті зі свинцю, але ще не покриті оксид-ацетатом міді (в документі «мідяною»)¹. Подібний інструмент для лиття фальшивих 5 коп. монет було виявлено у землевласника Януарія Тонесейчука та його економа Василя Гайдичука. Форма для виготовлення фальшивих 5 коп. монет виглядала таким чином: «<...> сторона мідної п'ятикопійчаної монети різьблена на пластині так, як узято мідну

¹ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1812. Справа про звинувачення мешканців м. Кам'янець у Тютельмана Г., Бітмана Б. та ін. у випуску фальшивих монет п'ятикопійчаного номіналу. Рік 1886. Арк. 13.

п'ятикопійчану монету та покладено на пластину орлом <...>¹. Газета «Киевская Заря» повідомляє про викриття київською поліцією фальшивомонетників Юдки Степанського та Абрама Цахновського, що займалися виготовленням 20 коп. монет у номері готелю «Лувр» по вул. Велика Васильківська. Спеціальну машину для фальшування обидва сховали під час візиту до їхнього номеру поліції: «<...> агенти відслідкували коли невідомі були в номері та навідалися туди саме в той час, коли там кипіла робота. При стуку у двері фабриканти сховали машину, за допомогою якої виготовляли із олова двугривенні <...>»².

Відомі також ливарні форми для виготовлення фальшивих рублів імператора Миколи II Романова (**Рис 67**)³. Половина матриці круглої форми, в центрі містить дзеркальне зображення аверсу рубля з портретом імператора з легендою: «Б.М. НИКОЛАЙ II ИМПЕРАТОРЪ И САМОДЕРЖЕЦЪ ВСЕРОСС.», а також литник, розміщений угорі та чотири отвори, для механічного кріплення за допомогою болтів та гайок іншої половини. Вага інструменту складає 60,28 г, діаметр 55 мм, товщина 2 мм, діаметр отворів для штифтів 1 мм. Зображення робочого поля виконане технікою гравірування на гладкій поверхні та з деякими відмінностями наближене до обігових рублів зразка 1895–1915 рр., не комеморативного випуску⁴.

В процесі вивчення інструменту ми застосували РФА для встановлення металу виготовлених цим інструментом заготовок фальшивих монет. Дані вимірювання інструменту занесено до **Табл. 1.** (Додаток Б). Основним металом в складі сплаву інструменту є мідь, частка якої, враховуючи мікродомішки, майже ідентична у двох точках вимірювань. Елементний вміст поверхні інструменту практично ідентичній в струмках робочої частини та зворотньої гладкої сторони, що дає підстави стверджувати, що даний інструмент не використовувався.

¹ ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3970. Справа про виявлення у землевласника с. Ладжинський хутір фальшивої монети п'ятикопійчаного номіналу. Рік 1883. Арк. 10–10 зв.

² Фальшивомонетчики. Киевская Заря. № 29. 21 апреля. Киев, 1906. С. 4.

³ Бойко-Гагарин А.С. Половина матрицы фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова. Банкаўскі веснік. № 12 [653]. Мінск, Снежань 2017. С. 57–58.

⁴ Биткин В. В. Сводный каталог монет России, Часть II (1740–1917). Киев: «Юнона-Монета», 2003. С. 936–937, 943–944.

Нами також введено у науковий обіг унікальний в своєму роді інструмент для виготовлення фальшивих монет номіналом 1 коп. кін. XIX – поч. XX ст.¹ Дві подібні половини форми з'єднувалися між собою за допомогою болтів та гайок через наявні чотири отвори. Розміри матриці: довжина 59,33 мм, ширина більшої сторони 41,25 мм, меншої 29,48 мм, загальна вага 15,84 г. На своєму полі інструмент має два круглі робочі поля, одне з яких має круговий гравірований обідок в центрі, а інший – суттєві хаотичні подряпини (**Рис. 68**). Зображення на робочому полі виконані на низькому художньому рівні. У верхній частині видиме позначення номіналу та прикрас у вигляді зірок – *1*. Виходячи з розмірів круглого робочого поля та наявності всередині його кругового обідка діаметром 23,9 мм, можна впевнено вказати про підробку реверсу монети Російської монети номіналом 1 коп. Друге робоче поле скоріше за все, навмисно зіпсоване фабрикантами підробки, адже не було досягнуто бажаного чіткого рельєфу. Вгорі лівого робочого поля є наявний вирізаний ливарний отвір, у правого робочого поля такого литника немає.

Зазвичай отримання зображення на робочому полі досягається шляхом удару по справжній монеті, розміщеній на пласкій, розпеченій до почервоніння, заготовці пластини майбутньої ливарної форми. Аналіз збережених на досліджуваному нами інструменті хаотичних штрихів та ліній дозволяє зробити висновок про спробу нанесення всіх необхідних зображень монети вручну. Спонукав до цього, скоріше за все, відносно простий дизайн дрібних російських монет. Вибір в якості прототипу фальсифікаторами 1 коп. цілком зрозумілий – мідну монету не треба було б покривати поверхневим шаром, як для підробки срібної чи золотої, що вимагало додаткових витрат.

Виходячи із відсутності на полі матриці чітких зображень робочого поля, можна визначити цю половину ливарної форми як невдалу, що в подальшому була викинута як непридатна для виробництва. Непридатні для виготовлення якісних підробок ливарні гіпсові форми фальшивомонетник з колонії Болград Христе

¹ Бойко-Гагарін А.С. Половина матриці для підробки 1 копійки Російської імперії кін. XIX – початку XX ст. Зб.наук.праць. X ювілейні Конотопські читання. Конотоп, 2019. С. 68–72.

Немцан викидав розламаними у двір, повідомляючи про це на допиті: «<...> в той же час як непридатні викинуті у двір, які при такому випадку розкрошилися на дрібні частини»¹.

Найчастіше фальшивомонетниками використовувалися середні номінали для виготовлення підробок, фальсифікати мідних монет зустрічаються вкрай рідко. Серед матеріалів державних архівів нам вдалось виявити лише декілька справ про розшук фальсифікаторів мідних монет – 5 коп. у 1893 р. у с. Ладижинський Хутір² та у с. Шури³ на Поділлі.

Ливарна форма для підробки 20 коп. монет має дещо іншу конфігурацію, будучи доповненою ручкою для зручності тримання форми під час розігріву чи заливки розплавленого металу. **(Рис. 69)**. Вага половини ливарної форми складає 12,48 г, ширина ручки 17,98 мм, довжина ручки 43,74 мм, довжина загальна з ручкою 71,96 мм, діаметр 33,54 мм, діаметр робочого поля 23,06 мм, що цілком відповідає діаметру обігових російських монет номіналом 20 коп. Форма матриці складається з двох частин – робочого поля (краї якого обрізані та мають отвори із залишками скріплюючих штифтів) та ручки (що має два отвори, імовірно – для кріплення дерева)⁴.

Газетні повідомлення про фальшивомонетників часто містили короткі описи наявного в них обладнання, згадуючи також і дерев'яні ручки до форм: «<...> дві форми, тільки що зроблені з білої глини та ті, що ще не були у використанні, для відливання монет 20 та 15 к., форма ж з білої глини для монет е 15 к., форма, вкладена у дерев'яний станок, судячи з всього приготована для відливки монет:

¹ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 227. Справа про звинувачення колоніста м. Болграда Ізмаїльського повіту Христе Немцана в карбуванні турецьких фальшивих монет. Рік 1823. Арк. 18 зв.

² ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3970. Справа про виявлення у землевласника с. Ладижинський хутір фальшивої монети п'ятикопійчаного номіналу. Рік 1883. Арк. 9–14.

³ ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3971. Про виявлення у селянки с. Шури Гайсинського району Шлапак Д. фальшивих монет п'ятикопійчаного номіналу. Рік 1893. Арк. 9–12.

⁴ Бойко-Гагарин А. Половина матриці для подделки 20 копеек Российской империи. Al XVIII-lea simpozion de numismatică: Programul și rezumatele comunicărilor, 24–25 octombrie 2019. Chișinău: Muzeul Național de Istorie a Moldovei, 2019. S. 37–39.

залізний ківш, що слугував для плавлення металу, відлита, але невдала монета в 20 коп., п'ять половин форм, також із білої глини з зображенням на них монет в 20 к., 15 штук зіпсованих форм з такої самої глини, зі знаками на них 20 коп., монети, до 40 шматків різних форм, дві залізні дощечки на гвинтах з гайками, 4 дощечки дубових, за допомогою яких виготовлялися форми, порошок коричневого кольору, змішаний з дрібними шматочками металу, схожого на свинець»¹. Наявні в цій замітці описи речовин та обладнання дають змогу також точно встановити, що скріплення половин ливарних форм відбувалося за допомогою гвинтів та гайок. Подібна форма з ручкою опублікована А. Храменковим, який висловлював припущення про призначення половини такої ливарної форми для кріплення ручки з дерева².

Інструменти для підробки 5 копійчаних монет фальшивомонетників були випадково знайдені 16 квітня 1900 р. біля кузні Боруха Рогульського у м. Юзефполі Подільської губ. (існувала також назва м. Юзефовград – нині м. Балта в Одеській обл. – **Б-Г.А.**), названі в карній справі у фондах ЦДІАК «пластинками для карбування»³. Часто виявлені слідчими органами інструменти для виготовлення підробок монет називались «машинками»⁴. Листування керівника Козятинського відділення Київського жандармського поліцейського управління з прокурором Уманського окружного суду містить свідчення про цікаву знахідку майстра шляхів сполучення Івана Миколайовича Кожевича: «Доставив на ст. Оратово сталеву машинку, якою виготовлялись підробні десяти копійчані монети та заявив, що такі ж знайдені вздовж колії <...>»⁵.

¹ Ардатов. Петербургская газета, 7(?) ноября. № 307. Санкт-Петербург, 1888. С. 3.

² Храменков А.В. Сложные формы для литья российских фальшивых монет XIX века. Семнадцатая всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 2013. С. 164–165.

³ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 630. Справа 3. Про виявлення у Подільській губернії пластинок для карбування 5 копійчаної монети. Рік 1900. Арк 24.

⁴ Бойко-Гагарін А.С. Особливості лінгвістичної термінології щодо фальшивомонетників в Російській та Австро-Угорській імперії у XIX – поч. XX ст. Етнічна історія народів Європи. Випуск 60. Київ, 2020. С. 55–63. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.60.06.

⁵ ЦДІАК. Фонд 1427. Козятинське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць, м. Козятин Бердичівського повіту Київської губернії. Опис 1. Справа 12. Переписка по стройовій частині. Арк. 116.

Прості конструкції, що складаються з двох половин ливарних форм, відомі також у знахідках на території сучасної Росії. Дослідник В. Пирог описує дві половини матриці для лиття монет номіналом 20 коп., також ставлячи під сумнів факт їх використання¹. Дослідник О. Храменков класифікує ливарні форми для підробки монет на прості – що складаються з двох половин форм (описаних вище), а також складні, що складаються з більш ніж трьох частин (**Рис. 70**): половин з робочими полями із зображенням аверсу та реверсу монети, а також проміжної вставки з рельєфним зображенням для тиснення гурту².

Часто при виявленні підозрілих монет до відправлення зразків на експертизу до Санкт-Петербурзького монетного двору, відділки місцевих поліцій зверталися до ювелірів та пробірних палат для встановлення чи є метал дорогоцінним. Так, виявлені 24 жовтня 1839 р. на ярмарку у м. Кагул фальшиві 30 коп. у Козими Дімітру було вирішено перевірити на якість металу у срібних справ майстра, який підтвердив, що монету виготовлено зі срібла³. Виявлену у мешканця м. Кам'янця-Подільського Михайла Липинського складну конусоподібну форму для лиття фальшивих 5 коп. монет під час слідства було віддано експертам, ювелірам Михайлу та Петру Новаковським, яким суд поставив завдання надати відповіді на такі питання:

1. Чи має наданий їм на вивчення апарат своїм призначенням лиття чи карбування фальшивих монет?
2. Чи гідний апарат до виготовлення підробок високої якості?
3. Скільки приблизно часу зазначений пристрій знаходився у бездіяльному стані, не використовувався?
4. Вилучені паралельно з пристроєм шість фальшивих свинцевих заготовок монет належать до виготовлених цим чи іншим пристроєм?

¹ Пирог В. Фальшивые 20-копеечники. Петербургский коллекционер. № 4 (72). Санкт-Петербург, 2012. С. 24.

² Храменков А.В. Сложные формы для литья российских фальшивых монет XIX века. Семнадцатая всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 2013. С. 164–165.

³ ANRM. Фонд 44. Леовський повітовий суд. Опис 1. Справа 671. Справа про звинувачення рейнського мешканця Козими Дімітру у використанні фальшивих грошей. Рік 1839–1840. Арк. 4 зв., Арк. 12.

Вивчивши пристрій, ювеліри надали наступні відповіді:

1. За допомогою цього пристрою виготовляється фальшива монета методом карбування на м'якому металі – олові, свинці та цинку.
2. Виготовлення монет за допомогою зазначеного пристрою теоретично можливе, але зважаючи на іржу на місцях вигравіруваних дат, пристрій давно не був у використанні.
3. Пристрій не менше року як не використовується.
4. Виявлені шість заготовок свинцевих монет виготовлені не за допомогою зазначеного пристрою, не карбовані, а відлиті у глиняній чи земляній формах¹.

Металеву ливарну форму з двох половин з наявними литниками та каналами відведення повітря описано як приклад інструменту для можливої фальсифікації 5 кор. монет, у виготовленні яких звинувачували Казимира Фіскаса. Експертний висновок містив примітку: «<...> Diese herstellungsmethode ist infolge ihrer verhältnismäßigen Einfachheit die bei Münzfälschern in den weitaus meisten Fällen übliche <...>»², підтверджуючи, що саме метод лиття у двосторонню форму є найчастіше характерним для фальшивомонетників через простоту також схематично замальовуючи подібну форму у справі (Рис. 71).

25 лютого 1909 р. Київський окружний суд виніс вирок Мойсею Андреєву Богданову за виготовлення ним у листопаді 1907 р. у буд. № 29 по вул. Троїцькій в м. Києві фальшивих рублів, 20 та 10 коп. монет зі сплаву сурми, свинцю та олова за допомогою дерев'яної ливарної форми³. Очевидно, що вибір саме дерева для

¹ ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1812. Справа про звинувачення мешканців м. Кам'янець у Тютельмана Г., Бітмана Б. та ін. у випуску фальшивих монет п'ятикопійчаного номіналу. Рік 1886. Арк. 35.

² ДАЧернівО. Фонд 115. Крайовий суд Буковини. м. Чернівці. Опис 3. Справа 498. Справа про обвинувачення Фелікса Казимира Рудковського на інших у підробці грошових знаків. 1905 рік. Арк. 71 зв.

³ ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 3. Справа 679. Справа про виконання вироку Київського окружного суду над Мойсеєм Богдановим (звинувачуваним у підробці грошей). Рік 1909. Арк. 2.

виготовлення форми був незручним для обробки, але це було грамотне рішення в разі необхідності швидкого знищення її при загрозі обшуку.

Про знайдені приховані фальшивомонетниками заготовки без нанесеного рельєфного зображення повідомлено правоохоронним органам Чернігова. 8 березня 1915 р. керівнику Чернігівського губернського жандармського управління донесено про виявлення мешканцем слободи Гадул Городнянського повіту Іллею Лукіним Бондарєвим у піднятому із колодязя відрі: «<...> полотняному мішечку, в якому виявлені 429 кружечків жовтого металу величиною з 20 коп. монету, одна вже виготовлена фальшива монета 20 коп. вартості та штамп для відтискування таких саме монет із відбитком Державного Гербу»¹.

Відомі випадки *крадіжки монетних заготовок із монетного двору особами, які були причетні до виготовлення монет*. У подальшому такі заготовки використовувалися для спрощення процесу фальшування. Дослідник М. Чекунін описує цікаву монетну заготовку з приватної колекції голови Австрійського нумізматичного товариства О. Вічтла – гладкий круглий диск із нанесеною на гурт легендою, характерною для рубля 1807 року². Дослідник припускає, що цей диск є монетною заготовкою для тестування нового обладнання на Санкт-Петербурзькому монетному дворі, хоча не можна виключати і можливості крадіжки заготовки з метою виготовлення фальшивої монети. Виявлені фальшиві гроші також могли бути викраденими під час слідства з метою їх повторного збуту. Так, 4 листопада 1869 р. у м. Острозі відпущений під поручительську підписку єврей Іцко Флуйбут при розмові із слідчим Г. Органовичем зумів викрасти у нього зі столу загорнуті у тканину речові докази – фальшиві 10 руб. зразка 1864 р. із № 1389642 та 1 руб.

¹ ЦДІАК. Фонд 1439. Чернігівське губернське жандармське управління, м. Чернігів. Опис 1. Справа 1639. Повідомлення Городнянського повітового справника про виявлення у колодязі в м. Гадулі фальшивих грошей. Рік 1915. Арк. 119.

² Чекунин Н.В. Монетовидный кружок с гуртовой надписью рубля 1807 г. Тезисы докладов и сообщений. Восемнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва-Коломна. 20-25 апреля 2015 г. Москва, 2015. С. 198–200.

зразка 1863 р. із № 610206, які знову пустив в обіг, за що був оголошений у новий розшук¹.

Проаналізувавши дані структури складу поверхні фальшивих 5 руб. зразка 1898 р. (**Рис. 72**), отриманих за допомогою методу РФА аналізу (**Додаток Б, Таб. 1**), можна констатувати, що основа фальсифікату виготовлена із міді. Натомість, елементів, що вказували б на покриття заготовки верхнім шаром золота не зафіксовано в достатній кількості, що може вказувати на втрату покриття в агресивному середовищі ґрунту.

Через недосконале лиття отримані заготовки фальшивих монет часто вимагали доопрацювання та корегування за допомогою інших *оброблювальних інструментів*. Дослідниця Н. Тімошина наводить перелік вилучених у фальшивомонетників інструментів: окрім ливарних форм ще були напилки («підпилки»), стамески для зачищення заготовок та міхи, якими роздували вогонь для збільшення температури². Під час проведенні обшуку у робітника заводу О.Ф. Циглера у м. Олександрівську (нині м. Запоріжжя – **Б-Г.А.**) Андрія Харкова, який підробляв в себе вдома 1 руб. монети, виявлено численні засоби для обробки металів – напилки, мітки, лійки тощо³. У 1907 р. в квартирі Іуліянії Муравикової у м. Київ було виявлено майстерню з виготовлення монет, де окрім ливарних форм застосовувалися напилки (що мали сліди білого металу), шматки пемзи та сплаву білого металу, отрута у склянці, а також пристрій для нанесення насічок на гурт⁴. Можна припустити, що пемзою виконували полірування поля монет, рідина у склянці могла бути кислотою для витравлення заготовок. Затриманий 25 січня 1911 р. у м. Єнакієво фальшивомонетник на прізвище Кононенко на допиті повідомив, що виявлені під час обшуку у нього вдома окрім олова та свинцю два

¹ ДАРО. Фонд 22. Острозький повітовий суд. Опис 4. Справа 679. Про крадіжку фальшивих кредитних білетів мешканцем м. Острога Флуйбутом у судового слідчого Острозького повітового суду Ограновича. Рік 1869–1871. Арк. 14, 16.

² Тимошина Н.Н. Фальшивомонетчики в Ивановском крае (конец XVIII – XIX в.). Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 2000. С. 171.

³ ЦДАК. Фонд 313. Катеринославське губернське жандармське управління, м. Катеринослав. Опис 2. Справа 1434. Повідомлення про арешт у м. Олександрівську робітника заводу Циглера, що виготовив підробки срібних рублів. Рік 1906. Арк. 334.

⁴ Фабрика фальшивых монет. Кієвлянинъ. № 321. Киев, 1907. С. 3.

різні види кислот та ціаністого калію були йому необхідні для обробки фальшивих монет, виготовлених зі сплаву олова та свинцю – баббіту, придбаного ним у єврея Мордуха Шаргородського¹.

При використанні дорогоцінного металу в процесі виготовлення фальшивих монет, отримана заготовка вже була майже готовим фальсифікатом, яка вимагала лише незначних доопрацювань. У разі використання недорогоцінного металу, отримувалася лише заготовка, яку було необхідно *покрити поверхневим шаром білого металу*, що імітував би монети державного зразка. 31 березня 1898 р. у м. Житомирі затримано єврея Б. Остринського з 41 монетою номіналом 7 руб. 50 коп. карбування 1897 р., одна з яких виявилась справжньою, а інші підробні, виготовлені з білого металу та позолочені. Також у кишенях затриманого виявлено порошок та спеціальний валик для золочення². Вночі 15 березня 1910 р. в м. Ганнопіль Острозького повіту поліцейським урядником було затримано безробітних мешканців з навколишніх сіл Олександра Столярчука та Антона Лошевича з недоробленими підробками монет, а в кишені Столярчука було виявлено порошок для позолоти поверхні металу³.

Виявлені з-посеред контрабандних товарів фальшиві 20 коп. зразка 1880 р. у селянина с. Пукляки (нині Чемеровецький р-н., Хмельницька обл. – **Б-Г.А.**) Артемія Мацишина, згідно опису судового слідчого 3 дільниці Кам'янець-Подільського повіту мали такі характеристики: «<...> діаметр монети дещо менший справжнього двугривенного, при падінні на стіл видає глухий звук, всі рельєфні частини монети як на лицьовій, так і на зворотній частині менш рельєфні,

¹ ЦДІАК. Фонд 313. Катеринославське губернське жандармське управління, м. Катеринослав. Опис 2. Справа 2580. Повідомлення пристава Петрівських заводів про збут фальшивих грошей у м. Бахмуті. Рік 1911. Арк 2.

² Сбытчик фальшивых полуимпериалов. Петербургская Газета. № 88. 31 марта. Санкт-Петербург, 1898. С. 4.

³ ЦДІАК. Фонд 1335. Волинське губернське жандармське управління, м. Житомир Волинської губернії. Опис. 1. Справа 1167. Донесення про арешт в м. Ганнополі підозрюваного у виготовленні фальшивих грошей. Рік 1910. Арк. 609.

монета зроблена з латуні (жовтої міді) та натерта ртуттю чи іншою схожою на срібло речовиною»¹.

Класиком української нумізматики В. Данилевичем під час перебування в м. Юр'єві (нині м. Тарту в Естонії – **Б-Г.А.**) були виявлені підробки 10 та 20 коп. зразка 1899 р., виготовлені шляхом склеювання двох половин².

Одним із основних елементів захисту монети від підробки є *гурт*. Дослідник Я. Адрианов опублікував відмінності в ускладненому виконанні комбінованого гурту російських срібних монет зразка 1873 та 1874 рр., припустивши наявність таємного експерименту з ускладнення ступенів захисту монет від підробки (нанесення рубчатого гурту до карбування монети з подальшим нанесенням крапкового гурту за допомогою гуртильного кільця)³. Серед тогочасних підробок монет з колекції НМІУ є зразки без гурту (**Рис. 75**), а також монети із нанесеним гуртом двома шляхами – за допомогою гуртильного кільця чи нашкрябаний гострим предметом вручну (**Рис. 76**).

Деталізований опис та характеристики підроблених монет надаються в «Описі відмінних ознак срібних монет, підроблених гальванічним чином», що централізовано розсилався Монетною комісією Міністерства Фінансів до митниць. Так, в отриманому Херсонською митною заставою у 1845 р. інформаційному бюлетені вказані такі ознаки виготовлених за допомогою гальванічної технології монет: «1. Вони зазвичай мають меншу вагу проти законної. 2. При ударі твердого тіла видають глухий звук. 3. При огляді у збільшувальне скло та навіть неозброєним оком по краям помітні з'єднувальні шви середини кружка із зовнішніми площинами. 4. Зовнішні площини припаяні оловом до серцевини підроблених монет, тому зручно відділяються під час кипятіння кружків у олії, або під час нагрівання+ над вугіллям за достатньої температури для плавлення припою.

¹ ДАХмельО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3100. Про виявлення у селянина с. Пукляки у Мацишина А. фальшивої монети 25 копійчаного номіналу. Рік 1890. Арк. 26.

² ІР НБУВ. Фонд ХХІХ. Особовий архівний фонд Василя Юхимовича Данилевича. Спр. № 67. Арк. 4.

³ Адрианов Я. Фальшивые деньги в жизни и нумизматике. Размышления о коллекционировании фальшивых монет. В порядке подготовки к печати каталога российских фальшивых монет. Петербургский коллекционер. № 1 (93). Санкт-Петербург, 2016. С. 36.

5. Літери на обідку увігнуті та виконуються різцем <...>. 6. Підроблені монети виготовляються з міді, що покривається досить тонким шаром срібла, найменше тертя релефних частин оголює мідь. <...>».¹

В опрацьованих джерелах майже не надано описів приміщень, використаних фальшивомонетниками для налагодження в них процесу фальсифікації грошей. Схему приміщення будинку Олексія Буянова у м. Аккерман, що у 1822 р. використовувалося шістьма фальшивомонетниками для перетворення його у незаконний «монетний двір» було накреслено слідчими та збережено в карній справі (Рис. 77). Приміщення мало п'ять кімнат, вхід у кімнати № 3, 4 та 5 здійснювався через одні двері, а у кімнату № 2 через інші окремі сінці та мали окремі двері. Ключі від дверей у майстерню мали лише фальшивомонетники, закриваючись від сторонніх під час технологічного процесу².

Державна влада прагнула покращити технології захисту грошей, вдосконалюючи та впроваджуючи новітні елементи захисту, ускладнюючи малюнок тощо. Прості люди також володіли навичками перевірки грошей на їх справжність. Традиційно *пересічні громадяни перевіряли монети* на високий вміст дорогоцінних металів, кусаючи їх зубами. Так само вчинив і мідних справ майстер з м. Василькова Іцко Зільберберг, підозрюючи наявність у нього фальшивої 20 коп. монети: «<...> взяв до рук того двогривенного та апробував на зуб і сказав, що м'який, показово почав гнути <...>»³. Для самостійного визначення відповідності монет установленій вазі, торговці часто використовували спеціальні терези із наборами гир⁴. Уявлення про подібні вагові системи можна отримати з широкого

¹ ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 48. Розпорядження керівника Одеського митного округу про спостереження за недопущенням ввезення у Росію фальшивих грошей та ввезення платинової монети. Рік 1845. Арк. 2–2 зв.

² ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 185. Справа про звинувачення мешканців Аккерманського повіту І. Лебедева та Н. Голікова та інших у виробництві фальшивих монет. Рік 1822. Арк. 127.

³ ДАКО. Фонд 185. Васильківський міський магістрат. Опис 1. Справа 852. Справа про міщанах Пейсохе та Гойде Щільбербергах, підозрюваних у виготовленні 2-гривенної фальшивої монети, виявленої дяком Авраамом Корноушевським. Роки 1847–1851. Арк. 20.

⁴ Бойко-Гагарін А.С. Тогочасні підробки монет та банкнот Російської імперії у продажах на нумізматичних аукціонах. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne»*. № 4. Bialystok, 2020. S. 195–205.

розмаїття матеріалів продажів на 57 аукціоні «Kölner Münzkabinett»¹ у 1992 р., що повністю був присвячений монетним вагам. Також характерними та відомими широкому загалу особливостями відмінних рис фальшивих монет від справжніх ставав колір металу (у випадку лиття фальсифікату із олова він був темнішим), відмінність, імітативний характер літер шрифту та цифр². Здійснюючи операції купівлі-продажу, громадяни також часто радилися між собою щодо сплачуваних грошей. Отримавши на ярмарку фальшивими 70 з 95 коп. сріблом за продану тканину, міщанка Єфимія Ігнатова Зінчук згодом помітила невідповідність кольору частини отриманих монет і показала їх чоловікові, вирішивши передати підробки судовому приставу³.

Отже, ми встановили основні технічні ланцюги виготовлення фальшивих грошей в Україні в імперську добу. Більшість необхідних інструментів для виготовлення підробок були відносно легко доступними, та перебували у вільному продажу. Отримати готові підробки монети з нанесеним шаром поверхневого покриття можна було двома шляхами: покриття заготовки із вже нанесеним штемпелями рельєфом, або карбування штемпелем по вже покритій шаром золота чи срібла основі. Визначити точну послідовність вказаних процесів можливо із застосуванням РФА. На сторінках періодичних видань можна зустріти опис обладнання, перелік інструментів, а також технічні характеристики самих фальшивих виробів⁴. Часто для нанесення на поле заготовки зображення фальшивої монети фальшивомонетниками використовувалися саморобні преси, а для створення гіпсових ливарних форм – воскові моделі монет, які отримувались за допомогою свинцевих матриць. Зображення на робочому полі матриці

¹ Kölner Münzkabinett. Auktion 57 «Münzwaagen und Münzgewichte». 17. November 1992. Lot 2067–2069.

² ДАЧернівО. Фонд 10. Секретна частина. Дирекція поліції. м. Чернівці. Опис 1. Справа 680. Переписка з монетним двором у м. Відень про вилучення фальшивих грошових знаків на Буковині. Рік 1910. Арк. 1.

³ ДАВолО. Фонд 361. Луцький повітовий суд. Опис 1. Справа 1663. Про виявлення у м. Колки фальшивої монети. Рік 1860. Арк. 5–5 зв.

⁴ Бойко-Гагарін А. С. Технологічні аспекти виготовлення фальшивих монет у Російській та Австро-Угорській імперії у ХІХ – на поч. ХХ ст. Дослідження з історії і філософії науки і техніки. Том 29. № 2. Дніпро, 2020. С. 67–76. DOI: 10.15421/272022.

отримувалось шляхом відтиску на поверхні справжньою монетою. На сьогоднішній день доступними для дослідників є металеві ливарні форми. Елементний вміст поверхні досліджених інструментів фальшивомонетників практично ідентичний в струмках робочої частини та гладкої сторони, що дає підстави стверджувати, що ці інструменти не використовувалися та були викинуті зловмисниками як невдалі. Відомі випадки крадіжки монетних заготовок із монетного двору особами, які були причетні до виготовлення монет. Через недосконале лиття отримані заготовки часто вимагали доопрацювання за допомогою інших оброблювальних інструментів. Інколи тогочасні джерела повідомляють про окремі пристрої для виготовлення фальшивих монет – «машинки», але не надаючи їхнього детального опису чи хоча б принципу дії. Описи обладнання для підробки банкнот рідше зустрічаються на сторінках газетної періодики ніж описи монет; частіше згадується лише папір, з якого виготовлялися фальсифікати, а також фарби¹.

5.2. Процеси виготовлення підробок паперових грошей

Використання паперових грошових знаків у Європі поставило перед фальшивомонетниками нові виклики. Тепер прибутки від підробки паперових грошових знаків потенційно значно зростали, натомість необхідно було освоїти технічні навички обробки паперу та друку, імітації нових засобів захисту.

Однією із найважливіших та першочергових стадій у процесі виготовлення підробок паперових грошових знаків було *отримання необхідного паперу*. Вказівки на якість та вид паперу зазвичай зазначались у інформаційних бюлетенях, які розсилалися за результатами проведених державними органами експертиз, таємно інформуючи відомства та структури, що часто мали справу із готівковими коштами². У 1833 р. в інформаційному бюлетені Департаменту зовнішньої торгівлі повідомляється про виявлення фальсифікатів асигнацій 25 руб. номіналу 25 роду

¹ Бойко-Гагарін А.С. Технологічні аспекти виготовлення фальшивих монет у Російській та Австро-Угорській імперії у XIX – на поч. XX ст. Дослідження з історії і філософії науки і техніки. Том 29. № 2. Дніпро, 2020. С. 67–76. DOI: 10.15421/272022.

² Коцур В.П., Бойко-Гагарін А.С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

підробки, виготовлених: «<...> в аркуші, виготовленому з Китайського паперу»¹. У 1843 р. начальник Одеського митного округу отримав в повідомленні з Міністерства Фінансів опис фальшивих 25 руб. депозитних білетів, папір яких було: «відлито черпальною формою з внутрішніми знаками, що дещо товстіші ніж у справжніх білетів»². 20 жовтня 1845 р. тим самим митним округом отримано секретне повідомлення про підозру щодо прибуття до м. Херсон ризького виробника сигар єврея Д. Адольфа, який попередньо був у м. Гамбург з метою купівлі спеціального «грошового» паперу, придатного для виготовлення фальшивих банкнот³. Надруковані на японському папері підробки кредитних білетів номіналом у 10 руб. із серією А.А. № 313112 було знищено рішенням Державного Банку у м. Санкт-Петербурзі у 1907 році⁴.

Ще з 1865 р. Канцелярією Київського військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора велося слідство про надходження до Галичини фальшивих російських кредитних білетів з м. Константинополь⁵ та м. Лондон⁶, з метою подальшого їх збуту в Російській імперії. Справа про ввезення підробок кредитних білетів із м. Лондону набула значного розголосу¹. Через часті спроби завезення підробок паперових грошових знаків до Російської імперії через

¹ ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 24. Циркуляри керівника Одеського митного округу про посилення суворості нагляду на кордоні. Рік 1833. Арк. 9.

² ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 43. Циркуляри канцелярії Міністерства Фінансів про надходження фальшивих білетів в касу, припис керівника Одеського митного округу про затримання осіб, що мають при собі фальшиві російські асигнації. Рік 1843. Арк. 11.

³ ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 48. Розпорядження керівника Одеського митного округу про спостереження за недопущенням ввезення у Росію фальшивих грошей та ввезення платинової монети. Рік 1845. Арк. 18.

⁴ Фальшивые десятирублевки. Киевлянинъ. № 354. Киев, 1907. С. 7.

⁵ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 44. Справа 558. По відкладенню Віце-Канцлера по зусиллях Варшавського Рожонду до скільки можливого значному ввезенню у Росію фальшивих асигнацій та кредитних білетів. Рік 1865. Арк. 2.

⁶ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 44. Справа 547. По відкладенню Управляючого III відділенням Власної Його Імператорської Величності канцелярії о фальшивих російських кредитних білетах відшуканих із Лондону для розміну в Галичині. Рік 1865. Арк. 1–1 зв.

територію Австро-Угорщини, ретельному огляду підлягали теплоходи, що прибували до м. Одеса² та інших портових міст³.

Для надання паперу вигляду справжнього виробниками фальшивих паперових грошових знаків застосовувалися методи штучного зістарення. Для підробок 5 руб. кредитних білетів зразка 1851 р. в інформаційному бюлетені ЕЗДП було вказано на застосування поштового паперу, просоченого жирним розчином⁴. Для підробок 10 руб. 20 роду за 1862 р. вказувалось на оброблений сірчаною кислотою папір, від чого він отримав вигляд та якості пенькового⁵.

У 1880-ті рр. на Поділлі, органами поліції було зафіксовано низку випадків виявлення касирами у казначействах фальсифікатів кредитних білетів, склеєних із різних частин⁶, при тому що на деяких підписи касирів та номери були автентичними⁷, на інших імітувалися вручну⁸. Такі випадки можуть свідчити про отримання зловмисниками знищених у ЕЗДП банкнот, або подроблених бракованих грошей, що були акуратно склеєні для збуту в обіг. Щодо виявлених Могилівським повітовим казначейством фальшивих 5 руб. зразка 1876 р. слідчими

¹ Бойко-Гагарін А.С. Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом ХІХ ст. Наукові записки з української історії. Випуск 46. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 207–218. DOI: 10.31470/2415-3567-2019-46-207-218.

² ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського міського голови. Опис 2. Справа 1393. Про затримання прибулого із Галацу в Одесу на пароході «Дмедрісао» підозрюваного у підробці грошей єврея Ізраїлю Сруля Гольденберга. Рік 1867. Арк. 1.

³ Бойко-Гагарін А.С. Турецькі фальшивомонетники в Російській імперії. Нумізмати́ка і фалеристика. № 3. Київ, 2020. С. 7–9.

⁴ ДАМО. Фонд 479. Пристав Московської частини поліції м. Миколаєва. Опис 1. Справа 3. Переписка з миколаївською міською поліцією щодо фальшивих кредитних білетів. Рік 1856. Арк. 1. Також. КУІА. Фонд 514. Ізмаїльська міська поліція. Опис 1. Справа 306. Укази, циркуляри Бессарабського обласного правління, Бессарабського військового губернатора про розшук селян втікачів, польських емісарів, розкольників, про вилучення із обігу фальшивих грошових знаків. Роки 1855–1856. Арк. 282.

⁵ ДАРО. Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 5. Циркуляри Волинського губернського управління у зв'язку із підробкою грошових знаків. Рік 1862–1863. Арк. 3.

⁶ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 133. Про звинувачення службовця Володієвецького винокурного заводу у Фрехмана І. та міщанина Маянського у випуску 100 рублевого кредитного білету. Рік 1880. Арк. 9.

⁷ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 136. Про звинувачення збиральника податків з селян с. Носківець у Притуляка Я. у збуті фальшивого 100 рублевого кредитного білету. Рік 1880. Арк. 5.

⁸ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 151. Про виявлення в повітовому казначействі фальшивого двадцяти п'яти рублевого кредитного білету. Рік 1880–1881. Арк. 8.

Кам'янець-Подільського окружного суду відмічалось: «<...> проклейка білета <...> хороша, що вимагає особливої уваги щоб її помітити <...>»¹. Можливості вкрати спеціально підготовлений папір безпосередньо із ЕДЗП мали лише особи, причетні до роботи на ній, фальшивомонетникам доводилось шукати відповідий папір самим. Так, у жовтні 1868 р. з ЕЗДП було викрадено папір для кредитних білетів з водяними знаками без нанесених зображень у кількості 132 аркуші². 13 вересня 1916 р. газета «Киев» повідомляє про крадіжку ще у 1907 р. з приміщення ЕЗДП недодрукованих бланків кредитних білетів 25 руб. номіналу, які вкрав інженер спеціаліст з нарізки паперу Спиридонов, який збував викрадені заготовки в м. Катеринославі та був затриманий³. У повідомленні газети «Кієвлянинъ» 1907 р. бачимо спробу пов'язати цю крадіжку надрукованих кредитних білетів без номеру та підпису з виявленими підробками. 10 жовтня 1907 р. у громадянина Глиниченка було виявлено підроблені 25 руб. з грубо імітованим підписом, які були принесені ним за дорученням власниці крамниці Марфи Федоренко, яка мешкала по вул. Почаївська, буд. 3. Жінка повідомила, що отримала цей кредитний білет від торговця магазину Пріцкера у Гостинному дворі на Подолі, який своєю чергою отримав фальшиві 25 руб. від покупців⁴. Наступна крадіжка майже готових кредитних білетів працівниками з ЕЗДП відбулась у 1911 році. Братами Максимом та Олександром Рогачовими викрадено зі складу готових нерозрізаних аркушів кредитних білетів 25 руб. номіналу без нанесених підписів касира на загальну суму 57000. Зловмисники самостійно наносили імітації підпису касира, але були затримані, не зумівши з високою точністю скопіювати відсутній елемент⁵. Така кількість свідчень вказує на існуючий в той час високий ризик викрадення вже

¹ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 163. Про виявлення у рядового солдата суднохідної дистанції Зелінського Л. фальшивого 5 рублевого білету. Рік 1880. Арк. 3.

² По поводу обнаружения в экспедиции заготовления. Николаевский Вестник. № 81. 22 октября. Николаев, 1868. С. 333.

³ Похищение и подделка кредитных билетов. Вечерняя Газета. № 1185. 13 сентября. Киев, 1916. С. 4.

⁴ К краже бланков кредитных билетов из экспедиции заготовления государственных ценных бумаг. Кієвлянинъ. № 281. 11 октября. Киев, 1907. С. 3.

⁵ 57-000 кража из экспедиции государственных бумаг. Южная Копейка. № 171. 28 мая. Киев, 1911. С. 2.

майже готових грошей з ЕЗДП, хоча подальше доопрацювання елементів малюнку та захисту було складним для фальшивомонетників. Підпис касира та управляючого на паперових грошових знаках був ефективним елементом захисту від підробки, імітувати який достатньо складно для фальшивомонетників. Також на невідповідність зображення підписів звертали увагу експерти ЕЗДП, розробляючи інформаційні бюлетені. Замалими відносно справжніх виявились курсивні підписи управляючого та касира на фальшивих 50 руб. кредитних білетах зразка 1853 р. сьомого роду підробки¹.

Наступним етапом фальсифікації паперових грошових знаків за наявності необхідного чи схожого паперу було нанесення зображень. Найбільш рідкісним було явище підробки банкнот шляхом їх *малювання вручну* на простому папері (**Рис. 78**). Прорисовані тушшю асигнації 25 руб. номіналу 20 роду підробки повідомляє у 1833 р. в спеціальному інформаційному бюлетені Департамент зовнішньої торгівлі². За виготовлення фальшивих 3 руб. методом рисування вручну з використанням мікроскопу 29 серпня 1890 р. Київським окружним судом був засуджений селянин Іван Філіпов Васильченко до позбавлення всіх прав та заслання до Сибіру³.

На практиці підібрати стійку фарбу із відповідним кольором було достатньо складно, в інформаційних бюлетенях ЕЗДП частими є вказівки на невідповідність *кольору фарб*. Так, зокрема, в описі фальшивих 100 руб. кредитних білетів зразка 1843 р. першого року в описі ознак вказувалося на використання у зображенні прикрас замість коричневої фарби темно-фіолетової⁴.

¹ КУІА. Фонд 514. Ізмаїльська міська поліція. Опис 1. Справа 296. Укази, циркуляри Бессарабського обласного правління, Бессарабського військового губернатора про розшук селян втікачів, польських емісарів, розкольників, про вилучення із обігу фальшивих грошових знаків. Роки 1854–1855. Арк. 15.

² ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 24. Циркуляри керівника Одеського митного округу про посилення суворості нагляду на кордоні. Рік 1833. Арк. 8 зв.

³ ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 1. Справа 22. Про винесення вироку Київським окружним судом над Іваном Васильченком (звинувачуваному в підробці грошей). Рік 1890. Арк. 2.

⁴ КУІА. Фонд 514. Ізмаїльська міська поліція. Опис 1. Справа 306. Укази, циркуляри Бессарабського обласного правління, Бессарабського військового губернатора про розшук селян

Описи обладнання для підробки банкнот є більш рідкісними на сторінках газетної періодики ніж описи монет, частіше згадуючи лише папір та фарби. У 1880 р. газета «Київський Листок» надає більш розширений опис технологічного процесу, згадуючи механічний каток, фарби, папір та дрібні приладдя, окремі літери, слова та мідні штампи¹. Безпосередньо нанесення зображення на фальшиві банкноти могло відбуватись декількома відомими на цей час способами – *друкарським (типографським) або літографським*. В інформаційних бюлетенях з описами характерних ознак підробок кредитних білетів щодо типографського друку вживався термін – «друк звичайним способом»². У виготовленні фальшивих кредитних білетів часто застосовувалась і комбінована техніка – коли основа грошового знаку друкована, а окремі дрібні частини замальовані фарбою вручну за допомогою пензля. Так, описані підробки 5 руб. кредитних білетів 13 роду: «<...> Прикрасу першочергово друковано світлою фарбою, а потім відтінено пензлем»³. За різьблення літографських каменів для друку фальшивих кредитних білетів, фальшивомонетники Ярославської губернії брати Архіпови заплатили майстрові у м. Санкт-Петербурзі рядовому Сергію Іванову 150 руб. сріблом за два кліше⁴. Приїхавши у квартиру С. Іванова, брати Архіпови, спочатку пропонували йому вирізати кліше для підробки кредитних білетів Фінляндського банку, на що той відмовився⁵.

Друк банкнот відбувався як окремими кліше, так і в умовах, наближених до масового виробництва на фабриках. Гравіровані металеві кліше для підробки

втікачів, польських емісарів, розкольників, про вилучення із обігу фальшивих грошових знаків. Роки 1855–1856. Арк. 253.

¹ В городе Петропавловске обнаружена подделка фальшивых кредитных билетов. Киевский Листок. № 58. 19 июля. Киев, 1880. С. 3.

² ДАРО. Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 813. Укази Волинського губернського правління щодо підробки кредитних білетів. Рік 1861. Арк. 15.

³ ДАРО. Фонд 22. Острозький повітовий суд. Опис 1. Справа 125. Циркулярне роз'яснення з описом ознак фальшивих банкових білетів, що з'явилися у вжитку. рік 1859–1861. Арк. 26.

⁴ РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 126. Про розшук фальшивомонетників в Київській губернії кварталним наглядачем Петербурзької поліції Євреїновим. Рік 1858–1860. Арк. 14.

⁵ РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 126. Про розшук фальшивомонетників в Київській губернії кварталним наглядачем Петербурзької поліції Євреїновим. Рік 1858–1860. Арк. 17.

асигнацій 10 та 25 руб. зразка 1818 р. (Рис. 79), виявлені на горищі старого будинку у Західному Сибіру, опубліковано О. Тютюкіним¹. В окремому мішечку разом із гравірованими пластинами зберігались також пуансони для нанесення окремих літер та цифр.

Як свідчать тогочасні джерела, кліше для друку паперових грошових знаків могли бути не лише металевими. Губернатор Владимирської губ. Іван Михайлович Долгорукий (1764–1824) у своїх спогадах відмічав, що затримані в околицях м. Шуя виробники фальшивих асигнацій для виготовлення форм використовували пальмові дошки². Під час обшуку в помешканні брата затриманого на контрактному ярмарку у м. Києві житомирського поміщика І. Дрожевського – відставного корнета Гусарського графа Вітгенштейна полку Каспера Дрожевського³, в його помешканні окрім заготовок та завершених фальшивих асигнацій було виявлено досить специфічне обладнання – кліше із гіпсових плит із нанесеними зображеннями⁴.

Використання кліше надавало можливість виготовляти значні за обсягом партії підробок. 8 вересня 1867 р. міському очільнику м. Одеси надходить інформація, що у Швейцарії організовано фабрику та склад з підробки російських кредитних білетів. Звідси зловмисники намагались вивезти до Туреччини 15000 аркушів 50 руб. та 80000 аркушів 5 руб. фальшивих кредитних білетів.⁵

¹ Тютюкин О. Мастерская фальшивомонетчика первой четверти XIX века. Петербургский коллекционер. № 3 (112). Санкт-Петербург, 2019. С. 8–11.

² Тимошина Н.Н. О фальшивомонетничестве начала XIX в. по воспоминаниям Владимирского губернатора, князя И.М. Долгорукова. Тезисы докладов и сообщений. Восемнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва-Коломна. 20-25 апреля 2015 г. Москва, 2015. С. 201.

³ РДІА. Фонд 1287. Господарський департамент Міністерства внутрішніх справ. Опис 5. Справа 1210. Про з'їзд, що відбувся на Київських контрактах у 1834 році та про викриття фальшивомонетників. Рік 1834. Арк. 3 зв.

⁴ РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 7. Справа 640. По відношенню статс-секретаря Танєєва про хід укладання контрактів у Києві, про фальшивомонетників, виявлених в Житомирському повіті. Рік 1834. Арк. 3.

⁵ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градоначальника. Опис 2. Справа 1157. З приводу свідчень, отриманих зі Швейцарії, що розміщена у Цюріху фабрика і склад фальшивих кредитних білетів перевезені Лангевичем у Туреччину з метою таємного ввезення тих білетів до Росії. Рік 1867. 1 арк.

Для досягнення якісного відбитку кліше на папері був необхідний *прес*, його пошуками також були стурбовані фальсифікатори банкнот. У ніч з 30 на 31 січня 1913 р. поліція затримала у готелі «Бристоль» у м. Жмеринці чотирьох громадян, які прибули з Тираспольського повіту. Прибулі намагались придбати фальсифікатів банкнот на суму 30 000 руб. у вінницького єврея на прізвище Деркауцан, який тримав у підвалі цього ж готелю пристрій для нанесення відтисків на папір та копіювальний прес закордонного виробництва і багато придатного для друку кредитних білетів спеціального паперу¹. Для вирівнювання та надання підробленим банкнотам вигляд наче щойно виготовлених, зловмисники вдавалися до винахідливості. 15 лютого 1852 р. у Катеринославській палаті кримінального суду було проведено досудове слідство за показаннями міщанина Ованеса Черекчієва, який вже три роки перебував під вартою. У звинуваченого під час обшуку було виявлено книги із вкладеними всередину фальсифікатами кредитних білетів для вирівнювання².

Одним з елементів у виробничому процесі друку банкнот було нанесення на неї серії та номеру, що відбувалося за допомогою *нумератора*. Досліджені Л. Квізікявічусом фальшиві банкноти номіналом 50 руб. зразка 1843 р. із слідчих справ ЛДІА містять всі різні номери в межах однієї серії, наявні навіть підробки банкнот із послідовними номерами³. Влітку 1881 р. у м. Кам'янець-Подільській було виявлено у мешканця Ямпільського повіту єврея Сруля Хмузевича Хазіна фальшиві кредитні білети номіналом 3 руб. зразка 1876 р., всі вони мали різні номери: №№ 358437, 358470, 383028, 583053, 358473, 583065, 358471, 358423, 358451, 358461, 358479⁴. Дослідник В. Савельєв вказує на цікаву практику

¹ ЦДІАК. Фонд 301. Жандармські установи Подільської губернії. Об'єднаний архівний фонд. Опис 1. Справа 3178. Затримання поліцією у готелі Бристоль у Жмеринці скупників фальшивих грошей. рік 1913. Арк. 1–1 зв.

² Батиев Л., Саркис К. К вопросу о фальшивомонетничестве в российской провинции (Нахичевань-на-Дону, середина XIX с.). Вестник Нижегородской академии МВД России. № 2 (42). Нижний Новгород, 2018. С. 13.

³ Kvizikevicius L. Klastotu popieriniu pinigų cirkuliacija XIX a. II puseje Vilniaus gubernijoje. Numizmatika. № 4–5. Vilnius, 2004. S. 143–145.

⁴ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 410. Справа про виявлення у збирача податків с. Мала Мечетка у Ізуїта П. фальшивого кредитного білету номіналом 100 рублів. Роки 1881–1883. Арк. 7.

фальшивомонетника Миколи Дудінського, який підробляв 100 руб. асигнації зразка 1819 р. у м. Тверь. Поміщик М. Дудінський друкував на підробках однакові номери, лише першу та останні цифри для імітації різноманіття малював від руки пером чи пензлем¹. В інформаційному бюлетені ЕЗДП щодо фальшивих 10 руб. зразка 1843 р. четвертого роду підробки, друковані типографським способом без використання для нанесення номера серії за допомогою нумератора вказувалось: «Номери на обох сторонах пронумеровані звичайним способом, але не однакового характеру із справжніми»². У ХХ ст. оголошення про продаж нумераторів можна було легко знайти в рекламних блоках газет у будь-якому куточку Російської імперії (Рис. 80)³. Фальшиві 3 руб. банкноти із різними номерами на кожному кредитному білеті виявлено у С. Хозіна, мешканця с. Рахнів-Лісовий Ямпільського повіту (Рис. 81)⁴.

Рідше зображення номерів наносились на саме кліше, як на фальшивих 3 руб. кредитних білетах зразка 1847 р. одинадцятого роду підробки⁵. Таке спрощення виробничого процесу несло суттєвий ризик для фальшивомонетників, дозволяючи швидко ідентифікувати підробки із однаковими номерами.

Найвище затвердженою рішенням Державного (Правлячого) Сенату № 16346 від 17 грудня 1842 р. було законодавчо закріплено відмінні риси справжніх асигнацій від *перекрашених*⁶. Відповідно встановлювалося, що перекрашування

¹ Савельев В.В. «Дело Дудинских»: к истории изготовления фальшивых ассигнаций в Тверской губернии первой половины XIX в. Тезисы докладов и сообщений. XVI всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург-Репино, 18–23 апреля 2011 г. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2011. С. 165.

² КУИА. Фонд 514. Ізмаїльська міська поліція. Опис 1. Справа 248. Приписи Бессарабського військового губернатора про вилучення із обігу фальшивих кредитних білетів. Рік 1850. Арк. 2.

³ И.Н. Мишарин в Барнауле изготовляет всевозможные каучуковые штампы и печати. Алтайская жизнь. № 5. 8 августа. Барнаул, 1914. С. 5.

⁴ ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 442. Про звинувачення сина купця с. Рахнов-Лісовий Ямпільського повіту у Хозіна С. у збуті фальшивих кредитних білетів. Рік 1881. Арк. 32.

⁵ КУИА. Фонд 514. Ізмаїльська міська поліція. Опис 1. Справа 296. Укази, циркуляри Бессарабського обласного правління, Бессарабського військового губернатора про розшук селян втікачів, польських емісарів, розкольників, про вилучення із обігу фальшивих грошових знаків. Роки 1854–1855. Арк. 71.

⁶ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 770. Справа 35. Укази Сенату за 1843 рік. Том I. Рік 1843. Арк. 167–167 зв.

асигнацій у колір білету вищого номіналу вважати не крадіжкою і шахрайством, а злочином проти державної монетної та кредитної політики – фальшивомонетництвом. У 1840 р. в м. Києві виявлено перефарбовані 5 руб. асигнації¹, зміна кольору яких давала можливість спробувати збути їх як 10 руб².

Одним з перших застосував *фотографічне обладнання* для виготовлення підроблених банкнот відомий фальшивомонетник, фотограф-винахідник Леон Варненке³. 5 червня 1891 р. Державним Банком було розіслано циркулярний припис до Департаменту митних зборів із описом фальшивого 100 руб. кредитного білету зразка 1866 р., виготовленого з паперу, хімічно обробленого для фотографії. При цьому на місця невідповідної передачі за допомогою фотографії кольору виробниками фальшивих грошей було додатково нанесено фарби відповідного кольору вручну⁴. У 1893 р. Київською конторою Державного Банку було виявлено фальшиві 100 руб. з № 198.053, виготовлені за допомогою фотографії⁵. За допомогою аналогічного методу виготовили підробки австро-угорських банкнот, що у 1909 р. були завезені до м. Львів з Праги⁶.

На межі ХІХ – ХХ ст. фотографія стала настільки популярною, що у містах створювалися гуртки та товариства. Дозвіл на зібрання необхідно було отримати у міського голови. 17 грудня 1902 р. «Товариство фотографів-любителів м. Миколаєва» надіслало градоначальнику прохання влаштувати публічні читання

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 149. Справа 71. Справа про перефарбування 5 рублевих асигнацій у Києві. Рік 1840. 4 арк.

² ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 150. Справа 554. Справа про виявлення у Києві перефарбування 5 рублевих асигнацій в 10 рублеві. Рік 1841. 4 арк.

³ Парамонов О.В. Дело Леона Варненке. Документальные свидетельства крупнейшей экономической диверсии, связанной с подделкой в Лондоне российских кредитных билетов во второй половине XIX века. Сборник материалов Первой международной научной конференции (18–19 октября 2018 г., Санкт-Петербург). Деньги в российской истории. Вопросы производства, обращения, бытования. Выпуск 1. Санкт-Петербург, 2018. С. 83–88.

⁴ КУІА. Фонд 443. Ренійська митна застава. м. Рені Ізмаїльського повіту Бессарабської губ. Опис 1. Справа 15. Циркулярні приписи Департаменту митних зборів про керівництво описами фальшивих кредитних білетів під час приймання грошових сум. Рік 1891. Арк. 5–6.

⁵ Фальшивыя сто-рублевки. Кієвлянинъ. № 83. 24 марта. Киев, 1893. С. 2.

⁶ Поддельныи банкноты в Галичине. Галичанин. Ч. 178. 11 (25) августа. Львов, 1909. С. 2.

та практичні заняття для містян з фотографії¹. 4 березня 1914 р. керівникам поліції Київської губ. розіслано секретний циркуляр губернатора про виявлення у Привіслянському краї (Польща) фальшивих 5 руб. кредитних білетів, виготовлених: «<...> фото-хімічним способом із застосуванням емалевого процесу, вказаного у керівництві Волосатова «Фотоцинкографія, емалевий процес та альграфія»»². Таким чином, можливість використання фотографії для фальшування грошей в досліджуваний період була відомою, хоча і достатньо мало застосовувалася.

Найбільш розширене уявлення про всі відмінні риси та технічні особливості виготовлення фальшивих банкнот нам надають інформаційні бюлетені, що розсилалися по всіх губерніях, де поширювалися по місцям із чималими потоками готівки. Виготовлені друкарським способом бюлетені мали детальний опис всіх показників, на які варто звернути увагу під час виявлення фальшивих паперових грошових знаків. У кожній брошурі окремі роди виявлених у великій кількості підробок розглядаються по визначеному алгоритму, аналізуючи папір, спосіб нанесення зображення, аналіз іконографії малюнків та шрифтів, наявність елементів захисту, підписи касира та управляючого. В якості висновку встановлювався технологічний спосіб виробництва. Збережені в архівах документи свідчать про поширену практику нанесення друкованого припису на зворотній стороні отримуваних інформаційних бюлетенів. Так, на звороті інформаційного бюлетеня ЕЗДП, який не містив інших написів чи зображень, 12 листопада 1865 р. в канцелярії військового губернатора м. Миколаєва пристава Московської частини

¹ ДАМО. Фонд 229. Канцелярія Миколаївського градоначальника. Опис 1. Справа 340. Справа про дозвіл влаштовувати публічні читання, практичні заняття та бесіди про фотографію. Рік 1902. Арк. 14.

² ЦДІАК. Фонд 278. Київське жандармське поліцейське управління залізниць, м. Київ. Опис 1. Справа 229. Про появу в Привіслянському краї фальшивих 5 руб. кредитних білетів . Рік 1914. Арк. 47.

міської поліції із номером вхідного листа було надруковано наказ повідомляти до канцелярії про всі випадки виявлення фальшивих грошей¹.

Ми згрупували всі виявлені ознаки в одному зведеному списку, що дозволить отримати більш комплексне загальне уявлення щодо процесу експертизи підроблених паперових грошових знаків середини ХІХ ст. у Російській імперії. Слід також звернути увагу на характерну лексику щодо опису ознак відмінностей фальшивих кредитних білетів, таких як «витончений», «неясний», «дурний» тощо².

Ознаки фальшивих паперових грошових знаків номіналом 50, 25, 10 та 1 руб. зразка 1843 р. різних родів підробки³, визначених ЕЗДП⁴:

1. Папір:

- звичайний;
- поштовий;
- поштовий клеєний;
- письмовий;
- письмовий машинний;
- прокладковий лощений.

2. Елементи захисту, внутрішні знаки:

- без внутрішніх знаків (звичайний папір);
- видавлені пресом;
- друковані зі зворотної сторони олійною фарбою;
- лише в деяких місцях.

3. Гільйошировка сітки виконана:

- від руки штрихами донизу;

¹ ДАМО. Фонд 479. Пристав Московської частини поліції м. Николаєва. Опис 1. Справа 3. Переписка з миколаївською міською поліцією щодо фальшивих кредитних білетів. Рік 1856. Арк. 5.

² Бойко-Гагарін А.С. Особливості лінгвістичної термінології щодо фальшивомонетників в Російській та Австро-Угорській імперії у ХІХ – поч. ХХ ст. Етнічна історія народів Європи. Випуск 60. Київ, 2020. С. 55–63. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.60.06.

³ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7699. Kurs a falszowanie monet. Vol. X. (1845–1851). Str. 310–353. Ibid. AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7700. Kurs a falszowanie monet. Vol. XI. (1850–1854). Str. 5–455.

⁴ ДАРО. Фонд 22. Острозький повітовий суд. Опис 1. Справа 125. Циркулярне роз'яснення з описом ознак фальшивих банкових білетів, що з'явилися у вжитку. Роки 1859–1861. 40 арк.

- дольовими рисками з поперечних дрібних штрихів, між ними хрестоподібні крапки;
- із грубих завитих овальних штрихів і між ними виконані ледь помітні дрібніші штришки;
- хвилястими рисками між якими намальовані крапки;
- нерівними штрихами і крапками;
- нерівними, хрестоподібними рисками та крапками;
- овал навколо орла виконано з 29, а не 32 гільйоширних кілець;
- сітка виконана гільйоширною машиною;
- сітка виконана з перехрещених у різні сторони штрихів;
- сітка поля виконана вручну;
- хрестоподібними рисками без позначення кілець.

4. Нумератор:

- звичайний;
- цифри неоднакового характеру з підмінами;
- номери виконані особливим штемпелем.

5. Помилки в легенді:

- замість слова ПРОИЗВОДИТСЯ виконано слово ПРИСВОЯЕТСЯ;
- замість слова ПРОИЗВОДИТЬ виконано ПРОИЗВОТИТЬ;
- замість слова УЧРЕЖДЕННЫХ виконано УЧЕРЕЖДЕННЫХ;
- слово УПРАВЛЯЮЩИЙ торкається контуру овалу;
- у закінченні слова КАССАХ немає коми;
- у закінченні слова МОНЕТОЮ немає крапки;
- у закінченні слова НАКАЗАНИЯМ немає коми;
- у легенді всі слова поєднані між собою;
- у легенді ГОСУДАРСТВЕННЫЕ КРЕДИТНЫЕ літера «Д» виконана обернено, після чого була виправлена;
- у легенді КРЕДИТНЫЙ БИЛЕТ всі літери виконані дрібніше і коротше;
- у легенді НАРАВНЕ перші дві літери відділені;
- у легенді НАРАВНЕ С прийменник «С» з'єднаний зі словом;

- у легенді ПО СУЩЕСТВУЮЩИМ прийменник «ПО» не відділено;
- у слові БЕЗОСТАНОВОЧНЫМ немає літери «Т»;
- у слові ВЫСОЧАЙШАГО пропущена літера «Й»;
- у слові ГОДА відсутня літера «Д»;
- у слові ГОСУДАРСТВА спочатку вигравірувана літера «Д», потім перегравійована на «Т»;
- у слові ГОСУДАРСТВЕННЫЙ замість літери «Е» виконана літера «С»;
- у слові ГОСУДАРСТВЕННЫЙ літера «О» виконана із неправильною тінню;
- у слові ГОСУДАРСТВЕННЫЙ перші дві літери без поперечних штрихів;
- у слові ДИРЕКТОР літера «Д» неправильно потовщена;
- у слові ДОСТОЯНИЕМ у літери «Н» немає поперечного штриху;
- у слові ДОСТОЯНИЕМ над літерою «І» немає крапки;
- у слові КАЗНАЧЕЙСТВА замість літери «З» виконана літера «Г»;
- у слові КАССИР в літері «К» верхній штрих не потовщено;
- у слові КРЕДИТНЫЙ літера «Д» не має тонкого штриху;
- у слові КРЕДИТНЫЙ літера «Й» із відмінностями верхньої частини;
- у слові МАНИФЕСТА замість літери «Т» виконана літера «Г»;
- у слові НАКАЗАНИЯМ замість літери «Я» зображено літеру «Е»;
- у слові ОБЯЗЫВАЮТСЯ замість літери «ЬІ» виконана «И»;
- у слові ПОДВЕРГАЕТ немає літери «Д»;
- у слові ПРЕДНАЗНАЧЕННОГО літера «Н» виконана як латинська «R»;
- у слові РАЗМЕННЫХ перенесення слова виконане інакшим чином;
- у слові СЕРЕБРЯНОЮ немає поперечного штриху у літері «Н»;
- у слові УПРАВЛЯЮЩИЙ всі літери виконані товщими і грубішими;
- у слові ФОНДА пропущена літера «О».

6. Шрифт:

- увесь дрібний шрифт виконаний не чисто;
- відстань між літерами менша або більша за нормальну;

- курсивний шрифт відмінний від справжнього;
- літери нерівні, криві, не однакового розміру;
- у дрібному шрифті всі рядки довші;
- у крупному шрифті закінчення рядків відмінні.

7. Підпис Управляючого, Директора та Касира:

- відстань між літерами та нахил невірні;
- лицьовий підпис виконано «дурно»;
- в деяких місцях потовщено;
- виконаний «тремтячою рукою»;
- виконаний різноманітно;
- виконані суцільно з прописом.

8. Зображення:

- відстань між гербами та елементами у орла відмінні;
- герби ледь примітні та несхожі зі справжніми;
- герби на крилах орла «невизначні»;
- герби на крилах орла всі криві;
- герби на крилах орла вужчі;
- голівки в орла гостріші;
- корона вужча;
- крила орла виконані без розрізнення пір'я;
- крила орла зображені досить близько до його тіла і голови;
- крила орла не круглі;
- крила орла та овали обведені зайвими товстими лініями;
- ланцюг на грудях орла виконано на чорному ґрунті;
- малюнки овалів та орла зроблені з хибним передаванням тіней;
- на правому крилі орла в нижньому гербі над мечем відсутній зубець в короні;
- орел «дурний», підписи «дурні»;
- орел виконано «неясно»;
- орел затемнений та замазаний;

- рамка зворотньої сторони виконана з нерівних кружечків;
- скіпетр у лапах орла виконано нерівно.

9. Прикраси на полі, розділителі:

- внутрішня прикраса замість листка оформлена у вигляді розетки;
- дубове листя виконане гострим, у лавровому вінку один листок без тіні;
- листки іншої форми;
- обідок овалу із позначенням номіналу та лінії з боковими прикрасами виконані «ніжніше»;
- прикраси виконані строкато, темні місця замазані по поверхні фарбою;
- прикраси відтінені досить слабо;
- прикраси у стовпчиках виконані криво.

10. Фарби:

- рамка та шрифт написані на камені хімічною тушшю;
- різні, відмінні за кольором фарби.

11. Спосіб гравірування:

- на металевій дошці;
- на літографічному камені.

12. Спосіб друку

- комбінований (номери написом вручну, або за допомогою нумератора, а інша частина друкарським);
- літографічний;
- друкарський («звичайний»).

Всі наведені вище ознаки дають уявлення про широке різноманіття технік та матеріалів, допущених помилок, наявних на підробках кредитних білетів¹. Для досягнення кращого захисту кредитних білетів від підробки використовувались

¹ Boiko-Gagarin A.S. Spôsoby výroby falšoných papierovych platidiel v ruskom imperiu v 19. a na pociatku 20. storocia. Numizmatika. Casopis Slovenskej numizmatickej spolocnosti pri SAV. № 29. Bratislava, 2020. P. 57–68.

різні шрифти, на які зверталась ретельна увага під час розробки переліку ознак фальшивості¹.

Для засвідчення та переконання у справжності банкнот громадяни часто обмежувалися перевіркою водяних знаків, а також рівномірності висоти та розміру літер (**Рис. 82**). 23 серпня 1859 р. у вінницьку міську поліцію поступила заява від лісника штабс-ротмістра Квітковського зі звинуваченням власника суконного магазину єврея Лейзера Вінера, який ніби дав під час розміну фальшиві 50 руб.: «<...> яку вчасно не перевірів при свічах та взяв <...>»².

Власну перевірку отриманого 50 руб. кредитного білету шляхом огляду при свічах проводив 6 січня 1864 р. власник гуральні у м. Берестечко єврей Лейбиш Горенгут, натомість приналежність отриманого білету до підробок не зміг виявити³. 12 травня 1864 р. при допиті звинувачуваного судовим слідчим Влодловським, допитуваний свідок Мошко Данюк зізнався, що дійсно позичив Лейбишу Горенгуту 50 руб., але «<...> він був нефальшивим, придивляючись до свічі в кімнаті, ніякого сумніву в цьому білеті не знайшов, на що маю свідка Федіра Евчука»⁴.

Будучи неграмотними та здійснюючи операції з купівлі-продажу, збираючи та сплачуючи податки, селяни радилися між собою⁵. Наприклад, мешканець с. Руссо-Крикливиця Ольгопільського повіту Андрій Подолян, збираючи податки, показав отримані ним підозрілі 25 руб. дяку місцевої церкви та старості, які в час здачі ним

¹ ДАРО. Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 813. Укази з Волинського губернського правління щодо підробки кредитних білетів. Рік 1861. Арк. 23.

² ДАВінО. Фонд 391. Вінницький міський магістрат. Опис 1. Справа 688. Справа про звинуваченню купця Вінера Лейзера у фальшивомонетництві. Рік 1859–1861. Арк. 1.

³ ДАЖО. Фонд 18. Волинська палата карного суду. Опис 4. Справа 371. Справа про виявлені у міщанина Горенгута Лейби 50 рублевого фальшивого білету. Рік 1865–1866. Арк. 5 зв.

⁴ ДАРО. Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 816. Про надання мешканцем м. Княгинін в повітове казначейство фальшивих кредитних білетів. Рік 1864. Арк. 22.

⁵ Бойко-Гагарін А.С. Селянство та фальшивомонетництво в Російській та Австро-Угорській імперіях у XIX–XX ст. Український Селянин. Вип. 23. Черкаси, 2020. С. 5–13. DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-5-13.

суми зібраних грошей були в канцелярії. Та коли оглянули кредитний білет: «<...> вони сказали, що він, здається добрий та його можна брати <...>»¹.

Найголовнішим та найскладнішим процесом для фальшивомонетників була імітація елементів захисту. Існували методики імітації *водяних знаків*, головних елементів захисту паперу від підробки. У секретному інформаційному бюлетені із описом ознак фальсифікатів 25 руб. кредитних білетів нового зразка (1882 р.) 2 роду підробки вказується на імітацію водяних знаків методом шкрябання та тиснення².

Через збільшення випадків підробки підпису чи підтирання сум у векселях газетою «Харьковские Ведомости» в 1910 році повідомляється про практику використання багатьма петербурзькими та московськими фірмами методу фотографування векселів для засвідчення його первісного заповненого стану. Також на фотографовані векселі наносився спеціальний текстовий штамп рос. «ФОТОГРАФИРОВАН». Таким чином завдяки штампі виникла можливість протидіяти підроблянню підпису на векселі, що виявлялося під час його звірянні з фотографією³. У 1877 р. «Чернігівська Газета» повідомляє про представлення на виставці технічних досягнень у Філадельфії нового винаходу – «апарату, що здатен перевіряти наявність підчищення та виправлень у векселях»⁴. Але наявний в замітці опис апарату дає змогу уявити спрощений варіант друкарської машини, яка наносить лише цифри способом перфорації, виключаючи таким чином махінації з цифрами суми векселя, написаними від руки.

Щодо правил використання та зберігання банкнот для забезпечення збереженості та захисту паперових грошових знаків, населення інформувалося через періодичну пресу. Так, миколаївська газета «Южанин» повідомляла про оголошення Державного Банку та Казначейства про надходження до відомства

¹ ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1029. Про звинувачення збирача податків з селян с. Крикливці у Сомнішика Т. фальшивих трьох рублів за № 613647 та двадцяти п'яти за № 21180 рублевих кредитних білетів. рік 1883. Арк. 18.

² ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 1. Справа 33. Циркуляри департаменту митних зборів про опис ознак фальшивих кредитних білетів. Рік 1882–1885. Арк. 3, 5.

³ Фотографирование векселей. Харьковские Ведомости. № 420. 11 июня. Харьков, 1910. С. 2.

⁴ Аппарат для устранения подделок в векселях. Черниговская газета. № 7. 18 августа. Чернигов, 1877. С. 4.

численних кредитних білетів із нанесеними позначками, штампами та написами, які часто пошкоджували місця з наявним на банкнотах захистом та ускладнювали експертизу в разі необхідності¹.

Для забезпечення довіри населення до грошових знаків державна влада у всі часи піклувалася про захист грошей. Здавна навіть найжорстокіші покарання не зупиняли фальшивомонетників, а кількість фальшивих грошей зменшувалася тільки з підвищенням ступенів їх захисту². Про захист банкнот та заходи влади щодо убезпечення грошей від підробок повідомляють львівські газети: «*Фабрика банкнотів*. Сяма днями, з нагоди спалення 8 мільонів стягнених з обегу паперовых гульденів, оглядали члены угорской делегации фабрику банкнотів банку австро-угорского у Вєдни. Вступ до сеи фабрики дозволяє ся дуже редко, и то не кому будь. Послы оглянулы впрєд склады вже готовых банкнотів, котрый обіймають кілька просторых салъ. <...> Краску задержано ту саму, бо показало ся, що теперешный десятки и пятьдесятки найтруднейше підробити. Делегатам показувано також спосіб, в якій друкують ся банкноты. А друкують ся не кожда штука з окрема, але нараз кілька штук в однім аркуши на папери лише до того вироблюванім. По вытненю кожду штуку зосібна обзирают докладно, а при найменьшій недокладности відкладают на бік а потім нищат»³. При накопиченні численних спостережень щодо збільшення кількості підробок, влада розглядала питання заміни часто фальсифікованих грошових знаків. «*Подделка 10 короновых банкнотов*, о которой мы на днях упоминали, приняла такіи размеры, що австро-угорській банк, не смотря на громадныи расходы, видиться принужденным заменить те банкноты новыми <...>»⁴.

Зі зростанням витрат на ведення війни, потреба у грошовій масі стрімко збільшувалась, що спонукало уряд Російської імперії до збільшення емісії

¹ Кредитные билеты с различными штемпелями. Южанин. № 262. 29 ноября. Николаев, 1898. С. 2.

² Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: Украинская конфедерация журналистов, 2017. С. 344–345.

³ Фабрика банкнотов. Діло. Ч. 129. понеділок, 12 (24) червня. Львів, 1895. С. 3.

⁴ Подделка 10 короновых банкнотов. Галичанин. Ч. 148. 4 (17) іюля. Львов, 1903. С. 3.

паперових грошей¹. Задля економії часу та виробничих ресурсів, на банкнотах номінальною вартістю 1, 3, 5 та 10 руб. ставився однаковий, значно коротший номер та літерна серія. Такі грошові знаки миттєво викликали недовіру серед населення, адже наявність однакових серійних номерів часто вказує на застосоване для друку підробок одне кліше без нумератора. Через нерозуміння населенням причини появи таких грошей по всій Російській імперії були зафіксовані численні випадки відмови прийому кредитних білетів із однаковими номерами серії².

Підробки, виготовлені *під час Першої Світової війни* за ініціативи ворогуючої держави з метою удару по фінансовій системі були виготовлені з використанням типографського обладнання, аналогічного тому, що використовується на монетних дворах та банкнотних фабриках. Приватні ж особи, не маючи досить широких засобів для виготовлення підробок, виготовляли менш якісні за рівнем виконання підробки. З указаних вище джерел можна відмітити застосування типографського каменю, імітацію зубців розмінних марок, лиття, нанесення поверхневого шару срібла. Процес доступу фальшивомонетників до необхідного обладнання ускладнював також наказ Головного артилерійського управління щодо збору з усіх заводів та складів українських губерній і доставлення до Київського Арсеналу станків, пресів, токарного устаткування, пневматичних молотів та іншого інструментарію з обробки металів та ін., з метою збільшення виробництва набоїв та артилерійських снарядів³.

Тогочасні підробки розмінних марок відрізняються від справжніх банкнот державного випуску за такими показниками:

1. Якість паперу, фальшиві марки виконані на папері, зазвичай значно гіршої якості.
2. Нестійкі фарби, які розпливалися навіть від незначного впливу вологи.

¹ Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. № 1. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 143–164. DOI: 10.5281/ZENODO.1291752.

² Рублевья кредитки. Верхнеднепровский Земский Листок. № 29. пятница, 22 июля. Верхнеднепровск, 1916. С. 333.

³ Державний архів міста Києва. Фонд 338. Київський Арсенал. Опис 1. Справа 18. Арк. 1–78.

3. Помітна суттєва різниця в кольорах, адже точно підібрати колір на той час було важко.
4. Деформоване та викривлене зображення поштових кутів на лицьовій стороні та тризуба – на зворотній.
5. На фальшивих марках дуже часто наявна імітація зубців, оскільки перфораційні машини не були широко доступні.
6. Помилки у написах на зворотній стороні, пропущені літери, кривий текст, різний розмір літер, неспівпадіння шрифтів тощо.
7. Не співпадає аверс із реверсом марки, не центрований друк¹.

Для уникнення отримання фальшивих паперових асигнацій, споживачі намагалися брати такі грошові знаки, що менше перебували в обігу та виглядали новішими. 7 січня 1796 р. при отриманні фальшивої асигнації казначейських реєстратор у м. Хорол на прізвище Шмелев від ратмана Соколова: «<...> взяв ону до рук та тряс нею, кажучи, що асигнація та імовірно тільки не вийшла із банку <...> та це сказав він тому, що асигнація була сама нова»². Наявність підробок спонукала населення до прагнення позбутись асигнацій зі значними слідами обігу, обмінюючи зношені гроші на нові із лажем. Показовим у фокусі цього аспекту був випадок, що стався 7 березня 1836 р. у м. Ізмаїл, де місцевий мешканець Адольф Яворський пропонував євреям винагороду у вигляді лажу за обмін зношених асигнацій на новіші, в той час як пропоновані ним 25 руб. білети виявилися фальшивими³. Для забезпечення від отримання підробок населенням часто намагалися відбирати в оплату незношені банкноти, на яких краще проглядаються ступені захисту, що також викликає менше підозр під час подальшого розрахунку. Під час допиту Євсея Мойсеєвича Фільшийдіна щодо сплаченого ним фальшивого

¹ Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. № 1. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 143–164.

² ДАДО. Фонд 368. Катеринославська палата карного суду. Опис 1. Справа 14. Справа по розгляду донесення Катеринославського намісницького правління про виявлення фальшивої асигнації, виявленої у реєстратора Шепірова. Рік 1796. Арк. 28.

³ ANRM. Фонд 44. Леовський повітовий суд. Опис 2. Справа 242. Справа по звинуваченню мешканця м. Ізмаїла Адольфа Яворського у виготовленні фальшивої асигнації. Рік 1836. Арк. 3–3 зв.

кредитного білету 100 руб. номіналу Якову Притуляку, він заявив, що показані слідчими притерті та зношені фальшиві банкноти не є тими, якими було здійснено оплату. Адже звинувачений звернув увагу на задовільний стан своїх грошей без значних слідів обігу: «<...> білети ці судячи з усього, були вже в обігу, а чи був наданий мною Притуляку білет і надані вами зі справи, я мабуть не знаю. Але скоріше думаю, що не був, адже надані Притуляку білети були новими»¹.

На популярність візуального огляду для перевірки справжності паперових грошових знаків вказується в описі підробок асигнацій 10 руб. 15 роду в описі ознак фальшивості. Його розсилав Департамент зовнішньої торгівлі у 1833 р., зазначаючи, що: «Літери та загалом друк її, рівно як і підписи Управляючого і Касира зовсім потворні, так що при першому погляді видимою всякому є їх підробка»². 12 березня 1862 р. дворянка с. Смолигів Луцького повіту (нині Луцький р-н. Волинської обл. – **Б-Г.А.**) – Юлія Полоська повідомила пристава I стану про отримання нею за продане сіно від фуромира Антона Кузнеченка кредитного білету номіналом 50 руб. з № 162471, який їй здавався фальшивим. Приймати його назад Кузнеченко відмовився. Перед відправкою білету на експертизу у Правління Державного Банку слідчим було проведено власний ретельний візуальний огляд. Він визначив, що цифра «7» має відмінності, а слово «МОНЕТОЮ» надруковано нерівними літерами, папір м'який та без будь-яких водяних знаків³.

27 травня 1847 р. до пробірного майстра Харківської пробірної палати на дослідження металу місцевою поліцією було направлено сумнівну 30 коп. монету із проханням визначити чи виготовлено монету зі срібла. В подальшому монету було відправлено до Санкт-Петербурзького монетного двору, звідки отримано висновок, що монета не є фальшивою, натомість має дефекти карбування – вдавнені дзеркальні літери. Також вказано, що наявність таких монет недопустима в

¹ ДАХмельО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 136. Про звинувачення збиральника податків з селян с. Носківець у Притуляка Я. у збуті фальшивого 100 рублевого кредитного білету. Рік 1880. Арк. 39.

² ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 24. Циркуляри керівника Одеського митного округу про посилення суворості нагляду на кордоні. Рік 1833. Арк. 9 зв.

³ ДАВолО. Фонд 361. Луцький повітовий суд. Опис 1. Справа 1814. Про виявлення в с. Смолигів фальшивої 50 рублевої асигнації. Рік 1862. Арк. 17.

грошовому обігу. Начальником Департаменту гірських та соляних справ було наказано монету «нездатну до обігу» віддати у переплавлення, а через Департамент державного казначейства записати на рахунок харківського поліцмейстера вартість монети із вирахуванням видатків – 28 ½ коп.¹ Доставлені у Гайсинське повітове поліцейське управління підозрілі 15 коп. та мідні 5 коп. монети були оглянуті казначеєм Миколою Станіславовичем Борщевським, який зазначив: «П'ятнадцяти копійчана монета, зазначена 1877 р., жовтуватого металу, складу невідомого; при перевірці дзвону, такий виявився невідповідний по звуку, що видають монети справжні цього номіналу; карбування лаврового вінку та корони на цій монеті виконані грубо»².

Навички по самостійному виявленню фальшивих банкнот були актуальними наприкінці XIX ст.³ Свою неграмотність та нездатність відрізнити фальшиві кредитні білети від справжніх жертви фальшивих грошей використовували для виправдання під час допиту⁴. Так зробив мешканець с. Кальна Деражня Летичівського повіту (нині Деражнянський р-н. Вінницької обл. – **Б-Г.А.**) Онуфрій Карий у листопаді 1882 р.: «<...> але чи фальшивий цей білет чи ні? я цього і не знав, адже я неграмотний та отримав його від сільського старости Кальної Деражні – Трофима Ковальчука, і в підробці та збуті я нікого не звинувачую»⁵. Мешканець м. Дунаївці – 37-літній прусський підданий Юдіус Вільгельмов Розенбаум на допиті щодо виявлення у його підлеглого Вільгельма Мерінга фальшивого кредитного білету 50 руб. номіналу, які той наче отримав від Ю. Розенбаума у суму

¹ ДАХарО. Фонд 52. Харківська міська поліція. Опис 1. Справа 821. Про селянина Почтарьова, що проживає у м. Харкові із фальшивим білетом у харківського купця Савви Морозова. Рік 1849. Арк. 1.

² ДАХмельноО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 4310. Про виявлення у купця м. Гайсина у Лошака І. фальшивих монет 5 та 15 копійчаного номіналу. Рік 1894. Арк. 17.

³ Бойко-Гагарін А.С. Самостійна перевірка справжності грошей населенням України у XIX – поч. XX ст. Часопис української історії. Вип. 42. Київ, 2020. С. 25–32. DOI: 10.17721/2522-4111.2020.42.3.

⁴ Бойко-Гагарін А.С. Селянство та фальшивомонетництво в Російській та Австро-Угорській імперіях у XIX–XX ст. Український Селянин. Вип. 23. Черкаси, 2020. С. 5–13. DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-5-13.

⁵ ДАХмельноО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 163. Про виявлення у рядового солдата суднохідної дистанції Зелінського Л. фальшивого 5 рублевого білету. Рік 1880. Арк. 25.

оплати праці, заявив: «<...> я сплатив Вільгельму Мерінгу 50 руб., я вручив Мерінгу справжній білет, а не фальшивий – розпізнати фальшиві кредитні білети я можу і якби такі отримав, не збував би їх своїм робітникам, а <...> що не раз траплялось з 3 рублевими фальшивими кредитними білетами <...>»¹.

Часто повідомлення про підробку грошей супроводжуються інформацією про *фантазійні технології*², не лише у фокусі апаратів для виготовлення, а і оснащення приміщень³. Так, 1912 р. київська газета «Южная Почта» повідомляє про аферистів з будинку № 23 по вул. Велика Васильківська у м. Києві, які запропонували слюсарю-механіку В. Кухнюку прийняти участь у копіюванні справжніх банкнот за допомогою «новітнього» апарату. В кримінальному середовищі м. Києва того часу такий вид шахрайства називався «на змазку». Довірливому В. Кухонюку запропонували надати для копіювання всі наявні в нього гроші, адже підробки мусили мати різні номери, і помістивши їх в імітовану в залізній коробці «машину», запропонували вийти поки та буде копіювати гроші. Звісно ж, повернувшись у майстерню, бажаючий легкої наживи В. Кухнюк не застав шахраїв і своїх грошей⁴. Аналогічний випадок стався у м. Києві і наступного 1913 р. – мешканцю м. Ніжина Д. Миронцю невідомі запропонували придбати у них пристрій, що копіює банкноти всіх номіналів від 25 до 100 руб. Взявши із собою 500 руб. Миронець разом із шахраями відправився до м. Києва перевіряти апарат. Зупинившись у номері по вул. Микільська 9, аферисти влаштували Миронцю справжній спектакль, розклавши баночки та різноманітні фарби з мазями, змазавши ними папір і вклавши у пристрій. Кредитний білет Миронця було спочатку вкладено, а потім спритно вилучено з апарату. Шахраї рекомендували сісти зверху

¹ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 934. Справа про збут фальшивого 5 рублевого кредитного білету пруським підданним, проживаючим у м. Дунаївці. Рік 1883. Арк. 22.

² Boiko-Gagarin A.S. Spôsoby výroby falšoných papierových platidiel v ruskom impériu v 19. a na počiatku 20. storočia. Numizmatika. Casopis Slovenskej numizmatickej spoločnosti pri SAV. № 29. Bratislava, 2020. P. 57–68.

³ Бойко-Гагарін А.С. Шахрайство навколо фальшивомонетництва у Російській та Австро-Угорській імперіях у XIX-XX ст. Етнічна історія народів Європи. Випуск 61. Київ, 2020. С. 30. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.61.03.

⁴ Аферист. Южная Копейка. № 489. 30 апреля. Киев, 1912. С. 3.

на кришку апарату для кращої якості копіювання, після чого покинули приміщення, а довірливий потенційний збувальник підробок лише згодом виявив відсутність в апараті як справжньої, так і підробленої банкнот¹. У 1914 р. керченська газета «Южная Почта» повідомляє про налагодження фальсифікації монет у приміщенні, замаскованому у підвалі з дверима: «<...> хтось натиснув якусь кнопку та одна зі стін відчинила вхід у підземелля, в якому були віднайдені залишки апаратів, які використовувались для карбування монет <...>»².

Цікавим є питання *дослідження собівартості виготовлення підробок монет та банкнот*, а також економічної доцільності несення ризиків за незаконну діяльність в досліджуваний час³. В екстракті карної справи Бессарабського обласного карного суду проти греків-фальшивомонетників Дмитра Змерліу та Миколи Матаранги вказувалося, що вони збували підробки, продаючи 80 левів фальшивих пара за ціною 10 левів справжніх⁴. У 1856 р. до канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора надходить секретне донесення з підозрою відносно мешканців м. Сімферополя, французького та англійського підданих, які збували фальшиві асигнації за 8% від їх номінальної вартості, що в результаті проведеного обшуку не підтвердилося⁵.

17 серпня 1862 р. начальник повітової поліції у м. Каневі доносить Київському військовому, Подільському та Волинському генерал-губернатору про отримане ним донесення від єврея Міхаеля Асса щодо пропозиції йому з боку торговця аптекарськими товарами в м. Переяславі Іллею Якимовим Жучковим придбати в необмеженій кількості підробки паперових грошових знаків широкого номінального ряду за схемою: перші 100 руб. за 25 руб. а при вдалому збуті – по

¹ На машинку. Южная Копейка. № 891. 28 июня. Киев, 1913. С. 3.

² Фальшивомонетная фабрика. Южная Почта. № 16. 21 января. Керчь, 1914. С. 3.

³ Бойко-Гагарін А.С. Собівартість виготовлення фальшивих грошей в Російській імперії. Нумізмати́ка і фалеристика. № 2. Київ, 2020. С. 12–13.

⁴ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 184. Справа про звинувачення мешканців м. Хотина М. Матаранга, Д. Змерліу та інших у виробництві фальшивих грошей. Рік 1822. Арк. 1 зв.

⁵ ДАОО. Фонд 1. Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора. Опис 203. Справа 66. Про випуск англійцями та французами у Криму фальшивих кредитних білетів. Рік 1856. Арк. 6.

15 руб. Проведені слідчі дії не підтвердили причетності обох до фальшивомонетництва¹. 27 червня 1866 р. міським головою м. Одеси отримано надсекретну інформацію про намір прибулого в місто розкольника із секти молоканів продати пристрій для підробки кредитних білетів 50 руб. номіналу за 4000 руб. сріблом, передаючи його покупцеві окремими частинами по мірі надходження грошей².

Затриманий в м. Одесі Ф. Грінберг ховав серед кухонного посуду приладдя для лиття фальшивих 5 коп. монет. Правоохоронцями встановлено наступний розрахунок собівартості – для виготовлення фальшивих п'ятаків на 5 руб. (100 монет), зловмисник витратив на виробництво лише 1 руб., заробляючи 4 руб. на день³. У 1907 р. газета «Кіевлянинъ» повідомляє про появу у м. Харбіні виготовлених у Японії підробок «двугривенних» зі сплаву міді та цинку, покритих тонким шаром срібла, нанесеним гальванічним шляхом. При цьому вказувалося, що собівартість кожної монети разом із затратами праці на її виготовлення сягала 3-4 коп. за штуку⁴. 8 травня того ж року очільник Полтавського губернського жандармського управління отримав надсекретне повідомлення про наміри прибуття в м. Полтаву афериста з 12000 фальшивими кредитними білетами номіналом 3 руб., з метою їх оптового продажу по 30 коп. у кількості не менше 1000 зразків в одні руки⁵. 4 березня 1903 р. київському Генерал-губернатору надійшли секретні свідчення про затримання бердичівською поліцією місцевого мешканця Луки Карбовського, який виготовляв та збував фальшиві монети, діючи

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 39. Справа 602. По донесенню начальнику Канівської поліції про повідомлення євреєм Міхелем Ассом про існування в Переяславі підозри щодо фальсифікації грошових знаків. Рік 1862. Арк. 1–3 зв.

² ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1088. По відношенню Начальника 5-ого округу корпусу жандармів про переслідування розкольника Якова Васильєва та про розшук належної йому машини для виготовлення фальшивих кредитних білетів 50 рублевого номіналу. Рік 1866. Арк. 4 зв.

³ Фабрикация пятакон. Кіевлянинъ. № 12. 12 январа. Киев, 1893. С. 3.

⁴ Японские двугривенные. Кіевлянинъ. № 326. Киев, 1907. С. 5.

⁵ ЦДІАК. Фонд 322. Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління в м. Полтава. Опис 1. Справа 33. Повідомлення начальнику Полтавського губернського жандармського управління про приїзд у Полтаву збувальника фальшивих грошей. Рік 1907. Арк. 71.

спільно із міщанином Радомишльського повіту Людвігом Ейсмонтом, раніше засудженим за крадіжку коней. Під час таємної закупівлі підсланими до підозрюваного слідчими, Л. Карбовський запропонував купити в нього 20 фальшивих монет по 50 коп. та 2 монети по 20 коп. за 5 руб. проти номінальної вартості підробок у 10 руб. 40 копійок¹. 8 грудня 1908 р. керівником Волинського губернського жандармського управління були отримані свідчення про діяльність у м. Луцьку обмінного пункту, який пропонував за 1000 руб. справжніх 3000 руб. фальшивими кредитними білетами 3 руб. номіналу². Затриманий на ринку у м. Катеринославі громадянин на прізвище Радиш організував на Кубані фабрику фальшування 25 руб. кредитних білетів, на загальну суму у 30000 руб.; на обладнання фабрики було витрачено близько 2000 рублів³. Затримані у січні 1911 р. у м. Києві вірмени Мкртич Захарьянц та Сеїд Вартан-Огли, шукаючи збувальників виготовлених ними підробок рублів, потрапили під таємне спостереження із запровадженням до їх групи слідчого, який наче бажав стати агентом зі збуту підробок. Новому учаснику злочинної групи вірмени надали для проби 48 фальшивих рублів, за які запросили 25 руб.⁴ Також «Черниговское Слово» 21 січня 1914 р. повідомляє про викриття підпільного виготовлення кредитних білетів номіналом 3 руб. неподалік м. Харбін (причетні – засуджені у м. Варшава фальшивомонетники Дунаєвський та Евальд)⁵. Під час огляду обладнання: «<...> згідно висновку компетентних осіб, обладнання цього монетного двору обійшлося не менш ніж 3000 руб.»⁶

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 633. Справа 2 (Ч. 1). Про події, що трапились у Київській губернії. Рік 1903. Арк. 35.

² ЦДІАК. Фонд 1335. Волинське губернське жандармське управління, м. Житомир Волинської губернії. Опис. 1. Справа 278. Про існування у м. Луцьку таємної фабрики підробки грошей. Рік 1908. Арк. 278.

³ Фабрика фальшивых кредиток. Южная Копейка. № 142. 28 апреля. Киев, 1911. С. 2.

⁴ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 641. Справа 2, Ч. 1. Справа про донесення з різних місць та осіб про випадки, що трапились у Київській губернії. Роки 1911–1912. Арк. 73 зв.

⁵ Бойко-Гагарин А.С. Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периодики. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 1. Bialystok, 2016. S. 103–109.

⁶ Монетный двор на реке Сунгари. Черниговское Слово. № 530. 5 сентября. Чернигов, 1908. С. 3.

Таким чином ми можемо оцінити собівартість виготовлення підробок грошей у досліджуваній період, спираючись на оцінку самими фальшивомонетниками та висновки експертів криміналістів після огляду виявленого на місці злочину обладнання. Ми також бачимо, що виробники підроблених паперових грошей пропонували їх збувальникам у розрахунку від 8 до 25% номінальної вартості, в середньому розмір вигоди складав 15%. Собівартість виготовлення будь-якої фальшиво монети в середньому за даними виявлених джерел становила менше 5 копійок. Змайстровані пристрої для фальсифікації, так само як і налагодження підпільної фабрики фальшивих грошей із налаштуванням всього необхідного для цього обладнання, обходилося зловмисникам у величезні суми, іноді у тисячі рублів¹.

Отже, проаналізувавши низку джерел, ми встановили такі особливості технологічного процесу фальшування паперових грошових знаків протягом досліджуваного періоду. У 1880-ті рр. на Поділлі, органами поліції було зафіксовано низку випадків виявлення касирами у казначействі серед отримуваних грошових сум фальсифікати кредитних білетів, склеєних із різних частин. Найбільш рідкісним було явище підробки банкнот шляхом їх ручного малювання на простому папері. Для спрощення технологічного процесу підробки, зловмисники вдавалися до крадіжки заготовок банкнот з самої ЕЗДП.

Нанесення зображення на фальшиві банкноти могло відбуватись друкарським або літографським способами, або ж комбінованою технікою. Одним з елементів у виробничому процесі друку банкнот було нанесення серії та номеру за допомогою нумератора. Найбільш розширене уявлення про всі відмінні риси та технічні особливості виготовлення фальшивих банкнот нам дають інформаційні бюлетені, що розсилалися по всіх губерніях, де поширювалися в регіонах із значними потоками готівки.

Для перевірки справжності банкнот громадяни часто обмежувалися оглядом водяних знаків, а також рівномірності висоти та розміру літер. Для забезпечення

¹ Бойко-Гагарін А.С. Собівартість виготовлення фальшивих грошей в Російській імперії. Нумізмати́ка і фалеристика. № 2. Київ, 2020. С. 12–13.

довіри населення до грошових знаків державна влада у всі часи піклувалася про захист грошей¹. В часи настання тяжкої фінансової кризи та «монетного голоду» часів Першої світової війни, нами встановлено основні відмінності та технологічні особливості виготовлення фальсифікатів розмінних марок. Часто повідомлення про підробку грошей супроводжуються інформацією про фантазійні технології². Нами також проведено дослідження собівартості виготовлення підробок монет та банкнот, а також економічної доцільності несення ризиків за незаконну діяльність у період, якому присвячена наша праця.

5.3. Соціальний портрет фальшивомонетників

Упродовж всього періоду існування грошей, як інструментів обігу та обміну, накопичення та платежу, державою застосовувалися найрізноманітніші інструменти протидії їх фальшуванню³. Але, хто саме займався фальшивомонетництвом, які верстви суспільства були найбільш схильні до цієї злочинної діяльності? В цьому параграфі ми розглянемо основні складові соціального портрету фальшивомонетників та збувальників підроблених грошей, визначивши особливості професійної, вікової та національної приналежності, а також освітні та організаційні навички та вміння.

Фальсифікаторами грошей протягом вивченого періоду були представники найрізноманітніших професій, інколи достатньо високого соціального статусу. Підозрюваний у виготовленні фальшивих грошей у м. Мітава німець на прізвище Зегербок за професією фарбар⁴. У листопаді 1873 р. у Міністерстві внутрішніх справ згідно рапорту начальника Волковиського повіту Сувалкської губ. розслідується справа про підозру у фальсифікації грошей 60-літнім мешканцем Ловичцького

¹ Бойко-Гагарін А. С. Газетна періодика як джерело вивчення процесів фальшування монет та банкнот в кінці XIX – початку XX століття. Український нумізматичний щорічник. № 2. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 132–149. DOI: 10.31470/2616-6275-2018-2.

² Бойко-Гагарін А. С. Шахрайство навколо фальшивомонетництва у Російській та Австро-Угорській імперіях у XIX-XX ст. Етнічна історія народів Європи. Вип. 61. Київ, 2020. С. 27–34. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.61.03.

³ Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

⁴ РДА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 232. Про фальшивомонетників у Прибалтійських губерніях. Рік 1864. Арк. 7.

повіту Варшавської губ., поміщиком, мировим суддею Ігнатієм Заборовським. По інформації начальника Міністерства внутрішніх справ Ловичцького повіту, наведено довідку про сім'ю підозрюваного, який мав двох синів: Олександра – 31 рік, азартного гравця у карти, який часто бував за кордоном, Августа – 30 років, безробітного, відвідувача варшавських ярмарків у пошуках азартних ігор, а також Казимира – 23 років, який втік за кордон по фальшивому паспорту для уникнення рекрутської повинності. Проаналізувавши свідчення про членів сім'ї Заборовського, слідство вирішило сконцентрувати пошуки та подальше розслідування навколо старшого сина Заборовського Олександра¹. 4 лютого 1878 р. до канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора надійшло повідомлення про затримання в бельгійському м. Антверпені п'ятеро, які займались збутом російських фальшивих кредитних білетів. Один із учасників збуту підробок Карл Мацевич виявився уродженцем Київської губ., колишнім мировим суддею у м. Черкасах, учасником Польського Повстання 1863–1864 років². У тому ж 1878 р. було припинене слідство проти *сенатора та художника* Олександра фон Петерса (1837–1895), звинуваченого у підробці кредитних білетів³.

Відомі фальшивомонетники зустрічалися також серед *дворян і купців*, деякі з яких шляхом фальшування грошей та їх збуту досягли значних статків. Навесні 1840 р. до Генерал-губернатора Смоленського, Вітебського та Могилівського Петра Д'якова надходить повідомлення про поміщика Алоїзія Сенашацького, який придбав значні маєтності у Чауському та Рогачівському повітах Могилевської губернії шляхом виробництва та збуту великої кількості підроблених асигнацій, що лишилось поза увагою місцевої влади⁴. Затриманий у м. Вільно дворянин Степан

¹ APW. Zespol 1416/II. KGW. Referat I Tajny. Sygnatura. 224. Дело по рапорту Волковысского уездного начальника по делу подделки фальшивых кредитных билетов Заборовским из Ловичского уезда. Rok 1873. Str. 1–4.

² ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 828. Справа 14. Справа про затримання у Бельгії збувальника російських кредитних білетів. Рік 1878. Арк. 3–4.

³ Судебная Хроника. Николаевский Вестник. № 31. 18 марта. Николаев, 1878. С. 117.

⁴ НІАРБ. Фонд. 1297. Канцелярія генерал-губернатора вітебського, могілівського та смоленського. Опис. 1. Справа. 12320. Справа по відношенню до графа Бенкендорфа про викриття виробників фальшивих асигнацій. Рік 1840. Арк. 1.

Воробйов на допиті зізнався, що майстерності виготовлення фальшивих монет навчився у найнятого ним шорника Гутовського¹. Схильними до жаги незаконного збагачення виявились затримані у 1908 р. у м. Сімферопіль поміщики Строжов та Подтикалов². 17 серпня 1836 р. під час опису майна *купця 3-ої гільдії* Нухима Сербіна у м. Тальне за донесенням на нього поміщика Совицького було проведено обшук та виявлено фальшивий рубль зразка 1822 р., виготовлений з міді³.

Під підозру у виготовленні фальшивих грошей підпадали і особи, розкішне життя яких не відповідало їхнім офіційним статкам. Нувориші, мешканці м. Мітава, у рапорті курляндського жандармського штабс-офіцера П. Веліканова охарактеризовані так: «<...> перша така особистість єврей Фельт. Він не займається ні ремеслом, ні торгівлею, натомість має достатньо коштів для утримання і себе і сімейства; був під слідством у справі щодо фабрикації фальшивих кредитних білетів <...>. Друга особа – безстроково звільнений рядовий Ревельського батальйону внутрішньої варті Лейбніц вчителює у Ревелі та звідти буває тут у відрядженні. Ця людина вже за своїм положенням приречений на скромне солдатське життя та не маючи статку з дому, однак володіє значними сумами, набутими не заощадженнями та не щасливими оборотами. Тому що Лейбніц гравець у карти та багато програє <...> коли він приїжджає у Мітаву, то живе у єврея Фельта та постійно із ним в товаристві <...> Третя особа – єврей з Бауска на прізвище Клаус. Під час перебування цієї людини в Мітаві по борговій справі, з міста Гапсаля (нині м. Хаапсалу в Естонії. – **Б-Г.А.**) була отримана телеграфна депеша про арешт Клауса за сплату ним під час купівлі коней в Гапсалі двох фальшивих кредитних білетів у 50 руб. кожен»⁴.

¹ Колобова И.Н. Материалы Национального исторического архива Беларуси о деятельности фальшивомонетчиков XIX в. *Studia i Materialy. Pieniadz a propaganda. Wspolne dziedzictwo Europy.* Augustiow-Warszawa, 2015. С. 207.

² Симферополь. Вслед за помещиком. *Одесские Новости.* № 7645. Одесса, 1908. С. 4.

³ ДАЧеркО. Фонд 189. Уманський міський магістрат. Опис 1. Справа 3. Справа про міщанина Сербіну, звинувачуваного у зберіганні фальшивого срібного рубля. Рік 1836. Арк. 1.

⁴ РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 232. Про фальшивомонетників у Прибалтійських губерніях. Рік 1864. Арк. 3–4 зв.

Відомі фальшивомонетники й з *селянської* верстви¹. 27 січня 1819 р. Чернігівському генерал-губернатору Івану Френсдорфу із правління державного асигнаційного банку повідомляється про виявлення фальшивої 25 руб. асигнації з серійним № 120468 у козака Володимира Загородного². Також у ході слідства запідозрили мешканця м. Могильова Тихона Петровича Мукатова, якого допитано 10 травня 1822 року. Підозрюваному на той час виповнилося 35 років, він був старообрядних релігійних поглядів, одружений та мав двох братів. Фальшиві 20 коп. зразка 1880 р. було виявлено у селянина с. Пукляки (нині Чемеровецький р-н., Хмельницька обл. – **Б-Г.А.**) Артемія Мацишина; монету знайдено серед наявних у домі селянина контрабандних товарів із Австро-Угорщини³. 18 червня 1893 р. в газеті «Галичанин» повідомлено про цілу сім'ю, яка була причетною до виготовлення та збуту підроблених банкнот по 1 та 5 з.р. Затриманий при збуті син намагався у суді перекласти вину на батька, стверджуючи, що той змушував його займатись збутом, натомість батько наголошував на рівному ступені умислу. Суд м. Відня засудив батька до семи років ув'язнення, його дружину до трьох років, а сина виправдав та залишив без покарання⁴. У квітні 1895 р. у м. Тернополі затримано селян с. Лановець – Михайла Стшемена та Луку Міхлера, переданих до місцевої в'язниці як підозрюваних у фальшивомонетництві⁵. Того ж року львівська газета «Діло» повідомляє що: «<...> зловила краківська поліція в особе Іосифа Туховича, слюсаря из Подгуржи <...>»⁶; натомість «Галичанин» пише про групу осіб «<...> одни мадьяры жидовского происхождения, именно же: живописец

¹ Бойко-Гагарін А.С. Селянство та фальшивомонетництво в Російській та Австро-Угорській імперіях у ХІХ–ХХ ст. Український Селянин. Вип. 23. Черкаси, 2020. С. 5–13. DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-5-13.

² ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 1. Справа 13870. Провадження Могильовського цивільного губернатора і правління Державного асигнаційного банку з питання розшуку фальшивомонетників. Роки 1819–1822. Арк. 1–3.

³ ДАХмельО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3100. Про виявлення у селянина с. Пукляки у Мацишиної П. фальшивої монети 25 копійчаного номіналу. Рік 1890. Арк. 9.

⁴ Подделка грошей. Галичанин. Ч. 99. четверг 6 (18) июня. Львов, 1893. С. 3.

⁵ Фальшовники грошей. Діло. Ч. 80. среда, 13 (25) цветня. Львів, 1895. С. 3.

⁶ Фальшовника грошей. Діло. Ч. 51. субота, 4 (16) марта. Львів, 1895. С. 3.

Самуил Вельбер, типограф Эмануель Клайн <...>¹. У секретному донесенні помічника Харківського губернського жандармського управління від 13 листопада 1913 р. повідомлялось, що 2 числа цього ж місяця у м. Змієві затримано селянина з Курської губ. Івана Співакова, який збув у мануфактурному магазині фальшивого рубля «<...> дзвінкої фальшивої монети <...>»².

18 (30) жовтня 1896 р. газета «Діло» повідомляє про вбивство під м. Віднем жандарма Робле, який вийшов на слід фальшивомонетників, один з яких виявився італійцем, *робітником каменоломні*³. 28 березня 1906 р. помічнику начальника Катеринославського губернського жандармського управління надійшло секретне повідомлення про затримання у м. Олександрівськ *робітника заводу з виробництва сільськогосподарського обладнання О.Ф. Циглера Андрія Харкова*, який виготовляв у себе вдома фальшиві 1 руб. монети⁴. За повідомленням київської газети «Южная Копейка» у м. Баку було затримано в 1911 р. *двірника*, який організував підпільне виробництво монет у власній квартирі⁵.

Логічним є приналежність до фальшивомонетників тих, хто мав справу з обробкою металів. 9 листопада 1821 р. у м. Варшава затримано *коваля* на прізвище Вебер, що виготовив штемпелі для монет⁶. 3 серпня 1846 р. підозра у виготовленні фальшивих монет впала на мешканця с. Гранівка Липовецького повіту, *золотаря* та *годинникаря* Лемка Фумовича⁷. 5 березня 1877 р. у м. Ковель було затримано мешканців м. Брест-Литовськ, *слюсарних справ майстрів*, євреїв Лейбу Овсея Хаймовича Леблевського та Арона Лейбова Лукіна, які були ув'язнені за підробку

¹ Шайку поддельщиков банкнотов. Галичанин. Ч. 109. субота, 18 (30) мая. Львов, 1896. С. 3.

² ЦДІАК. Фонд 307. Помічник начальника Харківського губернського жандармського управління в Харківському, Богодухівському, Валківському, Зміївському та Вовчанському повітах Харківської губернії, м. Харків. Опис 1. Справа 22. Допит торгівця Співакова І.М. про розповсюдження у м. Змієві фальшивих грошей. Рік 1913. Арк. 22, 22 зв.

³ Дробны вести. Дело. Ч. 236. пятница, 18 (30) жовтня. Львов, 1896. С. 2.

⁴ ЦДІАК. Фонд 313. Катеринославське губернське жандармське управління, м. Катеринослав. Опис 2. Справа 1434. Повідомлення про арешт у м. Олександрівську робітника заводу Циглера, що виготовив підробки срібних рублів. Рік 1906. Арк. 334.

⁵ Фабрика фальшивых монет. Южная Копейка. № 212. 11 июля. Киев, 1911. С. 4.

⁶ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7690. Kurs a falszowanie monet. Vol. I. Str. b/n.

⁷ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 1. Справа 6801. Справа про виготовлення фальшивих монет золотарем та годинникарем с. Гранівка. Рік 1846. Арк. 1.

та збут фальшивих 20 коп. монет¹. 13 березня 1895 р. у м. Станіславіві перед судом опинився винний у фальшивомонетництві *слюсар* Іван Шік². Ковальством займався і мешканець Ізмаїльського повіту Нікіфор Кирилович Піскаръов, який згідно чуток серед місцевих жителів та доносів до Бессарабського губернського жандармського управління в 1907 р. займався самостійним виготовленням фальшивих монет та збутом підроблених кредитних білетів, які отримував із м. Одеса³. Угрупування із 5 фальшивомонетників діяло у 1910 р. у с. Козіївка Богодухівського повіту Харківської губернії, яке складалось із професійних майстрів *чоботарів*⁴. Також у 1911 р. в м. Москва було затримано *слюсаря з ремонту міського трамваю*, який виготовляв та збував пасажирам фальшиву монету⁵, налагодивши згодом цілу мережу з 14 осіб⁶.

Маючи професійне обладнання для виготовлення фальшивих паперових грошових знаків, в зоні ризику налагодження незаконної діяльності стояли типографії та фахівці цього профілю. 7 квітня 1867 р. учень типографії Університету Св. Володимира Тимофій Найнандер випадково знайшов біля університетської обсерваторії 7500 руб. фальшивими кредитними білетами, які орендар типографії передав до київського старшого поліцмейстера⁷. Затриманий у м. Катеринослав громадянин на прізвище Радиш, який збував підроблені 25 руб. кредитні білети разом зі своїми спільниками, за фахом був *гравером та хромолітографом*⁸. Винних у виготовленні фальшивих монет двох професійних

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 56. Справа 329. Про підробку міщанином м. Ковеля 20 копійчаних монет. Рік 1877. Арк. 90.

² Фальшовник грошей. Дело. Ч. 48. среда 1 (13) марта. Львов, 1895. С. 3.

³ ЦДІАК. Фонд 1152. Помічник начальника Бессарабського губернського жандармського управління на прикордонному пункті в м. Ізмаїл, в Ізмаїльському, Аккерманському та Бендерському повітах (1867–1917), м. Ізмаїл Бессарабської губернії. Опис 1. Справа 132. Рік 1907. Арк. 63–64.

⁴ ЦДІАК. Фонд 336. Харківське губернське жандармське управління, м. Харків. Опис 1. Справа 3511. Про арешт чоботарів с. Козіївка Харківської губернії, звинувачених у фальшуванні монет. Рік 1910. Арк. 1а.

⁵ Вор и фальшивомонетчик. Киевская Почта. № 668. 20 апреля. Киев, 1911. С. 3.

⁶ Фальшивомонетчики. Киевская Почта. № 670. 22 апреля. Киев, 1911. С. 3.

⁷ ЦДІАК. Фонд 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ. Опис 33. Справа 1. Справа Канцелярії Г. Піклувальника Київського учбового округу. Рік 1867. Арк. 90.

⁸ Фабрика фальшивых кредиток. Южная Копейка. №. 28 апреля. Киев, 1911. С. 2.

фахівців з металопластики Валентинова та Максимовича з власними верстатами та інструментами було затримано у м. Мінськ¹. Літографом за професією був і затриманий у м. Москва виробник фальшивих купонів Московського кредитного товариства Микола Виноградов². Фальшування кредитних білетів вимагало володіння не лише навичками обробки металів для виготовлення кліше, а і знаннями в друкарській справі, літографії, особливостях виготовлення паперу та фарб тощо. Володіючи навичками літографського друку, *син головного редактора газети «Odessaer Zeitung»* Ярмолінський, організувавши у м. Варна майстерню по підробці французьких кредитних білетів, був викритий болгарською поліцією³.

Не минули процеси підробки банкнот і професійні *фотографи*. Одним із перших фотографів фальшивомонетників був відомий Леон Варненке⁴, що також відрізнявся винахідливістю і мав патенти. За допомогою фотографічного друку виготовлено банкноти, виявлені в 1909 р. у м. Львів⁵.

Якщо виготовленням фальшивих грошей могли займатись майже виключно ті особи, які володіли певними навичками обробки металів та знаннями в галузі хімії, а також друкарською справою, то *збувальниками фальшивих грошей міг стати практично хто завгодно*⁶. Серед засуджених Бессарабським обласним карним судом 5 травня 1822 р. шести фальсифікаторів турецьких бешликів збувальником був *писар* поштової станції Самсон Герц⁷. При спробах перевезення фальсифікатів паперових грошових знаків із-за кордону у організованих груп фальшивомонетників виникала необхідність змови та долучення до групи

¹ Фабрика фальшивых монет. Южная копейка. № 169. 26 мая. Киев, 1911. С. 3.

² Фабрика фальшивых купонов. Южная Копейка. № 394. 20 января. Киев, 1912. С. 2.

³ Фальшивые французские кредитные билеты приготовленные в Одессе. Кієвлянинъ. № 144. 5 июля. Киев, 1883. С. 3.

⁴ Парамонов О.В. Дело Леона Варненке. Документальные свидетельства крупнейшей экономической диверсии, связанной с подделкой в Лондоне российских кредитных билетов во второй половине XIX века. Сборник материалов Первой международной научной конференции (18–19 октября 2018 г., Санкт-Петербург). Деньги в российской истории. Вопросы производства, обращения, бытования. Выпуск 1. Санкт-Петербург, 2018. С. 83–88.

⁵ Поддельные банкноты в Галичине. Галичанин. Ч. 178. 11 (25) августа. Львов, 1909. С. 2.

⁶ Бойко-Гагарін А.С. Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. Часопис української історії. Вип. 41. Київ, 2020. С. 69–77.

⁷ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 185. Справа про звинувачення мешканців Аккерманського повіту І. Лебедева та Н. Голікова та інших у виробництві фальшивих монет. Рік 1822. Арк. 2.

збувальників працівників пароплавів. Так, 9 серпня 1872 р. в м. Одеса затримано єврея Ізраїля Сруля Гольденберга, що підозрювався у ввезенні з м. Галац фальшивих кредитних білетів на пароплаві «Дмедрісао»¹. Так само 9 жовтня 1912 р. *кочегарами теплоходу* «Імператор Микола II» планувалося перевезти до м. Одеса значну суму фальшивих кредитних білетів. Про це керівник жандармського управління міста повідомив надсекретним повідомленням начальника міського порту².

9 травня 1911 р. у м. Київ поліцією були затримані дві *співачки шансону*, що проживали у готелі «Росія», під час обшуку у яких було знайдено фальшиві рублеві монети, отримані, за словами співачок, під час вечері від невідомого молодого чоловіка, – повідомляє київська газета «Южная Копейка» вже 11 травня³. В цей же час газета «Киевские Отклики» повідомляє зовсім інші дані щодо затриманих – нібито одна з артисток намагалася розплатитися фальшивим кредитним білетом номіналом у 5 руб. за надіслану телеграму, а отримала фальшиві гроші під час вечері у ресторані «Метрополь» з невідомим чоловіком, який наголосив, що такий самий кредитний білет він також дав іншій артистці з «Аполло»⁴. Деталі цього епізоду розкрито у доповідній записці пристава Старокиївської поліцейської дільниці Тюріна до головного київського поліцмейстера, де вказано, що зазначені співачки Ганна Мойсеївна Ільченко та інша на прізвище Бернарць вечеряли у ресторані «Метрополь» по вул. Фундуклеївська, буд. 19 з колезьким секретарем окружного суду Федором Мойсейовичем Петрушевським, який дав їм «на чай» 5 руб. кредитні білети, також розрахувавшись такими самими білетами за страви. В подальшому виявилось, що всі гроші мали однакові серію та номер, але обшуки у

¹ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського міського голови. Опис 2. Справа 1393. Про затримання прибулого із м. Галацу в Одесу на теплоході «Дмедрісао» підозрюваного у підробці грошей єврея Ізраїля Сруля Гольденберга. Рік 1867. Арк. 3.

² ЦДІАК. Фонд 339. Помічник начальника жандармського управління м. Одеси в Одеському порту, м. Одеса. Опис 1. Справа 142. Про провезення в Одесу фальшивих руб. на теплоході «Імператор Микола II». Рік 1912. Арк. 227.

³ Фальшивыя деньги. Южная копейка. № 155. 11 мая. Киев, 1911. С. 2.

⁴ Фальшивыя деньги. Киевские Отклики. № 77. 11 мая. Киев, 1911. С. 3.

Петрушевського, Ільченка та Бернарь нічого підозрілого не виявили, звільнивши їх від підозр¹.

Трапляються також повідомлення про причетність до фальсифікації грошей та їх збуту дещо неочікуваних осіб – представників духовенства, правоохоронних органів та залізничників². Одеська газета «Правда» 15 лютого 1878 р. цитує вірменську газету «Пчела Армении», повідомляючи про подробиці підробки грошей у Соропсимському монастирі: «У перших числах листопада минулого року у тифліське поліцейське управління був наданий двадцяти п'яти рублевий папірець, який колишній служитель вказаного монастиря хотів збути у місті <...>»³.

Причетність представників органів карного розшуку та поліції до процесів фальшування чи збуту підроблених монет і банкнот не була унікальним явищем. Так, одним із затриманих у 1883 р. збувальників фальшивих 5 руб. кредитних білетів на Поділлі виявився колишній поліцейський справник на прізвище Вержицький, який займався збутом разом зі своїм братом – писарем (в оригіналі документу рос. «письмоводитель») судового слідчого 1-ої дільниці Проскурівського повіту⁴. Київська газета «Южная Копейка» повідомляє історію *слідчого жандармського вахмістра* на прізвище Баранчук, якого було затримано у 1911 р. у м. Красноярськ з фальшивими 100 руб. кредитними білетами, які він отримав від фальшивомонетників. Останніх він сам мав вистежити та притягнути до відповідальності⁵. Про слідчих, які допомагали фальшивомонетникам, влада інформувала регіональні жандармські управління задля попередження відновлення винного в органах поліції в інших губерніях і краях. Так 27 квітня до Фастівського

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 641. Справа 2, Ч. 1. Справа про донесення з різних місць та осіб про випадки, що трапились у Київській губернії. Рік 1911–1912. Арк. 407–407 зв.

² Бойко-Гагарін А. С. Газетна періодика як джерело вивчення процесів фальшування монет та банкнот в кінці XIX – початку XX століття. Український нумізматичний щорічник. № 2. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 132–149. DOI: 10.31470/2616-6275-2018-2.

³ Фабрикация фальшивых денег в Соропсимском монастыре. Правда. № 28. пятница, 3 (15) февраля. Одесса, 1878. С. 5.

⁴ РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 485. Про надання сум у розпорядження прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду на витрати по переслідуванню фальшивомонетників (виробників і збувальників фальшивих кредитних білетів) у Подільській губернії. Роки. 1883–1885. Арк. 6 зв.

⁵ Жандарм-фальшивомонетчик. Южная Копейка. № 132. 18 апреля. Киев, 1911. С. 2.

відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць надійшло секретне повідомлення про звільнення з Єнісейського губернського жандармського управління вахмістра Гавриїла Баранчукова¹ за співництво у діяльності з фальшивомонетниками, який виїхав з метою відновитись у поліцейських органах у іншій губернії². Виявлені у Баранчука підроблені гроші редакторами київської газети «Южная Копейка» було охарактеризовано як «картинки»: «<...> Баранчука обшукали та за халявою чобота виявили ще декілька таких самих «картинок»»³. Дійсно, кредитні білети номіналом 100 руб. мали високохудожній дизайн та майстерно виконаний портрет і нагадували полотна творів мистецтва. З високим ступенем імовірності можна стверджувати, що йдеться про одну і ту саму особу, яку вже не можна було допускати до служби у правоохоронних органах⁴.

На сторінках газет ми натрапили на досить нехарактерні та рідкісні повідомлення про затримання у співпраці з фальшивомонетниками судових слідчих. У 1893 р. газета «Галичанин» повідомляє про судову справу проти Івана Янкевича, що виготовляв фальшиві гроші, а збутом при цьому займалась Анна Немець, удова *вахмістра жандармерії*⁵. У 1916 р. «Газета Гадячского Земства» повідомляє про зговір між слідчим та розшукуваним ним угрупованням фальшивомонетників, коли сам слідчий на прізвище Кізлер займався збутом фальшивих розмінних марок: «Слідчий фальшивомонетник. У військовому окружному суді розглянуто справу землевласника Кізлера, який був у складі агентів розшукової поліції по вистежуванню фабрикантів-збувальників фальшивих розмінних марок. Операції Кізлера викликали підозру. Під час обшуку та дізнання встановлено, що замість відстеження Кізлер, налагодивши відносини з фабрикантами марок та маючи їх великі запаси, сам займався їх збутом. Йому

¹ Жандарм-фальшивомонетчик. Киевские Отклики. № 48. 9 апреля. Киев, 1911. С. 4.

² ЦДІАК. Фонд 235. Сулими. Опис. 1. Справа. 1459. Про збут фальшивих грошей на станції Устинівка. 1912 рік. Арк. 17

³ Жандарм-фальшивомонетчик. Южная Копейка. № 132. 18 апреля. Киев, 1911. С. 2.

⁴ Бойко-Гагарін А.С. Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. Часопис української історії. Вип. 41. Київ, 2020. С. 69–77.

⁵ Поддельщики монет. Галичанин. Ч. 55. четверг, 11 (23 марта) 1893 г. Львов, 1893. С. 3.

винесено вирок – вісім років каторги»¹. Справа землевласника Кізлера викликала широкий розголос та резонанс, аналогічне повідомлення 1 липня того ж року публікує газета «Полтавській День»².

Відомі також випадки фальсифікації грошей в особливо крупних обсягах з боку *військових*. 26 березня 1842 року генерал-губернатора П. Д'якова було повідомлено про масштабну акцію вітебських фальшивомонетників – затриманий у м. Рогачов дезертир Замостського єгерського полку Михайло Аленков повідомив, що навчившись підробляти рублеві монети у дезертира Феодосійського полку, протягом 1841 р. вони здійснили дві поїздки до м. Чернігів, де через єврея Лейкіна вдало збули 1000 фальшивих рублів, маючи натомість на загал виготовлених до 15000 рублів³. Підозра на виробництво та збут підроблених кредитних білетів військовим офіцером, якого мешканці м. Кременчука описали як: «<...> офіцера років під 40, росту середнього, волосся русе, лице кругле рябвате, тілесного складу плотного, одягнутий у сюртук з погонами та фуражка на ньому з червоною кокардою»⁴.

Навіть після ув'язнення фальшивомонетники часто не припиняли виготовлення фальшивих монет у тюрмі. У 1822 р. у Хотинській міській тюрмі засуджений збувальник підроблених грошей єврей Абрам Хаїм Лейбович пропонував охоронцю за своє звільнення винагороду в сумі 50 голландських дукатів⁵. У червні 1834 р. через наклеп ув'язненого у тюрмі м. Житомира єврея Іцька Гуслова було проведено обшук у помешканні бердичівського ювеліра Вольки

¹ Сыщик – фальшивомонетчик. Газета Гадячского Земства. № 87. Гадяч, 1916. С. 1387.

² Сыщик – фальшивомонетчик. Полтавский День. № 982. воскресенье, июль 17 числа. Полтава, 1916. С. 3.

³ Колабава І.Н. Матэрыялы нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі як крыніца па гісторыі фальшываманетніцтва. Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі, прысвячонай 80-годдзю Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі. Мінск, 28 чэрвеня 2018 г. Беларускія архівы на мяжы тысячагоддзяў: здабыткі і страты. Мінск, 2018. С. 387.

⁴ ДАХарО. Фонд 52. Харківська міська поліція. Опис 1. Справа 1086. По указу Харківського губернського правління про розшук невідомого офіцера, підозрюваного у триманні у себе фальшивих кредитних білетів. Рік 1859. Арк. 1.

⁵ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 184. Справа про звинувачення мешканців м. Хотина М. Матаранга, Д. Змерліу та інших у виробництві фальшивих грошей. Рік 1822. Арк. 16.

Соколовського, але в результаті нічого підозрілого знайдено не було¹. Новий випадок виявлення у Житомирському тюремному замку фальшивих грошей стався у 1836 р., проте виробників підробок не знайшли². У липні 1836 р. покриту ртуттю копійку було виявлено у арештанта Київської в'язниці на прізвище Белов. Адміністрації тюрми стало відомо, що ртуть арештант дістав із дзеркал ще перебуваючи у Сквирській в'язниці, а після переведення до м. Київ вирішив покрити ртуттю 1 копійку з метою збуту її під виглядом срібної в обмін на їжу з іншими арештантами³. У березні 1837 р. за рапортом коменданта тюремного замку в м. Житомир до Київського військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора повідомлено про виготовлення фальшивих польських 2-злових монет арештантом Яковом Волковським. Згодом слідство встановило, що виготовлення фальшивих монет у тюрмі стало можливим через змову арештантів із тюремним наглядачем Свідерським⁴. 16 червня 1837 р. фальшивий польський 2-злотий було виявлено у арештанта Ямпільської тюрми Степана Резанова, який за його словами, отримав від корчмаря Хаїма, який мешкав за п'ять верст від м. Бердичів⁵. 1 липня 1907 р. під час проведення обшуку камери № 2 у тюрмі м. Верхньодніпровськ, наглядачами у підсудного Федіра Сироти було виявлено фальшиві 20 коп., гіпс та напилки. Підозра про виготовлення фальшивих монет у

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 141. Справа 358. Справа по надання Волинським цивільним губернатором свідчень про утримання у Житомирському тюремному замку арештантів євреїв Іцьки Гуслера, звинувачуваного бердичівським євреєм Волька Соколовським і Мордка Ітаса у виготовленні фальшивих срібних монет та переплавленні мідної. Рік 1834. Арк. 1–4.

² ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 68. Справа 354. Про невіршені справи по губерніях Київській, Волинській та Подільській, відображені у відомостях, наданих від Міністерства внутрішніх справ з 28 грудня 1836 р. Рік 1836–1837. Арк. 8.

³ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 144. Справа 300. Справа по рапорту Київського прокурора про виготовлення арештантами, що утримуються у Києві, фальшивих монет. Рік 1834. Арк. 4–4 зв.

⁴ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 146. Справа 99. Справа про виготовлення в м. Острозі фальшивої монети арештантом Волковським. Рік. 1837. Арк. 8–24.

⁵ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 146. Справа 288. Справа по рапорту Бердичівського поліцеймейстера про знайдений у тамтешнього арештанта Степана Резанова фальшивого двозлотолика. Рік. 1837. Арк. 2–2 зв.

тюрмі виникла після того, як один із наглядачів знайшов таку саму розламану навпіл підробку у дворі. Слідством було встановлено, що матеріали та всі необхідні інструменти ув'язненому надав наглядач Антонов, на користь якого в камері виготовлялися фальшиві 10, 15 та 20 коп. монети (на загальну суму більше 50 руб. за весь час незаконної діяльності), а в якості винагороди Сирота отримував горілку та тютюн¹.

Ці перелічені випадки дають змогу встановити, що процес фальсифікації монет в умовах тюремного ув'язнення можливий лише за змови наглядачів чи адміністрації тюрми, які забезпечували в'язнів необхідними інструментами та матеріалами. Але не всі засуджені за фальшування грошей майстри роботи з металами продовжували спроби незаконного виготовлення монет у тюрмі. Засуджений у 1913 р. у м. Павлоград Катеринославської губернії Фома Капелько у зверненні до тюремної адміністрації просив: «<...> знаючи ремесло ковальське та слюсарське, роблю на англійський фасон ліжка, сокири, тачанки, лінійки, брічки, а тому припадаю до ніг Ваших високо благородій, зачислити мене в майстерню, зі мною не може нічого дурного статись, під цим підписуюсь»².

10 червня 1846 р. під час переведення із м. Переяслав до м. Черкаси арештанта громадянського відомства, унтер-офіцера Йосифа Теслі в торбині етапованого у засохлій буханці хліба було виявлено олов'яну форму для виготовлення 30 коп. Хоча спершу проведений обшук не дав результатів, поки на неістівний шматок хліба не звернув увагу штабс-капітан на прізвище Редькін³.

В одеській газеті «Правда» знаходимо повідомлення про вбивство фальшивомонетником свого спільника в тюремній камері у м. Симбірськ (нині м. Ульяновськ, Російська Федерація. – **Б-Г.А.**): «<...> міщанин Сергій Хазов, який засуджений окружним судом за підробку монети до заслання на каторжну роботу,

¹ ДАДО. Фонд 113. Катеринославська губернська тюремна інспекція. Опис 2. Справа 88. Про підробку у Верхньодніпровській тюрмі фальшивої монети. Рік 1907. Арк. 3–3 зв.

² ДАДО. Фонд 113. Катеринославська губернська тюремна інспекція. Опис 1. Справа 158а. Справа Капельки Фоми Григоровича, Фісенко Сергія Лаврентійовича, засуджених до каторжних робіт за виготовлення фальшивих монет 20 коп. номіналу. Рік 1913. Арк. 56.

³ ДАЧеркО. Фонд 896. Київський повітовий суд. Опис 1. Справа 125. Слідча справа по звинуваченню унтер-офіцера Теслі у виготовленні формочки для виробництва фальшивої монети. Рік 1846. Арк. 3.

зарізає спільника по злочину, також симбірського міщанина Федіра Голубова. Згідно з поясненнями Хазова, злочин скоєно ним у злобі на покійного за наклеп на нього, Хазова, щодо підробки та збуту фальшивої монети»¹.

Аналізуючи аспект фальшивомонетництва у 1848–1911 рр. у Віленській губ., Л. Квізікявичус дійшов висновку, що цей вид злочину більш поширений у виконанні групою людей, рідше фальшивомонетниками, що діяли самотійно. Дослідник також відмітив високу частоту притягнення до відповідальності за фальшивомонетництво євреїв².

Протягом всього досліджуваного періоду найрізноманітнішим був і національний склад фальшивомонетників та збувальників підробок грошей в Російській імперії³. 8 липня 1822 р. Бессарабським обласним карним судом було розглянуто справу фальшивомонетників грецького походження Дмитра Змерліу та Миколи Матаранги, які виготовляли вже заборонені до обігу в Російській імперії османські пара⁴. 26 січня 1834 р. у виготовленні фальшивих турецьких монет був запідозрений мешканець м. Ізмаїл молдаванин Тодор Попович Малтазар⁵. У 1856 р. до канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора надходить секретне донесення щодо підозри стосовно мешканців м. Сімферополя – французького та англійського підданих – у збуті фальшивих асигнацій⁶. 6 березня

¹ «Голосу» пишут из Симбирска. Правда. № 32. 8 (20) февраля. Одесса, 1878. С. 5. Також. Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

² Квізікявичус Л. Подделка билетов в Виленской губернии в 19 – втором десятилетии 20 в. Тезисы докладов. Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. Вильнюс, 26–28 апреля 2008 г. Вильнюс, 2006. С. 235.

³ Бойко-Гагарін А.С. Національна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. в Російській імперії. Соціум. Документ. Комунікація. Спецвипуск. № 8/2. Переяслав-Хмельницький, 2020. С. 14–29. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-8/2-14-29.

⁴ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 184. Справа про звинувачення мешканців м. Хотина М. Матаранга, Д. Змерліу та інших у виробництві фальшивих грошей. Рік 1822. Арк. 1.

⁵ КУІА. Фонд 514. Ізмаїльська міська поліція. Опис 1. Справа 93. Про притягнення до відповідальності Т. Малтазара за крадіжку грошей та виготовлення фальшивих грошей. Рік 1834. Арк. 1.

⁶ ДАОО. Фонд 1. Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал Губернатора. Опис 203. Справа 66. Про випуск англійцями та французами у Криму фальшивих кредитних білетів. Рік 1856. Арк. 6.

1875 р. у цілком таємному повідомленні Міністру фінансів М. Рейтерну було вказано про причетність американського підданого на прізвище Шандор, який прибув до м. Самара, у виготовленні та збуті фальшивих кредитних білетів, який за свідченням відставного поручика і гласного Губернського земського зібрання Алфьорова отримав свідчення від слуги Шандора – Івана, який неодноразово нарізав отримані американцем в банку намотані на скалку аркуші із зображенням кредитних білетів вартістю 25 руб. Економка Шандора, полька на прізвище Войнарович розповіла своєму лікарю про наявність у маєтку її господаря в Бугульмінському повіті кімнати без вікон із постійно зарядженою зброєю, куди заборонено вхід усім слугам. Економка також висловлювала подив тому факту, що Шандор постійно отримує велетенські статки, не зважаючи на те, що його пошуки родовищ нафти у повітах Самарської губернії лишаються безуспішними¹. У 1912 р. у м. Києві повідомлено про затримання у Бендерському повіті фальшивомонетника болгарина². Затриманий із фальшивими розмінними марками навесні 1916 р. у м. Тирасполі Фрідріх Карлович Кізель заявив, що гроші отримав від невідомого перса³.

Газетна періодика досліджуваного періоду згадує національності фальшивомонетників ісламських країн різних національностей, які фальшували самі, або були причетні до підробки монет у Російській імперії. Це: персидські піддані у м. Лубнах⁴, черкеси Магід Огли та Гаши-Буто Огли з фальшивими 3 руб. кредитними білетами у м. Києві⁵. 29 березня 1882 р. до канцелярії Київського, Подільського, Волинського та тимчасово Чернігівського генерал-губернатора надходить повідомлення про виявлення місцевою поліцією у м. Могилів декількох випадків появи фальшивих 20 коп. монет. У ході слідства було затримано

¹ РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 375. Відношення Міністра внутрішніх справ про фальшивомонетника американського підданого Шандора. Рік 1875. Арк. 4.

² Зять миллионера фальшивомонетчик. Южная Копейка. № 390. 16 января. Киев, 1912. С. 2.

³ ЦДІАК. Фонд 347. Одеський військово-окружний суд. Опис 1. Справа 3152. Про звинувачення мешканця м. Тирасполя Херсонської губ. Кізеля Ф.К. у придбанні та поширенні фальшивих грошей. Рік 1916. Арк. 3 зв.

⁴ Фальшивомонетчики. Киевские Вести. № 214. 12 (25) августа. Киев, 1909. С. 4.

⁵ Фальшивая трехрублевка. Южная Копейка. № 1060. 21 декабря. Киев, 1913. С. 2.

турецького підданого єврея Сруля Рабіновича, який вказав, що гроші отримав від мешканців м. Атакі Бессарабської губернії (нині м. Отач в Окницькому р-ні Молдови – **Б-Г.А.**), де підроблені 110 монет були випадково виявлені дітьми на березі річки¹. Татарин Кара Мустафа Оглу намагався збути фальшивий рубль у трактирі на Таманській пл. у м. Керч у 1914 року². Газета «Кієвлянинь» повідомляє про затримання у м. Мінськ та Двінськ двох *громадян Османської імперії*³ за підробку кредитних білетів номіналом 25 руб.⁴ Турків Зарьянца (можливо потурченого вірменина. – **Б-Г.А.**) та Сагір Вартан-Огли разом із невідомими вірменами було затримано в м. Києві у кондитерській на розі вул. Безаківська (нині С. Петлюри – **Б-Г.А.**) та Жилянська у 1911 р. при спробі збути якісних підробок срібних руб.⁵ Фальшивомонетників турків затримано також в м. Одеса⁶, Мінськ⁷, Двінськ⁸ та Київ⁹. 31 березня 1914 р. поліцією Балтського повіту були отримані свідчення про наміри місцевих мешканців Евменія Усатого та Трофима Гаврищука здійснити купівлю фальшивих золотих монет на суму 400 руб. на залізничному мосту у м. Рибниця, де і було влаштовано засідку та затримано підданих Персії – Георгія Іванова, Монаскана Ростамова та Юхана Мусесова, які намагались обдурити покупців, підготувавши для них мішок із 1047 старими 2 коп. монетами, покритими зеленою речовиною незрозумілого походження¹⁰.

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 520. Справа 70. Донесення про затримання у м. Могилеві фальшивомонетника Рабіновича. Рік 1882. Арк. 1–2 зв.

² Фальшивый рубль. Южная Почта. № 145. 1 июля. Керчь, 1914. С. 3.

³ Бойко-Гагарін А.С. Турецькі фальшивомонетники в Російській імперії. Нумізмати́ка і фалеристика. № 3. Київ, 2020. С. 7–9.

⁴ Фальшиво-монетчик. Кієвлянинь. № 294. Киев, 1907. С. 4.

⁵ Фальшивомонетчики в Киеве. Южная Копейка. № 58 (89). 1 марта. Киев, 1911. С. 4.

⁶ 27 мая полицией херсонского участка задержаны. Правда. № 121. 30 мая (11 июня). Одесса, 1878. С. 5.

⁷ Арест шайки по сбыту фальшивых кредиток. Аккерманское слово. № 618. 25 января. Аккерман, 1914. С. 3.

⁸ Фальшивомонетчики. Полтавский Вестник. № 3330. суббота, 25-го января. Полтава, 1914. С. 3.

⁹ Турки-аферисты. Киевское Утро. № 61. 17 октября. Киев, 1910. С. 3.

¹⁰ ДАВінО. Фонд Д-192. Прокурор Вінницького окружного суду. Опис 3. Справа 196. Провадження прокурора Вінницького окружного суду у справі Іванова Георгія, Монастирського та інших, звинувачуваних у підробці грошей. Рік 1914–1916. Арк. б/н.

10 червня 1823 р. Херсонським громадським губернатором направлено прохання до Одеської контори з питань іноземних переселенців здійснити без розголосу ретельне розслідування та дізнатись від кого до Херсонського повітового казначейства було надано фальшиву асигнацію номіналом 25 руб. з № 4,203,476 зразка 1818 р., отриманої з *Німецької колонії*¹. У 1859 р. в німецькій колонії Вормс (нині с. Виноградне Березівського р-ну Одеської обл. – **Б-Г.А.**) було запідозрено колоністів у виготовленні фальшивих 25 та 50 руб. асигнацій, які ті збували в м. Одесі². 18 листопада 1871 р. до канцелярії Варшавського губернатора надходить повідомлення про затримання на станції Скерневецькій підданого Пруссії Юліуша Баузе, який намагався розрахуватись у буфеті фальшивими 50 руб. зразка 1856 р. із № 936.980. Збувальником виявився мешканець м. Берлін, який прямував до м. Варшава із м. Бромберг (німецька назва м. Бидгощ, сучасне Куявсько-Поморське воєводство у Польщі. – **Б-Г.А.**), де за його словами, він і отримав зазначений підроблений білет³. Подальше спостереження за підозрюваним, а також обшук його багажу в камері схову і готелі не виявили інших підроблених білетів⁴.

Відомий дослідник В. Трутовський вказував на активну участь *циган* у підробці османської монети на початку XIX ст. у Валахії⁵. Офіційно не зареєстрованого тираспольського цигана Василя Золотаря та його дружину Теодосію було заарештовано у 1796 р. у м. Криве Озеро та передано до суду у

¹ ДАОО. Фонд 252. Попечительський комітет поселенців Південного краю Росії. Опис 2. Справа 492. Про розслідування справи про випуск фальшивої асигнації. Рік 1824. Арк. 1.

² ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 578. Показання арештанта Грінштейна. Рік 1859. Арк. 1.

³ APW. Zespol 1416/II. KGW. Referat I Tajny. Sygnatura. 121. Дело по рапорту Скерневицкого уездного начальника о задержанном с 50 рублевым фальшивым кредитным билетом, прусским подданным Юлиушем Баузе. Rok 1873. Str. 9.

⁴ APW. Zespol 1416/II. KGW. Referat I Tajny. Sygnatura. 121. Дело по рапорту Скерневицкого уездного начальника о задержанном с 50 рублевым фальшивым кредитным билетом, прусским подданным Юлиушем Баузе. Rok 1873. Str. 10.

⁵ Трутовский В.К. Из истории чеканки иностранных монет в России. Труды Московского нумизматического общества. Том 1. Москва: Типография и Словолитня О.О. Гербека, Чернышевский пер., 5., 1898. С. 182.

м. Вознесенськ Катеринославського намісництва за спробу збуту фальшивого рубля, виготовленого із олова¹.

Лідерство серед причетних до фальшивомонетництва займали євреї. Під час гучної справи щодо завезення підробок кредитних білетів до Росії з Англії, уряд запідозрив у провезенні на територію імперії через кордони Царства Польського цих підробок євреями, які повертались із-за кордону і могли ризикнути заробити збутом фальшивих банкнот гарної якості². Влада перевіряла на кордоні паспорти, лише завірені російським консульством у Англії. А також секретно повідомляла по всім уповноваженим відомствам про переміщення тих чи інших євреїв з рекомендацією їх обшуку на момент наявності «англійських» фальшивок³. 27 серпня 1848 р. до канцелярії харківського громадянського губернатора надходять секретні свідчення про підозру щодо діяльності у м. Вільно організованої групи євреїв-фальшивомонетників, які за допомогою мережі агентів збували незаконну продукцію у м. Мінськ, м. Опшяни, м. Одеса, м. Москва та на ярмарках у м. Ніжин та м. Ромни⁴. Затриманий у м. Ладижин з фальшивим пів-імперіалом М. Зборський навіть належав до Староєврейської спілки міщан м. Ізмаїл згідно перепису 1848 р.⁵ Литовський дослідник Л. Квізікявічус наводить додаткові свідчення про фальшивомонетників із Віленської губ., які мали зв'язки і збували свою продукцію не лише в сусідній Мінській губ. та в далекому від дослідженої губернії м. Одеса, а також у м. Санкт-Петербург⁶.

¹ ДАМО. Фонд 450. Вознесенська палата кримінального суду. Опис 1. Справа 2. Рапорт Вознесенської верхньої розправи в перший департамент з пересиланням про колодника Василя Золотаря. Рік 1796. Арк. 4.

² AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7693. Kurs a falszowanie monet. Vol. IV (1829–1832). Str. 35.

³ Бойко-Гагарін А.С. Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом ХІХ ст. Наукові записки з української історії. Випуск 46. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 207–218. DOI: 10.31470/2415-3567-2019-46-207-218.

⁴ ДАХарО. Фонд 52. Харківська міська поліція. Опис 1. Справа 781. Про припис пана керівника цієї губернії від 27 серпня за № 60314 про виробників фальшивих кредитних білетів 50 руб. вартості. Рік 1848. Арк. 2–2 зв.

⁵ КУІА. Фонд 514. Ізмаїльська міська поліція. Опис 1. Справа 271. Приписи Бессарабського військового губернатора про вилучення із обігу фальшивих кредитних білетів. Рік 1851. Арк. 12.

⁶ Квізікявічус Л. Подделка билетов в Виленской губернии в 19 – втором десятилетии 20 в. Тезисы докладов. Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. Вильнюс, 26-28 апреля 2008 г. Вильнюс, 2006. С. 235–236.

Варто зазначити, що більшість газетних повідомлень Галичини кін. XIX – поч. XX ст. щодо затримання фальшивомонетників єврейської національності, несли в своєму змісті чималу частину антисемітської упередженості, використовуючи прийом маніпуляції суспільною думкою, приписуючи євреям більшість серйозних злочинів, описуючи події у вкрай принизливому стилі: «<...> Ця жидівська фонетика вказує чітко, з якого саме роду та племені фабрикант фальсифікаторів»¹ – так характеризує єврейських фальшивомонетників львівський «Галичанин» у замітці від 28 серпня 1901 року. Про затримання двох «жидів» у м. Станіславові повідомляє львівська газета «Діло» від 4 червня 1895 року². Це дає підстави припустити, що незважаючи на численну кількість достовірних свідчень про причетність євреїв у різних регіонах Російської та Австро-Угорської імперій до фальшування грошей, інформацію у газетній періодиці Галичини з цього приводу можна вважати значно перебільшеною³.

Відчуваючи конкуренцію та маючи неприязнь один до одного, євреї з м. Тараща Ехель Збарський підмовив єврея з м. Ставище Шаю Герашова зробити донос на орендаря кімнати у Е. Збарського – єврея Шимшу Шмушкіна, неначе той зберігає та збуває фальшиві гроші, які попередньо Е. Збарський планував підкинути невинному в кімнату. Затримані, винні у справі спільники Е. Збарський та Ш. Герашов, перебуваючи під слідством, заперечували свою провину, стверджуючи, що слідство над ними – це спроба звинувачення всього єврейства у державних злочинах та вимагали у слідства надати їм можливість особисто пояснити ситуацію самому Генерал-Губернатору, а в одному зі своїх листів вимагали зустрічі навіть із російським імператором. Щоб виправдати себе, євреї звинувачували судового пристава у підміні кредитного білету, наче під час

¹ Поддельный 10-гульденовый банкноты. Галичанин. Ч. 182. 15 (28) августа. Львов, 1901. С. 3.

² Подделаны банкноты на 10 зр. Галичанин. Ч. 112. 21 мая (2 июня). Львов, 1898. С. 3.

³ Бойко-Гагарін А.С. Газетна періодика як джерело вивчення процесів фальшування монет та банкнот в кінці XIX – початку XX століття. Український нумізматичний щорічник. № 2. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 132–149. DOI: 10.31470/2616-6275-2018-2.

затримання він був справжній. Пізніше Е. Збарському вдасться втекти з в'язниці та вирушити до Туреччини¹.

Непідтвержені наклепи здійснював на своїх же земляків євреїв Міхел Асс, стверджуючи, що продавець аптекарських товарів в м. Переяславі Ілля Якимович Жучков пропонував йому викупити підроблені кредитні білети номіналом від 3 до 50 руб. у необмеженій кількості, що після обшуку у обох фігурантів доносу не підтвердилося².

За повідомленням газети «Труд» від 6 листопада 1881 р., у м. Бердичіві затримано двох євреїв, у помешканні яких виявлено значну кількість фальшивих асигнацій³. Виявлені у м. Сквирі цього ж року фальшиві 25 руб. також редакцією газети було приписано євреям⁴. Наступного року за крадіжку валізи зі слідчими справами фальшивомонетників у слідчого, що рухався до м. Києва з Бердичівського повіту було затримано єврея⁵. Окрім дрібного шахрайства та обманів довірливого населення, за євреями зафіксовано також спроби купівлі залізничних квитків у касах за фальшиві паперові кредитні білети у м. Рівне⁶. 16 січня 1910 р. унтер-офіцером допоміжного штату Подільського губернського жандармського управління відправлено секретне донесення про проведений обшук у мешканців м. Сатанів (нині смт в Городокському р-ні Хмельницької обл. – **Б-Г.А.**) через донесення місцевими мешканцями підозри, що четверо євреїв здійснюють торгівлю фальшивими грошима та незаконно продають місцевим громадянам *сфальсифіковані шифс-карти* – документи для виїзду у США⁷.

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 39. Справа 572. Справа про об'явлення євреїв Ехеля Збарського і Шая Герашова про розслідування євреями Шамілем Шмушкіним та Лейдом Лондоном фальшивих кредитних білетів. Рік 1862. Арк. 62–140.

² ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 39. Справа 602. Про донесення Міхеля Асса начальнику Канівської поліції про підозру існування в Переяславі фальсифікаторів грошових знаків. Рік 1862. Арк. 1–3.

³ Нам сообщают из г. Винницы. Труд. № 108. 6 ноября. Киев, 1881. С. 3.

⁴ Из Сквиры Киевской губернии. Труд. № 23. 10 апреля. Киев, 1881. С. 3.

⁵ Нам сообщают. Труд. б/н. 4 февраля. Киев, 1882. С. 3.

⁶ Ровно. Труд. № 22. 8 апреля. Киев, 1881. С. 3.

⁷ ЦДІАК. Фонд 301. Жандармські установи Подільської губернії. Об'єднаний архівний фонд. Опис 1. Справа 1425. Підозра жителів м. Сатанова у збуті фальшивих грошей. Рік 1910. Арк. 2.

Рідше можна зустріти відомості про дійсно *інтернаціональні фабрики* з підробки грошей: «У місцевості Ярак в Угорщині затримано шайку підробників монет, що складалась з шести осіб. На чолі її стояв живописець Сперіо. Ще до неї також належали: англієць, румун, німець та чех. Шайка підробляла паперові кредитні білети та срібні монети всіх держав»¹.

Значна частина затриманих *фальшивомонетників була неграмотною*, про що свідчили як вони самі, так і допущені помилки в легендах підробок монет та паперових грошових знаків. Описуючи виявлені у 1843 р. фальшиві кредитні білети 25 руб. з № 348.011 та № 347.762, експертом було надано таку характеристику: «Також багато інших помилок, судячи по яких, припускаю, можна стверджувати, що підробка цих білетів здійснена іноземцем, який погано володіє російською мовою»². Львівська газета «Діло» 28 квітня 1899 р. повідомила про затриманих у м. Відень фальшивомонетників із партією підроблених банкнот, в оформленні яких окрім відмінностей у малюнку в легендах було також безліч грубих граматичних помилок: угорське слово «kereszven» надруковано як «kereszwen», відсутні акценти у словах «becsbén», «január», «nevebén»³. Помилки допускались також і в оформленні шрифту, як, наприклад, затримана продукція фальшивомонетників зі Львова – підроблені 10 гульденові банкноти мали частину напису нім. «Österreichisch-Ungarische Bank» готичним, а частину – латинським шрифтом⁴. Розглядаючи справу фальшивомонетників Григорія Шкляра та Федіра Ільяшенка, Київський окружний суд понизив ступінь покарання на одну міру, охарактеризувавши підсудних які є «<...> вкрай неосвіченими і морально нерозвиненими <...>»⁵.

¹ Поддельщики монет. Галичанин. Ч. 174. 3 (16) августа. Львов, 1900. С. 3.

² ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 43. Циркуляри канцелярії Міністерства Фінансів про надходження фальшивих білетів в касу, припис керівника Одеського митного округу про затримання осіб, що мають при собі фальшиві російські асигнації. Рік 1843. Арк. 11.

³ Поддельные банкноты. Галичанин. Ч. 86. 16 (28) апреля. Львов, 1899. С. 3.

⁴ Поддельные 10-гульденовые банкноты. Галичанин. Ч. 11. 16 (28) января. Львов. 1896. С. 3.

⁵ ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 5. Справа 1272. По відношенню прокурора Київського окружного суду про виконання вироку того ж суду над Григорієм Шкляром та Федіром Ільяшенко. Рік 1909. Арк. 7 зв.

Для підробок кредитних білетів 20 роду підробки в інформаційному бюлетені за 1862 р. вказувалося на численні помилки в написах: «<...> взагалі весь шрифт зворотної сторони виконано з грубими помилками <...> в малому шрифті помилки зустрічаються майже в кожному слові <...>»¹. Також траплялись і геть нерозбірливі шрифти – в описі підробок кредитних білетів 1 руб. номіналу 8 роду за 1862 р.: «<...> Шрифт лицьової сторони досить дрібний <...> невиразний, який важко розібрати <...>»².

Соціальний портрет фальшивомонетників у газетній періодиці доповнюється також опублікованими даними щодо *вікових категорій злочинців*, починаючи з 13 років: «Малолітній підроблювач. У м. Відень останніми днями з'явилися в обігу підроблені одно- та п'ятигульденові банкноти. Пошуки поліцією підроблювача увінчались успіхом. Саме вдалось викрити, що підроблювачем був 13-літній Йоган Крен. Рано почав!...»³. Спіймати малолітнього фальшивомонетника вдалось не одразу, торговцю макаронами вдалось спочатку спіймати хлопчика, який назвав себе Циглером та якому вдалось вирватись і втекти, хоча згодом поліція затримала його та батьків із доказами – вісім підроблених банкнот номіналом 1 гульден та 2 банкноти по 5 гульденів⁴. Пізніше газета «Галичанин» повідомляє нові факти у справі малолітнього Й. Керна (на цей раз вже 15-літнього і з виправленим написанням прізвища Керн замість Крен), констатуючи, що підробкою паперових гульденів займався його батько, швець за професією. Під час суду всі члени сім'ї звинувачували один одного у підробці банкнот, син заявляв, що лише збував фальсифікати за дорученням батька. Суд визнав старшого Керна головним організатором підробки грошей і засудив його до семи років тюрми, жінку до трьох

¹ ДАРО. Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 5. Циркуляри Волинського губернського управління у зв'язку із підробкою грошових знаків. Рік 1862–1863. Арк. 3.

² ДАРО. Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 814. Циркуляр Волинського губернського управління щодо підробки кредитних білетів. Рік 1862–1868. Арк. 20.

³ Малолетний поддельщик банкнотов. Галичанин. Ч. 38. п'ятниця, 19 лютого (3 марта). Львов, 1893. С. 3. Також. Бойко-Гагарін А. С. Газетна періодика як джерело вивчення процесів фальшування монет та банкнот в кінці XIX – початку XX століття. Український нумізматичний щорічник. № 2. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 132–149. DOI: 10.31470/2616-6275-2018-2.

⁴ Малолетний поддельщик банкнотов. Галичанин. Ч. 41. 23 лютого (7 марта). Львов, 1893. С. 3.

років, виправдавши малолітнього Й. Крена¹. Дещо старшим виявився циганський хлопчик Мігалатій Чораре, який став фальшивомонетником у 15 років². Більшість газетних повідомлень фіксує фальшивомонетників молодого віку: «Шайку підроблювачів монет відслідкувала жандармерія у м. Банілові молдавському, Сторожинецького повіту, на Буковині. Належали до неї Василь Пасечук, 32-літній, зайнятий у паровому тартаці, 28-літній робітник Іван Гарилюк та дружина останнього Олена»³. (нині с. Банилів-Підгірний у однойменному р-ні Чернівецької обл. – Б-Г.А.).

Часто для здійснення виробництва підроблених грошей зловмисниками обирались потаємні місця, або ж віддалені від людних місць: окраїни міст⁴, каменоломні⁵, млини⁶ тощо. Так, циган Іван Золотар у 1796 р. виготовляв фальшиві рублі із олова у самотійно виритому для цієї цілі погребі, вхід до якого було замасковано у сінях житла в м. Криве Озеро⁷. У 1822 р. у м. Ліпкань греки Д. Змерліу та М. Матаранга для приховування незаконної діяльності повідомляли орендодавця свого житла про те, що вони щоденно йдуть далеко у степ на полювання, беручи із собою рушниці. Натомість вдалині від міста ними здійснювалася підробка турецьких пар⁸. Виготовлення фальшивих кредитних білетів організували у 1860 р. брати Архіпови з Ярославської губернії,

¹ Подделка грошей. Галичанин. Ч. 99. 6 (18) мая. Львов, 1893. С. 3.

² ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд. Опис 1. Справа 316. Справа про звинувачення кріпосного цигана Мігалатія Чораре у карбуванні турецьких монет. Рік 1825. Арк. 5.

³ Галичанин. Ч. 84. среда, 16 (29) апреля, Львов, 1903. С. 3.

⁴ Фальшивомонетчики. Южная Молва. № 406 (90). 21 апреля. Бердичев, 1913. С. 3.

⁵ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1088. По відношенню Начальника 5-ого округу корпусу жандармів про переслідування розкольника Якова Васильєва та о розшуку належної йому машини для виготовлення фальшивих кредитних білетів 50 рублевого номіналу. Рік 1866. Арк. 4.

⁶ ДАЧернівО. Фонд 115. Крайовий суд Буковини. м. Чернівці. Опис 3. Справа 498. Справа про обвинувачення Фелікса Казимира Рудковського та інших у підробці грошових знаків. Рік 1905. Арк. 2 зв.

⁷ ДАМО. Фонд 450. Вознесенська палата кримінального суду. Опис 1. Справа 2. Рапорт Вознесенської верхньої розправи в перший департамент з пересиланням про колодника Василя Золотаря. Рік 1796. Арк. 5.

⁸ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 184. Справа про звинувачення мешканців м. Хотина М. Матаранга, Д. Змерліу та інших у виробництві фальшивих грошей. Рік 1822. Арк. 1.

влаштувавши для цієї мети віддалену від населеного пункту землянку в лісі (шлях до якої складав близько 8 верст болотистої місцевості), звідки фальшивомонетники не виходили до повного завершення процесу виробництва, маючи при цьому заряджені рушниці; необхідні харчі отримували від братів, які наближатимуться до землянки також озброєними під виглядом мисливців¹. Віддалене глухе місце для здійснення незаконного виготовлення монет обрав, переїхавши із м. Харків до Тального 24-літній палітурник Кельман Мошкович Гордштейн. Він розпочав у маєтку Еля Храпко лиття рублевих монет із цинку, через деякий час привернувши увагу правоохоронних органів тим, що не приймає замовлень за основним видом діяльності².

Морські порти також знаходилися під ретельним наглядом поліції через ризики завезення пасажирами та екіпажами теплоходів фальшивих кредитних білетів із-за кордону. Так, у 1862 р. поліцію м. Одеси було повідомлено про прибуття в порт мешканців м. Ізмаїлу на прізвище Барг та Іова Самуеля, які, ймовірно, займаються збутом фальшивих кредитних білетів, завезених із США³. У 1913 р. помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління отримав повідомлення про збут фальшивих 3 руб. кредитних білетів мешканцем м. Маріуполь, що проживав у приватному будинку № 12 по вул. Торговій, а саме виробництво концентрувалось у поселенні поблизу морського порту⁴.

Дотичною до спеціальних історичних дисциплін є також філологія, або галузь знань, що вивчає письмові тексти та мову. Вченим О. Огуєм доведено, що нині

¹ РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 126. Про розшук фальшивомонетників в Київській губернії кварталним наглядачем Петербурзької поліції Євреїновим. Роки 1858–1860. Арк. 11.

² ЦДАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 633. Справа 2 (Ч. 1). Про події, що трапились у Київській губернії. Рік 1903. Арк. 180.

³ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 631. Про переведення фальшивих кредитних білетів мешканцем Ізмаїлу – Баргом та Іовою Самуелем. Рік 1862. Арк. 4.

⁴ ЦДАК. Фонд 323. Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління в Полтавському, Миргородському та Гадяцькому повітах, м. Полтава. Опис 1. Справа 93. Переписка з начальником Катеринославського губернського жандармського управління про збувальника фальшивих грошей у Маріуполі. Рік 1913. Арк. 46.

філологія охоплює цілий комплекс наук, що вивчають культуру народу, виражену в мові¹. У процесі вивчення фальсифікатів грошей протягом зазначеного періоду ми зіткнулись із ще одним місцем дотику між нумізматиною та філологією, а саме: виокремлення особливостей назв фальшувальників грошей, застосовуваної до підробок характерної та *професійної лексики* (слідчими органами, під час експертизи, серед простого люду тощо)². Найбільш ранню лінгвістичну характеристику знаходимо у доповіді правління Асигнаційного Банку імператору Павлу I із зверненням про доцільність перерахування коштів, отриманих від продажу майна «сочинителів підроблених паперів» до Банку на покриття завданих злочинною діяльністю витрат³. У тогочасних газетах характерним та найчастіше використовуваним щодо групи зловмисників стало слово «шайка» для визначення організованої групи фальшивомонетників, слово «фабрик» для позначення підпільних майстерень, а також слово «снаряд» для позначення використаного обладнання. Самих фальшивомонетників російська преса називала: «фабрикант», «поддельщик», австрійська – «фальшовник» та «обманець». Сам процес фальсифікації у газетах Галичини визначається щодо грошей, як «выделанныи», «сфабрикованныи», в Російській імперії – «приготовленные», «фабрикации» та інші⁴. Найчастіше в тогочасних джерелах визначення особи, що займалась підробкою грошей вказували як «фальшивомонетник»⁵, хоча існували також інші варіанти: «фальшивий монетник»⁶, «поддельщик»¹. Виявленого навесні 1834 р.

¹ Огуй О.Д. Спеціальні історичні дисципліни та філологія: місця дотику та визначення методології пошуків. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць пам'яті відомого вченого-історика доктора історичних наук Михайла Брайчевського. Число 10. Частина 1. Київ, 2003. С. 106.

² Бойко-Гагарін А.С. Особливості лінгвістичної термінології щодо фальшивомонетників в Російській та Австро-Угорській імперії у XIX – поч. XX ст. Етнічна історія народів Європи. Випуск 60. Київ, 2020. С. 55–63. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.60.06

³ ДАЧеркО. Фонд 772. Черкаська і Чигиринська нижні розправи. Опис 1. Справа 9. Указ Вознесенського намісницького правління про донесення свідчень про кількість випущених фальшивих асигнацій. Рік 1797. Арк. 2 зв.

⁴ Бойко-Гагарін А.С. Особливості лінгвістичної термінології щодо фальшивомонетників в Російській та Австро-Угорській імперії у XIX – поч. XX ст. Етнічна історія народів Європи. Випуск 60. Київ, 2020. С. 55–63. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.60.06

⁵ Фальшивомонетчики. Полтавские Ведомости. № 368. 9 апреля. Полтава, 1909. С. 2.

⁶ Американская самопомощь в области тайной полиции. Николаевский Вестник. № 68. 6 сентября. Николаев, 1868. С. 279.

житомирського фальшивомонетника К. Дрожевського у рапорті київського військового губернатора Василя Левашова міністрові фінансів Єгору Канкріну названо «Державним злочинцем»: «<...> Все це виявило у ньому Державного злочинця»². У секретному повідомленні Міністрові фінансів з особливої канцелярії Міністерства внутрішніх справ від 24 вересня 1864 р. повідомлялось, що у м. Мітава (нині м. Єлгава у Латвії. – **Б-Г.А.**) Курляндської губернії: «<...> знаходяться члени товариства діячів фальшивих кредитних білетів»³. Саме місце виготовлення підробок часто в тогочасних джерелах позиціонується як «монетний двір»⁴, хоча і завжди з приміткою – «потаємний, нелегальний» тощо. У доповіді старшого засідателя Луцького повітового поліцейського управління до Володимир-Волинського повітового справника повідомлено про викриття в м. Локачі єврея, який: «<...> займається підробкою дзвінкої монети, маючи для цього в себе станки»⁵.

У більшості газетних публікації кін. XIX – поч. XX ст. були організовані банди фальшивомонетників, які описувались як «шайки», повідомляючи про їх виявлення, затримання та засудження в різних регіонах по всій імперії. Так, про «шайку» фальсифікаторів кредитних білетів, що діяли у м. Москва, на Кавказі та на Поволжі повідомляла газета «Черниговское Слово»⁶. Поняття «шайка» використовували також газети Київщини. 16 січня 1911 р. «Южная Копейка» повідомляє саме так про фальшивомонетників у Бессарабії⁷. Газета «Киевские Вести» 11 листопада 1909 р. повідомила про відправлення затриманого фальшивомонетника Петра Соловйова до м. Брянськ, адже в поліції виникла

¹ Поддельщик грошей. Галицкая Русь. Ч. 197. 1 (13) сентября. Львов, 1892. С. 3.

² РДА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 7. Справа 640. По відношенню статс-секретаря Танєєва про хід укладання контрактів у Києві, про фальшивомонетників, виявлених в Житомирському повіті. Рік 1834. Арк. 3.

³ РДА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 232. Про фальшивомонетників у Прибалтійських губерніях. Рік 1864. Арк. 1.

⁴ Фальшивые монетчики в Фастове. Кієвлянинъ. № 144. 5 июля. Киев, 1883. С. 3.

⁵ ДАЖО. Фонд 18. Волинська палата карного суду. Опис 4. Справа 464. Справа про звинувачення селянина Шпирковського Григорія у підробці грошей. Рік 1867–1868. Арк. 3.

⁶ Шайка фальшивомонетчиков. Черниговское слово. № 2378. 18 марта. Чернигов, 1915. С. 1.

⁷ Зять миллионера фальшивомонетчик. Южная Копейка. № 390. 16 января. Киев, 1912. С. 2.

підозра про причетність його до «шайки», що діяла у Орловській губернії¹. У січні 1910 р. помічнику начальника Харківського губернського жандармського управління ротмістру Рожанову надійшла агентурна інформація про діяльність «шайки» фальшивомонетників з п'яти осіб, яка діяла у Богодухівському повіті та виготовляла фальшиві 1 руб. монети². «Шайками» називали і організовані групи зловмисників на сторінках газет «Полтавский Вестник»³, львівських «Галичанин»⁴ та «Діло»⁵. Хоча для галицьких газет в означенні організованих груп фальшивомонетників застосовувався також термін «компанія». Саме так було охарактеризовано затриманих селян Михайла Стременя та Луку Міллера в Ланівцях⁶, а також власника готелю Стефана Ромича, який стрімко розбагатів, та його спільників⁷. Окремих фігурантів також названо «компаньйонами»⁸. Такий самий термін використовували російські та україномовні газетні видання в Австро-Угорщині. 18 лютого 1892 р. львівська газета «Галицкая Русь» повідомляє: «Поліція в м. Будапешті заарештувала двох сербів, що належали до шайки, що підробляла 10-франкові банкноти <...>»⁹. Про «шайку» затриманих у Кракові львів'ян-фальсифікаторів австро-угорських та російських монет, переданих до суду, – повідомляла газета «Галичанин»¹⁰. Щодо затриманого в м. Одеса якогось Замисловського, фальшувальника облігацій Миколаївського кредитного товариства, редакторами газети «Аккерманское Слово» було вжито поширений термін з епітетом: «<...> було організованою культурною шайкою»¹¹.

¹ Задержание фальшивомонетчика. Киевские Вести. № 288. 29 октября (11 ноября). Киев, 1909. С. 3.

² ЦДАК. Фонд 705. Південно-Східне районне охоронне відділення, м. Харків. Опис 1. Справа 505. Про виникнення у м. Козіївка шайки фальшивомонетників. Рік 1910. Арк. 1.

³ Фальшивомонетчики. Полтавский Вестник. № 3237. 28 сентября. Полтава, 1913. С. 3.

⁴ Поддельные 10-гульденовые. Галичанин. Ч. 33. 12 (24) февраля. Львов, 1898. С. 3.

⁵ Дробны вести. Дело. Ч. 166. 25 липня (6 серпня). Львов, 1896. С. 3.

⁶ Компанію поддельщиков монет. Галичанин. Ч. 81. четверг, 13 (25) апреля. Львов, 1895. С. 3.

⁷ Компанію поддельщиков банкнотов. Галичанин. Ч. 19. 26 сечня (7 лютого). Львов, 1893. С. 4.

⁸ Поддельщики рублей в Бродах. Галичанин. Ч. 134. 7 (30) июня. Львов, 1909. С. 3.

⁹ Поддельщики банкнотов. Галицкая Русь. № 29. 6 (18) февраля. Львов, 1892. С. 3.

¹⁰ Шайку поддельщиков. Галичанин. Ч. 244. 29 октября (11 ноября). Львов, 1904. С. 3.

¹¹ К делу Николаевского кред. т-ва. Аккерманское слово. № 956. 13 марта. Аккерман, 1915. С. 2.

По відношенню до виробників фальшивих монет часто у газетних повідомленнях та матеріалах архівних слідчих справ застосовано лінгвістичну тавтологію – «підробка фальшивих монет», що логічно може бути застосовано або з дієсловом «підробка», або «фальшування». Підробка вже сфальсифікованих монет могла б розумітись із використання підроблених монет в якості зразка для наступної фальсифікації, що мало ймовірно. Так, наприклад, «Кіевлянинъ» ще у 1872 р. повідомляє про підозру доглядача в'язниці в м. Умань про те, що деякі ув'язнені займаються «<...> підробкою фальшивої грошової монети <...>»¹. Часто щодо процесу фальсифікації в архівних документах спостерігається вживання нелогічного з лексичної точки зору сполучення «підробка фальшивої монети». Складається враження, що зловмисники отримали в якості зразка вже фальшиву монету та імітували її. Саме так характеризує причину ув'язнення Дем'яна Єрмілова дехто Кириченко, який перебував за терміновим наказом начальника поліції Київської губ. в розшуку, будучи втікачем із Чернігівської губернської тюрми: «<...> засуджений 13 березня 1906 р. за підробку фальшивих монет <...>»².

У секретній записці ротмістра Ніжинського повіту до помічника начальника Чернігівського губернського жандармського управління від 14 березня 1913 р. повідомлялося про виготовлення у Глухівському повіті «<...> металевих фальшивих руб. <...>»³. 29 жовтня 1834 р. Васильківським судом велося розслідування справи щодо виявлення у егера українського егерського полку Володимира Федорова «<...> фальшивої монети на манер срібної <...>»⁴, а також «<...> тридцять полтін фальшивих подібних срібним <...>»⁵. Найчастіше по відношенню до паперових грошових знаків, у тому числі і фальшивих слідчими

¹ Подделка фальшивой монеты. Кіевлянинъ. № 20. 15 феарвля. Киев, 1872. С. 2.

² ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 860. Справа 65. Циркуляр про розшук втікачів із Чернігівської тюрми фальшивомонетників. 1911 рік. Арк. 53.

³ ЦДІАК. Фонд 1439. Чернігівське губернське жандармське управління, м. Чернігів. Опис 1. Справа 1472. Повідомлення Чернігівського ГЖУ про виготовлення фальшивих грошей мешканцем хут. Прудиче. Рік 1913. Арк. 27.

⁴ ДАКО. Фонд 185. Васильківський міський магістрат. Опис 1. Справа 618. Справа про рядового егерського полку Федорова та міщанина Островського, звинувачуваних у виготовленні фальшивої срібної монети. Рік 1834-1836. Арк. 5.

⁵ Там само. Арк. 18.

карного розшуку та газетними редакторами застосовувався термін «папірці». У жовтні 1880 р. судовими слідчими Могилівського повіту було звинувачено єврея Іцка Фрехтмана у збуті фальшивих 100 руб. зразка 1878 р., описуючи виявлені фальсифікати як: «<...> 100 руб. негідного до вживання кредитного білету»¹. У секретному повідомленні одеському міському очільнику від міського корпусу жандармів про справу з намірами молоканина, який прибув до м. Одеса, щоб продати пристрій для підробки 50 руб. кредитних білетів, один з яких охарактеризований підполковником Фон-Роткірхом як «<...> папірчик, що виконаний відмінно <...>»². Також «Почаевские Известия» пишуть про виявлення підробок у м. Горі (Східна Грузія. – Б-Г.А.): «Підробляли сторублівки та трирублівки. Знайдено підроблених папірців на 630 тис. рублів»³. Щодо плоских металевих гравірованих кліше для друку фальшивих асигнацій та кредитних білетів в документах застосовувався термін «дошки»⁴.

Суд над фальшивомонетниками галицька преса найчастіше називала «розправою», додаючи в повідомленнях інформацію про тривалість судових засідань. 10 грудня 1896 р.: «<...> У суботу розпочалась перед судом присяжних у м. Самборі розправа проти 8 підроблювачів банкнот з С. Горним во главі. Розправа триватиме 10 днів»⁵.

Неабиякий інтерес у часи свого побутування викликали паперові кредитні білети 1 рублевого номіналу зразка 1898 р. із підписом касира Сергія Аркадійовича

¹ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 133. Про звинувачення службовця Володісецького винокурного заводу у Фрехмана І. та міщанина Маянського у випуску 100 рублевого кредитного білету. Рік 1880. Арк. 2.

² ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1088. По відношенню Начальника 5-ого округу корпусу жандармів про переслідування розкольника Якова Васильєва та о розшуку належної йому машини для виготовлення фальшивих кредитних білетів 50 рублевого номіналу. Рік 1866. Арк. 4 зв.

³ Фабрика фальшивих денег. Почаевские Известия. № 21. 26 января. Почаев, 1908. С. 4.

⁴ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 558. Про міщан, підозрюваних у випуску фальшивих грошей. Рік 1861. Арк. 1. Також. Бойко-Гагарін А. С. Особливості лінгвістичної термінології щодо фальшивомонетників в Російській та Австро-Угорській імперії у XIX – поч. XX ст. Етнічна історія народів Європи. Вип. 60. Київ, 2020. С. 55–63. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.60.06.

⁵ Шайка поддельщиков банкнотов. Галичанин. Ч. 266. 28 ноября (10 декабря). Львов, 1896. С. 3.

Брута¹, так звані «брутівські рублі». Гравці в азартні ігри вірили що саме цей рубль принесе їм неабияку вдачу, адже і сам касир був відомим гравцем у карти, хоча, програвши значну суму державних коштів, повісився. Тому цей термін використовувався по відношенню до рублевих кредитних білетів зразка 1898 р. навіть і під час Першої світової війни. Газета «Чернігівське Слово» використовує його і по відношенню до появи фальшивих грошей за їх прототипом², виявлених у місцевої мешканки Тетяни Телехан у м. Чернігів³. Публікація в газеті призвела до відмови місцевих жителів приймати у розрахунки рублеві кредитні білети з підписом касира С. Брута, що змусило редакцію надати додаткові роз'яснення: «<...> для усунення такого роду непорозумінь редакція вважає своїм обов'язком сповістити глибоко поважних читачів, що подібного роду чутки о «брутівських» руб. не відповідають дійсності. Якщо ж і були приватні випадки конфіскації «брутівських» руб., то це ніяк не свідчить про те, що всі «брутівські» рублі слід вважати фальшивими»⁴.

У вересні 1870 р. в управлінні Варшавської поліції в процесі переписки щодо перевірки торговця кіньми Залика Зендера, на момент здійснення ним збуту фальшивих грошей, поліцмейстерами вжито специфічний лексичний термін щодо процесу збуту населенню підробок: «<...> спустили декілька тисяч фальшивих російських кредитних білетів у народний обіг <...>»⁵.

Інструменти для підробки монет у тогочасних документах фігурують як «знаряддя» та «машинки для підробки», як знайдена у 1887 р. в будинку Михайла Липинського у м. Кам'янець-Подільський форма для лиття фальшивих 5 коп. монет

¹ Загребя М., Яценко С. Паперові гроші кінця XIX – початку XXI ст. в обігу України. Каталог. Київ: Логос, 2019. С. 40.

² Брутовские рубли. Черниговское Слово. № 2504. 28 августа. Чернигов, 1915. С. 3.

³ Брутовский рубль. Черниговское Слово. № 2513. 11 сентября. Чернигов, 1915. С. 3.

⁴ Ложные слухи о Брутовских руб. Черниговское Слово. № 2520. 20 сентября. Чернигов, 1915. С. 3.

⁵ APW. Zespol 1416/II. KGW. Referat I Tajny. Sygnatura. 13. Дело по отзыву Варшавского обер-полицеймейстера по доносу Кранцеветте на Залика Зендера, имеющего прибыть в Ловичскую ярмарку для распространения фальшивых русских кредитных билетов. Rok 1870. Str. 3.

разом із заготовками під фальсифікати, відлитими із свинцю¹. Після виявлення серед контрабандних товарів фальшивих 20 коп. зразка 1880 р. у селянина с. Пукляки (нині Чемеровецький р-н., Хмельницька обл. – **Б-Г.А.**) Артемія Мацишина було проведено обшук, під час якого: «<...> ніяких знарядь, які могли б слугувати для підробки дзвінкої монети знайдено не було»².

Цікавими є випадки досить тривалого періоду діяльності фальшивомонетників, що змогли налагодити чітку таємну роботу, завдяки володінню високими організаційними здібностями. Для ускладнення викриття збувальників з боку правоохоронних органів та пильних громадян, зловмисники здійснювали збут фальшивих грошей в різних містах та селищах, як показав у своїх свідченнях затриманий за бродяжництво та крадіжки солдат-втікач з Катеринославського гарнізонного батальйону Іван Марцилевич, який свідчив про те, що зустрічав ним під час бродяжництва збувальників фальшивих грошей: «<...> з цією метою вони постійно знаходяться у поїздках з одного міста в інше, ніде не маючи постійного місця тривалого перебування <...>»³. У 1909 р. у м. Вільно заарештовано понад 40 осіб, які здійснювали збут підроблених банкнот ще з 1906 р. та продавали їх у всіх напрямках на лініях Північно-Західної залізниці, завдавши державі збитків понад 300000 рублів⁴. Під час обшуку у фальшивомонетників у с. Муровані Курилівці на Поділлі було виявлено «декілька пудів фальшивих монет»⁵ (це як мінімум 32 кг монет. – **Б-Г.А.**). Це свідчить про тривалий час діяльності фабрики.

Затримані у 1913 р. у м. Києві фальсифікатори монети відрізнялися тим, що організували виробництво у двох окремих приміщеннях, розташованих на різних

¹ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1812. Справа про звинувачення мешканців м. Кам'янець у Тютельмана Г., Бітмана Б. та ін. у випуску фальшивих монет п'ятикопійчаного номіналу. Рік 1886. Арк. 13.

² ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3100. Про виявлення у селянина с. Пульково у Мацишиної П. фальшивої монети 25 копійчаного номіналу. Рік 1890. Арк. 28.

³ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 558. Про міщан, підозрюваних у випуску фальшивих грошей. Рік 1861. Арк. 1.

⁴ В Вильне закончено следствие по делу о сбыте фальшивых билетов. Почаевские Известия. № 776. 9 июня. Почаев, 1909. С. 4.

⁵ Фальшивомонетчики. Киевские Вести. № 143. 1 (14) июня. Киев, 1909. С. 2.

вулицях міста – заготовки для 20 та 50 коп. відливались Оленою Малишевською у квартирі по вул. Велика Підвальна, а їх обробка та поверхневе покриття наносилося механіком Олександром Пряхіним, який володів магазином механічних виробів на вул. Хрещатик¹. У процесі розшуку вказаних осіб було отримано свідчення, що ніби фабрика з незаконного виготовлення монет знаходиться в квартирі на одній з центральних вулиць м. Києва, про що було повідомлено губернатору. Розшук по такій особливо важливій справі було доручено приставу Солом'янської поліцейської дільниці Ткачову, колишньому начальнику розшукового відділення у м. Смоленськ. Агентами поліції було отримано інформацію, що дворянка Олена Мілашевська, відповідно до показань її кухарки, не спить по ночах, а займається з «якимись машинками». За допомогою кухарки, прізвище якої в газеті позначене для уникнення розправи як «N», поліція вчинила обшук у час відсутності хазяїв. Після появи поліції, відливаючи в цей самий час двогривенні монети, громадянка Мілашевська знепритомніла. В квартирі затриманої виявлено списки всіх причетних до підробки та збуту, що надало слідчим адресу О. Пряхіна, якого й було затримано у будинку № 8 по вул. Бульйонська (нині вул. Рогнідинська. – **Б-Г.А.**). У квартирі О. Пряхіна було виявлено техніку для гальванопластики та обробки відлитої монети².

Чисельність організованих груп фальшивомонетників інколи сягала вражаючих кількостей залучених до незаконної справи осіб. У м. Парижі було затримано 145 осіб, задіяних в обпилення та склеюванні монет із половин. Вільний обіг таких монет серед населення та неможливість на око визначити підробку дуже занепокоїв австрійський уряд, про що повідомляють газети «Діло»³ та «Галичанин» майже одночасно⁴. Добре організована міжнародна банда фальшивомонетників на чолі з Дунаєвським та Евальдом мала у своєму підпорядкуванні 72 особи, а

¹ Фабрика фальшивых монет в Киеве. Полтавский Вестник. № 3156. 20 июня. Полтава, 1913. С. 4.

² Фабрика фальшивых монет. Южная Копейка. № 877. 14 июня. Киев, 1913. С. 3.

³ Велику шайку фальшовников викрито в Парижи. Діло. Ч. 269. 29 падолиста (11 грудня). Львів, 1896. С. 2.

⁴ Шайка поддельщиков монет. Галичанин. Ч. 269. неделя, 1 (13) декабря. Львов, 1896. С. 3.

матеріали по справі склали 168 томів¹. Більше 100 залучених до підробки монет було виявлено у м. Цивільську (нині Чувашська респ., Російська Федерація. – **Б-Г.А.**)².

Фальшивомонетники вдавалися також до поширення своєї продукції, розсилаючи підробки поштою своїм спільникам у далекі регіони. 1 квітня 1866 р. судовим слідчим Мелітопольського повіту на прізвище Левицький проведено розслідування справи про *пересилання у поштовій посилці* ростовським міщанином Василем Макаровим своєму спільнику Михайлу Осінчукову в м. Одеса фальшивих кредитних білетів для збуту³. Вже 8 квітня того ж року поштовою конторою у м. Кишиневі розкрито лист від одеського єврея Сруля Холвіна, який переслав Елюкіму Срібнеру декілька фальшивих кредитних білетів номіналом 5 рублів⁴.

Збувальники фальшивих грошей вдавались також до різноманітного роду винахідливості. 23 серпня 1818 р. мешканець м. Кишинев циган Іван Цопой був затриманий із наявними у нього фальшивими австрійськими 20 кр. монетами, т.зв. «цванцигерами», які для уникнення звинувачень підозрюваний намагався позбутись, викинувши із кишені, почав затоптувати ногами у землю⁵. 19 листопада 1863 р. на базарі м. Аккерман до відставного солдата Фоми Микитова Ярошенко підійшов незнайомец і попросив допомогти розміняти його 25 руб. кредитний білет у євреїв. При цьому зайда зауважив, що сам він того зробити не може через переховування від десятників і сплати податків, щоб не показати наявності у нього грошей. Однак, отриманий кредитний білет при спробі його обміну на тому ж

¹ Дело фальшивомонетчиков. Подолянин. № 894. 29 октября. Каменец-Подольский, 1913. С. 3.

² 100 фальшивомонетчиков. Южная Копейка. № 238. 6 августа. Киев, 1911. С. 4.

³ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 969. Про розшук міщан Осінчукова та Філіпова, що підозрюються у розповсюдженні фальшивих кредитних білетів. Рік 1866. Арк. 1.

⁴ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 970. По відношенню Бессарабського обласного карного суду та спонуканні Одеського поліцмейстера до виконання вимоги Кишиневського поліцмейстера про розшук та обшук у євреїв Герша Дінера та Сруля Холвіна. Рік 1866. Арк. 1.

⁵ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 54. Справа про звинувачення мешканця м. Кишинева І. Цопоя у зберіганні австрійських фальшивих грошей. Рік 1819. Арк. 11.

базарі виявився фальшивим, а його власник втік. Ф. Ярошенко згодом затримали та засудили за збут фальшивих грошей¹.

У практиці слідства над фальшивомонетниками є свідчення про те, що частина фальшивомонетників використовували *одразу по декілька вигаданих імен*, що ускладнювало проведення розшуку. Так, австрійськими правоохоронцями у м. Львові було затримано фальшивомонетників Мозеса Штрумфа та Сімона Самуїла Гельдмана, які також використовували інші імена – Вольф Сегенм та Фельвель Ківа Граєвський відповідно². Натомість прізвиська згідно збережених документів використовувалися рідше. 23 грудня 1910 р. судовий слідчий Херсонського окружного суду Головков повідомляв начальнику Катеринославського розшукового відділення про підозру мешканця м. Семенівка Хорольської волості Полтавської губ. у виготовленні фальшивих монет, який був відомий на прізвисько «Дідусь»³. Інколи запідозрені фальшивомонетники з метою введення слідства в оману називались іменами людей із відмінною репутацією. Саме так запідозрений у збуті фальшивих кредитних білетів невідомий назвався фельдшером 1-ого Чорноморського зведеного флотського екіпажу Володимиром Шмельовим, який мав заслуги перед державою та відзнаки: срібну медаль на георгіївській стрічці за оборону м. Севастополь у 1854–1855 рр. та бронзову відзнаку за участь у Кримській Війні 1853-1856 років⁴.

Для збуту підробок особи, які були причетні до фальшивомонетництва часто обирали місця, де розрахунки проходили оперативно та часто в умовах поспіху. Так, у 1911 р. у м. Києві на Олександрівській пл. (нині Контрактова пл. – **Б-Г.А.**)

¹ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 702. Справа про звинувачення бессарабського мешканця Ф. Ярошенко у виготовленні 25 рублевого фальшивого кредитного білету. Рік 1863. Арк. 4, 28.

² AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7695. Kurs a falszowanie monet. Vol. VI. (1835–1837). Str. 184–185 odw.

³ ЦДІАК. Фонд 1597. Катеринославське охоронне відділення, м. Катеринослав. Опис 1. Справа 290. Допит селянина м. Катеринослав про підробку грошей. Рік 1910. Арк. 4.

⁴ ДАМО. Фонд 231. Миколаївська міська поліція. Опис 1. Справа 732. Справа про фальшивий білет, виданий у Чорноморському зведеному флотському екіпажі фельдшеру Шмельову. Рік 1865. Арк. 6–6 зв.

було затримано А. Кочетова за спробою збути фальшивий 5 руб. кредитний білет у трамваї¹.

Найчастіше жертви фальшивомонетництва не могли самостійно розпізнати підробку, вказуючи поліції на весь ланцюг їм відомих епізодів обігу – від кого і кому передавалася монета чи купюра, в обмін за які товари та послуги. 7 січня 1796 р. з Хорольського повітового суду надіслано до Катеринославського намісницького правління висновок по справі щодо виявлення фальшивої асигнації, яку визначено у повітовому казначействі реєстратором. Асигнацію отримано в обмін від службовця повітового суду, він, своєю чергою отримав її від ратманів повітового магістрату, а ті отримали її в оплату жалування від міського голови². У лютому 1888 р. фальшиві монети номіналом 15 коп. зразка 1873 р. із отвором та 20 коп. зразка 1876 р. були виявлені під час обшуку у помешканні грабіжників, які пограбували магазин міщанки Розини Шмулевої Пиповської у м. Літині, яка заявила в поліцію, вказавши, що окрім цінностей та товарів грабіжниками викрадено і шкатулку, де вона ввечері поклала зазначені монети, які були знайдені у підозрюваних осіб та виявились фальшивими³. Так вінницький купець Г. Глозман надав в управління подільської поліцейської дільниці фальшивий кредитний білет 25 руб., який ним було отримано у цукерні І. Штройма по вул. Констянтинівська, буд. № 12 як решту зі 100 рублів⁴.

Часом із фальсифікаторами грошей також відбувались курйозні випадки. Інколи збут фальшивих грошей змушував зіткнутись із ризиком отримання за свою продукцію також фальшивих грошей. Збувальники фальшивих турецьких пара Д. Змерліу та М. Матаранга з м. Ліпкань (за допомогою придбаних у м. Ізмаїлі інструментів) 30 вересня 1822 р. отримали пропозицію обміняти у м. Кишинів наявні у них фальшиві турецькі монети на фальшиві російські 50 руб. асигнації, від

¹ Арест фальшивомонетчика. Южная копейка. № 152. 8 мая. Киев, 1911. С. 3.

² ДАДО. Фонд 368. Катеринославська палата карного суду. Опис 1. Справа 14. Справа по розгляду донесення Катеринославського намісницького правління про виявлення фальшивої асигнації, виявленої у реєстратора Шепірова. Рік 1796. Арк. 1.

³ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 2525. Про виявлення у мешканця м. Літин фальшивих монет. Рік 1888. Арк. 11, 14.

⁴ Фальшивые деньги. Южная Копейка. № 335. 16 ноября. Киев, 1911. С. 3.

чого відмовились¹. У листопаді 1913 р. у м. Києві було затримано Д. Горелікова, О. Каленікова, А. Скляра та О. Ткаченка; в квартирі останнього було виявлено значну суму фальшивими кредитними білетами номіналом у 25 руб., які, згідно показань затриманих, вони виграли у карти, не підозрюючи про їх фальшивість².

Частим місцем збуту підробок ставали питні заклади (корчми). 12 жовтня 1849 р. Вінницьким повітовим казначейством було виявлено фальшивий кредитний білет номіналом 5 руб. із № 41622, отриманий від місцевого купця Хаїма Бланка в оплату за оренду шинку, в дачі цього кредитного білету власноруч розписався у відомості його повірений Шмуль Векер³.

Поширеною практикою серед збувальників фальшивих грошей було переміщення до сусідніх губерній, інколи досить далеких. Там і відбувався збут із розрахунком на невпізнаваність особи збувальника як немісцевого мешканця. Так, 4 лютого 1847 р. бургомістр м. Юзірова Люблінської губ. отримав повідомлення про появу в губернії збувальника фальшивих грошей, який був затриманий. Зловмисником виявився мешканець Радомської губ. Франц Суліковський, орендар квартири у будинку Станислава Гатки, який приїхав збувати фальшиві депозитні білети номіналом в 5 польських злотих, яких й нього було виявлено 16 штук⁴.

Часто затримані фальшивомонетники вже притягалися до відповідальності за скоєні раніше злочини, або також займалися *паралельно іншими видами протизаконної діяльності*. 18 грудня 1796 р. у м. Новгород-Сіверський до палати карного суду було надіслано справу колодника Овсяннікова, який окрім фальсифікації грошей був звинувачуваний у крадіжках, а також підробці печаток⁵.

¹ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 184. Справа про звинувачення мешканців м. Хотина М. Матаранга, Д. Змерліу та інших у виробництві фальшивих грошей. Рік 1822. Арк. 20 зв.

² Еще о фальшивых кредитных деньгах. Южная Копейка. № 1021. 10 ноября. Киев, 1913. С. 2.

³ ДАВінО. Фонд 391. Вінницький міський магістрат. Опис 1. Справа 663. Справа про звинуваченню міщан Векера у підробці кредитного білету на суму 50 руб. Рік 1859–1861. Арк. 3.

⁴ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7699. Kurs a falszowanie monet. Vol. X. (1845–1851). Str. 99–101.

⁵ ДАЧернігО. Фонд 88. Новоград-Сіверська палата карного суду. Опис 1. Справа 185. Про колодника, козака Мглінського повіту, мешканця м. Почеп, Овсяннікова, звинувачуваного у крадіжці грошей та про виявлення у нього фальшивих грошей та 2-х печаток бувшої сотенної Почепівської канцелярії. Рік. 1795–1796. Арк. 1.

У 1799 р. до Генеральної військової канцелярії Київського військового губернатора було доставлено справу колодника Івана Медведова (який для конспірації називав себе Петром Ушаковим), звинуваченого в підробці асигнацій 5 руб. номіналу та виготовленні фальшивих документів¹. З фальшивими паспортами для уникнення викриття діяли фальшивомонетники Григорій Шкляр, Артамон Адаменко та Федір Ільяшенко, які у квітні 1908 р. підробляли монети у м. Київ². У 1833 р. в Бессарабії затримано уродженця с. Кузьминці Богуславського повіту Київської губернії (нині Кагарлицький р-н. – **Б-Г.А.**) Микиту Проценка, який втік від свого пана, покинувши дружину із дітьми та оселився у м. Ізмаїл, купивши за 10 руб. міддю у писаря міської думи Данила Шарпала фальшивий паспорт померлого місцевого мешканця Кліма Спицького. Серед речей затриманого за бродяжництво М. Проценка також виявилась фальшива асигнація. Звідки і ким надана йому підробка підозрюваний М. Проценко не зміг пояснити, за що Леовським повітовим судом був засуджений до 25 ударів батоном та заслання до Сибіру на поселення³. Так само затримані у Люблінській губ. Франц Суліковський та його спільник Станіслав Гатка крім виготовлення фальшивих депозитних білетів займалися підробкою обігових монет та печаток⁴. 7 лютого 1859 р. до Островського окружного суду з м. Новоград-Волинського повітового суду було передано справу арештованих Семена Стрільцова та Янкеля Шахрая, звинувачуваних окрім фальшивомонетництва також у наклепі та бродяжництві⁵. 27 квітня 1911 р. у м. Києві був затриманий Федір Афанасійович Коваленко, який приїхав із с. Папужинці (нині в Тальнівському р-ні Черкаської обл. – **Б-Г.А.**); він виявився

¹ ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1а. Справа 70. Про вилучення з обігу фальшивих асигнацій, виготовлених Медведовим (він же Ушаков). Рік 1799. Арк. 5.

² ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 5. Справа 1272. По відношенню прокурора Київського окружного суду про виконання вироку того ж суду над Григорієм Шкляром ті Федіром Ільяшенко. Рік 1909. Арк. 2.

³ ANRM. Фонд 44. Леовський повітовий суд. Опис 1. Справа 99. Справа про звинувачення мешканця Богуславського повіту Микити Проценка у бродяжництві та зберіганні фальшивого білету. Рік 1833. Арк. 56–57.

⁴ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7699. Kurs a falszowanie monet. Vol. X. (1845–1851). Str. 101 odw.

⁵ ДАРО. Фонд 22. Острозький повітовий суд. Опис 1. Справа 133. Справа на Шахрая Янкеля, засудженого за наклеп, бродяжництво та підробку монет. Рік 1859. Арк. 1.

учасником боївки партії соціал-революціонерів. Також 18 літнім Коваленком повідомлено про розгалужену мережу злочинців по всій губернії, члени якої займались плануванням пограбувань та вбивств, виготовленням бомб, скупкою зброї, влаштуванням таємних зборів революціонерів у м. Василькові, а також виготовленням фальшивих монет з використанням обладнання, отриманого з Австро-Угорщини¹. У січні 1913 р. Харківським жандармським управлінням було порушено кримінальну справу проти селянина Марка Трофимовича Фісака, в будинку якого на хуторі Камишеватий Люботинського повіту окрім форм для лиття фальшивих 1 руб. монет зразка 1896 р., виявлено також спеціальні форми для лиття половин вибухових пристроїв різного розміру². До цього було проведено обшук у підозрюваного у виготовленні фальсифікатів монет Антона Лисенко, в якого також знайдено оболонки для вибухових пристроїв, хоча проведений попередній обшук не дав підстав вважати його причетним до терористичної діяльності³. Про фальшивомонетників терористів повідомляє у 1907 р. газета «Кіевское Утро»: «Російські фальшивомонетники та бомбисти у Парижі. У Парижі, як телеграфують московські газети, заарештовані два студента вірменина з Росії. У них знайдено фальшиві монети. Вони пояснили, що фальшиві гроші отримали від якогось Назар'янца. Під час обшуку у останнього знайдено чудово обладнану лабораторію для виготовлення фальшивих монет та підривних снарядів. За словами дружини Назар'янца, останній за експропріацію був засуджений у м. Петербург до смертної кари, згодом помилуваний та засланий на безстрокові роботи. Через деякий час Назар'янц втік, оселився у м. Париж та зайнявся викладанням практичної хімії своїм співвітчизникам. На питання представника поліції до дружини чи виготовляв Назар'янц вибухові речовини, та відповіла, що не знає. Так само пані Назар'янц не

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 641. Справа 2, Ч. 1. Справа про донесення з різних місць та осіб про випадки, що трапились у Київській губернії. Рік 1911–1912. Арк. 459 зв.

² ЦДІАК. Фонд 336. Харківське губернське жандармське управління, м. Харків. Опис 1. Справа 3985. Справа № 35 по секретній частині з перепискою про селянина Марка Трофимова Фісака, звинувачуваного у виготовленні бомб та фальшивих монет. Арк. 1–1 зв.

³ ЦДІАК. Фонд 336. Харківське губернське жандармське управління, м. Харків. Опис 1. Справа 3984. Справа № 10 про виготовлення уламків бомб селянином Лисенко А.Н. що проживає у Волковиському повіті. Рік 1913.

змогла надати відповідь відносно виготовлення фальшивих монет»¹. Інформація про підготовку до терористичних актів паралельно з підробкою монет є у переписці секретної частини Харківського губернського жандармського управління: «у селянина Марка Трофимовича Фісака, де в даху сараю і в соломі якого обкладено стіну, виявлено 4 великих кулі з яблуко розміром та 15 малих куль з волоський горіх величини як бомби, одна фальшива монета в рубль 96-го року, форми для відливання бомб у 5 шматках»². Описані в слідчих справах половини оболонок для бомб, подібні до гарматних ядер XIX – XX ст., збережених у фондах та експонованих у БКМ (Рис. 83)³.

Але траплялись випадки і затримання фальшивомонетників, які підроблюючи гроші, вперше скоїли незаконні дії. Затримані під час виготовлення фальшивих монет С. Коновалов та його квартирант Фролов були вперше притягнуті до відповідальності за скоєння злочину. Недосвідченість злочинців демонструє недбале виготовлення ними форми для лиття: «<...> при огляді виявилось, що гроші виконані дещо грубо, що для збуту геть не придатні, а формочка ще зовсім не була у використанні»⁴.

Отримані результати та проаналізовані джерела дають змогу встановити представниками яких професій частіше всього здійснювалось безпосереднє виготовлення фальшивих монет та кредитних білетів, а також кого підозрювали та затримували під час збуту фальшивих грошей. Використані в дослідженні історичні джерела дозволяють встановити не лише причетність до фальшивомонетництва заможних верств населення, селян та міщан, а й більш деталізовано представити їх професії: ковалі, гравери, слюсарі, фотографи, літографи, представники духовенства, слідчі правоохоронних органів та вже ув'язнені фальшивомонетники. Найчастіше за цим злочином затримували майстрів по роботі з металом (ковалів,

¹ Русские фальшивомонетчики и бомбисты в Париже. Кіевское Утро. № 61. воскресенье, 17 октября. Киев, 1910. С. 3.

² ЦДАК. Фонд 336. Харківське губернське жандармське управління, м. Харків. Опис 1. Справа 3985. Справа № 35 по секретній частині з перепискою про селянина Марка Трофімова Фісака, звинувачуваному у виготовленні бомб та фальшивих монет. Арк. 1.

³ БКМ. Половина гарматного ядра. Російська імперія, XIX–XX ст. Інв. № БМ–615, БМ–616.

⁴ Темная история. Южная Копейка. № 1014. 3 ноября. Киев, 1913. С. 3.

ливарників), майстрів по ремонту годинників та механізмів, а також зброярів, граверів, скульпторів та ін.).

Проаналізувавши матеріали архівних справ та публікацій газет, ми встановили національну приналежність фальшивомонетників в Україні в імперську добу: болгари, турки, греки, поляки, вірмени, німці. Серед фальшивомонетників траплялись також перси та англійці. Збут підробок був поширеним промислом серед циган. Лідерство фальшивомонетників тримали євреї, будучи відміченими ще й у ввезенні підробок із Англії. Окрім виготовлення та збуту підроблених грошей євреями, поширеними були також наклепи проти інших євреїв-торговців щодо потенційного зберігання підробок, які здійснювалися переважно з метою усунення конкуренції у комерційній діяльності та як помста за особисті образи. Інформацію на сторінках періодичної преси Галичини кінця ХХ – поч. ХХ ст. щодо звинувачень євреїв у фальшивомонетництві, яка має яскраво антисемітський зміст, ми вважаємо значною мірою перебільшеною і упередженою.

Нами встановлено основні терміни та лексикологічні прийоми, що використовувались слідчими правоохоронних органів та редакторами старих газет щодо фальшивомонетників, самих фальшивих грошей та процесу їх збуту¹. Цікавими є випадки досить тривалого періоду діяльності фальшивомонетників, що змогли налагодити чітку таємну роботу, завдяки володінню високими організаційними здібностями. Частина фальшивомонетників використовувала одразу по декілька вигаданих імен, що ускладнювало проведення розшуку. Для збуту підробок часто обирали місця, де розрахунки проходили в умовах поспіху. Раніше багато хто з затриманих фальшивомонетників вже притягався до відповідальності за скоєні раніше злочини, або також займався паралельно іншими видами протизаконної діяльності.

¹ Бойко-Гагарін А. С. Особливості лінгвістичної термінології щодо фальшивомонетників в Російській та Австро-Угорській імперії у ХІХ – поч. ХХ ст. Етнічна історія народів Європи. Вип. 60. Київ, 2020. С. 55–63. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.60.06.

5.4. Протидія фальшивомонетництву з боку держави

У цьому параграфі головну увагу приділено питанню державної політики стосовно протидії фальшуванню грошей, яке включає аналіз тогочасного законодавства, зокрема «Уложення про покарання кримінальні та виправні» (видання 1845 та 1866 рр.)¹, Монетного Статуту (видання 1857 р.)², а також іменні імператорські укази, постанови та маніфести Сенату щодо протидії фальшивомонетництву та захисту монет, викладених у Повному зібранні Законів Російської імперії. Розглянуто основні складові державної політики боротьби з фальшивомонетництвом: інформування населення про появу підробок із переліком їх ознак; особливості проведення слідства та заохочення населення до викриття зловмисників; проведення державної експертизи підозрілих та вилучених у ході слідства підроблених грошей; судочинство та покарання винних у підробці монет та банкнот³.

Найбільш рання згадка щодо розпорядження майном винних у виготовленні фальшивих монет сягає ще XVIII століття. Посилаючись на законодавчі інструкції 1730 р., правління Асигнаційного Банку 4 грудня 1796 р. звернулося до імператора за дозволом на перерахування до Банку коштів, виручених з продажу майна фальшивомонетників на покриття збитків. Правління Банку спиралося на прецедент конфіскації майна засуджених за фальшивомонетництво робітників паперової фабрики в м. Обухові у 1780 р. з подальшим його продажем. Таким чином планувалось отримання компенсації за збитки, нанесені Банку через необхідність компенсувати отримані від населення фальшиві гроші⁴. Хоча на

¹ Таганцев Н. С. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1866 года. С дополнениями по 1-е января 1876 г. Сост. Н.С. Таганцевым. Издание второе, переработанное и дополненное. Санкт-Петербург, Типография М. Стасюлевича, 1876. 287 с.

² Свод Законов Российской империи, издания 1857 года. Том Седьмой. Уставы монетный, горный и о соли. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875.

³ Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

⁴ ДАЧеркО. Фонд 772. Черкаська і Чигиринська нижні розправи. Опис 1. Справа 9. Указ Вознесенського намісницького правління про донесення свідчень про кількість випущених в фальшивих асигнацій. Рік 1797. Арк. 1.

практиці такі рішення виконувались не завжди. Кошти з продажу майна засудженого за підробку турецьких золотих монет та засланого до Сибіру у 1823 р. болгарського колоніста Х. Немцана ізмаїльським цинутним судом було вирішено використати на погашення боргів засудженого перед кредиторами Стояна Ілію та Янка Курдова у сумі 402 леви¹. 15 жовтня 1865 р. згідно припису до Чигиринського поліцейського управління повітовим судом було визначено позбавити всіх прав та відправити на каторгу міщан Могилівської губ. Лейзора Тмоткіна та купця 3 гільдії Форшоста Шмуленя Єлизаветського, які виготовляли фальшиві гроші у с. Талень Чигиринського повіту. Кошти за реалізоване конфісковане майно в сумі 1700 руб. сріблом відправити у губернське правління на покриття витрат на ведення слідства².

Поява паперових асигнацій стала новим прогресивним явищем у суспільстві, хоч їх підробка не змусила на себе довго чекати. Професор В. Сокольський вказує на прирівнення відповідальності за підробку асигнацій до підробки монет ще в іменному указі від 25 жовтня 1772 р., а пізніше, 14 грудня 1814 р. підробка асигнацій була визнана *суспільним грабунком*. Ще у 1797 р. до фальшивомонетництва прирівняли підробки цінних паперів, свідоцтва та білети Державного допоміжного банку для дворян, які були визнані такими, що несуть шкоду суспільному благу, а винний у такому злочині мав бути покараний як фальшивомонетник³.

У дослідженні питання методології вивчення економічної історії Російської імперії, професором В. Орликом відзначено значний науковий потенціал законодавчих актів⁴. Усі основні законодавчі акти того часу об'єднано в ПЗЗРІ, що

¹ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 227. Справа про звинувачення колоніста м. Болграда Ізмаїльського повіту Христе Немцана в карбуванні турецьких фальшивих монет. Рік 1823. Арк. 62 зв.

² ДАЧеркО. Фонд 420. Чигиринський повітовий суд. Опис 1. Справа 1235. Справа про продаж дому померлого купця Єлисаветського, засудженого за виготовлення кредитних фальшивих білетів. Рік 1867. Арк. 4.

³ Сокольский В. О нарушениях уставов монетных. Историко-юридическое исследование. Киев: Университетская типография, 1873. С. 156.

⁴ Орлик В.М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2011. Вип. 18. Київ, 2011. С. 59–64.

вперше побачило світ у 1830 р. та містить накази, постанови та маніфести російської влади для населення держави, в тому числі й свідчення про регуляцію фінансової діяльності та грошового обігу. Збірники ПЗЗРІ щороку видавалися та продавалися всім бажаючим, про що повідомлялось у газетах¹. Загалом заборона виготовлення монет приватними особами була встановлена низкою законів та постанов влади, які в різній редакції видавалися протягом усього ХІХ ст.:

➤ 1810 р. – Маніфестом від 20 червня² населенню заборонялося переплавляти мідну монету, прирівнюючи такі дії до фальшивомонетництва³.

➤ 1842 р. – найвище затвердженим рішенням Державної Ради було постановлено, що нанесення золотого покриття на обігові монети чи фарбування асигнацій у колір білетів більшого номіналу не має порушення права державної монетної регалії на безпосереднє виготовлення грошей, тому може кваліфікуватися як фінансове шахрайство і передбачати менше покарання, ніж фальшивомонетництво⁴.

➤ 1845 р. – видано кодекс законів «Укладення про покарання кримінальні та виправні», де у гл. II «Про порушення статутів монетних» детально описувалися всі види підробки грошей, а також визначалося покарання за фальшування⁵.

➤ 1857 р. – у VII томі ПЗЗРІ було опубліковано «Устави монетний, гірський та про сіль»⁶.

➤ 1899 р. – прийнято новий Монетний Статут, що завершив реформи С.Ю. Вітте та проіснував до розпаду Російської імперії¹.

¹ XLV том второго Полного собрания Законов Российской Империи. Николаевский Вестник. № 118. 17 октября. Николаев, 1874. С. 549. Там само. XLV том второго Полного собрания Законов Российской Империи. Николаевский Вестник. № 110. 26 сентября. Николаев, 1874. С. 425.

² Полное собрание Законов Российской империи, с 1649 года. Том XXXI. 1810–1811. Печатано в типографии II Отделения Его Императорской Величества Канцелярии, 1830. С. 216–217.

³ Сокольский В. О нарушениях уставов монетных. Историко-юридическое исследование. Киев: Университетская типография, 1873. С. 167.

⁴ Там само. С. 197

⁵ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Санкт-Петербург: В типографии второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1845. 922 с.

⁶ Свод Законов Российской империи, издания 1857 года. Том Седьмой. Уставы монетный, горный и о соли. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875. С. 1–42.

Перераховані законодавчі акти загалом майже не змінили підхід до протидії фальшивомонетництву, визначення основних видів злочинів, а також передбачених покарань. До виконання вимог вказаних Уставів закликав прокурор Київського окружного суду, надаючи 24 листопада 1892 р. припис товаришу прокурора по Чигиринській дільниці щодо виявлених у повіті випадків підробки штемпелів бандеролей та грошей². На з'їзді криміналістів у 1910 р. професором М. Чубинським було проголошено доповідь про застарілість колишнього «Уложення про покарання кримінальні та виправні» та висловлено думку щодо необхідності ширшого використання нового Зводу кримінальних уложень³.

Для боротьби з фальшивомонетництвом влада вдавалася також до систематичного інформування державних структур, які мали відношення до роботи з готівкою. Так, зокрема, шляхом розсилання спеціальних бюлетенів централізовано надавалась інформація про ідентифікацію підробок, наводилися детальні описи різного роду фальсифікатів монет⁴ та банкнот.

З другої пол. XIX ст. ЕЗДП була головним центром проведення експертизи автентичності кредитних білетів та цінних паперів⁵. Виготовлені ЕЗДП бюлетені (**Рис. 84–85**) надсилалися до канцелярій губернаторів, які своєю чергою інформували відповідні міські магістрати⁶, розсилаючи їх у підвідомчі великі підприємства (як у 1861 р. з Волинського губернського правління до всіх повітових

¹ Полное собрание Законов Российской империи. Собрание третье. Том XIX. 1899. Отделение I. От № 16310-17967. Санкт-Петербург, 1902. С. 665–671.

² ДАЧеркО. Фонд 691. Товариш прокурора Київського окружного суду по Чигиринській дільниці. Опис 1. Справа 6. Переписка з прокурором Київського окружного суду про початок слідства по справам про поширення штундизму та торгівлі чаєм із підробленими бандеролями. Рік 1898. Арк. 8 зв.

³ Съезд криминалистов. Южная Заря. № 1177. вторник, 27 апреля (10 мая). Екатеринослав, 1910. С. 1–2.

⁴ ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 48. Розпорядження керівника Одеського митного округу про спостереження за недопущенням ввезення у Росію фальшивих грошей та ввезення платинової монети. Рік 1845. Арк. 2–2 зв.

⁵ Балаченкова А.П. ЭЗГБ как центр экспертизы кредитных билетов и ценных бумаг (вторая половина XIX – начало XX в.). Тезисы докладов и сообщений. Двадцатая всероссийская нумизматическая конференция. Великий Новгород, 16–20 апреля 2019 г. Москва, 2019. С. 199–200.

⁶ ДАВолО. Фонд 229. Ковельський міський магістрат. Опис 1. Справа 460. Про появу в обігу фальшивих 3 рублевих кредитних білетів. Рік. 1859. Арк. 36.

та земських управлінь поліції, судів та квартирних комісій надсилалося секретним циркуляром)¹. Також з ЕЗДП здійснювалася розсилка інформаційних бюлетенів до міністерств, про що своєю чергою інформували підпорядковані Палати. Так, опис фальшивих кредитних білетів 10 руб. номіналу з № 2.216.347 та 2.216.307 вже 18 роду підробки розіслано 23 грудня 1846 р. до Міністерства державного майна по секретній частині, яке своєю чергою інформувало Палату державного майна та інші відомства². 30 квітня 1848 р. військовим губернатором м. Харкова було переслано інформаційні бюлетені ЕЗДП до міських та земських відділків поліції, міської думи та у Старобільську ратушу³. 18 вересня 1851 р. міському очільнику м. Кілія Бессарабської губернії надійшов інформаційний бюлетень ЕЗДП від Управляючого Палатою державного майна⁴. 12 березня 1854 р. канцелярією Одеського військового губернатора було вирішено направити подібний інформаційний бюлетень також і в Одеський тюремний комітет⁵. Інформацію про ознаки підроблених банкнот, виявлених Асигнаційним Банком, також передавали з Департаменту зовнішньої торгівлі⁶.

Цікавим є той факт, що підготовка інформаційного бюлетеня відбувалась лише для протидії поширенню фальшивих грошей, виготовлених друкарським способом, а не малюванням вручну. На цьому було акцентовано увагу в інформаційному бюлетені із описом ознак «<...> наявних в обігу фальшивих друкованих 50 руб. кредитних білетів нового виробу (п'ятого роду:) <...>»⁷.

¹ ДАРО. Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 813. Укази з Волинського губернського правління щодо підробки кредитних білетів. Рік 1861. Арк. 26.

² ДАВолО. Фонд 394. Смидинська сільська управа. Опис 1. Справа 46. Про появу в народному обігу фальшивих кредитних білетів. Рік 1846. Арк. 6.

³ ДАХарО. Фонд 52. Харківська міська поліція. Опис 1. Справа 757. Згідно припису начальника цієї губернії з супроводженням опису фальшивого кредитного білету 25 руб. вартості. Рік 1848. Арк. 1.

⁴ КУІА. Фонд 513. Кілійське міське поліцейське управління. м. Кілія Ізмаїльського повіту. Опис 1. Справа 293. Приписи Бессарабського військового губернатора від 12 вересня 1851 року про вилучення із обігу фальшивих кредитних білетів. Рік 1851. Арк. 1.

⁵ ДАОО. Фонд 361. Одеський попечительський про тюрми комітет. Опис 1. Справа 229. Про фальшиві кредитні білети. Рік 1854. Арк. 3.

⁶ ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 24. Циркуляри керівника Одеського митного округу про посилення суворості нагляду на кордоні. Рік 1833. Арк. 2.

⁷ КУІА. Фонд 512. Поліцейський чиновник посаду Вилкове прилеглих сіл Ізмаїльського градоначальства. Опис 1. Справа 11. Циркуляри Бессарабського військового губернатора про

Тим установам, на які не вистачало зразків інформаційних бюлетенів, висилали переписані брошури: «<...> нестачу доповнити рукописними копіями <...>»¹. Аналогічну рекомендацію надано Херсонським губернським правлінням у 1845 р.² З точністю переписані вручну інформаційні бюлетені із описом ознак підробок 10 руб. кредитних білетів було розіслано від імені Бессарабського військового губернатора до чиновника, відповідального за поліцейську частину у посаді м. Вілково³.

Шляхом організованої таємної розсилки від Міністерства фінансів на завод «Київський Арсенал» потрапив інформаційний бюлетень із описом ознак фальшивих кредитних білетів номіналом 100 руб. У цьому бюлетені вказувалося, що: «зміни зустрічаються як на білетах з підписом управляючого Жуковського, так і на білетах із 1894 р. з підписом управляючого Е. Плеске. *Лицьовий бік білетів*. Жовтий друк. У розетці, під великою цифрою «100», справа, зовнішній бордюр овалу виконаний ясніше і наближений до справжніх білетів. Коричневий друк. Слова «СТО» та «РУБЛЕЙ», написані: перше – над, а друге – під великою чорною цифрою «100», на правій стороні білетів – зменшені проти першочергової підробки (див. 3-й рисунок попереднього опису) <...>»⁴. Звернемо увагу на те, що брошура з описом містить посилання на попередні брошури та інформаційні бюлетені, в яких описано інші роди підробки, що свідчить про планові систематичні розсилки таких видань⁵.

вилучення із обігу фальшивих грошових знаків, опис фальшивих кредитних білетів різного номіналу. Роки 1851–1854. Арк. 13.

¹ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7699. Kurs a falszowanie monet. Vol. X. (1845–1851). Str. 307.

² ДАХерсО. Фонд 3. Херсонське губернське правління. Опис 1. Справа 20. Ставлення Експедиції державних кредитних білетів до виявлення фальшивих грошових знаків. Рік 1854. Арк. 2.

³ КУІА. Фонд 512. Поліцейський чиновник посаду Вілкове прилеглих сіл Ізмаїльського градоначальства. Опис 1. Справа 9. Циркуляри Бессарабського військового губернатора про вилучення із обігу фальшивих грошових знаків, опис фальшивих кредитних білетів різного номіналу. Рік 1850. Арк. 60.

⁴ ДАК. Фонд 338. Київський Арсенал. Опис 1. Справа 5. Про зміни в друці 2-ого роду підробки кредитних білетів сто рублевого номіналу. Рік 1896. Арк. 28.

⁵ Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

Розсилання інформаційних бюлетенів мало свій результат, виявлені фальшиві гроші в губерніях на місцях слідчі та казначеї (скарбники) описували, вказуючи зазначені роди. Так, 24 лютого 1883 р. у збирача податків у м. Деражня – Василя Фадєєва Швеця виявлено фальшивий кредитний білет 25 руб. номіналу зразка 1846 р. із серією А/Б № 212876. Білет було визначено як фальшивий 3-ого роду підробки¹, а виявлені Летичівським казначейством фальшиві 5 руб. зразка 1880 р. з серією А/Н та № 341785 – до 22 роду підробки².

На цікаві особливості в процесі протидії поширенню фальшивих грошей вказувалось у супровідному листі з додаванням інформаційного бюлетеня із описом ознак фальшивих грошей, отриманим у січні 1851 р. поліцмейстером м. Ізмаїл. Бессарабським військовим губернатором наголошувалось на необхідності у випадку виявлення в регіоні фальшивих грошей в першу чергу: «<...> негайно застосувати законні заходи по вилученню з народного обігу, стараючись, при цьому виявити також винних у виготовленні фальшивих цих білетів»³.

Іншого класу інформаційні бюлетені розроблялись і випускались випробувальною станцією Головного управління пошт та телеграфів в м. Києві (**Рис. 85**), які розсилалися по всіх відділеннях пошти та телеграфу Київського округу. У деталізованих описах також додавалась графічна деталізація цих відмінних рис, дрібних елементів, малюнки елементів захисту, в тому числі і різного роду підробок поштових марок⁴.

Щодо оформлення інформаційних бюлетенів ЕЗДП можна також навести наступне спостереження: на початковому етапі застосування вказаного інструменту протидії поширенню фальшивих грошей у 1830–1840 рр. використовувалися

¹ ДАХмельО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 945. Про надання в Летичівське казначейство м. Держки – Михайлом Швецем 25 рублевого фальшивого кредитного білету. Рік 1883. Арк. 6.

² ДАХмельО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 975. Про виявлення при заповіті відставного капітана м. Летичіва – Даніловим фальшивого 5 рублевого кредитного білету. Рік 1883. Арк. 15 зв.

³ КУІА. Фонд 514. Ізмаїльська міська поліція. Опис 1. Справа 271. Приписи Бессарабського військового губернатора про вилучення із обігу фальшивих кредитних білетів. Рік 1851. Арк. 1.

⁴ ДАЧеркО. Фонд 894. Тальнівська поштово-телеграфна контора. Опис 1. Справа 1. Опис фальшивих кредитних білетів зразка 1887 та 1895 років, підробок поштових марок. Рік 1895. 32 арк.

загалом переважно суцільно текстові бюлетені, натомість наприкінці XIX ст. описи ознак доповнювалися також графічним зображенням окремих деталей малюнку грошей державного зразка із відмінами аналогічної ділянки поля на фальшивих грошей із вказівкою на невідповідність стрілкою¹.

Про поточний стан слідства державного рівня ваги повідомлялося також міністру фінансів імперії. Так, Державною комісією внутрішніх справ у Царстві Польському повідомлено 6 грудня 1824 р. міністра фінансів Є. Канкріна про хід розслідування завезення підробок російських кредитних білетів із Англії²; на протидію цій диверсії влада вдалася до перевірки всіх євреїв, які прямували з Англії до Царства Польського³.

Проблема фальшивомонетництва була настільки поширеною, що інформацію про появу фальшивих монет та банкнот розміщували на шпальтах тогочасних газет. Найчастіше такі публікації не містили детальної інформації про відмінні риси підробок, повідомляючи лише про сам факт їх появи у різних регіонах імперії. Так, зокрема, газета «Асхабад» (Закаспійська обл.) у 1909 р. повідомляла про те, що в м. Одесі було виявлено «фабрику фальшивих монет, конфісковано 1056 руб. монет та матеріали для виготовлення, арештовані під час роботи четверо, власник квартири втік»⁴. Інколи газетні повідомлення містили рекомендації для самостійного виявлення підробок. Так, зокрема, київська газета «Южная Копейка» 28 квітня 1912 р. повідомляла: «У Петербурзі виявлені нові 500-рублеві папірці, надіслані з Сибіру. Підробка достатньо досконала. Відрізнити підроблені від справжніх 500 рублівків можливо, лише наклавши поряд кредитні білети один на інший та провівши дослідження. Водяний портрет Петра відмінно підроблено граверним способом»⁵. Під час Першої світової війни газети інформували також

¹ КУІА. Фонд 443. Ренійська митна застава. м. Рені Ізмаїльського повіту Бессарабської губ. Опис 1. Справа 15. Циркулярні приписи Департаменту митних зборів про керівництво описами фальшивих кредитних білетів під час приймання грошових сум. Рік 1891. Арк. 2.

² Бойко-Гагарін А.С. Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом XIX ст. Наукові записки з української історії. Випуск 46. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 207–218. DOI: 10.31470/2415-3567-2019-46-207-218.

³ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7691. Kurs a falszowanie monet. Vol. II (1825–1826). Str. 421.

⁴ Одесса. Обнаружена фабрика. Асхабад. № 72 (3239). пятница, 20 марта. Асхабад, 1909. С. 3.

⁵ Фальшивые деньги в Петербурге. Южная Копейка. № 487. 28 апреля. Киев, 1912. С. 2.

про те, що нові російські банкноти дрібних номіналів з однаковими серійними номерами (що з'явилися в обігу через їх надмірний випуск для потреб війни) не були підробками, а виготовлялися за спрощеною технологією¹. Прикладом цих емісій можуть також слугувати збережені у зібранні НМІУ кредитні білети номіналом 1 руб. зразка 1898 р. з однаковими серією та номером «НВ-479» у кількості 5 одиниць². Отже, газетні повідомлення з пересторогою для читачів щодо появи фальшивих грошей сприяли підвищенню навичок у населення самостійного виявлення підроблених грошей і, відповідно, протидії фальшивомонетництву³.

Для ефективного виконання поставлених перед слідчими органами завдань передбачалося виділення слідчим спеціальних грошових сум, призначених на компенсацію витрат, понесених в процесі розшуку фальшивомонетників. Виконуючи свої службові обов'язки, слідчий Санкт-Петербурзької поліції Євреїнов надав Міністру фінансів виявлені ним під час слідства сім фальшивих кредитних білетів, на покупку яких він витратив 70 руб. та поніс витрати на проїзд до Москви у розмірі 15 руб., вказавши також, що для успіху слідчих дій на видатки необхідно 500 руб. сріблом⁴. Слідчий Євреїнов також клопотає про виплату його інформатору, збіднілому єврею Ельяшу Матісовичу Штерну необхідної суми грошей на здійснення діяльності із збору інформації про фальшивомонетників у сумі 150 руб., гарантуючи витрату їх за призначенням⁵.

Маючи успішний досвід викриття фальшивомонетників у 1857 р., слідчим Євреїновим проведено успішні оперативні дії з викриття селян, братів Ларіона та Флегонта Архіпових у 1859 р. – виробників фальшивих 3 руб. кредитних білетів

¹ Кредитки с одинаковыми номерами. Аккерманское Слово. № 1453. суббота, 29 октября. Аккерман, 1916. С. 3.

² НМІУ. Інв. № ПГЗ-754/1-1, ПГЗ-754/1-2, ПГЗ-754/1-3, ПГЗ-754/1-4, ПГЗ-754/1-5;

³ Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

⁴ РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 126. Про розшук фальшивомонетників в Київській губернії кварталним наглядачем Петербурзької поліції Євреїновим. Рік 1858–1860. Арк. 1.

⁵ РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 126. Про розшук фальшивомонетників в Київській губернії кварталним наглядачем Петербурзької поліції Євреїновим. Рік 1858–1860. Арк. 5.

викрито у с. Маслово Мологського повіту Ярославської губернії, збут готової продукції відбувався через їхніх агентів у столиці імперії¹. Викрити виробників фальшивих монет стало можливим після затримання у шинку селянина Павла Ефімова Трунова, який збував отримані від виробників підробки, намагаючись під час обшуку викинути фальсифікати під стіл. Пообіцявши протекцію та пом'якшення покарання за збут підробок, слідчий Санкт-Петербурзької поліції Євреїнов відпустив збувальника та продовжив за ним таємне спостереження². Слідчий виділив П. Трунову суму у 225 руб., з яких 210 руб. мічених грошей, переписавши номери та серії, наказав витратити на купівлю у фальшивомонетників готової продукції, а 15 руб. державними кредитними білетами дозволив використати на поточні витрати. Затримання озброєних фальшивомонетників у землянці в с. Маслово відбувалося вночі з 19 на 20 вересня 1859 р., залучивши підтримку місцевого земського виправника, а також набравши понятих із селян сусідніх сіл. Обшук у помешканні братів Архіпових не дав результатів, підозру викликали лише обрізки поштового паперу, який імовірно міг лишитись після вирізання заготовок для фальшування кредитних білетів. Відсутність серед виявлених під час обшуку грошей у братів Архіпових виданих попередньо П. Трунову мічених кредитних білетів, останній пояснив тим, що обміняв їх на дрібніші. У лісі на болотистій місцевості за вказівкою інформатора була виявлена замаскована землянка, де на глибині два аршини та десять вершків було організовано приміщення із літографічним станком та літографічними каменями, готовими для друку фальшивих кредитних білетів 3 руб. із серією № 1099.456 зразка 1858 р. Виготовленням підробок займався Флегонт Архіпов, за весь час роботи виконавши до 3000 підробок³.

¹ РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 126. Про розшук фальшивомонетників в Київській губернії кварталним наглядачем Петербурзької поліції Євреїновим. Рік 1858–1860. Арк. 3–3 зв.

² РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 126. Про розшук фальшивомонетників в Київській губернії кварталним наглядачем Петербурзької поліції Євреїновим. Рік 1858–1860. Арк. 10.

³ РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 126. Про розшук фальшивомонетників в Київській губернії кварталним наглядачем Петербурзької поліції Євреїновим. Рік 1858–1860. Арк. 9–18 зв.

Компенсувати понесені під час слідства витрати у сумі 2 руб. 40 коп. добових грошей у Луцького повітового суду просив засідатель Соломахін, який протягом грудня 1865 р. проводив слідство проти єврея Цаля Гейлера, у якого виявились фальшиві 50 рублів¹.

Нерідко до правоохоронних органів надходила інформація щодо різних осіб із буцімто достовірними свідченнями про підпільне виготовлення фальшивих грошей, при цьому інформатори мали намір отримати винагороду за свою допомогу. Враховуючи часту сумнівність отримуваних даних, позиція Міністерства фінансів була однозначною: видача винагороди лише після повного завершення справи та виявлення винних разом із доказами. Запити на виділення грошових сум, необхідних на вирушення до місця діяльності потенційних фальшивомонетників та інші витрати, залишалися без підтримки².

У випадках підозри щодо виявлення фальсифікаторів із значним обсягом виготовленої продукції, із м. Санкт-Петербург могли також відрядити досвідчених слідчих по особливо важливим справам. Так, відряджаючи чиновника особливих доручень від Міністерства Фінансів колезького асесора Татіщева та поручика Сташевського із штату Санкт-Петербурзької поліції до м. Києва з метою викриття фальшивомонетників у 1866 р., щоб замаскувати справжні цілі відрядження, в канцелярії оформлювали «<...> ніби звільнення у відпустку за особистими потребами»³, відрахувавши «<...> на витрати у це відрядження надалі до розрахунку належних Вам та Сташевському подорожніх та добових грошей отримаєте Ви із секретних сум 600 руб. У випадку ж успіху Ваших дій, дозволено Вам при миттєвому про це донесенні по телеграфу, запросити дозвіл мій про відпуск з місцевого казначейства ще деякої суми, необхідної для задоволення

¹ ДАЖО. Фонд 18. Волинська палата карного суду. Опис 4. Справа 415. Справа про фальшивий 50 руб. кредитний білет, виявлений у міщанина Гейлера Цаля. Рік 1866–1868. Арк. 2–5.

² РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 340. Про розшуки фальшивомонетників у м. Лондоні. Рік 1872. Арк. 4–6.

³ РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 263. Про відрядження у м. Київ чиновника особливих доручень Татіщева та поліцейського офіцера Сташевського для викриття фальшивомонетників. Рік 1866. Арк. 1.

доносителів та інші обставини, що не терплять затримки, і про які після повернення складете детальний звіт»¹.

Розшук фальшивомонетників відбувався разом із розкриттям крадіжок, вбивств, зґвалтувань, каліцтв, бродяжництва, незаконного співжиття без шлюбу, перебування із фальшивим документами, пошуком дезертирів та біглих селян². Для аналізу даних про випадки у губерніях органами поліції збиралися свідчення від місцевої влади з різних населених пунктів, вираховуючи кількість випадків по різним видам злочинів. Так, серед числа кримінальних випадків (пожеж, підпалів, нещасних випадків, знайдених трупів, вбивств, самогубств, пограбувань, крадіжок та шахрайства), що стались протягом 1911–1912 рр. у Подільській губернії, в статистичному звіті окрему колонку виділено під «Підробку та збут фальшивих грошей» із прочерками, що свідчить про невиявлення подібного роду злочинів на цей час у губернії³. Підробка грошей в таких звітах класифікувалася в розділі «особливі випадки» та «шахрайства»⁴.

Для полегшення роботи правоохоронних органів влада заохочувала місцеве населення до співпраці, наголошуючи в законодавчих актах про обов'язок кожного повідомляти про факти виявлення фальшивих грошей, а також підозр про їх виробництво. Тим, хто повідомить про злочин із подальшим підтвердженням і затриманням фальшивомонетників, передбачалася винагорода. Згідно з Маніфестом від 20 червня 1810 р., тим, хто донесе достовірну інформацію про

¹ РДА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 263. Про відрядження у м. Київ чиновника особливих доручень Татіщева та поліцейського офіцера Сташевського для викриття фальшивомонетників. Рік 1866. Арк. 3 зв.

² Мельник М.О. Поліція дореволюційної Миколаївщини (1789–1917 рр.). VII миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». Миколаїв, 2008. С. 163.

³ ЦДАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 641. Справа 3. Справа про донесення з різних місць та осіб про випадки, що трапились у Подільській губернії. Рік 1911–1912. Арк. б/н.

⁴ ЦДАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 641. Справа 2, Ч. 1. Справа про донесення з різних місць та осіб про випадки, що трапились у Київській губернії. Рік 1911–1912. Арк. 226 зв.

факти незаконної переплавки міді, передбачалася винагорода у кількості $\frac{2}{3}$ виявленого незаконно сплавленого металу¹.

Значну грошову винагороду отримали селяни с. Хорошево Тверської губернії Матвій Філіппов та Тимофій Семенов, які сприяли у викритті фальшивомонетника, ржевського міщанина Леона Волинського. Підозра у виготовленні фальшивих асигнацій виникла після замовлення Василем Зинов'євим у Л. Волинського кованої металеві дошки. Після обшуку у Волинського були виявлені не лише фальшиві асигнації, а також й інструменти для їх виготовлення. Після викриття виробника фальшивих асигнацій до Тверського цивільного губернатора було направлено прохання про виплату винагороди селянам, які сприяли у викритті фальшивомонетника. Міщанин Л. Волинський за виготовлення фальшивих грошей був покараний биттям батоном та засланий до Сибіру. Натомість управляючим Міністерства внутрішніх справ для заохочення подібної співпраці населення із органами влади у викритті фальшивомонетників наказано виплатити М. Філіппову та Т. Семенову винагороду у розмірі 100 руб. кожному, отриману ними 16 липня 1825 р.²

Згідно з Указом від 17 вересня 1835 р., на тих, хто надавав достовірні дані про виробників фальшивих асигнацій, очікувала значно більша винагорода проти тих, хто доносив на причетних до виготовлення фальшивих монет³. Логіка цього законодавчого акту полягала в тому, що фальшиві монети, лише зовні покриті тонким шаром дорогоцінного металу, при їх тривалому невиявленні не зможуть довго курсувати та наносити шкоду державі, будучи досить швидко виявленими в процесі обігу. Та не завжди за донесення очікувалася матеріальна винагорода. Дізнавшись про незаконну діяльність свого чоловіка Д. Змерліу з фальшування османських монет у м. Ліпкань у 1822 р., Катінка Змерліу розповіла про все архімандриту кишинівської церкви Св. Пророка Іллі, священнику Василю

¹ Сокольский В. О нарушениях уставов монетных. Историко-юридическое исследование. Киев: Университетская типография, 1873. С. 167.

² РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 11. Справа 679. Про видачу селянам Філіпову та Семенову у винагороду по 100 рублів за виявлення фальшивомонетника у Тверській губернії. Рік 1825. Арк. 1–3.

³ Там само. С. 196.

Нестеровському, вимагаючи розірвання шлюбу для уникнення нею покарання за співучасть у фальшивомонетництві. Натомість священнослужитель лише закликав Д. Змерліу до присяги, що той не буде більше займатись незаконною діяльністю та попередив про застосування покарання за подібні злочини у вигляді заслання до Сибіру, відмовивши у розірванні шлюбу¹.

Згідно Ст. 195 Монетного статуту 1857 р. за сприяння затриманню фальшивомонетників та їх викриття місцевими мешканцями передбачалася винагорода від Міністра фінансів за погодженням із Міністром внутрішніх справ у розмірі від 15 до 150 руб., а в окремих випадках до 300 руб. із коштів Державного казначейства². Якщо викриття фальшивомонетників надавало право населенню на отримання винагороди, то приховування зловмисників від влади суворо каралося. Так, зокрема ті, хто знав і не повідомив про факти підробки монет у своєму районі, також позбавлялись особових прав та висилалися на проживання у Томську та Тобольську губ. із тюремним ув'язненням терміном від 2 до 3 років, або відправлялися в арештантські роти терміном від 4 до 6 років. У Ст. 559 «Укладення про покарання кримінальні та виправні» в редакції 1866 р. передбачалося заслання до Сибіру за аналогічне недонесення владі про зловмисників. Проте для учасників виготовлення фальшивих монет, які самостійно та добровільно викриватимуть своїх спілників, гарантувалося позбавлення від покарання³.

Слідчий жандармерії Подільської дільниці повідомив про викриття фальшивомонетників по вул. Спаській на Подолі у м. Києві. Інформатор Ехель Збарський повідомив, що винні погрожують йому розправою, а також висловив прохання до Київського, Подільського та Волинського Генерал-губернатора

¹ ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 184. Справа про звинувачення мешканців м. Хотина М. Матаранги, Д. Змерліу та інших у виробництві фальшивих грошей. Рік 1822. Арк. 140 зв. – 141.

² Свод Законов Российской империи, издания 1857 года. Том Седьмой. Уставы монетный, горный и о соли. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875. С. 34.

³ Таганцев Н.С. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1866 года. С дополнениями по 1-е января 1876 г. Сост. Н.С. Таганцевым. Издание второе, переработанное и дополненное. Санкт-Петербург, Типография М. Стасюлевича, 1876. С. 275.

представити його до отримання нагороди¹. Губернатор Володимирської губ. І. Долгорукий (1764–1824) у своїх спогадах зазначав, що за успішне виявлення та затримання фальшивомонетників нижні чини поліції інколи нагороджувалися медалями, натомість бажана ними грошова винагорода за завершену справу не передбачалася, що й зумовлювало меншу ефективність їхньої роботи².

Навесні 1864 р. службовцю Поштового департаменту Василю Івановському його приятель, мешканець м. Києва на прізвище Савіцький «<...> запропонував розбагатіти, але усвідомлюючи, що сьогодні такі люди рідкісні, щоб пропонувати чесно збагатитись, тому скоріше такі пропозиції приятеля, імовірно, нечесні <...>»³. Вимагаючи від приятеля цілковитої таємності, Савіцький запропонував здійснити збут 25 тисяч фальшивих кредитних білетів, обіцяючи згодом дістати ще більшу партію. Маючи на руках лист Савіцького із викладеними пропозиціями розпочати незаконну діяльність, у В. Івановського виникла ідея запропонувати компаньйону викупити цей лист у нього за 5000 рублів з метою попередження його передавання органам влади. Але вирішивши діяти в межах закону, В. Івановський звернувся до слідчого Бельченка, який передав лист чиновнику з особливих доручень, дійсному статському раднику Юревичу, який погодив затримання в м. Києві підозрюваного у фальшивомонетництві Савіцького. За викриття та доставлення Савіцького із м. Києва до Санкт-Петербурга слідчому та В. Івановському, який сприяв у справі, було видано кошти на дорогу до м. Києва у

¹ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-губернатора. Опис 39. Справа 572. Справа про об'явлення євреїв Трохима Збарського і Шая Герашова про розслідування євреями Шамілем Шмушкіним та Лейбом Лондоном фальшивих кредитних білетів. Рік 1862. Арк. 10.

² Тимошина Н.Н. О фальшивомонетничестве начала XIX в. по воспоминаниям Владимирского губернатора, князя И.М. Долгорукова. Тезисы докладов и сообщений. Восемнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва-Коломна. 20–25 апреля 2015 г. Москва, 2015. С. 201–202.

³ РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 224. Згідно донесення канцелярського чиновника Поштового департаменту Івановського про фальшивомонетників у м. Києві. Рік 1864. Арк. 6.

розмірі 50 руб. та по поверненню у Санкт-Петербург ще винагорода у розмірі 100 руб. в розрахунку на двох <...>»¹.

20 вересня 1907 р. у рапорті генерал-лейтенанта Пілікова до Харківського губернатора відмічено високий професіоналізм та відданість пристава Філімонова, який здійснював затримання збувальників фальшивих монет – селян Бахмутського повіту, які здійснювали злочинну діяльність у Ізюмському повіті. За відданість у виконанні службових обов'язків йому була надана грошова винагорода у сумі 50 рублів².

У березні 1903 р. збувальник фальшивих монет у м. Бердичів Л. Ейсмонт був звільнений від покарання за добровільне зізнання у скоєнні злочину та викриття свого спільника, виробника монет Л. Карбовського³.

Місцеве населення у випадках отримання та самостійного виявлення підозрілих монет здебільшого виконувало встановлений законодавцем обов'язок та передавало підробки до правоохоронних органів. Так, зокрема у газеті «Кіевлянинь» у жовтні 1907 р. повідомлялося про передачу фальшивої монети представникам правоохоронних органів: «ще 16 серпня аналогічна (фальшива. – **Б. Г. А.**) монета 50-копійчаного номіналу була передана слідчому відділенню київським купцем Яковом Ющинським»⁴. В «Укладенні про покарання кримінальні та виправні» в редакції 1866 р. передбачалося покарання для осіб, які випадково отримали фальшиві гроші чи натрапили на них, але не повідомили органи державної влади й пішли на подальший збут для уникнення власних збитків. Такі

¹ РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 224. Згідно донесення канцелярського чиновника Поштового департаменту Івановського про фальшивомонетників у м. Києві. Рік 1864. Арк. 7–7 зв.

² ЦДІАК. Фонд 705. Південно-Східне районне охоронне відділення, м. Харків. Опис 1. Справа 2. Про збут фальшивих монет селянами на ярмарку в слободі Бервенковій Харківської губернії. Рік 1907. Арк. 19.

³ ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора. Опис 633. Справа 2 (Ч. 1). Про події, що трапились у Київській губернії. Рік 1903. Арк. 58.

⁴ К об'явленню фабрики фальшивих монет на Демеевке. Кіевлянинь. № 284. воскресеньє, 14-го октября. Киев, 1907. С. 4.

особи каралися відповідно до статті «Шахрайство» (Ст. 567 «Укладення про покарання кримінальні та виправні», 1866 р.)¹.

У фондах архівів містяться чимало свідчень про процес розшуку винних у підробці монет і навіть виявлення та затримання головних організаторів такої злочинної діяльності. Так, зокрема у червні 1913 р. в м. Києві було викрито фабрику з підробки грошей, у розслідуванні діяльності якої поліція тривалий час не могла розшукати та затримати збувальників фальшивих грошей. Проте, було затримано візника, який намагався розмінити фальшиві гроші в ресторані «Курськ» по вул. Нижній Вал, 21². У заарештованого П. Тимошенка поліція виявила 3 фальшиві 10 руб. монети, а ймовірне місце виготовлення було встановлене на хуторі Стара Мила (нині с. Мила Київської обл. – **Б-Г.А.**). На затримання зловмисників виїхали автомобілем керівник розшукового відділення поліції А.С. Репойто-Дубяго та молодші чини поліції, у результаті чого було заарештовано одного з членів банди І. Гуральника, у квартирі якого згодом було виявлено придатне для фальшивомонетництва обладнання³. Це свідчить про високу зацікавленість керівництва органів поліції в розкритті справ фальшивомонетників, розшуку яких надавалася важливість державного значення⁴.

Для розкриття справи використовувалась фотозйомка, яка була в той час новітнім технічним досягненням. Фотокартку із зображенням затриманого фальшивомонетника, який влітку 1867 р. намагався продати пристрій для виготовлення фальшивих 50 руб. асигнацій, було надіслано одеському міському

¹ Таганцев Н.С. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1866 года. С дополнениями по 1-е января 1876 г. Сост. Н.С. Таганцевым. Издание второе, переработанное и дополненное. Санкт-Петербург, Типография М. Стасюлевича, 1876. С. 275. Також. Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

² Фальшивомонетчики. Южная Копейка. № 914. 22 июля. Киев, 1913. С. 3.

³ Фальшивомонетчики. Южная Копейка. № 915. 23 июля. Киев, 1913. С. 3.

⁴ Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

очільнику, на сьогодні її збережено у справі в ДАОО¹. Протягом 1911–1912 рр. під час слідства над фальшивомонетниками у м. Києві в особові справи засуджених вкладали фотокартки. В особових справах Київської губернської тюремної інспекції містяться фотографії учасників виготовлення фальшивих грошей: Шая Хаїмова-Шмулева Вайнермана² та Павла Степановича Труша³. Цікавим є акт огляду каторжника Йозефа Совранського, засудженого за підробку монети, що містить анкету засудженого та його фотокартку (**Рис. 86**). В анкеті засудженого передбачалося заповнення наступних пунктів: здатність направлятись у заслання; здатність до праці; чи може бути закований у кандали; чи придатний до відправлення на о. Сахалін (**Рис. 87**); чи може довго йти пішки; чи вимагає особливо уважного нагляду; яким володіє ремеслом тощо⁴. Цікавим у справі засудженого І. Совранського також є те, що в заповненій анкеті вказано про відсутність володіння ремеслом, що викликає подив, адже для виготовлення підробок монет необхідні були певні навички з обробки металів⁵.

В особовій справі Катеринославської тюремної інспекції засудженого фальшивомонетника Фому Капелько також було додано фотографії в анфас та у профіль (**Рис. 88**)⁶. Також до справи арештанта вкладено «Листок приблизного розрахунку терміну каторжних робіт», де розписані точні дати та роки коли

¹ ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1088. По відношенню Начальника 5-ого округу корпусу жандармів про переслідування розкольника Якова Васильєва та о розшуку належної йому машини для виготовлення фальшивих кредитних білетів 50 рублевого номіналу. Рік 1866. Арк. 33.

² ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 5. Справа 1331. Про висилку на каторгу міщанина Вайнермана за підробку золотих та срібних монет. Рік 1911–1912. Арк. 3.

³ ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 3. Справа 678. Справа про виконання вироку Київського окружного суду над Михайлом Бобровим, Павлом та Трофимом Трушами, Іонікієм Дирдою та Яковом Компанійцем (звинувачуваних у підробці грошей). Рік 1909–1917. Арк. 29.

⁴ Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво на Київщині у ХІХ – на початку ХХ століття. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». № 2 (145). Київ, 2020. С. 10–15. DOI: 10.17721/1728-2640.2020.145.2.

⁵ ДАКО. Фонд 7. Київська губернська тюремна інспекція. Опис 5. Справа 1129. Справа про заслання на каторгу міщан Савранськи за підробку золотих та срібних монет. Рік 1902. Арк. 20–23.

⁶ ДАДО. Фонд 113. Катеринославська губернська тюремна інспекція. Опис 1. Справа 158а. Справа Капельки Фоми Григоровича, Фісенко Сергія Лаврентійовича, засуджених до каторжних робіт за виготовлення фальшивих монет 20 коп. номіналу. Рік 1913. Арк. 57.

арештант може бути переведений до числа випробовуваних за добру поведінку, а далі бути перенаправленим у загін виправлених, після чого отримати дозвіл на проживання на поселенні поза в'язниці. Але при цьому мінімальний термін перебування в ув'язненні вказано не менше половини загального терміну каторги¹.

22 квітня 1911 р. газета «Киевские Отклики» повідомила про запит київської кримінальної поліції до м. Катеринослава (нині м. Дніпро. – **Б-Г.А.**) щодо пересилання місцевій поліції фотокарток із зображеннями фальшивомонетників, з огляду на частішу появу в м. Києві фальшивих монет різного номіналу. Київська поліція припускала, що фальшивомонетники з м. Катеринослава мали в місті своїх представників, які займалися збутом².

7 серпня 1829 р. при виявленні наглядачем Херсонської митниці у приїжджих купців фальшивих монет, підробки було передано начальнику митниці. При цьому митниками не було розпитано купців звідки та від кого ними були отримані виявлені фальсифікати, що суперечило вимогам Міністра Фінансів – проводити ретельний допит осіб, у яких виявлено фальшиві гроші та невідкладно повідомляти про подібні випадки поліцію, а не лише конфісковувати та знешкоджувати підробки³. У Ст. 213 Монетного Статуту 1857 р. прописувався алгоритм допиту підозрюваних у фальшуванні монет, а також тих, хто заявив про виявлення підробок. Отже, під час слідства у справі про підробку грошей поліція мала дізнаватися у фігурантів справи, де було отримано таку монету, хто її давав чи брав, допитуючи також всіх тих, на кого буде вказано. Законодавчо заборонялося при цьому чинити тиск на допитуваного⁴, враховуючи ймовірність відсутності вини в його діях.

За навмисний збут фальшивих розмінних марок навесні 1916 р. у м. Тирасполі, Одеським військово-окружним судом було засуджено Фрідріха Кізеля до

¹ Там само. Арк. 10.

² Фальшивомонетчики. Киевские Отклики. № 58. 22 апреля 1911 г. Киев, 1911. С. 3.

³ ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 18. Циркуляри керівника Одеського портового митного округу про фальшиві монети, виписка із відомості про засвідчені паспорти генеральним консулом у Лондоні. Рік 1829. Арк. 6.

⁴ Свод Законов Российской империи, издания 1857 года. Том Седьмой. Уставы монетный, горный и о соли. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875. С. 37.

позбавлення всіх прав та заслання терміном на 8 років, враховуючи здійснення злочину у повіті, що перебуває у воєнному положенні¹.

У січні 1915 р. російське жандармське управління Тимчасового військового генерал-губернаторства в областях Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, проводячи слідство, повідомляло: «<...> у Львові поширюються фальшиві (російські. – **Б-Г.А.**) кредитні білети, головним чином 100 рублевого номіналу»². За матеріалами цієї справи жандарми переслідували підозрюваних та встановили за ними спостереження. А в лютому 1915 р. львівське жандармське управління розслідувало повідомлення про масове розповсюдження євреєм Лейферманом фальшивих російських грошей³. Кульмінацією розшукових слідчих дій було затримання фальшивомонетників та викриття безпосереднього місця виготовлення підробок.

У разі виявлення під час обшуку в приміщенні чи серед особистих речей підозрілих чи фальшивих грошей, постраждалі часто надавали пояснення, що вони не змогли ідентифікувати підробку через відсутність спеціальних знань. Так, 27 жовтня 1846 р. у корчмі в м. Сенно в гаманці місцевого мешканця були виявлені два олов'яні рублі сріблом, справжні мідні ½ копійки сріблом, а також шматочок олова. Селянин заявив, що після отримання покарання в 50 ударів різками за крадіжку коня у селянина Мідаки, повертаючись додому, знайшов гаманець, який у нього виявили, а визнані фальшивими рублі він прийняв за справжні⁴. Ст. 211 Монетного Статуту 1857 р. встановлювалося, що у випадку, якщо серед сплачених у мито готівкових грошей буде виявлено більше 15 коп. в 1 руб. (тобто менше 15% монет, а враховуючи номінальні ряди обігових російських монет та той факт, що в

¹ ЦДІАК. Фонд 347. Одеський військово-окружний суд. Опис 1. Справа 3152. Про звинувачення мешканця м. Тирасполя Херсонської губ. Кізеля Ф.К. у придбанні та поширенні фальшивих грошей. Рік 1916. Арк. 35.

² ЦДІАК. Фонд 365. Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини. Опис 1. Справа 30. Арк. 49.

³ ЦДІАК. Фонд 365. Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини. Опис 1. Справа 195. Арк. 64–65.

⁴ Колобова И.Н. Материалы Национального исторического архива Беларуси о деятельности фальшивомонетчиков XIX в. *Studia i Materialy. Pieniadz a propaganda. Wspolne dziedzictwo Europy*. Augustiow-Warszawa, 2015. С. 208.

якості зразка для підробки найчастіше обиралися монети середнього номіналу, цією граничною кількістю могла бути навіть одна монета номіналом 15 чи 20 коп.) підроблених грошей схожого виконання, то власника відправляли в поліцейське управління для допиту. У разі виявлення фальсифікатів на суму меншу, ніж 15 коп. в 1 руб., або всіх підробок різного роду, такі монети конфісковували та відправляли у Департамент гірських та соляних справ для експертизи, а власники цих монет звільнялися від розслідування. Ст. 212 передбачала аналогічний алгоритм дій для торговців, що виявляли у покупців фальшиві гроші¹.

Тридцятьма ударами різок та засланням до Східного Сибіру у солдати було винесено вирок Острозьким повітовим судом фальшивомонетникам та бродягам Семену Стрільцову та Янкелю Шахраю у 1859 року². Дослідниця І. Колобова відмічає, що в середині XIX ст. для винних у фальшивомонетництві практикувалося покарання від 100 до 500 ударів батоном (**Рис. 90–92**)³.

Розвиток технічного прогресу сприяв налагодженню фальшивомонетництва на новому технологічному рівні. Зловмисники навіть організували масове підпільне виготовлення підробок на таємних фабриках в умовах добре налагодженого масового виробництва за допомогою верстатів та іншого промислового обладнання⁴. Таку підпільну фабрику з виробництва фальшивих грошей було виявлено в Полтавській губ. у с. Сторожовому (нині Чутівський р-н Полтавської обл. – **Б-Г.А.**)⁵. Оприлюднення інформації про викриття фабрик

¹ Свод Законов Российской империи, издания 1857 года. Том Седьмой. Уставы монетный, горный и о соли. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875. С. 36–37. Також. Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

² ДАРО. Фонд 22. Острозький повітовий суд. Опис 1. Справа 133. Рік 1859. Арк. 2 зв. – 3.

³ Колабава І. Агляд спрау аб фальшывых кдэдытных білетах з фонду Мынскага павятовага суда (другая палова XIX ст.). *Банковский вестник*. № 12 (677). Минск: Национальный банк Республики Беларусь, 2019. С. 56–59.

⁴ Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208. Також. Бойко-Гагарін А. С. Газетна періодика як джерело вивчення процесів фальшування монет та банкнот в кінці XIX – початку XX століття. *Український нумізматичний щорічник*. № 2. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 132–149. DOI: 10.31470/2616-6275-2018-2.

⁵ Фальшивомонетчики. *Полтавские Ведомости*. № 368. 9 апреля. Полтава, 1909. С. 2.

фальшивомонетників міжрегіонального чи навіть міжнародного значення стало одним із популярних повідомлень у газетах. Так, наприклад, у газеті «Кієвлянинъ» вказувалося про «<...> виявлення фабрики фальшивих монет на Деміївці. При виявленні завідувачем слідчого відділу поліції фабрики фальшивих монет на Деміївці були відібрані у Коноваленка різні пристосування та інструменти фальшивомонетників, що 13 жовтня визнані експертами дійсно придатними для виготовлення фальшивих монет. Свідчення Коноваленка про те, що він виготовляв підробки лише декілька днів були недостовірні, адже ще 16 серпня 1907 р. аналогічна монета 50 коп. номіналу була передана слідчому відділенню київським купцем Яковом Ющинським. Експертами визнано, що Коноваленко виготовляв монети зі сплаву жовтої міді, олова та незначної кількості срібла. Виготовлені ним монети дуже грубого виконання»¹. На шпальтах газети «Чернігівське Слово» 18 березня 1915 р. повідомлялося про викриття в м. Москва банди, що протягом двох років збувала фальшиві гроші на Кавказі та Поволжі, загальний збиток від діяльності якої оцінювався у 200 000 руб.² Це дає підставу стверджувати про широкий розмах фальшивомонетництва на початку ХХ ст. та актуальну проблему посилення заходів боротьби з ним з боку держави³.

У процесі слідства над фальшивомонетниками в Російській імперії існувала *процедура фахової експертизи* виявлених підозрілих кредитних білетів чи монет⁴. Згідно указу Сенату № 23552 від 31 березня 1809 р. всі виявлені в країні фальшиві монети мали доставлятися на експертизу до Монетного Департаменту⁵. Враховуючи той факт, що на території України у досліджуваний період не було

¹ К обнаружению фабрики фальшивых монет на Демеевке. Кієвлянин. № 284. воскресенье, 14-го октября. Киев, 1907. С. 4.

² Шайка фальшивомонетчиков. Черниговское слово. № 2378. среда 18 марта. Чернигов, 1915. С. 1.

³ Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. ХІХ – поч. ХХ ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

⁴ Кулешов С.Г., Бойко-Гагарін А.С. Експертиза автентичності грошей у Російській імперії в ХІХ – на початку ХХ століття. Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 25. Київ, 2020. С. 178–192. DOI: 10.15407/rksu.25.178.

⁵ Полное собрание Законов Российской империи, с 1649 года. Том ХХХ. 1808–1809 pp. Печатано в типографии II Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. С. 892.

монетного двору, виявлені підозрілі монети відправлялися на монетний двір у м. Санкт-Петербург, хоча в сусідньому Царстві Польському цю функцію виконував монетний двір у м. Варшава¹.

Наприкінці XVIII ст. підозрілі асигнації відправлялись на засвідчення справжності до Правління Державного банку – як, наприклад, виявлена у єврея Мордина Пінкасовича фальшива 25 руб. асигнація, яку було надано Чигиринському земському повітовому суду 19 липня 1798 р.² Однією із функцій створеної в 1818 р. Експедиції заготівлі державних паперів, було також розроблення та вдосконалення засобів захисту паперу асигнацій для успішної боротьби з фальшивомонетництвом³. В окремих випадках при проведенні слідства обмежувалися зверненням до місцевих ювелірів чи банківських установ для визначення металу, з якого виготовлені підозрілі монети. 17 серпня 1836 р. засідатель Уманського земського суду доносить про виявлення при обшуку у купця 3-ої гільдії Нухима Сербіна у м. Тальне фальшивого рубля зразка 1822 р. В результаті візуального огляду монети встановлено невідповідність кольору та розміру: «<...> прошу оглянути його через кого слід та порівняти зі справжньою монетою та повідомити указом»⁴.

Циркуляром Міністерства юстиції 1915 р. також передбачалося, що всі виявлені фальшиві кредитні білети мали бути направлені на експертизу в ЕЗДП⁵. Отже, у XIX ст. та на поч. XX ст. головну функцію з проведення експертизи паперових грошових знаків виконувала саме ЕЗДП, на адресу якої для проведення експертизи поштою надсилалися підозрілі грошові знаки, після чого до департаменту поліції надходив лист з актом експертизи та повідомленням, що

¹ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7690. Kurs a falszowanie monet. Vol. I. Str. 10.

² ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1а. Справа 60. Відомості про ув'язнених при Київському головному суді фальшивомонетників. Рік 1798. Арк. 8.

³ Рязанцева І.М. Боротьба з фальшивомонетництвом в українських землях у складі Російської імперії середини XVIII – кінці XIX ст. Право і безпека. № 3 (40). Харків, 2011. С. 37.

⁴ ДАЧеркО. Фонд 189. Уманський міський магістрат. Опис 1. Справа 3. Справа про міщанина Сербіну, звинувачуваного у зберіганні фальшивого срібного рубля. Рік 1836. Арк. 1.

⁵ 515. ЦДІАК. Фонд 317. Прокурор Київської судової палати, м. Київ. Опис 1. Справа 5885. Справа про обвинувачення службовців фабрики швейних машин «Компанії Зінгер» у шпигунстві на користь Німеччини. Рік 1915. Арк. 20.

підроблені грошові знаки знищено¹. Хоча відомі і виключення. Так, В. Карпухіним опубліковано приписи щодо відправлення фальшивих кредитних білетів до Асигнаційного банку².

21 лютого 1864 р. за дорученням Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-губернатора слідчим у справі виникнення у м. Києві фальшивих рублевих та 5 руб. монет доручено звернутись до Піклувальника Київського учбового округу з проханням здійснити в Університеті Св. Володимира їх хімічний аналіз для визначення з якого роду металу виконано вилучені у єврея підозрілі монети та зливок металу. Відправлені монети та речові докази в окремо пронумерованих пакетах було відправлено з проханням повернути їх після проведення аналізу³.

Знищення монетних фальсифікатів передбачалося в «Укладенні про покарання кримінальні та виправні» 1845 р. за № 19283. Зокрема, встановлювалося, що всі виявлені фальшиві монети мали бути відправлені до Департаменту гірських та соляних справ для знищення (Ст. 594). А сенатським Указом № 22287 від 1 червня 1849 р. вимагалось надсилати підозрілі монети на попередні «випробовування» на Монетний двір. Ця норма була пролонгована й у Монетному Статуті в редакції 1857 року. Виявлені інструменти для виготовлення підробок, сировина, а також підроблені монети мали бути відправлені до Департаменту Гірських та Соляних справ для знищення⁴. Монетний Статут 1899 р. містив аналогічні норми⁵. Так, фальшиву 25 коп. монету 28 вересня 1856 р. отримав у решту лакей

¹ ЦДІАК. Фонд 419. Прокурор Одеської судової палати, м. Одеса. Опис. 1. Справа 7284. Арк. 209–210. Також. Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

² Карпухін В.И. Фальшивомонетчики Тобольской губернии (XVIII–XIX в.). Тезисы и доклады сообщений «Шестая всероссийская нумизматическая конференция» (20–25 апреля 1998 г., г. Санкт-Петербург). Санкт-Петербург, 1998. С. 172.

³ ЦДІАК. Фонд 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ. Опис 30. Справа 2. Справа канцелярії Г. Піклувальника Київського учбового округу з перепискою про різні предмети, що здійснювалась протягом 1864 року. Рік 1864. Арк. 49.

⁴ Свод Законов Российской империи, издания 1857 года. Том Седьмой. Уставы монетный, горный и о соли. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875. С. 37.

⁵ Полное собрание Законов Российской империи. Собрание третье. Том XIX. 1899. Отделение I. От № 16310-17967. Санкт-Петербург, 1902. С. 669.

Ю. Щепальський при оплаті прогонних грошей на поштової станції у с. Михалки Мозирського повіту (нині Гомельська обл., Білорусь – **Б-Г.А.**). Проведена фахівцями Санкт-Петербурзького монетного двору експертиза встановила фальшивість підозрілої монети, після чого її було направлено до Міністерства гірських та соляних справ для знищення, а лакея звільнено за відсутністю в його діях складу злочину¹.

Але бували і виключення із загальної практики – виявлені у мешканця колонії Болград Х. Немцана фальшиві турецькі монети цинутним судом м. Ізмаїлу було вирішено: «<...> фальшиві монети дві махмудії, три півмахмудії та один рубій знищити методом розламування їх»². Попри практику знищення зразків виявлених підробок паперових грошовий знаків, бували і виключення. Виявлену у м. Хорол фальшиву асигнацію було вирішено відправити у Катеринославську палату карного суду: «<...> спалити в сій палаті, а на поповнення в повітовому суді канцелярської суми, здійснити стягнення двадцяти п'яти рублів з кожного підсудного у рівній долі, а так як вони у своїй невинності очистилися, та й відпустити»³. Виявлений фальшивий кредитний білет 5 руб. зразка 1859 р. з № 1717 у селянина с. Болтишки (нині с. Бовтишки, Олександрівський р-н. Кіровоградської обл. – **Б-Г.А.**) Чигиринського повіту Івана Мякенка, який сплатив нею податки, було відправлено до Правління Державного Банку; згодом повідомлено: «<...> зазначений білет дійсно є фальшивим та залишений у Правлінні для зберігання»⁴.

У короткому звіті Державного банку за січень-жовтень 1868 р. вказується, що «з часу першої появи в народному обігу до 1 січня 1868 р. передано до державного банку 101 220 аркушів на 1.232.153 руб. різних родів підробок, що стали відомими,

¹ ДАЖО. Фонд 18. Волинська палата карного суду. Опис 2. Справа 439. Про затриманого Ю. Щепальського із фальшивою монетою. Рік 1863. Арк. 8–9.

² ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 227. Справа про звинувачення колоніста м. Болграда Ізмаїльського повіту Христе Немцана в карбуванні турецьких фальшивих монет. Рік 1823. Арк. 51 зв.

³ ДАДО. Фонд 368. Катеринославська палата карного суду. Опис 1. Справа 14. Справа по розгляду донесення Катеринославського намісницького правління про виявлення фальшивої асигнації, виявленої у реєстратора Шепірова. Рік 1796. Арк. 75.

⁴ ДАЧеркО. Фонд 420. Чигиринський повітовий суд. Опис 1. Справа 1116. Справа про виявлення у збирача податків Балтинської волості Мякенка І. фальшивого кредитного білету. Рік 1865. Арк. 3 зв.

нараховується до 143, а саме: 25 руб. 33 роду; 3 руб. 28, 10 руб. 25; 5 руб. 23; 50 руб. 18; 1 руб. 14; і 100 руб. 2 роду («Т.М.»)¹. Вказані суми та кількість підробок дають підстави встановити найчастіше підроблюваний номінал білетів у 10 руб., хоча наведена в повідомленні кількість різного роду підробок свідчить про більш рівномірний розподіл за кількістю між середніми номіналами. Найчастіше підроблялися 25 руб., а найменш привабливими для фальсифікаторів виявилися 100 руб. Також такі суттєві показники ще раз підтверджують гостроту боротьби з фальшивомонетництвом на державному рівні.

Інформацію про знищення накопичених у Державному Банку підроблених банкнот високої якості виготовлення з наявністю підпису управляючого Тележнікова та № А.А. 313112 отримали у 1907 р. репортери газети «Кіевлянинь»². Виявлені фальшиві державні цінні папери та боргові зобов'язання із купонами на отримання відсотків прибутку, а також знаки оплати поштового, акцизного, вексельного та гербового зборів надсилалися для знищення у ЕЗДП³.

Найчастіше виявлені фальсифікати у справах, за якими завершено слідство та суд, підлягали знищенню на Монетному дворі⁴. Так, наприклад, щодо виявлених у місцевого жителя з м. Хмільник Подільської губ. Янкеля Аронова фальшивих монет 13 грудня 1911 р. суд постановив: «<...> Речові докази – фальшиві монети надіслати для знищення на Монетний двір <...>»⁵, спершу направивши з копією справи Прокурору Вінницького суду: «<...> і що речові докази: три фальшивих монети п'яти рублевого номіналу і одна така сама монета десяти рублевого

¹ Фальшивых кредитных билетов. Николаевский Вестник. № 90. Пятница, 22 ноября 1868 г. Николаев, 1868. С. 369.

² Фальшивые десятирублевки. Кіевлянинь. № 354. Киев, 1907. С. 7.

³ ЦДІАК. Фонд 311. Чугуївське відділення Харківського жандармського поліцейського управління. Опис 1. Справа 2. До керівництва по секретній частині на загал. Рік 1909. Арк. 578.

⁴ Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

⁵ ДАВінО. Ф. Д-192. Прокурор Вінницького окружного суду. Опис. 3. Справа 64. Производство прокурора Винницкого окружного суда по делу Гройстерга, обвиняемого в подделке фальшивых денег. 1911–1916 pp. Арк. 2. Також. Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

номіналу при цьому додаються».¹ 12 січня 1912 р. Генеральному прокурору Вінницького суду було надіслано лист із Санкт-Петербурзького монетного двору з повідомленням, що по справі Я. Аронова: «<...> отримані фальшиві монети, надіслані від 15 грудня минулого року за № 961, Монетним Двором знищено»². Така ж доля й речового доказу за справою виявленого в катеринославського торговця І. Цукермана фальшивого кредитного білета номіналом 10 руб. була визначена мировим суддею, котрий «розглянувши поточну справу, визнав І. Цукермана винним та присудив до ув'язнення терміном на 1 місяць. Фальшиву кредитку постановив відправити в Петроград на монетний двір для знищення»³.

Але не завжди виявлені фальсифікати грошей підлягали негайному знищенню. 30 липня 1887 р. помічником секретаря Кам'янець-Подільського окружного суду було повідомлено міського прокурора про бажання утримати на зберіганні виявлені Летичівським казначейством фальшиві 25 руб. зразка 1872 р. «<...> зберігати до спливання терміну давності або до виявлення винних <...>»⁴.

Серед архівних матеріалів інколи можна зустріти також інші вжиті поняття для означення знищення фальшивих монет, виявлених в процесі слідства, так, наприклад, у вироку Київського окружного суду над Мойсеєм Богдановим, зазначено, що виготовлені ним фальшиві монети «<...> перепровадити в монетний двір для вигублення»⁵.

У січні 1910 р. Департаментом поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії розіслано до всіх губернаторів, міських очільників,

¹ ДАВінО. Ф. Д-192. Прокурор Вінницького окружного суду. Опис. 3. Справа 64. Производство прокурора Винницкого окружного суда по делу Гройстерга, обвиняемого в подделке фальшивых денег. 1911–1916 pp. Арк. 3.

² ДАВінО. Ф. Д-192. Прокурор Вінницького окружного суду. Опис. 3. Справа 64. Производство прокурора Винницкого окружного суда по делу Гройстерга, обвиняемого в подделке фальшивых денег. Роки 1911–1916. Арк. 4.

³ Суд. Фальшивая кредитка. Приднепровский Край. № 5839. четверг, 12-го мая. Екатеринослав, 1916. С. 4.

⁴ ДАХмельНО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 151. Про виявлення в повітовому казначействі фальшивого двадцяти п'яти рублевого кредитного білету. Рік 1880–1881. Арк. 33.

⁵ ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 3. Справа 679. Справа про виконання вироку Київського окружного суду над Мойсеєм Богдановим (звинувачуванім у підробці грошей). Рік 1909. Арк. 2 зв.

Варшавському обер-поліцмейстеру, керівникам губернських жандармських та залізничних і охоронних відділень циркуляр за № 126085, згідно якого виявлені підробки, що залишилися після закінчення суду, підлягали надсиланню для знищення:

- кредитні білети – в Державний Банк¹;
- монети – на монетний двір у м. Санкт-Петербург;
- цінні папери та купони – до ЕЗДП².

Циркуляр переслідував унормування шляхів надходження та утилізації фальсифікатів, а також і зменшення необхідного для пересилки часу. Багато відомств через відсутність чітких указів відправляли вилучені підробки до Департаменту поліції, що вимагало подальшого пересилання за призначенням та потребувало витрат коштів і часу³.

Намальовані від руки селянином Іваном Філіповим Васильченком фальшиві 3 руб. Київський окружний суд наказав відіслати для знищення до Державного Банку. Самого винного заслати до Сибіру, а його особисті речі, мікроскоп та книги продати для компенсації судових витрат, інші особисті речі повернути власникам⁴. Рішенням Київського окружного суду фальсифікатору 50 та 15 коп. монет з Черкаського повіту, єврею Йосипу-Мордку Совранському повернуто його особистий гаманець⁵. Виявлені у єврея Євсея Мойсеєвича Фільшийдіна фальшиві 100 руб. зразка 1870 р. рішенням Кам'янець-Подільського окружного суду

¹ ЦДІАК. Фонд 311. Чугуївське відділення Харківського жандармського поліцейського управління. Опис 1. Справа 2. До керівництва по секретній частині на загал. Рік 1909. Арк. 578.

² ЦДІАК. Фонд 268. Південне районне охоронне відділення, м. Одеса Херсонської губернії. Опис 2. Справа 91. Циркуляр Департаменту поліції про правила знищення фальшивих грошей і монет. Рік 1910. Арк. 2–2 зв.

³ ЦДІАК. Фонд 274. Київське губернське жандармське управління, м. Київ. Опис 1. Справа 2084. Циркуляр Департаменту поліції про порядок знищення фальшивих грошей та фальшивих паперів по закінченню справи. Рік 1910. Арк. 96.

⁴ ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 1. Справа 22. Про винесення вироку Київським окружним судом над Іваном Васильченком (звинувачуванім у підробці грошей). Рік 1890. Арк. 2.

⁵ ДАКО. Фонд 7. Київська губернська тюремна інспекція. Опис 5. Справа 1129. Справа про заслання на каторгу міщан Савранськи за підробку золотих та срібних монет. Рік 1902. Арк. 2.

визначено надіслати для знищення у ЕЗДП¹. Того ж року виявлені масово на Поділлі фальшиві кредитні білети надсилались також перед знищенням до «особливого архіву довідок щодо випадків підробки та збуту підозрілих кредитних білетів»².

Щодо осіб, які випадково здійснювали збут підроблених монет, не підозрюючи їх фальшивості, суд міг застосувати досить незначну міру покарання. Так, 23 жовтня 1908 р. Харківським окружним судом по Старобільському повіту було засуджено до двох тижнів тюремного ув'язнення Пантелеймона Жоса, у якого при спробі купівлі тютюну виявились фальшиві 50 коп. Та засуджений своєї провини у збуті фальшивих грошей не визнав, подавши до суду апеляційну скаргу, в якій звинуватив у навмисному наданні цієї монети дружиною, яка нібито задалегідь знала про те, що монета фальшива³.

Отже, ми бачимо, що виявлені органами поліції під час обшуків фальшиві гроші найчастіше знищувалися після проведення слідства. Можна припустити, що така доля чекала на виявлені у приватних осіб підробки з метою запобігання їх повторної спроби введення до обігу та обману населення. Саме тому на сьогоднішній день більшість відомих дослідникам підробок є результатами випадкових знахідок, рідше фальшиві монети та кредитні білети зберігаються в колекціях музеїв. Знайдені в наш час фальшиві грошові знаки Російської імперії часто несуть на собі сліди спроби їхнього знищення: наскрізні отвори, вигини, глибокі подряпини, відпиляні частини чи монети, розламані на декілька частин⁴.

¹ ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 136. Про звинувачення збиральника податків з селян с. Носківець у Притуляка Я. у збуті фальшивого 100 рублевого кредитного білету. Рік 1880. Арк. 44.

² ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 163. Про виявлення у рядового солдата суднохідної дистанції Зелінського Л. фальшивого 5 рублевого білету. Рік 1880. Арк. 19.

³ ДАХарО. Фонд 372. Харківський окружний суд. Опис 1. Справа 508. Апеляційна справа селянина Пантелеймона Савельєва Жоса. Рік 1908. Арк. 2.

⁴ Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

Браковані монети погашалися на монетному дворі шляхом випилювання частини вздовж гурту¹, або залишаючи наскрізний отвір квадратної чи круглої форми². При виявленні підроблених кредитних білетів їх зразки погашалися в ЕЗДП проставленням штемпелю «ФАЛЬШИВЫЙ»³. Натомість у колекції ДЕНАЯВНІ тогочасні підробки банкнот із наддруками, крім штемпеля «ФАЛЬШИВЫЙ»⁴ (Рис. 93) також «НЕГОДНЫЙ»⁵ (Рис. 94) та наддрук «САМАРСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ»⁶, що свідчить про місце виявлення підробки. Також на фальсифікаті наявні наскрізні погашення у вигляді квадратних та круглих отворів, а також шляхом витинання підпису касира овальним перфоратором⁷.

Відомі випадки повернення з м. Санкт-Петербурга після експертизи підроблених банкнот разом із висновками, укладених в окремі конверти та промарковані як окремі аркуші у архівній кримінальній справі. Так, виявлений у 1884 р. в м. Дунаївці фальшивий кредитний білет номіналом 5 руб. зразка 1880 р. з № 391617 має наддрук червоним кольором «ФАЛЬШИВЫЙ»⁸, а на виявлених серед грошей зібраного податку в м. Малих Мечетках фальшиві 100 руб. зразка 1887 р. мали одразу три штампи «НЕГОДНЫЙ», проставлені в різних частинах підробки (для уникнення спроби її повторного введення у грошовий обіг. – Б-Г.А.).

¹ Назаров В. Аннулирование монеты как платёжного средства. Петербургский коллекционер. № 2 (47). Санкт-Петербург, 2008. С. 24–25.

² Адрианов Я. Фальшивые деньги в жизни и нумизматике. Размышления о коллекционировании фальшивых монет. В порядке подготовки к печати каталога российских фальшивых монет. Петербургский коллекционер. № 1 (93). Санкт-Петербург, 2016. С. 34.

³ Малышев А.И. Бумажные денежные знаки России и СССР. М.: Финансы и статистика, 1991. С. 182.

⁴ ДЕНА. Російська імперія. Тогочасна підробка кредитного білету 5 руб. 1859 р. Зібрання Г.Н. Ліхачьова. Інв. № ОН РБ 243;

⁵ ДЕНА. Російська імперія. Тогочасна підробка кредитного білету 5 руб. 1819 р. Зібрання Г.Н. Ліхачьова. Інв. № ОН РБ 115;

⁶ ДЕНА. Російська імперія. Тогочасна підробка кредитного білету 10 руб. 1864 р. Зібрання Г.Н. Ліхачьова. Інв. № ОН РБ 237;

⁷ ДЕНА. Російська імперія. Тогочасна підробка кредитного білету 10 руб. 1894 р. Зібрання Г.Н. Ліхачьова. Інв. № ОН РБ 303;

⁸ ДАХмельно О. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 934. Справа про збут фальшивого 5 рублевого кредитного білету пруським підданним, який мешкає у м. Дунаївці. Рік 1883. Арк. 16.

Також до підробки додано копію акту її огляду та експертизи в ЕЗДП¹. Унікальним та неописаним у фаховій літературі є знайдений у справі підроблений кредитний білет номіналом 5 руб. зразка 1880 р., виявлений у м. Летичеві, що містить на своєму полі овальний штамп синього кольору з текстом: «341 УЕЗДНОЕ КАЗНАЧЕЙСТВО КИЕВ 341» (Рис. 95)².

Відомі випадки накладення штампів казначеями, які виявляли підробку на місцях. Так, 24 березня 1865 р. у Дубенський повітовий суд було передано справу про виявлення у міщан Богуша та Лейби Горенчуша фальшивого 50 руб. кредитного білету з № 213392: «<...> який казначеєм визнано фальшивим та наклавши на такий білет печатки, передавши у Дубенське повітове поліцейське управління, де і донині зберігається для виконання слідства <...>»³.

Смертна кара, яка побутувала з часів Середньовіччя⁴, частково зберіглася також наприкінці XVIII століття. Винних у підробці циган, затриманих у 1796 р. у Катеринославському намісництві, Вознесенською верхньою розправою засуджено: «<...> вчинити наступне таким, що добровільно зізналися у виконанні російської рублевої та турецької лєвової монети, циганам Василем Золотарем та Степаном Телешкіним та дружині Золотеревій за знання цього відповідно до соборного уложення глави 5 статті 1 та військового 199 артикулу учинити смертну кару: залити горло, та спалити їхні тіла, а поки ця екекуція належним чином їм вчинена не буде, відповідно до указу 754 року жовтня 30 дня вибити кнутом на місці вчиненого злочину Богопільського повіту в селі Криве Озеро, давши ударів

¹ ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 410. Справа про виявлення у збирача податків с. Мала Мечетка у Ізуїта П. фальшивого кредитного білету номіналом 100 рублів. Рік 1881-1883. Арк. 44–47.

² ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 975. Справа про виявлення у спадку відставного капітана м. Летичева у Данілова фальшивих двох п'яти рублевих кредитних білетів. Арк. 11–12. Також. Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

³ ДАРО. Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 817. Справа про знайдений фальшивий кредитний білет номіналом 50 рублів у міщанина м. Дубно Горенчуша. Рік 1864–1866. Арк. 16–16 зв.

⁴ Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: «Украинская конфедерация журналистов», 2017. С. 361.

Золотарю та Телешкіну по 135, вирізавши ніздрі та поставивши знаки: на лобі – «Д», на щоках, на одній «Ф», на іншій «М», що означає «Діяч Фальшивої Монети», а дружині Золотаревій 65 ударів без вирізання ніздрів та проставлення знаків»¹. Відповідно до «Узаконень, виданих у 1817 р. Валаським Господарем Іоаном Караджею», у VIII Главі «Про діячів фальшивої монети» визначено смертну кару для всіх, хто був викритий у виготовленні як підробок із недорогоцінного металу з наявністю покриття, так і тих, хто незаконно виготовляв монети відповідно до прийнятого в державі стандарту, порушуючи таким чином монопольне право емітента на карбування монет².

Натомість реальних фактів страт фальшивомонетників у Російській імперії з середини XVIII ст. у фондах державних архівів чи при вивченні публікацій попередників ми не зафіксували. У XVIII ст. імператорськими указами було проведено межу між ступенем вини головних організаторів процесу підробки монет та рядовими учасниками окремих складових цього процесу. Відповідно було розроблено систему покарань різного ступеня суворості залежно від участі у злочині та ініціативи³. Слідство навколо виявленої у м. Меджибіж фальшивої 25 руб. асигнації, при отриманні з Правління державного банку висновку про фальшивість, суд зобов'язав усіх фігурантів справи – єврея Мордина Пінхасовича та купця Родіона Сувідова дати присягу, що здійснюючи операції з купівлі-продажу, про не справжність грошей вони не знали та не мали злого умислу⁴. Аналогічну клятвену обіцянку – присягу на необізнаність у фальшивості 20 коп. монети надала мешканка м. Володимира-Волинського Макія Лохацька у січні 1797

¹ ДАМО. Фонд 450. Вознесенська палата кримінального суду. Опис 1. Справа 2. Рапорт Вознесенської верхньої розправи в перший департамент з пересиланням про колодника Василя Золотаря. Рік 1796. Арк. 16.

² Маркевич А. Узаконения, изданные в 1817 году Валахским Господарем Иоанном Караджею. Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. Том XV. Одесса: Типография А. Шульца, 1889. С. 791. Також. Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

³ Сокольский В. О нарушениях уставов монетных. Историко-юридическое исследование. Киев: Университетская типография, 1873. С. 177.

⁴ ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1а. Справа 60. Відомості про ув'язнених при Київському головному суді фальшивомонетниках. Рік 1798. Арк. 8.

року¹. При отриманні свідчень від свідків по карних справах розшуків фальшивомонетників, під час допитів брали присягу до Бога на непричетність до виготовлення чи збуту фальшивих монет, що залишалося у справі у вигляді спеціального друкованого і підписаного допитаним присяжного листку². Євреями за достовірність наданих слідству свідчень особисто підписувалося друковане на спеціальному бланку «Духовне умовляння» (рос. «Духовное увещание») про послух «<...> Синами Ізраїлю дотримуватись Державного Закону того краю де маємо місце проживання нарівні з Законами нашого Вчення <...>»³, а також переписану вручну з друкованого зразка «Клятвену обіцянку»⁴.

В «Укладенні про покарання кримінальні та виправні» встановлювалося, що винні у підробці державної платинової, золотої, срібної та мідної монети, навіть відповідно до державних стандартів, підлягають позбавленню всіх майнових прав та висилки на каторгу у фортеці терміном від 8 до 10 р., а якщо вони згідно з законом не позбавлені тілесних покарань, то покарати їх батогом (Ст. 588 Укладення 1845 р.). У Монетному статуті 1857 р. *судочинство за злочини* «по монетній частині» регулювалися Ст. 209–221⁵. Так, згідно з Главою II згаданого Статуту відповідальність за протидію проникнення в грошовий обіг та вилучення виявленої фальшивої монети покладалося на начальників губерній, а також на міські та земські органи поліції, що були уповноважені вести з даного питання слідчі дії (Ст. 209 Монетного статуту 1857 р.). Судочинство над фальшивомонетниками відбувалось у судах на загальних підставах, установлених

¹ ДАВолО. Фонд 368. Володимирський міський магістрат. Опис 1. Справа 5. Про розповсюдження у м. Володимирі-Волинському фальшивих грошей. Рік 1797. Арк. 27.

² ДАКО. Фонд 185. Васильківський міський магістрат. Опис 1. Справа 618. Справа про рядового егерського полку Федорова та міщанина Островського, звинувачуваних у виготовленні фальшивої срібної монети. Рік 1834-1836. Арк. 26.

³ ДАРО. Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 816. Про надання мешканцем м. Княгинін в повітове казначейство фальшивих кредитних білетів. Рік 1864. Арк. 41.

⁴ Там само. Арк. 43–44.

⁵ Свод Законов Российской империи, издания 1857 года. Том Седьмой. Уставы монетный, горный и о соли. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875. С. 36–38.

для карних справ (Ст. 220 Монетного статуту 1857 р.)¹. Так, наприклад, мешканця м. Хмільник Подільської губ. Я. Аронова, який маскувався під прізвиськом Ліпов Гройстерг, 13 грудня 1911 р. суд постановив: «<...> позбавити всіх прав на майно та заслати на каторжні роботи на 7 років із наслідками, передбаченими у Ст. 25 Укладення про пок. Судові витрати накласти на майно засудженого. <...>. Місцевого жителя того ж м. Хмільника Менделя Іцкова Маламуда визнати судом виправданим»².

Проте, якщо злочин з виготовлення підробленої монети було здійснено майстром державного монетного двору або наглядачем за якістю їх виробництва, покарання збільшувалося до терміну – від 10 до 12 років з можливими тілесними покараннями та накладенням тавра (Ст. 589 Укладення 1845 р.). Співучасники та помічники виробників фальшивих монет, а також ті, хто займався їх збутом, виготовляв чи продавав сировину або штемпелі, каралися позбавленням волі терміном від 4 до 6 років (Ст. 591 Укладення 1845 р.).

Цікавий випадок спроби уникнення покарання за підробку грошей незвичним способом зафіксовано у 1882 р. у Бердичівському повіті – невідомі особи викрали судову справу фальшивомонетників із валізи слідчого, який їхав у поїзді до м. Києва³. Таким чином викрадачі намагалися допомогти своїм спільникам уникнути звинувачення у фальшивомонетництві та покарання за злочини, але один із викрадачів валізи був затриманий.

Монетний статут 1857 р.⁴ спираючись на «Укладення про покарання кримінальні та виправні» редакції 1845 р., надавав більш широкі пояснення технічним складовим процесу підробки. Так, зокрема відповідно до Ст. 191

¹ Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

² ДАВінО. Ф. Д–192. Прокурор Вінницького окружного суду. Опис. 3. Справа 64. Производство прокурора Винницкого окружного суда по делу Гройстерга, обвиняемого в подделке фальшивых денег. 1911–1916 pp. Арк. 2.

³ Нам сообщают. Труд. б/н. 4 февраля. Киев, 1882. С. 3.

⁴ Свод Законов Российской империи, издания 1857 года. Том Седьмой. Уставы монетный, горный и о соли. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875. С. 33–38.

Монетного статуту заборонялось, окрім безпосереднього виготовлення фальшивих монет, також і посріблення, лудіння та позолочення інших монет державного карбування; Ст. 192 обмежувала будь-яку участь у процесі підробки монет; Ст. 193 забороняла умисно приймати підроблені монети в оплату, а в разі несвідомого отримання таких монет зобов'язувала передати їх правоохоронним органам.

Передбачалося покарання й за обтинання монети по колу з метою крадіжки дорогоцінного металу, санкція встановлювала позбавлення особистих прав та заслання на проживання в Томську та Тобольську губ. терміном від двох до трьох років (Ст. 598 Укладення 1845 р.). «Укладення про покарання кримінальні та виправні» в редакції 1866 р. майже не змінювало сутності підходів до протидії фальшивомонетництву. Часто заслані до Сибіру фальшивомонетники продовжували на місці нового поселення підробляти гроші, про що свідчать місцеві архіви¹. Але частіше заслання на каторгу створювало критичні ускладнення для сімей винних у підробці грошей. Зважаючи на вкрай бідне становище своєї сім'ї, винний у підробці грошей та засуджений Київським окружним судом 10 січня 1902 р. до шестирічної каторги Аврам Іцик Ужев Шкляр, просив дозволу їхати з ним у заслання його дружині та дітям, адже інакше вони могли загинути, проживаючи на межі голодування². Винних у фальсифікації документів також засуджували до заслання в Олонецьку губернію, як міщанина Гродненської губернії Гершка Мошкова Бездежського було вислано у північні повіти вказаного регіону від 29 січня 1914 р., повідомивши про його прибуття у міське управління Петрозаводська³.

Успішні слідчі дії та пильність населення допомагали затримати фальшивомонетників, на яких далі чекав *суд та покарання* за скоєний ними

¹ Кавецкий Д.Б., Сысоев А.А. Преследование фальшивомонетчиков на территории Восточной Сибири в XIX – начале XX в. Вестник ИрГТУ. Гуманитарные науки. № 1 (96). Иркутск, 2015. С. 241.

² ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 5. Справа 913. Про заслання на каторгу міщан Шкляра та Глуценко за підробку срібної монети. Рік 1902–1909. Арк. 3.

³ ДАДО. Фонд 11. Канцелярія Катеринославського губернатора. Опис 1. Справа 1292. Справа Гершки Бездешського, висланого за межі Катеринославської губернії за фабрикацію підроблених документів. Рік 1914. Арк. 1.

злочин¹. Періодична преса часто повідомляла про суди над фальсифікаторами грошей та винесені судами рішення. Так, газета «Аккерманское Слово» публікує дані про визначені судом строки ув'язнення затриманої у м. Варшава групи фальшивомонетників: «Справа фальшивомонетників. Варшава 14. Суд виніс вирок у вигляді каторги Дунаєвському, Левальду, Літовкіну, Колпашнікову та Семерову 10 років, 17 осіб до 6 років, 27 осіб по 4 роки, одного до 2 років і 8 місяців, 4 приговорені до арештантських відділень, 4 до ув'язнення на термін до 1 р., 13 виправдані»². Майже через рік газета «Кієв» повідомляє нові дані щодо цієї ж справи: «Справа фальшивомонетників. Варшава, 25. У справі фальшивомонетників судова палата, після дводенної наради, винесла вирок, яким затверджено вирок окружного суду у відношенні до головних винних у процесі Дунаєвського та Евальда засудити до каторги на 10 років. Семерову замість 10 років каторги присудити 8 років, а Педасову та Кіреєву – до ув'язнення на 3 місяці. Двоє виправдані»³. Справа Дунаєвського та Левальда набула широкого соціального резонансу, інформацію про судовий вирок поширювали також інші газети, зокрема «Южная Почта» м. Керч⁴, «Ведомости Одесского градоначальства»⁵, вінницька газета «Юго-Западный Край» з майже аналогічним текстом повідомлення⁶. Із вказаних в повідомленні вироків бачимо, що суворість покарання прямо залежала від ступеня участі в організації злочину. Вражає кількість залучених до процесу звинувачуваних – чисельність банди досягала 60 осіб. З повідомлень, опублікованих у різних містах із проміжком часу в 11 місяців, бачимо, що

¹ Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

² Дело фальшивомонетчиков. *Аккерманское Слово*. № 735. воскресенье, 15 июня. Аккерман, 1914. С. 2.

³ Дело фальшивомонетчиков. Кієв. № 494. среда, 27 мая. Кієв, 1915. С. 2. Також. Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

⁴ Приговор суда по делу фальшивомонетчиков. *Южная Почта*. № 132, воскресенье, 15 июня. Керчь, 1914. С. 2.

⁵ По делу фальшивомонетчиков. *Ведомости одесского градоначальства*. Одесса. 1915. № 110. С. 3.

⁶ Приговор по делу фальшивомонетчиков. *Юго-Западный Край*. № 119. среда, 27 мая. Винница, 1915. С. 3.

редакторами газет допущено значні невідповідності щодо кількості учасників злочинного угруповання, кількості виправданих осіб, а прізвище одного з організаторів (Левальда замість Евальда), а також у зменшенні строку ув'язнення злочинця Семерова до 8 р. замість попередньо повідомлених 10. Не можна виключати також те, що справу та рішення суду щодо зазначеної вище групи злочинців переглянули і використали додаткові матеріали слідства. Це свідчить про те, що значна кількість газетних даних потребує уточнення, тобто, використання вагомих історичних джерел, зокрема матеріалів архівів¹.

Цікавим було ставлення до підробки іноземних монет. Яскравим прикладом може бути рішення Бессарабського обласного карного суду у 1822 р. проти викритих у м. Ліпкань фальшувальників османських пара Д. Змерліу та М. Матаранги, коли суд в їхньому злочині побачив шкоду лише для торгівельних оборотів та приватного кредиту, адже підроблена ними монета була заборонена до обігу та сплаті податків у Російській імперії, будучи в обігу на умовах взаємної угоди учасників грошових розрахунків².

При здійсненні підсудним щирого каяття суд міг зменшити покарання на 1 ступінь, як було вирішено у 1913 р. щодо зменшення терміну перебування у в'язниці Фоми Капелько, який зізнався у підробці монет у Павлоградському повіті³. Заходом обмеження щодо фальшивомонетників практикувалася також і заборона в'їзду до імперії. 11 березня 1865 р. приписом Миколаївського військового губернатора було заборонено назавжди в'їзд у Росію російським вихідцям з Молдавії Олександрю Владимирову та Василю Колакову, засудженим за

¹ Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. № 1. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 143–164.

² ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 184. Справа про звинувачення мешканців м. Хотина М. Матаранга, Д. Змерліу та інших у виробництві фальшивих грошей. Рік 1822. Арк. 139 зв.

³ ДАДО. Фонд 113. Катеринославська губернська тюремна інспекція. Опис 1. Справа 158а. Справа Капельки Фоми Григоровича, Фісенко Сергія Лаврентійовича, засуджених до каторжних робіт за виготовлення фальшивих монет 20 коп. номіналу. Рік 1913. Арк. 28.

фальшивомонетництво Ясським карним судом за підробку російських кредитних білетів¹.

Траплялись і випадки несправедливого ув'язнення, коли після виправдання постраждалим вимагалася компенсація за понесену шкоду. 12 червня 1857 р. за наклепом євреїв-хасидів було заарештовано вітебського купця 2-гої гільдії Олексія Саломіна, в будинку якого виявили штемпелі для виготовлення фальшивих монет. 18 червня купець надіслав скаргу вітебському губернатору з поясненням, що напередодні обшуку двері його будинку були виламані, що дозволяло легко помістити у приміщення незаконні штемпелі. Виправданий О. Саломін у 1864 р. надсилав імператору Олександрю II звернення, де просить компенсувати йому за понесені через ув'язнення витрати на харчування, будівельні матеріали недобудованої дороги з м. Вітебська в Могилів, моральну шкоду, чотирирічні страждання та послаблене здоров'я, у сумі оцінивши збитки свої у 111000 рублів².

Отже, проаналізувавши матеріали законодавчих актів Російської імперії, що регламентували основи боротьби держави проти підробки грошей, а також підтвердивши прикладами реальних справ фальшивомонетників із фондів державних архівів та повідомлень зі сторінок тогочасних газет, ми виділили основні складники державної політики протидії фальшуванню грошей. Вони включали: інформування населення про появу підробок із переліком їх ознак; особливості проведення слідства та заохочення населення до викриття зловмисників; проведення державної експертизи підозрілих та вилучення у ході слідства підроблених грошей; судочинство та покарання за скоєні злочини винних у підробці монет та банкнот³. Проаналізовані джерела дають змогу вперше ввести

¹ ДАМО. Фонд 231. Миколаївська міська поліція. Опис 1. Справа 698. Припис Миколаївського військового губернатора про заборону в'їзду у Росію вихідцям із Молдавії Олександрю Владимирову та Василю Колакову, засудженим за підробку російських кредитних білетів. Рік 1865. Арк. 2.

² Колабава І.Н. Судовая справа віцебскага купца Аляксея Саломіна (1858 г.). Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвячонай 90-годдзю з дня народжэння Л.В. Аляксеева. Віцебск, 28–29 кастрычніка 2010 г. Віцебскія Старажытнасці. Мінск, 2012. С. 371.

³ Коцур В.П., Бойко-Гагарін А.С. Державна політика протидії фальшивомонетництву у Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

до наукового обігу раніше невідомі факти підробки грошей в Україні, встановити особливості проведення слідства та судочинства, відповідності його до тогочасних законів. А також на основі вивчення збережених до сьогодні зразків фальшивих банкнот із колекцій музеїв ввести до наукового обігу раніше невідомі інструменти погашення фальсифікатів. Установлено причини відсутності на сьогоднішній день тогочасних підробок монет та кредитних білетів у фондах державних музеїв. Сукупність проаналізованих джерел надала можливість сформулювати висновки щодо стану та ефективності в державній політиці боротьби з підробкою засобів грошової оплати в Російській імперії в XIX – на поч. XX ст. Проаналізований комплекс джерел дає також змогу оцінити ступінь ефективності політики царизму з протидії фальшивомонетництву протягом досліджуваного періоду. Вважаємо, що вживані владою заходи не були повною мірою ефективними у боротьбі з підробкою грошей. Зі скасуванням у XIX ст. практики смертної кари для винних у фальшуванні грошей кількість подібних злочинів у порівнянні з кількістю виявлених підробок зменшується, хоча можливість отримання винагороди за викриття фальшивомонетників породжує існування корупції та навмисного пошуку вигоди шляхом необґрунтованих звинувачень проти невинних у фальшивомонетництві осіб – недругів чи конкурентів обвинувача. Налагоджена система інформування шляхом розсилки з ЕЗДП до губернських центрів та згодом до підприємств з значним готівковим оборотом не давала суттєвих результатів. У досліджених кримінальних справах ми не часто спостерігаємо віднесення виявлених в регіоні підробок при описі до офіційно встановлених родів. Більший ефект на пильність населення у самостійному уникненні отримання фальшивих грошей під час розрахункових операцій відігравали публікації в газетах, які містили короткі відомості про особливості підробок та на короткий час підвищували увагу до них людей.

Висновки до Розділу 5

Для налагодження процесу фальсифікації грошей зловмисниками відтворювалися основні необхідні технічні ланцюги. Більшість інструментів для виготовлення підробок у досліджуваній період були відносно легко доступними та

перебували у вільному продажі, в тому числі також ртуть чи навіть серед актуальних винаходів – апарати для лудіння та посріблення. Отримання готової підробки монети з нанесеним шаром поверхневого покриття за допомогою амальгам можна було двома шляхами: покриття заготовки з вже нанесеним штемпелями рельєфом, або карбування штемпелем по покритій шаром золота чи срібла основі. Визначити точну послідовність вказаних процесів можливо з застосуванням РФА, де у випадку наявності в робочих струмках фальшивого штемпеля залишків ртуті, – карбування проводилось по вже покритій заготовці та навпаки, у разі відсутності ртуті – у струмках.

На сторінках періодичних видань можна зустріти опис обладнання, перелік інструментів, а також технічні характеристики самих фальшивих монет. Часто для нанесення на поле заготовки зображення фальшивої монети використовувались саморобні преси. Найчастіше в опрацьованих джерелах знаходимо свідчення про використання гіпсових ливарних форм для підробки монет. Для отримання зображення робочого поля таких форм використовувалися воскові моделі монет, отримані за допомогою свинцевих матриць. Створити описаний інструмент фальшивомонетникам було просто – необхідно було лише відтиснути на поверхні свинцевого диску справжньою монетою, що повністю передаватиме практично ідентичний малюнок. Нам не вдалося вивчити жодну справжню гіпсову форму, адже такі не лише відсутні у колекціях музеїв та приватних осіб, але й не могли зберегтись у ґрунті, будучи викинутими. Елементний вміст поверхні інструментів практично ідентичний в струмках робочої частини та зворотної гладкої сторони, що дає підстави стверджувати про те, що ці інструменти не використовувалися. Ми припускаємо, що потенційні фальшивомонетники позбулись цих ливарних форм, як від невдалих та непридатних для використання.

Продуктом ливарних форм, пресів чи інших виробничих устаткувань фальшивомонетників були заготовки фальшивих монет. Через недосконале лиття отримані заготовки часто вимагали доопрацювання за допомогою інших оброблювальних інструментів.

Безпосередньо нанесення зображення на фальшиві банкноти могло відбуватися друкарським (типографським) або літографським способами, а також завдяки комбінованій техніці. Нанесення серії та номеру на фальшиві паперові грошові знаки відбувалося за допомогою нумератора.

Найбільш розширене уявлення про всі відмінні риси та технічні особливості виготовлення фальшивих банкнот нам дають інформаційні бюлетені, що розсилалися по всіх губерніях. Опубліковані в таких бюлетенях дані дозволяють виявити основні відмінні риси в оформленні окремих деталей малюнку виявлених в Російській імперії фальшивих грошей.

Для засвідчення та переконання у справжності банкнот громадяни часто обмежувалися лише перевіркою водяних знаків, а також рівномірності висоти та розміру літер. Нерідко повідомлення про підробку грошей супроводжуються інформацією про фантазійні технології, не лише у фокусі апаратів для виготовлення, а й оснащення приміщень. Нами проведені дослідження собівартості виготовлення підробок монет та банкнот, а також економічна доцільність несення ризиків за незаконну діяльність в даний час.

Отримані результати та проаналізовані джерела дають змогу встановити представниками яких професій частіше всього здійснювалося безпосереднє виготовлення фальшивих монет та кредитних білетів, а також кого підозрювали та затримували під час збуту фальшивих грошей, це: ковалі, гравери, слюсарі, фотографи, літографи, а також і найнесподіваніші представники духовенства, слідчі правоохоронних органів та вже ув'язнені фальшивомонетники у в'язниці.

Проаналізувавши матеріали архівних справ та публікацій газет, ми визначили національні та етнічні верстви населення, що виявлялись причетними до фальшування грошей чи їх збуту. При спробах ввезенням у Російську імперію з метою збуту фальшивих грошей було затримано представників найрізноманітніших національностей: болгар, греків, вірмен, турків, німців. Серед фальшивомонетників траплялись також перси, англійці, поширеним промислом зі збуту підробок був серед циган. Лідерство серед національної причетності фальшивомонетників займають євреї. Інформація на сторінках періодичної преси

Галичини кінця ХХ – поч. ХХ ст. нерідко мала яскраво антисемітський характер. Тому ми вважаємо, що звинувачення євреїв у фальшивомонетництві дуже часто значною мірою упереджені та перебільшені.

Ми встановили основні терміни та лексикологічні прийоми, що використовувалися слідчими правоохоронних органів та редакторами газет щодо фальшивомонетників, самих фальшивих грошей та процесу їх збуту. Самих фальшивомонетників російська преса називала: «фабрикант», «поддельщик», австрійська – «фальшовник» та «обманець». Процес фальсифікації у газетах Галичини визначається щодо грошей, як «выделаныи», «сфабрикованныи», в Російській імперії – «приготовленные», «фабрикации» та ін. Найчастіше в тогочасних джерелах визначення особи фальшивомонетника вказували як «фальшивомонетник», «фальшивий монетник», «поддельщик». Місце виготовлення підробок часто в тогочасних джерелах позиціонується як «монетний двір», хоча майже завжди з приміткою – «потаємний», «нелегальний» тощо. У більшості газетних публікації сер. ХІХ – поч. ХХ ст. були організовані банди фальшивомонетників, які описувались як «шайки». По відношенню до виробників фальшивих монет часто у газетних повідомленнях та матеріалах архівних слідчих справ застосовано лінгвістичну тавтологію – «підробка фальшивих монет».

Цікавими є випадки досить тривалого періоду діяльності фальшивомонетників, які змогли налагодити чітку таємну роботу завдяки володінню високими організаційними здібностями. Практика слідства над фальшивомонетниками свідчить про те, що частина із них використовувала одразу по декілька вигаданих імен. Для збуту підробок обирали місця, де розрахунки проходили в умовах поспіху. Затримані фальшивомонетники часто вже притягалися до відповідальності за скоєні раніше злочини, або також займалися паралельно іншими видами протизаконної діяльності: підробкою документів, терористичною діяльністю, шахрайством, бродяжництвом та ін.

Основні складники державної політики протидії фальшуванню грошей включали: інформування населення про появу підробок із переліком їх ознак; особливості проведення слідства та заохочення населення до викриття

зловмисників; проведення державної експертизи підозрілих та вилучених у ході слідства підроблених грошей; судочинство та покарання за скоєні злочини винних у підробці монет та банкнот. Установлено причини відсутності на сьогоднішній день тогочасних підробок монет та кредитних білетів у фондах державних музеїв. Сукупність проаналізованих джерел надала можливість сформулювати висновки щодо стану та ефективності в державній політиці боротьби з підробкою засобів грошової оплати в Російській імперії. Вважаємо, що вживані владою заходи не були повною мірою ефективними у боротьбі з підробкою грошей. З припиненням у ХІХ ст. практики смертної кари для винних у фальшуванні грошей, кількість подібних злочинів у порівнянні з кількістю виявлених підробок зменшується. Хоча можливість отримання винагороди за викриття фальшивомонетників породжує існування поля для корумпованості та навмисного пошуку вигоди шляхом необґрунтованих звинувачень. Налагоджена система інформування шляхом розсилки з ЕЗДП до губернських центрів не давала суттєвих результатів, в досліджених кримінальних справах ми нечасто спостерігаємо віднесення виявлених підробок до визначених родів. Значно більший ефект щодо пильності населення у самотійному уникненні отримання фальшивих грошей під час розрахункових операцій відігравали публікації в газетах. Вони містили короткі відомості про особливості підробок та на короткий час підвищували увагу до них громадян.

ВИСНОВКИ

Проблема фальшивомонетництва на українських землях в імперську добу досить спорадично висвітлена у системі нумізматичних студій. Довгий час вивчення аспекту фальшивомонетництва в Україні виходило за межі актуальних напрямків нумізматичних досліджень, на сьогодні відсутня єдина комплексна праця всеохоплюючого характеру з вивчення особливостей аспекту фальшивомонетництва в Україні в імперську добу. В сучасній українській історіографії спостерігаємо цікавий випадок – результати своїх досліджень паралельно та не кооперуючи зусилля публікують фахівці в галузі історії криміналістики та права, більшість з яких не використовують історичні джерела (матеріали історичних архівів, музейні зібрання, газетні повідомлення тощо), аналізуючи окремі широко відомі праці з історії грошового обігу, отримуючи таким чином досить спорадичні висновки, які не мають наукової новизни;

Вивчення обраної теми стало можливим завдяки комплексному дослідженню низки різнопланових джерел: речових, зображальних, поведінкових та писемних. Висновки ґрунтовані на вивченні не лише опублікованих попередниками наукових праць, а також підкріплені матеріалами з музейних колекцій (200 предметів), фондів державних архівів (понад 400 справ), матеріалів заміток із тогочасної преси (понад 300 повідомлень), виявлених дослідником як в Україні, так і в Польщі, Росії, Білорусі та Молдові. Більшість використаних автором джерел введено у науковий обіг уперше;

Для визначення підґрунтя для виникнення фальшування монет надано характеристику грошовим господарствам у Російській та Австрійській (Австро-Угорській) імперіях, доповнюючи новими свідченнями з неопублікованих джерел. Висвітлено основні етапи грошового обігу, втілені реформи, характерні риси та особливості грошового обігу у імперську добу;

Ввезення підробок російських грошей на територію України відбувалось переважно під час значущих воєнних конфліктів: Війни 1812 р., війни з Японією

1904–1905 рр. та Першої світової війни. Протягом майже всього XIX ст. відбувається організована на високому рівні фінансова диверсія польських патріотів-інсургентів з Англії. Фінансові диверсії з боку іноземних держав здійснювались з метою підриву економіки ворогуючої країни, переслідували деструктивну мету;

Протягом досліджуваного періоду фальшивомонетниками були сфальсифіковані практично всі найбільш популярні серед населення зразки монет та паперових грошових знаків. На рівні з фальшивомонетництвом зазнавали особи, які здійснювали незаконне переплавлення монет, а також ввозили монети гіршої якості з-за кордону. Найпопулярніші зразки для фальшування грошей Російської імперії серед кредитних білетів: 25 руб. та рідше – 10, 5 та 3 руб.; серед монет частіше підроблялись срібні рублі та полтинники, рідше золоті – 5 та 10 руб., найчастіше в якості зразка для підробки використовували монету номіналом 20 копійок. У Австрійській та Австро-Угорській імперіях найчастішим зразком для фальсифікації ставали монети номіналом 20 крейцерів, а після реформи тенденції у фальшуванні змінилися – найпопулярнішими прототипами для підробки монет були 20 гелерів, 5 та 1 корона. Найчастіше трапляються свідчення про підробку банківських білетів вартістю дореформених 1 та 10 гульденів, а у XX столітті – 10, 20, 50 та 100 корон.

Об'єктом фальшування в Царстві Польському стала не лише загальноімперська російська монета, а і власна регіональна, а також наявні в обігу монети сусідньої Пруссії. Монету номіналом 10 грошів зразка 1840 р. можна впевнено назвати однією із найпоширеніших монет свого часу. Численні свідчення про виготовлення підробок подвійних злотих зафіксовано на Волині та Поліссі;

З 1735 р. в Російській імперії було таємно налагоджено виготовлення високоякісних імітації золотих дукатів Голландії. Під час Російсько-Турецької війни 1806–1812 рр. на Санкт-Петербурзькому монетному дворі було налагоджено карбування імітацій турецьких курушів для постачання у війська на Дунайський театр бойових дій. З приватної ініціативи фальшивомонетниками в Російській імперії здійснювалось використання монет також Франції та Італії, в Австрійській

та Австро-Угорській – крупних срібних монет Румунії, Франції, Швейцарії та США. При спробах перетину кордону зафіксовані випадки вивезення фальшивих грошей Китаю;

Повний технологічний ланцюг процесів підробки монет та паперових грошових знаків починався із етапу пошуку відповідної сировини (олова, ртуті, паперу із водяними знаками) та завершувався виправленням недоліків (покриття поверхні монет металом, що імітує дорогоцінний, імітація підписів та серії на паперових грошових знаках). Часто опис обладнання, перелік інструментів, а також технічні характеристики самих фальшивих монет можна зустріти на сторінках публікацій в періодичній пресі, черговість та особливості технічного втілення процесів при виготовленні фальшивих грошей дізнаємось також із збережених в архівних матеріалах допитів затриманих та засуджених фальшивомонетників;

Відмінності у процесах фальшивомонетництва в Російській, Австрійській та Австро-Угорській імперіях полягала наявності в Російській імперії налагодженої імітації іноземних монет на державному рівні, натомість в Австрійській та Австро-Угорській імперіях іноземна монета ставала прототипом частіше для приватної підробки; фальсифікація за прототипом регіональних грошових емісій характерна для Російської імперії. Діяльність зловмисників обох імперій мала і технічні відмінності у виборі металу для фальшивих монет. Нових тенденцій явище фальшування грошей набуває в часи Першої світової війни – збільшується кількість фальшивих паперових грошових знаків, з високим ступенем імовірності можна припустити, що через збільшення попиту на монет через «монетний голод», більша частина відомих сьогодні зразків фальшивих монет могла бути виготовлена саме в час Великої Війни;

Підробляли найрізноманітніші цінні папери: виграшні білети 1-ої внутрішньої державної позики, поштові марки, продовольчі картки, векселі тощо. Технологічно ступінь складності був навіть дещо меншим, а потенційні суми за підробленими векселями інколи досягали вражаючих розмірів. Поширення підробок кредитних білетів та монет змушує владу заборонити зображення грошей та цінних паперів на друкованій продукції. У 1860-х рр. в окремих місцевостях Російської імперії в

окремих господарствах та на виробничих підприємствах з'являються приватні розмінні гроші (бони, жетони, марки, талони), поява яких була викликана нестачею дрібної розмінної монети, що викликало заборону їх емісії та використання на державному рівні. Урядовою постановою заборонялось випускати локальні грошові сурогати у вигляді марок, квитанцій, ярликів та інших знаків чи зобов'язань, що містять в собі необхідність виплати певної грошової суми, товарами чи послугами. Аналізуючи матеріали історичних архівів, нам вдалось відтворити та встановити повний ланцюг та суть приватних бонів підприємців, що діяли в Україні. Із погіршенням соціального стану населення в результаті величезних видатків на Першу Світову війну, для населення вводяться продовольчі картки, які також підроблялися;

Топографію районів з високою концентрацією фальшивих грошей спостерігаємо у м. Києві, м. Одесі, м. Лодзі та у 1880-ті роки на Поділлі. Виявлення фальсифікатів грошей в Австро-Угорській імперії відмічаємо майже по всій Галичині: у Бродах, Глинянах, Городенці, Бериславі, Дрогобичі та Станіславові. Збут підробок часто відбувався у містах Львів, Судова Вишня та Бердичів;

Визначення соціального аспекту фальшивомонетництва в імперську добу (професійна, національна приналежність фальшивомонетників, їх вік, особливості лексики та ін.); До фальшивомонетників частіше зафіксовано причетність осіб із професійними навичками обробки металів та представників технічних спеціальностей: ковалі, гравери, слюсарі; фахівців в галузі друкарської справи та фотографії. Найнесподіваніші представники фальшивомонетників зафіксовані в джерелах серед духовенства, слідчих правоохоронних органів та серед вже ув'язнених фальшивомонетники у в'язниці. При спробах ввезенням у Російську імперію з метою збуту фальшивих грошей було затримано представників найрізноманітніших національностей: болгар, греків, вірмен, турків, німців. Серед фальшивомонетників траплялись також перси, англійці, поширеним промислом зі збуту підробок був серед циган. Лідерство серед національної причетності фальшивомонетників займають євреї. Самих фальшивомонетників російська преса називала: «фабрикант», «поддельщик», австрійська – «фальшовник» та

«обманець». Процес фальсифікації у газетах Галичини визначається щодо грошей, як «выделаныи», «сфабрикованныи», в Російській імперії – «приготовленные», «фабрикации» та ін. Найчастіше в тогочасних джерелах визначення особи фальшивомонетника вказували як «фальшивомонетник», «фальшивий монетник», «поддельщик». У більшості газетних публікації сер. ХІХ – поч. ХХ ст. були організовані банди фальшивомонетників, які описувались як «шайки».

Характеристика процесу боротьби держави із фальшивомонетниками та визначення ефективності його складових (законодавчої бази, інформування населення, фахової експертизи автентичності грошей); Вживані владою заходи з протидії фальшивомонетництву не були повною мірою ефективними у боротьбі з підрубкою грошей. З припиненням у ХІХ ст. практики смертної кари для винних у фальшуванні грошей кількість подібних злочинів у порівнянні із кількістю виявлених підрбок зменшується, хоча можливість отримання винагороди за викриття фальшивомонетників породжує існування поля для необґрунтованих звинувачень проти невинних у фальшивомонетництві осіб – недругів чи конкурентів обвинувача. Налагоджена система інформування шляхом розсилки з Експедиції заготівлі державних паперів до губернських центрів та згодом до підприємств з значним готівковим оборотом не давав суттєвих результатів, в досліджених кримінальних справах рідко спостерігаємо віднесення виявлених в регіоні підрбок до визначених родів. Більший ефект на пильність населення у самостійному уникненню отримання фальшивих грошей в розрахунок відігравали публікації в газетах, що містили короткі відомості про особливості підрбок та на короткий час підвищували увагу до них людей.

Перспективу в подальшому дослідженні обраної теми ми бачимо в розширенні джерельної бази, що дозволить провадити ґрунтовний аналіз аспекту підрубки грошей в Україні, що в цей період знаходилася у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Музейні колекції

1. БДУ. Скарб тогочасних підробок монет Царства Польського номіналом 10 грошів 1840 р. Інв. № 4958–5440.
2. БКМ. Половина гарматного ядра. Російська імперія, XIX–XX ст. Інв. № БМ-615.
3. БКМ. Половина гарматного ядра. Російська імперія, XIX–XX ст. Інв. № БМ-616.
4. ДЕ. Інв. № ОН РБ 382. 10 руб. 1909 р., підробка для грошового обігу.
5. ДЕ. Російська імперія. Тогочасна підробка кредитного білету 1 руб. 1864 р. Зібрання Г.Н. Ліхачьова. Інв. № ОН РБ 239.
6. ДЕ. Російська імперія. Тогочасна підробка кредитного білету 1 руб. 1864 р. Зібрання Г.Н. Ліхачьова. Інв. № ОН РБ 240.
7. ДЕ. Російська імперія. Тогочасна підробка кредитного білету 1 руб. 1895 р. Зібрання Г.Н. Ліхачьова. Інв. № ОН РБ 302.
8. ДЕ. Російська імперія. Тогочасна підробка кредитного білету 10 руб. 1864 р. Зібрання Г.Н. Ліхачьова. Інв. № ОН РБ 237.
9. ДЕ. Російська імперія. Тогочасна підробка кредитного білету 10 руб. 1894 р. Зібрання Г.Н. Ліхачьова. Інв. № ОН РБ 303.
10. ДЕ. Російська імперія. Тогочасна підробка кредитного білету 10 руб. 1909 р. Зібрання Г.Н. Ліхачьова. Інв. № ОН РБ 382.
11. ДЕ. Російська імперія. Тогочасна підробка кредитного білету 3 руб. 1864 р. Зібрання Г.Н. Ліхачьова. Інв. № ОН РБ 241.
12. ДЕ. Російська імперія. Тогочасна підробка кредитного білету 3 руб. 1898 р. Зібрання Г.Н. Ліхачьова. Інв. № ОН РБ 315.
13. ДЕ. Російська імперія. Тогочасна підробка кредитного білету 5 руб. 1819 р. Зібрання Г.Н. Ліхачьова. Інв. № ОН РБ 115.

14. ДЕ. Російська імперія. Тогочасна підробка кредитного білету 5 руб. 1859 р. Зібрання Г.Н. Ліхачьова. Інв. № ОН РБ 243.
15. ДЕ. Російська імперія. Тогочасна підробка кредитного білету 5 руб. 1856 р. Зібрання Г.Н. Ліхачьова. Інв. № ОН РБ 242.
16. ДЕ. Російська імперія. Тогочасна підробка кредитного білету 50 руб. 1855 р. Зібрання Г.Н. Ліхачьова. Інв. № ОН РБ 244.
17. ДІКЗМ. Ковадло ковальське кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Інв. № М-238.
18. ДІКЗМ. Лещата ковальські кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Інв. № М-2234.
19. ДІКЗМ. Молот ковальський кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Інв. № М-260.
20. ДІКЗМ. Молот ковальський малий кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Інв. № М-261.
21. ДНІМ. Асигнація 25 руб. 1811 р. Тогочасна підробка за ініціативи Наполеона І Бонапарта. Інв. Н-7295.
22. ДНІМ. Російська імперія. Картка на отримання цукру м. Петроград, жовтень-листопад-грудень 1916 р. Інв. № ДІМ КП-26343, Арх. 8584.
23. КОКМ. Російська імперія. Кредитний білет 25 руб. зразка 1909 р. Серія ДЕ 538302. Керуючий М. Шипов, Касир Гусєв. Інв. № 39761 АІ 17421.
24. КОКМ. Російська імперія. Кредитний білет 5 руб. зразка 1909 р. Серія КР 515417. Керуючий М.Шипов, Касир Афанасьєв. Інв. № 39756 АІ 17486.
25. МГ НБУ. Російська імперія, тогочасна підробка монети номіналом 10 руб. зразка 1895 р. Інв. № КН-2595.
26. МГ НБУ. Російська імперія, тогочасна підробка монети номіналом 20 коп. зразка 1871 р. Інв. № КН-103.
27. МКДУ. Друкарські шрифти для ручного набору поч. ХХ ст. Знайдені в Житомирській обл. Інв. № КН-50953.
28. МНБРБ. Російська імперія. Вексель, виписаний на ім'я Казимира Барцевича, який позичив у Ганни Карлович Барцевичової 200 руб. готівкою. Інв. № КП-401.
29. МНБРБ. Російська імперія. Вексель, виписаний на ім'я Карла Петровича Лонартовича, який винен Ганні Карлович Лонартович 300 рублів. 14 серпня 1906 р. Інв. № КП-402.

30. МНБРБ. Російська імперія. Облігація державного короткотермінового 5½% військової позики, 100 руб. на пред'явника. 1916 р. Інв. № КП-362.
31. МНБРБ. Російська імперія. Облігація державного короткотермінового 5½% військової позики, 50 руб. на пред'явника. 1916 р. Інв. № КП-360.
32. НЗСК. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 10 коп. 1874 р. Інв. № НДФ-4055. Знайдена в ході розкопок на території Софіївського Собору до 1938 р. Діаметр: 19,8 мм.
33. НІАМКФ. Російська імперія. Кредитний білет 25 руб. 1909 р. Управляючий М. Шипов. Серія ДС 485335. Інв. № ГРЗ-11.
34. НІАМКФ. Російська імперія. Металевий бон номіналом 3 коп. галантерейного магазину Н.І. Мазченка у м. Києві по вул. Хрещатик, буд. 20. Інв. № КВ-5976, ГРЗ-170.
35. НІЕЗП. Російська імперія. 1 руб. 1812 р. Срібло. Інв. № Н-3523/1
36. НІЕЗП. Російська імперія. 1 руб. 1817 р. з бантом та напівдорогоцінним камінням (дукач «вереміївського» типу). Срібло. Інв. № Н-452.
37. НІЕЗП. Російська імперія. 1 руб. 1898 р. з припаяним вушком (дукач). Срібло. Інв. № Н-349.
38. НІЕЗП. Російська імперія. 1 руб. 1898 р. Срібло. Інв. № Н-3523/2.
39. НІЕЗП. Російська імперія. 15 коп. 1902 р. Срібло. Інв. № Н-3526/1.
40. НІЕЗП. Російська імперія. 15 коп. 1906 р. Срібло. Інв. № Н-3526/2.
41. НІЕЗП. Російська імперія. 15 коп. 1906 р. Срібло. Інв. № Н-3526/3.
42. НІЕЗП. Російська імперія. 25 коп. 1891 р. Срібло. Інв. № Н-3525.
43. НІЕЗП. Російська імперія. 5 коп. 1823 р. Срібло. Інв. № Н-3526.
44. НІЕЗП. Російська імперія. 50 коп. 1895 р. Срібло. Інв. № Н-3524.
45. НІМРБ. Голландія, Тогочасна підробка дукату 18(?)0 Інв. № КП 053928/37.
46. НІМРБ. Ігрові гроші¹ по прототипу 5 марок Німецької імперії 1877 р. Розмір: 16 мм. Інв. КП 040795/134.

¹ Aschoff G. Deutsches Kindergeld. Ein numismatisches Randgebiet. ISBN 978-3-86646-817-7. Battenberg, 2009. 324 s.

47. НІМРБ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 5 коп. 1881 р. Інв. № КП 000402/003.
48. НКПКЗ. Австро-Угорська імперія. ¼ флорину 1858 р. Срібло 900°. Інв. № КПЛ-м-9457.
49. НКПКЗ. Австро-Угорська імперія. 1 кор. 1895 р. Срібло 960°. Інв. № КПЛ-м-9458.
50. НКПКЗ. Австро-Угорська імперія. 10 кр. 1868 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-5195.
51. НКПКЗ. Австро-Угорська імперія. 10 кр. 1868 р. Срібло 700°. Інв. № КПЛ-м-5196.
52. НКПКЗ. Австро-Угорська імперія. 10 кр. 1869 р. Срібло 800°. Інв. № КПЛ-м-5197.
53. НКПКЗ. Австро-Угорська імперія. 10 кр. 1870 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-5198.
54. НКПКЗ. Австро-Угорська імперія. 10 кр. 1915 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-5203.
55. НКПКЗ. Австро-Угорська імперія. 20 кр. 1814 р. Срібло 916°. Інв. № КПЛ-м-9456.
56. НКПКЗ. Австро-Угорська імперія. 20 кр. 1868 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-5194.
57. НКПКЗ. Австро-Угорська імперія. 20 кр. 1894 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-5202.
58. НКПКЗ. Австро-Угорська імперія. 6 кр. 1849 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-5200.
59. НКПКЗ. Австро-Угорська імперія. 7 кр. 1802 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-5207.
60. НКПКЗ. Пруссія. Фрідріх Вільгельм III. Талер 1802 р. Інв. № КПЛ-м-9453.
61. НКПКЗ. Пруссія. Фрідріх Вільгельм III. Талер 1803 р. Інв. № КПЛ-м-9454.
62. НКПКЗ. Пруссія. Фрідріх Вільгельм III. Талер 1818 р. Інв. № КПЛ-м-9455.

63. НКПКЗ. Російська імперія. 1 руб. 1811 р. (дукач) Срібло 875°. Інв. № КПЛ-м-7330.
64. НКПКЗ. Російська імперія. 1 руб. 1899 р. Срібло 925°. Інв. № КПЛ-м-9331.
65. НКПКЗ. Російська імперія. 10 коп. 1899 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-1910.
66. НКПКЗ. Російська імперія. 10 коп. 1907 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-4593.
67. НКПКЗ. Російська імперія. 10 коп. 1911 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-2270.
68. НКПКЗ. Російська імперія. 15 коп. 1898 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-1909.
69. НКПКЗ. Російська імперія. 15 коп. 1905 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-4592.
70. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1839 р. Срібло 750°. Інв. № КПЛ-м-2273.
71. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1863 р. Срібло 600°. Інв. № КПЛ-м-4460.
72. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1867 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-2265.
73. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1867 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-4461.
74. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1869 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-3405.
75. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1869 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-3406.
76. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1869 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-4462.
77. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1871 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-4463.
78. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1883 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-3407.
79. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1886 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-2266.
80. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1904 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-3408.
81. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1905 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-2260.
82. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1908 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-3409.
83. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1908 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-3410.
84. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1909 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-2267.
85. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1909 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-4594.
86. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1910 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-2263.
87. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1912 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-3411.
88. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1913 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-3412.
89. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1915 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-2269.
90. НКПКЗ. Російська імперія. 20 коп. 1915 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-3413.
91. НКПКЗ. Російська імперія. 25 коп. 1852 р. Срібло 800°. Інв. № КПЛ-м-4458.

92. НКПКЗ. Російська імперія. 5 коп. 1882 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-2272.
93. НКПКЗ. Російська імперія. 5 коп. 1903 р. Срібло 500°. Інв. № КПЛ-м-1911.
94. НКПКЗ. Російська імперія. 50 коп. 1818 р. Срібло 900°. Інв. № КПЛ-м-5124.
95. НКПКЗ. Російська імперія. 50 коп. 1894 р. Срібло 875°. Інв. № КПЛ-м-2285.
96. НКПКЗ. Російська імперія. Полтіна 1818 р. Срібло 875°. Інв. № КПЛ-м-2637.
97. НКПКЗ. Російська імперія. Руб. 1823 р. Інв. № КПЛ-м-10952.
98. НКПКЗ. Список старовинних золотих та срібних монет та медалей з колекції КПЛ. Інв. № КПЛ-А428.
99. НКПКЗ. Швейцарія. 20 сантимів 1885 р. Срібло. Інв. № КПЛ-м-5204.
100. НМВ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 1 руб. 1892 р. Інв. № NPO 169793.
101. НМВ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 1 руб. 1896 р. Інв. № NPO 169801.
102. НМВ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 1 руб. 1898 р. Ініціали на гурті «АГ». Інв. № NPO 169810.
103. НМВ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 1 руб. 1899 р. Інв. № NPO 169818.
104. НМВ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 10 руб. 1899 р. Інв. № NPO 169855.
105. НМІУ. Австро-Угорська імперія, Галичина, товарна плomba із цифрою «3». Інв. № МДМ-1431-1344.
106. НМІУ. Австро-Угорська імперія. Вексель на суму 412 кор. (на бланку до 600 кор). Виданий 11 липня 1906 р. Інв. № ПГЗ-737.
107. НМІУ. Австро-Угорщина. Монета 5 кор. 1909 р. Інв. AR-10232.
108. НМІУ. Австро-Угорщина. Скарбова бона – державна позика 5½%. Номінал 1000 кор. Серія № 152622. 1918 р. Інв. № ПГЗ-2700.
109. НМІУ. Австро-Угорщина. Скарбова бона – державна позика 5½%. Номінал 100 кор. Серія № 343510. 1916 р. Інв. № ПГЗ-2702.

110. НМІУ. Австро-Угорщина. Франц Йосиф I. Дукат 1867 р., м.д. Відень. Скарб з м. Лебедин, Сумської обл. Інв. № AR-21573.
111. НМІУ. Акція компанії видобутку міді «New England and Clifton Copper Company. Arizona. № D573». Інв. № ПГЗ-2312.
112. НМІУ. Російська імперія, 1 коп. 1916 р. Інв. № ПГЗ-86/2.
113. НМІУ. Російська імперія, 10 коп. 1915 р. Інв. № ПГЗ-96.
114. НМІУ. Російська імперія, 10 руб. 1909 р., серія ПЧ 971827. Інв. № ПГЗ-18/2.
115. НМІУ. Російська імперія, 10 руб. 1909 р., серія ПЧ 971828. Інв. № ПГЗ-18/1.
116. НМІУ. Російська імперія, 15 коп. 1915 р. Інв. № ПГЗ-99.
117. НМІУ. Російська імперія, 2 коп. 1916 р. Інв. № ПГЗ-89.
118. НМІУ. Російська імперія, 20 коп. 1915 р. Інв. № ПГЗ-101.
119. НМІУ. Російська імперія, 3 коп. 1915 р. Інв. № ПГЗ-95.
120. НМІУ. Російська імперія, 50 коп. 1915 р. Інв. № ПГЗ-82.
121. НМІУ. Російська імперія. 5 руб. 1877 р. м.д. Санкт-Петербург. Скарб м. Лебедин, Сумської обл. Інв. № AR-21856.
122. НМІУ. Російська імперія. 7 руб. 50 коп. 1897 р. м.д. Санкт-Петербург. Скарб м. Лебедин, Сумської обл. Інв. № AR-22267.
123. НМІУ. Російська імперія. Асигнація 25 руб. 1808 р. Тогочасна підробка за ініціативи Наполеона Бонапарта. № 1166641. Інв. № ПГЗ-55.
124. НМІУ. Російська імперія. Асигнація 25 руб. 1810 р. № 1204832. Інв. № ПГЗ-56.
125. НМІУ. Російська імперія. Асигнація 25 руб. 1811 р. № 1889900. Інв. № ПГЗ-57.
126. НМІУ. Російська імперія. Асигнація 25 руб. 1813 р. № 3337137*25*. Інв. № ПГЗ-32.
127. НМІУ. Російська імперія. Асигнація 25 руб. 1814 р. № 690350*25*. Інв. № ПГЗ-33.
128. НМІУ. Російська імперія. Асигнація 5 руб. 1808 р. Інв. № ПГЗ-1330.
129. НМІУ. Російська імперія. Асигнація 5 руб. 1819 р. № 5780512. Інв. № ПГЗ-58.

130. НМІУ. Російська імперія. Асигнація 5 руб. 1821 р. № 764367. Інв. № ПГЗ-918.
131. НМІУ. Російська імперія. Асигнація 50 руб. 1812 р. Інв. № ПГЗ-919.
132. НМІУ. Російська імперія. Вексель на 30 руб. (на бланку 50 руб.), виданий 28 лютого 1909 р. в м. Торчин по наказу від Товариства на Паях Графоні Компанія. Передані вчителем Г. Гуртовим. Інв. № ПГЗ-755/1.
133. НМІУ. Російська імперія. Вексель на 300 руб. (на бланку 300 руб.), виданий 20 квітня 1911 р. в м. Варшава фірмою «Плуг» Передані вчителем Г. Гуртовим. Інв. № ПГЗ-755/4.
134. НМІУ. Російська імперія. Вексель на 50 руб. (на бланку 50 руб.), виданий 18 листопада 1912 р. в м. Луцьк Торговим домом І. Шиліт. Передані вчителем Г. Гуртовим. Інв. № ПГЗ-755/2.
135. НМІУ. Російська імперія. Вексель на 50 руб. (на бланку 50 руб.), виданий 1 серпня 1912 р. в м. Луцьк Російсько-Щведському Торгівельно-Промисловому товариству. Передані вчителем Г. Гуртовим. Інв. № ПГЗ-755/3.
136. НМІУ. Російська імперія. Дукач з вушком із гравіруванням «П-П». Скарб м. Лебедин, Сумської обл. Інв. № AR-21990.
137. НМІУ. Російська імперія. Дукач з вушком із монети Царства Польського 3 руб./5 злотих 1839 р. Скарб м. Лебедин, Сумської обл. Інв. № AR-21890.
138. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 1 руб. зразка 1898 р. Серія НВ-479. Інв. № ПГЗ-754/1-1.
139. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 1 руб. зразка 1898 р. Серія НВ-479. Інв. № ПГЗ-754/1-2.
140. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 1 руб. зразка 1898 р. Серія НВ-479. Інв. № ПГЗ-754/1-3.
141. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 1 руб. зразка 1898 р. Серія НВ-479. Інв. № ПГЗ-754/1-4.
142. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 1 руб. зразка 1898 р. Серія НВ-479. Інв. № ПГЗ-754/1-5.

143. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 1 руб. зразка 1898 р. Серія НБ-397. Інв. № ПГЗ-862.
144. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 100 руб. зразка 1910 р. Серія ЛМ-042663. Інв. № ПГЗ-754/7-1.
145. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 100 руб. зразка 1910 р. Серія ЛМ-042831. Інв. № ПГЗ-754/7-2.
146. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 100 руб. зразка 1910 р. Серія ЛМ-042953. Інв. № ПГЗ-754/7-3.
147. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 100 руб. зразка 1910 р. Серія ЛМ-042954. Інв. № ПГЗ-754/7-4.
148. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 100 руб. зразка 1910 р. Серія ЛМ-058225. Інв. № ПГЗ-754/7-5.
149. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 25 руб. 1918 р. Серія АБ-231. Інв. № ПГЗ-169.
150. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 25 руб. 1918 р. Серія АБ-231. Інв. № ПГЗ-170.
151. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 25 руб. зразка 1909 р. Серія ЕЭ-709632. Інв. № ПГЗ-754/5-1.
152. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 25 руб. зразка 1909 р. Серія ЕЭ-709633. Інв. № ПГЗ-754/5-2.
153. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 25 руб. зразка 1909 р. Серія ЕЭ-709634. Інв. № ПГЗ-754/5-3.
154. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 25 руб. зразка 1909 р. Серія ЕЭ-709635. Інв. № ПГЗ-754/5-4.
155. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 25 руб. зразка 1909 р. Серія ЕЭ-709636. Інв. № ПГЗ-754/5-5.
156. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 3 руб. зразка 1909 р. Серія АА-069. Інв. № ПГЗ-160.
157. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 3 руб. зразка 1909 р. Серія АА-069. Інв. № ПГЗ-161.

158. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 5 руб. зразка 1909 р. Серійний номер УА-005. Інв. № ПГЗ-861.
159. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 5 руб. зразка 1909 р. Серія УА-102. Інв. № ПГЗ-754/3-1.
160. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 5 руб. зразка 1909 р. Серія УА-102. Інв. № ПГЗ-754/3-2.
161. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 5 руб. зразка 1909 р. Серія УА-102. Інв. № ПГЗ-754/3-3.
162. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 5 руб. зразка 1909 р. Серія УА-102. Інв. № ПГЗ-754/3-4.
163. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 5 руб. зразка 1909 р. Серія УА-102. Інв. № ПГЗ-754/3-5.
164. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 50 руб. зразка 1899 р. Серія АР-966599. Інв. № ПГЗ-754/6-1.
165. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 50 руб. зразка 1899 р. Серія АР-966292. Інв. № ПГЗ-754/6-2.
166. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 50 руб. зразка 1899 р. Серія АС-425625. Інв. № ПГЗ-754/6-3.
167. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 50 руб. зразка 1899 р. Серія АС-425626. Інв. № ПГЗ-754/6-4.
168. НМІУ. Російська імперія. Кредитний білет 50 руб. зразка 1899 р. Серія АС-425845. Інв. № ПГЗ-754/6-5.
169. НМІУ. Російська імперія. Російська імперія. Зразок вексельного паперу 50 руб. Інв. № ПГЗ-818.
170. НМІУ. Російська імперія. Російська імперія. Зразок вексельного паперу 100 руб. Інв. № ПГЗ-2966.
171. НМІУ. Російська імперія. Руб. 1868 р. СПб. Сильно потерта по краю. Інв. № АР-17906.
172. НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 1 руб. 1898 р. Позначки на гурті (АГ). Інв. № АЕ-13460.

173. НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 1 руб. 1899 р. Позначки на гурті (ФЗ). Інв. № АЕ-13459.
174. НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 1 руб. 1899 р. Інв. № АЕ-13459.
175. НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 1 руб. 1901 р. Позначки на гурті (**). Інв. № АЕ-7901.
176. НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 1 руб. 1901 р. Інв. № АЕ-7901.
177. НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 1 руб. 1912 р. Гурт гладкий. Отримано з Фінансового відділу Міністерства Внутрішніх Справ СРСР у 1946 р. Інв. № АР-5999/3.
178. НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 1 руб. 1912 р. Надходження до музею від Фін. Відділу МВС у 1946 р. Інв. № АР-5999/3.
179. НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 10 коп. 1905 р. СПб. А-Р. Інв. № АР-17469.
180. НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 10 коп. 1906 р. СПб. Э-Б. Подарунок музею громадянина Ф.А. Болдарева у 1954 р. Інв. № АЕ-7907.
181. НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 10 коп. 1906 р. СПб. А-Р. Інв. № АР-17469.
182. НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 15 коп. 1888 р. Інв. № АР-9485
183. НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 15 коп. 1888 р. Інв. № АР-10129.
184. НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 20 коп. 1878 р. Інв. № АР-11451.

185. НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 20 коп. 1878 р. Інв. № AR-14016.
186. НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 20 коп. 1878 р. С.п.Б. Н-Ф. Інв. № AR-11451.
187. НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 20 коп. 1878 р. С.п.Б. И-З. Інв. № АЕ-14016.
188. НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 5 руб. 1830 р. Інв. № АЕ-9936.
189. НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 50 коп. 1901 р. Подарунок музею від громадянина Берка у складі колекції у 1972 р. Інв. № АЕ-11432.
190. НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 50 коп. 1901 р. Збірка Берка, подарована музею у 1972 р. Інв. № АЕ-11432.
191. НМЛ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 1 руб. (стан збереження незадовільний). Скарб з п. Saidziu, Траку raj. Інв. № GEK 35071/1-2417.
192. НМЛ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 10 коп. 1903 р. Скарб з п. Saidziu, Траку raj. Інв. № GEK 35071/1-2417.
193. НМЛ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 5 руб. зразка 1847–1858 рр. Інв. № N 20386.
194. НМЛ. Царство Польське. Тогочасна підробка монети 10 грошів зразка 1816–1831 рр. Інв. № N 23571.
195. ОАМ. Османська імперія, Селім III (1789–1807), юзлук, 12-тий рік правління, м.д. Ісламбол. Інв. № ОАМ Н-30838.
196. ОАМ. Османська імперія, Селім III (1789–1807), юзлук, 3-тий рік правління, м.д. Ісламбол. Інв. № ОАМ Н-30850.
197. ОАМ. Османська імперія, Селім III (1789–1807), юзлук, 4-тий рік правління, м.д. Ісламбол. Інв. № ОАМ Н-30823.
198. ОАМ. Османська імперія, Селім III (1789–1807), юзлук, 5-тий рік правління, м.д. Ісламбол. Інв. № ОАМ Н-30819.

199. ОАМ. Османська імперія, Селім III (1789–1807), юзлук, 6-тий рік правління, м.д. Ісламбол. Інв. № ОАМ Н-30858.
200. СКМ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 1 руб. 1901 р. Інв. № 30759.
201. ХІМ. Оптична лінза для візуального аналізу паперових грошовий знаків. Інв. № Р-707.
202. ЧОКМ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 20 коп. 1505 р. СПБ АР. Інв. № НМ-1096 (С-127) / КН 4094.

Архівні матеріали

203. AGAD. Zespół 191. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW). Sygnatura 7706. Zabronienie używania kartek lub znaków w zastępstwie monet (1837–1865). Liczba stron 233.
204. AGAD. Zespół 191. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW). Sygnatura 7690. Kurs i fałszowanie monet. Vol. I. (1815–1825). Liczba stron 373.
205. AGAD. Zespół 191. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW). Sygnatura 7691. Kurs i fałszowanie monet. Vol. II (1825–1826). Liczba stron 512.
206. AGAD. Zespół 191. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW). Sygnatura 7693. Kurs i fałszowanie monet. Vol. IV (1829–1832). Liczba stron 418.
207. AGAD. Zespół 191. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW). Sygnatura 7694. Kurs i fałszowanie monet. Vol. V. (1832–1835). Liczba stron 298.
208. AGAD. Zespół 191. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW). Sygnatura 7695. Kurs i fałszowanie monet. Vol. VI. (1835–1837). Liczba stron 367.
209. AGAD. Zespół 191. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW). Sygnatura 7696. Kurs i fałszowanie monet. Vol. VII. (1837–1838). Liczba stron 264.
210. AGAD. Zespół 191. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW). Sygnatura 7699. Kurs i fałszowanie monet. Vol. X. (1845–1851). Liczba stron 365.
211. AGAD. Zespół 191. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW). Sygnatura 7700. Kurs i fałszowanie monet. Vol. XI. (1850–1854). Liczba stron 460.
212. AGAD. Zespół 191. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW). Sygnatura 7702. Kurs i fałszowanie monet. Vol. XIII. (1854–1858) Liczba stron 530.

213. ANRM. Фонд 289. Кишинівська міська поліція. Опис 1. Справа 109. Справа про звинувачення орендатора с. Гулбока Лейбовича у сплаті мешканцям села під видом бешликів турецької монети курсом 2 лева 20 пара. Рік 1824. 7 арк.
214. ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 316. Справа про звинувачення кріпосного цигана Мігалатія Чораре у карбуванні турецьких монет. Рік 1825. 38 арк.
215. ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 227. Справа про звинувачення колоніста м. Болграда Ізмаїльського повіту Христе Немцана в карбуванні турецьких фальшивих монет. Рік 1823. 75 арк.
216. ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 702. Справа про звинувачення бессарабського мешканця Ф. Ярошенко у виготовленні 25 рублевого фальшивого кредитного білету. Рік 1863. 29 арк.
217. ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 185. Справа про звинувачення мешканців Аккерманського повіту І. Лебедева та Н. Голікова та інших у виробництві фальшивих монет. Рік 1822. 201 арк.
218. ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 54. Справа про звинувачення мешканця м. Кишинева І. Цопоя у зберіганні австрійських фальшивих грошей. Рік 1819. 55 арк.
219. ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 184. Справа про звинувачення мешканців м. Хотина М. Матаранга, Д. Змерліу та інших у виробництві фальшивих грошей. Рік 1822. 155 арк.
220. ANRM. Фонд 44. Леовський повітовий суд. Опис 1. Справа 671. Справа про звинувачення рейнського мешканця Козими Дімітру у використанні фальшивих грошей. Рік 1839-1840. 33 арк.
221. ANRM. Фонд 44. Леовський повітовий суд. Опис 1. Справа 99. Справа про звинувачення мешканця Богуславського повіту Микити Проценко у бродяжництві та зберіганні фальшивого білету. Рік 1833. 82 арк.

222. ANRM. Фонд 44. Леовський повітовий суд. Опис 2. Справа 242. Справа по звинуваченню мешканця м. Ізмаїла Адольфа Яворського у виготовленні фальшивої асигнації. Рік 1836. 83 арк.
223. ANRM. Фонд. 1. Сенатори, головуєчі в Диванах Молдавії та Валахії. Опис. 1. Справа. 122. Справа про заборону плавити та вивозити за кордон срібну російську монету. Рік 1808. 51 арк.
224. ANRM. Фонд. 22. Департамент міністерства Юстиції. Опис. 1. Справа. 326. Справа про розгляд прохання повіреного бессарабського поміщика Ключера Апостала Бурди справі його проти Мицопулой Н. щодо грошової претензії у розмірі 390 голландських червінців. Рік 1833. 10 арк.
225. ANRM. Фонд. 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис. 1. Справа. 129. Справа про звинувачення у виготовленні фальшивої золотої турецької монети мешканців с. Окитаневського Лейдера, Лейбовича, Іцика Абрамовича та ін. Рік 1821. 462 арк.
226. ANRM. Фонд. 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис. 1. Справа. 325. Справа про звинувачення фельдшера Скулянського карантину Шлімовича Міхеля у зберіганні привезених нелегально із-за кордону турецьких монет. Рік 1827. 139 арк.
227. ANRM. Фонд. 43. Оргіївський повітовий суд. Опис. 1. Справа. 29. Указ бессарабського обласного уряду про вилучення із вжитку в Бессарабії турецьких монет-левів та пара. Рік 1819. 2 арк.
228. ANRM. Фонд. 44. Кагульський повітовий суд. Опис. 2. Справа. 139. Справа про звинувачення чиновника 10-го класу Павла Андреева у видачі фальшивих дорожніх квитків втікачам Федіру Миколюку з родиною, Василю Климаренку та Олексію Мариченку. Рік 1834.
229. APW. Zespol 1416/II. Kancelaria Gubernatora Warszawskiego. Referat I Tajny. Sygnatura. 3. Секретное дело о распространении польским выходцем Адамом Богушем фальшивых кредитных русских билетов. Rok 1868–1871. Liczba stron 237.
230. APW. Zespol 1416/II. Kancelaria Gubernatora Warszawskiego. Referat I Tajny. Sygnatura. 121. Дело по рапорту Скерневицкого уездного начальника о

задержанном с 50 рублевым фальшивым кредитным билетом, прусским подданным Юлиушем Баузе. Rok 1873. Liczba stron 21.

231. APW. Zespol 1416/II. Kancelaria Gubernatora Warszawskiego. Referat I Tajny. Sygnatura. 224. Дело по рапорту Волковысского уездного начальника по делу подделки фальшивых кредитных билетов Заборовским из Ловичского уезда. Rok 1873. Liczba stron 7.

232. APW. Zespol 1416/II. Kancelaria Gubernatora Warszawskiego. Referat I Tajny. Sygnatura. 125. Дело по отзыву Полоцкого губернатора об еврее Хайме Вольфе, подозреваемом в распространении фальшивых кредитных билетов. Rok 1872. Liczba stron 3.

233. APW. Zespol 1416/II. Kancelaria Gubernatora Warszawskiego. Referat I Tajny. Sygnatura. 177. Дело по отзыву Калишского губернатора по предмету производства обыска у приехавшего из Лондона с 50 фальшивыми кредитными билетами еврея Лакерника живущего во Вроцлавке. Rok 1872. Liczba stron 6.

234. APW. Zespol 1416/II. Kancelaria Gubernatora Warszawskiego. Referat I Tajny. Sygnatura. 13. Дело по отзыву Варшавского обер-полицмейстера по доносу Кранцеветте на Залика Зендера, имеющего прибыть в Ловичскую ярмарку для распространения фальшивых русских кредитных билетов. Rok 1870. Liczba stron 5.

235. ДАВінО. Фонд 391. Вінницький міський магістрат. Опис 1. Справа 663. Справа про звинуваченню міщан Векера у підробці кредитного білету на суму 50 руб. Роки 1859–1861. 80 арк.

236. ДАВінО. Фонд 391. Вінницький міський магістрат. Опис 1. Справа 688. Справа про звинуваченню купця Вінера Лейзера у фальшивомонетництві. Роки 1859–1861. 116 арк.

237. ДАВінО. Фонд Д-192. Прокурор Вінницького окружного суду. Опис 3. Справа 64. Провадження прокурора Вінницького окружного суду по справі Гройсберга, звинувачуваного у підробці грошей. Роки 1911–1916 рр. 22 арк.

238. ДАВінО. Фонд Д-192. Прокурор Вінницького окружного суду. Опис 3. Справа 196. Провадження прокурора Вінницького окружного суду у справі Іванова

Георгія, Монастирського та інших, звинувачуваних у підробці грошей. Роки 1914–1916. 60 арк.

239. ДАВолО. Фонд 229. Ковельський міський магістрат. Опис 1. Справа 460. Про появу в обігу фальшивих 3 рублевих кредитних білетів. Рік 1859. 64 арк.

240. ДАВолО. Фонд 252. Несухоїженська міщанська управа. Опис 1. Справа 24. Про поширення у Волинській губернії фальшивих гербових марок. Рік 1913. 45 арк.

241. ДАВолО. Фонд 359. Володимирський повітовий суд. Опис 1. Справа 118. Про затримання поліцейською владою в с. Соколове селянина із фальшивою мідною монетою. Рік 1835. 541 арк.

242. ДАВолО. Фонд 359. Володимирський повітовий суд. Опис 1. Справа 714. Про випуск та поширення фальшивих грошових білетів мешканцем м. Володимира. Рік 1862.

243. ДАВолО. Фонд 361. Луцький повітовий суд. Опис 1. Справа 1563. Про стягнення грошового штрафу з селян с. Ницовського за розповсюдження фальшивих грошей. Рік 1860. 121 арк.

244. ДАВолО. Фонд 361. Луцький повітовий суд. Опис 1. Справа 1660. Про виявлення фальшивих грошей при сплаті податків Берегоницьким сільським управлінням в Луцьке повітове казначейство. Рік 1859. 831 арк.

245. ДАВолО. Фонд 361. Луцький повітовий суд. Опис 1. Справа 1663. Про виявлення у м. Колки фальшивої монети. Рік 1860. 3 арк.

246. ДАВолО. Фонд 361. Луцький повітовий суд. Опис 1. Справа 1814. Про виявлення в с. Смолигів фальшивої 50 рублевої асигнації. Рік 1862. 155 арк.

247. ДАВолО. Фонд 361. Луцький повітовий суд. Опис 1. Справа 1815. Про виявлення фальшивих грошей при сплаті податків в казначейство Лавровим волосним управлінням с. Лавров. Рік 1862. 36 арк.

248. ДАВолО. Фонд 361. Луцький повітовий суд. Опис 1. Справа 1927. Про звинувачення Луцького казенного єврейського училища у підробці грошей. Рік 1864. 44 арк.

249. ДАВолО. Фонд 368. Володимирський міський магістрат. Опис 1. Справа 17. По звинуваченню міщанина м. Володимира у виготовленні та розповсюдженні фальшивих грошей. Рік 1803. 1 арк.
250. ДАВолО. Фонд 368. Володимирський міський магістрат. Опис 1. Справа 90. Про затримання на території повіту купців III гільдії з м. Луцька з фальшивими грошима. Рік 1848. 75 арк.
251. ДАВолО. Фонд 368. Володимирський міський магістрат. Опис 1. Справа 86. Про нелегальний друк фальшивих асигнацій у Бродах. Рік 1848. 11 арк.
252. ДАВолО. Фонд 368. Володимирський міський магістрат. Опис 1. Справа 5. Про розповсюдження у м. Володимирі-Волинському фальшивих грошей. Рік 1797. 65 арк.
253. ДАВолО. Фонд 394. Смидинська сільська управа. Опис 1. Справа 46. Про появу в народному обігу фальшивих кредитних білетів. Рік 1846. 21 арк.
254. ДАДО. Фонд 11. Канцелярія Катеринославського губернатора. Опис 1. Справа 1292. Справа Гершки Бездешського, висланого за межі Катеринославської губернії за фабрикацію підроблених документів. Рік 1914. 16 арк.
255. ДАДО. Фонд 113. Катеринославська губернська тюремна інспекція. Опис 2. Справа 88. Про підробку у Верхньодніпровській тюрмі фальшивої монети. Рік 1907. 7 арк.
256. ДАДО. Фонд 113. Катеринославська губернська тюремна інспекція. Опис 1. Справа 158а. Справа Капельки Фоми Григоровича, Фісенко Сергія Лаврентійовича, засуджених до каторжних робіт за виготовлення фальшивих монет 20 коп. номіналу. Рік 1913. 64 арк.
257. ДАДО. Фонд 368. Катеринославська палата карного суду. Опис 1. Справа 14. Справа по розгляду донесення Катеринославського намісницького правління про виявлення фальшивої асигнації, виявленої у реєстратора Шепірова. Рік 1796. 73 арк.
258. ДАЖО. Фонд 10. Новоград-Волинський повітовий суд. Опис 1. Справа 124. Про затримання поліцією у м. Любарі провезеної у 5 бочках мідної монети. Рік 1820. 26 арк.

259. ДАЖО. Фонд 10. Новоград-Волинський повітовий суд. Опис 1. Справа 353. Про звинувачення Стрельцова та Шахрая у виготовленні фальшивих грошей. Рік 1855. 89 арк.
260. ДАЖО. Фонд 16. Волинський головний суд. Опис 1. Справа 79. Про надсилання до Нарчинського карного суду С. Белова за наміри виготовляти фальшиві асигнації. Рік 1797. 1 арк.
261. ДАЖО. Фонд 18. Волинська палата карного суду. Опис 2. Справа 146. Про звинувачення міщанина Б.З. Зарецького у виготовленні фальшивих кредитних білетів. Рік 1859. 143 арк.
262. ДАЖО. Фонд 18. Волинська палата карного суду. Опис 2. Справа 439. Про затриманого Ю. Щепальського із фальшивою монетою. Рік 1863. 26 арк.
263. ДАЖО. Фонд 18. Волинська палата карного суду. Опис 2. Справа 602. Про взятий у А. Помаранської фальшивий півімперіал. Рік 1865. 26 арк.
264. ДАЖО. Фонд 18. Волинська палата карного суду. Опис 2. Справа 61. Про звинувачення Чернишова (він же К. Сергеев та Колесніков) у виготовленні фальшивих грошей. Рік 1851. 135 арк.
265. ДАЖО. Фонд 18. Волинська палата карного суду. Опис 2. Справа 614. Про звинувачення Л. Пушинського у випуску фальшивих кредитних білетів. Рік 1865. 10 арк.
266. ДАЖО. Фонд 18. Волинська палата карного суду. Опис 2. Справа 623. Про фальшиві гроші у поміщика Ф.М. Яковича. Рік 1865. 84 арк.
267. ДАЖО. Фонд 18. Волинська палата карного суду. Опис 4. Справа 371. Справа про виявлені у міщанина Горенгута Лейби 50 рублевого фальшивого білету. Роки 1865–1866. 31 арк.
268. ДАЖО. Фонд 18. Волинська палата карного суду. Опис 4. Справа 415. Справа про фальшивий 50 руб. кредитний білет, виявлений у міщанина Гейлера Цаля. Роки 1866–1868. 10 арк.
269. ДАЖО. Фонд 18. Волинська палата карного суду. Опис 4. Справа 464. Справа про звинувачення селянина Шпирковського Григорія у підробці грошей. Роки 1867–1868. 73 арк.

270. ДАЖО. Фонд 19. Волинська об'єднана палата кримінального і цивільного суду м. Житомир. Опис 9. Справа 175. Звинувачення Тенбойма Муравицького у підробці польської 5 коп. монети. Рік 1870. 62 арк.
271. ДАЖО. Фонд 19. Волинська об'єднана палата кримінального і цивільного суду м. Житомир. Опис 6. Справа 46. Про звинувачення Яковського за надання до казначейства фальшивих 10 руб. Рік 1873. 98 арк.
272. ДАЖО. Фонд 19. Волинська об'єднана палата кримінального і цивільного суду м. Житомир. Опис 8. Справа 73. Справа про міщанина м. Турійська Беленштейн Ревке. Рік 1875. 25 арк.
273. ДАЖО. Фонд 19. Волинська об'єднана палата кримінального і цивільного суду м. Житомир. Опис 8. Справа 243. Про селянина Левчука Данила, підозрюваного у розповсюдженні фальшивих грошей. Рік 1876. 25 арк.
274. ДАЖО. Фонд 19. Волинська об'єднана палата кримінального і цивільного суду м. Житомир. Опис 8. Справа 248. Про фальшиві 3 руб., надані у Кременецьке казначейство. Рік 1876. 23 арк.
275. ДАЖО. Фонд 19. Волинська об'єднана палата кримінального і цивільного суду м. Житомир. Опис 6. Справа 93. Про незаконне придбання типографського станку Раковським. Рік 1877. 10 арк.
276. ДАЗакО. Фонд 1217. Березівська державна прокуратура. Опис 1. Справа 2. Розпорядження генерального прокурора м. Еперьєш про переслідування фальсифікаторів грошей. Рік 1851. 3 арк.
277. ДАЗакО. Фонд 1217. Березівська державна прокуратура. Опис 1. Справа 19. Переписка із заступником прокурора при окружному суді у Мукачево про розшук фальсифікаторів грошей та ін. Рік 1854. 19 арк.
278. ДАЗакО. Фонд 721. Бургомістр м. Берегово. Опис 4. Справа 1085. Циркуляр піджулана Березівської жупи щодо перевірки справжності 50 форинтів. Рік 1876. 6 арк.
279. ДАЗакО. Фонд 721. Бургомістр м. Берегово. Опис 4. Справа 244. Донесення мешканця міста Папа Закеріяша про випадки спилювання шахраями з золотих монет 1–2 грами. Рік 1850. 1 арк.

280. ДАЗакО. Фонд 721. Бургомістр м. Берегово. Опис 4. Справа 528. Донесення про виявлення підроблених банкнот вартістю в 5 та 10 гульденів. Рік 1859. 2 арк.
281. ДАІФО. Фонд 225. Станіславська державна прокуратура. Опис 1. Справа 107. Звинувачувальне заключення по справі Гладуна Івана, звинувачуваного у підробці грошей. Роки 1908–1909. 7 арк.
282. ДАІФО. Фонд 225. Станіславська державна прокуратура. Опис 1. Справа 37. Справа про звинувачення Стефановича Кастона у підробці цінних паперів. Рік 1897. 5 арк.
283. ДАІФО. Фонд. 501. Коломийський окружний суд. Опис. 1. Справа 561. Справа по звинуваченню Близнюк Ганни у підробці грошей. Рік 1912. 16 арк.
284. ДАК. Фонд 17. Київська міська дума. Опис 2. Справа 1088. Справа про прохання Київських купців про надання Начальнику для публікації Закону про прийом в народний обіг польських 5, 2 та 1 злотових монет, що мають зображення Государя. Рік 1846. 8 арк.
285. ДАК. Фонд 320. Київська управа ремісничих цехів. Опис 1. Справа 257. Про виявлення фальшивих печаток. Указ Київського магістрату. Рік 1827. 4 арк.
286. ДАК. Фонд 320. Київська управа ремісничих цехів. Опис. 1. Справа 175. Про підробку золотих та срібних виробів майстрами єврейської національності. Рік 1822. 10 арк.
287. ДАК. Фонд 338. Київський Арсенал. Опис 1. Справа 18. По реквізиції. Відомість станків, терміново потрібні до встановлення у майстернях парку 8-го батальйону в першу чергу для ремонту паровозів у діючу армію. Рік 1915. 375 арк.
288. ДАК. Фонд 338. Київський Арсенал. Опис 1. Справа 5. Про зміни в друці 2-ого роду підробки кредитних білетів сто рублевого номіналу. Арк. 28. Рік 1896. 58 арк.
289. ДАКО. Фонд 185. Васильківський міський магістрат. Опис 1. Справа 618. Справа про рядового єгерського полку Федорова та міщанина Островського, звинувачуваних у виготовленні фальшивої срібної монети. Роки 1834–1836. 84 арк.

290. ДАКО. Фонд 185. Васильківський міський магістрат. Опис 1. Справа 596. Про фальшиву 25 копійчану монету, знайдену у домі міщанина Павловського. Роки 1833–1836. 81 арк.
291. ДАКО. Фонд 185. Васильківський міський магістрат. Опис 1. Справа 852. Справа про міщан Пейсохе та Гойде Зільбербергах, підозрюваних у виготовленні 2-гривенної фальшивої монети, виявленої дяком Авраамом Корноушевським. Роки 1847–1851. 105 арк.
292. ДАКО. Фонд 185. Васильківський міський магістрат. Опис 1. Справа 315. Справа про міщанина Аврамського, підозрюваного у виготовленні мідної монети. Рік 1820. 54 арк.
293. ДАКО. Фонд 7. Київська губерньська тюремна інспекція. Опис 5. Справа 1331. Справа про заслання на каторгу селянина Вайнермана за підробку золотих та срібних монет. Рік 1911. 41 арк.
294. ДАКО. Фонд 7. Київська губерньська тюремна інспекція. Опис 5. Справа 1129. Справа про заслання на каторгу міщан Савранськи за підробку золотих та срібних монет. Рік 1902. 39 арк.
295. ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 1. Справа 22. Про винесення вироку Київським окружним судом над Іваном Васильченком (звинувачуваним у підробці грошей). Рік 1890. 10 арк.
296. ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 3. Справа 678. Справа про виконання вироку Київського окружного суду над Михайлом Бобровим, Павлом та Трофимом Трушами, Іонікієм Дирдою та Яковом Компанійцем (звинувачуваних у підробці грошей). Роки 1909–1917. 101 арк.
297. ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 3. Справа 679. Справа про виконання вироку Київського окружного суду над Мойсеєм Богдановим (звинувачуваним у підробці грошей). Роки 1909. 29 Арк.
298. ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 3. Справа 682. Справа про виконання вироку Уманського окружного суду над Гавриїлом Капулем (звинувачуваним у підробці грошей). Рік 1909. 21 арк.

299. ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 5. Справа 1272. По відношенню прокурора Київського окружного суду про виконання вироку тим же судом над Григорієм Шкляром та Федіром Ільяшенко. Рік 1909. 21 арк.
300. ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 5. Справа 1331. Про висилку на каторгу міщанина Вайнермана за підробку золотих та срібних монет. Роки 1911–1912. 41 арк.
301. ДАКО. Фонд 7. Київське тюремне відділення. Опис 5. Справа 913. Про заслання на каторгу міщан Шкляра та Глущенко за підробку срібної монети. Роки 1902–1909. 68 арк.
302. ДАЛО. Фонд 350. Дирекція поліції у Львові Галицького намісництва. Опис 1. Справа 871. Справа про заборону використання відрізків кредитних білетів через нестачу розмінної монети. Рік 1860. 6 арк.
303. ДАЛО. Фонд 350. Дирекція поліції у Львові. Опис 1. Справа 209. Слідча справа на Каукаля Антона, Радомського Марка та інших, звинувачених у підробці кредитних білетів. Рік 1850–1861. 271 арк.
304. ДАЛО. Фонд 350. Дирекція поліції у Львові. Опис 1. Справа 210. Листування з староством у Відні про виявлення фальшивого кредитного білета у купців Кіршнера Лоренца і Гауптмана Домініка. Рік 1850. 4 арк.
305. ДАЛО. Фонд 350. Дирекція поліції у Львові. Опис 1. Справа 2142. Циркуляри намісництва у Львові про посилення нагляду над іноземцями, перешкоджанню розповсюдження фальшивих грошей та інших питань. Рік 1864. 33 арк.
306. ДАЛО. Фонд 350. Дирекція поліції у Львові. Опис 1. Справа 2626. Слідча справа на Ластера та Відмара Ейзика, звинувачених у підробці грошей. Рік 1899. 10 арк.
307. ДАЛО. Фонд 350. Дирекція поліції у Львові. Опис 1. Справа 568. Справа по обвинуваченню Брустбауера Йосипа у підробці і поширенні фальшивих грошей. Рік 1855. 5 арк.

308. ДАЛО. Фонд 350. Дирекція поліції у Львові. Опис 1. Справа 699. Слідча справа про звинувачення Сібромера Симки у розповсюдженні фальшивих грошей. Рік 1857. 6 арк.
309. ДАЛО. Фонд 350. Дирекція поліції у Львові. Опис 1. Справа 815. Справа про розшукування анонімного донесення про поширення фальшивих грошей Герцем Адольфом. Рік 1859. 11 арк.
310. ДАЛО. Фонд 350. Дирекція поліції у Львові. Опис 1. Справа 871. Про заборону використання відрізків кредитних білетів із-за нестачі розмінної монети. Рік 1860. 6 арк.
311. ДАМО. Фонд 229. Канцелярія миколаївського градоначальника. Опис 1. Справа 1900. Справа про пожертвування на облаштування музею 1812 р., та спорудження пам'ятнику Тургенєву. Перелік предметів, бажаних для музею 1812 р. у Москві. Рік 1908-1911. 3 арк.
312. ДАМО. Фонд 229. Канцелярія Миколаївського градоначальника. Опис 1. Справа 340. Справа про дозвіл влаштовувати публічні читання, практичні заняття та бесіди про фотографію. Рік 1902. 19 арк.
313. ДАМО. Фонд 229. Канцелярія миколаївського градоначальника. Опис 1. Справа 331. Про випуск із митниці металевих та інших кліше, шрифтів і т.п. предметів, що прибувають із-за кордону. Рік 1902. 4 арк.
314. ДАМО. Фонд 231. Миколаївська міська поліція. Опис 1. Справа 698. Припис Миколаївського військового губернатора про заборону в'їзду у Росію вихідцям із Молдавії Олександрову Володимирову та Василю Колакову, засудженим за підробку російських кредитних білетів. Рік 1865. 3 арк.
315. ДАМО. Фонд 231. Миколаївська міська поліція. Опис 1. Справа 732. Справа про фальшивий білет, виданий у Чорноморському зведеному флотському екіпажі фельдшеру Шмельову. Рік 1865. 7 арк.
316. ДАМО. Фонд 450. Вознесенська палата кримінального суду. Опис 1. Справа 2. Рапорт Вознесенської верхньої розправи в перший департамент з пересиланням про колодника Василя Золотаря. Рік 1796. 37 арк.

317. ДАМО. Фонд 479. Пристав Московської частини поліції м. Миколаєва. Опис 1. Справа 3. Переписка з миколаївською міською поліцією щодо фальшивих кредитних білетів. Рік 1856. 12 арк.
318. ДАМО. Фонд 480. Пристав 1-ої Адміралтейської частини м. Миколаєва Херсонської губернії. Опис 1. Справа 116. Циркуляр МВС про впровадження в народний обіг золотої монети. Рік 1896. 3 арк.
319. ДАМО. Фонд 481. Миколаївська міська поліція. Відділ 2-ої Адміралтейської частини. Опис 1. Справа 96. Переписка про поширення кредитних фальшивих білетів. Рік 1896. 2 арк.
320. ДАОО. Фонд 1. Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора. Опис 248. Справа 2359. Про заборону вивезення срібла у зливках і монеті по всій імперії. Рік 1851. 4 арк.
321. ДАОО. Фонд 1. Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора. Опис 203. Справа 1. По відношенню Начальника Одеського митного округу, нібито в привезеній із Лондону в Одесу машині, що належить євреям Ієхудок Доб Зейдлю та Якову Лейбу Лівщицу, приховані фальшиві російські кредитні білети. Рік 1857. 14 арк.
322. ДАОО. Фонд 1. Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора. Опис 153. Справа 7. Про появу в обігу золотої монети легкої ваги. Рік 1843. 9 арк.
323. ДАОО. Фонд 1. Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора. Опис 200. Справа 23. Про спостереження за появою фальшивих асигнації з Польщі. Рік 1831. 57 арк.
324. ДАОО. Фонд 1. Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора. Опис 203. Справа 66. Про випуск англійцями та французами у Криму фальшивих кредитних білетів. Рік 1856. Арк. 6.
325. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 995. Про появу в обігу металевих марок замість дрібної розмінної монети. Рік 1866. 8 арк.

326. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1116. Про спостереження над прибулим з Константинополя в Одесу мешканцем Тифліського повіту Михайлом Гулієвим, який підозрювався у ввезенні в Кавказький та Закавказький краї фальшиві кредитні білети. Рік 1867. 2 арк.
327. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 581. Про осіб, яким заборонено виїжджати за кордон. Рік 1862. 5 арк.
328. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 540. Про фальшиві кредитні білети. Рік 1861. 25 арк.
329. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1207. По відношенню Російського генерального консула у Константинополі при якому присланий сюди в Одесу єврей Янкель Фрідман, підозрюваний у збуті фальшивих російських кредитних білетів і різних облігацій інших держав. Рік 1868. 15 арк.
330. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1111. Про спостереження над ввезенням у Росію фальшивих кредитних білетів. Рік 1867. 2 арк.
331. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1062. Про обшук Д. Брам та М. і Х. Чикаленко, підозрюваних у ввезенні в Одесу фальшивих кредитних білетів. Рік 1867. 14 арк.
332. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1109. Про спостереження за турецько-підданим євреєм Марко (він же Мордох) Мошковичем, підозрюваному і торгівлі фальшивими кредитними білетами, який для цих цілей прибуває в Одесу. Рік 1867. 64 арк.
333. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 631. Про переведення фальшивих кредитних білетів мешканцем Ізмаїлу – Баргом та Іовою Самуелем. Рік 1862. 7 арк.
334. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 945. Про арешт у випадку прибуття в Одесу Ратомської та Целецького, яких підозрюють у розповсюдженні фальшивих кредитних білетів. Рік 1866. 7 арк.
335. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1078. Про проведення неочікуваних обшуків у квартирах відставних офіцерів: Вінтера,

Селері та Сушинського, підозрюваних у виготовленні та завезенні фальшивих кредитних білетів. Рік 1867. 43 арк.

336. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1069. По відношенню Київського губернатора про те, що наче до Одеси завезено із-за кордону у великій кількості фальшиві кредитні білети. Рік 1869. 1 арк.

337. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 558. Про міщан, підозрюваних у випуску фальшивих грошей. Рік 1861. 2 арк.

338. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1157. З приводу свідчень, отриманих зі Швейцарії, що розміщена у Цюріху фабрика і склад фальшивих кредитних білетів перевезені Лангевичем у Туреччину з метою таємного ввезення тих білетів до Росії. Рік 1867. 1 арк.

339. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 970. По відношенню Бессарабського обласного карного суду та спонуканні Одеського поліцмейстера до виконання вимоги Кишиневського поліцмейстера про розшук та обшук у євреїв Герша Дінера та Сруля Холвіна. Рік 1866. 3 арк.

340. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1074. Про пропозицію Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора про те, чи немає будь-яких свідчень про Маєвського, Черняєва та Снарського, затриманих у підробці італійських асигнацій. Рік 1867. 7 арк.

341. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1088. По відношенню Начальника 5-ого округу корпусу жандармів про переслідування розкольника Якова Васильєва та про розшук належної йому машини для виготовлення фальшивих кредитних білетів 50 рублевого номіналу. Рік 1866. 88 арк.

342. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 585. Справа про розповсюдження євреєм Зільберманом фальшивих кредитних білетів. Рік 1862. 45 арк.

343. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 969. Про розшук міщан Осінчукова та Філіпова, що підозрюються у розповсюдженні фальшивий кредитних білетів. Рік 1866. 30 арк.

344. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1509. Про турецького підданого Григорія Нікітіна, підозрюваного у придбанні та збуті фальшивих кредитних білетів. Рік 1875. 3 арк.
345. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 578. Показання арештанта Грінштейна. Рік 1859. 9 арк.
346. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 627. Про перевірку показань підпоручика Фон Хартова щодо фальшивих кредитних білетів. Рік 1862. 10 арк.
347. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1289. По відношенню управляючого канцелярією Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора відносно розповсюдження у Молдавії та Валахії та привезенні у Росію російських фальшивих асигнацій. Рік 1869. 11 арк.
348. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 988. По донесенню одеського жандармського штабс-офіцера про показання арештанта Кіціса, що вихрещений із євреїв Арон Навталій складає в Одесі фальшиві закордонні документи. Рік 1866. 80 арк.
349. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1197. Про спостереження за поверненням із-за кордону у Росії Московських купецького сина Миколи Голофтеєва та купця Йогана Шредера, яких підозрюють у збуті фальшивих кредитних білетів. Рік 1868. 4 арк.
350. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського міського голови. Опис 1. Справа 14-в. Справа про припис Головнокомандуючого Молдавською Армією Голеніщева-Кутузова. Про спостереження щоб турецька монета юзлуки не була вивезена з м. Одеси до м. Константинополя. 1811 р. 8 арк.
351. ДАОО. Фонд 2. Канцелярія одеського міського голови. Опис 2. Справа 1393. Про затримання прибулого із м. Галацу в Одесу на теплоході «Дмедрісао» підозрюваного у підробці грошей єврея Ізраїлю Сруля Гольденберга. Рік 1867. 3 арк.

352. ДАОО. Фонд 252. Попечительський комітет поселенців Південного краю Росії. Опис. 1. Справа 871. Про впровадження дванадцяти рублевої платинової монети. Рік 1830. Арк. 432–433.
353. ДАОО. Фонд 252. Попечительський комітет поселенців Південного краю Росії. Опис 2. Справа 492. Про розслідування справи про випуск фальшивої асигнації. Рік 1824. 15 арк.
354. ДАОО. Фонд 361. Одеський попечительський про в'язниці комітет. Опис 1. Справа 229. Про фальшиві кредитні білети. Рік 1854. 16 арк.
355. ДАОО. Фонд 88. Одеська портова митниця. Опис 1. Справа 109. Про впровадження шестирублевої платинової монети. Рік 1829. Арк 73–75.
356. ДАОО. Фонд 88. Одеська портова митниця. Опис. 1. Справа 48. Про відновлення тиснення золотих монет. Рік 1817. Арк. 99–100.
357. ДАРО. Фонд 22. Острозький повітовий суд. Опис 1. Справа 125. Циркулярне роз'яснення з описом ознак фальшивих банкових білетів, що з'явилися у вжитку. Роки 1859–1861. 40 арк.
358. ДАРО. Фонд 22. Острозький повітовий суд. Опис 1. Справа 133. Справа на Шахрая Янкеля, засудженого за наклеп, бродяжництво та підробку монет. Рік 1859. 9 арк.
359. ДАРО. Фонд 22. Острозький повітовий суд. Опис 1. Справа 145. Циркуляри по секретній частині Волинського губернського управління з описом ознак фальшивих 3 рублевих кредитних білетів, що з'явилися в обігу. Рік 1861. 4 арк.
360. ДАРО. Фонд 22. Острозький повітовий суд. Опис 1. Справа 146. Циркуляри по секретній частині Волинського губернського управління з описом ознак фальшивих 3 рублевих банкових білетів, що з'явилися в обігу. Рік 1861. 5 арк.
361. ДАРО. Фонд 22. Острозький повітовий суд. Опис 3. Справа 248. Про звинувачення дружини відповідального прапорщика Петриченко Г. в носінні на шії півімперіалу. Рік 1843. 43 арк.
362. ДАРО. Фонд 22. Острозький повітовий суд. Опис 4. Справа 679. Про крадіжку фальшивих кредитних білетів мешканцем м. Острога Флуйбутом у

судового слідчого Острозького повітового суду Ограновича. Роки 1869–1871. 69 арк.

363. ДАРО. Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 5. Циркуляри Волинського губернського управління у зв'язку із підробкою грошових знаків. Роки 1862–1863. 47 арк.

364. ДАРО. Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 717. Справа про виявлення хибного депозитного білету вартістю в 100 руб. у сина обер офіцера Крупицького. Роки 1852–1862. 118 арк.

365. ДАРО. Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 813. Укази з Волинського губернського правління щодо підробки кредитних білетів. Рік 1861. 43 арк.

366. ДАРО. Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 814. Циркуляр Волинського губернського управління щодо підробки кредитних білетів. Роки 1862–1868. 24 арк.

367. ДАРО. Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 815. Про підробку кредитних білетів мешканцем м. Турчина Якубовським та іншими. Роки 1862–1863. 21 арк.

368. ДАРО. Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 816. Про надання мешканцем м. Княгинін в повітове казначейство фальшивих кредитних білетів. Рік 1864. 57 арк.

369. ДАРО. Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 817. Справа про знайдений фальшивий кредитний білет номіналом 50 руб. у міщанина м. Дубно Горенчута. Роки 1864–1866. 28 арк.

370. ДАРО. Фонд 384. Рівненський повітовий суд. Опис 5. Справа 26. Циркуляр Волинського воєводського правління про появу фальшивих грошових знаків, про розпуск Новоград-Волинського та ін. окружних управлінь державного майна та ін. Роки 1859–1861. 102 арк.

371. ДАРО. Фонд 384. Рівненський повітовий суд. Опис 5. Справа 528. Про конфіскацію польських заборонених грошей у міщанина м. Домбровиці – Клермана. Роки 1867–1868. 7 арк.

372. ДАСО. Фонд 1. Путивльський повітовий суд. Опис 1. Справа 444. Про виявлений у путивльської міщанки Матрени Чіркової обміняному нею у однодворця Даніли Голубєва фальшивого рубля. Рік 1797. 9 арк.
373. ДАТО. Фонд 132. Кременецький повітовий суд. Опис 2. Справа 561. Про звинувачення селян Старуха Костянтина та Лук'янової Феодосії у зберіганні фальшивих монет. Рік 1852. 97 арк.
374. ДАТО. Фонд 132. Кременецький повітовий суд. Опис 2. Справа 684. Справа про звинувачення англійського підданого Шмідта у підробці грошових знаків. Рік 1858. 202 арк.
375. ДАТО. Фонд 132. Кременецький повітовий суд. Опис 2. Справа 877. Справа про обвинувачення купця Ербштейна Шльома в підробці грошових знаків. Рік 1864–1868. 58 арк.
376. ДАТО. Фонд 184. Бережанський окружний суд. Опис 1. Справа 125. Справа Романович Петронелі, звинувачуваної в підробці грошових документів. Рік 1908. 27 арк.
377. ДАХарО. Фонд 35. Харківська місцева пробірна палата. Опис 1. Справа 39. Про 15-коп. монету, супроводжену під сумнівом в цю Палату з Харківського губернського правління для дослідження. Рік 1848. 15 арк.
378. ДАХарО. Фонд 35. Харківська місцева пробірна палата. Опис 1. Справа 25. Про сумнівну три рублеву Уральську платинову монету. Рік 1846. 9 арк.
379. ДАХарО. Фонд 35. Харківська місцева пробірна палата. Опис 1. Справа 14. Про заборону майстрам золотих та срібних справ припаювати вушка до золотих та срібних російських монет, також про заборону робити ланцюги та браслети з монети. Рік 1843. 18 арк.
380. ДАХарО. Фонд 372. Харківський окружний суд. Опис 1. Справа 508. Апеляційна справа селянина Пантелеймона Савельєва Жоса. Рік 1908. 28 арк.
381. ДАХарО. Фонд 374. Ізюмський окружний суд. Опис 1. Справа 183. Про фальшивий кредитний білет 3 рублевого номіналу, виявленого у поселенця Капітона Стороженко. Рік 1871. 2 арк.

382. ДАХарО. Фонд 52. Харківська міська поліція. Опис 1. Справа 1026. По указу Харківського губернського правління про фальшиві кредитні білети 25 руб. вартості. Рік 1857. 2 арк.
383. ДАХарО. Фонд 52. Харківська міська поліція. Опис 1. Справа 1086. По указу Харківського губернського правління про розшук невідомого офіцера, підозрюваного у триманні у себе фальшивих кредитних білетів. Рік 1859. 7 арк.
384. ДАХарО. Фонд 52. Харківська міська поліція. Опис 1. Справа 757. Згідно припису начальника цієї губернії з супроводженням опису фальшивого кредитного білету 25 руб. вартості. Рік 1848. 3 арк.
385. ДАХарО. Фонд 52. Харківська міська поліція. Опис 1. Справа 769. Про справжність кредитних білетів 25 руб. вартості. Рік 1848. 1 арк.
386. ДАХарО. Фонд 52. Харківська міська поліція. Опис 1. Справа 781. Про припис пана керівника цієї губернії від 27 серпня за № 60314 про виробників фальшивих кредитних білетів 50 руб. вартості. Рік 1848. 10 арк.
387. ДАХарО. Фонд 52. Харківська міська поліція. Опис 1. Справа 821. Про селянина Почтарьова, що проживає у м. Харкові із фальшивим білетом у харківського купця Савви Морозова. Рік 1849. 14 арк.
388. ДАХарО. Фонд 52. Харківська міська поліція. Опис 1. Справа 926. Припис пана харківського громадянського губернатора про фальшивість кредитних білетів 3 руб. вартості нового виготовлення (10-ого роду). Рік 1853. 2 арк.
389. ДАХерсО. Фонд 3. Херсонське губернське правління. Опис 1. Справа 20. Ставлення Експедиції державних кредитних білетів до виявлення фальшивих грошових знаків. Рік 1854. 2 арк.
390. ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 1. Справа 33. Циркуляри департаменту митних зборів про опис ознак фальшивих кредитних білетів. Роки 1882–1885. 9 арк.
391. ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 18. Циркуляри керівника Одеського портового митного округу про фальшиві монети, виписка із відомості про засвідчені паспорти генеральним консулом у Лондоні. Рік 1829. 16 арк.

392. ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 22. Циркуляри Одеського митного округу о спостереженні за особами, що прибувають в Росію із-за кордону. Виписки із паспортів, виданих російським консулом у Лондоні. Рік 1832. 14 арк.
393. ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 24. Циркуляри керівника Одеського митного округу про посилення суворості нагляду на кордоні. Рік 1833. 14 арк.
394. ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 28. Циркуляри керівника Одеського митного округу про обшук польських євреїв при поверненні із-за кордону в Росію та недопущення ввезення та вивезення платини. Рік 1835. 12 арк.
395. ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 41. Припис Одеської портової митниці про суворе спостереження за ввезенням у Росію іноземних лотерейних білетів. Рік 1841. 1 арк.
396. ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 43. Циркуляри канцелярії Міністерства Фінансів про надходження фальшивих білетів в касу, припис керівника Одеського митного округу про затримання осіб, що мають при собі фальшиві російські асигнації. Рік 1843. 14 арк.
397. ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 48. Розпорядження керівника Одеського митного округу про спостереження за недопущенням ввезення у Росію фальшивих грошей та ввезення платинової монети. Рік 1845. 25 арк.
398. ДАХерсО. Фонд 7. Херсонська митна застава. Опис 2. Справа 51. Копії указів головуючого Сенату, циркуляр департаменту зовнішньої торгівлі про збір мита з іноземних книг, що возяться у Росію, забороні вивезення Російської монети. Рік 1848. 71 арк.
399. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3970. Справа про виявлення у землевласника с. Ладижинський хутір фальшивої монети п'ятикопійчаного номіналу. Рік 1883. 20 арк.

400. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3971. Про виявлення у селянки с. Шури Гайсинського району Д. Шлапак фальшивих монет п'яти копійчаного номіналу. Рік 1893. 22 арк.
401. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 934. Справа про збут фальшивого 5 рублевого кредитного білету прусським підданим, проживаючим у м. Дунаївці. Рік 1883. 25 арк.
402. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 410. Справа про виявлення у збирача податків с. Мала Мечетка у Ізуїта П. фальшивого кредитного білету номіналом 100 рублів. Роки 1881–1883. 151 арк.
403. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 975. Справа про виявлення у спадку відставного капітана м. Летичева у Данілова фальшивих двох п'яти рублевих кредитних білетів. Арк. 11–12.
404. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 133. Про звинувачення службовця Володієвецького винокурного заводу І. Фрехмана та міщанина Маянського у випуску 100 рублевого кредитного білету. Рік 1880. 50 арк.
405. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 136. Про звинувачення збиральника податків з селян с. Носківець у Притуляка Я. у збуті фальшивого 100 рублевого кредитного білету. Рік 1880. 46 арк.
406. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 148. Про виявлення у сина купця м. Вінниці у Львовичі Б. фальшивого 100 рублевого кредитного білету. Рік 1880. 23 арк.
407. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 151. Про виявлення в повітовому казначействі фальшивого двадцяти п'яти рублевого кредитного білету. Роки 1880–1881. 40 арк.

408. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 163. Про виявлення у рядового солдата суднохідної дистанції Зелінського Л. фальшивого 5 рублевого білету. Рік 1880. 27 арк.
409. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 337. Переписка з Міністерством Юстиції та Одеської судової палати судовим слідчим про затримання осіб, що поширюють кредитні білети. Рік 1881. 62 арк.
410. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 364. Про звинувачення збирача податків з селян с. Приворотня у Кладницького у збуті фальшивих 10 руб. кредитного білету. Рік 1881. 32 арк.
411. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 373. Про звинувачення збирача податків з селян с. Кольної Деражні у Карого О. у збуті фальшивого 5 рублевого кредитного білету. Рік 1881. 31 арк.
412. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 442. Про звинувачення сина купця с. Рахнов-Лісовий Ямпільського повіту у Хозіна С. у збуті фальшивих кредитних білетів. Рік 1881. 82 арк.
413. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 484. Про звинувачення збирача податків з селян с. Верхньої Томашівки Проскурівського району у Блошкова І. фальшивого кредитного білету номіналом в один рубль. Роки 1881–1883. 30 арк.
414. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 622. Про збут мешканцем селища Адріанівка у Грушковським В. фальшивого 10 рублевого кредитного білету. Рік 1882. 31 арк.
415. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 624. Про збут міщанами м. Гайсин – Ройзенбергом Н. фальшивого 5 рублевого кредитного білета. Рік 1882. 22 арк.
416. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 627. Про збут мешканцем с. Павликовець – Кондратовим О. та Гевощ фальшивого три рублевого кредитного білету та 20 коп. сріблом. Рік 1882. 34 арк.

417. ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 945. Про надання в Летичівське казначейство м. Держки – Михайлом Швецем 25 рублевого фальшивого кредитного білету. Рік 1883. 19 арк.
418. ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 975. Про виявлення при заповіті відставного капітана м. Летичіва – Даніловим фальшивого 5 рублевого кредитного білету. Рік 1883. 20 арк.
419. ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 974. Про звинувачення псаломщика монастиря при с. Монастирка – Тутевличі у збуті фальшивого 5 рублевого кредитного білету. Рік 1883. 15 арк.
420. ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1006. Про виявлення у збирача податків у селян с. Вербки Мурованної у Морцинкова Я. фальшивого три рублевого кредитного білету. Рік 1883. 23 арк.
421. ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1016. Про виявлення у дружини громадянина м. Летичіва у Сермановської М. фальшивого три рублевого кредитного білету. Рік 1883–1884. 20 арк.
422. ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1018. Про виявлення серед зданих у казначейство Барською міщанкою управою фальшивого три рублевого кредитного білету. Роки 1883–1884. 27 арк.
423. ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1023. Про виявлення касиром вантажної контори станції Проскурів Смірновим фальшивого 5 рублевого кредитного білету. Рік 1883-1884. 23 арк.
424. ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1025. Про виявлення у судового слідчого 1-ої дільниці м. Орленка фальшивого 5 рублевого кредитного білету. Рік 1883. 16 арк.
425. ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1029. Про звинувачення збирача податків з селян с. Крикливці у

Сомнішика Т. фальшивих трьох руб. за № 613647 та двадцяти п'яти за № 21180 рублевих кредитних білетів. Рік 1883. 30 арк.

426. ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1030. Про звинувачення збирача податків з селян с. Лезнева у Лисого В. фальшивих кредитних білетів. Рік 1883. 18 арк.

427. ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1553. Про звинувачення міщанина м. Тростянець у Магнушева та прусського підданого Гельгарда у замаху на збут фальшивих кредитних білетів. Рік 1885. 78 арк.

428. ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1812. Справа про звинувачення мешканців м. Кам'янець у Тютельмана Г., Бітмана Б. та ін. у випуску фальшивих монет п'ятикопійчаного номіналу. Рік 1886. 50 арк.

429. ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1817. Про звинувачення збирача податків з селян с. Турчинець у Кумоса фальшивого двадцяти п'яти рублевого кредитного білету. Рік 1886. 26 арк.

430. ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1825. Про виявлення у міщан м. Бара у Фаутейна А. фальшивих монет 15 та 20 копійчаного номіналу. Рік 1886. 22 арк.

431. ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1826. Про виявлення у селян с. Луга Ольгопільського повіту – Попрогової фальшивих 5 рублевих кредитних білетів. Рік 1889. 28 арк.

432. ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 2162. Про знайдений у школі м. Хмільника машинки для карбування фальшивої розмінної монети. Рік 1887. 77 арк.

433. ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 2525. Про виявлення у мешканця м. Літин фальшивих монет. Рік 1888. 23 арк.

434. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 2828. Про виявлення у міщанина м. Бара у Брунштейна Г. фальшивих 3 рублевих кредитних білетів. Рік 1889. 56 арк.
435. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 2830. Про виявлення у міщанина м. Волковенець Летичівського повіту Бродського Л. фальшивої монети номіналом 15 копійок. Рік 1889. 26 арк.
436. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3100. Про виявлення у селянки с. Пукляки Мацишиної П. фальшивої монети 25 копійчаного номіналу. Рік 1890. 34 арк.
437. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3968. Про виявлення у вчителя с. Пчельно у Босядовського В. фальшивої монети номіналом 5 та 20 копійок. Рік 1883. 25 арк.
438. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3972. Про виявлення у міщанина м. Гайсин у Кобелевського М. фальшивих монет 5 копійчаного номіналу. Рік 1893. 21 арк.
439. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 4310. Про виявлення у купця м. Гайсина у Лошака І. фальшивих монет 5 та 15 копійчаного номіналу. Рік 1894. 30 арк.
440. ДАХмельнО. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 4311. Про виявлення у міщанина м. Хащевата Гайсинського району Шварц Р. фальшивих 5 копійчаних монет. Рік 1894. 35 арк.
441. ДАХмельнО. Фонд 377. Кам'янець-Подільська місцева пробірна палата. Опис 1. Справа 154. Приписи Головної Петербурзької пробірної палати про відновлення довоєнного порядку використанні дзвінкої монети, своєчасному виконанні приписів та доставлення свідчень про носіння громадськими чиновниками круглих кокард малого розміру із зображенням орла з піднятими догори крилами, про своєчасне доставлення на монетний двір, отримані від проб зерна та ін. Рік 1857. 9 арк.
442. ДАХмельнО. Фонд 795. Товариш прокурора Кам'янець-Подільського суду по Проскурівській дільниці. Опис 1. Справа 58. Рапорти приставів Проскурівського

повіту про розслідування проведених зборів у квартирі органіста Становського костелу Мелодовського про зберігання зброї, збуті фальшивих кредитних білетів та допиту по інших питанням. Рік 1909. 161 арк.

443. ДАЧеркО. Фонд 189. Уманський міський магістрат. Опис 1. Справа 3. Справа про міщанина Сербіну, звинувачуваного у зберіганні фальшивого срібного рубля. Рік 1836. 60 арк.

444. ДАЧеркО. Фонд 420. Чигиринський повітовий суд. Опис 1. Справа 1116. Справа про виявлення у збирача податків Болтинської волості Мякенка І. фальшивого кредитного білету. Рік 1865. 6 арк.

445. ДАЧеркО. Фонд 420. Чигиринський повітовий суд. Опис 1. Справа 1235. Справа про продаж дому померлого купця Єлисаветського, засудженого за виготовлення кредитних фальшивих білетів. Рік 1867. 58 арк.

446. ДАЧеркО. Фонд 420. Чигиринський повітовий суд. Опис 1. Справа 844. Справа про звільнення від опису за судові витрати будинку Золочевського І., засудженого за виготовлення фальшивих кредитних білетів. Рік 1860. 38 арк.

447. ДАЧеркО. Фонд 691. Товариш прокурора Київського окружного суду по Чигиринській ділянці. Опис 1. Справа 6. Переписка з прокурором Київського окружного суду про початок слідства по справам про поширення штундизму та торгівлі чаєм із підробленими бандеролями. Рік 1898. 8 арк.

448. ДАЧеркО. Фонд 715. Звенигородський повітовий земський суд. Опис 1. Справа 8. Справа про знайдені у дяка Золавського двадцяти п'яти рублевої фальшивої асигнації. Рік 1810. 12 арк.

449. ДАЧеркО. Фонд 772. Черкаська і Чигиринська нижні розправи. Опис 1. Справа 9. Указ Вознесенського намісницького правління про донесення свідчень про кількість випущених фальшивих асигнацій. Рік 1797. 6 арк.

450. ДАЧеркО. Фонд 833. Уманський повітовий суд. Опис 1. Справа 1028. Справа про звинувачення міщанина Мотилевського у незаконному розповсюдженню білетів іноземної лотереї. Рік 1870. 107 арк.

451. ДАЧеркО. Фонд 894. Тальнівська поштово-телеграфна контора. Опис 1. Справа 1. Опис фальшивих кредитних білетів зразка 1887 та 1895 років, підробок поштових марок. Рік 1895. 32 арк.
452. ДАЧеркО. Фонд 896. Київський повітовий суд. Опис 1. Справа 125. Слідча справа по звинуваченню унтер-офіцера Теслі у виготовленні формочки для виробництва фальшивої монети. Рік 1846. 56 арк.
453. ДАЧернівО. Фонд 10. Секретна частина. Дирекція поліції. м. Чернівці. Опис 1. Справа 269. Рапорт службовця поліції Зейдера А. про розслідування факту фальсифікації грошових знаків. Рік 1905. 1 арк.
454. ДАЧернівО. Фонд 10. Секретна частина. Дирекція поліції. м. Чернівці. Опис 1. Справа 31. Повідомлення карному суду м. Чернівці про притягнення до відповідальності осіб, що розповсюджували фальшиві монети в м. Снятин. Рік 1854. 1 арк.
455. ДАЧернівО. Фонд 10. Секретна частина. Дирекція поліції. м. Чернівці. Опис 1. Справа 119. Циркулярний лист Президією намісництва м. Львів про вжиття заходів по виявленню та вилученню фальшивих банкнот та розшук фальшивомонетників. Рік 1860. 2 арк.
456. ДАЧернівО. Фонд 10. Секретна частина. Дирекція поліції. м. Чернівці. Опис 1. Справа 202. Переписка з президією крайового управління Буковини про вживання заходів по виявленню фальшивомонетників. Рік 1866. 1 арк.
457. ДАЧернівО. Фонд 10. Секретна частина. Дирекція поліції. м. Чернівці. Опис 1. Справа 680. Переписка з монетним двором у м. Відень про вилучення фальшивих грошових знаків на Буковині. Рік 1910. 6 арк.
458. ДАЧернівО. Фонд 10. Секретна частина. Дирекція поліції. м. Чернівці. Опис 1. Справа 1962. Переписка з Міністерством поліції у м. Відні та прокуратурою м. Чернівці про результати обшуку у раввіна м. Садгора Фрідмана Абрама, підозрюваного у зберіганні фальшивих грошей. Рік 1866. 20 арк.
459. ДАЧернівО. Фонд 10. Секретна частина. Дирекція поліції. м. Чернівці. Опис 1. Справа 12. Повідомлення президією карного суду м. Чернівці про

результати слідства по донесенню комерсанта м. Чернівці Аметер Йозефа про фальшивомонетника Ауслендера та ін. Рік 1853. 7 арк.

460. ДАЧернівО. Фонд 115. Крайовий суд Буковини. м. Чернівці. Опис 3. Справа 949. Справа про звинувачення служниці Семерча Катерини у підробці грошових монет. Рік 1907. 10 арк.

461. ДАЧернівО. Фонд 115. Крайовий суд Буковини. м. Чернівці. Опис 3. Справа 1431. Про звинувачення мешканця громади Давидени Тоненки Михайла у фальсифікації грошових знаків. Рік 1909. 18 арк.

462. ДАЧернівО. Фонд 115. Крайовий суд Буковини. м. Чернівці. Опис 3. Справа 498. Справа про обвинувачення Фелікса Казимира Рудковського та інших у підробці грошових знаків. Рік 1905. 136 арк.

463. ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 1. Справа 13813. Справа про виявлення у козака с. Берези Глухівського повіту Іващенко фальшивої асигнації. Роки 1808-1809. 11 арк.

464. ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 1. Справа 13798. Про виявлення у селянина с. Добродіївка, Новозибківського повіту Шеледоби Федота фальшивої асигнації. Роки 1803–1804. 18 арк.

465. ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 1. Справа 13812. Рапорти повітових нижніх земських судів о фальшивомонетниках. Рік 1808. 39 арк.

466. ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 1. Справа 13835. Про виявлення у мешканця с. Бабичеве Глухівського повіту Загороднього Володимира фальшивої асигнації. Рік 1812. 13 арк.

467. ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 1. Справа 13836. Про виявлення у прикажчика поміщика Стародубського повіту, Бороздни Герасименко фальшивої асигнації. Рік 1812. Арк. 2.

468. ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 1. Справа 13848. Рапорт Суразького нижнього земського суду о наданні справи про

видачу свяцковською ратушою в Суразьке казначейство фальшивих асигнацій, зібраних із купецьких капіталів подушних грошей. Рік 1815. 1 арк.

469. ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 1. Справа 13869. Справа про виявлення у управляючого Добродіївської економії графа Румянцева Сергія Бреннера Івана фальшивих асигнацій. Роки 1818–1821. 23 арк.

470. ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 1. Справа 13870. Провадження Могильовського громадянського губернатора і правління Державного асигнаційного банку з питання розшуку фальшивомонетників. Рік 1819–1822. Арк. 1–1 зв.

471. ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 1. Справа 13877. Справа про виявлення у міщанина с. Погора Стародубського повіту, Борозди фальшивої монети. Рік 1821. 4 арк.

472. ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 1. Справа 13878. Справа про виявлення у Новозибківського міщанина Сафонова Георгія фальшивої монети. Рік 1821. 24 арк.

473. ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 1. Справа 13876. Переписка з І-м департаментом Чернігівського суду про передачу в Казенну палату фальшивих грошей, виготовлених міщанином м. Новозибкова Сафоновим Єгором. Рік 1821. 2 арк.

474. ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 1. Справа 14116. Про виявлення фальшивих грошей у міщанина м. Серединна Буда, Глухівського повіту Самоделкова. Рік 1837. 3 арк.

475. ДАЧернігО. Фонд 128. Чернігівський громадський губернатор. Опис 2-6. Справа 9. Переписка з Ніжинським земським судом про фальшиву асигнацію виявлену у козака с. Слоут при оплаті подушного збору. Рік 1812. 1 арк.

476. ДАЧернігО. Фонд 239. Опис 2. Справа 1195. Про виявлення фальшивої асигнації у страховому листі. Рік 1814. 4 арк.

477. ДАЧернігО. Фонд 239. Опис 2. Справа 2836. Про надання фальшивої асигнації ратманом Добрянським при сплаті податків. Рік 1812. 3 арк.

478. ДАЧернігО. Фонд 239. Опис 2. Справа 3670. Про виявлення у збирача податків Остерського повіту фальшивої асигнації. Рік 1812. 71 арк.
479. ДАЧернігО. Фонд 239. Опис 2. Справа 3675. Про виявлення у Глухові у селянина графа Шелеметьєва фальшивої асигнації. Рік 1812. 110 арк.
480. ДАЧернігО. Фонд 239. Опис 2. Справа 3926. Рапорт про міщанина, переданого суду з фальшивою асигнацією. Рік 1812. 1 арк.
481. ДАЧернігО. Фонд 88. Новоград-Сіверська палата карного суду. Опис 1. Справа 185. Про колодника, козака Мглінського повіту, мешканця м. Почепи, Овсяннікова, звинувачуваного у крадіжці грошей та про виявлення у нього фальшивих грошей та 2-х печаток бувшої сотенної Почепівської канцелярії. Роки 1795–1796. 25 арк.
482. ДАЧернігО. Фонд 88. Новоград-Сіверська палата карного суду. Опис 1. Справа 71. Справа про звинувачення щодо фабрикації фальшивих грошей підпоручиком у відставці Олексієм Полдаревського та інших. Рік 1789. 411 арк.
483. ІР НБУВ. Фонд ХХІХ. Особовий архівний фонд Василя Юхимовича Данилевича. Справа № 67. 6 арк.
484. КУІА. Фонд 249. Ізмаїльський повітовий суд. Опис 1. Справа 294. Указ Бессарабського обласного кримінального суду щодо засуджених мешканців м. Тучкова Є. Дворянінова, Є. Кудрявцева та І. Лобанова-Балашева за виготовлення фальшивих асигнацій. Рік 1821. 3 арк.
485. КУІА. Фонд 443. Ренійська митна застава. м. Рені Ізмаїльського повіту Бессарабської губ. Опис 1. Справа 15. Циркулярні приписи Департаменту митних зборів про керівництво описами фальшивих кредитних білетів під час приймання грошових сум. Рік 1891. 13 арк.
486. КУІА. Фонд 512. Поліцейський чиновник посаду Вилкове прилеглих сіл Ізмаїльського градоначальства. Опис 1. Справа 11. Цирюляри Бессарабського військового губернатора про вилучення із обігу фальшивих грошових знаків, опис фальшивих кредитних білетів різного номіналу. Роки 1851–1854. 7 арк.
487. КУІА. Фонд 512. Поліцейський чиновник посаду Вилкове прилеглих сіл Ізмаїльського градоначальства. Опис 1. Справа 9. Цирюляри Бессарабського

військового губернатора про вилучення із обігу фальшивих грошових знаків, опис фальшивих кредитних білетів різного номіналу. Рік 1850. 6 арк.

488. КУІА. Фонд 513. Кілійське міське поліцейське управління. м. Кілія Ізмаїльського повіту. Опис 1. Справа 293. Приписи Бессарабського військового губернатора від 12 вересня 1851 року про вилучення із обігу фальшивих кредитних білетів. Рік 1851. 5 арк.

489. КУІА. Фонд 513. Кілійське міське поліцейське управління. м. Кілія Ізмаїльського повіту. Опис 1. Справа 241. Переписка із чиновником, завідуючим поселенням Ізмаїльського градоначальства та Аккерманським поліцеймейстером про розшук А. Кобякова, якого підозрюють у карбуванні фальшивих монет. Рік 1844. 9 арк.

490. КУІА. Фонд 513. Кілійське міське поліцейське управління. м. Кілія Ізмаїльського повіту. Опис 1. Справа 254. Переписка із Аккерманським повітовим казначейством про виявлення серед зібраних з кілійських купців грошей 25 рублевого фальшивого білету. Рік 1845. 15 арк.

491. КУІА. Фонд 514. Ізмаїльська міська поліція. Опис 1. Справа 214. Приписи Бессарабського військового губернатора від 11 січня 1847 року про спостереження за появою фальшивих кредитних білетів. Рік 1847. 2 арк.

492. КУІА. Фонд 514. Ізмаїльська міська поліція. Опис 1. Справа 248. Приписи Бессарабського військового губернатора про вилучення із обігу фальшивих кредитних білетів. Рік 1850. 7 арк.

493. КУІА. Фонд 514. Ізмаїльська міська поліція. Опис 1. Справа 271. Приписи Бессарабського військового губернатора про вилучення із обігу фальшивих кредитних білетів. Рік 1851. 14 арк.

494. КУІА. Фонд 514. Ізмаїльська міська поліція. Опис 1. Справа 296. Укази, циркуляри Бессарабського обласного правління, Бессарабського військового губернатора про розшук селян втікачів, польських емісарів, розкольників, про вилучення із обігу фальшивих грошових знаків. Роки 1854–1855. 355 арк.

495. КУІА. Фонд 514. Ізмаїльська міська поліція. Опис 1. Справа 306. Укази, циркуляри Бессарабського обласного правління, Бессарабського військового

губернатора про розшук селян втікачів, польських емісарів, розкольників, про вилучення із обігу фальшивих грошових знаків. Роки 1855–1856. 311 арк.

496. КУІА. Фонд 514. Ізмаїльська міська поліція. Опис 1. Справа 93. Про притягнення до відповідальності Т. Малтазара за крадіжку грошей та виготовлення фальшивих грошей. Рік 1834. 88 арк.

497. ЛДІА. Фонд 419., Ар. 2., В. 259. Російська імперія. Тогочасна підробка кредитного білету 5 руб. 1855 р.

498. НІАРБ. Фонд. 1297. Канцелярія генерал-губернатора вітебського, могилівського та смоленського. Опис. 1. Справа. 12320. Справа по відношенню до графа Бенкендорфа про викриття виробників фальшивих асигнацій. Рік 1840. 13 арк.

499. НІАРБ. Фонд. 1430. Канцелярія вітебського цивільного гебурнатора. Опис. 1. Справа. 148. Справа про розшук учня Московського виховального дому Сергія Белугіна, підозрюваного у збуті 25 рублевої фальшивої асигнації. Рік 1815. 4 арк.

500. НІАРБ. Фонд. 76. Мінський головний суд 1-ого Департаменту Міністерства юстицій. Опис. 2. Справа. 390.

501. НІАРБ. Фонд. 76. Мінський головний суд 1-ого Департаменту Міністерства юстицій. Опис. 2. Справа. 391.

502. РДІА. Фонд 1287. Господарський департамент Міністерства внутрішніх справ. Опис 5. Справа 1210. Про з'їзд, що відбувся на Київських контрактах у 1834 році та про викриття фальшивомонетників. Рік 1834.

503. РДІА. Фонд 468. Кабінет його імператорської величності Міністерство імператорського двору. Опис. 39. Справа. 117. Арк. 11.

504. РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 11. Справа 679. Про видачу селянам Філіпову та Семенову у винагороду по 100 рублів за виявлення фальшивомонетника у Тверській губернії. Рік 1825. 3 арк.

505. РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 126. Про розшук фальшивомонетників в Київській губернії кварталним наглядачем Петербурзької поліції Євреїновим. Роки 1858–1860. 18 арк.

506. РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 202. Згідно донесення Ель-Фішем про розшук фальшивомонетників в Лондоні, які підробляють російські кредитні білети. Рік 1863. 6 арк.
507. РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 224. Згідно донесення канцелярського чиновника Поштового департаменту Івановського про фальшивомонетників у м. Києві. Рік 1864. 28 арк.
508. РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 232. Про фальшивомонетників у Прибалтійських губерніях. Рік 1864. 10 арк.
509. РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 263. Про відрядження у м. Київ чиновника особливих доручень Татіщева та поліцейського офіцера Сташевського для викриття фальшивомонетників. Рік 1866. 9 арк.
510. РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 375. Відношення Міністра внутрішніх справ про фальшивомонетника американського підданого Шандора. Рік 1875. 15 арк.
511. РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 340. Про розшуки фальшивомонетників у м. Лондоні. Рік 1872. 16 арк.
512. РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 33. Справа 485. Про надання сум у розпорядження прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду на витрати по переслідуванню фальшивомонетників (виробників і збувальників фальшивих кредитних білетів) у Подільській губернії. Роки 1883–1885. 22 арк.
513. РДІА. Фонд 560. Загальна канцелярія Міністра фінансів. Опис 7. Справа 640. По відношенню статс-секретаря Танеєва про хід укладання контрактів у Києві, про фальшивомонетників, виявлених в Житомирському повіті. Рік 1834. 4 арк.
514. ЦДІАК Фонд 1439. Чернігівське губернське жандармське управління, м. Чернігів. Опис 1. Справа 1414. Про затримання на станції Передмостова Слобідка єврея. Рік 1912. 80 арк.
515. ЦДІАК. Фонд 1152. Помічник начальника Бессарабського губернського жандармського управління на прикордонному пункті в м. Ізмаїл, в Ізмаїльському,

Аккерманському та Бендерському повітах (1867–1917), м. Ізмаїл Бессарабської губернії. Опис 1. Справа 132. Рік 1907.

516. ЦДІАК. Фонд 1152. Помічник начальника Бессарабського губернського жандармського управління на прикордонному пункті в м. Ізмаїл, в Ізмаїльському, Аккерманському та Бендерському повітах (1867–1917), м. Ізмаїл Бессарабської губернії. Опис 1. Справа 72. Донесення жандармського управління у прикордонний пункт м. Кілії про виявлення фальшивих грошей. Рік 1904. Арк. 6.

517. ЦДІАК. Фонд 1262. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Новоград-Волинському, Острозькому та Ізяславському повітах, м. Житомир Волинської губернії. Опис 1. Справа 116. Повідомлення унтер-офіцерам про недопущення появи у Волинській губернії фальшивих бланків та гербових марок, виготовлених у Берліні. Рік 1913.

518. ЦДІАК. Фонд 1335. Волинське губернське жандармське управління, м. Житомир Волинської губернії. Опис. 1. Справа 992. Про арешт Відмана М., звинуваченого у продажі мідних монет, підроблених під старовинні золоті монети в с. Мізоче Волинської губернії. Рік 1908.

519. ЦДІАК. Фонд 1335. Волинське губернське жандармське управління, м. Житомир Волинської губернії. Опис. 1. Справа 1167. Донесення про арешт в м. Ганнополі підозрюваного у виготовленні фальшивих грошей. Рік 1910.

520. ЦДІАК. Фонд 1335. Волинське губернське жандармське управління, м. Житомир Волинської губернії. Опис. 1. Справа 278. Про існування у м. Луцьку таємної фабрики підробки грошей. Рік 1908. Арк 278.

521. ЦДІАК. Фонд 1427. Козятинське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць, м. Козятин Бердичівського повіту Київської губернії. Опис 1. Справа 12. Переписка по стройовій частині. Арк. 116.

522. ЦДІАК. Фонд 1439. Чернігівське губернське жандармське управління, м. Чернігів. Опис 1. Справа 1639. Повідомлення Городнянського повітового справника про виявлення у колодязі в м. Гадулі фальшивих грошей. Рік 1915. Арк. 119.

523. ЦДІАК. Фонд 1439. Чернігівське губернське жандармське управління, м. Чернігів. Опис 1. Справа 1472. Повідомлення Чернігівського ГЖУ про виготовлення фальшивих грошей мешканцем хут. Прудище. Рік 1913.
524. ЦДІАК. Фонд 1597. Катеринославське охоронне відділення, м. Катеринослав. Опис 1. Справа 290. Допит селянина м. Катеринослав про підробку грошей. Рік 1910.
525. ЦДІАК. Фонд 1599. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Житомирському, Овруцькому та Старокостянтинівському повітах, м. Житомир Волинської губернії. Опис 1. Справа 65. Донесення начальнику Волинського ГЖУ про обшук у селянина м. Базар підозрюваного в фальсифікації монет. Рік 1910.
526. ЦДІАК. Фонд 1599. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Житомирському, Овруцькому та Старокостянтинівському повітах, м. Житомир Волинської губернії. Опис 1. Справа 1. Про заборону типографіям копіювати на бланках зображення державних цінних паперів. Рік 1905. Арк. 6–7.
527. ЦДІАК. Фонд 1680. Канцелярія Харківського інспектора у справах друку, м. Харків. Опис 1. Справа 109. Про вилучення з продажу листівок із зображенням державних кредитних білетів. Рік 1907.
528. ЦДІАК. Фонд 1680. Канцелярія Харківського інспектора у справах друку, м. Харків. Опис 1. Справа 179. Циркуляр головному управлінню по справам друку про заборону продажу листівок з зображенням кредитних білетів. Рік 1910.
529. ЦДІАК. Фонд 235. Сулими. Опис. 1. Справа. 1459. Про збут фальшивих грошей на станції Устинівка. 1912 рік.
530. ЦДІАК. Фонд 268. Південне районне охоронне відділення, м. Одеса Херсонської губернії. Опис. 2. Справа 91. Циркуляр Департаменту поліції про правила знищення фальшивих грошей і монет. Рік 1910.
531. ЦДІАК. Фонд 274. Київське губернське жандармське управління, м. Київ. Опис. 1. Справа 2084. Циркуляр Департаменту поліції про порядок знищення фальшивих грошей та фальшивих паперів по закінченню справи. Рік 1910.

532. ЦДІАК. Фонд 274. Київське губернське жандармське управління, м. Київ. Опис. 1. Справа 2808. Циркуляр Київського губернатора про затримання осіб збувальників підробок з Англії. Рік 1911.
533. ЦДІАК. Фонд 274. Київське губернське жандармське управління, м. Київ. Опис. 1. Справа 3071. Повідомлення про появу в Києві підробок 5 рублів. Рік 1912.
534. ЦДІАК. Фонд 274. Київське губернське жандармське управління, м. Київ. Опис 1. Справа 3126. Про доставка у відділення Державного Банку фальшивих грошей. Арк. 224–224 зв.
535. ЦДІАК. Фонд 276. Південно-Західне районне охоронне відділення, м. Київ. Опис 1. Справа 222. Агентурні свідчення про втікача з каторги фальшивомонетника Ельгерта. Рік 1909. Арк. 58 зв.
536. ЦДІАК. Фонд 278. Київське жандармське поліцейське управління залізниць, м. Київ. Опис 1. Справа 187. Циркуляр Департаменту поліції про розшук збувальників фальшивих кредитних білетів. Рік 1913.
537. ЦДІАК. Фонд 278. Київське жандармське поліцейське управління залізниць, м. Київ. Опис 1. Справа 229. Про появу у Привіслянському краї фальшивих 5 руб. кредитних білетів . Рік 1914. Арк. 47.
538. ЦДІАК. Фонд 285. Фастівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць, ст. Фастів Київської губернії. Опис 1. Справа. 430. Циркуляри Київського губернатора про встановлення, припинення негласного нагляду поліції та висилання з Київської губернії різних осіб. Рік 1913.
539. ЦДІАК. Фонд 285. Фастівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць, ст. Фастів Київської губернії. Опис 1. Справа. 874. Наказ по Фастівському відділенню про недопущення розповсюдження фальшивих грошей. Рік 1915.
540. ЦДІАК. Фонд 285. Фастівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць, ст. Фастів Київської губернії. Опис 1. Справа. 956. Розпорядження унтер-офіцерам про недопущення поширення фальшивих кредитних білетів з Англії. Рік 1911.

541. ЦДІАК. Фонд 285. Фастівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць, ст. Фастів Київської губернії. Опис 1. Справа 962. Про збут фальшивих грошей на залізничній станції Бобринська. Рік 1912.
542. ЦДІАК. Фонд 285. Фастівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць, ст. Фастів Київської губернії. Опис 1. Справа 242. Протоколи про виявлення фальшивих кредитних білетів у залізничних касах Фастівського відділення. Рік 1906. Арк. 8.
543. ЦДІАК. Фонд 293. Київський цензурний комітет, м. Київ. Справа 552. Повідомлення Петербурзького цензурного комітету про заборону розміщення в Губернських відомостях статей про випадки підробки кредитних білетів. Рік 1863.
544. ЦДІАК. Фонд 295. Київський тимчасовий комітет у справах друку, м. Київ. Опис 1. Справа 262. Циркуляр про заборону друку видань із зображенням грошових знаків. Рік 1910.
545. ЦДІАК. Фонд 295. Київський тимчасовий комітет у справах друку, м. Київ. Опис 1. Справа 2. Циркуляри Головного управління по справам друку. Роки 1906–1916. 248 арк.
546. ЦДІАК. Фонд 301. Жандармські установи Подільської губернії. Об'єднаний архівний фонд. Опис 1. Справа 1425. Підозра жителів м. Сатанова у збуті фальшивих грошей. Рік 1910.
547. ЦДІАК. Фонд 301. Жандармські установи Подільської губернії. Об'єднаний архівний фонд. Опис 1. Справа 1476. Переписка із начальником Кам'янець-Подільського розшукового відділення про збувальника фальшивих грошей із Проскурова. Рік 1911.
548. ЦДІАК. Фонд 301. Жандармські установи Подільської губернії. Об'єднаний архівний фонд. Опис 1. Справа 2737. Переписка про виявлення у Хмільнику машинки для виготовлення срібних рублів. Рік 1907.
549. ЦДІАК. Фонд 301. Жандармські установи Подільської губернії. Об'єднаний архівний фонд. Опис 1. Справа 3178. Затримання поліцією у готелі Брістоль у Жмеринці скупників фальшивих грошей. Рік 1913.

550. ЦДІАК. Фонд 307. Помічник начальника Харківського губернського жандармського управління в Харківському, Богодухівському, Валківському, Зміївському та Вовчанському повітах Харківської губернії, м. Харків. Опис 1. Справа 22. Допит торгівця Співакова І.М. про розповсюдження у м. Змієві фальшивих грошей. Рік 1913. Арк. 22–22 зв.
551. ЦДІАК. Фонд 310. Харківське відділення Харківського жандармського поліцейського управління залізниць, м. Харків. Опис 7. Справа 1. Засоби захисту державних цінних паперів від підробки. Рік 1905.
552. ЦДІАК. Фонд 311. Чугуївське відділення Харківського жандармського поліцейського управління. Опис 1. Справа 2. До керівництва по секретній частині на загал. Рік 1909. 491 арк.
553. ЦДІАК. Фонд 313. Катеринославське губернське жандармське управління, м. Катеринослав. Опис 2. Справа 1434. Повідомлення про арешт у м. Олександрівську робітника заводу Циглера, що виготовив підробки срібних рублів. Рік 1906.
554. ЦДІАК. Фонд 313. Катеринославське губернське жандармське управління, м. Катеринослав. Опис 2. Справа 2201. Повідомлення Катеринославського охоронного відділення про виявлення у ув'язненого рукописних заміток про організацію шайки фальшивомонетників в Катеринославі. Рік 1909.
555. ЦДІАК. Фонд 313. Катеринославське губернське жандармське управління, м. Катеринослав. Опис 2. Справа 2515. Про повернення із Лондону купця Грейдінгера, виготовлявшого фальшиві кредитні білети. Рік 1911. Арк. 141.
556. ЦДІАК. Фонд 313. Катеринославське губернське жандармське управління, м. Катеринослав. Опис 2. Справа 2580. Повідомлення пристава Петрівських заводів про збут фальшивих грошей у м. Бахмуті. Рік 1911.
557. ЦДІАК. Фонд 316. Київський військово-окружний суд, м. Київ. Опис. 1. Справа 22.

558. ЦДІАК. Фонд 317. Прокурор Київської судової палати, м. Київ. Опис 1. Справа 5885. Справа про обвинувачення службовців фабрики швейних машин «Компанії Зінгер» у шпигунстві на користь Німеччини. Рік 1915. 20 арк.
559. ЦДІАК. Фонд 320. Полтавське губернське жандармське управління, м. Полтава. Опис 1. Справа 1199. Затримання підроблювачів 5 рублевих монет в Єлисаветграді. Рік 1912.
560. ЦДІАК. Фонд 322. Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління в м. Полтава. Опис 1. Справа 33. Повідомлення начальнику Полтавського губернського жандармського управління про приїзд у Полтаву збувальника фальшивих грошей. Рік 1907.
561. ЦДІАК. Фонд 323. Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління в Полтавському, Миргородському та Гадяцькому повітах, м. Полтава. Опис 1. Справа 93. Переписка з начальником Катеринославського губернського жандармського управління про збувальника фальшивих грошей у Маріуполі. Рік 1913.
562. ЦДІАК. Фонд 332. Кичкаське відділення Катеринославського жандармського поліцейського управління залізниць, м. Олександрівськ Катеринославської губернії. Опис 7. Справа 1. Виявлення фальшивого рубля на станції Фісаки. Рік 1912. 9 арк.
563. ЦДІАК. Фонд 332. Кичкаське відділення Катеринославського жандармського поліцейського управління залізниць, м. Олександрівськ Катеринославської губернії. Опис 2. Справа 1. Телеграма керівника залізничної станції м. Олександрівськ про виявлення 10 руб. фальшивих кредитних білетів. Рік 1914. Арк. 318.
564. ЦДІАК. Фонд 336. Харківське губернське жандармське управління, м. Харків. Опис 1. Справа 3511. Про арешт чоботарів с. Козіївка Харківської губернії, звинувачених у фальшуванні монет. Рік 1910. Арк. 1–3.
565. ЦДІАК. Фонд 336. Харківське губернське жандармське управління, м. Харків. Опис 1. Справа 3028. Поширення селянином с. Охочої Харківської губернії фальшивого кредитного білету. Рік 1907.

566. ЦДІАК. Фонд 336. Харківське губернське жандармське управління, м. Харків. Опис 1. Справа 3984. Справа № 10 про виготовлення уламків бомб селянином Лисенко А.Н. що проживає у Волковському повіті. Рік 1913.
567. ЦДІАК. Фонд 336. Харківське губернське жандармське управління, м. Харків. Опис 1. Справа 3985. Справа № 35 по секретній частині з перепискою про селянина Марка Трофімова Фісака, звинувачуваного у виготовленні бомб та фальшивих монет. 1 арк.
568. ЦДІАК. Фонд 339. Помічник начальника жандармського управління м. Одеси в Одеському порту, м. Одеса. Опис 1. Справа 142. Про провезення в Одесу фальшивих руб. на теплоході «Імператор Микола II». Рік 1912.
569. ЦДІАК. Фонд 347. Одеський військово-окружний суд. Опис 1. Справа 3152. Про звинувачення мешканця м. Тирасполя Херсонської губ. Кізеля Ф.К. у придбанні та поширенні фальшивих грошей. Рік 1916. 135 арк.
570. ЦДІАК. Фонд 365. Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини. Опис 1. Справа 30. Арк. 49.
571. ЦДІАК. Фонд 365. Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини. Опис 1. Справа 195. Арк. 64–65.
572. ЦДІАК. Фонд 385. Жандармське управління м. Одеси. Опис 1. Справа 3068. Про заборону поширювати чутки, спрямовані на підрив довіри населення до державного кредиту та вільного обігу серед населення дзвінкої монети. Рік 1915. Арк. 56а.
573. ЦДІАК. Фонд 419. Прокурор Одеської судової палати, м. Одеса. Опис. 1. Справа 90а. Про поширення в м. Нахічевань вірменином фальшивих грошей. Рік 1873. Арк. 1–3 зв.
574. ЦДІАК. Фонд 419. Прокурор Одеської судової палати, м. Одеса. Опис. 1. Справа 7284. Арк. 209–210.
575. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 85. Справа 668. Зауваження на записку про грошові засоби Росії у сучасних умовах. Твір невідомого автора. Київ, 1855 рік. Рік 1855. 27 арк.

576. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 789-а. Справа 277. Донесення київському цивільному губернатору про арештанта Сурікова. Рік 1839. Арк. 6–9 зв.
577. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 37. Справа 915. Справа про виявлення у селянина с. Кривошеїнці Подільської губернії фальшивого кредитного білету. Рік 1860.
578. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 149. Справа 71. Справа про перефарбування 5 рублевих асигнацій у Києві. Рік 1840. 4 арк.
579. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 150. Справа 554. Справа про виявлення у Києві перефарбування 5 рублевих асигнацій в 10 рублеві. Рік 1841. 4 арк.
580. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 39. Справа 572. Справа про об'явлення євреїв Трохима Збарського і Шая Герашова про розслідування євреями Шамілем Шмушкіним та Лейбом Лондоном фальшивих кредитних білетів. Рік 1862.
581. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 39. Справа 602. Про донесення Міхеля Ааса начальнику Канівської поліції про підозру існування в Переяславі фальсифікаторів грошових знаків. Рік 1862.
582. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 44. Справа 547. По відкладенню Управляючого III відділенням Власної Його Імператорської Величності канцелярії о фальшивих російських кредитних білетах відшуканих із Лондону для розміну в Галичині. Рік 1865 рік. 1 арк.
583. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 44. Справа 558. По відкладенню Віце-Канцлера по зусиллях Варшавського Рожонду до скільки можливого значному ввезенню у Росію фальшивих асигнацій та кредитних білетів. Рік 1865. 7 арк.

584. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 50. Справа 375. Про знайдену форму для підробки срібної монети у мешканця м. Вишневець. Рік 1871. Арк. 4 зв.
585. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 56. Справа 329. Про підробку міщанином м. Ковеля 20 копійчаних монет. Рік 1877.
586. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 633. Справа 2 (Ч. 1). Про події, що трапились у Київській губернії. Рік 1903. 385 арк.
587. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 175. Справа 12а. Справа по рапортам повітових стряпчих про надання відомостей про арештантів, що утримуються у тюрмах. Рік 1864.
588. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 639. Справа 4. Про донесення з різних місць та від різних осіб про події у Волинській губернії. Рік 1909. 594 арк.
589. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 175. Справа 12. Частина 2. Про утримання фальшивомонетників у Кременецькій тюрмі. Рік 1862.
590. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 146. Справа 90. По рапорту Махновського земського справника про взятий у поміщика Григорія Сиваковського фальшивого срібного рубля. Рік 1837.
591. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 146. Справа 99. Справа про виготовлення в м. Острозі фальшивої монети арештантом Волковським. Рік 1837.
592. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 146. Справа 288. Справа по рапорту Бердичівського поліцейстера про знайдений у тамтешнього арештанта Степана Резанова фальшивого двозлотовика. Рік 1837.

593. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 147. Справа 705. Справа по рапорту Балтського суду про виявлення в повіті фальшивої монети. Рік 1838.
594. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 147. Справа 885. Справа по рапорту справника посади Київського старшого поліцеймейстера про виявлений в шинку купця Попова фальшивих п'ятизлотників, отриманих ним від єврея Лейзера Копаєвського. Рік 1838.
595. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 630. Справа 3. Про виявлення у Подільській губернії пластинок для карбування 5 копійчаної монети. Рік 1900.
596. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 663. Справа 71. Циркуляр Департаменту поліції о правилах знищення речових доказів про підроблювачів кредитних білетів. Рік 1910.
597. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 815. Справа 502. Справа про арешт у Балті підполковника Белемишева А. за виготовлення фальшивої серії. Рік 1865.
598. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 820. Справа 19. Про появу в Австрії великої кількості російських підроблених грошей. 1870 рік. Арк. 6.
599. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 860. Справа 65. Циркуляр про розшук втікачів із Чернігівської в'язниці фальшивомонетників. 1911 рік.
600. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 860. Справа 256. Наказ Головного управління МВС по справам друку про заборону нанесення зображень кредитних білетів. Рік 1910. Арк. 92.
601. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 623. Справа 236. Справа про взаємні неправдиві

донесення про виготовлення фальшивих грошей мешканцями м. Бердичіва. Рік 1893. Арк 1–1 зв.

602. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 828. Справа 14. Справа про затримання у Бельгії збувальника російських кредитних білетів. Рік 1878. Арк. 2–6.

603. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 835. Справа 162. Про заборону селянину с. Ротмістрівки повернутись на батьківщину із Англії. Рік. 1885. Арк. 1–5.

604. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 1. Справа 6801. Справа про виготовлення фальшивих монет золотарем та годинникарем с. Гранівка. Рік 1846. Арк. 1–3.

605. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 520. Справа 70. Донесення про затримання у м. Могилеві фальшивомонетника Рабіновича. Рік 1882. Арк. 1–3 зв.

606. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 141. Справа 30. Справа по рапорту Бердичівської поліції про знайдений у рядового Григорія Бутенка фальшивого полтинника, виготовленого із свинцю, який той отримав від жінки Поліщучки. Рік 1834. 2 арк.

607. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 144. Справа 300. Справа по рапорту Київського прокурора про виготовлення арештантами, що утримуються у Києві, фальшивих монет. Рік 1834. 6 арк.

608. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 111. Справа 643. Справа по рапорту Ольгопільського повітового суду про виявлений у священика Сваричевського фальшивий рубль. Рік 1836. 5 арк.

609. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 141. Справа 358. Справа по надання Волинським цивільним губернатором свідчень про утримання у Житомирському тюремному замку арештантів євреїв Іцьки Гуслера, звинувачуваного бердичівським євреєм

Волька Соколовським і Мордка Ітаса у виготовленні фальшивих срібних монет та переплавленні мідної. Рік 1834. 8 арк.

610. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 68. Справа 354. Про невирішені справи по губерніям Київській, Волинській та Подільській, відображених у відомостях, наданих від Міністерства внутрішніх справ з 28 грудня 1836 р. Рік 1836-1837. 45 арк.

611. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 770. Справа 35. Укази Сенату за 1843 рік. Том I. Рік 1843. 391 арк.

612. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 73. Справа 162. Справа про скаргу київського купця Надсона на зловживання при обміні грошей київських міняйл. Рік 1840. 7 арк.

613. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 641. Справа 3. Справа про донесення з різних місць та осіб про випадки, що трапились у Подільській губернії. Рік 1911-1912. 330 арк.

614. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 641. Справа 2, Ч. 1. Справа про донесення з різних місць та осіб про випадки, що трапились у Київській губернії. Роки 1911–1912. 659 арк.

615. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 770. Справа 21. Указ Сенату від 12 січня 1840 р. про відкриття Депозитної каси срібної монети при Державному комерційному банку. Рік 1840. 391 арк.

616. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 72. Справа 343. Справа по відношенню управляючого міністерством внутрішніх справ про правила обміну голландських червінців. Рік 1839. 5 арк.

617. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 770. Справа 50. Циркуляр Департаменту господарчого від 3 грудня 1847 р. про вилучення із обігу польських та фінських асигнацій та платинової монети. Рік 1847. 301 арк.

618. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 39. Справа 115. Справа про обіг у м. Звенигороді розмінних білетів (чи контра-марок), випущених купцями та іншими особами без дозволу повітової поліції. Рік 1862. Арк. 1–11.
619. ЦДІАК. Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 47. Справа 34. Повідомлення посланця у м. Мюнхені про велику кількість фальшивих російських грошей. Рік 1868. Арк. 1–3 зв.
620. ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1. Справа 255. По рапорту київського коменданта Массе про фальшиві рублі, викрадені Тимофієм Яворським та втікачем казенного полку солдатом обивателя Антона Соколовського. Рік 1803. 8 арк.
621. ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1. Справа 293. Справа про фальшиву 25 рублеву асигнацію, надану Київським міщанином Романковським. Рік 1803. 4 арк.
622. ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1. Справа 603. Справа по рапорту Київського поліцмейстера Чеботарьова про фальшиву десяти рублеву асигнацію, принесену до поліції київським міщанином Бойчевським. Рік 1804. 6 арк.
623. ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1. Справа 271. Справа по рапорту Київської міської поліції про фальшиву 25 рублеву асигнацію 1792 року № 1002866. Рік 1803. 9 арк.
624. ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1. Справа 907. Справа по рапорту Київської поліції з присиланням фальшивих 25 рублевої асигнації наданої капітаном Півоваровим. Рік 1805. 6 арк.
625. ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1а. Справа 60. Відомості про ув'язнений при Київському головному суді фальшивомонетниках. Рік 1798. 9 арк.
626. ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1а. Справа 70. Про вилучення з обігу фальшивих асигнацій, виготовлених Медведовим (він же Ушаков). Рік 1799. 8 арк.

627. ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1а. Справа 77. Про знайдені в землі поселенцем поселення Гольти Ю. Єнцем голландських монет. Рік 1798. 21 арк.
628. ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1. Справа 1135. Арк. 50.
629. ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 1. Справа 1481. Арк. 1.
630. ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 2. Справа 104. Справа про виявлення у місті Радомишлі Київської губернії у селянина Геля фальшивого рубля. Рік 1828. 13 арк.
631. ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 5. Справа 1418. Справа по рапорту Махновського городничого про те, що два хлопчики Ян Кристофальський та Ян Глімбоцький виготовляють фальшиву польську монету. Рік 1829. 12 арк.
632. ЦДІАК. Фонд 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Опис 5. Справа 1166. Справа про завершення слідства над 119 арештантами та про віддачу деяких із них у солдати. Рік 1829. 352 арк.
633. ЦДІАК. Фонд 705. Південно-Східне районне охоронне відділення, м. Харків. Опис 1. Про збут фальшивих монет селянами на ярмарку в слободі Бервенковій Харківської губернії. Справа 2. Рік 1907. Арк. 19.
634. ЦДІАК. Фонд 705. Південно-Східне районне охоронне відділення, м. Харків. Опис 1. Справа 505. Про виникнення у м. Козіївка шайки фальшивомонетників. Рік 1910.
635. ЦДІАК. Фонд 705. Південно-Східне районне охоронне відділення, м. Харків. Опис 2. Справа 142. Про розповсюдження фальшивих грошей на ярмарку в с. Маньківка. Рік 1913.
636. ЦДІАК. Фонд 705. Південно-Східне районне охоронне відділення, м. Харків. Опис 1. Справа 406. Повідомлення про вилучення у арештанка записок, підтверджуючих причетність до фальшування грошей. Рік 1909. Арк. 76–80.

637. ЦДІАК. Фонд 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ. Опис 30. Справа 2. Справа канцелярії Г. Піклувальника Київського учбового округу з перепискою про різні предмети, що здійснювалась протягом 1864 р. Рік 1864.
638. ЦДІАК. Фонд 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ. Опис 33. Справа 1. Справа Канцелярії Г. Піклувальника Київського учбового округу. Рік 1867.
639. ЦДІАК. Фонд 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ. Опис 229. Справа 2. Циркуляр учбовим закладам про появу фальшивих гербових марок 50 та 75 копійок, завезених із-за кордону. Рік 1867.
640. ЦДІАЛ. Фонд 156. Вища державна прокуратура м. Львів. Опис 1. Справа 73. Донесення прокурорів про випадки підробки грошей в їх повітах. Роки 1872–1874. 29 арк.
641. ЦДІАЛ. Фонд 156. Вища державна прокуратура м. Львів. Опис 1. Справа 131. Справа Бачинського Юзефа обвинуваченого у підробці грошей. Роки 1873–1874. 193 арк.
642. ЦДІАЛ. Фонд 156. Вища державна прокуратура м. Львів. Опис 1. Справа 293. Донесення прокурорів про випадки підробки грошей. Рік 1876–1877. 21 арк.
643. ЦДІАЛ. Фонд 156. Вища державна прокуратура м. Львів. Опис 1. Справа 498. Донесення прокурорів про випадки підробки грошей в їх повітах. Рік 1879. 9 арк.
644. ЦДІАЛ. Фонд 156. Вища державна прокуратура м. Львів. Опис 1. Справа 595. Донесення прокурорів про випадки підробки грошей в їх повітах. Рік 1881. 16 арк.
645. ЦДІАЛ. Фонд 156. Вища державна прокуратура м. Львів. Опис 1. Справа 647. Донесення прокурорів про випадки підробки грошей в їх повітах. Рік 1882. 39 арк.
646. ЦДІАЛ. Фонд 156. Вища державна прокуратура м. Львів. Опис 1. Справа 728. Донесення прокурорів про випадки підробки грошей в їх повітах. Рік 1885. 24 арк.
647. ЦДІАЛ. Фонд 156. Вища державна прокуратура м. Львів. Опис 1. Справа 848. Донесення прокурорів про випадки підробки грошей в їх повітах. Рік 1889. 34 арк.
648. ЦДІАЛ. Фонд 156. Вища державна прокуратура м. Львів. Опис 1. Справа 1031. Донесення прокурорів про випадки підробки грошей. Рік 1892. 82 арк.

649. ЦДІАЛ. Фонд 458. Державна прокуратура м. Львів. Опис 1. Справа 1598. Лист спостереження за ходом слідства по карній справі Шлейдера Давида, звинувачуваного у підробці грошей. Рік 1905. 2 арк.
650. ЦДІАЛ. Фонд 458. Державна прокуратура м. Львів. Опис 1. Справа 323. Лист спостереження за ходом слідства по карній справі Розунбуша Мауріци, звинувачуваного у підробці грошей. Рік 1898. 2 арк.
651. ЦДІАЛ. Фонд 458. Державна прокуратура м. Львів. Опис 1. Справа 979. Лист спостереження за ходом слідства по карній справі Мегля Юди, звинувачуваного у підробці грошей. Рік 1902. 2 арк.
652. ЦДКФФУ. Фото. Будівля Лук'янівської в'язниці у м. Києві. Київ, до 1917 р. Інв. № О-8521.
653. ЦДКФФУ. Фото. Будівля Лук'янівської в'язниці у м. Києві. Київ, початок ХХ ст. Інв. № О-168779.
654. ЦДКФФУ. Фото. Будівля окружного суду у м. Кам'янці-Подільському Подільської губернії. Інв. № О-182969.
655. ЦДКФФУ. Фото. Будівля окружного суду у м. Лубнах Полтавської губернії. Інв. № О-182964.
656. ЦДКФФУ. Фото. Будівля старої в'язниці у м. Одесі, де було страчено Халтуріна С. та Желвакова у 1882 р. м. Одеса, до 1917 р. Інв. № 4-7372.
657. ЦДКФФУ. Фото. Вид двору Харківської губернської в'язниці. м. Харків, до 1917 р. Інв. № 4-1275.
658. ЦДКФФУ. Фото. В'язні у супроводі наглядача в одному із приміщень Лук'янівської в'язниці. Київ, початок ХХ ст. Інв. № О-168783.
659. ЦДКФФУ. Фото. Гірська Зарентуйська шахта – місце каторжних робіт. До 1917 р. Інв. № 2-44661.
660. ЦДКФФУ. Фото. Загальний вигляд будівлі губернської в'язниці у м. Харкові. м. Харків, 1906 р. Інв. № О-8040.
661. ЦДКФФУ. Фото. Загальний вигляд будівлі губернської в'язниці у м. Харкові. м. Харків, 1905 р. Інв. № О-8039.

662. ЦДКФФУ. Фото. Загальний вигляд будівлі Ризької тимчасової в'язниці. м. Рига, до 1917 р. Інв. № 2-38471.
663. ЦДКФФУ. Фото. Загальний вигляд будівлі Херсонської каторжної в'язниці. Інв. № 2-38460.
664. ЦДКФФУ. Фото. Загальний вигляд Владимирського родовища. о-в. Сахалін, до 1917 р. Інв. № 2-24834.
665. ЦДКФФУ. Фото. Загальний вигляд жіночої т в'язниці юрми Нерчинської каторги. м. Нерчинськ, до 1917 р. Інв. № 2-37958.
666. ЦДКФФУ. Фото. Загальний вигляд Лук'янівської в'язниці. Київ, 1906 р. Інв. № 2-32430.
667. ЦДКФФУ. Фото. Загальний вигляд Миколаївської каторжної в'язниці. До 1917 р. Інв. № 2-38443.
668. ЦДКФФУ. Фото. Загальний вигляд Одеської в'язниці. Інв. № 2-384465.
669. ЦДКФФУ. Фото. Загальний вигляд Олександрівської в'язниці. о-в. Сахалін, до 1917 року. Інв. № 4-7647.
670. ЦДКФФУ. Фото. Загальний вигляд Смоленської каторжної в'язниці. м. Смоленськ, до 1917 р. Інв. № О-8078.
671. ЦДКФФУ. Фото. Зовнішній вигляд старої в'язниці у м. Олександрівську. Катеринославська губернія, до 1917 р. Інв. № 2-43076.
672. ЦДКФФУ. Фото. Катування різками одного із арештованих у Саратовській в'язниці. м. Саратов, до 1917 р. Інв. № О-68022, О-8520.
673. ЦДКФФУ. Фото. Покарання батогом. ХІХ ст. Інв. № 4-10784.
674. ЦДКФФУ. Фото. Приведення в'язня до тями після порки у в'язниці. До 1917 р. Інв. № 2-18779.
675. ЦДКФФУ. Фото. Табір каторжників на Сахаліні. о-в. Сахалін, до 1917 р. Інв. № 2-39152.

Газети

676. «Голосу» пишут из Симбирска. Правда. № 32. 8 (20) феврала. Одесса, 1878. С. 5.

677. 100 фальшивомонетчиков. Южная Копейка. № 238. 6 августа. Киев, 1911. С. 4.
678. 1425 лет вязнице. Діло. Ч. 254. понеділок, 11 (23) падолиста. Львів, 1896. С. 3.
679. 20 років «Лебединському скарбу». Сумщина. № 16 (20329). 20 квітня. Суми, 2017. С. 8-9.
680. 27 мая полицией херсонского участка задержаны. Правда. № 121. 30 мая (11 июня). Одесса, 1878. С. 5.
681. 57-000 кража из экспедиции государственных бумаг. Южная Копейка. № 171. 28 мая. Киев, 1911. С. 2.
682. 600 букв за 1 р. 60 к. Южная Копейка. № 381. 6 января. Киев, 1912. С. 2.
683. XLV том второго Полного собрания Законов Российской Империи. Николаевский Вестник. № 118. 17 октября. Николаев, 1874. С. 549.
684. XLV том второго Полного собрания Законов Российской Империи. Николаевский Вестник. № 110. 26 сентября. Николаев, 1874. С. 425.
685. А. Данилевскаго и Ко. Новороссийский Телеграф. № 3409. среда, 25 июня (7 июля). Одесса, 1886. С. 4.
686. Американская самопомощь в области тайной полиции. Николаевский Вестник. № 68. 6 сентября. Николаев, 1868. С. 279.
687. Аппарат для устранения подделок в векселях. Черниговская газета. № 7. 18 августа. Чернигов, 1877. С. 4.
688. Ардатов. Петербургская газета, 7(?) ноября. № 307. Санкт-Петербург, 1888. С. 3.
689. Арест русских. Киевская Почта. № 619. 25 февраля. Киев, 1911. С. 3.
690. Арест сбытчиков фальшивых кредиток. Приднепровский Голос. № 616. 29 мая. Кременчуг, 1914. С. 3.
691. Арест фальшивомонетчика. Киевские Отклики. № 75. 9 мая. Киев, 1911. С. 3.
692. Арест фальшивомонетчика. Южная копейка. № 152. 8 мая. Киев, 1911. С. 3.

693. Арест фальшивомонетчика. Южная Копейка. № 577. 31 июля. Киев, 1912. С. 3.
694. Арест фальшивомонетчиков. Южная копейка. № 194. 22 июня. Киев, 1911. С. 2.
695. Арест шайки по сбыту фальшивых кредиток. Аккерманское слово. № 618. 25 января. Аккерман, 1914. С. 3.
696. Арестованные поддельщики монет. Галичанин. Ч. 44. 25 февраля (9 марта). Львов, 1904. С. 3.
697. Арештовано. Рада. № 60. Київ, 1907. С. 3.
698. Артистичне заведение ритовниче малярства. Руслан. 8 (21) декабря. Львов, 1900. С. 4.
699. Афера с купонами. Южная Копейка. № 360. 13 декабря. Киев, 1911. С. 4.
700. Аферист. Южная Копейка. № 489. 30 апреля. Киев, 1912. С. 3.
701. Беседы о чем приедтся. Луч. № 29. воскресенье, 21 июля. Санкт-Петербург, 1885. С. 478.
702. Борьба с фальшивыми марками деньгами. Вечерняя Газета. № 955. 23 января. Киев, 1916. С. 2.
703. Брутовские рубли. Черниговское Слово. № 2504. 28 августа. Чернигов, 1915. С. 3.
704. Брутовский рубль. Черниговское Слово. № 2513. 11 сентября. Чернигов, 1915. С. 3.
705. Будущая монетарная единица. Галицкая Русь. № 19 и 20. Суббота, 25 января (6 февраля). Львов, 1892. С. 5.
706. В «Русск. Ведом.» пишут из Опочки. Кієвлянинь. № 47. 20 апреля. Киев, 1872. С. 2.

707. В аптеке. Листок-Копейка. Еженедельный юмористический журнал. Санкт-Петербург, 1912. № 142. С. 2.
708. В Вильне закончено следствие по делу о сбыте фальшивых билетов. Почаевские Известия. № 776. 9 июня. Почаев, 1909. С. 4.
709. В Вильне придуман новый род промысла. Николаевский Вестник. № 93. 3 декабря. Николаев, 1893. С. 381.
710. В городе Петропавловске обнаружена подделка фальшивых кредитных билетов. Киевский Листок. № 58. 19 июля. Киев, 1880. С. 3.
711. В последнее время нередко попадаются...Южанин. № 277. 17 декабря. Николаев, 1898. С. 2.
712. В процессе о подделку банкнотов. Галичанин. Ч. 56. пятница 12 (24) марта. Львов, 1893. С. 3.
713. Валуйская Народная Земская Газета. № 25. 12 сентября (30 Авг.). Валуйки, 1918. № 3.
714. Велику шайку фальшовников викрито в Парижи. Діло. Ч. 269. 29 падолиста (11 грудня). Львів, 1896. С. 2.
715. Вильгельм–фальшивомонетчик. Юго-Западный Край. № 112. вторник, 19 мая. Винница, 1915. С. 2.
716. Вор и фальшивомонетчик. Киевская Почта. № 668. 20 апреля. Киев, 1911. С. 3.
717. Воспрещение вывоза золота. Киевская Мысль. № 182. пятница, 3-го июля. Киев, 1915. С. 4.
718. Вышла брошюра Признаки фальшивых денег. Киевская Мысль. № 212. вторник. 12 ноября (30 октября). Киев, 1918. С. 4.
719. Г.Я. Михлев, Чернигов. Черниговское слово. № 2450. 20 июня. Чернигов, 1915. С. 4.
720. Геллер. Галицкая Русь. № 68. Неделя, 28 марта (19 цветня). Львов, 1893. С. 3.

721. Германцы фальшивомонетчики. Приднепровский Голос. № 736. пятница, 17-го октября. Кременчуг, 1914. С. 2.
722. Дело о фальшивой 3-х рублевке. Подольские известия. № 132. 10 (23) июня. Каменец-Подольский, 1914. С. 4.
723. Дело фальшивомонетчиков. Аккерманское Слово. № 735. воскресенье, 15 июня. Аккерман, 1914. С. 2.
724. Дело фальшивомонетчиков. Київ. № 494. среда, 27 мая. Киев, 1915. С. 2.
725. Дело фальшивомонетчиков. Подолянин. № 894. 29 октября. Каменец-Подольский, 1913. С. 3.
726. Для удовлетворения желания публики. Одесский Вестник. № 33. 24 апреля. Одесса, 1840. С. 150.
727. Домашний прибор для золочения, серебрения и никелирования. Журнал новейших открытий и изобретений. Библиографический листок. № 27. 27 ноября. Санкт-Петербург, 1898. С. 3.
728. Доморощенный монетчик. Галичанин. Ч. 101. 8 (20) мая. Львов, 1896. С. 3.
729. Дробны вести. Дело. Ч. 166. 25 липня (6 серпня). Львов, 1896. С. 3.
730. Дробны вести. Дело. Ч. 236. пятница, 18 (30) жовтня. Львов, 1896. С. 2.
731. Дробны вести. Діло. Ч. 172. 1 (13) серпня. Львів, 1896. С. 3.
732. Еще о фальшивых кредитных деньгах. Южная Копейка. № 1021. 10 ноября. Киев, 1913. С. 2.
733. Жандарм-фальшивомонетчик. Киевские Отклики. № 48. 9 апреля. Киев, 1911. С. 4.
734. Жандарм-фальшивомонетчик. Южная Копейка. № 132. 18 апреля. Киев, 1911. С. 2.
735. Заборона. Гасло. Число 2. 3 грудня. Харків, 1915. С. 2.
736. Задержание фальшивомонетчиков. Южная Молва. № 558 (213). 9 ноября. Бердичев, 1913. С. 3.

737. Злодій з обов'язку. Рада. № 87. Київ, 1907. С. 3.
738. Знайдено друкарню. Рада. № 8. 23 вересня. Київ, 1906. С. 2.
739. Золочение, серебрение, никелирование и обновление. Кіевлянинь. № 29. 6 февраля. Киев, 1883. С. 4.
740. Зять миллионера фальшивомонетчик. Южная Копейка. № 390. 16 января. Киев, 1912. С. 2.
741. И.Н. Мишарин в Барнауле изготовляет всевозможные каучуковые штампы и печати. Алтайская жизнь. № 5. 8 августа. Барнаул, 1914. С. 5.
742. Из Владимира Волынского. Кіевлянинь. № 102. 26 августа. Киев, 1872. С. 3.
743. Из Кишинева телеграфируют. Труд. № 63. 11 июня. Киев, 1882. С. 3.
744. Из Сквиры Киевской губернии. Труд. № 23. 10 апреля. Киев, 1881. С. 3.
745. К введению карточной системы на сахар и мясо. Вечерняя газета. понедельник, 19 декабря. Киев, 1916. С. 3.
746. К делу Николаевского кред. т-ва. Аккерманское слово. № 956. 13 марта. Аккерман, 1915. С. 2.
747. К материалам об исчезновении звонкой монеты в России. Киевский Телеграф. № 37. 20 мая. Киев, 1862. С. 155.
748. К обнаружению фабрики фальшивых монет на Демеевке. Кіевлянинь. № 283. 13 октября. Киев, 1907. С. 3.
749. К обнаружению фабрики фальшивых монет на Демеевке. Кіевлянин. № 284. воскресенье, 14 октября. Киев, 1907. С. 4.
750. К сбыту фальшивых купонов. Киевская Почта. № 1045. 25 мая. Киев, 1912. С. 2.
751. Карточная система. Киев. Маленькие одесские новости. № 1032. Суббота, 18 июня (1 июля). Одесса, 1916. С. 3.
752. Компанію поддельщиков банкнотов. Галичанин. Ч. 19. 26 сечня (7 лютого). Львов, 1893. С. 4.

753. Компанію поддельщиков монет. Галичанин. Ч. 81. четверг, 13 (25) апреля. Львов, 1895. С. 3.
754. Кредитки с одинаковыми номерами. Аккерманское Слово. № 1453. суббота, 29 октября. Аккерман, 1916. С. 3.
755. Кредитные билеты с различными штампами. Южанин. № 262. 29 ноября. Николаев, 1898. С. 2.
756. Ловкое мошенничество. Всеобщая свободолюбивая маленькая газета С.-Петербург. № 87. 20 апреля. Санкт-Петербург, 1913. С. 2.
757. Ложные слухи о Брутовских руб. Черниговское Слово. № 2520. 20 сентября. Чернигов, 1915. С. 3.
758. Малолетний поддельщик банкнотов. Галичанин. Ч. 41. 23 лютого (7 марта). Львов, 1893. С. 3.
759. Много поддельных банкнотов. Галичанин. Ч. 259. вторник, 19 ноября (1 декабря). Львов, 1896. С. 2.
760. Монетный двор на реке Сунгари. Черниговское Слово. № 530. 5 сентября. Чернигов, 1908. С. 3.
761. Московские ведомости. № 12. суббота, 10 февраля. Москва, 1812. С. 326.
762. Московские ведомости. № 2. суббота, 6 января. Москва, 1812. С. 44.
763. Мошенничество в банке. Вестник Центрального Банка. № 13. ноябрь 1911 г. Санкт-Петербург, 1911. С. 29.
764. Мошенничество с билетами 1-го внутреннего займа. Кіевлянинъ. № 69. 10 марта. Киев, 1893. С. 3.
765. Мошенничество с марками. Южная копейка. № 363. 16 декабря. Киев, 1911. С. 2.
766. Мошенничество. Голос Белостока. № 210 (955). четверг, 12 сентября. Белосток, 1913. С. 2.
767. На машинку. Южная Копейка. № 891. 28 июня. Киев, 1913. С. 3.

768. Нам сообщают из г. Винницы. Труд. № 108. 6 ноября. Киев, 1881. С. 3.
769. Нам сообщают. Труд. б/н. 4 февраля. Киев, 1882. С. 3.
770. Находка частей типографского станка. Кіевлянинъ. № 350. Киев, 1907. С. 3.
771. Немедленно требуются грамотные мальчики для обучения типографскому делу. Голос Белостока. № 99 (844). 30 апреля. Белосток, 1913. С. 4.
772. Новый «шварцовник» рублей. Галичанин. Ч. 133. 16 (28) июня. Львов, 1895. С. 3.
773. Новые гроши. Галицкая Русь. № 284. Четверг, 17 (29) декабря. Львов, 1892. С. 3.
774. Новые монеты. Галицкая Русь. № 28. Неделя, 7 (19) лютого. Львов, 1893. С. 3.
775. О подделку монет. Галичанин. Львов. 1900. Ч. 64. С. 3.
776. Обнаружение «монетного двора» и задержание фальшивомонетчиков. Одесские новости. № 7769. 19 марта (1 апреля). Одесса, 1909. С. 5.
777. Обнаружение фабрики фальшивых монет. Полтавские Ведомости. № 367. 8 апреля. Полтава, 1909. С. 2.
778. Обязательное постановление. Прикарпатская Русь. № 1419. (18 (1 октября) сентября). Львов, 1914. С. 4.
779. Одесса. Обнаружена фабрика. Асхабад. № 72 (3239). пятница, 20 марта. Асхабад, 1909. С. 3.
780. Одесситы Захарович, Драбкин и Грановский...Одесские Новости. № 7186. 22 марта. Одесса, 1907. С. 4.
781. Описание Высочайше утвержденных, 11-го сентября 1863 г., формы государственного кредитного билета двадцати-пяти-рублевого достоинства. Николаевский Вестник. № 25. 29 марта. Николаев, 1868. С. 104.
782. Отобрание золота. Вечерняя газета. № 1012. Воскресенье, 20 марта. Киев, 1916. С. 3.

783. По делу фальшивомонетчиков. Ведомости одесского градоначальства. Одесса. 1915. № 110. С. 3.
784. По поводу обнаружения в экспедиции заготовления. Николаевский Вестник. № 81. 22 октября. Николаев, 1868. С. 333.
785. Подделанные 10-гульденовые банкноты. Галичанин. Ч. 114. 24 мая (5 июня). Львов, 1896. С. 3.
786. Подделанные 10-гульденовые банкноты. Галичанин. Ч. 56. 10 (22) марта. Львов, 1896. С. 3.
787. Подделанные 10-гульденовые банкноты. Галичанин. Ч. 57. 12 (24) марта. Львов, 1896. С. 3.
788. Подделанные 10-гульденовые банкноты. Галичанин. Ч. 63. 19 (31) марта. Львов, 1896. С. 3.
789. Подделанные 20-крупные банкноты. Галичанин. Ч. 173. 4 (17) августа. Львов, 1909. С. 3.
790. Подделанные серебряные гульдены. Галичанин. Ч. 113. 24 мая (5 июня). Львов, 1895. С. 3.
791. Подделанные серебряные одногульденовки. Галичанин. Ч. 21. 27 января (8 февраля). Львов, 1896. С. 2.
792. Подделанные 10 гульденовые банкноты. Галичанин. Ч. 130. 13 (26) июня. Львов, 1901. С. 3.
793. Подделанные банкноты на 10 зр. Галичанин. Ч. 112. 21 мая (2 июня). Львов, 1898. С. 3.
794. Подделка 10 крупных банкнотов. Галичанин. Ч. 148. 4 (17) июля. Львов, 1903. С. 3.
795. Подделка австрийских банкнотов. Галичанин. Ч. 48. 3 (15) марта. Львов, 1893. С. 3.
796. Подделка банкнотов на ширшие размеры. Галичанин. Суббота, 21 февраля (6 марта) 1909 г. Львов, 1909. С. 3.

797. Подделка банкнотов. Галичанин. Ч. 40. 19 февраля (3 марта). Львов, 1897. С. 3.
798. Подделка грошей. Галичанин. Ч. 99. четверг 6 (18) июня. Львов, 1893. С. 3.
799. Подделка жел.дорожных документов. Вечерняя Газета. № 1269. среда, 16 ноября. Киев, 1916. С. 2.
800. Подделка китайских денежных знаков. Южная Копейка. 22 декабря (№ 24). Киев, 1910. С. 2.
801. Подделка кредитных билетов. Голос Провинции. № 15. 8 марта. Умань, 1914. С. 2.
802. Подделка кредитных билетов. Петроград. Вечерняя газета. Киев. 1916. № 1246. С. 2.
803. Подделка купонов. Южная Копейка. № 1019. 8 ноября. Киев, 1913. С. 2.
804. Подделка Путиловских акций. Волянь. № 155. 5 сентября. Житомир, 1897. С. 1.
805. Подделка сахарных карточек. Вечерняя Газета. № 1269. среда, 16 ноября. Киев, 1916. С. 4.
806. Подделка сахарных карточек. Маленькие Одесские новости. № 1178. 11 (24) ноября. Одесса, 1916. С. 3.
807. Подделка трехрублевки. Кіевлянинъ. № 342. Киев, 1907. С. 5.
808. Подделка фальшивой монеты. Кіевлянинъ. № 20. 15 февраля. Киев, 1872. С. 2.
809. Подделка школьных свидетельств. Галицкая Русь. Ч. 179. 12 (24) ноября. Львов, 1891. С. 3.
810. Поддельватели купонов. Киев. Полтавский Вестник. № 3229. 19 сентября. Киев, 1913. С. 3.

811. Поддельные 10-гульденовый банкноты. Галичанин. Ч. 291. 25 декабря. Львов, 1898. С. 3.
812. Поддельные боны. Крымский Вестник. № 117 (8766). воскресенье, 8-го мая. Севастополь, 1916. С. 3.
813. Поддельные 10-геллеровки. Галичанин. Ч. 231. четверг, 12 (25) октября. Львов, 1900. С. 3.
814. Поддельные 10гульденовий банкноты. Галицкая Русь. Ч. 61. суббота, 14 (26) марта. Львов, 1892. С. 3.
815. Поддельные 10-гульденовки. Галичанин. Ч. 238. 13 (26) октября. Львов, 1900. С. 3.
816. Поддельные 10-гульденовыи банкноты. Галичанин. Ч. 11. 16 (28) января. Львов. 1896. С. 3.
817. Поддельные 10-гульденовыи банкноты. Галичанин. Ч. 182. 15 (28) августа. Львов, 1901. С. 3.
818. Поддельный 10-гульденовыи банкноты. Галичанин. Ч. 189. пятница, 24 августа (6 сентября). Львов, 1901. С. 3.
819. Поддельный 10-гульденовыи ноты. Галичанин. Ч. 153. суббота, 11 (23) июля. Львов, 1898. С. 3.
820. Поддельные 10-гульденовыи. Галичанин. Ч. 33. 12 (24) февраля. Львов, 1898. С. 3.
821. Поддельные 1-гульденовыи банкноты. Галицкая Русь. Ч. 220. среда, 30 сентября (12 октября). Львов, 1892. С. 3.
822. Поддельные банкноты в Галичине. Галичанин. Ч. 178. 11 (25) августа. Львов, 1909. С. 2.
823. Поддельные банкноты. Галицкая Русь. Ч. 146. 1 (13) июля. Львов, 1892. С. 3.
824. Поддельные банкноты. Галичанин. Ч. 86. 16 (28) апреля. Львов, 1899. С. 3.
825. Поддельные гроши. Галицкая Русь. Ч. 101. 5 (17) мая. Львов, 1892. С. 3.

826. Поддельные монеты. Галичанин. Ч. 289. 29 декабря 1902 (11 января 1903). Львов, 1903. С. 3.
827. Поддельные полуимпериалы. Галичанин. Ч. 101. 8 (20) мая. Львов, 1896. С. 3.
828. Поддельщик банкнотов. Галицкая Русь. Ч. 264. 21 ноября (3 декабря). Львов, 1892. С. 3.
829. Поддельщик грошей. Галицкая Русь. Ч. 197. 1 (13) сентября. Львов, 1892. С. 3.
830. Поддельщик монет. Галицкая Русь. № 133. 13 (25) июня. Львов, 1892. С. 3.
831. Поддельщик монет. Галицкая Русь. № 210, пятница 18 (30) сентября. Львов, 1892. С. 3.
832. Поддельщик монет. Галичанин. Ч. 127. Львов, 1895. С. 3.
833. Поддельщик монет. Галичанин. Ч. 53. 7 (19) марта. Львов, 1895. С. 3.
834. Поддельщик монет. Галичанин. Ч. 67. 24 марта (5 апреля). Львов, 1898. С. 3.
835. Поддельщика монет арестовали. Галичанин. Ч. 184. 18 (31) августа. Львов, 1901. С. 3.
836. Поддельщики банкнотов. Галицкая Русь. № 29. 6 (18) февраля. Львов, 1892. С. 3.
837. Поддельщики банкнотов. Галичанин. № 289. 25 декабря (7 января). Львов, 1909. С. 5.
838. Поддельщики грошей. Галицкая Русь. Львов. 1892. Ч. 52. С. 3.
839. Поддельщики грошей. Галичанин. Ч. 38. пятница, 19 лютого (3 марта). Львов, 1893. С. 3.
840. Поддельщики монет. Галичанин. Ч. 174. 3 (16) августа. Львов, 1900. С. 3.
841. Поддельщики монет. Галичанин. Ч. 55. четверг, 11 (23 марта) 1893 г. Львов, 1893. С. 3.
842. Поддельщики монет. Галичанин. Ч. 61. Львов, 1900. С. 3.

843. Подробности получения денег из банка по подложному документу. Кієвлянинъ. № 285. Киев, 1907. С. 4.
844. Покупка на 30.000 руб. золотых фальшивых монет. Ведомости Московского Градоначальства и Столичной Полиции. № 19. 24 января. Москва, 1914. С. 2.
845. Полиция в Ведне арестовала. Галичанин. Ч. 94. 28 апреля (11 мая). Львов, 1904. С. 1.
846. Получение денег по подложному документу. Кієвлянинъ. (№ 284). Киев, 1907. С. 4.
847. Польские паны. Черная Сотня. № 27. Харьков, 1907. С. 4.
848. Потайна типографія. Громадська Думка. № 32. 13 лютого. Київ, 1906. С. 3.
849. Похищение и подделка кредитных билетов. Вечерняя Газета. № 1185. 13 сентября. Киев, 1916. С. 4.
850. Приговор по делу фальшивомонетчиков. Юго-Западный Край. № 119. среда, 27 мая. Винница, 1915. С. 3.
851. Приговор суда по делу фальшивомонетчиков. Южная Почта. № 132, воскресенье, 15 июня. Керчь, 1914. С. 2.
852. Приднепровскій Голос. № 736. пятница, 17 октября. Кременчук, 1914. С. 2.
853. Про виробничу базу паперової промисловості. Вісті ВУЦВК. № 226 (2116). 4 жовтня. Харків, 1927. С. 4.
854. Проишествия. Полтавский Вестник. № 3144. 6 июля. Полтава, 1913. С. 3.
855. Против фальшовника банкнотов. Дело. Ч. 260. понедельник 18 (30) падолиста. Львов, 1896. С. 3.
856. Работа монетного двора. Крымский Вестник. № 35 (0684). воскресенье, 7-го февраля. Симферополь, 1916. С. 3.
857. Распространение фальшивых разменных марок. Маленькие Одесские Новости. № 904. среда, 10 (23) февраля. Одесса, 1916. С. 5.

858. Рижские «патриоты». Черниговское Слово. № 2480. 28 июля. Чернигов, 1915. С. 4.
859. Ровно. Труд. № 22. 8 апреля. Киев, 1881. С. 3.
860. Ростов-на-Дону. Обнаружена фабрика фальшивомонетчиков. Бессарабец. № 2324. 16 (29) мая. Кишинев, 1904. С. 2.
861. Рублевая кредитка. Верхнеднепровский Земский Листок. № 29. пятница, 22 июля. Верхнеднепровск, 1916. С. 333.
862. Русские фальшивомонетки и бомбисты в Париже. Киевское Утро. № 61. воскресенье, 17 октября. Киев, 1910. С. 3.
863. Сбыт поддельных купонов. Аккерманское слово. № 713. 20 мая. Аккерман, 1914. С. 3.
864. Сбыт фальшивых кредитных бумаг на крупную сумму. Киевский Листок. № 58. 19 июля. Киев, 1880. С. 2.
865. Сбытчик фальшивых монет. Киевское Слово. № 3666. 25 марта. Киев, 1898. С. 3.
866. Сбытчик фальшивых полуимпериалов. Петербургская Газета. № 88. 31 марта. Санкт-Петербург, 1898. С. 4.
867. Сбытчики фальшивых монет. Киевлянинъ. № 288. Киев, 1907. С. 3.
868. Свои деньги. Киевские Отклики. № 95. 1 июня. Киев, 1911. С. 2.
869. Сдача ненужных архивных материалов. Вечерний Киев. № 80 (654). 8 апреля. Киев, 1929. С. 3.
870. Серебряные гроши. Галицкая Русь. № 174. Неделя, 2 (14) августа. Львов, 1892. С. 3.
871. Симферополь. Вслед за помещиком. Одесские Новости. № 7645. Одесса, 1908. С. 4.
872. Справа про фальшиві купони. Рада. № 110. субота, 17 (29 травня). Київ, 1914. С. 3.

873. Сувалкские Губернские Ведомости сообщают следующие подробности о ввозе фальшивых государственных кредитных билетов. Кіевлянинъ. № 91. 1 августа. Киев, 1872. С. 3.
874. Суд. Фальшивая кредитка. Приднепровский Край. № 5839. четверг, 12-го мая. Екатеринослав, 1916. С. 4.
875. Судебная Хроника. Николаевский Вестник. № 31. 18 марта. Николаев, 1878. С. 117.
876. Съезд криминалистов. Южная Заря. № 1177. вторник, 27 апреля (10 мая). Екатеринослав, 1910. С. 1–2.
877. Сыщик-фальшивомонетчик. Газета Гадячского Земства. № 87. Гадяч, 1916. С. 1387.
878. Сыщик-фальшивомонетчик. Полтавский День. № 982. воскресенье, июль 17 числа. Полтава, 1916. С. 3.
879. Телеграммы Смоленского вестника. Смоленский Вестник. № 37. 16 февраля. Смоленск, 1910. С. 2.
880. Темная история. Южная Копейка. № 1014. 3 ноября. Киев, 1913. С. 3.
881. Темное дело о фальшивом рубле. Черниговское Слово. № 2131. 2 мая. Чернигов, 1914. С. 3.
882. Токарный станок. Николаевский Вестник. № 55. 23 июля. Николаев, 1868. С. 230.
883. Турки-аферисты. Киевское Утро. № 61. 17 октября. Киев, 1910. С. 3.
884. Фабрика банкнотов. Діло. Ч. 129. понеділок, 12 (24) червня. Львів, 1895. С. 3.
885. Фабрика подложных документов. Вечерняя Газета. № 1061. вторникъ, 10 мая. Киев, 1916. С. 3.
886. Фабрика фальшивой монеты в Кременчуге. Черниговское Слово. № 489. 12 июля. Чернигов, 1908. С. 3.

887. Фабрика фальшивых ассигнаций. Аккерманское Слово. № 420. 28 мая. Аккерман, 1913. С. 3.
888. Фабрика фальшивых денег. Почаевские Известия. № 21. 26 января. Почаев, 1908. С. 4.
889. Фабрика фальшивых кредиток. Южная Копейка. № 142. 28 апреля. Киев, 1911. С. 2.
890. Фабрика фальшивых купонов. Южная Копейка. № 394. 20 января. Киев, 1912. С. 2.
891. Фабрика фальшивых марок. Кіевлянинъ. № 106. воскресенье, 17-го апреля. Киев, 1916. С. 4.
892. Фабрика фальшивых монет в Киеве. Полтавский Вестник. № 3156. 20 июня. Полтава, 1913. С. 4.
893. Фабрика фальшивых монет в тюрьме. Южная Копейка. 17 декабря (№ 19). Киев, 1910. С. 3.
894. Фабрика фальшивых монет. Ведомости Московского Градоначальства и Столичной Полиции. № 269. 14 декабря. Москва, 1914. С. 3.
895. Фабрика фальшивых монет. Кіевлянинъ. № 283. 13 октября. Киев, 1907. С. 3.
896. Фабрика фальшивых монет. Кіевлянинъ. № 321. 20 ноября. Киев, 1907. С. 3.
897. Фабрика фальшивых монет. Южная Копейка. № 169. 26 мая. Киев, 1911. С. 3.
898. Фабрика фальшивых монет. Южная Копейка. № 212. 11 июля. Киев, 1911. С. 4.
899. Фабрика фальшивых монет. Южная Копейка. № 877. 14 июня. Киев, 1913. С. 3.
900. Фабриканты ассигнаций. Киевские Вести. № 250. 20 сентября. Киев, 1909. С. 3.

901. Фабриканты фальшивых сторублевок. Полтавский Вестник. № 3118. 3 мая. Киев, 1913. С. 4.
902. Фабрикация документов для освобождения от воинской повинности. Вечерняя Газета. № 1259. 26 ноября. Киев, 1916. С. 4.
903. Фабрикация поддельных документов. Вечерняя Газета. № 1210. 8 октября. Киев, 1916. С. 3.
904. Фабрикация пятаков. Кіевлянинъ. № 12. 12 января. Киев, 1893. С. 3.
905. Фабрикация фальшивых денег в Соропсинском монастыре. Правда. № 28. пятница, 3 (15) февраля. Одесса, 1878. С. 5.
906. Фабрикация фальшивых марок. Вечерняя Газета. № 1220. вторник, 18 октября. Киев, 1916. С. 3.
907. Фабрикация фальшивых марок. Жизнь Волыни. № 218. 28 августа. Житомир, 1911. С. 4.
908. Фабрикация фальшивых монет. Южная Копейка. № 218. 17 июля. Киев, 1911. С. 4.
909. Фальсификаты 10 гульденовых банкнот. Галичанин. Ч. 176. 5 (13) августа. Львов, 1900. С. 3.
910. Фальсификаты 10-гульденовых банкнотовъ. Галичанин. Ч. 281. 18 (30) декабря. Львов, 1896. С. 3.
911. Фальсификаты короновок. Галичанин. Ч. 49. 2 (14) марта. Львов, 1896. С. 2.
912. Фальсификаты серебряных гульденов. Галичанин. Ч. 97. 3 (15) мая. Львов, 1895. С. 3.
913. Фальшивая монета. Киевское Слово. № 3615. 1 февраля. Киев, 1898. С. 3.
914. Фальшивая облигация. Южная Копейка. 17 августа (№ 427). Киев, 1911. С. 3.
915. Фальшивая сторублевка. Кіевлянинъ. № 155. 7 июня. Киев, 1893. С. 1.
916. Фальшивая трехрублевка. Кіевлянинъ. № 188. 10 июля. Киев, 1893. С. 2.

917. Фальшивая трехрублевка. Южная Копейка. № 1060. 21 декабря. Киев, 1913. С. 2.
918. Фальшиві гроші. Селянське Слово. № 14. 30 серпня. Київ, 1918. С. 1.
919. Фальшивники грошей. Батьковщина. Число 25. 25 (13) червня. Львов, 1886. С. 150.
920. Фальшиво-карточники. Южная Копейка. 25 августа (№ 255). Киев, 1911. С. 3.
921. Фальшивомонетная фабрика. Южная Почта. № 16. 21 января. Керчь, 1914. С. 3.
922. Фальшиво-монетчик. Кієвлянин. № 294. Киев, 1907. С. 4.
923. Фальшивомонетчик. Южная копейка. № 196. 24 июня. Киев, 1911. С. 4.
924. Фальшивомонетчики в Киеве. Южная Копейка. № 58 (89). 1 марта. Киев, 1911. С. 4.
925. Фальшивомонетчики. Киевская Заря. № 29. 21 апреля. Киев, 1906. С. 4.
926. Фальшивомонетчики. Киевская Почта. № 670. 22 апреля. Киев, 1911. С. 3.
927. Фальшивомонетчики. Киевские Вести. № 143. 1 (14) июня. Киев, 1909. С. 2.
928. Фальшивомонетчики. Киевские Вести. № 214. 12 (25) августа. Киев, 1909. С. 4.
929. Фальшивомонетчики. Киевские Отклики. № 292. 2 декабря. Киев, 1911. С. 3.
930. Фальшивомонетчики. Киевские Отклики. № 58. 22 апреля 1911 г. Киев, 1911. С. 3.
931. Фальшивомонетчики. Кієвская Почта. № 647. пятница, 25 марта. Киев, 1911. С. 4.
932. Фальшивомонетчики. Лодзь. Южная Копейка. № 306. 18 октября. Киев, 1911. С. 4.
933. Фальшивомонетчики. Полтавские Ведомости. № 368. 9 апреля. Полтава, 1909. С. 2.

934. Фальшивомонетчики. Полтавский Вестник. № 3237. 28 сентября. Полтава, 1913. С. 3.
935. Фальшивомонетчики. Полтавский Вестник. № 3317. 10 января. Полтава, 1914. С. 2.
936. Фальшивомонетчики. Полтавский Вестник. № 3330. суббота, 25-го января. Полтава, 1914. С. 3.
937. Фальшивомонетчики. Южная Копейка. № 131. 17 апреля. Киев, 1911. С. 4.
938. Фальшивомонетчики. Южная копейка. № 145. 1 мая. Киев, 1911. С. 4.
939. Фальшивомонетчики. Южная Копейка. № 171. 28 мая. Киев, 1911. С. 3.
940. Фальшивомонетчики. Южная Копейка. № 914. 22 июля. Киев, 1913. С. 3.
941. Фальшивомонетчики. Южная Копейка. № 915. 23 июля. Киев, 1913. С. 3.
942. Фальшивомонетчики. Южная Молва. № 406 (90). 21 апреля. Бердичев, 1913. С. 3.
943. Фальшивы короны. Дело. Ч. 199. 5 (17) вересня. Львов, 1895. С. 3.
944. Фальшивы монеты однорейнскови. Батьківщина. Число 42. 12 (24) жовтня. Львов, 1890. С. 527.
945. Фальшивы подроблены гульдены. Дело. Ч. 95. 1 (13 мая). Львов, 1895. С. 3.
946. Фальшивы сребнии гульдены. Дело. Ч. 112. 23 мая (4 червня). Львов, 1895. С. 3.
947. Фальшивы сребнии гульдены. Дело. Ч. 161. 21 липня (2 серпня). Львов, 1895. С. 3.
948. Фальшивые банкноты. Дело. Ч. 260. понедельник 18 (30) падолиста. Львов, 1896. С. 3.
949. Фальшивые боны. Вечерняя Газета. № 966. 3 февраля. Киев, 1916. С. 3.
950. Фальшивые гроши. Галицкая Русь. № 77. 3 (15) апреля. Львов, 1892. С. 3.
951. Фальшивые деньги в Киеве. Киевская Почта. № 1162. 22 сентября. Киев, 1912. С. 2.

952. Фальшивые деньги в Киеве. Киевская Почта. № 1163. 25 сентября. Киев, 1912. С. 3.
953. Фальшивые деньги в Киеве. Киевская Почта. № 1169. 1 октября. Киев, 1912. С. 3.
954. Фальшивые деньги в Петербурге. Южная Копейка. № 487. 28 апреля. Киев, 1912. С. 2.
955. Фальшивые деньги. Киев. № 446. четверг, 9 апреля. Киев, 1915. С. 4.
956. Фальшивые десятирублевки. Киевлянинъ. № 354. Киев, 1907. С. 7.
957. Фальшивые китайские кредитки. Юго-Западный Край. № 117. воскресенье, 24 мая. Винница, 1915. С. 4.
958. Фальшивые кредитки. Киев. Киев. 1915. № 443. С. 4.
959. Фальшивые кредитные билеты германского изделия. Киев. № 475. пятница, 8 мая. Киев, 1915. С. 3.
960. Фальшивые кредитные билеты немецкого изделия в Тамбовской губернии. Южная Вечерняя Газета. № 8. 8 октября. Киев, 1915. С. 1.
961. Фальшивые кредитные билеты. Киевлянинъ. № 200. 22 июля. Киев, 1893. С. 3.
962. Фальшивые купоны. Киевская Почта. № 1043. 23 мая. Киев, 1912. С. 2.
963. Фальшивые купоны. Русскій Голос. № 109. 13 октября. Киев, 1918. С. 5.
964. Фальшивые купоны. Южная копейка. № 201. 29 июня. Киев, 1911. С. 3.
965. Фальшивые марки. Вечерняя Газета. № 1073. 22 мая. Киев, 1916. С. 2.
966. Фальшивые марки. Вечерняя Газета. № 1261. 28 ноября. Киев, 1916. С. 3.
967. Фальшивые марки. Вечерняя Газета. № 966. 3 февраля. Киев, 1916. С. 3.
968. Фальшивые марки. Южная Молва. № 505 (189). 5 сентября. Бердичев, 1913. С. 3.
969. Фальшивые монетчики в Фастове. Киевлянинъ. № 144. 5 июля. Киев, 1883. С. 3.
970. Фальшивые пятирублевки. Киевская Почта. № 613. 19 февраля. Киев, 1911. С. 5.

971. Фальшивые пятирублевые ассигнации. Кіевлянинъ. № 37. 16 февраля. Киев, 1883. С. 2.
972. Фальшивые разменные марки. Маленькие Одесские Новости. № 912. четверг, 18 февраля (2 марта). Одесса, 1916. С. 5.
973. Фальшивые рубли. Верхнеднепровский Земский Листок. № 20. пятница, 20 мая. Верхнеднепровск, 1916. С. 226.
974. Фальшивые рубли. Голос Белостока. № 129 (874). 6 июня. Белосток, 1913. С. 3.
975. Фальшивые русские кредитки. Вечерняя Газета. Киев. № 1249. среда, 16 ноября. Киев, 1916. С. 3.
976. Фальшивые французские кредитные билеты приготовленные в Одессе. Кіевлянинъ. № 144. 5 июля. Киев, 1883. С. 3.
977. Фальшивый двугривенный. Кіевлянинъ. № 199. 21 июля. Киев, 1893. С. 2.
978. Фальшивый короны. Дело. Ч. 177. среда 9 (21) септя. Львов, 1895. С. 3.
979. Фальшивый рубль. Черниговское Слово. № 2107. 1 апреля. Чернигов, 1914. С. 3.
980. Фальшивый рубль. Южная Почта. № 145. 1 июля. Керчь, 1914. С. 3.
981. Фальшивый сторублевый кредитный билет. Ведомости Московского Градоначальства и Столичной Полиции. № 8. 11 января. Москва, 1914. С. 2.
982. Фальшивый сторублевый кредитный билет. Ведомости Московского Градоначальства и Столичной Полиции. № 159. 30 июля. Москва, 1913. С. 2.
983. Фальшивых кредитных билетов. Николаевский Вестник. № 90. Пятница, 22 ноября 1868 г. Николаев, 1868. С. 369.
984. Фальшивыя деньги. Кіевлянинъ. № 119. 1 мая. Киев, 1893. С. 3.
985. Фальшивыя деньги. Киевские Отклики. № 74. 8 мая. Киев, 1911. С. 3.
986. Фальшивыя деньги. Киевские Отклики. № 77. 11 мая. Киев, 1911. С. 3.

987. Фальшивыя деньги. Киевские Отклики. № 98. 4 июня. Киев, 1911. С. 3.
988. Фальшивыя деньги. Южная копейка. № 155. 11 мая. Киев, 1911. С. 2.
989. Фальшивыя сто-рублевки. Кіевлянинъ. № 83. 24 марта. Киев, 1893. С. 2.
990. Фальшивыя трехрублевки. Кіевлянинъ. № 86. 27 марта. Киев, 1893. С. 3.
991. Фальшовник грошей. Дело. Ч. 48. среда 1 (13) марта. Львов, 1895. С. 3.
992. Фальшовника банкнотов. Дело. Ч. 262. 20 падолиста (2 грудня). Львов, 1896. С. 3.
993. Фальшовника грошей. Діло. Ч. 51. субота, 4 (16) марта. Львів, 1895. С. 3.
994. Фальшовники грошей. Діло. Ч. 274. 8 (20) грудня. Львов, 1895. С. 3.
995. Фальшовники грошей. Діло. Ч. 80. середа, 13 (25) цветня. Львів, 1895. С. 3.
996. Фальшивыя деньги. Киевские Вести. № 171. 4 (17) декабря. Киев, 1907. С. 1.
997. Фальшивыя деньги. Южная Копейка. № 335. 16 ноября. Киев, 1911. С. 3.
998. Фотографирование векселей. Харьковские Ведомости. № 420. 11 июня. Харьков, 1910. С. 2.
999. Шайка поддельщиков банкнотов. Галичанин. Ч. 266. 28 ноября (10 декабря). Львов, 1896. С. 3.
1000. Шайка поддельщиков монет. Галичанин. Ч. 269. неделя, 1 (13) декабря. Львов, 1896. С. 3.
1001. Шайка фальшивомонетчиков. Приднепровский край. № 5431. 18 марта. Екатеринослав, 1915. С. 5.
1002. Шайка фальшивомонетчиков. Черниговское слово. № 2378. среда 18 марта. Чернигов, 1915. С. 1.
1003. Шайку поддельщиков 20-крейцеровок. Галицкая Русь. Ч. 33. вторник, 10 (23) февраля. Львов, 1892. С. 4.
1004. Шайку поддельщиков банкнотов. Галичанин. Ч. 109. суббота, 18 (30) мая. Львов, 1896. С. 3.

1005. Шайку поддельщиков монет. Галичанин. Ч. 84. среда, 16 (29) апреля, Львов, 1903. С. 3.

1006. Шайку поддельщиков. Галичанин. Ч. 244. 29 октября (11 ноября). Львов, 1904. С. 3.

1007. Як Лесь став фальшовником грошей. Дело. Ч. 262. 20 падолиста (2 грудня). Львов, 1896. С. 3.

1008. Якіи будемъ имети гроши? Галицкая Русь. № 78. Неделя, 5 (17) апреля. Львов, 1892. С. 3.

1009. Японские двугривенные. Кієвлянинъ. № 326. Киев, 1907. С. 5.

Приватні зібрання

1010. Австро-Угорщина, тогочасні підробки 5 гульденів зразка 1859 р. Виготовлені шляхом малювання вручну. Приватна колекція З. Шустека, м. Братислава.

1011. Австро-Угорщина. Тогочасна підробка 10 гульденів зразка 1858 р. Приватна колекція З. Шустека, м. Братислава.

Публікації

1012. Aschoff G. Deutsches Kindergeld. Ein numismatisches Randgebiet. ISBN 978-3-86646-817-7. Battenberg, 2009. 324 s.

1013. Boiko-Gagarin A.S. Sposoby vyroby falšoných papierovych platidiel v ruskom imperiu v 19. a na pociatku 20. storocia. Numizmatika. Casopis Slovenskej numizmatickej spolocnosti pri SAV. № 29. Bratislava, 2020. P. 57–68.

1014. Boiko-Gagarinas A. Apie galima Rusijos imperijos 5 rubliu nominalo monetu padirbinejima Lietuvoje XIX a. Konferencijos pranesimu anotacijos. Tarptautine moksline konferencija. Surasti tiesa: pagalbiniiai istorijos mokslai falsifikatu tyrime. 2020 m. spalio 14–15 d. Vilnius, 2020. P. 64–67.

1015. Wojko-Gagarin A.S. A mould to counterfeit Russian 20-kopeka coins from 1870. Numizmatika. Casopis Slovenskej numizmatickej spolocnosti pri SAV. № 28. Bratislava, 2019. P. 36–37.

1016. Wojko-Gagarin A.S. Stempel do wykonywania monetopodobnych ozdob z Czufut-Kale. Biuletyn Numizmatyczny. Nr. 3 (371). 2013. S. 189–192.

1017. Filipow K. Ignacy Cejzyk – genialny falszerz i artysta. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 2. Białystok, 2018. S. 227-233.
1018. Grimalauskaite D., Remecas E. *Pinigai Lietuvoje*. Vilnius, 2016. 587 p.
1019. Haas-Kianicka D. Falzifikaty minci a kremnicka mincovna v prvej polovici 19. storocia. *Numizmatika*. № 27. Bratislava, 2017. S. 67–73.
1020. Ihnatowicz I. Zakres a zadania nauk pomocniczych historii Nowozytnej I Najnowszej. Referaty I dyskusja. VIII powszechny zjazd historykow polskich w Krakowie, 14–17 wrzesnia 1958. Tom IX. *Nauki pomocnicze historii*. Krakow, 1960. S. 99–117.
1021. Kotsur V., Boiko-Gagarin A. Napoleon Russian forged assignations in Naddniphrianshchyna (over Dnipro land). *East European historical bulletin*. Issue 11. Drohobych, 2019. P. 66–77.
1022. Kvizikevicius L. Klastotu popieriniu pinigu cirkuliacija XIX a. II puseje Vilniaus gubernijoje. *Numizmatika*. № 4–5. Vilnius, 2004. S. 125–155.
1023. Langr J., Richtera L., Mazik M. Problematika justovani a falsovani minci v habsburske monarchii na prelomu 18. a 19. stoletu. *NL*. № 70. 2015. S. 153–162.
1024. Orlik W. W sprawie Metodologii badan numizmatycznych [Recenzja ksiazki A.L. Ponomarev, *Evolucia deneznyh sistem Pricernomor'a i balkan XIII–XV vv.*, Moskva 2011, Izdatel'stvo moskovskogo universiteta, 672 s., ISBN 978-5-211-06307-5.]. *Wiadomosci Numizmatyczne*, R. LVIII, 2014, z. 1–2 (197–198), S. 259–263.
1025. Orlyk, S., & Orlyk, V. (2019). Control of the Russian occupation authority over the activities of salt factories in Halychyna and Bukovyna in the period of the First World War. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 10, 85–93. doi: 10.24919/2519-058x.10.159178.
1026. Pamuk S. *A monetary history of the Ottoman Empire*. Istanbul: «Cambridge University press», 2000. 302 p.
1027. Pick A. *Standard catalog of world paper money*. United States: Krause Publications, 1975. 720 p.
1028. Rafal J. Uwagi do artykulu chronologia dziesieciogroszowek KrolewstwaPolskiego z data 1840. *Biuletyn Numizmatyczny*. Nr. 2 (362). Warszawa, 2011. S. 139–150.

1029. Sustek Z., Tirpak J. Falsowanie minci v 19. a na pociatku 20. storocia: zmeny technologie vyroby a zlozenia kovov, vyber nominalne. Numizmatika. № 27. Bratislava, 2017. S. 73–85.
1030. Terlecki W. Mennica Krolewstwa Polskiego w okresie jej licwidacji (1842-1867). Wiadimisci Numizmatyczne. Rok XI. Zeszyt 1. Warszawa, 1967. S. 1–16.
1031. Terlecki W. Polityka monetarna Banku Polskiego w dobie Powstania listopadowego. Wiadomosci Numizmatyczne. Rok VI. Zeszyt 1 (19). Warszawa, 1962. S. 28–39.
1032. Tomulet V. Circulatia monetara in Basarabia in primii ani dupa anexarea ei la imperiul Rus. Conspecte Numismatice. (I). Chisinau, 2011. S. 26–31.
1033. Ададуrow В. Економічні інтереси на службі великої політики: проекти та спроби французького проникнення на південні ринки Російської імперії (1800–1812). Україна модерна. Число 10. Львів, 2006. С. 20–36.
1034. Ададуrow В. Уявлення французького уряду стосовно Лівобережної України. Регіональна історія України. Вип. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2007. С. 167–186.
1035. Адрианов Я. Анонимные трактирные марки. Российская империя. Вторая половина XIX – начало XX веков. Каталог. Пермь, 2019. 121 с.
1036. Адрианов Я. Русские монеты 1700-2000 годов. Исторический обзор и каталог. Пермь, 2001. 414 с.
1037. Адрианов Я. Фальшивые деньги в жизни и нумизматике. Размышления о коллекционировании фальшивых монет. В порядке подготовки к печати каталога российских фальшивых монет. Петербургский коллекционер. № 1 (93). Санкт-Петербург, 2016. С. 26–36.
1038. Адрианов Я. Фальшивые монеты последних трех столетий в жизни и нумизматике. Российская империя. РСФСР. СССР. РФ. Альбом-Каталог. Пермь, 2016. 177 с.
1039. Алехов А.В. Подделка ассигнаций в России на рубеже XIX века. Нумизматический альманах. № 1 (23). Москва, 2003. С. 27–34.

1040. Антонченко Т.В. Періодична преса Києва як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (1905–1914 рр.). Дис...канд.іст.наук: 07.00.06. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К, 2004. 206 с.
1041. Антонюк І.І. Цінні папери міст України на рубежі ХІХ–ХХ століть: Каталог. Київ: Українська конфедерація журналістів, 2018. 152 с.
1042. Асварищ М.Б. К вопросу о логике принятия решений при проведении финансовых реформ в царствование Павла I. Тезисы докладов и сообщений. Нумизматические чтения 2011 года памяти Алексея Владимировича Фомина. Государственный исторический музей. Москва, 21–22 ноября 2011 г., Москва, 2011. С. 104–107.
1043. Астапенко Т. Система краєзнавчих бібліографічних покажчиків Півдня України ХІХ – початку ХХ ст. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Випуск 19. Київ, 2007. С. 207–216.
1044. Баклагина Р.А. Деятельность акционерных обществ в Донбассе во вт. пол. ХІХ – нач. ХХ вв. созданных с участием иностранного капитала. Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. Выход 1. Донецк: Донецкий областной краеведческий музей, 1992. С. 36–39.
1045. Бакшт Д.А., Петин Д.И. Казус Шулима Розенцвейга: новые источники в борьбе Российской жандармерии с фальшивомонетчиками в Сибири 1909–1911 гг. Вестник архивиста. Herald of an Archivist. № 4. Москва, 2015. С. 205–225.
1046. Балаченкова А.П. ЭЗГБ как центр экспертизы кредитных билетов и ценных бумаг (вторая половина ХІХ – начало ХХ в.). Тезисы докладов и сообщений. Двадцатая всероссийская нумизматическая конференция. Великий Новгород, 16–20 апреля 2019 г. Москва, 2019. С. 199–200.
1047. Батиев Л., Саркис К. К вопросу о фальшивомонетничестве в российской провинции (Нахичевань-на-Дону, середина ХІХ с.). Вестник Нижегородской академии МВД России. № 2 (42). Нижний Новгород, 2018. С. 11–16.
1048. Баюра А. Наполеоновские выпуски фальшивых российских ассигнаций. Банкаўскі веснік. № 19/564. Июль 2012. Минск, 2012. С. 62–65.

1049. Безпалько В. В. Вексельні зобов'язання в грошовому обороті Волині другої половини XVI ст. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: Тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 червня 2016 р. Кіровоград–Київ–Переяслав–Хмельницький, 2016. С. 58–61.
1050. Бєлая О.М. Архівні джерела про монетні скарби Києва. Пам'ятки. Археографічний щорічник. № 14. Київ, 2013. С. 189–194.
1051. Бєлая О.М., Распутіна Л.А. Каталог монетних знахідок Київщини. Київ: Логос, 2020. 92 с.
1052. Биковський Л.У. Історія української преси. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Випуск 2. Київ, 1999. С. 300–312.
1053. Биткин В.В. Сводный каталог монет России. Часть II (1740–1917). Киев: Юнона-Монета, 2003. 520 с.
1054. Богданов А. 5 копеек 1882 года оттиск в свинцово-оловянном сплаве. Петербургский коллекционер. № 3 (112). Санкт-Петербург, 2019. С. 41.
1055. Богоніс О.В. Бони Тернополя. Тези доповідей і повідомлень I-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Частина II. Тернопіль, 1990. С. 33–34.
1056. Бойко-Гагарин А. Половина матрицы для подделки 20 копеек Российской империи. Al XVIII-lea simpozion de numismatică: Programul și rezumatele comunicărilor, 24–25 octombrie 2019. Chișinău: Muzeul Național de Istorie a Moldovei, 2019. S. 37–39.
1057. Бойко-Гагарин А.С. Кустарные подделки монет Августа III Саксонца (1733–1763) и Станислава Августа Понятовского (1764–1795) в находках Украины. Acta Archeologica Lodziensia. Nr. 61. Lodz, 2015. S. 77–80.
1058. Бойко-Гагарин А.С. Матрица для восковых моделей для підробки 20 копійок 1912 року з Житомирської області. Экспедиция працягласцю ў жыццё: зборнік навуковых артыкулаў памяці Аляксандра Плавінскага / уклад. і навук. рэд.: М. А. Плавінскі, В. М. Сідаровіч. – Мінск: Колорград, 2021. – С. 685-688.

1059. Бойко-Гагарин А.С. Подделки денежных знаков XIX-XX века в собрании Национального исторического музея Республики Беларусь. Банковский вестник. № 12 (677). Минск: Национальный банк Республики Беларусь, 2019. С. 53–55.
1060. Бойко-Гагарин А.С. Половина матрицы для подделки 20 копеек Российской империи. Al XVIII-lea simpozion de numismatică: Programul și rezumatele comunicărilor, 24–25 octombrie 2019. Chișinău: Muzeul Național de Istorie a Moldovei, 2019. S. 37–39.
1061. Бойко-Гагарин А.С. Половина матрицы фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова. Банкаўскі веснік. № 12 [653]. Мінск, Снежань 2017. С. 57–58.
1062. Бойко-Гагарин А.С. Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периодики. Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice». № 1. Bialystok, 2016. S. 103–109.
1063. Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в пенітенціарних установах Російської імперії в Україні (XIX – початок XX ст.). Світ Кліо. № 1. Київ: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2021. С. 14–20.
1064. Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: «Украинская конфедерация журналистов», 2017. 560 с.
1065. Бойко-Гагарин А.С. Фальшивые монеты Османской Империи XV – XIX веков в Северном Причерноморье. Дриновський збірник. Том VIII. Харків-Софія: «Видавництво Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова», 2015. С. 95–115.
1066. Бойко-Гагарин А.С., Гринкевич В.И., Цвирко С.Л., Зайончковский Ю.В. Сводный каталог частных денег второй половины XVIII века в Восточной Европе. Львівські нумізматичні записки. № 10. Львів, 2014. С. 23–35.
1067. Бойко-Гагарин А.С., Корпусова И.В., Янов Д.М. Некоторые особенности обращения османских юзлуков на территории княжества Валахия в 1810–1811 гг. Стародавнє Причорномор'я. Вип. XII. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2018. С. 57–69.

1068. Бойко-Гагарін А.С., Кулешов С.Г. Російська фінансова політика та грошовий обіг Наддніпрянської України на шпальтах дорадянської періодичної преси: джерелознавчий аспект. Соціум. Документ. Комунікація. № 10. Переяслав, 2020. С. 37–56. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-10-37-56.
1069. Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетничество в Южной Бессарабии в первой половине XIX века. *Stratum Plus*. № 6. Кишинев, 2020. С. 303–310.
1070. Бойко-Гагарін А., Родіонова О. Тогочасні підробки 100 карбованців 1917 року у колекції НМІУ. Нумізматика і фалеристика. № 3. Київ, 2018. С. 22–25.
1071. Бойко-Гагарін А.С. Газетна періодика як джерело вивчення процесів фальшування монет та банкнот в кінці XIX – початку XX століття. Український нумізматичний щорічник. № 2. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 132–149. DOI: 10.31470/2616-6275-2018-2.
1072. Бойко-Гагарін А.С. Дореволюційні газети як джерело вивчення історії музейної справи в Україні. Краєзнавство. 2016. № 3/4 (96/97). Київ, 2016. С. 134–145.
1073. Бойко-Гагарін А.С. Інструменти для підробки монет Австро-Угорщини. Нумізматика і фалеристика. № 1. Київ, 2020. С. 15–17.
1074. Бойко-Гагарін А.С. Національна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. в Російській імперії. Соціум. Документ. Комунікація. Спецвипуск. № 8/2. Переяслав-Хмельницький, 2020. С. 14–29. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-8/2-14-29
1075. Бойко-Гагарін А.С. Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом XIX ст. Наукові записки з української історії. Випуск 46. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 207–218. DOI: 10.31470/2415-3567-2019-46-207-218.
1076. Бойко-Гагарін А.С. Особливості лінгвістичної термінології щодо фальшивомонетників в Російській та Австро-Угорській імперіях у XIX – поч. XX ст. Етнічна історія народів Європи. Випуск 60. Київ, 2020. С. 55–63. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.60.06

1077. Бойко-Гагарін А.С. Підробка золотих монет в Україні у XIX – поч. XX ст. Етнічна історія народів Європи. Вип. 62. Київ, 2020. С. 93–103. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.62.09
1078. Бойко-Гагарін А.С. Підробка паперових грошових знаків у Російській імперії XIX – початку XX ст. Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». № 1. Черкаси, 2020. С. 144–156. DOI: 10.31651/2076-5908-2020-1-144-156.
1079. Бойко-Гагарін А.С. Підробки російських грошей кінця XIX – початку XX століття у зібранні Національного музею історії України. Український нумізматичний щорічник. № 4. Переяслав, 2020. С. 165–183. DOI: 10.31470/2616-6275-2020-4-165-183.
1080. Бойко-Гагарін А.С. Позолочений червінець Катерини II із зібрання НМІУ. Нумізматика і Фалеристика. № 1. Київ, 2019. С. 14–15.
1081. Бойко-Гагарін А.С. Половина матриці для підробки 1 копійки Російської імперії кін. XIX – початку XX ст. Зб.наук.праць. X ювілейні Конотопські читання. Конотоп, 2019. С. 68–72.
1082. Бойко-Гагарін А.С. Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. Часопис української історії. Вип. 41. Київ, 2020. С. 69–77. DOI: 94.10347/2522-4111.2020.41.1.9.
1083. Бойко-Гагарін А.С. Самостійна перевірка справжності грошей населенням України у XIX – поч. XX ст. Часопис української історії. Вип. 42. Київ, 2020. С. 25–32. DOI: 10.17721/2522-4111.2020.42.3.
1084. Бойко-Гагарін А.С. Свідчення про монети Галицької Русі в газетах «Галицкая Русь» та «Галичанин». Львівські нумізматичні записки. № 13. Львів, 2016. № 34–35.
1085. Бойко-Гагарін А.С. Селянство та фальшивомонетництво в Російській та Австро-Угорській імперіях у XIX–XX ст. Український Селянин. Вип. 23. Черкаси, 2020. С. 5–13. DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-5-13.
1086. Бойко-Гагарін А.С. Справа про виявлення фальшивих купонів закладних листів Харківського земельного банку в 1914 р. у Києві. Нумізматика і фалеристика. № 4. Київ, 2020. С. 38–39.

1087. Бойко-Гагарін А.С. Справа фальшивомонетника Адама Богуша (1868–1870 рр.). Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія / ред. кол. Василь Ільницький (головний редактор) та ін. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика». Випуск 5/47. Дрогобич, 2020. С. 140–153. DOI: 10.24919/2312-2595.5/47.217752.
1088. Бойко-Гагарін А.С. Технологічні аспекти виготовлення фальшивих монет у Російській та Австро-Угорській імперії у ХІХ – на поч. ХХ ст. Дослідження з історії і філософії науки і техніки. Том 29. № 2. Дніпро, 2020. С. 67–76. DOI: 10.15421/272022.
1089. Бойко-Гагарін А.С. Тогочасні підробки монет Російської імперії у зібранні Національного музею у Варшаві. Речі і образи: матеріали конференції «Спеціальні історичні дисципліни в контексті «речового» та «візуального» поворотів європейської гуманітаристики» (4 жовтня 2019 р., м. Київ). Відпов. ред. О. Ковалевська; упоряд. С. Блащук, Г. Боряк, О. Ковалевська. Київ: Ін-т історії України Національної академії наук України, 2020. С. 110–115.
1090. Бойко-Гагарін А.С. Тогочасні підробки монет та банкнот Російської імперії у продажах на нумізматичних аукціонах. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne»*. № 4. Białystok, 2020. S. 195–205.
1091. Бойко-Гагарін А.С. Турецькі фальшивомонетники в Російській імперії. Нумізматика і фалеристика. № 3. Київ, 2020. С. 7–9.
1092. Бойко-Гагарін А.С. Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія», Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.
1093. Бойко-Гагарін А.С. Фальсифікація цінних паперів в Російській імперії у ХІХ – поч. ХХ ст. Соціум. Документ. Комунікація. № 9. Переяслав, 2020. С. 11–26. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-9-11-26.
1094. Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво на Київщині у ХІХ – на початку ХХ століття. Вісник Київського національного університету імені Тараса

Шевченка. Серія «Історія». № 2 (145). Київ, 2020. С. 10–15. DOI: 10.17721/1728-2640.2020.145.2.

1095. Бойко-Гагарін А.С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). Соціум. Документ. Комунікація. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 55–75. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.

1096. Бойко-Гагарін А.С. Французькі зв'язки фальшивомонетників в Україні в імперську добу. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». Вип. 2 (43). Ужгород, 2020. С. 165–170. DOI: 10.24144/2523-4498.2(43).2020.217458.

1097. Бойко-Гагарін А.С., Корпусова І.В. Платинові монети Російської імперії: обіг та фальшування. Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: тези доповідей I Міжнародної наукової конференції, 13 травня 2020 р. Кропивницький, 2020. С. 31–34.

1098. Бойко-Гагарін, А.С. Собівартість виготовлення фальшивих грошей в Російській імперії. Нумізмати́ка і фалеристика. № 2. Київ, 2020. С. 12–13.

1099. Бойко-Гагарін А., Шевчук О. Фальшиві банкноти на грошовому ринку України (1990–2000 рр.). Тези доповідей. XIII міжнародна наукова конференція. Історія торгівлі, податків і мита. м. Дніпро, 24–25 жовтня 2019 р. Київ: Інститут історії України, 2019. С. 91–94.

1100. Бондаренко О. Економічний розвиток міст Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст. у сучасному історіографічному дискурсі. Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: тези доповідей I Міжнародної наукової конференції, 13 травня 2020 р. Кропивницький, 2020. С. 29–31.

1101. Бонфальд С.М. Документы государственных архивов в изучении истории родного края. Тези доповідей і повідомлень «IV республіканська конференція з історичного краєзнавства». Київ, 1989. С. 93–94.

1102. Борисенко Т.О. Газетні фонди НБУВ. Наукові праці НБУВ. Бібліотека, Наука, Культура, Інформація. Випуск 1. Київ, 1998. С. 80–84.

1103. Брагина Н.В. Об одной разновидности шулерских монет XIX в. (по материалам Тверского государственного объединенного музея). Тезісы дакладаў Трэція навуковыя чытанні памяці прафесара Валянціна Навумавіча Рябцэвіча (1934-2008). Мінск, 16–18 мая 2018 г. Мінск, 2018. С. 65.
1104. Бронский В.А., Николаев В.В., Узбеков И.Д. Сравнительная характеристика монетного дела (на примере Древней Руси, времён царизма и современной России). Сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции. Взаимодействие науки и общества: проблемы и перспективы. Часть 3. 21 октября 2017 г. Стерлитамак, 2017. С. 136–140.
1105. Бугаєвич І.В. Філокартія як допоміжна історична дисципліна. Український історичний журнал. № 1. Київ, 1968. С. 116–118.
1106. Бугров А. Золотой стандарт в России: выбор пути (1867–1897). Сборник тезисов Международного нумизматического симпозиума «Деньги, Экономика и Общество», 16–19 мая 2013, Кошице, Словакия, 2013, С. 84–87.
1107. Вакульчук О.А. Багатотиражні газети України: створення, функціонування, характерні особливості. Рукописна та книжкова спадщина України. 2018. Вип. 22. С. 67–82. DOI: 10.15407/rksu.22.067.
1108. Васюков А.И. Бумажные деньги России и СССР / А.И. Васюков, В.В. Горшков, В.И. Колесников, М.М. Чистяков. СПб: Политехника, 1993. 215 с.
1109. Вейсман Л. Клад фальшивых монет. Киевские Новости. № 70. 25 марта (7 апреля). Киев, 1905. С. 6.
1110. Вергун С. Фастівське жандармське поліцейське відділення залізниць в системі спеціальних правоохоронних органів міст України в період капіталістичної модернізації. Український історичний збірник. Випуск 2019. Київ, 2017. С. 111–123.
1111. Винклер П. Из истории монетного дела в России. П. фон Винклер: [в 2 ч.]. СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1899.
1112. Войцехівська І.Н. Історичне джерелознавство у творчості В.С. Іконнікова: Дис...д-ра іст.наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К, 1999. 440 с.

1113. Войцехівська І.Н. Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми. Міжвідомчий збірник наукових праць. Архівознавство археографія Джерелознавство. Вип. III. Джерелознавчі дисципліни. Київ, 2001. С. 255–270.
1114. Володин А.Ю. Компьютерное источниковедение: пути развития в эпоху тотальной оцифровки. Материалы XXVIII Международной научной конференции. Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании. Москва, 14–16 апреля 2016 г. Москва: Аквилон. С. 169–171.
1115. Галанов В.И. Фальшивомонетничество в Смоленской губернии (по материалам Государственного архива Смоленской области и Смоленского государственного музея-заповедника). Трєція науковоя читанні пам'яті прафєсара Валянціна Навумавіча Рабцэвіча (1934–2008): тэз. дакл., Мінск, 16–18 мая 2018 г. / Беларус. дзярж. ун-т; рэдкал.: В.М. Сідаровіч (гал. рэд.), І.Н. Колабава, А.М. Плавінскі. Мінск: БДУ, 2018. С. 62–64.
1116. Гаркуша Н.М. История городского естественно-исторического музея на страницах «Николаевско газеты». V миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». Миколаїв, 2004. С. 38–41.
1117. Георгий Михайлович Великий Князь. Монеты царствования Императора Николая I. Санкт-Петербург: Типография А. Бенке, 1890. 166 с.
1118. Граллерт В. Филателистический словарь / В. Граллерт., В. Грушке. пер. с нем. Ю.М. Соколова и Е.П. Сашенкова. Москва: «Связь», 1977. С. 193–194.
1119. Грималаускайте Д. Локализация места производства фальшивых ассигнаций И.Цейзика (1779–1860) и некоторые аспекты их распространения. *Materialy z VIII Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Pieniadz – capital – praca – wspolne dziedzictwo Europy – Bialorus-Litwa-Lotwa-Polska-Rosja-Slowacja-Ukraina. Bialystok-Augustow 18–21 wrzesnia 2008.* Warszawa, 2008. S. 198–207.
1120. Гринкевич В. Монеты периода восстания 1830-1831 годов. Топография находок на территории современной Беларуси. Банковский вестник. январь 2017. Минск, 2017. С. 51–53.

1121. Грінберг А. Київський обласний історичний архів. Архівознавчий збірник. Київ: Видавництво ЦВК УРСР «Радянське будівництво і право», 1938. С. 11–29.
1122. Губа П.І. Українське відродження: спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917–1920 років. Черкаси: ЧДТУ, 2002. 263 с.
1123. Гуржій, О. І. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст.: монографія / О. І. Гуржій, В. М. Орлик. Біла Церква: Пшонківський О.В., 2012. 278 с.
1124. Гуржій І.О., Бойко-Гагарін А.С. Грошові сурогати купецтва у другій половині XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. № 5. Київ, 2020. С. 55–63. DOI: 10.15407/uhj2020.05.055.
1125. Гурьев А. Денежное обращение в России в XIX столетии. Исторический очерк. Санкт-Петербург: «Типография В.Ф. Киршваума, д. М-ва Финанс., на Дворц. площ.», 1903.
1126. Данилевичъ В.Е. Случайные заметки в области новейшей русской нумизматики. Юрьев: Тип. К. Маттисена в Юрьеве, 1898. 5 с.
1127. Дегтярьов С.І. Матеріали повітових судів Лівобережжя як історичне джерело (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.). Дис...канд.іст.наук: 07.00.06. Київ. Нац ун-т ім. Т.Шевченка. К., 2008. 210 с.
1128. Деммени М.Г. К истории Екатеринбургского монетного двора. Труды Московского нумизматического общества. Том 1. Москва: Типография и Словолитня О.О. Гербека, Чернышевский пер., 5., 1898. С. 75–96.
1129. Деммени М.Г. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законов с 1649 по 1881 г. Выпуск III. С.-Петербург: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. 578 с.
1130. Денисов А.Е. Бумажные денежные знаки России 1769-1917 годов. Часть 1. Государственные денежные знаки 1769–1843 годов. Москва, 2002. 140 с.
1131. Дзира Я.І. Ще раз про публікацію історичних джерел. *Український історичний журнал*. № 2 (131). Київ, 1972. С. 113–115.
1132. Днепропетровский исторический музей им. Д.И. Яворницкого. Каталог. Вып. II. Нумизматика. Днепропетровск: Промінь, 1965. 229 с.

1133. Добровольская Л.И. О различных значениях термина «жетон». Шестая всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. Санкт-Петербург, 20-25 апреля 1998 г., Санкт-Петербург, 1998. С. 194–196.
1134. Добролюбовський А.О., Янов Д.М. Знахідки монет другої половини XIV – початку XIX ст. на території Ізмаїла (за матеріалами колекції Ізмаїльського історико-краєзнавчого музею Придунав'я). Записки історичного факультету. Т. 24. Одеса: «Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова», 2013. С. 153–162.
1135. Доманцевич Н.І., Закусілов А.П., Павлишин М.Л., Ємченко І.В., Шестопап Г.С. Основи експертизи культурних цінностей. Навчально-методичний посібник. Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2004. 60 с.
1136. Дорштейн М. Курс російського рубля перед началом Первой мировой войны [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: http://www.rgrb.de/index.php?option=com_rg&task=item&id=21307&Itemid=13.
1137. Журба Т.М. З історії формування нумизматичної колекції Херсонського краєзнавчого музею. Тези доповідей. Науково-практична конференція. Проблеми історичного краєзнавства, музеєзнавства та відродження культури українського народу. Херсон, 1993. С. 26–27.
1138. Заворюхин В.Ю. К истории подделки денежных знаков в дореволюционной России. Вестник Чувашского университета. № 4. Чебоксары, 2010. С. 24–30.
1139. Загреба М., Яценко С. Паперові гроші кінця XIX – початку XXI ст. в обігу України. Каталог. Київ: Логос, 2019. 520 с.
1140. Заєць О.В. Бібліотека Києво-Печерської лаври: історія створення та сучасний стан. Рукописна та книжкова спадщина України. 2013. Вип. 17. С. 321–331.
1141. Зандер Р. Серебряные рубли и ефимки Романовской России 1654–1915. Исторический обзор и заметки о характерных разновидностях рублевых монет. Киев: Одигитрия, 1998. 204 с.
1142. Заремба С.З. До питання про теорію і методику хронологічних досліджень. Український історичний журнал. № 2 (155). Київ, 1974. С. 88–93.
1143. Звержховська Н.В. Російські державні асигнації у колекції ХІМ. Одинадцяті Сумцовські читання. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції

«Подвигу народу жити у віках», присвяченою 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. 15 квітня 2005 р. Харків, 2006. С. 94–96.

1144. Здановська В. Персональні сторінки науковців як джерело бібліографічної інформації. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Випуск 27. Київ, 2010. С. 31–35.

1145. Змигродзкий К.А. Каталог монет и медалей Музея Витебской ученой архивной комиссии. Витебск: Типография насл. М.Б. Неймана, 1911. 36 с.

1146. Илларионова Л.И. Фотография как источник: иллюстрация, альбом, архивный документ. Материалы XXVIII Международной научной конференции. Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании. Москва, 14–16 апреля 2016 г. Москва: Аквилон. С. 248–251.

1147. Ищенко Е.П. Смертная казнь: прошлое, настоящее, будущее. Lex Russica. № 6. Москва, 2009. С. 1429–1448.

1148. Избаш-Гоцкан Т.О. Заснування та діяльність нумізматичного відділення Російського археологічного товариства. Збірка наукових праць кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків. Випуск 1. Одеса, 2010. С. 122–133.

1149. Істоміна А. Грошова політика уряду Російської імперії в Наддніпрянській Україні та на окупованих землях Західної України в роки Першої Світової війни як об'єкт наукових досліджень. Етнічна історія народів Європи. Випуск 57. Київ, 2019. С. 61–75.

1150. Істоміна А.О. Науковий дискурс щодо грошового обігу в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Тези доповідей. XIII міжнародна наукова конференція. Історія торгівлі, податків і мита. м. Дніпро, 24–25 жовтня 2019 р. Київ: Інститут історії України, 2019. С. 44–45.

1151. Істоміна А.О. Фінансова політика уряду Російської імперії в Україні (1861–1917 рр.): історіографія. автореф. дис. канд. наук. 07.00.06. Переяслав, 2020. 20 с.

1152. Історичне джерелознавство: Підручник / Авт.: Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко, Б.І. Корольов, М.Г. Палієнко; Гол. ред. С.В. Головка. К.: Либідь, 2002. 488 с.

1153. Кавецкий Д.Б., Сысоев А.А. Преследование фальшивомонетчиков на территории Восточной Сибири в XIX – начале XX в. Вестник ИрГТУ. Гуманитарные науки. № 1 (96). Иркутск, 2015. С. 240–247.
1154. Казаков В.В. Монеты царствования Николая II. Москва, 2003. 215 с.
1155. Казбеков К. Фальшивые монеты в Северо-Кавказском имамате. Петербургский коллекционер. № 5 (114). Санкт-Петербург, 2019. С. 42–44.
1156. Калакура Я.С. Историчне архівознавство в Україні. Міжвідомчий збірник наукових праць. Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Вип. III. Джерелознавчі дисципліни. Київ, 2001. С. 8–17.
1157. Калакура Я.С., Войцехівська І.Н. Историчне джерелознавство. Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: Либідь, 2002. 488 с.
1158. Калашникова О.Л. Основи мистецтвознавчої експертизи та вартісної оцінки культурних цінностей. Підручник. Київ: Знання, 2006. 479 с.
1159. Карпухин В.И. Фальшивомонетчики Тобольской губернии (XVIII-XIX в.). Тезисы и доклады сообщений «Шестая всероссийская нумизматическая конференция» (20-25 апреля 1998 г., г. Санкт-Петербург). Санкт-Петербург, 1998. С. 171–172.
1160. Каталог банкнот от Российской империи до Российской Федерации 1769-2016. 1 выпуск. Санкт-Петербург: Нумизмания, 2016. 140 с.
1161. Каталог российских монет и жетонов 1700–1917. Аукцион «Волмар». XIII выпуск. Июнь 2015. Москва: ООО «Арго», 2015.
1162. Кауфман И.И. Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века. Записки нумизматического отделения Императорского русского археологического общества. Под ред. М.Г. Деммени. Том II. Вып. I–II. С.-Петербург: Типо-Литография Б.М. Вольфа, 1910. С. 1–215.
1163. Квизикявичус Л. Мастер, верный своему делу, или неисправимый фальшивомонетчик Франциск Боуфал. Нумизматический альманах. № 2. Москва, 2006. С. 22–25.

1164. Квизикявичус Л. Обращение и распространение наполеоновских и других подделок русских ассигнаций в Виленской губернии в 1-2 дес. XIX в. *Materialy z VIII Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Pieniadz – capital – praca – wspolne dziedzictwo Europy – Bialorus-Litwa-Lotwa-Polska-Rosja-Slowacja-Ukraina. Bialystok-Augustow 18–21 wrzesnia 2008. Warszawa, 2008. S. 188–192.*
1165. Квизикявичус Л. Подделка билетов в Виленской губернии в 19 – втором десятилетии 20 в. Тезисы докладов. Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. Вильнюс, 26-28 апреля 2008 г. Вильнюс, 2006. С. 235–236.
1166. Квизикявичус Л. Фальшивомонетки Могилева и Копыся (два факта из истории «монетного дела» в Белоруссии). *Нумизматический альманах. № 1. Москва, 2006. С. 55–58.*
1167. Киприянова Н.В., Нечаева В.С. Преступность как социальное явление в России XVIII – первой половины XIX в. *Казанский социально-гуманитарный вестник. № 3. Казань, 2018. С. 34–37.*
1168. Кисельова А. Веб-сайт Державного комітету архівів України: загальний огляд структури змісту. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Випуск 13. Київ, 2004. С. 484–499.*
1169. Клименко О. Боністика на Тернопільщині від початку XIX століття до наших днів. *Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Том 4: Видатні постаті в українській культурі і науці. Тернопіль: Рада, 2008. С. 366–380.*
1170. Ковалевська О. Візуальні студії. Нариси з соціо-культурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями: колект. монографія – Удод О., Блащук С., Верменич Я. та ін. *Ін-т історії України. Київ: Генеза, 2018. С. 119-166.*
1171. Ковальова О.О. Діяльність волосних судів на Миколаївщині. VII миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». Миколаїв, 2008. С. 171–174.

1172. Ковальчук Э.І. Музей як джерельна база в профільних і музеєзнавчих дослідженнях. Збірник наукових праць «Могилянські читання 2015». До 90-річчя Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Київ, 2016. С. 421–425.
1173. Колабава І.Н. Агляд спрау аб фальшывых кдэдытных білетах з фонду Мынскага павятовага суда (другая палова XIX ст.). Банковский вестник. № 12 (677). Минск: Национальный банк Республики Беларусь, 2019. С. 56–59.
1174. Колабава І.Н. Да пытання фальшэрства грошай на тэрыторыі Віцебскай губерні XIX ст. Матэрыялы навуковай канферэнцыі. Віцебскія Старажытнасці. Минск, 2013. С. 184–186.
1175. Колабава І.Н. Матэрыялы нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі як крыніца па гісторыі фальшываманетніцтва. Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі, прысвячонай 80-годдзю Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі. Мінск, 28 чэрвеня 2018 г. Беларускія архівы на мяжы тысячагоддзяў: здабыткі і страты. Мінск, 2018. С. 386–390.
1176. Колабава І.Н. Скарбы фальшываманетчыкаў са збораў нумізматычнага кабінета Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Выпуск 4. Мінск: БДУ, 2008. С. 55–59.
1177. Колабава І.Н. Судовая справа віцебскага купца Аляксея Саломіна (1858 г.). Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвячонай 90-годдзю з дня народжэння Л.В. Аляксеева. Віцебск, 28–29 кастрычніка 2010 г. Віцебскія Старажытнасці. Минск, 2012. С. 371–376.
1178. Колеснікова В., Михайлова Н. Бібліотека Інституту археалогіі. Наукі праці Національнай бібліотэкі Украіны ім.В.І.Вернадскага. Выпуск 15. Київ, 2006. С. 155–174.
1179. Колобова И.Н. Зарубежные центры по подделке российских кредитных билетов (вторая половина XIX в.). Materialy z VIII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Pieniadz – capital – praca – wspolne dziedzictwo Europy – Białorus-Litwa-Lotwa-Polska-Rosja-Słowacja-Ukraina. Białystok-Augustow 18–21 wrzesnia 2008. Warszawa, 2008. S. 193–197.

1180. Колобова И.Н. Изготовление российских фальшивых монет и кредитных билетов на территории Беларуси (XVIII–XIX вв.). *Materialy VII Miedzynarodowej konferencji numizmatycznej «Psucie pieniadza w Europie Srodkowo-Wschodniej od antyku czasy wspolczesne»* (7–10 wrzesnia 2006, Bialystok-Augustow). Warszawa, 2006. С. 147–151.
1181. Колобова И.Н. Материалы Национального исторического архива Беларуси о деятельности фальшивомонетчиков XIX в. *Studia i Materialy. Pieniadz a propaganda. Wspolne dziedzictwo Europy. Augustiow-Warszawa*, 2015. С. 207–209.
1182. Колобова И.Н. Монеты восстания 1830–1831 г. на территории Беларуси. *Materialy z I Miedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Wspolne dzieje pieniadza. Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina. Suprasl, 20–22.X.1994*. Warszawa, 1996. S. 133–135.
1183. Колобова И.Н. О подделке «российско-польской» монеты Варшавского монетного двора. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 1. Bialystok, 2016. S. 94–96.
1184. Колобова И.Н. Подделка российских монет в Витебской губернии в первой половине XIX века. *Банковский вестник*. Март 2008. Минск, 2008. С. 19–20.
1185. Космылев В.С. Дело И.Ю. Цейзика (к вопросу о подделке российских ассигнаций в Белоруссии начала XIX в.). Тезисы докладов и сообщений. Всероссийская нумизматическая конференция. Вологда, 18–21 мая 1993 г. Вологда: ЛиС, 1993. С. 72–73.
1186. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму. Київ: Наукова думка, 1971. 174 с.
1187. Котляр М.Ф. Допоміжні історичні дисципліни на сучасному етапі розвитку історичної науки. *Український історичний журнал*. № 2 (155). Київ, 1974. С. 81–88.
1188. Котляр М.Ф. Стан і перспективи розвитку української нумізматики. *Український історичний журнал*. № 11. Київ, 1965. С. 26–33.
1189. Коцур В.П. Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні. *Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький*, 2013. С. 3–5.

1190. Коцур В.П. Історіографія українського скарбознавства. Український Нумізматичний Щорічник. № 1. Київ, 2017. С. 15–32.
1191. Коцур В.П. Місцева преса України як джерело вивчення відбудови народного господарства в 1921–1925 рр. Тези доповідей і повідомлень «IV республіканська конференція з історичного краєзнавства». Київ, 1989. С. 131–132.
1192. Коцур В.П. Щодо проблеми використання матеріалів «чорної» археології в наукових дослідженнях з нумізматики. Тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки». 22–23 червня 2016 р. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 11–14.
1193. Коцур В.П., Бойко-Гагарін А.С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.
1194. Краснов Р.В. Выделка разменной серебряной монеты на Санкт-Петербургском монетном дворе в 1895 г. *Петербургский коллекционер*. № 5 (114). Санкт-Петербург, 2019. С. 40–42.
1195. Краснов Р.В. Первые переделы голландских червонцев в России. Материалы докладов и сообщений. Нумизматические чтения Государственного исторического музея 2017 года. Москва, 23 и 24 ноября 2017 г. Москва: РИА Внешторгиздат, 2017. С. 235–239.
1196. Краснов Р.В. Передел голландских дукатов русской чеканки 1805 г. Тезисы докладов. Третьи научные чтения памяти профессора Валентина Наумовича Рябцевича (1934–2008). Минск, 16-18 мая 2018 г. Минск, 2018. С. 61–62.
1197. Краснов Р.В. Штемпельный инструмент памятных рублей в честь столетнего юбилея Отечественной войны 1812 года. *Петербургский коллекционер*. № 1 (99). Санкт-Петербург, 2017. С. 42–43.
1198. Кривенко А.В. Турецкие монеты в истории Приднестровского края. Ежегодный исторический альманах Приднестровья. № 10. Тирасполь, 2006.

1199. Кривенко А.В., Кривенко В.Ф. Монеты и монетное обращение в Приднестровье. Ежегодный исторический альманах Приднестровья. № 7. Тирасполь: Изд-во Приднестровского ун-та, 2003. С. 40.
1200. Крючкова О.М. Фонд Херсонської міської управи як джерело з історії краю наприкінці ХІХ – початку ХХ століть. Історія в документах: Збірник наукових доповідей ІІІ архівних читань. 20 квітня 2016 р. Херсон: Айлант, 2016. С. 16–19.
1201. Кузьменко А. Пам'ятні монети Російської імперії у колекції фондів НІЕЗ «Переяслав». Тези доповідей ІІІ Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки», 5–6 листопада 2015 р. Кіровоград-Київ-Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 77–79.
1202. Кулешов С.Г., Бойко-Гагарін А.С. Експертиза автентичності грошей у Російській імперії в ХІХ – на початку ХХ століття. Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 25. Київ, 2020. С. 178-192. DOI: 10.15407/rksu.25.178.
1203. Кухаренко В. Краткий словарь-справочник бониста. Нумизматика и фалеристика. № 1. Киев, 2001. С. 13–14.
1204. Кухаренко В. Краткий словарь-справочник бониста. Нумизматика и фалеристика. № 4. Киев, 2000. С. 9–10.
1205. Кухар-Онышко Н.А. Дореволюционная николаевская открытка (на материалах коллекции Николаевского краеведческого музея). Музейный часопис (до 90-річчя Миколаївського обласного краєзнавчого музею). Миколаїв: Атол, 2003. С. 81–83.
1206. Кухар-Онышко Н.А. История сложения коллекции Николаевского краеведческого музея. Музейный часопис (до 90-річчя Миколаївського обласного краєзнавчого музею). Миколаїв: Атол, 2003. С. 46–47.
1207. Кучеров И.И. Порча денег и фальшивомонетничество: правовая сторона явления и ответственность. Журнал российского права. № 1. Москва, 2016. С. 107–120.
1208. Лазебник В.І. Кузьма Котов і його «Дніпрові Хвилі». Скарбниця ріднокраю. Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1993. С. 29–33.

1209. Ластовський В.В. Нумізматика на сторінках «Київської старовини» (1882-1906 рр.). Спеціальні історичні дисципліни. Число 18. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції: Перші (міжнародні) Ястребовські читання. 20–21 жовтня 2011 р. Актуальні проблеми нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки. Київ, 2011. С. 122–125.
1210. Латушкова Ю.П. Газета «Беларускі Шлях» о финансах и кредитных учреждениях Минска периода немецкой оккупации 1918 г. Тезісы дакладаў «Другія навуковыя чытанні памяці прафесара Валянціна Наумавіча Рабцэвіча (1934-2008)». Мінск–Нясвіж, 26–28 лістапада 2014 г. С. 29.
1211. Латушкова Ю.П. Практические аспекты и проблемы работы с коллекциями бонистики в музее и преподавания специального курса «Бонистика». Материалы XXVIII Международной научной конференции. Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании. Москва, 14–16 апреля 2016 г. Москва: Аквилон, 2016. С. 331–332.
1212. Легейда А.В. Платинова монета у колекції Харківського історичного музею. Матеріали наукової конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження Є.К. Редіна. Четверті Сумцовські читання. Харків: Меркурій, 1999. С. 51–52.
1213. Легейда А.В. Російські монети імператорського періоду з колекції Харківського історичного музею. Тези наукової конференції. Другі Сумцовські читання. 18 квітня 1996 р. Харків, 1996. С. 32–33.
1214. Леонтьев Б.М. Развитие норм об уголовной ответственности за преступления в сфере экономической деятельности (1813–1996 гг.). Вестник Московского университета. Право. Серия 11. № 3. Москва, 2013. С. 74–87.
1215. Лисенко Л.В. Наукові категорії «колекція», «зібрання», «бібліотека» як об'єкт вивчення, опису та реставрації: до проблеми класифікації понять. Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. Випуск 8. Київ, 2003. С. 216–224.
1216. Лобов А.В. К вопросу об истории фальшивых денежных знаков и финансовых инструментов в Российской империи (1861–1917). Международный научно-исследовательский журнал. Екатеринбург, 2017. С. 110–115.

1217. Лында Л.А. Поддельные монеты России XVIII – начала XX века из собрания Гохрана. Тезисы докладов и сообщений «Шестая всероссийская нумизматическая конференция» (20–25 апреля 1998 г.). Санкт-Петербург, 1998. С. 172–174.
1218. Мазурик В.С. Газета «Ведомости» як джерело з історії краю. Тези доповідей і повідомлень «IV республіканська конференція з історичного краєзнавства». Київ, 1989. С. 126.
1219. Малышев А.И. Бумажные денежные знаки России и СССР. М.: Финансы и статистика, 1991. 496 с.
1220. Малюк С. Джерела до дослідження фондів газетного відділу НБУВ. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Випуск 31. Київ, 2011. С. 289–297.
1221. Маркевич А. Узаконения, изданные в 1817 году Валахским Господарем Иоанном Караджею. Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. Том XV. Одесса: Типография А. Шульца, 1889. С. 711–807.
1222. Маршак М.Б. Наполеоновские подделки русских ассигнаций. Труды Государственного Ордена Ленина Эрмитажа. Том XXVI. Ленинград: Искусство, 1986. С. 50–63.
1223. Маршак М.Б., Миколайчук Е.А. Техничко-технологическое исследование русских ассигнаций. Тезисы докладов и сообщений. Девятая всероссийская нумизматическая конференция. Великий Новгород, 16-21 апреля 2001 г. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2001. С. 172-173.
1224. Матях В.М. Журнал «Киевская Старина» як джерело для історико-краєзнавчих досліджень. Тези доповідей і повідомлень «IV республіканська конференція з історичного краєзнавства». Київ, 1989. С. 135–136.
1225. Мельник М.О. Поліція дореволюційної Миколаївщини (1789–1917 рр.). VII миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». Миколаїв, 2008. С. 162–165.
1226. Мировська А.В. Тактика використання спеціальних знань під час проведення допиту при розслідуванні фальшивомонетництва. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. Вип. 31. Том 3. Ужгород, 2015. С. 89–92.

1227. Михайлюк О.Г. Місцева періодична преса – джерело для історії краю. Тези доповідей і повідомлень «IV республіканська конференція з історичного краєзнавства». Київ, 1989. С. 132–134.
1228. Михальчишин І.Р., Вдовиченко А.М. До методології історичної науки. Тематичний збірник наукових праць «Національний музей історії України – скарбниця історичної пам'яті українського народу». Київ: «ПІ, Лтд», 1999. С. 12–20.
1229. Міщук Г.А. Матеріали до вивчення розвитку нумізматики наприкінці ХІХ – у 30-х роках ХХ ст. в особовому архівному фонді В.Ю. Данилевича. Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. Випуск 8. Київ, 2003. С. 175–184.
1230. Моисеенко Н.С. О монетах в газетах: год 1898. Петербургский коллекционер. № 1. Санкт-Петербург, 2017. С. 36–40.
1231. Мокерова Е.Ю. Фальшивомонетчики и фальшивые деньги в Вятском крае (вторая половина XVIII – XIX в.). Пятая всероссийская нумизматическая конференция. Государственный Исторический музей 125 лет со дня основания. Москва, 1997. С. 90–91.
1232. Мокерова Е.Ю. Фальшивомонетчики на территории Вятского края в конце XVIII – начале XX в. материалы к истории. Монета Coin. Международный объект исследования, нумизматический, мера стоимости, область коллекционирования, альманах. Выход 8. Вологда: МДК, 2001. С. 57–70.
1233. Мокерова Е.Ю. Фальшивые ассигнации в денежном обращении Вятского края (последняя четверть XVIII – первая половина XIX в.). Тезисы докладов и сообщений. Тринадцатая всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 11–15 апреля 2005 г. Москва: Альфа-Принт, 2005. С. 138–139.
1234. Мосолова Е.А. Коллекция восточных монет ОАМ НАН УССР. Итоги научно-исследовательской и хранительской деятельности за 1991 г. Краткие тезисы докладов нумизматической конференции Государственного Эрмитажа. 25–28 февраля 1992 г. Санкт-Петербург, 1992. С. 47–48.

1235. Муха Л. Бібліотечні колекції та зібрання в системі історико-культурних фондів: реконструкція і реєстраційний опис. Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н....спец. 07.00.08 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. Київ, 1997. 26 с.
1236. Муха Л., Азарх І. Бібліотека Інституту історії України. Наукові праці Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. Випуск 15. Київ, 2006. С. 247–254.
1237. Назаров В. Аннулирование монеты как платёжного средства. Петербургский коллекционер. № 2 (47). Санкт-Петербург, 2008. С. 24–25.
1238. Натанзон Я. Как не быть обманутым при покупке раритетных банкнот (практические советы бывалого коллекционера). Нумизматика і фалеристика. № 2. Київ, 2010. С. 12.
1239. Непомнящий А. «Праці» Археологічних з'їздів (1869-1911) як джерело для складання бібліографії істориків-кримознавців. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Випуск 10. Київ, 2003. С. 230–247.
1240. Нечитайло В.В. Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648–1764 рр.). Дис...канд.іст.наук: 07.00.06. Кропивницький–Переяслав-Хмельницький, 2019. 250 с.
1241. Новикова О.Г. Современные информационные технологии в нумизматике. Седьмая всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. Ярославль, 19–23 апреля 1999 г. Москва, 1999. С. 271–273.
1242. Носкіна Н.М., Біліменко Л.А. Актуальні питання збереження й використання газетних фондів. Тези доповідей. V Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток». 23–27 травня 2005 р. Київ, 2005. С. 235–236.
1243. Нудельман А.А. Топография кладов и находок единичных монет. Кишинев, 1976.
1244. Огуй О., Каглян О. Таляр Марії Терезії. Нумизматика і фалеристика. № 3. Київ, 2006. С. 7.

1245. Огуй О.Д. Грошова реформа 1892 / 1900 рр. та становлення системи українських монетно-лічильних найменувань на Буковині. Мова і культура: Наук. щорічн. журн. Вип. 7. Т. VI: Національні мови і культури в їх специфіці та взаємодії. К.: Видавн. дім Д. Бураго, 2004. С. 301–307.
1246. Огуй О.Д. Монетні знахідки на Буковині. Системно-квантитативне зіставлення. 2 Вид. Чернівці: «Рута», 2008. 256 с.
1247. Огуй О.Д. Спеціальні історичні дисципліни та філологія: місця дотику та визначення методології пошуків. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць пам'яті відомого вченого-історика доктора історичних наук Михайла Брайчевського. Число 10. Частина 1. Київ, 2003. С. 104–116.
1248. Огуй О.Д. Фальшиві монети в конвенційному обігу на Буковині (1774–1857). Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали VI Міжнародного наукового семінару «Черезовські читання», Чернівці, 20 березня 2004. Чернівці: Прут, 2004. С. 59–65.
1249. Огуй О.Д. Фальшиві паперові гроші на Буковині XIX – XX ст. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Т. 1 (17). Чернівці-Прут, 2004. С. 59–69.
1250. Огуй О.Д. Фальшування монет у період Австрійської та Золотої коронової валют на Буковині (на архівному матеріалі). Р.Ф.Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», Чернівці, 22–23 травня 2004 р. Ч. 2. Вижниця: Черемош, 2004. С.73–79.
1251. Омельчук Д.В. Документи архівів СБУ та проблема введення їх у науковий обіг. Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19–20 листопада 1996 р.). Ч. 2. Київ, 1997. С. 57–59.
1252. Орлик В.М. Державні фінанси Російської імперії першої половини XIX ст.: стан та основні тенденції. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Вип. 30. Ізмаїл, 2011. С. 96–108.

1253. Орлик В.М. До питання введення Російської подушної системи оподаткування у Слобожанщині та Лівобережній Україні. Етнічна історія народів Європи. Вип. 29. К., 2009. С. 118–121.
1254. Орлик В.М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 18. Київ, 2011. С. 59–64.
1255. Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII початку XX ст. Історія науки і біографістика. 2010. № 2.
1256. Орлик В.М. Єгор Канкрін і фіскальна політика Російської імперії в Правобережній Україні в другій чверті XIX ст. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Київ, 2006. № 13. С. 97–110.
1257. Орлик В.М. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав Хрестоносців). Матеріали наукової конференції з міжнародною участю «Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі». 14 березня 2013 р., м. Київ. Київ, 2013. С. 129–133.
1258. Орлик В.М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії). Український історичний журнал. № 2 (449). Київ, 2003. С. 66–73.
1259. Орлик В.М. Кримські татари в податковій політиці Російської імперії у дореформений період. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. пр. Вип. 14. К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. С.157–163.
1260. Орлик В.М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. Український історичний журнал. № 5. Київ, 2008. С. 187–195.
1261. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.
1262. Орлик В.М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX с. Дис...д-ра іст.наук: 07.00.01, 07.00.02 / Переяслав-Хмельницький

державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2008. 547 с.

1263. Орлик В.М. Податкові функції селянських самоврядних інституцій в Російській імперії (кінець XVIII – середина XIX ст.). Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. Вип. 182. Черкаси, 2010. С.120–124.

1264. Орлик В.М. Проблема достовірності статистичних даних у дослідженнях проблем історії економічної політики уряду Російської імперії. Єлисавет. Історичні науки: зб. наук. пр. Вип. 1. Кіровоград: КНТУ, 2012. С. 171–177.

1265. Орлик В.М. Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця XVIII – початку XX ст. в «аграрній» історіографії. Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 27. К.: Інститут історії НАН України, 2004. С.224–239.

1266. Орлик В.М. Регіональні особливості податкової політики уряду Російської імперії в дореформений період: проблеми методології дослідження. Гуржіївські історичні читання. Вип. 4. Черкаси, 2011. С. 281–283.

1267. Орлик В.М. Селянство України в фіскальній політиці імперій Романових і Габсбургів. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 13. Київ, 2007. С. 83–86.

1268. Орлик В.М. Фонди міністерства фінансів у Російському державному історичному архіві. Студії з документознавства, архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Вип.1. Кіровоград: КНТУ, 2011. С. 98–110.

1269. Орлик В.М., Годунова Л.В. До питання створення та діяльності інституту податних інспекторів в українських губерніях Російської імперії. Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. Вип. 32. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 205–210.

1270. Орлик В.М., Орлик С.В. Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України. Універсум історії та археології. 2019. Том. 2 (27). Вип 2. Дніпро. С. 5–27.

1271. Орлик С.В. Військовий податок в Наддніпрянській Україні в роки Першої світової війни. Часопис української історії. Вип. 33. К., 2016. С. 27–33.

1272. Орлик С.В. К вопросу денежной реформы 1862-1863 гг. в Российской империи. Сборник тезисов Международного нумизматического симпозиума «Деньги, Экономика и Общество», 16–19 мая 2013, Кошице, Словакия, 2013, С. 82–83.
1273. Орлик С.В. Митна політика уряду Російської імперії на окупованих територіях Галичини та Буковини у період Першої світової війни. Тези доповідей. XIII міжнародна наукова конференція. Історія торгівлі, податків і мита. м. Дніпро, 24–25 жовтня 2019 р. Київ: Інститут історії України, 2019. С. 57–59.
1274. Орлик С.В. Нумизматичні та боністичні джерела дослідження історії грошового обігу в Галичині й Буковині під час російської окупації в роки Першої Світової війни. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 червня 2018 р. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 139–142.
1275. Орлик С.В. Пропаганда облігацій військових позик к Російській імперії на шпальтах газети «Киевлянин» (1916 р.). Соціум. Документ. Комунікація. № 9. Переяслав, 2020. С. 11–26. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-9 180–199.
1276. Орлик С.В. Розмінні марки та казначейські знаки у грошовому обігу в Україні в період Першої світової війни. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 26–27. С. 141–148.
1277. Орлик С.В. Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны. Банкаускі Веснік. (2). Минск, 2018. С. 51–54.
1278. Орлик С.В. Українське повітове місто і велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін. Проблеми української історії. Вип. 23. Київ, 2015. С. 114–133.
1279. Орлик С.В. Українське суспільство і державна лотерея 1914 р. у Російській імперії: соціально-економічний вимір. Nowa Ukraina. № 15. Перемишль, 2015. С. 29–38.
1280. Орлик С.В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): монографія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2018. 716 с.

1281. Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. № 1. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 143–164. DOI: 10.31470/2616-6275-2017-1-143-164.
1282. Орлов А. От ассигнаций – к кредитным билетам. Банковский вестник. Минск, 2000. С. 35–37.
1283. Остапюк О. Про невідомі жетонні грошові знаки с. Острівки Любомльського району. Волинський колекціонер. № 1. Луцьк, 2018. С. 60–64.
1284. Павенцкий Л.А. О грошах и о новой валюте в Австрии. Издания общества имени Мих. Качковского. Октябрь 1892, Ч. 203. Львов: Тип. Ставропигийского института, 1892.
1285. Павленко В. Грошова політика у Наддніпрянщині наприкінці XVIII – початку XX ст. як об'єкт наукових досліджень. Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: тези доповідей I Міжнародної наукової конференції, 13 травня 2020 р. Кропивницький, 2020. С. 38–40.
1286. Павленко В. Грошова реформа С.Ю. Вітте в Наддніпрянській Україні: деякі питання історіографії. *Studia I Materialy. Forum Numizmatyczne*. № 3. Bialystok, 2019. С. 128–133.
1287. Павлуша І.А. Створення та розвиток електронних бібліотек в Україні: бібліотекознавчий аспект (кінець XX – початок XXI с.). Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н....спец. 07.00.08 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. Київ, 2002. 18 с.
1288. Пантелеймоненко А. Металлические жетоны как внутреннее расчетно-платежное средство кооперативов потребителей (середина XIX – начало XX века). Сборник тезисов Международного нумизматического симпозиума «Деньги, Экономика и Общество», 16–19 мая 2013, Кошице, 2013. С. 95.
1289. Парамонов О.В. Дело Леона Варненке. Документальные свидетельства крупнейшей экономической диверсии, связанной с подделкой в Лондоне российских кредитных билетов во второй половине XIX века. Сборник материалов Первой международной научной конференции (18–19 октября 2018 г., Санкт-

Петербург). Деньги в российской истории. Вопросы производства, обращения, бытования. Выпуск 1. Санкт-Петербург, 2018. С. 83–88.

1290. Пасічник Н. Вплив науково-практичної діяльності Є.Ф. Канкріна на розвиток фінансово-правової думки. Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 54. Київ, 2018. С. 88–98.

1291. Пасічник Н. Дослідження І.І. Патлаєвським монетної системи Російської імперії в першій половині XVIII століття . Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 05–06 листопада 2015 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 71–73.

1292. Пасічник Н.О, Ріжняк Р.Я. Еволюція оцінки колекційної вартості монет (друга половина XIX – кінець XX ст.) Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 175–180.

1293. Пасічник Н.О. Грошова реформа С. Вітте у науковій спадщині представників університетських центрів Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). Forum Numizmatyczne: studia i materialy (pod redakcia naukowa Krzystofa Filipowa). Bialistok, 2018. № 2. С. 60–70.

1294. Пасічник Н.О. Паралельний обіг грошей як суперечливе явище фінансової системи за часів Є.Ф. Канкріна. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 червня 2018 р. Меджибіж–Переяслав-Хмельницький–Кропивницький–Київ, 2018. С. 133–135.

1295. Пасічник Н.О. С.І. Іловайський про монетну регалію в Російській імперії. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 червня 2016 р. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 90–91.

1296. Пасічник Н.О. Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX століття: монографія. Кропивницький: Видавництво «Код», 2018. 434 с.

1297. Петрова К.А. «Одесский Листок» як джерело з історії благодійності в м. Одесі Херсонської губернії на початку ХХ ст. Музейний вісник. № 15. Запоріжжя, 2015. С. 207–214.
1298. Пирог В. Фальшивые 20-копеечники. Петербургский коллекционер. № 4 (72). Санкт-Петербург, 2012. С. 24–25.
1299. Пискурев С.Е. Характеристика преступности в г. Николаеве в первые месяцы Февральской буржуазной революции 1917 года. III миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». Миколаїв, 2000. С. 117–120.
1300. Піворович В.Б. Монетні скарби Херсонщини другої половини XVIII ст. Тези доповідей. Наукові читання 17–18 жовтня 1994 р. Історично-культурна спадщина Херсонського краю. Херсон, 1994. С. 27–30.
1301. Піскурьова І.М. Вивчення музейних фондів як складова наукових досліджень Миколаївського обласного краєзнавчого музею. V миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». Миколаїв, 2004. С. 54–56.
1302. Пономарев А.Л. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан XIII–XV вв. М.: Издательство Московского университета, 2011. 672 с.
1303. Пономарева Е.В. Николаевские пенитенциарные учреждения начала XX века: надзиратели и заключенные. VIII миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». Миколаїв, 2010. С. 147–153.
1304. Пономарева Е.В. Пенитенциарное строительство в г. Николаеве в начале XX века. VIII миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». Миколаїв, 2010. С. 143–147.
1305. Потин В.М. Введение в нумизматику. Труды Государственного Ордена Ленина Эрмитажа. Том 26. Ленинград: Искусство, 1986. С. 69–160.
1306. Программа для собирания сведений о древностях. Составлена и издана Киевским Отделением Предварительного Комитета по устройству XI-го Археологического съезда в Киеве. Киев, Типография Императорского университета Св. Владимира, 1897. 10 с.

1307. Раевский В. К пятидесятилетию судебной реформы в России. Открытые в Симферополе окружного суда. Известия Таврической ученой архивной комиссии (год двадцать восьмой). № 52. Симферополь: Типография Таврического уездного земства, 1915. С. 216–225.
1308. Реєнт О. Нумізматика в системі історичного краєзнавства. Тези доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки». 5–6 листопада 2015 р. Кіровоград–Київ–Переяслав–Хмельницький, 2015. С. 9–10.
1309. Резнікова В.В., Добреля Л.М. Діяльність головної складської Харківської митниці у системі митного відомства Російської імперії в 70-90 роках XIX ст. Тези наукової конференції. Другі Сумцовські читання. 18 квітня 1996 р. Харків, 1996. С. 54–55.
1310. Рзаев В.П. Загадки российской нумизматики. Факты, исследования, версии. Том 2. Москва: «Хобби Пресс», 2012. С. 294.
1311. Рзаев В.П. Теоретические основы и практическая база нумизматики. Тезисы и доклады сообщений «Шестая всероссийская нумизматическая конференция» (20–25 апреля 1998 г., г. Санкт-Петербург). Санкт-Петербург, 1998. С. 227–229.
1312. Рибачок О.М. Міжнародні інтегровані цифрові ресурси документальної культурної спадщини архівів, бібліотек, музеїв: етапи створення, стратегії розвитку (80-ті роки XX – 10-ті роки XXI ст.). Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н....спец. 27.00.02 – документознавство, архівознавство. Київ, 2018. 21 с.
1313. Романюк М.М. Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870–1940 рр.). Дис...д-ра іст.наук: 07.00.06. Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. К., 2000. 509 с.
1314. Рудий Г.Я. Газетна періодика 1917–1920 рр. як джерело для розробки туристично-екскурсійних маршрутів. Туристично-краєзнавчі дослідження. Випуск 1. Частина 2. Київ, 1998. С. 293–295.

1315. Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. 1-е изд. Минск: Народная Асвета, 1968. 256 с.
1316. Рябченко П. Вексель. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць пам'яті відомого вченого-історика доктора історичних наук Михайла Брайчевського. Число 10. Частина 1. Київ, 2003. С. 282–295.
1317. Рябченко П. Классификация бумажных денежных знаков Украины и России. Матеріали Міжнародної конференції. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Львів, 14–15 травня 2004 р. Львів, 2005. С. 394–395.
1318. Рязанцева І.М. Борьба с фальшивомонетничеством в украинских землях у складі Російської імперії середини XVIII – кінці XIX ст. Право і безпека. № 3 (40). Харків, 2011. С. 35–38.
1319. Савельев В.В. «Дело Дудинских»: к истории изготовления фальшивых ассигнаций в Тверской губернии первой половины XIX в. Тезисы докладов и сообщений. XVI всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург-Репино, 18–23 апреля 2011 г. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2011. С. 164–166.
1320. Савельев П.С. О важности изучения восточной нумизматики и археологии в России. Записки Санктпетербургского Археолого-нумизматического общества. Том первый. Санкт-Петербург: Типография экспедиции заготовления ценных бумаг, 1849. С. 78–88.
1321. Савенок Л.А. Історія Херсонщини на сторінках «Записок» Одеського товариства історії та старожитностей. Тези доповідей. Наукові читання 17–18 жовтня 1994 р. Історично-культурна спадщина Херсонського краю. Херсон, 1994. С. 30–32.
1322. Самойлов Ф.О. Газета «Правда» як джерело вивчення революційного руху в Одесі у 1912-1914 рр. Тези доповідей і повідомлень «IV республіканська конференція з історичного краєзнавства». Київ, 1989. С. 127–128.

1323. Санцевич А.В. Роль особових архівних фондів у краєзнавчій роботі. Тези доповідей і повідомлень «IV республіканська конференція з історичного краєзнавства». Київ, 1989. С. 95–96.
1324. Свердлик З., Настенко Л. Аутсорсинг в архівній справі: сучасний стан та перспективи. Соціум. Документ. Комунікація. Зб. наук. пр. Серія: Історичні науки. Вип. 6. Переяслав-Хмельницький, 2018: ФОП Домбровська Я.М. С. 194–212.
1325. Северин Г.М. Золотые и платиновые монеты Российской империи 1701-1911. Коллекция всех известных видов монет. Москва: ПрофИздат, 2001. 106 с.
1326. Семенов В.Е. Подделки российских монет. СПб: Конрос-Информ, 2012. 128 с.
1327. Сербенська С. Мова газет Тернопільщини. Українська національна символіка: походження, традиції, доля. Препринт № 12. Київ, 1989. С. 17–19.
1328. Середа А.В. Оформление монет Царства Польского в первой половине XIX в. Тезисы докладов и сообщений. Восемнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва-Коломна. 20–25 апреля 2015 г. Москва, 2015. С. 202–204.
1329. Сидорова М.В. Фальшивомонетчики и III Отделение. Седьмая всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. Ярославль, 19–23 апреля 1999 г. Москва, 1999. С. 156–158.
1330. Синчук И.И. Голландские червонцы, реформа Канкрина и народный курс. Монеты России XVIII – начала XX века: Сборник воспоминаний и статей: К 100-летию В.В.Узденикова. М., 2019. С. 496–566.
1331. Синчук И.И. Гурт как одна из характеристик российских монет. Numizmatika. № 4–5. Vilnius, 2006. S. 39–52.
1332. Синчук И.И. О применении анализа пуансонных наборов в нумизматике. Седьмая всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. Ярославль, 19–23 апреля 1999 г. Москва, 1999. С. 261–262.
1333. Синчук И.И. Роман Карела Ванека «Приключения бравого солдата Швейка в русском плену» и денежное обращение Российской империи в годы Первой мировой войны. Монеты России XVIII – начала XX века: Сборник воспоминаний и статей: К 100-летию В.В. Узденикова. М., 2019. С. 652–723.

1334. Синчук И.И. Фальшивые оловянные монеты XIX – XX вв. из Западной Беларуси: деградация технологических традиций. Нумизматика і фалеристика. № 4. Київ, 2007. С. 8–10.
1335. Скороход О. До історіографії грошового обігу на Півдні України у дореформенний період. Тези доповідей III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми нумизматики у системі спеціальних галузей історичної науки», 5–6 листопада 2015 р. Кіровоград-Київ-Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 75–77.
1336. Сов'як П. Бориславські «олов'яні монети» XIX ст. замітники реальних грошей. Львівські нумизматичні записки. № 10. Львів, 2013. С. 49–50.
1337. Соколова І. Електронні ресурси в інформаційному супроводі наукової діяльності. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Випуск 25. Київ, 2009. С. 146–154.
1338. Сокольский В. О нарушениях уставов монетных. Историко-юридическое исследование. Киев: Университетская типография, 1873. 210 с.
1339. Спасский И.Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Изд. 4. Ленинград: Аврора, 1970. 256 с.
1340. Спаський І.Г. Дукати і дукачі України. Історико-нумизматичне дослідження. Київ: Наукова думка, 1971. 97 с.
1341. Старовойт С. Епістолярна спадщина як джерело до вивчення історії організації видавничої діяльності ВУАН. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Випуск 7. Київ, 2001. С. 208–212.
1342. Стефановский Е. Фальсификация некоторых кредитных билетов России конца XIX века. Советский коллекционер. № 15. Москва, 1977. С. 160–163.
1343. Стрельнікова С.О., Комаренко О.І., Митківська Т.І. До проблеми музейного зберігання. Тези доповідей. V Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток». 23–27 травня 2005 р. Київ, 2005. С. 285–286.
1344. Супруненко С.І. Електронні бібліотеки в Україні: створення, розвиток та використання. X Культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва

«Українська культура: виклики сьогодення». м. Київ, 31 травня – 1 червня 2012 р. К.: НАККІМ, 2012. С. 651–653.

1345. Сусликов В.Є. Законодавчі акти Росії як джерело до історії Півдня України XVIII століття (1700–1775 рр.). Дис...канд.іст.наук. Донецький національний ун-т. Донецьк, 2005. 300 с.

1346. Сустретов А. Фальшиві асигнації доби Наполеонівських війн: сучасна історіографія. Соціум. Документ. Комунікація. № 10. Переяслав, 2020. С. 105–127. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-10-105-127.

1347. Сустретов А. Фальшиві грошові знаки у Наддніпрянській Україні в дореформений період: історіографія. Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: тези доповідей I Міжнародної наукової конференції, 13 травня 2020 р. Кропивницький, 2020. С. 40–43.

1348. Таганцев Н.С. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1866 года. С дополнениями по 1-е января 1876 г. Сост. Н.С. Таганцевым. Издание второе, переработанное и дополненное. Санкт-Петербург, Типография М. Стасюлевича, 1876. 287 с.

1349. Танашик В. До питання про стан приватного колекціонування на Буковині у кінці XIX на початку XX століть. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Роль та місце музеїв у підвищенні туристичної привабливості регіонів. Чернівці, 15 грудня 2011 р. Чернівці: Букрек, 2012. С. 235–238.

1350. Танашик В. Формування музейної колекції Чернівецького обласного краєзнавчого музею. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції до 150-ї річниці заснування крайового музею в Чернівцях. Чернівці, 15–16 травня 2013 р. Чернівці: Бекрек, 2013. С. 298–305.

1351. Тимошина Н.Н. О фальшивомонетничестве начала XIX в. по воспоминаниям Владимирского губернатора, князя И.М. Долгорукова. Тезисы докладов и сообщений. Восемнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва-Коломна. 20–25 апреля 2015 г. Москва, 2015. С. 200–204.

1352. Тимошина Н.Н. О чем рассказали французские ассигнаты из Ивановского музея. Нумизматика. Медали. Фалеристика. Бонистика. № 1. Москва, 2003. С. 22–27.
1353. Тимошина Н.Н. Фальшивомонетчики в Ивановском крае (конец XVIII – XIX в.). Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 2000. С. 171–172.
1354. Ткаченко В., Хухарев В. К вопросу о практике вторичного использования монет в быту. Материалы докладов и сообщений. Нумизматические чтения 2012 года. К 150-летию со дня рождения Павла Васильевича Зубова (1862–1921). Москва, 4–5 декабря 2012 г. Москва, 2012. С. 120–127.
1355. Трутовский В.К. Из истории чеканки иностранных монет в России. Труды Московского нумизматического общества. Том 1. Москва: Типография и Словолитня О.О. Гербека, Чернышевский пер., 5., 1898. С. 169–190.
1356. Турецкая империя в древнем и нынешнем состоянии, или описание разных городов, обитавших в Турции: их нравы, обычаи, Вероисповедание, правление, Государственные доходы, достопримечательности городов, число жителей и войск в нынешнем их состоянии и проч. Москва: «Типография П. Кузнецова», 1829. 137 с.
1357. Турмис Н.В. Нумизматические исследования в Украине в XIX в. Тезисы докладов и сообщений. Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург, 2003. С. 232–233.
1358. Тхоржевский Р.И. Отечественная бонистика. Киев: УМК ВО, 1988. 67 с.
1359. Тхоржевський Р.І. Нариси історії грошей в Україні (з давніх часів до сучасності). Навч. пос. для економ. та істор. факультетів вузів України. Тернопіль: Видавництво Карп'юка, 1999. 238 с.
1360. Тютюкин О. Мастерская фальшивомонетчика первой четверти XIX века. Петербургский коллекционер. № 3 (112). Санкт-Петербург, 2019. С. 8–11.
1361. Уздеников В.В. Монеты России 1700–1917. М: Финансы и статистика, 1986. 504 с.

1362. Уздеников В.В. Монеты России XVIII – начала XX века. Очерки по нумизматике. Москва, 1994. 207 с.
1363. Уздеников В.В. Объем чеканки российских монет на отечественных и зарубежных монетных дворах 1700-1917. Москва, 1995. 170 с.
1364. Филипов К. Забытая нумизматическая литература XIX века. Банковский вестник. № 4 (333). февраль 2006 г. (спецвыпуск). Минск, 2006. С. 70–72.
1365. Харітонов Д. Українські паперові гроші 1917-2005. Каталог. Київ, 2005. С. 14.
1366. Хитальский О. «Наполеоновки»: знаменитые фальшивки Отечественной войны. Водяной знак. № 6 (98). Санкт-Петербург, 2002. С. 10–11.
1367. Хівренко Н.Д. Книжкові зібрання відділу стародрукованих, рідкісних та цінних книг Національної історичної бібліотеки України – джерельна база історичних і книгознавчих досліджень. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. X культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва. Українська культура: виклики сьогодення. 31 травня – 1 червня 2012 р. Київ, 2012. С. 656–659.
1368. Храменков А.В. Сложные формы для литья российских фальшивых монет XIX века. Семнадцатая всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 2013. С. 164–165.
1369. Хромова І.К. Програмне забезпечення у нумізматичному дослідженні колекції. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Електронні інформаційні ресурси. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г.В. Боряк. К.: НАН України, Інститут історії України, 2015. Число 25. С. 173–179.
1370. Хухарев В.В. Обращение фальшивых монет в Тверском крае. Шестая всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. Санкт-Петербург, 20-25 апреля 1998 г., Санкт-Петербург, 1998. С. 134–135.
1371. Цивильский Н., Цивильский Ф. Талоны и карточные системы. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць пам'яті відомого вченого-історика доктора історичних наук Михайла Брайчевського. Число 10. Частина 1. Київ, 2003. С. 296–332.

1372. Ціборовська-Римарович І.О. Книжковий фонд відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського як джерельна база історичних досліджень. Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. Випуск 12. Київ, 2007. С. 52–69.
1373. Чекунин Н.В. Монетовидный кружок с гуртовой надписью рубля 1807 г. Тезисы докладов и сообщений. Восемнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва-Коломна. 20–25 апреля 2015 г. Москва, 2015. С. 198–200.
1374. Чепкасова М. Новые поступления в фонды археологии Николаевского краеведческого музея (1990–2001 гг.). Музейный часопис (до 90-річчя Миколаївського обласного краєзнавчого музею). Миколаїв: Атол, 2003. С. 58–62.
1375. Черновол М. Технічна складова в нумізматичних дослідженнях. Тези доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки». 5–6 листопада 2015 р. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 10–11.
1376. Черняков Б. Зображальна журналістика в друкованих засобах масової інформації. Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня д.ф.н....спец. 10.01.08 – журналістика. Київ, 1998. 37 с.
1377. Чиркова М. Утилізація архівів як засіб боротьби з паперовою кризою в 20-х роках (на прикладі Полтавщини). Матеріали наукової конференції. Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області. Полтава: Видавництво «Полтава», 1998. С. 40–51.
1378. Чупашкина А.И. О подделке во Владимирской губернии. Пятая всероссийская нумизматическая конференция. Государственный Исторический музей 125 лет со дня основания. Москва, 1997. С. 88–90.
1379. Чучин Ф.Г. Бумажные денежные знаки выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 г. Издание уполномоченного по филателии и бонам С.С.С.Р. Москва, 1924. 199 с.

1380. Швець І. Газетний відділ НБУВ: формування, сучасний стан та перспективи розвитку. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Випуск 31. Київ, 2011. С. 366–373.
1381. Шелудякова Н. «Колекційні студії» в контексті матеріального повороту в гуманітаристиці. Ейдос. Випуск 6. Київ, 2011/2012. С. 466–477.
1382. Шишанов В. «Иностранный билон» в финансовой политике России первой половины XIX в. Банковский вестник. Март 2010. Минск, 2010. С. 91–94.
1383. Шпортун О. Нумізматичні веб-сайти України. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 1. Bialystok, 2016. S. 174.
1384. Шпортун О. Проблеми використання сайту «Auction.violity.com» в нумізматичних дослідженнях. Збірник праць IV Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики в системі допоміжних історичних дисциплін». 22–23 червня 2016 р. Кіровоград-Київ-Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 125–127.
1385. Шрамченко С. Ще про підроблені марки-шаги з 1918 року. Український Філятеліст. № 7–8. Берлін, 1929. С. 3–4.
1386. Шугаевский В.А. О научном значении монетных находок. С.-Петербург, 1911. 42 с.
1387. Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. пос. 2-ге вид. Київ: Знання, 2009. 376 с.
1388. Шустек З., Огуй О.Д. Золота коронова валюта в державах-спадкоємницях Австро-Угорської монархії. Р.Ф.Кайндль. Вікно в європейську науку: Матеріали II Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», Чернівці, 28–29 травня 2005 р. Чернівці: Прут, 2005. С. 179–181.
1389. Юмашева Ю.Ю. Публикация исторических источников в электронной среде: проблемы источниковедения и археографии. Материалы XXVIII Международной научной конференции. Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании. Москва, 14–16 апреля 2016 г. Москва: Аквилон. С. 540–543.
1390. Юсупов В.В. Науково-технічні засоби розслідування злочинів в музеї криміналістики. Матеріали 3-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції (20–

21 травня 2004 р.). Український технічний музей: історія, досвід та перспективи. Київ, 2004. С. 110–112.

1391. Янов Д.М. Нові дані про знахідки османських монет в Буджаку. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 червня 2018 р. Меджибіж–Переяслав-Хмельницький–Кропивницький–Київ, 2018. С. 90–92.

1392. Янов Д.М. Новые данные о находках монет в Одесской области. Стародавнє Причорномор'я. Вип. XI. Одеса, 2016. С. 576–585.

1393. Янов Д.М. Окремі знахідки османських монет з колекції краєзнавчого музею м. Вилкове. Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини Південно-Східної Європи. Збірка наукових робіт, присвячена 25-річчю кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Одеса: ОНУ, 2018. С. 242–247.

1394. Янов Д.М. Срібні та золоті ісламські монети в колекції Білгород-Дністровського краєзнавчого музею. Археологія. Київ, 2016. № 1. С. 89–96.

1395. Ярова Г. Музей Гетьманства у Києві. Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. Випуск 3. Київ, 1994. С. 69–70.

Законодавство

1396. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей».

1397. Инструкция о порядке учета и хранения музейных ценностей из драгоценных металлов и драгоценный камней, находящихся в государственных музеях и культурно-просветительских учреждениях СССР (от 18 сентября 1975 г.). Москва, 1976. 52 с.

1398. Митний Кодекс України. Стаття 374. Умови ввезення (пересилання) громадянами товарів на митну територію України. Розділ XXI. Твори мистецтва, предмети колекціонування та антикваріат.

1399. Наказ Міністерства культури України. № 258 від 22.04.2002 р. «Про затвердження Інструкції про порядок оформлення права на вивезення,

тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України».

1400. Полное Собрание Законов Российской империи с 1649 года. Том XXXV. 1818. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 674 с.

1401. Полное собрание Законов Российской империи, с 1649 года. Том XXX. 1808–1809. Печатано в типографии II Отделения Его Императорской Величества Канцелярии, 1830. 1404 с.

1402. Полное собрание Законов Российской империи, с 1649 года. Том XXXVI. 1819. Печатано в типографии II Отделения Его Императорской Величества Канцелярии, 1830. 734 с.

1403. Полное собрание Законов Российской империи, с 1649 года. Том XXXI. 1810–1811. Печатано в типографии II Отделения Его Императорской Величества Канцелярии, 1830. 944 с.

1404. Полное собрание Законов Российской империи. Собрание третье. Том XIX. 1899. Отделение I. От № 16310–17967. Санкт-Петербург, 1902. 1324 с.

1405. Свод Законов Российской империи, издания 1857 года. Том Седьмой. Уставы монетный, горный и о соли. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875.

1406. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Санкт-Петербург: В типографии второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1845. 922 с.

Каталоги антикварних аукціонів

1407. GM Giessener Münzhandlung. Dieter Gorny GmbH, München. Auction 94. Mittelalter und Neuzeit. Montag, den 8. März. München, 1999. Lot 3101.

1408. GM Giessener Münzhandlung Dieter Gorny. Auktion 72. Donnerstag, den 4. Mai. München, 1995. Lot 3754.

1409. Künker Auctionhaus. Münzen des Ottomanischen Reiches. Auction 210. Teil 2. Osnabrück, 2012. Lot #1685-1687. S. 144.

1410. Kölner Münzkabinett. Auktion 57 «Münzwaagen und Münzgewichte». 17. November 1992. Lot #2067-2069.
1411. Papiergeld & Notgeld. Sammlung Bazlik, Budapest. 2. Sonderauktion. Montag, 26 Mai 1997. Wien, 1997. Lot № 124. 1 Gulden 1858 (hamisitvany, falsifikat).
1412. Papiergeld & Notgeld. Sammlung Bazlik, Budapest. 2. Sonderauktion. Montag, 26 Mai 1997. Wien, 1997. Lot № 125. 10 Gulden 1858 (hamisitvany, falsifikat).
1413. Papiergeld & Notgeld. Sammlung Bazlik, Budapest. 2. Sonderauktion. Montag, 26 Mai 1997. Wien, 1997. Lot № 126. 100 Gulden 1858 (hamisitvany, falsifikat).
1414. Papiergeld & Notgeld. Sammlung Bazlik, Budapest. 2. Sonderauktion. Montag, 26 Mai 1997. Wien, 1997. Lot № 127. 100 Gulden 1858 (hamisitvany, falsifikat).
1415. Papiergeld & Notgeld. Sammlung Bazlik, Budapest. 2. Sonderauktion. Montag, 26 Mai 1997. Wien, 1997. Lot № 128. 5 Gulden 1859 (hamisitvany, falsifikat).
1416. Papiergeld & Notgeld. Sammlung Bazlik, Budapest. 2. Sonderauktion. Montag, 26 Mai 1997. Wien, 1997. Lot № 130. 10 Gulden 1863 (hamisitvany, falsifikat).
1417. Papiergeld & Notgeld. Sammlung Bazlik, Budapest. 2. Sonderauktion. Montag, 26 Mai 1997. Wien, 1997. Lot № 131. 1 Gulden 1866 (hamisitvany, falsifikat).
1418. Papiergeld & Notgeld. Sammlung Bazlik, Budapest. 2. Sonderauktion. Montag, 26 Mai 1997. Wien, 1997. Lot № 133. 50 Gulden 1866 (hamisitvany, falsifikat).
1419. Poznanski Dom Aukcyjny. Aukcja 7. sobota, 20 marzec 2004. Poznan, 2004. Lot #498, Lot #514, Lot #537, Lot #546, Lot #555.
1420. Spink coin auctions. Sale No. 87/1991. Wednesday 9 October. London, 1991. P. 70, Lot #1714.
1421. Антик-салон «Дукат». Нумізматичний аукціон № 7. Лот #411. Імітація Австро-Угорського 4 дуката. 1905 рік.
1422. Нумізматичний аукціон «Дукат». Монети і бони України і світу. 23 квітня 2005 р. Лот № 209. Київ, 2005.

Електронні ресурси

1423. Academia. URL: <https://www.academia.edu/> (актуальність 03.12.2019 р.).
1424. Aukcja Pawel Niemczyk. Lot 1184103118. URL: Access Mode: <http://archiwum.niemczyk.pl/page/1184103118/ks-warszawskie-10-groszy-1813-ib-falsz-epoki-st3>. Title from screen. Date of access: 01.04.2018.
1425. Central and Eastern European Online Library. URL: <https://www.ceeol.com/> (актуальність 03.12.2019 р.).
1426. FOX NOTES. Бумажные денежные знаки России и всего мира. URL: <http://fox-notes.ru/> (актуальність 03.01.2019 р.).
1427. Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 223025. URL: Access Mode: <https://archiwum.gndm.pl/a,1783-Rosja-falsyfikat-z-epokii-10-kop-1899,rid,223025.html>. Title from screen. Date of access: 01.04.2018.
1428. Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 229712. URL: Access Mode: <https://archiwum.gndm.pl/a,1910-Rosja-FALSZERSTWO-z-epoki-15-kop-1905,rid,229712.html>. Title from screen. Date of access: 01.04.2018.
1429. Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 244582. URL: Access Mode: [https://archiwum.gndm.pl/a,1519-5-zl-1830-KG-oryginal-i-fals-\(z-epoki-\),rid,244582.html](https://archiwum.gndm.pl/a,1519-5-zl-1830-KG-oryginal-i-fals-(z-epoki-),rid,244582.html). Title from screen. Date of access: 01.04.2018.
1430. Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 253895. URL: Access Mode: <https://archiwum.gndm.pl/a,2907-Lodz-1-rubel-1915-ze-stemplem-FALSZYWY,rid,253895.html>. Title from screen. Date of access: 01.04.2018.
1431. Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 2683877951. URL: Access Mode: <http://archiwum.niemczyk.pl/page/2683877951/polska-50-marek-polskich-1916-jeneral-fals-st>. Title from screen. Date of access: 01.04.2018.
1432. Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 276412. URL: Access Mode: <https://archiwum.gndm.pl/a,1026-Rosja-10-i-20-kop-1914-+-FALS-z-Epoki-15-kop,rid,276412.html>. Title from screen. Date of access: 01.04.2018.

1433. Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 290874. URL: Access Mode: <https://archiwum.gndm.pl/a,136-FALSYFIKAT-z-epoki-Rosja-50-kopiejek-1899,rid,290874.html>. Title from screen. Date of access: 01.04.2018.

1434. Warszawski Centrum Numizmatyczne. Lot 81305. URL: Access Mode: <http://wcn.pl/archive/81305?q=fals>. Title from screen. Date of access: 01.04.2018.

1435. Офіційний сайт Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Відділ газетних фондів Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/70> (актуальність 03.01.2019 р.).

Основні положення дисертації викладені автором у таких публікаціях:*Монографія:****Монографія:***

Бойко-Гагарін А. С. Фальшивомонетництво в Україні в імперську добу (1795–1917): монографія. Переяслав: Домбровська Я.М., 2020. 396 с. ISBN 978-617-7747-35-1.

Рецензія:

Бондаренко О.В. Андрій Бойко-Гагарін. Фальшивомонетництво в Україні в імперську добу (1795–1917). Монографія. Переяслав: Домбровська Я.М., 2020. 396 с. *Український селянин*. Вип. 24. Черкаси, 2020. С. 108. DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-108.

Капелюшний В.П. Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в імперську добу (1795–1917). Монографія. Переяслав: Домбровська Я.М., 2020. 396 с. *Zaporizhzhia Historical Review*. № 2 (54). Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2020. С. 114.

Статті в наукових фахових виданнях України й іноземних держав та виданнях, що включені до міжнародних науково-метричних баз:

1. Бойко-Гагарін А. С. Кустарные подделки монет Августа III Саксонца (1733–1763) и Станислава Августа Понятовского (1764–1795) в находках Украины. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Nr. 61. Lodz, 2015. S. 77–80.
2. Бойко-Гагарін А. С. Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периодики. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. № 1. Bialystok, 2016. S. 103–109.
3. Орлик С. В., Бойко-Гагарін А. С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. *Український нумізматичний щорічник*. № 1. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 143–164. DOI: 10.31470/2616-6275-2017-1-143-164.
4. Бойко-Гагарін А. С. Газетна періодика як джерело вивчення процесів фальшування монет та банкнот в кінці XIX – початку XX століття.

Український нумізматичний щорічник. № 2. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 132–149. DOI: 10.31470/2616-6275-2018-2.

5. Kotsur V., Boiko-Gagarin A. Napoleon Russian forged assignations in Naddnippianshchyna (over Dnipro land). *East European historical bulletin*. Issue 11. Drohobych, 2019. P. 66–77. DOI: 10.24919/2519-058x.11.170701.

6. Bojko-Gagarin A. A mould to counterfeit Russian 20-kopejka coins from 1870. *Numizmatika*. Casopis Slovenskej numizmatickej spolocnosti pri SAV. № 28. Bratislava, 2019. P. 36–37.

7. Бойко-Гагарін А. С. Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом ХІХ ст. *Наукові записки з української історії*. Випуск 46. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 207–218. DOI: 10.31470/2415-3567-2019-46-207-218.

8. Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. ХІХ – поч. ХХ ст. *Universum Historiae et Archeologiae*. Vol. 2 (27). Issue 2. Дніпро, 2019. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

9. Бойко-Гагарін А. С. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795–1917). *Соціум. Документ. Комунікація*. № 8. Серія: Історичні науки. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М. 2019. С. 55–75. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.

10. Бойко-Гагарін А.С. Тогочасні підробки монет та банкнот Російської імперії у продажах на нумізматичних аукціонах. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne»*. № 4. Bialystok, 2020. S. 195–205.

11. Бойко-Гагарін А. С. Національна приналежність фальшивомонетників в сер. ХІХ – поч. ХХ ст. в Російській імперії. *Соціум. Документ. Комунікація*. Спецвипуск. № 8/2. Переяслав-Хмельницький, 2020. С. 14–29. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-8/2-14-29.

12. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація цінних паперів в Російській імперії. *Соціум. Документ. Комунікація*. № 9. Переяслав, 2020. С. 11–26. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-9-11-26.
13. Бойко-Гагарін А. С., Кулешов С. Г. Російська фінансова політика та грошовий обіг Наддніпрянської України на шпальтах дорадянської періодичної преси: джерелознавчий аспект. *Соціум. Документ. Комунікація*. № 10. Переяслав, 2020. С. 37–56. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-10-37-56.
14. Бойко-Гагарін А. С. Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. *Часопис української історії*. Вип. 41. Київ, 2020. С. 69–77. DOI: 94.10347/2522-4111.2020.41.1.9.
15. Бойко-Гагарін А. С. Самостійна перевірка справжності грошей населенням України у XIX – поч. XX ст. *Часопис української історії*. Вип. 42. Київ, 2020. С. 25–32. DOI: 10.17721/2522-4111.2020.42.3.
16. Бойко-Гагарін А. С. Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. Вип. 1 (42). Ужгород, 2020. С. 300–322. DOI: 10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814.
17. Бойко-Гагарін А. С. Французькі зв'язки фальшивомонетників в Україні в імперську добу. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. Вип. 2 (43). Ужгород, 2020. С. 165–170. DOI: 10.24144/2523-4498.2(43).2020.217458.
18. Бойко-Гагарін А. С. Особливості лінгвістичної термінології щодо фальшивомонетників в Російській та Австро-Угорській імперії у XIX – поч. XX ст. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 60. Київ, 2020. С. 55–63. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.60.06.
19. Бойко-Гагарін А. С. Шахрайство навколо фальшивомонетництва у Російській та Австро-Угорській імперіях у XIX-XX ст. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 61. Київ, 2020. С. 27–34. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.61.03.

20. Бойко-Гагарін А. С. Підробка золотих монет в Україні у ХІХ – поч. ХХ ст. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 62. Київ, 2020. С. 93–103. DOI: 10.17721/2518-1270.2020.62.09.
21. Бойко-Гагарін А. С. Селянство та фальшивомонетництво в Російській та Австро-Угорській імперіях у ХІХ–ХХ ст. *Український Селянин*. Вип. 23. Черкаси, 2020. С. 5–13. DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-5-13.
22. Бойко-Гагарін А. С. Фальшивомонетництво на Київщині у ХІХ – на початку ХХ століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. № 2 (145). Київ, 2020. С. 10–15. DOI: 10.17721/1728-2640.2020.145.2.
23. Бойко-Гагарін А. С. Технологічні аспекти виготовлення фальшивих монет у Російській та Австро-Угорській імперії у ХІХ – на поч. ХХ ст. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. Том 29. № 2. Дніпро, 2020. С. 67–76. DOI: 10.15421/272022.
24. Boiko-Gagarin A.S. Spôsoby výroby falšoných papierových platidiel v ruskom impériu v 19. a na počiatku 20. storočia. *Numizmatika. Casopis Slovenskej numizmatickej spoločnosti pri SAV*. № 29. Bratislava, 2020. P. 57–68. ISSN 2644-6693.
25. Кулешов С. Г., Бойко-Гагарін А. С. Експертиза автентичності грошей у Російській імперії в ХІХ – на початку ХХ століття. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Вип. 25. Київ, 2020. С. 178–192. DOI: 10.15407/rksu.25.178.
26. Бойко-Гагарін А. С. Підробка паперових грошових знаків у Російській імперії ХІХ – початку ХХ ст. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. № 1. Черкаси, 2020. С. 144–156. DOI: 10.31651/2076-5908-2020-1-144-156.
27. Бойко-Гагарін А. С. Справа фальшивомонетника Адама Богуша (1868–1870 рр.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*.

Серія «Історія». Вип. 5/47. Дрогобич: «Гельветика», 2020. С. 140–153. DOI: 10.24919/2312-2595.5/47.217752.

28. Бойко-Гагарін А. С. Підробки російських грошей кінця XIX – початку XX століття у зібранні Національного музею історії України. *Український нумізматичний щорічник*. № 4. Переяслав, 2020. С. 165–183. DOI: 10.31470/2616-6275-2020-4-165-183.

29. Гуржій І. О., Бойко-Гагарін А. С. Грошові сурогати купецтва у другій половині XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. № 5. Київ, 2020. С. 55–63. DOI: 10.15407/uhj2020.05.055.

Опубліковані праці апробаційного характеру

30. Бойко-Гагарин А. С. Фальшивые монеты Османской Империи XV – XIX веков в Северном Причерноморье. *Дриновський збірник*. Том VIII. Харків–Софія: «Видавництво Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова», 2015. С. 95–115.

31. Бойко-Гагарин А. С. Половина матрицы фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова. *Банковский вестник*. № 12 (653). Минск: Национальный банк Республики Беларусь, Минск, Снежань 2017. С. 57–58.

32. Бойко-Гагарин А. С., Корпусова И. В., Янов Д. М. Некоторые особенности обращения османских юзлуков на территории княжества Валахия в 1810–1811 гг. *Стародавнє Причорномор'я*. Вип. XII. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2018. С. 57–69.

33. Бойко-Гагарін А. С. Половина матриці для підробки 1 копійки Російської імперії кін. XIX – початку XX ст. Зб. наук. праць. *X ювілейні Конотопські читання*. Конотоп, 2019. С. 68–72.

34. Бойко-Гагарин А. С. Половина матрицы для подделки 20 копеек Российской империи. *Al XVIII-lea simpozion de numismatică: Programul și rezumatele comunicărilor, 24–25 octombrie 2019*. Chișinău: Muzeul Național de Istorie a Moldovei, 2019. S. 37–39.

35. Бойко-Гагарин А. С. Подделки денежных знаков XIX–XX века в собрании Национального исторического музея Республики Беларусь.

Банковський вестник. № 12 (677). Минск: Национальный банк Республики Беларусь, 2019. С. 53–55.

36. Бойко-Гагарін А. С. Тогочасні підробки монет Російської імперії у зібранні Національного музею у Варшаві. Речі і образи: матеріали конференції «Спеціальні історичні дисципліни в контексті «речового» та «візуального» поворотів європейської гуманітаристики» (4 жовтня 2019 р., м. Київ). Відпов. ред. О. Ковалевська; упоряд. С. Блащук, Г. Боряк. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. С. 110–115.

37. Boiko-Gagarinas A. Apie galima Rusijos imperijos 5 rubliu nominalo monetu padirbinejima Lietuvoje XIX a. Konferencijos pranesimu anotacijos. Tarptautine moksline konferencija. Surasti tiesa: pagalbiniai istorijos mokslai falsifikatu tyrime. 2020 m. spalio 14–15 d. Vilnius, 2020. P. 64–67.

38. Бойко-Гагарин А. С. Фальшивомонетничество в Южной Бессарабии в первой половине XIX века. *Stratum Plus*. № 6. Кишинев, 2020. С. 303–310.

Публікації, що додатково розкривають зміст дисертації:

39. Бойко-Гагарін А. С. Інструменти для підробки монет Австро-Угорщини. *Нумізматика і фалеристика*. № 1. Київ, 2020. С. 15–17.

40. Бойко-Гагарін А. С. Собівартість виготовлення фальшивих грошей в Російській імперії. *Нумізматика і фалеристика*. № 2. Київ, 2020. С. 12–13.

41. Бойко-Гагарін А. С., Корпусова І. В. Платинові монети Російської імперії: обіг та фальшування. *Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: тези доповідей I Міжнародної наукової конференції, 13 травня 2020 р. Кропивницький, 2020. С. 31–34.*

42. Бойко-Гагарін А. С. Турецькі фальшивомонетники в Російській імперії. *Нумізматика і фалеристика*. № 3. Київ, 2020. С. 7–9.

43. Бойко-Гагарін А. С. Справа про виявлення фальшивих купонів закладних листів Харківського земельного банку в 1914 р. у Києві. *Нумізматика і фалеристика*. № 4. Київ, 2020. С. 38–39.

44. Бойко-Гагарін А.С. Матриця для воскових моделей для підробки 20 копійок 1912 року з Житомирської області. Экспедыцыя працягласцю ў жыццё: зборнік навуковых артыкулаў памяці Аляксандра Плавінскага / уклад. і навук. рэд.: М. А. Плавінскі, В. М. Сідаровіч. – Мінск: Колорград, 2021. – С. 685-688.

45. Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетничество в пенітенціарних установах Російської імперії в Україні (XIX – початок XX ст.). Світ Клію. № 1. Київ: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2021. С. 14–20.

Таблиця 1. Результати вимірювання складу сплаву металу методом РФА¹.

Елем.	Частка металу у сплаві (%)						
	Пристрій для підробки 20 коп. 1870 р. ² (Рис. 66)		Матриця для виготовлення воскової моделі для підробки 20 коп. зразка 1912 р. (Рис. 65)	Половина ливарної форми для підробки рубля Миколи II Романова ³ (Рис. 67)		Тогочасна підробка 20 коп. зразка 1890 р.	Тогочасна підробка 5 руб. зразка 1898 р. (Рис. 72)
	Тильна сторона форми	Робоча поверхня	Робоча поверхня	Тильна сторона форми	Робоча поверх ня	Аверс	Аверс
Ca	51.27		7.79				
As				0.191	0.185		0.05
Al			0.6	0.4	0.316		
Si			4.57	1.538	0.895	2.26	0.843
P			5.49	1.914	2.121		0.287
In			0.165	0.06	0.062	0.563	1.104
S			5.82	0.091	0.103	2.32	0.069
Fe	1.17	0,391	1.03	0.28			0.403
Cu	0,058	0,258		94.89	95.61	64.2	87.58
Zn	3,29	64,28				5.163	8.84
Sr	0,09						
Y	0,07	0,04					
Ru	0,03	0,138					
Pd	0,131	0,157	0.43				
Cd	0,27		1.15				
Sn	2,87	8.80	0.863	0.093	0.081		
Sb	0,40	1.53			0.075		
Ti	0,267						
Pb	39,94	24.31	71.67	0.491	0.476		0.362
Th	0,132						
Ag		0.1		0.05	0.055	1.182	
Mg						16.52	
Ni						3.41	
Mo						0.064	0.121
Re						0.831	
Nb						0.184	0.351
Hg						3.316	

¹ Для проведення аналізу використовувався прецизійний експрес-аналізатор складу речовини Expert 3L W108U. Застосовано метод неруйнівного енергодисперсійного рентгенофлуорисцентного аналізу металу – РФА.

² Wojko-Gagarin A. A mould to counterfeit Russian 20-kopeka coins from 1870. Numizmatika. Casopis Slovenskej numizmatickej spolocnosti pri SAV. № 28. Bratislava, 2019. P. 36–37.

³ Бойко-Гагарин А.С. Половина матрицы фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова. Банкаўскі веснік. № 12 [653]. Мінск, Снежань 2017. С. 57–58.

Ілюстрації

Рис. 1. Тогочасна підробка 15 коп. зразка 1874 р., перетворена на гудзик¹.

Знайдена під час розкопок на території Софійського Собору, м. Київ 1935 р. Зібрання НЗСК. Діаметр 19,8 мм.

Рис. 2. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 10 коп. 1906 р. С.П.Б. Э-Б. Зібрання НМІУ. Подаровано музею громадянином Ф.А. Болдаревим у 1954 році²

Рис. 3. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 20 коп. 1905 р. С.П.Б. А-Р. Зібрання ЧОКМ. Виявлена під час повторної апробації³.

¹НЗСК. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 15 коп. 1874 р. Інв. № НДФ-4055.

² НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 10 коп. 1906 р. С.П.Б. Э-Б. Подарунок музею громадянина Ф.А. Болдарева у 1954 р. № АЕ-7907;

³ ЧОКМ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 20 коп. 1905 р. С.П.Б. А-Р. Інв. № НМ-1096 (С-127) / КН 4094.

Рис. 4. Австро-Угорщина. Тогочасна підробка 10 гульденів зразка 1858 р. Приватна колекція З. Шустека (м. Братислава, Словаччина)

Рис. 5. Загальний вигляд будівлі губернської тюрми у м. Харкові. 1905 р.¹

¹ ЦДКФФУ. Фото. Загальний вигляд будівлі губернської тюрми у м. Харкові. 1905 р. Інв. № О-8039.

Рис. 6. Підробка 5 руб. зразка 1880 р., погашені у Летичівському повітовому казначействі та збережені у карній справі по фонду Кам'янець-Подільського окружного суду¹

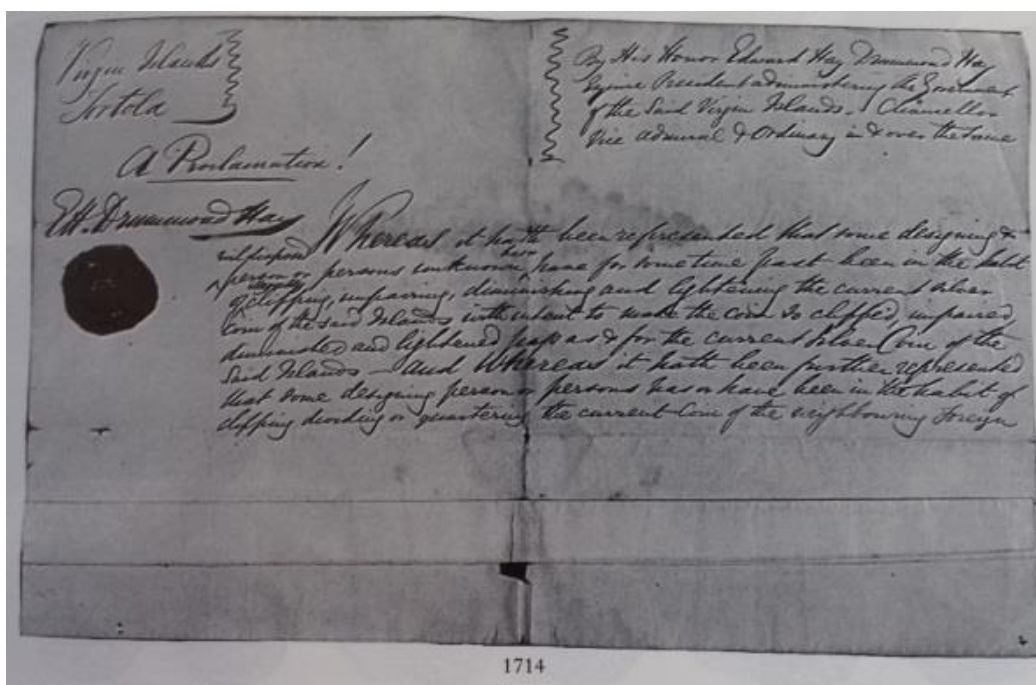

Рис. 7. Циркуляр про заборону обігу фальшивих грошей на території Віргінських островів. Аукціон «Spink», 1991 р.

¹ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 975. Справа про виявлення при спадку відставного капітана міста Летичіва у Данілова фальшивих двох п'яти рублевих кредитних білетів. Арк. 10.

Рис. 8. Приватні гроші фільварку А. Кончевського на Волині, виготовлені у м. Бжезно, Польща. Фото – О. Остапук¹

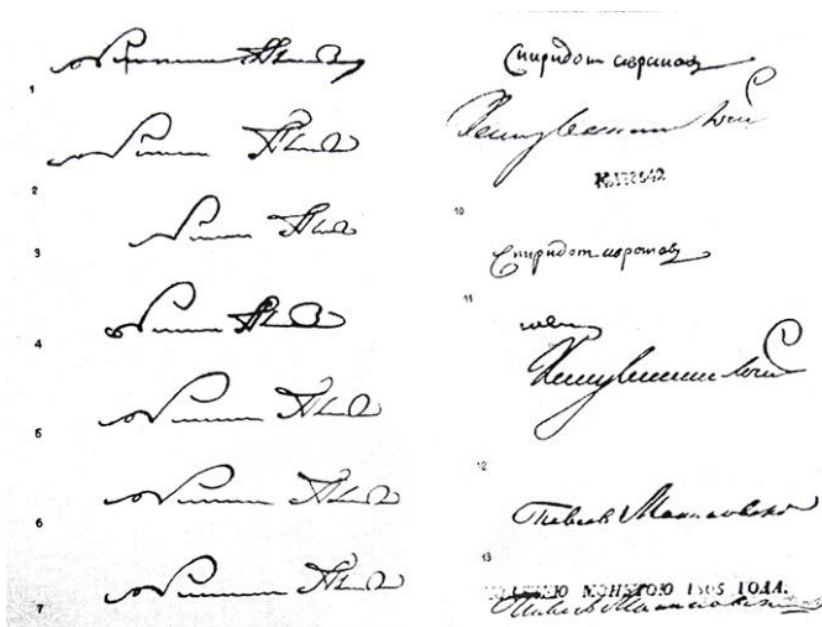

Рис. 9. Підписи чиновників асигнаційного банку на справжніх (ліворуч) та «наполеонівських» асигнаціях (праворуч)².

¹ Остапук О. Про невідомі жетонні грошові знаки с. Острівки Любомльського району. Волинский колекціонер. № 1. Луцьк, 2018. С. 60–64.

² Маршак М.Б., Миколайчук Е.А. Технично-технологическое исследование русских ассигнаций. Тезисы докладов и сообщений. Девятая всероссийская нумизматическая конференция. Великий Новгород, 16–21 апреля 2001 г. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2001. С. 53.

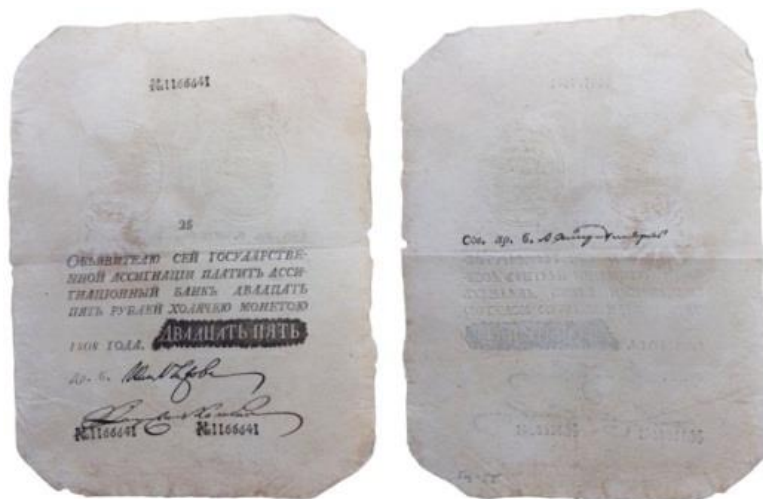

Рис. 10. Підроблена у Франції асигнація номіналом 25 руб. зразка 1808 р. із помилкою у слові «ХОЛЯЧЕЮ» замість «ХОДЯЧЕЮ»¹

Рис. 11. Відбитки конгрєвів на підробленій асигнації (зверху) та асигнації державного зразка (знизу)²

¹ НМІУ. Російська імперія. Асигнація 25 руб. 1808 р. Тогочасна підробка за ініціативи Наполеона Бонапарта. № 116641. Інв. № ПГЗ-55.

² НМІУ. Російська імперія. Асигнація 25 руб. 1810 р. № 1204832. Інв. № ПГЗ-56;

Рис. 12. Підробка 25 руб. 1810 р. з № 1311246 із хибодруком «ГОСУЛАРСТВЕННОЙ» та «ХОЛЯЧЕЮ». Матеріали Інтернет-порталу «Fox-Notes».

Рис. 13. Фальшивий кредитний білет вартістю 10 руб. зразка 1909 р.¹

¹ Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Український нумізматичний щорічник. № 1. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 143–164. DOI: 10.31470/2616-6275-2017-1-143-164.

Рис. 14. Російська імперія, кредитні білети 10 руб. зразка 1909 р., НМІУ.
 Інв. № ПЧ 971828¹, ПЧ 971827²

¹ НМІУ. Інв. № ПГЗ-18/1. Російська імперія, 10 руб. 1909 р., серія ПЧ 971828.

² НМІУ. Інв. № ПГЗ-18/2. Російська імперія, 10 руб. 1909 р., серія ПЧ 971827.

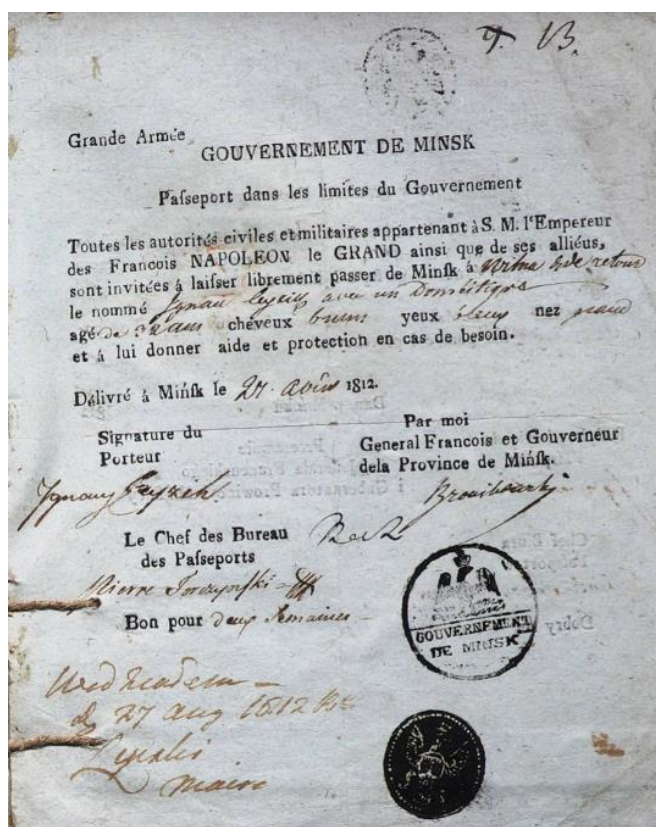

Рис. 15. Паспорт, виданий І. Цейзику для виїзду із м. Мінська у м. Вільно¹

Рис. 16. Фальшивомонетник Ігнацій Цейзик у в'язниці².

¹ НІАРБ. Фонд 76. Мінський головний суд 1-го Департаменту. Опис 2. Справа 394. Арк. 13.

² Грималаускайте Д. Локалізація места виробництва фальшивих ассигнацій І.Цейзика (1779–1860) и некоторые аспекты их распространения. Materiały z VIII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Pieniądz – capital – praca – wspolne dziedzictwo Europy – Białorus-Litwa-Lotwa-Polska-Rosja-Słowacja-Ukraina. Białystok-Augustow 18–21 wrzesnia 2008. Warszawa, 2008. S. 204–205.

Рис. 17. Підробка 5 руб. монети зразка 1847–1858 рр. Колекція НМЛ¹

Рис. 18. Фальшиві 100 руб. зразка 1878 р., виявлені на Поділлі².

Рис. 19. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 20 коп. 1878 року³.
Колекція НМІУ. Інв. № AR-11451.

¹ НМЛ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 5 руб. зразка 1847–1858 рр. Інв. № N 20386; Grimalauskaite D., Remecas E. Pinigai Lietuvoje. Vilnius, 2016. P. 306.

² Там само. Арк. 44.

³ НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 20 коп. 1878 р. Інв. № AR-11451.

Рис. 20. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 20 коп. 1878 року¹.
Колекція НМІУ. Інв. № AR-14016.

Рис. 21. Шая Вайнерман – під час слідства у м. Києві. 1902 року.

Рис. 22. Фальшиві 10 грошів зразка 1813 р. Аукціон «Antykwariat Numizmatyczny», м. Варшава

¹ НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 20 коп. 1878 р. Інв. № AR-14016.

Рис. 23. Царство Польське, 5 злотих 1830 р. державного зразка та тогочасна підробка за її прототипом, виготовлена з олова. Аукціон Gabinet Numismatyczny D. Marciniak.

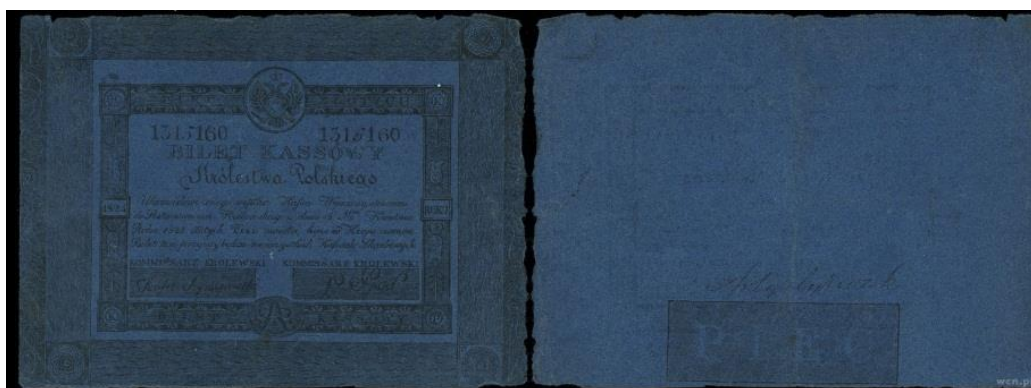

Рис. 24. Фальшиві 5 злотих зразка 1824 р. Серія А 1315160. Аукціон WCN.

Рис. 25. БДУ. Скарб тогочасних підробок монет Царства Польського номіналом 10 грошів. Инв. № 4958-5440.

Рис. 26. Патріотичний набір учасника Польського Повстання 1831–1832 рр.
GM Giessener Münzhandlung Dieter Gorny. Auktion 72. Donnerstag, den 4. Mai. München,
1995. Lot 3754.

Рис. 27. НМВ. Російська імперія. Тогочасна підробка рубля зразка 1892 р. Інв. № NPO
169793; Вага: 14,19 г, розмір: 33,52 мм;

Рис. 28. НМВ. Російська імперія. Тогочасна підробка рубля зразка 1896 р. Інв. № NPO
169801; Вага: 14,52 г; розмір: 33,68 мм;

Рис. 29. НМВ. Російська імперія. Тогочасна підробка рубля зразка 1898 р. Інв. № NPO
169810; Вага: 15,14 г; розмір: 33,75 мм;

Рис. 30. НМВ. Російська імперія. Тогочасна підробка рубля зразка 1899 р.
Інв. № NPO 169818; Вага: 17,63 г.; розмір: 34,42 мм;

Рис. 31. НМВ. Російська імперія. Тогочасна підробка 10 руб. зразка 1899 р.
Інв. № NPO 169855; Вага: 4,76 г.; розмір: 22,74 мм;

Рис. 32. Фальшиві 10 коп. 1899 р., вага: 1,56 г

Рис. 33. Фальшиві 15 коп. 1905 р., вага: 2,38 г

Рис. 34. Фальшиві 50 коп. 1899 р., вага: 8,28 г

Рис. 35. Фальшиві 15 коп. 1914 р., вага: 2,53 г

Рис. 36. Підробка дукату Голландії, 1800-ті рр. Знайдений у 2015 р. в Лідському р-ні Білорусі¹. Розмір: 20,4 мм

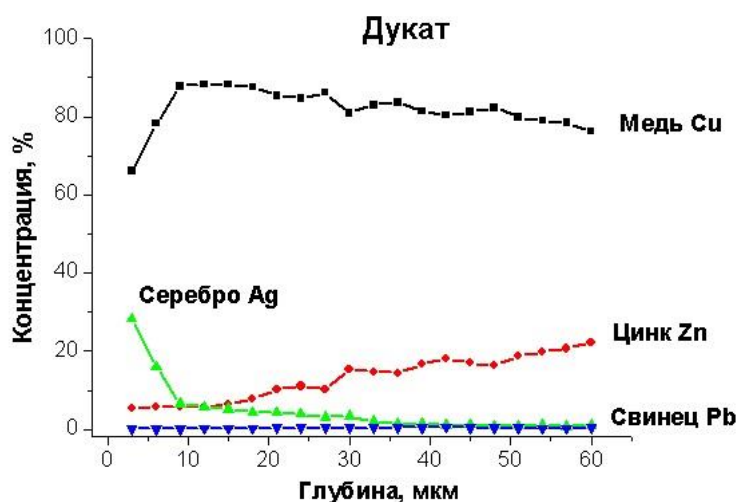

Рис. 37. Результати лазерної атомо-дисперсійної спектроскопії підробленого голландського дуката 1800-х рр. з колекції НІМРБ²

¹ НІМРБ. Голландія, Тогочасна підробка дукату 18(?)0 Інв. № КП 053928/37.

² Бойко-Гагарин А.С. Подделки денежных знаков XIX–XX века в собрании Национального исторического музея Республики Беларусь. Банковский вестник. № 12 (677). Минск: Национальный банк Республики Беларусь, 2019. С. 53–55.

Рис. 38. Османська імперія, Махмуд II (1807–1839), 5 піастрів, м.д. Костантінія. Нумізматичний аукціон Fritz Rudolf Künker GmbH & Co.¹

Рис. 39. Фальшивий юзлук за прототипом монет Селіма III (1789–807), 4-й рік правління, м.д. Ісламбол (Стамбул, Константинополь)²

Рис. 40. Німецька імперія, ігрові гроші (нім. «Spielgeld», ігрові гроші), виготовлені за прототипом золотих 5 марок зразка 1877 р. Колекція НІМРБ³. Розмір: 16 мм

¹ Künker Auctionhaus. Münzen des Ottomanischen Reiches. Auction 210. Teil 2. Osnabrück, 2012. Lot 1685–1687. S. 144.

² Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: «Украинская конфедерация журналистов», 2017. С. 290-291.

³ НІМРБ. Ігрові гроші по прототипу 5 марок Німецької імперії 1877 р. Розмір 16 мм. Інв. КП 040795/134.

Рис. 41. Російська імперія. Тогочасна підробка 5 коп. зразка 1881 р.¹ Діаметр: 32 мм.

Рис. 42. Зразки друкарського шрифту, знайденого у 2017 р. у Житомирській обл. Колекція МКДУ²

Рис. 43. Російська імперія. Зразок вексельного 50 руб. паперу (фрагмент). Колекція НМІУ³.

¹ НІМРБ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 5 коп. 1881 р. Інв. № КП 000402/003;

² МКДУ. Друкарські шрифти для ручного набору поч. ХХ ст. Знайдені в Житомирській обл. Інв. № КН-50953.

³ НМІУ. Російська імперія. Російська імперія. Зразок вексельного паперу 50 руб. Інв. № ПГЗ-818;

Рис. 44. Дукач з бантом, всередині оправки монета рубль 1817 року. Колекція НІЕЗП¹.

Рис. 45. Підробка 1 гульдену зразка 1858 р. Аукціон Papiergeld & Notgeld. Sammlung Bazlik².

Рис. 46. Підробка 10 гульденів зразка 1858 р. Аукціон Papiergeld & Notgeld. Sammlung Bazlik¹.

¹ НІЕЗП. Російська імперія. рубль 1817 р. з бантом та напів-дорогоцінним камінням (дукач). Срібло. Інв. № Н-452.

² Papiergeld & Notgeld. Sammlung Bazlik, Budapest. 2. Sonderauktion. Montag, 26 Mai 1997. Wien, 1997. Lot № 124. 1 Gulden 1858 (hamisitvany, falsifikat).

Рис. 47. Фальшиві пів долара США зразка 1854 р., виявлені в Словаччині.

Рис. 48. Фальшиві іноземні монети XIX ст., виявлені в Словаччині²

¹ Papiergeld & Notgeld. Sammlung Bazlik, Budapest. 2. Sonderauktion. Montag, 26 Mai 1997. Wien, 1997. Lot № 125. 10 Gulden 1858 (hamisitvany, falsifikat).

² Sustek Z., Tirpak J. Falsovanie minci v 19. a na pociatku 20. storocia: zmeny technologie vyroby a zlozenia kovov, vyber nominalne. Numizmatika. № 27. Bratislava, 2017. S. 81.

Рис. 49. Австро-Угорщина, Галичина, товарна пломба кін. XIX ст. Колекція НМІУ¹.

Рис. 50. Підробка 100 гульденів зразка 1858 р. Аукціон Papiergeld & Notgeld. Sammlung Bazlik². Погашений нанесенням закреслення у вигляді перетинаючих ліній.

Рис. 51. Підробки після реформених коронових монет³.

Рис. 52. Половина ливарної форми для підробки 10 гел. Львівська обл., 1900-ті рр. Фото з мережі «Facebook».

¹ НМІУ. Інв. № МДМ-1431-1344. Австро-Угорська імперія, Галичина, товарна пломба із цифрою «3».

² Papiergeld & Notgeld. Sammlung Bazlik, Budapest. 2. Sonderauktion. Montag, 26 Mai 1997. Wien, 1997. Lot № 126. 100 Gulden 1858 (hamisitvany, falsifikat).

³ Sustek Z., Tirpak J. Falsovanie minci v 19. a na pociatku 20. storocia: zmeny technologie vyroby a zlozenia kovov, vyber nominalne. Numizmatika. № 27. Bratislava, 2017. S. 78.

Рис. 53. Половина ливарної форми для підробки 1 кор. Чернівецька обл., 1900-ті рр. Фото з мережі «Facebook».

Рис. 54. Австро-Угорщина, фальшиві 20 гел. австрійського типу (без року)¹.

Рис. 55. Російська імперія, тогочасна підробка 20 коп. зразка 1905 р. Фонди ЧОКМ²

¹ Sustek Z., Tirpak J. Falsovanie minci v 19. a na pociatku 20. storocia: zmeny technologie vyroby a zlozenia kovov, vyber nominalne. Numizmatika. № 27. Bratislava, 2017. S. 77.

² ЧОКМ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 20 коп. 1505 р. СПб АР. Інв. № НМ-1096 (С-127) / КН 4094;

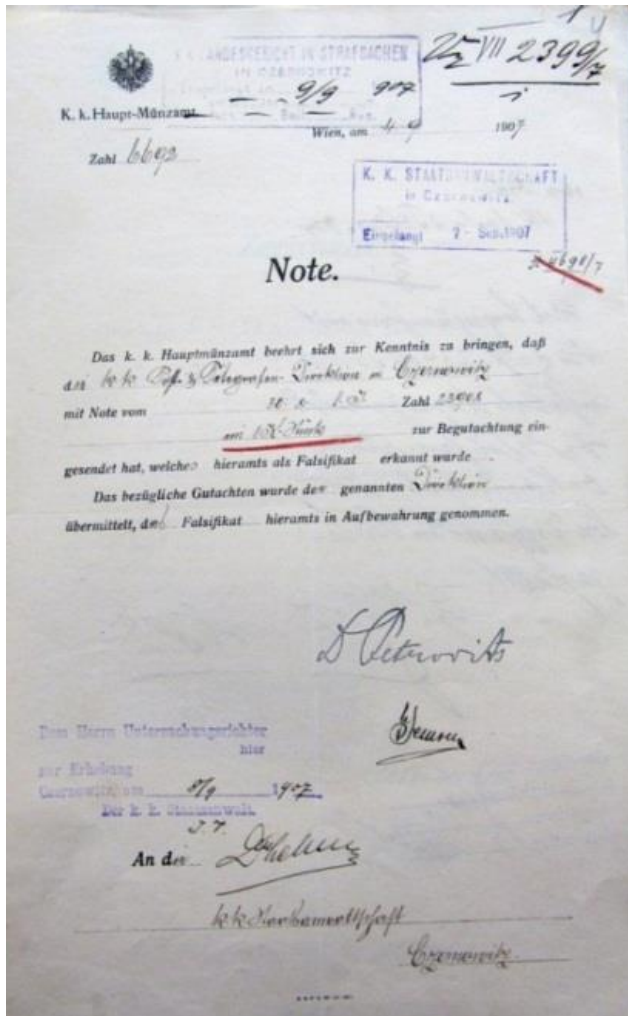

Рис. 56. Експертний висновок Головного монетного двору Австро-Угорщини у м. Відні щодо фальшивості наданої на експертизу монети¹.

Рис. 57. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 15 коп. 1888 р. Зібрання НМІУ. Інв. № AR-9485².

¹ ДАЧерніво. Фонд 115. Крайовий суд Буковини. м. Чернівці. Опис 3. Справа 949. Справа про звинувачення служниці Семерча Катерини у підробці грошових монет. 1907 рік. Арк. 4.

² НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 15 коп. 1888 р. Інв. № AR-9485.

Рис. 58. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 10 коп. 1905 р. СПб. А-Р. Зібрання НМІУ. Інв. № № AR-17469¹.

Рис. 59. Будівля Лук'янівської в'язниці у м. Києві, початок XX ст.²

Рис. 60. Загальний вигляд Лук'янівської в'язниці у м. Київ, 1906 року³.

¹ НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 10 коп. 1905 р. СПб. А-Р. Інв. № AR-17469

² ЦДКФФУ. Фото. Будівля Лук'янівської в'язниці у м. Києві. Київ, початок XX ст. Інв. № О-168779.

³ ЦДКФФУ. Фото. Загальний вигляд Лук'янівської в'язниці. Київ, 1906 р. Інв. № 2-32430.

Рис. 61. Фальшиві 5 руб. зразка 1880 р., виявлені у Вільгельма Маринга у м. Дунаївці¹.

Рис. 62. Фальшиві 3 руб. зразка 1876 р. серія А/П № 352194, виявлені у Проскурівському повітовому казначействі зі слідами склеювання²

Рис. 63. Апарат для нанесення позолоти. Реклама в газеті «Журнал новітніх відкриттів та винаходів», 1898 р.

¹ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 934. Справа про збут фальшивого 5 рублевого кредитного білету прусським підданим, проживаючим у м. Дунаївці. Рік 1883. Арк. б/н.

² ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 484. Про звинувачення збирача податків з селян с. Верхньої Томашівки Проскурівського району у Блошкова І. фальшивого кредитного білету номіналом в один рубль. Рік 1881–1883. Арк. 5-5 зв.

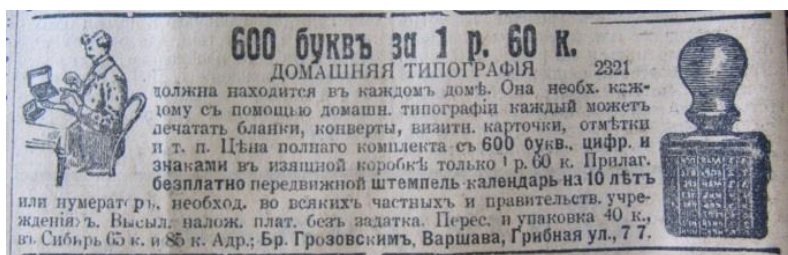

Рис. 64. Реклама «Домашньої типографії» в газеті «Южная Копейка», 1912 р.

Рис. 65. Матриця для виготовлення воскової моделі для підробки 20 коп. зразка 1912 р.
Знахідка: Житомирська обл., Житомирський р-н., с. Ліщин. Розмір: 35,19 мм, вага: 31,72 г.

Рис. 66. Пристрій для підробки 20 коп. монет зразка 1870 року.

Рис. 67. Половина ливарної форми для підробки рубля Миколи II Романова¹.

Рис. 68. Матриця для виготовлення фальшивої 1 коп. кін. XIX – поч. XX століття².

Рис. 69. Половина ливарної форми для підробки 20 копійок³.

¹ Бойко-Гагарин А.С. Половина матриці фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова. Банкаўскі веснік. № 12 [653]. Мінск, Снежань 2017. С. 57–58.

² Бойко-Гагарин А.С. Половина матриці для підробки 1 копійки Російської імперії кін. XIX – поч. XX ст. Зб. наук. праць. X ювілейні Конотопські читання. Конотоп, 2019. С. 68–72.

³ Бойко-Гагарин А. Половина матриці для подделки 20 копеек Российской империи. Al XVIII-lea simpozion de numismatică: Programul și rezumatele comunicărilor, 24-25 octombrie 2019. Chișinău: Muzeul Național de Istorie a Moldovei, 2019. S. 37–39.

Рис. 70. Складні форми для лиття фальшивих російських рублів зразка 1898 р. та 15 коп. зразка 1906 року¹.

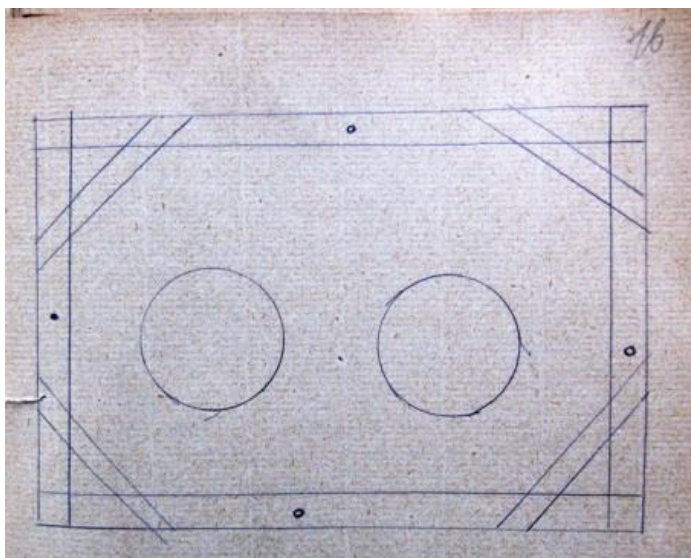

Рис. 71. Схематична замальовка ливарної форми у карній справі Казимира Фіскаса та Фелікса Рудковського, затриманих 11 листопада 1905 р. у м. Чернівці².

Рис. 72. Тогочасна підробка 5 руб. зразка 1898 р. Знайдена в околицях с. Соснівка, Малинський р-н. Житомирської обл. Приватна колекція, м. Київ. Розмір: 18,77 мм, вага: 2,49 г.

¹ Там само.

² ДАЧерніво. Фонд 115. Крайовий суд Буковини. м. Чернівці. Опис 3. Справа 498. Справа про обвинувачення Фелікса Казимира Рудковського на інших у підробці грошових знаків. 1905 рік. Арк. 16.

Рис. 73. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 50 коп. 1901 року¹.
Монету виготовлено із сплаву олова. НМІУ. Інв. № № АЕ-11432.

Рис. 74. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 1 рубль 1901 року².
Монету виготовлено зі сплаву олова. НМІУ. Інв. № № АЕ-7901.

Рис. 75 . Російська імперія. Тогочасна підробка монети 1 рубль 1912 року³.
Монета без нанесеного гурту. НМІУ. Інв. № № АР-5999/3.

¹ НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 50 коп. 1901 р. Подарунок музею від громадянина Берка у складі колекції в 1972 р. Інв. № АЕ-11432.

² НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 1 рубль 1901 р. Інв. № АЕ-7901.

³ НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 1 рубль 1912 р. Надходження до музею від Фін. Відділу МВС у 1946 р. Інв. № АР-5999/3.

Рис. 76. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 1 рубль 1899 року¹.

На гурті присутня імітація напису. НМІУ. Інв. № № АЕ-13459.

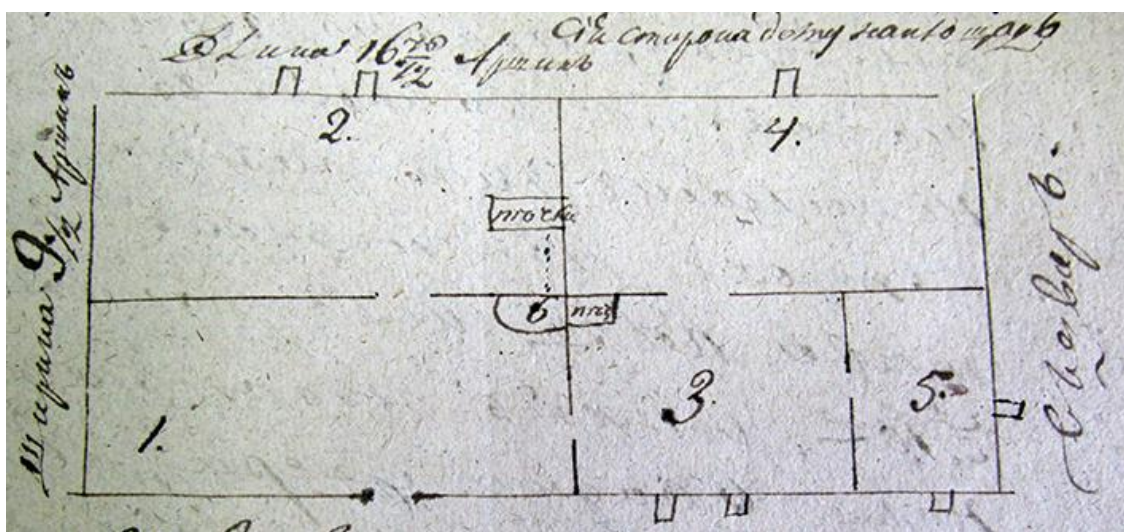

Рис. 77. Схема підпільного монетного двору фальшивомонетників із виготовлення фальшивих турецьких бешликів у м. Аккерман, 1822 рік².

Рис. 78. Австрійська імперія, тогочасні підробки 5 гульденів зразка 1859 р. Виготовлені шляхом малювання вручну. Приватна колекція З. Шустека.

¹ НМІУ. Російська імперія. Тогочасна підробка монети 1 рубль 1899 р. Інв. № АЕ-13459.

² ANRM. Фонд 38. Бессарабський обласний карний суд (м. Кишинів). Опис 1. Справа 185. Справа про звинувачення мешканців Аккерманського повіту І. Лебедева та Н. Голікова та інших у виробництві фальшивих монет. Рік 1822. Арк. 127.

Рис. 79. Кліше для підробки асигнацій 10 та 25 руб. зразка 1818 року¹.

Рис. 80. Оголошення фірми «И.Н. Мишарин в Барнауле» про можливість замовлення каучукових штампелів та нумераторів².

¹ Тютюкин О. Мастерская фальшивомонетчика первой четверти XIX века. Петербургский коллекционер. № 3 (112). Санкт-Петербург, 2019. С. 8–11.

² И.Н. Мишарин в Барнауле изготовляет всевозможные каучуковые штампеля и печати. Алтайская жизнь. № 5. 8 августа. Барнаул, 1914. С. 5.

Рис. 81. Фальшиві 3 руб. банкноти з різними номерами на кожному кредитному білеті, які виявлено у мешканця с. Рахнів-Лісовий Ямпільського повіту¹.

Рис. 82. Фальшиві 5 руб. зразка 1880 р., виявлені у В. Маринга у м. Дунаївці² без водяних знаків при огляді проти сонячних променів.

¹ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 442. Про звинувачення сина купця с. Рахнов-Лісовий Ямпільського повіту у Хозіна С. у збуті фальшивих кредитних білетів. Рік 1881. Арк. 32.

² ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 934. Справа про збут фальшивого 5 рублевого кредитного білету прусським підданним, проживаючим у м. Дунаївці. Рік 1883. Арк. б/н.

Рис. 83. Половина гарматного ядра. Російська імперія, XIX–XX ст. Фонди БКМ. Інв. № БМ-615.

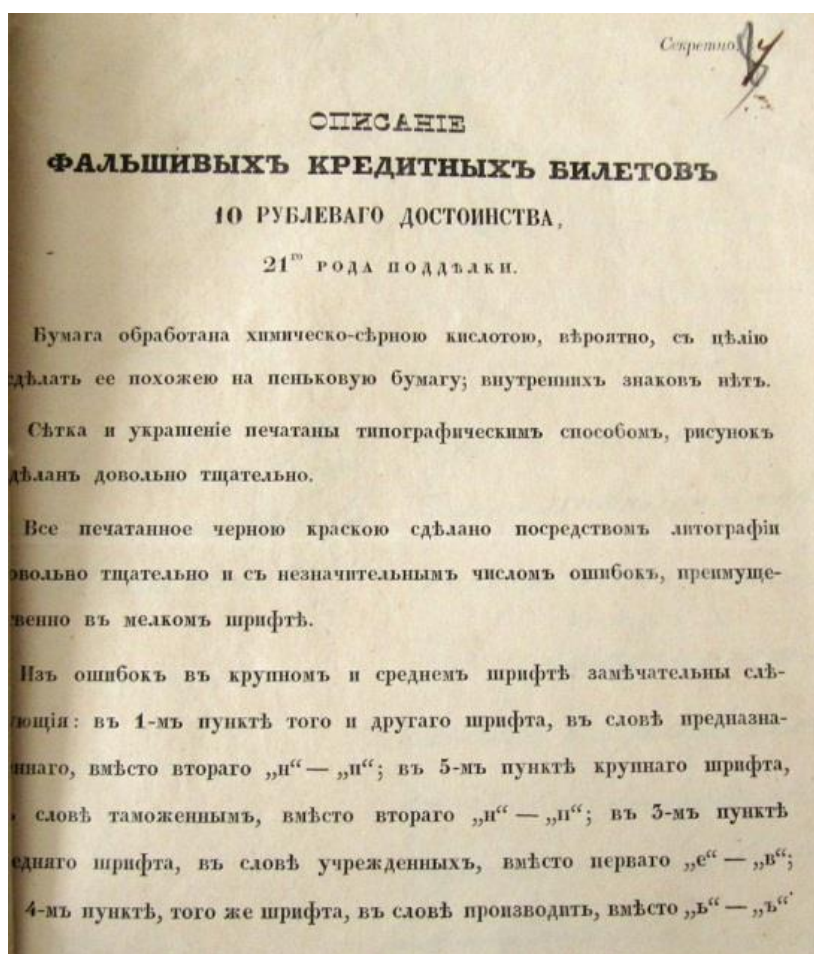

Рис. 84. Інформаційний бюлетень ЕЗДП з описом підробок кредитних білетів 10 рублевого номіналу зразка 21 роду підробки¹.

¹ ДАРО. Фонд 370. Дубенський повітовий суд. Опис 3. Справа 5. Циркуляри Волинського губернського управління у зв'язку із підробкою грошових знаків. Рік 1862–1863. Арк. 4.

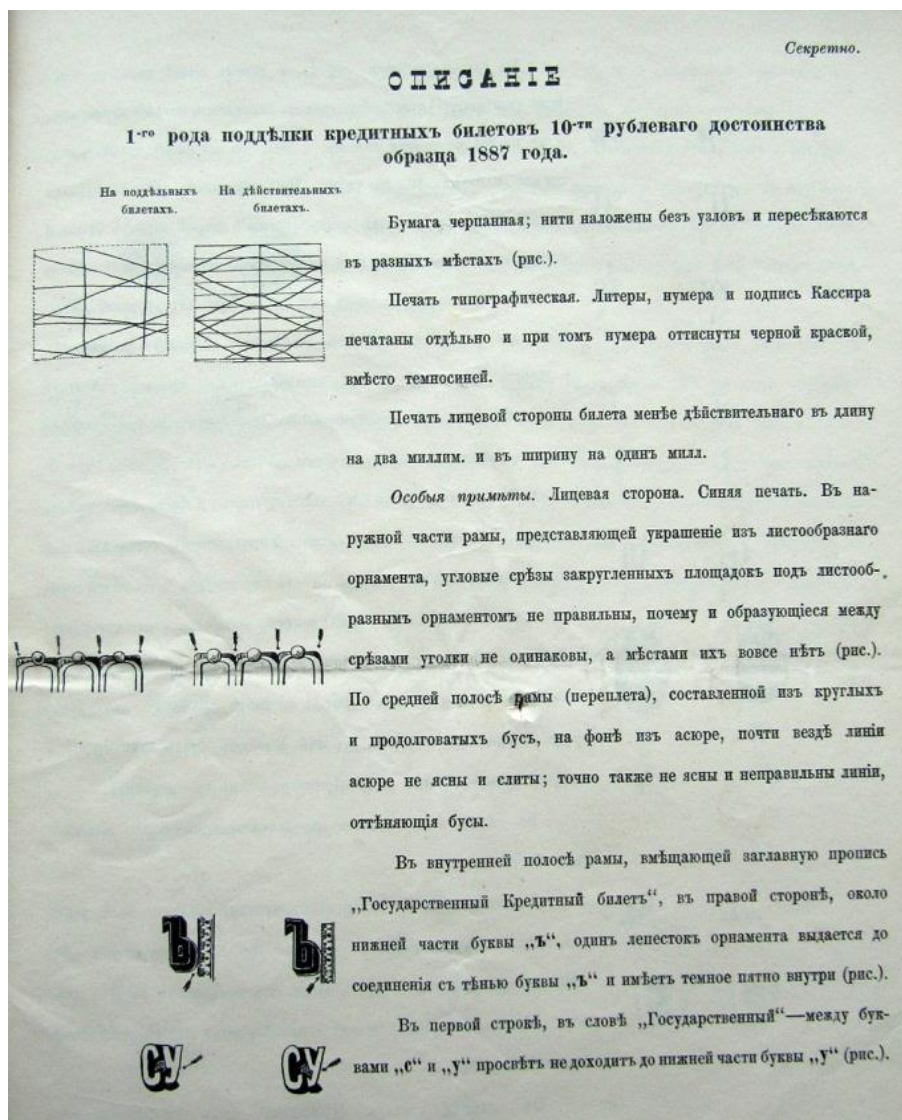

Рис. 85. Інформаційний бюлетень випробувальної станції Головного управління пошт та телеграфів, про ознаки підробок кредитних паперів та поштових марок із графічною деталізацією елементів захисту та відмінних рис. М. Київ, 1907 року¹.

¹ ДАЧеркО. Фонд 894. Гальнівська поштово-телеграфна контора. Опис 1. Справа 1. Опис фальшивих кредитних білетів зразка 1887 та 1895 років, підробок поштових марок. Рік 1895. Арк. 8, 10.

Рис. 86. Табір каторжників на о. Сахалін, до 1917 року¹.

Рис. 87. Фотокартка зі слідчої особової справи фальшивомонетника І. Совранського, Київська губерньська тюремна інспекція, 1906 рік².

Рис. 88. Фотокартка зі слідчої справи фальшивомонетника Ф. Капелько, Катеринославська губерньська тюремна інспекція, 1913 рік¹.

¹ ЦДКФФУ. Фото. Табір каторжників на Сахаліні. о-в. Сахалін, до 1917 р. Інв. № 2–39152.

² ДАКО. Фонд 7. Київська губерньська тюремна інспекція. Опис 5. Справа 1129. Справа про заслання на каторгу міщан Савранськи за підробку золотих та срібних монет. Рік 1902. Арк. 20–23.

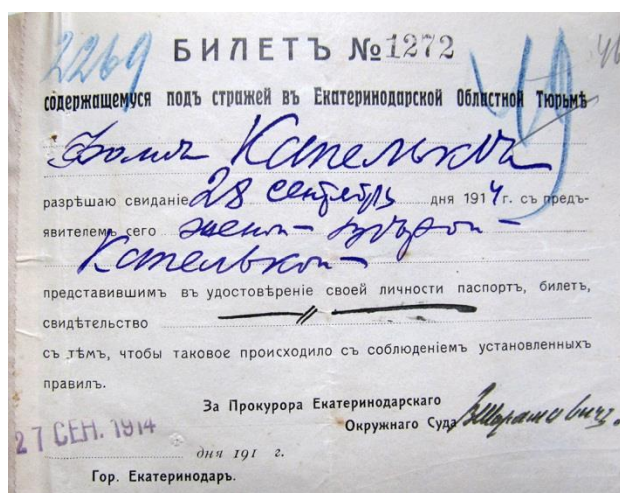

Рис. 89. Квиток на право побачення з дружиною арештанта Катеринославської обласної тюрми фальшивомонетника Ф. Капелько. 27 вересня 1914 рік².

Рис. 90. Катування батогом арештанта Саратовської тюрми. м. Саратов, до 1917 року³.

Рис. 91. Покарання батогом. ХІХ століття⁴.

¹ ДАДО. Фонд 113. Катеринославська губернська тюремна інспекція. Опис 1. Справа 158а. Справа Капельки Фоми Григоровича, Фісенко Сергія Лаврентійовича, засуджених до каторжних робіт за виготовлення фальшивих монет 20 коп. номіналу. Рік 1913. Арк. 57.

² Там само. Арк. 46.

³ ЦДКФФУ. Фото. Катування різками одного із арештованих у Саратовській тюрмі. м. Саратов, до 1917 р. Інв. № О-68022, О-8520.

⁴ ЦДКФФУ. Фото. Покарання батогом. ХІХ ст. Інв. № 4-10784.

Рис. 92. Приведення в'язня до тями після порки у в'язниці, до 1917 року¹.

Рис. 93. Державний Ермітаж. Зібрання Г.Н. Ліхачьова.

Тогочасна підробка банкноти 5 руб. 1859 р. Інв. № ОН РБ 243.

Рис. 94. Тогочасна підробка 25 руб. зразка 1878 р., погашена штампом «НЕГОДНЫЙ»².

Рис. 95. Фальшиві 25 руб. зразка 1872 р., виявлені Летичівським казначейством та погашені штампами з підписом у лівому верхньому куті: «2217-й, старшим слідчим Летичівського повіту Кам'янець-Подільського округу.»¹.

¹ ЦДКФФУ. Фото. Приведення в'язня до тями після порки у тюрмі. До 1917 р. Інв. № 2-18779.

² ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1817. Про звинувачення збирача податків з селян с. Турчинець Кумоса фальшивого двадцяти п'яти рублевого кредитного білету. Рік 1886.

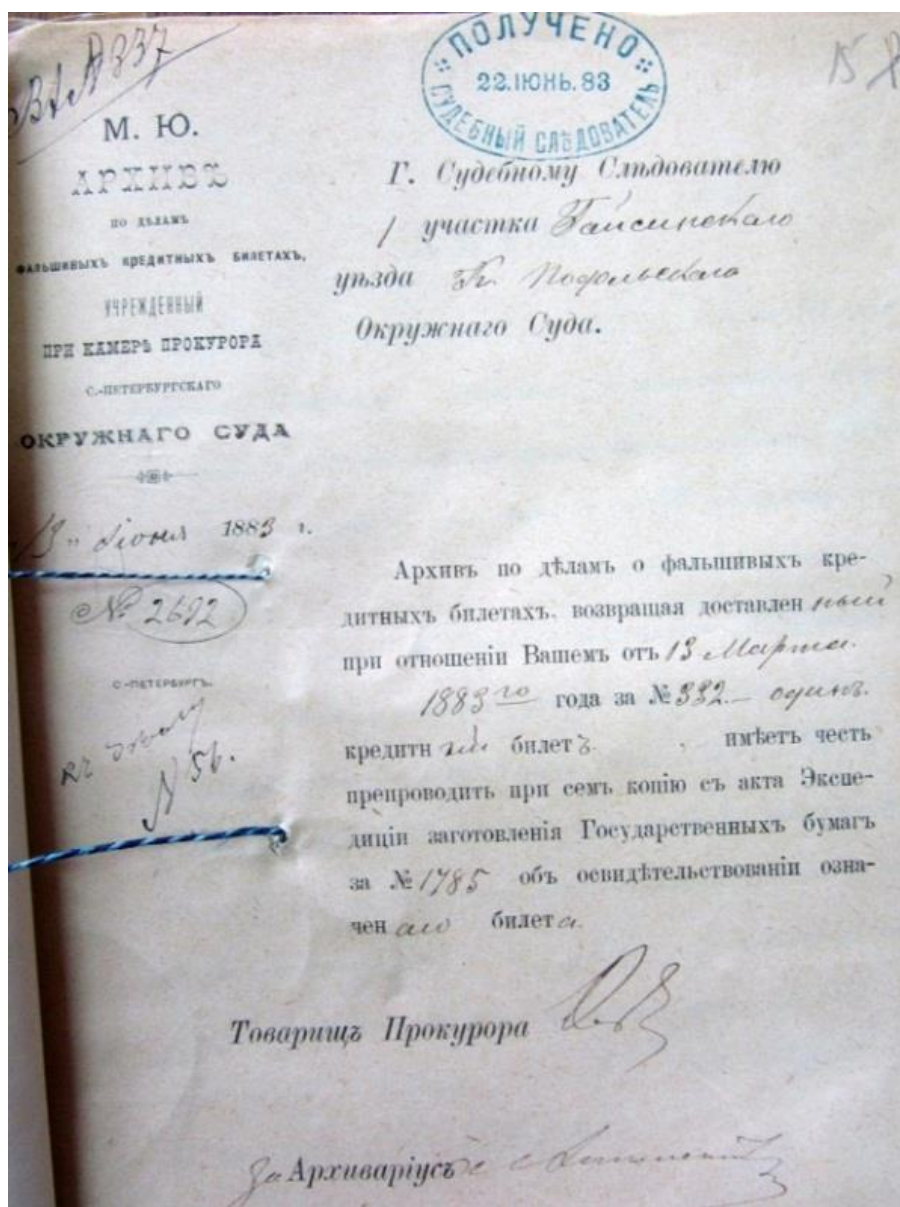

Рис. 96. Лист з Архіву по справах фальшивих кредитних білетів Міністерства Юстиції до судового слідчого 1-ї дільниці Гайсинського повіту Кам'янець-Подільського окружного суду щодо фальшивості наданих речових доказів та передачі підроблених кредитних білетів до ЕЗДП².

¹ ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 151. Про виявлення в повітовому казначействі фальшивого двадцяти п'яти рублевого кредитного білету. Рік 1880–1881. Арк. 35.

² ДАХмельно. Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 624. Про збут міщанами м. Гайсин – Ройзенбергом Н. фальшивого 5 рублевого кредитного білета. Рік 1882. Арк. 15.

ЗМІСТ ДОДАТКІВ

№ п\п	Назва додатку		Стор.
1	А	Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації	555-562
2	Б	Таблиця 1. Результати вимірювання складу сплаву металу методом РФА	563
3	В	Ілюстрації	564-599